ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. V

В Р А Њ Е, 1969.

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. V

ВРАЊЕ, 1969.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME V

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Rédigé par le Comité de rédaction
Вукановић П. Т., Јовановић Милан, Митровић Миодраг

Одговорни уредник
Rédacteur
Т. П. Вукановић

Штампа — Imprimerie
„Вук Караџић"
Н и ш

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ — Страна—Page

T. P. Vukanović
A Neolithic Janus from Kosovo 1

T. P. Vukanović
Neolitski Janus sa Kosova 12

Милан Јовановић
Један прилог проучавању античких жижака 17

Milan Jovanović
Une contribution à l'étude des veilleuses antiques 25

Т. П. Вукановић
Арбанашки устанци 1826 — 1832. год. 27

T. P. Vukanović
Insurrections Albanaises entre 1826 et 1832 65

М. Митровић
Раднички покрет у Врању у периоду од 1919. до 1929. год. 67

Miodrag Mitrović
Arbeiterbewegung in Vranje im Zeitraum von 1919 — 1929. 91

Др Михајло Костић
Прешевска котлина 93

Mihajlo Kostić
Bassin de Preševo 146

Т. П. Вукановић
Основе социологије радничког друштва Рудника „Копаоник" 149

T. P. Vukanović
Éléments de sociologie de la société ouvrière dans la Mine de „Kopaonik" 234

Dr Dušan Breznik
Demografska situacija i razvitak u vranjskom kraju 237

Страна—Page

Dr Dušan Breznik

La situation et le développement démographiques de la Région de Vranje 256

Dr Idriz Ajeti

Glavnije jezičke osobenosti govora Albanaca preševske i bujanovačke okoline 257

Dr I. Ajeti

Principales propriétés linguistiques du parler des albanais des environs de Preševo et de Bujanovac 275

Др Оливера Младеновић

Бора Станковић и орска традиција 277

Dr Olivera Mladenović

Bora Stanković et la tradition des rondes (oro) 289

Т. П. Вукановић

Студије из балканског фолклора 291

I. Народне приповетке и приповедање код балканских Словена 291

II. Српске народне загонетке у ЈИ Србији и на Косову 315

III. Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена 324

IV. Karagöz (карађоз) 335

V. Врањска таваница с фолклорним мотивом таковског устанка из 1815. год. 343

T. P. Vukanović

Études du folklore balkanique 346

I. Contes et narration populaires cher les Slaves des Balkans 346

II. Devinette populaires serbes dans la Serbie du Sud — Est et la région de Kosovo 347

III. Joueurs de guzla populaires en tant que chanteurs, auteurs et protagonistes de l'epopée chez les Slaves du Sud 347

IV. Karagöz 347

V. Le plafond de Vranje avec le motif folklorique de l'insurrection de Takovo de l'année 1815. 348

Страна—Page

ОСВРТИ

Мр Станиша Тошић
„Божји људи" Б. Станковића у књижевној критици 349
Mr Staniša Tošić
„Božji ljudi" de B. Stanković dans la critique littéraire 360

ПРИЛОЗИ

Петар Петровић
Епиграфски прилози са врањског подручја 361
Petar Petrović
Contributions epigraphiques du regions de Vranje 367
Dr Skender Rizaj
Tri fermana iz 1573. i 1574. godine o rudarstvu JI Srbije, Kosova i Makedonije 369
Dr S. Rizaj
Three firmans of 1573 and 1574 concerning the mining in South — East Serbia, Kosovo and Macedonia 372
Предраг Пајкић
Црква Св. Илије у Кацапуну 373
Predrag Pajkić
Église de St Élie à Kacapun 384
Миодраг Митровић
Санитет и здравствене прилике у Србији у доба првог српског устанка (1804 — 1813) 385
Др Миљана Радовановић
Допринос Милана Влајинца етнографији и фолклористици 391
Dr Miljana Radovanović
Contribution de Milan Vlajinac à l'ethnographie et au folklore 396
Владимир Стевановић
Говор Пољанице 399
Vladimir Stevanović
Le parler de Poljanica 422
Миодраг Митровић
Да ли је Југ Богдан историјска личност 423
Miodrag Mitrović
War Jug Bogdan eine geschichtliche Figur 424
Зорислава Васиљевић
Коштанине песме по запису Миодрага Васиљевића 425

Страна—Page

Zorislava Vasiljević
Koštana's songs recorded by Miodrag Vasiljević 447

Момчило Златановић
Жетелачка поезија у врањској области 449

Момчило Златанович
Жетвенная поэзия в области Враня 465

ИЗВЕШТАЈИ АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА

Милан Јовановић
Археолошка истраживања у 1969. години 467

Milan Jovanović
Recherches archéologiques en 1969. 475

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Т. П. Вукановић
Др Скендер Ризај: Рударство Косова и суседних крајева од XV до XVII века. Приштина, 1968. 477

Миодраг Митровић
Историја, списаније на Сојузот на историските друштва на СР Македонија, год. IV, бр. 2. Скопје, 1968. 480

Бура Златковић
Радомир Костадиновић: Црна Трава и Црнотравци. Лесковац, 1968. 483

Војислав Лазовић
Стојадин Стошић и Јордан Петковић: Развитак НОП-а у Врању и околини и хроника VIII српске ударне бригаде. Врање, 1968. 492

Др Милорад Васовић
Др Михајло Костић: Врањска Бања, прилог термалној географији СР Србије. „Лесковачки зборник", књ. V, Лесковац, 1965. стр. 86—109 494

Вера Ценић
Драгољуб Влатковић: Борисав Станковић за време првог светског рата. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXIII, св. 1—2, Београд, 1967, стр. 11—32 496

INDEX

Index 501

T. P. VUKANOVIĆ

A NEOLITHIC JANUS FROM KOSOVO

In the present paper we shall treat of a unique specimen of the Neolithic plastic art. It is a Neolithic Janus from Kosovo, originating from a finding place at Kosovska Mitrovica and dating from the fifth millenium B. C. The Neolithic Janus from Kosovo belongs in fact to the Vinča I — Tordoš culture of the Balkan prehistoric society. This problem raises a series of questions relating to other phenomena from the field of palaeoethnology of human groups and tribes of the Neolithic society and of its genetic relations with the ancient society of the European continent. In further expositions this problem will be briefly dealt with in so far as it concerns the Neolithic Janus from Kosovo.

I

The so far observed plastic representations of Janus date from the 13th century B. C. and originate from Cyprus. The archaeologic researches in this island discovered some fine specimens from the late Mycenaean period IIIa (L. M. IIIa) and there are known also specimens of cups, made of Minoan faïence in the shape of horse's, ram's or woman's head. One of the latter has two faces and belongs to the Janus type.[1] It means that Cypriot deities are »duplex Amathusia« or »Nenus barbata« and Ἀξρόδιτος ancestor of the later Hellenic hermaphrodite. Similar vases have been found also in the prehistoric settlement of Vinča, near Belgrade. Here, however, we have vases with two faces on two sides. They are, in fact, receptacles with plastic representations of human face, shaped in relief, of applicatory form, given on the surface

1. *H. R. Hall:* The Civilisation, p. 225. Journal of Hellenic Studies, vol. XLVII (1928), 74.

of the neck, without modifying its form.[2] The archaeologists, however, did not succeed in explaining these vases with two faces from Encomi and the analogous ones from Vinča. Thus, Fr. Paulsen[3] calls the Encomi vase rhyton and considers as a puzzling phenomenon the joining of two heads in such a »janusartig« fashion. This author quotes as parallels the early Chaldean figures of gods, i. e. representations having maintained themselves only in the art of Syria. Taking this for granted, he finds the model of this rhyton in Syria, adding, however, that it should be considered as an autochthonous Cypriot product, though it was made in Cretan technique.

The Serbian archaeologist M. Vasić, founder of the archaeological science with the Serbians, considered the Neolithic vase and the prosopomorphic lid from Vinča to be of early Chaldean origin. The vase and lid from Vinča have the heads represented in such a position.[4] However, as we already hinted, we have hare to do only with some dim indications of Janus-like plastic representations which are nonexistent, but are to be seen only when the investigators wish them to be, and nothing else.

II

Janus, ancient Italic deity, protector of all beginning, god of doors and gates (ianua = door); the first hour of the day, the first day of the week and of the month and the first month of the year, every moment and the beginning of life were dedicated to him and he was addressed to in people's prayers. According to the historical tradition, his cult is of old standing and, after the foundation of Rome in 753 B. C., Romulus himself brought Janus's statue into the town. The cult of Janus flourished and expanded among the Romans since that time. The symbols of the ancient Italic Janus are the keys (adopted later by Christians as the attributes of St Peter) and the janitor's stick.

The main feature of the ancient Italic and Roman Janus is the head with two identical faces, looking in opposite directions.

According to the historical tradition, as we already mentioned, the Janus's cult in Rome originates from the times of Romulus and his temple was built during Numa Pompilius's reign. This temple, overtopped by the statue of Janus with two faces, was situated at the northeast extremity of the forum and there was also a gate looking towards the east and the west. It was open in wartime and closed only in the periods of peace. As far as we know, it had been closed but four times before our era.

On the 9th of January were celebrated Agonalia in Janus's honour. In the same way, the solemnities were celebrated in the honour of this deity also in the beginning of each month and of each year.

2. *M. Vasić:* Preistorijska Vinča I. Beograd, 1932, p. 56.
3. Jahrbuch des Archäologischen Instituts, Bd. XXVI (1911), p. 236.
4. *M. Vasić:* op. cit. 57.

New Year was represented on a Roman copper coin, with a head on the obverse and a ship on the reverse. Every action and all proceedings related to the cult of Jupiter had to be previously consecrated by Janus. The figure of Janus appears also on Roman coins (Sketch 1. Roman coin. Bibliothèque Nationale, Girandon).

As a pre-Italic deity, Janus with his feminine counterpart Jona were the most important deities of the autochthonous inhabitants of this country. They are supposed to represent Sun and Moon (Janus). Thus, these two deities have replaced Dianos and Diana. In the long run Janus has become the first god by his importance among all deities of ancient Romans.

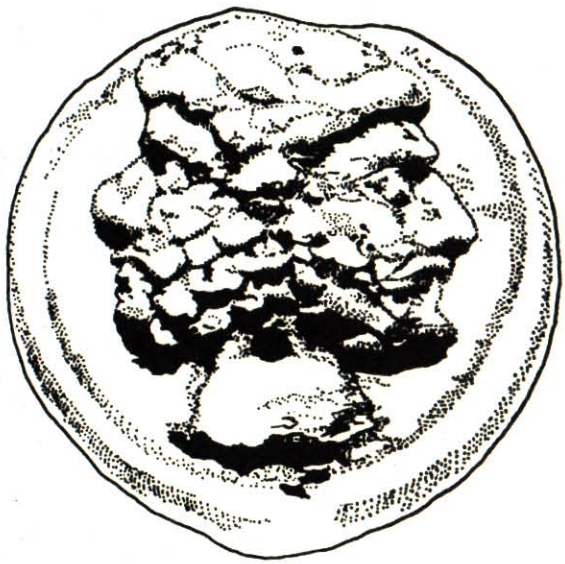

Sketch 1. Ancient Roman coin with Janus's figure (Bibliothèque Nationale, Girandon)

As it is well known in the science, there exists about Janus of the ancient Italic and Roman society, a very abundant literature which has shed light on the cult of this deity from all aspects. It has been pointed out that Janus was the god of light and of day; god of gates; god of the firmament; god of the triple oak. Some scholars thought that gates (ianua) had been named after him, the others, again, that he was called after the gates.

The ancient Romans considered, in fact, Janus to be the beginning of human life, i.e. as consilius he governed the beginning of the man's life. In the beliefs and in the cult of calends practised by priests and priestesses, Janus was, in some cases, connected with Juno. Janus's priest, rex sacrorum, was the religious representative of the king as

head of the State (since the end of the 6th century B. C. Rome has become a republic after the kings had been banished). Janus was considered to be inventor of agriculture, religious worship, coining, protector of ships and trade.

As we already mentioned, in earlier periods Janus was represented as god with two faces. Later, there appear also the statues with four faces. He carries the janitor's stick in his right hand and the key or keys in his left hand. Still later, Janus was represented with the number 300 on the right hand and the number 65 on the left hand, which means in fact the number of days in a year.

To this first among the first gods the ancient Romans made numerous sacrifices, among which are the most prominent: wine, cakes (cultual breads) called januae, barley and incense.[5]

Let us mention at the end that ancient Italic and Roman religions are considerd in the science as having the character of a pagan faith. That is to say, they did not prossess the functions of spiritual character. Their object was not the moral improvement of humanity, but it manifested itself in averting the danger and in protecting against the evil. The foundation of this religion rested upon the family.[6]

III

In addition to the ancient Italics and Romans, the cult of Janus was also known to the Celts of Western Europe (600 — 500 B. C.). The statue of Janus appears with the Celts with two faces of opposite directions. The shaping of faces or heads is identical. In this way there arose the Celtic cult of two-headed bicephalos (double visage), which found application also in the Celtic monumental plastic arts (Sketch 2. Carleck — Ireland). Further development of the Janus's cult among the Celts inhabiting the above mentioned areas of Western Europe is the appearance of the Janus's sculpture with three faces (Sketch 3. Provincial Museum at Bonn). It is also question here of the monumental plastic having arisen in connection with the Celtic magic — religious con-

5. *Paulys—Wissowa*: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft III, Stuttgart, 1918, pp. 1175—1190 (especially on the name 1175 — 1177 and on the cult 1178—1183); *R. Forrer*: Reallexicon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, Berlin — Stuttgart, 133, Fig. 1 — 2, 383; *Platner — Ashby*: Topographical Dictionary, 257 — 280; *J. Frazer*: Golden Bough, 3rd ed., vol 11, pp. 376—387; *E. Royston Pike*: Dictionnaire des reiligions, Paris, 1954, p. 173; *Funk and Wagnalls*: Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. New York, 1950, vol. II, pp. 538—539; *L. A. Mac Kay*: University of California Publication in Classical Philology, vol. XV (1956), pp. 157—181; *P. Grimal*: Encyclopédie de la Mythologie, Dieux et héros des mythologies grecque, romaine et germanique. Paris—Bruxelles, 1962, p. 108; *Encyclopedia Britanica*, vol. 12 (1963), p. 893; *The Encyclopedia Americana*, vol. XV (1963), p. 818; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Zagreb, 1964, vol. III, p. 62; *R. A. G. Carson*: Rađanje evropske civilizacije. Grčka i Rim. Beograd, 1967, p. 223.

6. *R. A. G. Carson*: op. cit. 223.

ception about the number three.[7] Unlike the ancient Italic Janus's statues, however, the Celtic Janus's effigies distinguish themselves by the representation in columnar form, where Janus's figures range on col-

Skettch 2. Celtic bicephalous Janus's statue
(Carleck — Ireland)

7. *T. G. E. Powell*: Les Celtes. — Mondes Anciens 6. Arthand, 1961, pp. 128, 142, 209, Fig. 20 (Bonn), Fig. 64—66 (Ireland).

umns, opposite one another or beside one another, while the ancient Italic ones, with the classic representations of Janus's figure are adverse physiognomies with confronting appices, particularly on Roman coins.

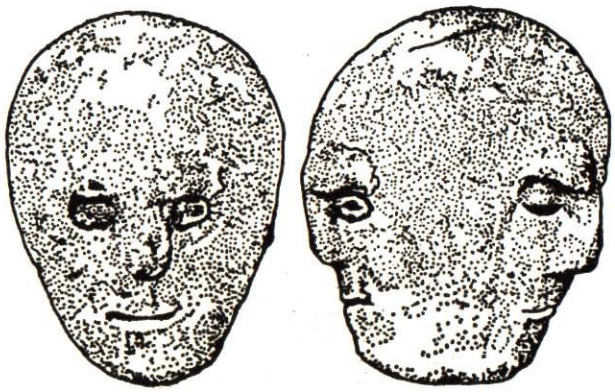

Sketch 3. Celtic Janus's statue with three faces
(Provincial Museum at Bonn)

IV

In preceding expositions we set briefly forth the conception of the legend and the cult of Janus in prehistoric times and in the antiquity. Now we shall endeavour to present and elucidate this problem in the Neolithic period, about the year 4000 B. C. basing ourselves on the Neolithic plastic of Kosovo. In the same way we shall consider also the links connecting the Janus from Kosovo with other areas where this cult appears.

The Neolithic settlement near Kosovska Mitrovica (known in the Yugoslav arcaeological literature under the name of Fafos, given to it after the superphosphate factory, built on this archaeological site) belongs to all the important phases of the Neolithic culture of the Balkan countries. Thus, Kosovska Mitrovica I (in Yugoslav archaeology Fafos I) corresponds to the earlier archaeological phase Vinča I — Tordoš and the settlement Kosovska Mitrovica II to the more recent phase Vinča II — Pločnik.[8] This prehistoric locality is situated on the right bank of the old river bed of the Sitnica, obout 700 m south of the town

8. *B. Jovanović:* Stratigrafija naselja vinčanske grupe kod Kosovske Mitrovice. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije VI. Priština, 1961, p. 9, note 2; cfr. *M. Grbić:* Nalazišta starčevačkog i vinčanskog neolita u Srbiji i Makedoniji. — Neolit centralnog Balkana. — Beograd, 1968, pp. 68, 70; *D. Srejović:* Neolitska plastika centralnobalkanskog područja. — Neolit centralnog Balkana, pp. 195—197.

Kosovska Mitrovica.[9] Archaeological investigations, made in this Neolithic locality in 1959 had a protective function, while in 1960 there were carried out exploration works and excavations.[10] In unearthed materials from cross sections of bore-holes I — VI or from longitudinal sections of bore-holes VII — XVII,[11] vas found the Janus's idol. In fact, it is only a part of the idol, to wit: the head with two faces looking in opposite directions, on a very short neck.

The Neolithic Janus from Kosovo belongs to the type of classical Janus. The idol is made of greyish brown clay, with two identical faces looking in two directions. Its dimensions are as follows: height from the ear to the end of the neck 2.3 cm; the neck 2 x 2.3 cm in diameter; the circumference of the neck 7 cm; height from the edge of the neck to the ear 2,5 cm; length of the face 4 cm; the circumference over the chin 9 cm; length from the point of the chin to the ear 3 resp. 2,7 cm; length of the neck 0,5 cm; from the point of the chin to the nose 0,5 cm; almond-shaped eyes 1 x 1 cm; length of the nose from the glabella 1.5 cm; height of the forehead 1.5 cm; width of the face from one ear to the other 4.5 cm; length of the wreath over the vertices connecting both faces 6 cm and its thicknes or width 0.5 cm (Sketch 4 and Plates I — II).

The data given on the Neolithic Janus from Kosovo, dating from the period about the year 4000 B. C. do not allow to state whether it is an idol with the independent function or it served only as a part of the altar, either of solitary function or of joint function with two or perhaps three other Januses on some altar. We feel inclined to presume that it is a question here of the function of the Janus's idol on the alter, which occupied a dominant place among the domestic lares of the prehistoric society of Kosovo, in all probability in the house of a priest or the chief of the horde, i. e. ethnical group, where the whole tribe performed magical religious and cultual rites in the honour of the Janus's idol. If we keep in mind the fact that there was found, on this locality, a considerable number of Neolithic monumental plastic objects, without discovering a single Janus's idol except the above mentioned one the hypothesis we have set forth becomes all the more acceptable. However, if it is an idol with the functions of a lar, it must have served exclusively the magic religious and ritual purposes near the hearth. Its small size suggests that it could not perform the function of the idol-guardian of the house door or a similar one.

Analogously to many explanations of the primitive community (Morgan, Engels and others) based on the social organization and reli-

9. *J. Glišić:* Kratak izveštaj sa sondažnih rekognosciranja. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, pp. 315—317.

10. *B. Jovanović:* op. cit. 9—10.

11. Ibid. p. 10.

gion of semi — civilized and insufficiently developed ethnical groups, tribes and peoples of the world, we shall endeavour to explain the function of the Janus's idol of the Neolithic society of Kosovo, basing

Sketch 4. Neolithic Janus from Kosovo with two faces: head and side views of both faces

ourselves on the ancient Italic, Roman and Celtic religions.[12] In doing so, we shall keep in mind two important factors, to wit: development of productive forces and social organization. It means that our interpretations of the function of Janus will move within the framework of these factors of the prehistoric Neolithic society.

The Neolithic Janus from Kosovo was a very important idol of the Neolithic society of Kosovo 6000 years ago. It represented, in the Neolithic horde of Kosovo the idol of the beginning of life. Further, it was the protector of hunting and fishing, of gathering economy, agriculture and stock-breeding. Under the protection of this idol were also the success of wars made against neighbouring hordes and ethnical groups, the progress of the settlement and strengthening of the population of the horde, tribe and group. This idol was pre-eminently the first among the idols in the idolatry of the Neolithic society of Kosovo. This is an idol which was closely connected with the souls of deceased ancestors, i. e. had a chtonic character on one side, and brought the bright future, based on connections and dependent on the chthonian cult on the other. Hence two faces of Janus's idols, looking in opposite directions, but having identical physiognomies.

In conformity with the productive forces of its time, the Neolithic society of Kosovo offered various sacrifices to the Janus's idol, among which are particulary prominent the cereals (barley, wheat), sacrificial cake (ritual bread), ritual drinks and aromatic plants. These sacrifices were offered at the Janus's altar itself. In addition to this, in some important moments vere immolated various animals, such as sheep, pig, ox, cock, as well as caught game (in the first place deer) on the domestic hearth which had, on such occasions, the character of the home sanctuary. It is a question whether there was substitution of immolated animals by clay figures representing them, which vere found in considerable numbers in this locality and whose function has not been explained bu the science.[13] The sacrifices were offered to Janus of the Neolithic society of Kosovo, in all probability in the beginning of the new year as well as on the occasion of all important events of social and family life, economic activities etc.

The religion of the Neolithic society of Kosovo is characterized by rites and venerations with a view to propitiating the spirits and souls of the deceased ancestors. Consequently, it was based on the chthonian cult. These spirits and souls had the power over individual places, such as sources and springs, groves, fields, rivers, pastures and pens. Along-

12. *B. Gavela:* Neolit kao epoha i kulturna kategorija. — Neolit centralnog Balkana, 14. — The author emphasizes that the „primitive communities are nearer to the prehistoric society than they are to the ancient and modern societies". It does not, however, exclude the occurrence of survivals in the class society, either by assimilation or by means of the elements of ethnogenesis.

13. On general characteristic of the religion of the Neolithic society in the Balkans cfr. *Draga Garašanin:* Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu. Neolit centralnog Balkana, pp. 241—258.

side with this, the spirits of deceased ancestors dominated over the human actions and the life of social community. It means that the religion of the Neolithic population from the year 4000 B. C. on the Kosovo field, as it is the case also elsewhere in the Balkan Peninsula and in the world in general, had no spiritual character at all for it was not based on the wish to improve the men morally. It rested on the beliefs concomitant with the magic-religious actions, to avert the danger from the population and its life conditions and to protect it from the evil. The basis of this religion was formed of the society of families — clans which were grouped into the tribal society.[14] In this and such creed the Neolithic Janus from Kosovo plays a dominant and leading part, overtopping the rest of idols of the Neolithic population of Kosovo about the year 4000 B. C.

V

After all that had been said, from the very facts set forth in the present paper, there arise the following questions. As the most important ones can be distinguished: the antiquity and origin of the Neolithic Janus from Kosovo, dating from the year 4000 B. C.; the genesis of the Janus from Kosovo and the links which connect it with the Janus of the prehistoric society of Cyprus, the former being by about two and a half millenia older than the later, genetic relations with the Neolithic Janus with the ancient Italic and Roman Januses and further genetic repercussions of this cult among the Celts of the Western Europe. Alongside with this, the author wants to point out the migration routes of the Janus's cult from Kosovo towards the west. He also emphasizes the problem whether it is the question of the autochthonous Janus's cult of the Neolithic population of Kosovo, dating from the year 4000 B. C., whose traces were discovered in the later prehistoric society of Cyprus and which gained a huge popularity in the anceint Italic and Roman societies of antiquity. In the same way, the question arises of the genetic relations of the cult of Janus from Kosovo with the East, with the Neolithic societies of Persia, Mesopotamia and neighbouring countries, probably even up to Indonesia. And in all these problems the region-nucleus of the oldest Janus is the Neolithic society of Kosovo of 6000 years ago. At the end, there forces itself upon us the question whether the prehistoric Neolithic society of the geographical region of Kosovo, through the cult of Janus, paid homage to some spirit resp.

14. Cfr. *Foucart*: Le cuilte des héros chez les Grecs. Paris, 1918, 2; *Farnell*: Greek Hero Cults and Ideas of Immortality. Oxford, 1921, p. 4; *E. Rohde*: Psyche. Tübingen, 1925, p. 148; *M. P. Nilsson*: The Minoan—Mucenae an Religion. Lund, 1927, p. 223; *M. Vasić*: Jonska kolonija Vinča. Zbornik Filozofskog fak. u Beogradu I (1948), pp. 212—215; *B. Gavela*: Antički kult herosa kao nasleđe preistorijskog društva. — Živa antika III, vol. 1—2, Skoplje, 1953, pp. 99—108; *R. A. G. Carson*: loc. cit.

spirits and to which ones, or it was only the question of the idol from the transition period of the veneration of deceased ancestors or different spritis to the function of the deity, for it is only the society divided in estates or the class society of the developed Orient and of Hellenistic Roman territory that has known the belief in gods which is in connection with the development of productive forces and the social organization of the population.

On the above mentioned geographic territory there lived in the Neolithic period about 4000 years B. C. ethnical groups, hordes and tribes, ethnically related. There were, no doubt, here and there some ethnical groups of entirely heterogeneous ethnical origin. In the same way, among these groups there were also similar productive forces and analogous social organisation based on family organisation. All these were closely connected with the geographical environment resp. geographical regions. A very prominent place among these ethnical groups occupied undoubtedly the Neolithic population of Kosovo, both as regards the development of productive forces and the abundance of vestiges of developed settlements and houses and the considerable amount of Neolithic plastic objects of different forms, types and functions.[15] On these social-economic fundoations there developed the cult of Janus in the region of Kosovo. It was based on the chthonic cult in honour of deceased ancestors and their connectedness with the life of the population which practised this cult. Hence two faces with the Neolithic Janus of Kosovo dating from the time about 6000 years ago. It means that the double visage statues of the Neolithic Janus from Kosovo had the function of the two-headed, bicephalous idols and appeared as the precursor of the god Janus of the class society in antiquity.

The ancient Italic or Roman society, in conformity with the develop met of its productive forces and the social organisation of its population, adapted, built and formed the Janus's cult, giving it a pre-eminence over the cults of the rest of gods. This cult was later transmitted by the Romans to the Celts in Western Europe. As regards the economic and social relations between the Neolithic population of Kosovo from the period of about 4000 years B. C. and the Neolithic population of the same period in the Apennine Peninsula, later inhabited by the ancient Italic society which adopted this cult, in all probability, from its Neolithic ancestors, in the first place by the ethnogenesis, although no idolatric traces about this have so far been discovered. These relations took place in the hoar antiquity, by the migration routes thorugh Kosovo and Metohija, the valley of the Blank Drim to the Adriatic and the relations were further established either on dry land roads along the Adriatic shore or on maritime roads across the Adriatic, either by

15. On this problem cfr. *J. Glišić:* Ekonomika i socijalni odnosi u neolitu podunavsko-pomoravskog basena. — Neolit centralnog Balkana, pp. 21—50 and notes 51—61; *B. Jovanović:* Istorijat keramičke industrije u neolitu i ranom eneolitu centralnog Balkana. — Neolit centralnog Balkana, 116—119.

looking for new universes or by already existing overseas commercial communications.[16]

The traces of the cult of Janus found in the island of Cyprus, as well as the Syrian hints, are no doubt autochthonous products, preserved as undeveloped forms of this cult and nothing else and not as its gradual dwindling or the like. We do not venture for the present to make any hypotheses as to whether the Neolithic population of the Near East had known in remote antiquity the idolatry of the Janus type like that of the ancestors of the Neolithic population of Kosovo, or if it developed in the latter region. It is a task for archaeologists and palaeoethnologists to tackle more circumstantially this problem and similar problems and phenomena of the palaeoethnologic societies of Europe and Asia as well as the possible genetic relations between the prehistoric Neolithic society and the societies of the antiquity. These influences are, no doubt, observable notwithstanding the fact that some scholars state that it is impossible to speak the ethnogenesis before the appearance of the class society and that, before that time it did not exist. In our opinion, such an assertion is based on a theoretic assumption or hypothesis and nothing else. By the term of ethnogenesis we mean the comprehensive and wide aspect of ethnical traits and characteristics of a determined ethnical groups which give it its partikular name, and not only tribal traces, or better to say relations between the ethnical groups, tribes and peoples when in the historical development of humanity took place the creation of peoples and States, when the society divided in estates or class society was formed.

At the end, the hypothesis on the autochthonous origin of the Neolithic Janus of Kosovo, on an analogous autochthonism of this cult in the ancient Italic and Roman societis and later also among the Celts of Western Europe obtrudes itself upon our minds. Such a hypothesis, however, is not historically justified and lacks an historical basis. It is known that analogous phenomena occur in various parts of the world, under silar geographical and economic-social conditions. If we consider this, we see that even the slightest idea of such an assumption is out of question, which justifies our hypothesis on the Neolithic Janus from Kosovo and on its relations with the East and the West in prehistoric times.

Kratak izvod

NEOLITSKI JANUS SA KOSOVA

Neolitski Janus sa Kosova potiče iz nalazišta u Kosovskoj Mitrovici i datira iz 4000 god. pre n. ere, a pripada Vinča I — Tordoš kulturi balkanskog praistorijskog društva. Ovaj problem neolitske plastike pokreće niz drugih pojava iz paleoetnologije ljudskih

16. On this problem cfr. *M. Garašanin:* Prilozi upoznavanju veza južne Italije i Balkana u praistorijsko doba. — Starinar, XIX, Beograd, 1969, pp. 287—294.

skupina i plemena neolitskog društva i njegove geneze sa antičkim društvom evropskog kontinenata. Mi ćemo o ovom problemu razlagati, samo u opsegu neolitskog Janusa sa Kosova.

Dosad konstantovana Janus plastika, datira iz XIII stoleća pre n. ere i potiče sa Kipra (pozno mikensko doba). Slične ovoj plastici su i praistorijske vaze iz Vinče kod Beograda. U oba slučaja, radi se o vazama s dva lica.

I

Janus, staroitalski bog, zaštitnik svakog početka, bog vrata i kapija (ianna = porte), prvi sat dana, prvi dan u nedelji i mesecu, i prvi mesec u godini, svaki čas i početak života njemu su bili posvećeni, i njemu se obraćalo u molitvama. Prema istorijskoj tradiciji staroga je datuma, a od osnivanja Rima 753. godine pre n. ere, sam Romulus je Janusov kip uneo u Rim. Od toga doba, Janusov kult kod starih Rimljana cveta i širi se. Kao simbol staroitalskog Janusa su ključevi, (odakle su poprimljeni u hrišćanstvu kao atributi sv. Petra) i vratarski štap.

Glavna karakteristika staroitalskog i rimskog Janusa je glava sa dva lica, istovetna, koja gledaju u dva pravca.

Prema istorijskoj tradiciji, kao što smo pomenuli, poštovanje Janusa kod starih Rimljana počinje od samoga Romulusa, a njegov hram od Nume. Ovaj hram, na kome je stajala statua Janusa sa dva lica, nalazio se na severoistočnom kraju foruma i postojala je jedna kapija, koja je gledala na istok i zapad. Ona je bila otvorena za vreme ratova, a zatvarana je za vreme mira. Dakle, bila je zatvorena samo četiri puta pre n. ere.

Agonija 9. januara održavana je u čast Janusa. Isto tako, svetkovine u čast ovog božanstva održavane su i početkom svakoga meseca i godine.

Nova godina je prikazivana kod Rimljana na bakarnom novou na jednoj strani s glavom, a na drugoj strani je prikazana lađa. Svaka akcija i svi postupci, koji su dolazili u vezi s kultom Jupitera, morali su povremeno biti osvećeni sa Janusom. Janusov lik nalizi primenu i u rimskoj monetarnoj valuti (sk. 1. Roman coin, Bibliothèque Nationale, Girandon).

Kao praitalsko božanstvo, Janus sa svojim ženskim parnjakom Jonom, bili su najznačajniji bogovi prastanovnika ove zemlje. Pretpostavlja se da su u pitanju sunce i mesec (Janus). Tako su ova božanstva zamenila Dijanosa i Dijanu. Vremenom je Janus postao prvo božanstvo po važnosti među svim božanstvima starih Rimljana.

U naudi je istaknuto, da je Janus bog svetla i dana; bog kapija; bog nebeskog svoda; bog trostrukog hrasta. Neki naučnici smatraju da su kapije (Janus), dobile ime po njemu, drugi da je on dobio ime po kapijama.

U stvari, kod starih Rimljana smatralo se da je Janus početak čovečjeg života, tj. kao konzilius on je upravljao početkom čovečjeg života. U verovanjima i kultu kalenda, od strane sveštenika, Janus se u nekim slučajevima vezuje sa Junom. Janusov sveštenik rex sacrorum bio je religiozni predstavnik kralja kao poglavara države (od kraja VI stoleća pre n. ere osnovana je Rimska Republika, a kraljevi su proterani). Janus je smatran pronalazačem poljoprivrede, građanskih zakona, religioznih obožavanja, kovanja novca, te zaštitnikom brodova i trgovine.

Kao što smo već pomenuli, rane predstave Janusa prikazuju ga kao boga sa dva lica. Kasnije se pojavljuju i statue sa četiri lica. On nosi vratarski štap u desnoj i ključ ili ključeve u levoj ruci. Kasnije, Janus je prikazivan sa brojem 300 za desnu, a brojem 65 za levu ruku, što u stvari znači broj dana u godini.

Ovom prvom među prvim bogovima stari Rimljani prinosili su brojne žrtve, gde se ističu: vino, kolači (kultni hlebovi) zvani janue, ječam i tamljan.

U naudi se smatra da je staroitalska i rimska religija u stvari imala karakter paganske vere. Znači, nije posedovao funkcije duhovnog karaktera. Njen cilj nije bio da učini ljude moralno boljim, već se manifestovala u otklanjanju opasnosti i zaštitom od zla. Osnova ove religije počivala je u porodici.

II

Pored Janusovog kulta kod starih Italaca, odnosno Rimljana, ovaj je kult poznat i Keltima zapadne Evrope (600—500. god. pre n. ere.) Kod Kelta se, naime, javlja Janusov

kip sa dva lica, suprotnih pravaca. Oblikovanje lica, odnosno glava je istovetno. Tako je ponikao keltski kult dvoglavog bicéphaleha (double visage), koji je našao primenu i u keltskoj monumentalnoj plastici (sk. 2, Carleck—Irland). Dalji razvoj kulta Janusovog kod Kelta pomenutih predela zapadne Evrope, jeste pojava Janusove skultpture s tri lica (sk. 3. Zemaljski muzej u Bonn-u). I tu se radi o monumentalnoj plastici, koja je ponikla u vezi s keltskim mađijsko-religijskim poimanjima o broju tri.

III

Neolitsko naselje kod Kosovske Mitrovice (poznato u jugoslovenskoj arheološkoj literaturi pod imenom Fafos, po Fabrici superfosfata, koja je podignuta na tom arheološkom lokalitetu), pripada svim važnijim fazama neolitske kulture balkanskih zemalja. Tako, Kosovska Mitrovica I (u jugoslovenskoj arheologiji Fafos I), odgovara staroj arheološkoj fazi Vinči I — Tordoš, a naselje Kosovska Mitrovica II, mlađoj fazi Vinča II — Pločnik. Ovaj praistorijski lokalitet nalazi se na desnoj obali starog rečnog korita Sitnice, oko 700 m južno od gradskog naselja Kosovska Mitrovica. Arheološka ispitivanja na ovom neolitskom lokalitetu su 1959. god. zaštitne funkcije, a 1960. god. obavljeni su istražni radovi i iskopavanja. U izbačenom materijalu poprečnih preseka sonda I — VI ili uzdužnih preseka sonda VII — XVII nađen je Janusov idol. Zapravo, to je samo deo Janusova idola, i to glava sa dva lica suprotnog pravca, na jednom veoma kratkom vratu.

Kosovski neolitski Janus pripada tipu klasičnog Janusa. Idol je načinjen od sivomrke ilovače, sa dva istovetna lica koja gledaju u dva pravca. Dimenzije idola su sledeće. Visina od uha do kraja vrata 2,3 sm; vrat 2 x 2,3 sm u prečniku; obim vrata 7 sm; visina od ivice vrata do uha 2,5 sm; dužina lica 4 sm; obim preko brade 9 sm; dužina od vrha brade do uha 3 odnosno 2,7 sm; dužina vrata 0,5 sm; vrh brade do nosa 0,5 sm; bademaste oči 1 x 1 sm; dužina nosa od povija 1,5 sm; visina čela 1,5 sm; širina lica od jednog do drugog uveta 4,5 sm; dužina venca preko temena koji spaja oba lica 6 sm, a njegova debljina — odnosno širina 0,5 sm (sk. 4 i tabla I — II).

Na osnovu datih podataka o kosovskom neolitskom Janusu iz vremena 4000 godina pre n. ere, ne može se reći da li se radi o idolu samostalne funkcije, ili je pak služio kao deo žrtvenika, bilo soliterske funkcije, ili pak udružene funkcije sa još dva, odnosno tri Janusova idola na kakvom žrtveniku. Skloni smo pretpostaviti da se radi o funkciji Janus idola na žrtveniku, čije je mesto bilo dominantno u domaćem laru praistorijskog kosovskog društva, svakako u domu žreca ili poglavice horde, odnosno etničke skupine, gde je horda ili skupina obavljala mađijsko religijske i kultne radnje u slavu Janusovog idola. Kada se ima u vidu činjenica, da iz pomenute neolitske epohe na ovom lokalitetu ima znatan broj monumentalne plastike, a da se nije našao nijedan Janus idol, osim pomenutog, tim pre je prihvatljiva hipoteza koju smo izneli. No ukoliko se radi o idolu, koji je morao imati funkciju lara, on je opet isključivo služio u mađijsko religijske i ritualne svrhe pokraj ognjišta. Njegove mikro dimenzije ne govore o tome da bi mogao imati funkciju idola kućnih vrata i tome slično.

Analogno mnogim tumačenjima prvobitne zajednice (Morgan, Engels i drugi), na osnovu društvene organizacije i vere poluobrazovanih i slabo razvijenih etničkih skupina, plemena i naroda na svetu, pokušaćemo da protumačimo funkcije Janusovog kosovskog idola neolitskog društva, na osnovu staroitalske - rimske, odnosno keltske religije. No, pri tome, vodićemo računa na dva važna faktora, a to su razvoj proizvodnih snaga i društveno uređenje. Znači, u sklopu tih činilaca praistoriskog društva, tumačićemo i funkcije Janusove.

Kosovski neolitski Janus bio je veoma važan idol kosovskog neolitskog društva pre 6000 godina. On je u veri neolitske kosovske horde ili etničke skupine bio idol početka života. Zatim, bio je zaštitnik lova i ribolova, skupljačke privrede, agrikulture, stočarstva. Pod njegovom zaštitom nalazio se i uspeh vođenih ratova sa susednim hordama i etničkim skupinama. Pod zaštitom ovog idola nalazio se i napredak naselja i populaciono jačanje horde, odnosno skupine i plemena. Ovaj je idol bio po prevashodstvu prvi idol među idolima u idolatriji kosovskog neolitskog društva. To je idol koji je stajao s jedne strane u tesnoj vezi sa dušama pokojnih predaka, znači imao je hto-

nični karakter, a s druge strane idol koji je donosio svetlu budućnost, koja se temeljila na vezama i bila u zavisnosti od htontskog kulta. Otuda i dva lica Janus idola suprotnih pravca, ali istovetne fizionomije.

Shodno proizvodnim snagama svoga vremena, kosovsko neolitsko društvo prinosilo je Janusovom idolu razne žrtve, gde se naročito ističu žitarice (ječam, pšenica), žrtveni kolač (kultni hleb), ritualni napici omiljenog pića i mrišljavo bilje. Ovo žrtvovanje je prinošeno na samom Janus—žrtveniku. Pored toga, svakako da je bilo u važnijim momentima i prinošenje krvne žrtve (ovca, svinja, goveče, petao), kao i ulovljena divljač (po prevashodstvu jelen), na domaćem ognjištu, koje je u tim prilikama imalo karakter domaćeg svetilišta. Pitanje je, da li je bilo zamene krvne žrtve plastičnim glinenim figurama pomenutih životinja, koje su nađene u znatnom broju na ovom lokalitetu, čija funkcija u nauci nije protumačena. Žrtve su prinošene Janusu neolitskog kosovskog društva, svakako početkom novog leta — Nove godine, kao i u svim važnijim zbivanjima iz društvenog života, porodičnih događaja, privrednih delatnosti i tome slično.

Religija neolitskog društva na Kosovu, karakteriše se obredima i poštovanjima u cilju umilostivljenja duha i duša pokojnih predaka. Prema tome, ona se bazira na htonskom kultu. Ovi duhovi i duše imali su vlast nad pojedinim mestima: izvori i vrela, gajevi, agrikulturna polja, reke, stočna pasišta i torovi. Naporedo s tim, duhovi pokojnih predaka su gospodarili i ljudskim postupcima i životom društvene zajednice. Znači, religija neolitskog društva neolitske populacije iz 4000 godina pre n. ere na Kosovu polju, kao što je to slučaj i drugde na Balkanskom poluostrvu i u svetu uopšte, nije imala nikakav stvarno duhovni karakter, jer se nije bazirala na postavci da učini ljude moralno boljim. Ona je počivala na verovanjima koja su pratile mađijsko-religijske radnje, da otkloni opasnost od populacije i njenih uslova za život i da je zaštiti od zla. Osnovu ove religije činilo je društvo porodica-klanova, koje su skupno sačinjavale etničku skupinu, odnosno plemensko društvo. U tom i takvom verovanju, kosovski neolitski Janus ima dominantnu i vodeću ulogu nad ostalim idolima kosovske neolitske populacije pre 4000 godina pre n. ere.

IV

Nakon svega iznetog, iz samih činjenica iznetih u ovom radu, nameću se sledeća pitanja. Kao najvažnije, ističu se starina i poreklo neolitskog Janusa sa Kosova iz 4000 god. pre n. ere; geneza kosovskog neolitskog Janusa, sa Janusom praistorijskog društva sa Kipra, od kojeg je neolitski Janus sa Kosova stariji oko dva i po milenijuma; geneza neolitskog Janusa sa stariotalskim i rimskim Janusom, i nadalje genetski odraz ovog kulta kod Kelta u zapadnoj Evropi. Naporedo s tim, ističu se migracioni putevi Janusovog kulta sa Kosova na zapad. Takođe ističe se i problem: da li se radi o autohtonom Janusovom kultu neolitskog kosovskog stanovništva iz vremena 4000 godina pre n. ere, čiji su tragovi pronađeni kod kasnijeg praistorijskog društva na Kipru, i koji zadobijaju ogromnu popularnost kod staroitalskog i rimskog društva iz doba antike. Isto tako, postavlja se pitanje kulta neolitskog Janusa sa Kosova u odnosu na njegovu genezu s Istokom, sa neolitskim društvom Persije, Mesopotamije i susednih zemalja, možda čak do Indonezije. A kod svih ovih problema, matična oblast najstarijeg Janusa je neolitsko kosovsko društvo od pre 6000 godina. Na kraju, nameće se pitanje: da li je praistorijsko neolitsko društvo kosovske geografske regije, kroz Janusov kult ukazivalo poštovanje nekom duhu, odnosno duhovima, i kakvim, ili se radilo o idolu iz prelazne epohe od poštovanja pokojnih predaka, odnosno raznih duhova, ka funkciji božanstva, jer tek staleško društvo, odnosno klasno društvo razvijenog Orijenta i helenističkog rimskog područja, poznaje verovanja u bogove, što stoji u vezi s razvojem proizvodnih snaga i društvenim ustrojstvom populacije.

Na navedenom geografskom području, u doba neolitske epohe 4000 godina pre n. ere obitovale su etničke skupine, horde i plemena, srodne etničke pripadnosti. Svakako, tu i tamo je bilo i etničkih skupina posve heterogene etničke pripadnosti. Isto tako, među tim skupinama bile su i slične proizvodne snage, kao i srodno društveno ustrojstvo, koje se zasnivalo na porodičnom ustrojstvu. Sve je to stajalo u tesnoj vezi s geografskom sredinom, odnosno geografskim regijama. Među tim etničkim skupinama, svakako vidno mesto zauzima kosovska neolitska populacija, kako po razvijenosti pro-

izvodnih snaga, tako i po obilju tragova razvijenih naselja i kuća, i znatnim brojem neolitske plastike, raznih oblika, tipova i funkcija. Na tim društveno-ekonomskim temeljima, razvio se na Kosovu kult Janusov. On se zasniva na htonskom kultu u slavu pokojnih predaka, i njihovom sponom s životom populacije koja je negovala i gajila taj kult. Otuda i dva lica kod neolitskog kosovskog Janusa iz vremena 6000 godina starog. Znači dorbl visige statue neolitskog Janusa sa Kosova, imaju funkciju dvoglavog bicéphales idola, i javljaju se kao preteča boga Janusa klasnog društva iz doba antike.

Staroitalsko ili antičko rimsko društvo, shodno razvoju svojih proizvodnih snaga i društvenom uređenju svoje populacije, prilagodilo je, izgrađivalo je i oformilo Janusov kult, dajući mu prevashodstvo među ostalim kultovima drugih bogova. Od Rimljana su ovaj kult primili kasnije Kelti u zapadnoj Evropi. Što se tiče ekonomsko društvenih veza između kosovske neolitske populacije iz vremena 4000 godina pre n. ere i neolitske populacije iste epohe na Apeninskom poluostrvu, gde kasnije obitava staroitalsko društvo, koje je taj kult poprimilo svakako od tih svojih neolitskih predaka, ponajpre putem etnogeneze, iako dosada o tome nisu pronađeni idolatorski tragovi. Te veze su se odigrale u drevnoj starini, migracionim putevima preko Kosova i Metohije, dolinom Beloga Drima do Jadranskog mora, a potom je nadalje veza išla ili preko suvozemnih puteva jadranskom obalom ili pak pomorskim putevima preko Jadranskog mora, bilo traženjem novih ekumena, bilo pak preko održavanih trgovačkih prekomorskih veza.

Nađeni tragovi Janusovog kulta na Kipru, kao i sirijski nagoveštaji, svakako da su autohtne tvorbe, sačuvane kao nerazvijene forme ovoga kulta i ništa više, a ne kao njegovo odumiranje ili tome srodno. Da li je još u drevnoj starini, na Bliskom istoku, prastanovništvo neolitske epohe, kao prapreci kosovske neolitske populacije, poznavalo idolatriju Janus tipa, ili se ona razvila na Kosovu, za sada se ne usuđujemo pretpostaviti. Na arheolozima i paleoetnolozima je da se podrobnije pozabave ovim i srodnim pojavama i problemima paleoetnološkog društva Evrope i Azije i njihovom eventualnom genezom sa antičkim društvom ovih zemalja, bolje reći genezom antičkog društva sa praistorijskim društvom neolitske epohe. Ti uticaji se bez dvojbe zapažaju, bez obzira što se u nauci tvrdi da se o etnogenezi može govoriti tek od pojave klasnog društva, i da pre toga ona ne postoji. Takva tvrdnja je u osnovi, po našem mišljenju bazirana samo na teoretskoj pretpostavci ili hipotezi i ništa više. Mi pod etnogenezom podrazumevamo sveobuhvatan i širok aspekt etničkih odlika i karakteristika izvesnog etnosa, koje ga čine samostalnim imenom, a ne samo rodovske tragove, odnosno veze etničkih skupina, plemena i naroda, kada je u istorijskom razvoju čovečanstva došlo do stvaranja naroda i država, kada je stvoreno staleško, odnosno klasno društvo.

Na koncu, nameće se i pretpostavka autohtnog postanka neolitskog Janusa na Kosovu, srodna autohtonost ovog kulta kod staroitalskog i rimskog društva, a kasnije i kod Kelta u zapadnoj Evropi. No, takva pretpostavka nema svoje istorijske osnovanosti i podloge. Poznata je stvar, da se srodne pojave javljaju, na raznim delovima sveta, pod sličnim geografskim i ekonomsko-društvenim uslovima. Kada se to ima u vidu, i sama pomisao na takvu pretpostavku mora otpasti, što opravdava našu postavljenu hipotezu o neolitskom Janusu sa Kosova i njegove veze sa Istokom i Zapadom praistorijske epohe.

T. P. Vukanović

Ilustracije:

Sk. 1. Antički rimski novac sa Janusovim likom (Bibliothèque Nationale Girandon)
Sk. 2. Keltski bicéphales Janusov kip (Carleck — Irland)
Sk. 3. Keltski Janusov kip sa tri lica (Zemaljski muzej u Bonu)
Sk. 4. Kosovski neolitski Janus sa dva lica: glava i izgled oba lica s profila
Tabla I. — Kosovski neolitski Janus. Izgled glave i oba lica s profila
Tabla II. — Kosovski neolitski Janus. Izgled glave i oba lica an fas

Plate I — Neolithic Janus from Kosovo. Aspect of the head and side views of both faces

Plate II — Neolithic Janus from Kosovo. Aspect of the head and front views of both faces

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

ЈЕДАН ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ АНТИЧКИХ ЖИЖАКА

Године 1966. Археолошко одељење Народног музеја у Врању употпунило је своју збирку једним античким бронзаним жишком у облику људског стопала. Историјат налаза и околности под којима је жижак нађен нису утврђени. Међутим, многе околности у вези с набавком жишка говоре да исти потиче са ширег подручја Врањске котлине. Пошто се ради о предмету ситне бронзане пластике, чија је израда била веома омиљена у антици, сматрамо да овај прилог може на известан начин да допринесе проучавању жижака, који као део материјалне културе античког друштва,представљају не само предмете за свакодневну употребу, већ и предмете на којима су мајстори-уметници античког света на уметнички начин изражавали укус и идеје тога друштва. Исто тако, његова појава на овоме тлу омогућује нам да у оквиру проучавања индустријске производње и трговине у римско доба имамо још један користан податак у оквиру ових изучавања, утолико пре што нам је до сада са територије наше земље познат само један публикован аналогни налаз из Осијека[1].

* *
*

Жижак је изливен у бронзи и има форму десног људског стопала у обући. Димензије: укупна дужина жишка, од кљуна до завршетка ручице 14 см; дужина потплате 10,7 см; висина жишка, од основе до горње ивице отвора за сипање уља 5,5 см. Цела површина покривена је зеленкастом патином која на појединим местима има мрки тон. Изванредно је моделован и сваки детаљ приказан је са посебном пажњом и прецизношћу. Добија се утисак да је аутор овога примерка пришао послу са намером да, поред израде жишка у практичне сврхе, и на уметнички

1. *V. Celestin*, Rimske svjetiljke iz Osijeka, VHAD V, Zagreb, 1901, 42, sl. 24; *Dóra Iványi*, Die pannonischen Lampen. Eine tipologisch-chronologische übersicht, 303, T. LXIV, abb. 11; *Danica Pinterović*, O rimskoj bronci u arheološkoj zbirci osječkog muzeja, Osječki zbornik IX—X, Osijek, 1965, 90, crt. 2, T. IX, sl. 19.

начин обликује предмет, водећи при томе рачуна да читава форма жишка одише лепотом и елеганцијом. Осим тога, треба поменути и одлично познавање анатомије људског стопала, што се јасно види у потпуно натуралистичком моделовању овога примерка.

Нога је обучена у сандалу (soleae) — најједноставнију обућу састављену од потплате и кожних каишчића, који су на различите начине обавијали ножни чланак[2]. Потплата је причвршћена за ногу на више места каишевима. Испод чланка, дупли каишеви спојени су за потплату и иду вертикално до самих чланака, да би се обавијајући петну кост спојили испод саме алке за причвршћивање поклопаца. Остали каишеви сандале причвршћени су за предњи део потплате. Наиме, по један каиш полази одмах иза малог прста, односно палца и обадва се спајају у пределу корена прстију, између палца и суседног прста. Следећи каиш пролази између средњег и домалог прста, а затим два каиша обавијају палац. Сви ови каишеви спајају се у чвор у поменутом делу корена прстију. Одатле два каиша међусобно увијена иду ка горњем делу скочног зглоба и код места где се састају каишеви који обавијају петну кост, везују се с овима у машну чија се обадва краја завршавају у облику лишћа. Непосредно изнад потплате, на каишевима који иду иза малог прста и палца, налазе се пластично моделована проширења. Иста проширења налазе се и на каишевима код унутрашњег и спољњег чланка. Ова су места свакако најосетљивија приликом ношења ових врста сандала, па су проширени делови каишева по свој прилици спречавали оштећења коже приликом ходања. Сандала је приказана са толиком прецизношћу да ни овај детаљ, на први поглед можда безначајан, није промакао оку аутора објекта.

Изнад чланка стопало се завршава отвором елипсастог облика кроз који се сипало уље у резервоар (infundibulum) шупље ноге. Напред, између палца и великог прста налази се још један отвор мањих димензија, где се према аналогним примерцима налазио кљун (rostrum) у облику рога, који сада недостаје жишку. Кроз овај отвор провлачио се фитиљ (ellychnium). Руб елипсастог отвора за уље продужује се назад у листасто моделовану ручицу, чији је задњи крај благо повијен навише. На њој се, непосредно иза отвора, налазе утврђивачи осовине (шарке) поклопца, који сада недостаје на жишку. Један од ових је у потпуности сачуван и има хоризонталну рупицу кроз коју је пролазио један крај осовине поклопца. Друга страна утврђивача само је делимично сачувана. На крају ручице налази се вертикално изливена алка, која је свакако служила за вешање жишка. Непосредно испод листастог продужетка руба елипсастог отвора ручице налази се прстенаста дршка (ansa. manubrium) скоро округлог пресека. Насупрот дршке, испод предњег дела отвора за уље тј. код места где се налази чвор машне од каишева

2. *Robert Forrer*, Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, Verlag von W. Spemann in Berlin — Stuttgart, 716—719, T. 204, abb. 547—551; Antički Rim, Panorama jedne civilizacije, Beograd — Ljubljana, 1967, 84—88.

сандале, налази се вертикално постављена алка, која је највероватније служила за причвршћивање поклопца жишка, када је овај био затворен. На сандали са стране, испод малог прста, налази се остатак, вероватно алке за вешање жишка. По свој прилици, аналогно овој алци, са супротне стране сандале налазила се још једна алка за вешање, која је изгледа сасвим одбијена и сада нема никаквих трагова о њеном постојању. Уколико би ова претпоставка била тачна, жижак би имао три тачке за вешање.

Као што је већ напред речено, стопало нашег жишка обувено је у сандалу, како је то, према аналогним примерцима, изгледа било уобичајено при моделовању жишка у облику људског стопала, мада су често били приказани и жишци у облику стопала обувени у другу врсту обуће: crepida (врста ципеле), calcei (врста чизме). Обзиром на тако честу појаву ове обуће на жишцима сматрамо да ће бити интересантно рећи и неколико речи о овој врсти обуће код Римљана. Soleae су носили подједнако и мушкарци и жене. Како је ово била најједноставнија обућа, носили су је углавном код куће. Сматрало се непристојним носити сандале приликом излазака, што је више важило за мушкарце него за жене. Стога су их приликом излазака замењивали са calcei. Интересантан је, такође, обичај да се приликом одласка пријатељима, било на вечеру или у посету, носе и сандале са собом, да би се calcei заменили са soleae, јер се исто тако сматрало непритојним носити у кући исту обућу која је ношена на улици[3].

* *
*

За разлику од Римљана, Грци су веома рано отпочели употребљавати осветљење помоћу уља, док се нигде не помиње да су пре тога употребљавали било какво осветљење помоћу свећа. Код Римљана је, међутим, то било другачије, па су уљани жишци доста касно отпочели да се употребљавају. Према већ утврђеним подацима, Римљани су и поред употребе уљаних жижака и даље задржали традицију и употребу старијег начина осветљавања. То су свеће (candelae). Разлог овоме је свакао тај, што је било недовољно уља, поготову као средства за осветљавање. Извори нигде не помињу и употребу масти за осветљавање која би могла надокнадити недостатак уља. Помиње се још и употреба бакљи (taedae), које се, међутим, свакако нису могле употребљавати као обично кућно осветљење[4].

Жижак је код Грка био познат под именом λύχνος (понекад и λύχνον)[5]. Од Грка преузели су га Римљани, и то од грчких колониста на југу Италије. У Грчкој је жижак на уље заменио бакљу у кућној употреби од V века ст. ере, док се Римљани њиме служе од IV века ст.

3. Ibid, 86.
4. *V. Celestin*, Op. cit., 22.
5. *Daremberg — Saglio*, Dictionaire des antiqutés grecques et romaines, L—M, III/2, Paris, 1926, 1320.

ере.[6] Веровало се веома дуго да становници Грчке у најстарија времена нису познавали употребу жишка. Но, археолошка ископавања код Микене показала су да је Грчка још пре сеобе Дораца имала усавршен систем осветљавања, какав сусрећемо у класично доба[7]. Римљани су од Грка присвојили чак и назив жишка lychnus. Касније је почела да преовладава друга реч lucerna[8]. Латинска реч у потпуности одговара грчкој речи, и обадве означавају суд у коме је фитиљ натопљен уљем горео и производио светлост. Обадве наведене латинске речи имају друго значење, насупрот речима lampas, fax, candela, cereus, које означавају имена различитих врста буктиња[9].

Од каквог су све материјала прављени жишци? Досадашња истраживања у овој области показала су да је највећи број жижака прављен од земље, затим бронзе, док је далеко мањи број оних прављених од других материјала. Мада су жишци од бронзе мање бројни, бронза је за израду жижака као и глина била употребљавана још од времена постанка жижака. Тако је нпр. један жижак од бронзе веома примитивног облика нађен на Кипру. Бронза је као материјал за израду жижака била употребљавана такође и у хришћанској епохи[10]. За мањи број налаза бронзаних жижака можемо тражити разлог и у томе, што су они сматрани предметима луксуза и нису се радо закопавали приликом сахрањивања, а често су и претапани[11]. Поред глине и бронзе, као што је већ напоменуто, коришћен је и други материјал за израду жижака, мада, знатно у мањој мери. То су: камен, стакло, ћилибар, алабастер, олово, гвожђе, сребро, злато. Поменућемо само неке од ових. Златни жижак од Калимахоса у светилишту Атене Полиас, представља уметничко дело које је скулптор ручно радио[12]. Затим, један златни жижак са два кљуна нађен је у Помпеји. Други жижак од бронзе, позлаћен откривен је близу Домодосола у северној Италији. Више оловних жижака пронађено је у некрополи на Есквилину. Камени жишци у облику кућица, украшени стубовима и шарама при врху стуба у јонском стилу, откривени су на Кипру[13]. Један сребрни жижак налази се у збирци дворског музеја у Бечу.[14]

Од грчких жижака, римски се разликују разноврсношћу типова и по изради украса. То се нарочито показује на онима од бронзе који су врло ретки у грчкој епохи. Произвођачи ових жижака — истински уметници, труде се да у машти обнове поједине ствари које обликују. Неки

6. Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb MCMLXVI, 356.
7. *Daremberg — Saglio*, Op. cit., 1320.
8. *R. Cagnat* et *V. Chapot*, Manuel d'archéologie romaine, tome II, Paris, 1920, 469.
9. *Daremberg — Saglio*, Op. cit., 1320.
10. Ibid. 1322.
11. *Бранка Јеличић*, Бронзани жишци у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја II, MCMLIX, Београд, 74.
12. *Daremberg — Saglio*, Op. cit., 1322.
13. Ibid, 1322.
14. *V. Celestin*, Op. cit., 25.

жишци од глине, уосталом, имитирани су од металних модела, нарочито они који репродукују људску или животињску фигуру и потичу углавном од краја Републике[15].

Као што су прављени од најразличитијег материјала, жишци су исто тако обликовани у најразличитије форме. Готово ништа није било неостварљиво за мајсторе-уметнике тога времена приликом моделовања жижака. Било би потребно много простора набројити све облике који постоје. Набројаћемо само неке: римска кочија, рода која се одмара, птица која лети, Силен код отвора за уље, људско стопало обучено у сандалу, главе (Пана, бика, црнца) итд.[16]

Без обзира од каквог је материјала жижак прављен и коју форму има, сваки од њих састоји се од стандардних главних елемената: резервоара (infundibulum) за смештај уља, отвора за сипање уља са покретним поклопцем или без њега и кљуна (rostrum) на коме се налази отвор за провлачење фитиља (ellychnium). Осим тога, неке светиљке имају ручицу за коју се држи, или прстенасту дршку (ansa, mandibulum). Ручица и дршка налазе се насупрот кљуну у облику листа односно прстена, како би могао да се провуче прст. Понекад има обадвоје, какав је случај и са нашим жишком. Код неких жижака налазе се и специјално прављене алке за вешање жишка о строп или lampadarium. Светиљка је могла имати и више кљунова, где су се фитиљи наквашени уљем палили. Највећи број жижака прављен је са једним кљуном, мада их има приличан број и са два кљуна. Понекад су и та правила превазилажена, па су жишци моделовани и са више кљунова. Кљун, односно кљунови скоро увек су се налазили на истој висини на којој је и отвор за сипање течности која гори, тако да су са њим чинили неку врсту спојних судова. На горњем делу жишка постојала је понекад сасвим мала рупа, која је свакако била намењена да у жижак пропушта потребан ваздух, када је поклопцем отвор за сипање уља био затворен. Горња површина жишка садржала је простор за најразличитије рељефне представе, најчешће митолошког карактера, док је на дну често било име фабриканта.

Израда жижака у оквиру индустријске производње ситне пластике, свакако је била, поред главних центара у Италији, развијена и у римским провинцијама. Обзиром да се употреба ових објеката свуда распространила, за време Царства у већим покрајинама биле су отворене радионице за израду истих[17]. Према већ утврђеним подацима, израда земљаних жижака у римско доба, најпознатија је у радионицама северне Италије, Галије и Германије. Жижци из ових радионица импортовани су у све римске провинције са осталим производима за свакодневни живот. Ово транспортовање ишло је углавном воденим путевима. Кроз нашу земљу Дунавом и Савом. И наравно, појава импортованих жижака и у нашој земљи као и у осталим провицнијама Римског Царства,

15. *R. Cagnat* et *V. Chapot*, Op. cit., 472.
16. Ibid, 474.
17. Ibid, 470.

покренула је производњу и у локалним радионицама. Домаће радионице подражавају форме жижака и технику израде[18].

Што се тиче саме технике израде жижака, она је зависила од врсте материјала од које је жижак рађен. Глинени жишци, нпр., прављени су помоћу двоструког дводелног калупа од печене земље или гипса. Први је давао облик горње површине жишка, други ивице и дно суда. Бронзани жишци су израђивани у техници која се не разликује од оне приликом обраде других металних предмета. Свакако изгледа немогуће, да је приликом израђивања жижака, за њихове различите делове употребљавана једна иста техника. За израду жижака као и другог посуђа од метала примењивано је више техника: ливење, искуцавање, лемљење делова[19].

Употреба жижака била је веома разноврсна, било да се ради о осветљавању појединих објеката било да се ради о њиховој употреби у посебним приликама (култним, религиозним).

Њихова употреба била је свакако намењена најпре за осветљавање кућних просторија и јавних места, као нпр. часама са минералном водом по бањама. Међутим, паљени су и у време празника, смештени високо у специјалним удубљењима на зиду или полицама. Исто тако окачивани су и на ексер укован у зид или на таваницу[20]. Осветљавање жишћима по кућама употребљавано је за време вечере, за време различитих ноћних послова или свечаности.[21] Но, свакако, да је осветљење било веома слабо, уколико није истовремено горело више жижака. Стога су само имућније породице могле дуже времена користити жишке ноћу. Уосталом, то је био велики проблем у антици, јер сиромашнији слој становништва није могао да одваја често ни најмање количине уља за осветљавање, које је користио за исхрану[22].

Осим тога жишћима су осветљавана и друга јавна места и објекти, као нпр. улице, тргови, терме. Њихова употреба била је, међутим, врло распрострањена по храмовима, што се касније пренело и на хришћанску цркву. Поред њихове употребе у практичне сврхе за осветљавање кућних просторија, као и храмова (помоћу више жижака који су висили о строп ланцима) употребљавани су и приликом религиозних обреда у част богова по кућама (lares и tutela domus) и храмовима. Тако су нпр. у част богиње Изис паљени жишци усред дана. Интересантно је још поменути и жишке у храму Аполона Палатинског који су на lampadarium-у у облику дрвета висили као плодови. У скупштини града Тарента налазио се сличан lampadarium са 365 жижака (аналогно данима у години)[23].

---

18. *Добрила Гај — Поповић*, Жигови на рамским жишћима у епиграфској збирци Народног музеја, Зборник радова Народног музеја III, Београд, MCMLXII, 131—132.

19. *Daremberg — Saglio*, Op. cit., 1332.

20. *R. Cagnat* et *V. Chapot*, Op. cit., 470—471.

21. *V. Celestin*, Op. cit., 23.

22. *F. R. Cowell*, Svakidašnjica Grčke i Rima. U knjizi: Rađanje evropske civilizayije, Beograd, 1967, 196.

23. *V. Celestin*, Op cit., 23.

Употреба жижака била је нарочито евидентна приликом погребних свечаности. Досадашњим истраживањима показало се да је велики број жижака (првенствено глинених) пронађен у римским некрополама. Ту су жишци налажени или близу гроба где су паљени, или у самом гробу крај покојника поред осталог гробног инвентара, где су стављани као прилог. Зато на овим другим и нема трагова горења[24].

* *
*

Као што смо већ поменули, међу најразноврсније моделованим жишцима било је и оних у облику људског стопала. Известан број ових публикован је од стране појединих аутора, али нажалост само у оквиру проучавања опште проблематике о жишцима или у оквиру проучавања појединих објеката ситне бронзане пластике из римске епохе, тако да су подаци о њима до сада готово само дескриптивне природе. Колико нам је познато досадашњи аутори публикованих жижака у облику људског стопала, нису се конкретније позабавили проблемом настанка ових жижака као и њиховом конкретном употребом и улогом у свакодневном животу или у посебним нарочитим случајевима (светковине, религиозни обичаји, погребни ритуал).

Сви аналогни жишци нашем жишку из врањског Музеја, које смо успели у литератури да нађемо, изливени су у бронзи и стопало је приказано обувено у једну од врста обуће код Римљана. Наравно, да постоје разлике у моделовању појединих детаља, што је зависило од укуса мајстора — уметника. Стопала ових жижака обувена су редовно у једну од ових врста обућа: soleae, crepida, calcei. Најомиљенија је изгледа била представа сандале на овим жишцима, што се уосталом да видети и из аналогних примерака. Код свих евидентираних аналогних жижака недостаје поклопац. Код неких он није ни постојао, а код других једноставно није сачуван, као што је то случај са нашим жишком. Даље, појединн жишци немају било какву ручицу или дршку[25], неки опет имају прстенасту дршку (сачувану или оштећену)[26], док има и таквих који имају и дршку и рукицу, која је иза дршке моделована у облику листа, као на нашем примерку, или нпр. палмете[27]. Ниво кљунова за фитиљ различит је код ових жижака. Наиме, код појединих жижака је ниво отвора кљуна на истој или приближној висини са нивоом отвора за уливање уља, док је код других ниво отвора кљуна знатно нижи од отвора за уље. Обзиром да је кљун на нашем жишку одбијен, не бисмо могли рећи којој од

24. *R. Cagnat* et *V. Chapot*, Op. cit., 471.

25. *E. Babelon — J. Blanchet*, Catalogue des bronzes antiques, Paris, 1895, 465, Fig. 1084; *Daremberg — Saglio*, Op. cit., 1325, Fig. 4583; *H. B. Walters*, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, London, 1914, 5, Plate I, 20.

26. *Paul Lebel*, Catalogue des collections archéologiques de Besançon V. Les bronzes figurés, Paris, 1959, Planche LXXXVII, Fig. 2; *S. Loeschcke*, Lampen aus Vindonissa, Zürich, 1912, 463—464, T. XXIII, abb. 1085; *Dóra Iványi*, Op. cit., 303, T. LXIV, abb. 7, 11; *V. Celestin*, Op. cit., 42, sl. 24; *Danica Pinterović*, Op. cit., 90, crt. 2 T. IX, sl. 19.

27. *S. Loeschcke*, Op. cit., T. XXIII, abb. 1084 a, b.

ових варијаната припада. У сваком случају и овај детаљ могли бисмо окарактерисати као укус појединих произвођача жижака, без неког посебног значаја у вези с употребом жишка. Исто тако треба поменути и то, да су код појединих аналогних жижака констатоване и алке кроз које су пролазили ланчићи за вешање о зид, строп или lampadarium, што је случај и са нашим примерком.

Као што се види, жишци моделовани у облику људског стопала, показали су извесне разлике у појединим детаљима, што, међутим, нема битнијег значаја за њихово одвајање у поједине групе. Намена им свакако није била посебно унапред одређена, већ извесне разлике међу њима можемо схватити само као варијанте истих жижака са истом функцијом.

* *
*

Када бисмо поставили питање у вези употребе нашег жишка, обзиром на досадашња сазнања о овом проблему, не бисмо могли дати одређен одговор. Као што је већ поменуто, различите форме жижака биле су само ствар развијене маште уметника једне епохе, у којој се много значаја придавало уметничком изражавању, нарочито на предметима ситне пластике. Према већ раније објављеним подацима о овом проблему, жишци извесних форми као што су глава, нога, плод ананаса итд., били су намењени свакодневној практичној употреби, док њихова употреба у сакралне и сепулкралне сврхе није била унапред предодређена[28]. Значи, није било жижака специјално прављених за одређене сврхе већ је њихова употреба била разноврсна, односно могли су истовремено служити и за практичну свакодневну употребу и у специјалним случајевима за време религиозних свечаности, погребних обреда итд. И наш жижак је свакако могао имати различиту функцију. Мада има дршку за ношење, он је помоћу алки био и вешан о зид, строп или lampadarium, служећи са другим жишцима за опште осветљавање већег простора. Како су жишци од метала били нерадо закопавани у гробове приликом погребног ритуала, то је мало вероватно да је и наш жижак део гробног инвентара, поготову што његова форма није тако честа. Изузев у ретким случајевима, форме жижака или поједини украси на њима немају везе са наменом жишка. У античком свету, њиховој форми придавала се изузетна пажња, па су они били артикал који се врло често поклањао и мењао[29]. У томе чак можемо тражити разлоге толико бројних форми примењиваних приликом израде жижака. Можемо с разлогом претпоставити да је и наш жижак, као један од ређих форми у оквиру ових жижака, управо, служио поред практичне употребе и за размену и поклоне.

Сама форма жишка у облику људског стопала, изгледа није имала неки посебан значај, па ни вотивни карактер. Можда ће даља истражи-

28. *V. Celestin*, Op. cit., 43.
29. *R. Cagnat* et *V. Chapot*, Op. cit., 471.

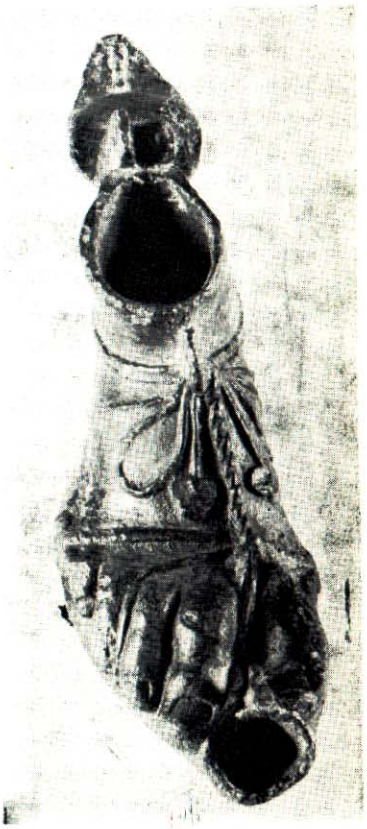

Табла I — Бронзани жижак из Музеја у Врању

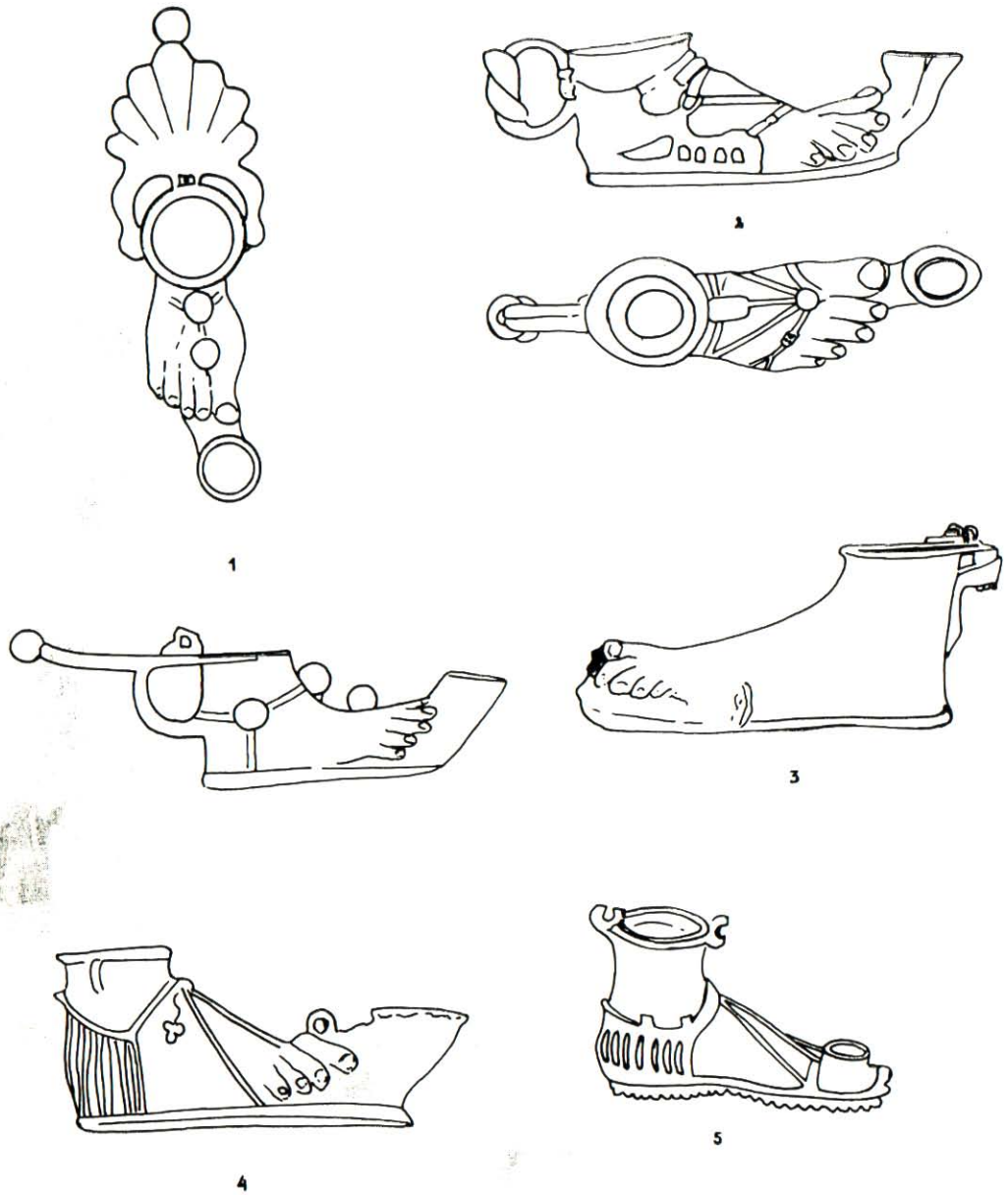

Табла II — Неколико римских жижака у облику стопала:
1. Vindonissa; 2. Besançon; 3. Osijek; 4. British Museum; 5. Према цртежу из Daremberg - Saglio, Dictionaire

вања у томе смислу омогућити да са више разлога говоримо о специјалној употреби жижака у облику људског стопала.

* *
*

Питање порекла и времена када су настали жишци у облику људског стопала и њихова употреба, за све истраживаче овога проблема остало је отворено. Наиме, нико се до сада, колико је нама познато, са посебним освртом није позабавио датовањем ових жижака. Овакав облик настао је свакако спонтано с израдом других разноврсних форми жижака у металу, тако да је тешко издвојити ову врсту жижака у посебан хронолошки период. Питање је само да ли је предмет производ радионице на тлу Италије или једне од домаћих провинцијских радионица.

Горња Мезија, са чије је територије наш жижак, тек од времена Августа, односно од почетка наше ере, ушла је у састав античке културе — римске уметности раног Царства. Она тек у II веку наше ере добија у културном погледу коначан изглед римске провинције. У току целе епохе раног Царства овде се осећа велика разлика у уметничком изражавању, што се нарочито да констатовати на пластици. Ова је разлика била видна између импортованих производа из Италије и оних домаћих који су у својим радионицама подражавали увезене, као и оних веома примитивних који су имали само најосновније елементе римског стила. Са суседном Македонијом, нпр., други је случај, где се на пластици раног Царства осећа јака грчка традиција и поред тога што се и овде почињу осећати елементи римске провинцијске уметности[30].

Мислимо да се у раду читавог жишка може лако да осети чисти римски стил, што упућује на закључак да је исти производ радионице на тлу Италије. Тачније датовање, нажалост, није могуће утврдити, јер не постоје елементи за ближе хронолошко опредељење. Међутим, ванредна прецизност у изради жишка (израда самог стопала и осталих детаља на њему), упућује на закључак да је жижак настао у време великих достигнућа у производњи ситне пластике, односно у доба раног Царства, када је афинитет према уметничким остварењима у бронзи поготову, био веома велики.

Résumé

UNE CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES VEILLEUSES ANTIQUES

Le département archéologique du Musée national à Vranje a enrichi en 1966, sa collection par l'acqusition d'un objet très rare — veilleuse de bronze en forme de pied humain. Bien que les données précises sur l'histoire de la découverte n'aient pas été établies, certaines circonstances relatives à l'acquisition de la veilleuse sont en faveur de la présomption que l'endroit de la découverte doit être rattaché au territoire plus vaste de Vranje.

La veilleuse appartient au groupe très populaire d'objets de la menue plastique de bronze où les maitres — artistes du monde antique exprimait de façon artistique le goût et les idées de cette société. Elle est élaborée avec une grande précision, ce

30. *Миодраг Грбић*, Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду, Београд, 1958, XVIII—XIX.

qui indique les hautes qualités artistiques de l'auteur de cet objet. Elle est coulée en bronze et affecte la forme du pied droit de l'homme, chaussé de sandale (soleae). La semelle de la sandale est attachée au pied par les lanières liées en noeud dans la région de la cheville. La veilleuse a tous les éléments essentiels, nécessaires pour le fonctionnement normal. Ce sont: réservoir (infundibulum), ouverture par laquelle on versait de l'huile dans la veilleuse, bec (rostrum) sur lequel se trouve l'ouverture par laquelle on laissait passer la mèche (ellychnium). Le bec est détaché et pour cette raison il est impossible d'établir sa hauteur par rapport à l'ouverture pour l'huile. A la manche en forme de feuille, derrière l'ouverture pour l'huile, se trouvent les charnières abimées du couvercle qui à présent fait défaut. Au-dessous de la manche se trouve la poignée annulaire. Un anneau conservé au bout de la manche et un reste, selon toute probabilité d'un autre anneau, sur la semelle sous le petit orteil, témoignent que la veilleuse a pu être suspendue au mur, au plafond ou au lampadire (lampadarium).

Nul doute qu'il s'y agit d'une veilleuse romaine ce qu'on peut conclure d'après les exemplaires analogues. L'emploi de ces veilleuses à l'huile chez les Romains date du IVe siècle avant notre ère déjà, lorsqu'elles furent adoptées des Grecs. C'este de ceux-ci qu'on a adopté même le nom de lychnus qui fut plus tard changé en lucerna. Bien qu'elles fussent moins nombreuses, que les veilleuses de terre, les veilleuses de bronze ont été employées, comme celles d'argile, depuis le temps de l'origine des veilleuses. Les veilleuses ont été fabriquées des matériaux les plus différents et façonnées en formes les plus variées. Une de ces différentes formes est aussi celle de pied humain à laquelle appartient notre veilleuse.

La fabrication des veilleuses a été, de toute façon, développée, outre en centres principaux de l'Italie, aussi dans les provinces romaines. Les exemplaires d'une beauté extraordinaire, produits des ateliers italisues, ont été exportés dans les provinces de l'Empire Romain et, par conséquent, aussi dans notre pays. Les ateliers domestiques imitent non seulement les formes, mais aussi la technique de la fabrication, mais d'une manière assez superficielle et maladroite. Notre veilleuse est, sans doute, importée de l'Italie par la voie d'eau, sur la Save ou le Danube.

L'emploi des veilleuses était très varié. Outre l'utilisation quotidienne dans le ménage, elle servaient également pour l'éclairage des endroits publics (places, rues, thermes), pendant différentes fêtes. Leur emploi a été particulièrement marqué lors des cérémonies religieuses et funéraires. Elles étaient souvent ensevelies avec le défunt. Les veilleuses en bronze étaient enterrées moins souvent et pour cette raison nous considérons que notre veilleuse ne faisait pas partie de l'inventaire sépulcral. Sa fonction, selon toute probabilité, n'était pas déterminée d'avance, mais elle pouvait servir d'fférentes fins.

Dans la littérature a été déjà publié un certain, quoique pas très grand, nombre, de veilleuses analogues, mais les données relatives à celles-ci se réduisaient le plus souvent à la description pure et simple. Toutes ces velleuses présentaien une des différentes espèces de chaussure romaine (soleau, crepida, calcei), mais le plus souvent soleae (sandales), qui, parait-il, étaient le sujet favori des modeleurs de ces veilleuses. Il y a des différences dans certains détails ce qui, cependant, n'indique que le goût différent des artistes qui les fabriquaient. La form même des veilleuses — le pied humain, n'avait pas à ce qu'il parait, une importance spéciale, même pas le caractère votif. Elles étaient, en tant qu'objets d'une rareté relative, l'article préféré d'échanges et de dons.

La question de l'origine et de l'époque apparaissent les veilleuses en forme de pied humain reste pour le moment encore ouverte. Elles ont, selon toute probabilité, avec les autres produits de veilleuses en bronze, apparu spontanément à l'époque des grandes réalisations dans la production de la menue plastique, c. à d. au commencement de l'époque de l'Empire, lorsque l'affinité pour les réalisations artistiques en bronze etait très grande.

Milan Jovanović

Illustrations:

Planche I — Veilleuse de bronze au Musée de Vranje.

Planch II — Quelques veilleuses romaines en forme de pied: 1. Vindonissa; 2. Besançon; 3. Osijek; 4. British Museum; 5. D'après un dessin de Daremberg Saglio, Dictionnaire.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

АРБАНАШКИ УСТАНЦИ 1826 — 1832. ГОД.

Устанци Арбанаса на Балканском полуострву 1826 — 1832. год. обилато су проучени и приказани у историографији балканских народа. Међутим, остало је до данашњих дана извесних проблема и питања, не сагледаних и не приказаних у опсегу опште физиономије ових знаменитих устанака из прве половине XIX столећа, који су уздрмали Турску Империју, слободарски зрачили међу савременим балканским народима, који су се налазили под турском управом, и били у центру пажње европских сила. Поред обилате историјске грађе, понајвише до сада коришћене, у овај рад укључујемо и извесне историјске изворе, који нису узимани у обзир приликом обраде датог проблема, понајвише јер се ради о новије публикованој историјској грађи, као и податке из турске историографије, који су до сада остали непознати југословенској и албанској историографији. На крају, приликом обраде овог проблема, укључили смо и етнолошко-фолклорну грађу, делом коју смо лично сабрали код народа, као и антропогеографске цртице из области народне традиције о насељима и становништву. Ови етнолошко-фолклорни и анатрапогеографски подаци темеље се на историјским фактима, те имају карактер народне историјске усмене традиције. И, напокон, из самих чињеница које дајемо у овом раду, следује једно ново тумачење, а то је да је овај устанак у основи слободарски, иако су га предводили феудалци, код којих се осећају знатне примесе економске рачунице и верског исламског конзерватизма. Сматрамо да ће овај наш рад бити од користи балканској историографији, а колико смо у томе успели, нека читаоци оцене.

I

Прва половина XIX столећа испуњена је у Турској Царевини реформама и устанцима и бунама противу реформа. Султан Махмуд II (1808 — 1839), завео је реформе с жељом да уведе западњачки дух у своју државу. То се огледало нарочито у реформама војничке службе, те је 19. маја 1826. год. Турско Царство добило нову војску, названу

низам.[1] Против ове одредбе султана Махмуда II побунили су се јаничари почетком месеца јуна 1826. године. Као одговор на ову јаничарску буну, био је покољ јаничара у Цариграду, у коме је погинуло око 6000 јаничара. За овим, султановим ферманом од 16. јула 1826. год. укинут је јаничарски војнички ред у целој Турској Царевини. Тај поступак султана Махмуда II, био је за противнике реформи, звоно за нове буне и устанке. Конзервативни елементи, на челу којих су се налазили јаничари и феудално племство, устадоше против реформа „ћаур султана" (султана неверника).[2] Највећу опозицију у том погледу чинила је Босна, Арбанија, Косово, Новопазарски санџак, Македонија, делови Црне Горе и западна Бугарска. Племство ових земаља, исламске вероисповести, које је у Турском Царству уживало нарочите привилегије, није никада пропуштало погодну прилику да учврсти свој феудални положај, па је то учинило и у доба реформи султана Махмуда II. Опадање пак Турског Царства, значило је добрим делом снажење исламског балканског феудалног племства. То снажење и јачање каткад је узимало таквог замаха, да су се поједини балкански феудалци осећали као мали султани у Турској Царевини. Стечена права и привилегије, исламско балканско племство добро је чувало, и било је спремно да се одупре сваком, па и турском султану, ако би покушао да ограничи или укине права и привилегије феудалаца.[3]

II

Ферман о укидању јаничара и јаничарски покољ у Цариграду, проузроковали су и јаничарску буну у Босни, у којој се нарочито истакоше Сарајлије. Уз јаничаре је пристала већина јаничарског племства, које је у овима имало свој ослонац, и које се исто тако бојало да ће, укидањем јаничара, и њихова судбина бити запечаћена.[4] Да би умирио Босну, султан Махмуд II, крајем 1826. год. именовао је за босанског везира Абдурахман-пашу, бившег београдског везира. Влада овог лукавог човека била је у Босни кратка и крвава. Његови џелати и телохранитељи „имали су пуне руке посла, док су проредили босанске јаничаре". Против проливања крви, знатна улога припада Али-аги Ризванбеговићу.[5] Он је предложио босанским феудалним првацима на скупу у Сарајеву, да се поручи везиру Абдурахман-паши „да задене сабљу у корице". Но, то је било од мале користи.[6] Абдурахман-паша није могао

1. Упор. *Х. Крешевљаковић:* Хусеин капетан Градашчевић Змај од Босне. Сарајево, 1931, 5.
2. Упор. *Х. Ђурић:* Али-паша Ризванбеговић — Сточевић. — Годишњица Н. Чупића, књ. XLVI, Београд, 1937, 205.
3. Упор. *Х. Ђурић:* на нав. месту.
4. Упор. на нав. месту.
5. Нав. рад, 205—206.
6. Упор. *С. Башагић:* Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине (1463 — 1850). Сарајево, 1900, 136 — 137; *М. Вукићевић:* Знаменити Срби муслимани. Београд, 1906, 61 — 63; *Драг. М. Павловић:* Покрет у Босни и Албанији противу реформа Махмуда II. Београд, 1913, 7; *Х. Ђурић:* на нав. месту.

да угуши буну босанских јаничара, већ је морао бежати пред побуњеним Босанцима из Сарајева у Травник. У августу 1828. год. Абдурахман-паша је смењен с положаја босанског везира. Његов наследник Морали Намик-паша, човек благе нарави, настојао је лепим начином да уведе реформе султана Махмуда II у Босни, што је остало без успеха. Само је успео да опреми незнатан број Босанаца у помоћ Турској, која је ратовала против Русије.

III

У време реформи султана Махмуда II, у Арбанији влада као велики везир Мустафа-паша, познат и под именом као Шкодра-паша (скадарски-паша), који исто устаје против реформа у Турском Царству. Ради што успешнијег отпора против реформа, он тражи везу с босанским феудалцима. Поред тога, жудећи да задобије ослонац на Русију, Мустафа-паша тражи везу и с кнезом Милошем у Србији.[7] У ствари, буне и устанак Арбанаса у северној Арбанији, нису биле само одбрана породичних интереса Мустафа-пашиних, већ и одбрана власти у Цариграду и против реформаторских тежњи Махмуда II. То је био узрок те се у пределима северне Арбаније, где је владао велики везир Мустафа-паша комбиновало са сличним покретом у Босни, која је била у превирању, где је било мало јединства, али обилато отпорне снаге.[8] Мада је од старине постојала нетрпељивост између Босанаца и Арбанаса, њихова заједничка мржња према реформама и тежње за осамостаљењем, ишла је у прилог стварања њихове заједничке и енергичне акције, стварање отпора против Махмуда II. Пошто је донео одлуку Мустафа-паша, да се бори против султана, почео је слати своје поверенике и уходе у Босну Сарајлијама и истакнутијим капетанима, да агитују у његову корист и обаве договор о стварању савеза. Исто тако, босанским феудалним великашима и јаничарима, који су се решили на отпор према реформама Турског Царства, погодовао је овакав став Шкодра-паше, јер је шири заједнички отпор исламског становништва западног Балкана, свакако имао више изгледа на успех, него ли парцијалне буне и устанци.[9] У основи, Шкодра-паша, био је уверен, да му је султан Махмуд II реформатор, већи непријатељ, него Руси. Отуда је он жудео да задобије наклоност Русије преко Кнеза Милоша, надајући се да ће на тај начин у најскоријој будућности добити и независност Арбаније, на чијем челу би се опет нашао овај виталнн и предузимљиви феудалац. И, што се мора истаћи, Мустафа-паши је сасвим било јасно, да му предстоји због оваквог подухвата, окршај са Турским Царством. Посредничка улога кнеза Милоша између Шкодра-паше и Русије, у прво време, састојала се у томе, што га је кнез Милош, према саветима Русије, одвраћао од учешћа у турској војсци, где би дошао у сукоб с Русијом.[10]

---

7. *Upor.* Historia e shqipërisë I, Tiranë, 1959. 480 — 481.
8. *М. Гавриловић*: Милош Обреновић, Ш, Београд, 1912, 334; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 71.
9. *М. Гавриловић:* нав. дело, Ш, 334.
10. *М. Гавриловић:* нав. дело, 332 — 333; *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.

По избијању руско — турског рата 1828. год. султан Махмуд II наредио је Мустафа-паши да поред осталих паша учествује са својом војском у рату против Русије. Као награду за то, Мустафа-паша добио је проширење своје власти над Дукађином, Елбасаном, Дебром, Охридом и Трговиштем. Султан Махмуд II хтео је овим територијалним проширењем Шкодра-пашине власти на Балканском полуострву, да задовољи његове феудалне поседовне амбиције, као и да га на тај начин веже уза се, како у погледу примена реформи, тако и у вођењу рата против Русије.[11]

Овај однос Турског Царства према Шкодра-паши, није ишао у рачун Русији, те му је преко кнеза Милоша дала к знању: кад он не би учествовао у овом рату, да би постао господар целе Арбаније. Ова се понуда Шкодра-паши свидела, али ју је прихватио с пуно обазривости, не желећи напрасно да прекида односе са султаном Махмудом II. Он се одлучи за следећи став: да своје трупе на руско-турски фронт шаље са закашњењем, правдајући се пред султаном да његова војска није спремна да у току зиме пође на фронт, већ да ће то моћи да учини тек у пролеће.[12] Тако да је Шкодра-паша са закашњењем слао своје трупе, омогућавајући на тај начин руском генералу Дибићу, да са руском војском уђе у Бугарску. Осим тога, са закашњењем слате трупе, споро су марширале к циљу, тако да на борбене положаје нису ни приспеле, већ су се задржале на обалама Дунава. Између осталога, и то је утицало, те је турска војска имала знатне губитке и неуспехе у рату. То је огорчило конзервативне елементе у Турском Царству, који су били противу реформа султана Махда II од 1826. год. којима је по својим схватањима припадао и сам Шкодра-паша. Тако се ови стадоше договарати са Шкодра-пашом, захтевајући од њега да и он учествује у побуни, да прекине с учешћем у наведеном рату, а с циљем да се реформама стане на пут.[13] У то доба долази и до споразума између Решид-паше из Румелије, и Мустафа-паше, који се заснива на борби противу рефорама Махмуда II[14]. Овакав став Маустафа-паше, ишао је у прилог јачању његове војничке моћи и снаге, јер му је предстојала жестока борба са Турским Царством, коју је он оштроумно предвиђао.

Уз Мустафа-пашу пристају 1827. год. и Арбанаси и Турци из Плава и Гусиња у Црној Гори, на челу с ондашњим капетаном ових крајева Ђул-бегом.[15]

---

11. *M. Gavrilović*: nav. delo, 333; Historia e shqipërisë I, na nav. mestu. Nije mi poznato da li je publikovana rasprava: *Selfo Aqif*: Bushatlijte, koja se pominje kao rukopis u arh. Instituta za istoriju i jezik u Tirani. — Historia e shqipërisë I, 508.

12. *C. Robert*: Die Slaven der Türkei II. Drezden — Leipzig, 1847, 140; *B. Kunibert*: Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića 1804—1850, str. 222—223; Historia e shqërisë I, 481.

13. Na nav. mestu.

14. *S. Külçe*: Osmanli tarihinde Arnavutluk. Izmir, 1944, 189—191.

15. *Рад. Марковић*: Крагујевачка нахија 1815 — 1839. Београд, 1954, бр. 645, стр. 484—485.

Мустафа-паша је и даље чекао, све док није Турска склопила мир са Русијом. Али, на мировној конференцији, Руси уопште нису помињали аутономију Арбаније под Мустафа-пашом. Значи, кнез Милош није успео да изради код руског цара Николе, никакав доказ царске благонаклоности у корист Мустафа-паше, иако је он својим ставом кориспстио руској ратној политици у рату с Турском.[16] Због тога је Мустафа-паша био разочаран и веома озлојеђен, те се кренуо са својих 20.000 војника према Цариграду. Он је овим походом хтео да примора Русе, да према њему заузму бољи став. У Цариграду је избила паника, али се Мустафа-паша није колебао. Сам генерал Дибић, јавио је Мустафа-паши, да ће он бити узрок устанку, ако и даље са својим трупама буде надирао према Цариграду, а руски генерал Гезмар, добио је наређење, да у стопу прти Мустафину војску. И, 4. октобра 1829. год. руска војска је напала арбанску војску у околини Арнаут Калеси, и разбила је. Мустафа-паша је том приликом изгубио храброст, због својег првог неуспеха, и пристао је на султаново наређење, те се вратио у Скадар. Тако се завршила дволична политика Мустафа-паше и Русије, неуспехом самога Мустафа-паше.[17] То је био узрок те Мустафа-паша није надаље остао у пријатељским односима са Русијом.

IV

Мустафа-паша се сада нашао изолован од Порте, која је припремила нове снаге, после укидања фронта према руској царској војсци, те је своје царске јединице слала у унутрашњост земље, да би средила прилике на Балканском полуострву, а нарочито у Арбанији. За ову деликатну војно-политику мисију, одређен је велики везир Мехмед Рашид-паша, који је прво отпочео са операцијама у јужној Арбанији, противу арбанашких Тоска, а потом је прешао и против скадарског пашалука.[18] После тога, охрабрен успесима своје војске у јужној Арбанији, султан Махмуд II, издао је заповест у децембру месецу 1830. год. Мустафа- паши, да преда великом везиру Мехмед Решид — паши, области које су му биле дате у посед 1829. год. Видећи Мустафа-паша како султан Махмуд II на строг начин опозива свој ферман, а познавајући султаново расположење, дође до закључка, да ће после овакве султанове одлуке, доћи и строжији захтеви. Због тога, Мустафа-паша реши да се не покори султановој наредби. Тако је дошло до изјаве Мустафа-паше, којом он одрече поданичку послушност султану Махмуду II чак и у случају, када би султан одустао од повраћаја појединих области.[19]

У то доба влада безвлашће и очајна ситуација у Арбанији, а ништа боље стање није било ни у Македонији, на Косову, Новопазарс-

16. *Мих. Гавриловић:* нав. дело, Ш, 332—333.
17. *G. Rosen:* Geschichte der Türkei. Leipzig, 1866, 120; *Mih. Gavrilović:* nav. delo, 332—333; *Drag. M. Pavlović:* nav. rad, 69; Historia e shqipërisë I, 482.
18. Historia e shqipërisë I, na nav. mestu.
19. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 333—334.

ком санџаку и Босни и Херцеговини. Турци су били затворени у тврђавама, одакле нису могли изаћи, од домородачких феудалаца. Порез се није могао купити, а власт уопште није функционисала. Долазак великог везира Мехмед Решид-паше у Битољ, августа месеца 1830. год., био је судбоносан за знатан број арбанашких феудалаца.[20] Устаничке вође из Босне, у заједници са Мустафа-пашом из Скадра, нарочито су показивали неповерење према великом везиру Мехмед Решид-паши. Арбанаси су, у националном буђењу, бацали фесове са глава, а уместо њих, стављали су плисе и шалове, као обележје националне арбанашке ношње на глави.[21]

Оцењујући насталу ситуацију да је веома критична, Мустафа-паша одлучи да одмах пошаље знатну војску у Елбасан, Охрид и Јањину, где се у то доба налазио велики везир Мехмед Решид-паша. Са Мустафа-пашом,били су у савезу и споразуму за дизање буне и свеопштег народног устанка против Турског Царства, не само ради чувања конзервативних навика и јаничарског војног реда и феудалних поседа, већ и ради националног осамостаљења и отцепљења, следећи пашалари: призренски, скопски, врањски, лесковачки, пећки, ђаковички, елбасански, ајан тетовски, Целадин-бег, господар Охрида и многи арбанашки народни главари. Тоске и Геге, које је велики везир Мехмед-паша био потчинио, преко својих изасланика обавестили су Мустафа-пашу, да ће уз њега пристати чим дође у Охрид.[22]

V

Стање у Босни, као што смо поменули, било је исто као и у Арбанији, Косову и Македонији. Отуда је велики везир био без икаквог угледа и моћи. То је руководило султана Махмуда II, да лично делује на побуњенике, те је позвао извесне босанско-херцеговачке феудалне прваке на веће у Цариград, и лепим речима почео их наговарати да прихвате његове реформе, што је било без успеха. О конзервативном поносу босанских феудалаца, који су били противу реформа, има и ова анегдота. Наиме, у већу код султана Махмуда II, сви Босанци били су скинули чалме с глава, изузев Муј-аге Златаревића из Сарајева и капетана Махмуд-бега из Дервенте. Кад је то видео султан, рекао је Махмуд -бегу: „Знаш ли ти, да бих ти могао и главу скинути?“ — На то је овај притиснуо једном руком чалму, а другом показао на свој врат и рекао: „Чујеш, царе, овако је с главом скупа можеш скинути, али с главе не можеш!“[23]. Све је то ишло у рачун побуњеним Арбанасима на Балканском полуострву, на челу са Мустафа-пашом.

20. Упор. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 11; Historia e shqip. I, на нав. месту.
21. *S. Külçe:* nav. delo, 192.
22. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 334; *Џ. Беличански:* Владеењето на Целадин бег во Охрид. — Историја. Списание на Сој. на ист. др. на СРМ, кн. II, 1—2, Скопје, 1966, 98—99.
23. *Фра Гр. Марић:* Запамћења. Загреб, 1906, 5—6; упор. *Х. Ђурић:* нав. рад, 206; *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, на нав. месту.

VI

Устанак Арбанаса и борба за осамостаљење Арбаније под врховном влашћу Мустафа-паше, као и конзервативна схватања феудалаца с Косова, нашла су посебно одраза и код знатног броја косовских пашалара. На Косову је, наиме, дошло до састанка феудалних вођа, који је одржан у Приштини. Састанку су присуствовали и представници побуњене Босне и Арбаније. Феудалним вођама Косова, није хтео да приђе Абдиљ Рвзак-паша из Пећи, који је прихватио реформе султана Махмуда II[24].

У то време пада и долазак великог везира Мехмед Рашид-паше у Битољ (пролеће 1831. год.), који је имао уза се одабрану коњицу. Према казивањима В. Ст. Караџића, велики везир је тада имао 8.000 војника, док се за Мустафа-пашу каже да је има 40.000 бораца, што је свакако произвољно речено.[25]

Да би се ослободио овако опасног противника, Мустафа-паша, послао је у Битољ атентатора, са задатком да убије великог везира Мехмед Решид-пашу. Препредени и овим марифетлуцима вичан велики везир, наместио је у шатору свога двојника. Везиров логор налазио се у околини Битоља, где је атентатор приспео и везировог двојника убио. То је био очити бедем, за ма какво даље споразумевање између царске регуларне војске на чијем се челу налазио велики везир Мехмед Решид-паша и побуњеничке и устаничке арбанашке војске, на чијем се челу налазио Мустафа-паша[26]. Није искључено да је овај атентат инсценирао и лукави везир Мехмед Решид-паша, из војно-политичке рачунице.

У Битољ је велики везир позвао на састанак многобројне феудалне великаше и арбанашке главаре, из свих балканских земаља, с мотивацијом да учествују „величанственом пријему", који је приревиђао у њихову част, којом приликом су, наводно, требале да уследе разне награде и одликовања позванима од стране Турског Царства. Неколико пашалара је сазнало о задњим намерама великог везира, те нису дошли на тај скуп. Из јужне Арбаније дошло је, како се зна, око 500 представника. Везир је приредио војну параду, да би учесницима скупа показао јачину турске војске и њено наоружање. Но, чим се војска окренула на поздрав према гостима, подигла је пушке и феудалне великаше и арбанашке представнике поубијала из пушака, а њихове главе су послате у Цариград султану. Од тог случаја, велики везир је добио надимак „Убица Арбанаса" (арбанашки крволок)[27]. Уз великог везира, истиче се и пуковник Шериф-бег, чије су војне јединице кренуле према Скопљу. За овим, идућег дана после поменутих битољских крвавих догађаја, велики

24. *S. Külçe:* na nav. mestu.

25. *P. Перовић:* Неколико прилога за историју I и II српског устанка. — Белешке из босанске историје. Догађаји у Босни између 1820—1832. из необјављених бележака Вука Караџића. — Зборник Музеја првог српског устанка III — IV. Београд, 1964—1965, 242, стр. 243. нап. 58.

26. Upor. *S. Külçe:* nav. delo, 192—193.

27. Historia e chqipërisë I, 482—484.

везир Решид Мехмед-паша издао је наредбу својим војним јединицама, да нападну изненада Мустафа-пашу, чија се војска налазила улогорена на Бабуни[28].

VII

Као што смо већ поменули, феудални господари Касова нису сви били на страни Шкорда-паше и босанских устаника под Хусеин-бег Градашчевићем. Призренски феудалци били су на страни устаника, као и један део метохијских феудалаца. Чини се, да је мали број феудалаца Косова био за усвајање донетих реформи султана Махмуда II. Тако, из Пећи су отишли у Битољ, на састанак с великим везиром Абдиљ Ревзах-паша и Вели-бег Махмудбеговићи, којом приликом су се ставили на располагање великом везиру. Они који нису пришли великом везиру, који нису прихватили реформе, сматрани су као одметници против Турског Царства[29]. Тако је настала сада и кампања турске власти, противу феудалаца Косова и њихових присталица арбанашких главара. То је било предзнак и за скадарски пашалук и Шкодра-пашу, да наступају окршаји и обрачун између северне Арбаније и Турског Царства. Међутим, и у таквој ситуацији, Мустафа-паше није пристао да се сједини с арбанашким феудалцима јужне Арбаније, који су тражили арбанашко јединство. Овакав пасиван став Шкодра-паше, допринео је да 1831. год. Порта пошаље експедицију против Скадра. Затим, одузете крајеве од Шкодра-паше, путем опозваног фермана, султан је дао на управу великом везиру Мехмед Решид-паши. Тим ферманом, Шкодра-пашина власт је сведена само над скадарским пашалуком, с тим, што је у Скадру требало да се смести гарнизон турске војске, а уз то да се отпочне са разоружавањем народа. У исто време су у Скадар приспели турски чиновници, који су почели да заводе власт укидајући анархију.[30] Напоредо са разрезивањем и убирањем пореза, уведена је и нова царина. Све порезе имале су се уливати у државну касу. То је била дефинитивна одлука Порте, која је преко енергичних мера, хтела да заведе ред, и да сузбије дотадашњу анархију[31]. То је била одлука Порте о завођењу реда и поретка у Арбанији. Чим је добио овај ферман, Мустафа-паша је позвао к себи на договор све угледније Арбанце, из свих друштвених слојева и струковности. На томе скупу Мустафа-паша је саопштио садржину фермена, па је у дирљивом говору запитао присутне: пристају ли да предаду оружје, хоће ли да приме гарнизоне регуларне војске и да плаћају „незаконите" по-

28. В. Ст. Караџић наводи да је до сукоба дошло између Шкодра-паше и великог везира Мехмед Решид-паше, на „Бабују код Прилепа". Р. Перовић, у коментару разлаже: „Вук ово брдо назива Бабуј и Бабај". Даље наводи „У изворима и литератури забележени су облици Бабун и Бабуш (свакако огранак планине Баба која лежи западно од Прилепа и Прилепског поља". — Нав. рад, стр. 243, нап. 58.

29. *S. Külçe:* nav. delo, 193.

30. Historia e shqipërisë I, 484.

31. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 72—73.

резе? Хоџе и улеме су изјавиле да су ове одредбе фермана „противне законима и обичајима муслиманским", стога не вреде и нису обавезне ни за кога. Размотривши тако садржину фермана, Албанци реше: да се Арбанаси и оружјем одупру, ако би Порта хтела силом да изведе ове реформе[32]. У основи, Мустафа-паша је овакав захтев Турског Царства сматрао за „бидате", а чиновнике Порте као непријатеље муслиманске вере и државе.

На овом скупу искристалисани су захтеви албанских устаника, који су се састојали у следећем:

1. Једнак третман с Босанцима пред Турским Царством,
2. Унутрашња администрација има бити на арбанском језику,
3. Као национално обележје има се признати арбанаска народна ношња,
4. Да Турско Царство (Порта) призна Арбанасима све привилегије и њихову племенску независност.[33]

Као што се види из изнетог, донете одлуке арбанашких првака у Скадру, имале су двојак карактер: 1. национално-слободарски и 2. конзервативно-феудални. Национално-слободарске идеје устаника манифестовале су се у захтеву успостављања арбанаске администрације и једнакости с босанским Муслиманима; ношење арбанске народне ношње, где је свакако поента анти реформама била национална арбанаска капа, и као нарочито прогресиван захтев истиче се тражење арбанашке племенске независности. Напоредо с тим, као посве конзервативан захтев феудалних вођа и племенских главара, истиче се тражење од Порте привилегија за Арбанасе, које су се односиле на вршење функције „кондоћерства", које је било нека врста занатства, коју су привилегију уживали Арбанаси у Турском Царству. Наиме, они су као „кондоћери" (врста војничке касте) уживали привилегије, које су им омогућавале да се „одрешених руку" односе према хришћанском становништву, које су могли и насилнички експлоатисати[34]. Уз то, они нису плаћали никакве државне дажбине и терете. Међутим, наведене реформе Махмуда II, из основе су мењале дотадашњи друштвени поредак у Турском Царству, што није било лако спровести у дело. И, за реализацију ових реформи, гарнизони регуларне турске војске имали су да униште сваку помисао о самосталности обласних и покрајинских управљача. Напоредо с тим, нови порески систем, изазвао је нерасположење код варошког становништва, понајвише исламске вероисповести, у разним крајевима Балканског полуострва (Арбанија, Македонија, Косово, Румелија)[35]. У таквој ситуацији, Мустафа-паша је имао уза се скоро целокупно арбанашко становништво. Користећи такву ситуацију, он је на све стране разаслао своје изасланике, да саопште народу одлуку арбанаских првака, и да позову народ на оружје, ради дизања општег устанка. Џелал Един-бег, ранији заповедник

32. Нав. рад, 73.
33. На нав. месту.
34. На нав. месту.
35. Нав. рад, 74.

Охрида, под влашћу Мустафа-пашином, био је послан на југ с 500 коњаника. Но то је било већ касно, јер је велики везир већ био заузео Охрид, Елбасан и Дебар[36].

Мада се у ствари Мустафа-паша одметнуо од Турског Царства, он није у основи показао послушност према султану и Пороти. То се лепо види из његових уверавања Пороти у стоју лојалност, што разуме се Порта није веровала. Наиме, Мустафа-паша је уверавао Порту, да је он подигао устанак једино с циљем да обезбеди своје феудалне поседе, сточарске латифундије, које је имао у пределима који су му сада одузети. Уз то, изјавио је, како је спреман да прихвати реформу војске, али да му је немогуће да преда Скадар царским трупама и да разоружа арбанашки народ, који „има право да носи оружје" и то му нико не може оспорити.[37]

Овакву поруку упутио је Порти Мустафа-паша, у жељи да би добио у времену, пошто није наишао на очекивани одзив међу арбанашким првацима, јер код „албанских племена националне свести није било", чак ни онда, када су били у питању њихови интереси.[38] Међутим, ми сматрамо да се ту ради о неорганизованости устанка, што почива на великој слабости самих феудалних и племенских вођа, на челу са Шкодра-пашом, а не о поманкању националне свести међу арбанаским племенима у популацији уопште, што су балкански историчари при интерпретацији овог устанка, заборавили да истакну.

У циљу успостављања легитимне царске власти у побуњеним крајевима Балканског полуострва, где је беснео устанак под Мустафа-пашом, царска турска војска, под командом великог везира Мехмед Решид-паше, заузела је Дебар, Драч, Елбасан, Тирану и Кавају. Арбанаски прваци из тих предела, поручили су Мустафа-паши, да врати своју војску, јер су они пришли султану Махмуду II.[39] Међутим међу Мирадитима северне Арбаније, где се Мустафа-паша сматрао као наследни феудални племић, поменута идеологија Мустафа-пашина, имала је успеха. Исто тако, као његови једномишљеници били су уз њега пашалари јужнословенских земаља: Призрена, Ђаковице, делом Пећи, Врања, Лесковца, Ниша, Тетова, Скопља.[40] Став већине ових пашалара, почивао је једино и искључиво на рачуници одбране аутономне самовољности и чувању конзервативних норми старог времена Турског Царства, с прижељкивањем успостављања локалне самоуправе.

VIII

Ове одлучне султанове реформе у Арбанији, Македонији, Косову и ЈИ Србији, биле су јасан преднзнак, да ће једнога дана исто таква судбина задесити и Босну. Отуда су, аналогно поимањима арбанашких

36. На нав. месту; *Ц. Беличански:* на нав. месту.
37. *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.
38. На нав. месту.
39. Нав. рад, 75.
40. На нав. месту.

феудалних великаша, реформе „ћаур султана", биле, по мишљењу конзервативних Босанаца, акт не само на племићка права и привилегије, већ и напад на исламску веру. Због тога, да их не би догађаји изненадили, споразумели су се босански феудални правци, да заједнички већају о отпору против реформа. Састанак је одржан у међувремену од 20. јануара до 5. фебруара 1831. год. у Тузли, којом приликом је одлучено, да се има одупрети свим силама, увођењу нове војске, порезе и уступања нахија у Подрињу Кнежевини Србији, а да траже независност Босне.[41] Поред тога, решено је да се склопи савез са Мустафа-пашом из Скадра, који је, као што смо видели, био противник реформи. За вођу покрета изабран је Хусеин-капетан Градашчевић из Градачца, млад човек, веома богат и угледан у Босни.[42]

Тако су се стицајем историјских збивања на Балканском полуострву и читавом Турском Царству, арбанашки устаници и босански Муслимани нашли на истим заједничким позицијама, која се карактерисала заједничком борбом противу реформама Махмуда II, и за осамостаљења Арбаније и Босне. Заслуга за ову заједничку акцију, која је постојала само у споразумима, а не и у заједничким устаничким делатностима, припада Мустафа-паши, који је покренуо склапање таквог савеза у смислу заједничке борбе.[43]

IX

Такво стање ствари у Арбанији, покренуло је Мустафа-пашу да сазове арбанашке главаре на скупштину, као што је учинила и побуњена Босна са својим феудалним првацима и народним главарима. На томе скупу одбачена су султанова наређења. Једини Арбанасин из Арбаније, који је остао веран Турском Царству, јесте познати Мур сајбија у северној Арбанији. Његов подухват да се са својим присталицама пробије до Херцеговине, није имао успеха.[44]

Напоредо с изнетим, Мустафа-паша је спремао нову војску и послао је своје емисаре у јужну Арбанију, феудалцима Косова и Босне, како би сви заједнички дочекали нову експедицију великог везира Мехмед Рашид-паше. Арбанашку понуду Босанци су прихватили оберучке, обећавајући неограничену помоћ Мустафа-паши „скадарском валији и владатељу албанском", какву је титулу имао скадарски везир у првој половини XIX столећа.[45]

X

Чим је сазнао за устаничке покрете у Арбанији, кнез Милош се заинтересовао за њих, те је 15. јануара послао у Скадар великом вези-

41. Нав. рад, 11; *Х. Ђурић:* нав. рад, 207.
42. *Х. Крешевљаковић:* нав. рад, 78; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 11, 21 и д.; *Х. Ђурић:* на нав. месту.
43. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 334.
44. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 13.
45. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 334—335.

ру Мустафа-паши, преко Ниша, свога „татарина" (писмоношу) Богдана, да се о свему извести од самог везира. Богдан је носио писмо кнеза Милоша скадарском везиру, у коме се кнез Милош жалио на султана и нудио арбанашким устаницима новчану помоћ.[46] Истодобно, и Мустафа-паша био је послао свога „татарина" Атанаса Економовића (Икономовића!) кнезу Милошу, који је 18. јануара приспео у Крагујевац с писмом и богатим даровима за кнеза Милоша и кнегињу Љубицу. Мустафа-паша, човек сличних нарави кнезу Милошу, али с мање искуства и без даровите иницијативе за велике стваралачке подухвате, рачунао је на везе с кнезом Милошем. Он му је могао бити од знатне новчане и материјалне помоћи. Исто тако, у случају потребе, ако не успе да се одржи у борби противу султана Махмуда II, кнез Милош могао га је примити и указати му помоћ. Они су били стари пријатељи и један другог обавештавали о свему. Тако, када је кнез Милош тражио од Порте шест округа и наследни престо, он је о томе обавестио Мустафа-пашу. Затим, кад су изасланици кнеза Милоша били у Једрену, на путу за Цариград, потражили су Мустафа-пашу, који је у то време био с војском у Једрену. Том приликом, Мустафа-паша се распитивао о „Коџа Милошу", своме великом пријатељу, и рекао је депутатима „да је својим очима видео царски ферман", који је донет на основу Акерманске конвенције, којим се Србији дају шест округа.[47] У свом писму Мустафа-паша честита кнезу Милошу хатишериф и берат, и тражи да кнез поклони поверење свему ономе што ће му „татарин" А. Економовић саопштити усмено. „Татарин" је углавном поновио оно, што је већ Махмуд-паша нишки јавио кнезу Милошу, а то је узрок због чега се Мустафа-паша супроставља султану. Као најважнији узрок, истиче се, што је султан опозвао свој хатишериф од 1829. год. којим је територија управне јединице скадарског везира била веома нарасла. Мустафа-паша је с разлогом представљао султана, као човек „подмукла и вероломна", који чека само згодну прилику, па да опозове или одбаци оно што је једном већ обећао. Да би то поткрепио, Мустафа-паша је навео као пример не само себе, него и кнеза Милоша, који узалуд очекује повратак отргнутих предела. Ово је благотворно деловало на кнеза Милоша, те је он још боље разумео невоље Мустафа-паше, свога пријатеља и једномишљеника, чији је он у основи био мудрији двојник. Том приликом, Мустафа-паша није пропустио да поручи кнезу милошу, како је 1829. год. кад је султан с Русима закључио мир, наредио Мустафа-паши да их нападне у Једрену и уништи. Као поента тих пашиних порука, истиче се мишљење да са султаном вероломником, треба одмах свршити, јер ако и даље буду следила попуштања, онда султановим захтевима неће бити краја.[48]

Први човек арбанашких устаника Мустафа-паша, писао је између осталог кнезу Милошу, самоуверено у успех свога устаничког по-

46. Упор. *Драг. М. Павловић:* нав. ред, 76.
47. Нав. рад, 75.
48. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 335—336.

крета. Ово је објашњавао квантитетом и бројношћу своје војске која је бројала око 20.000 људи, док је његов противник велики везир Решид Мехмед-паша имао 7000 до 8000 војника Од кнеза Милоша, Мустафа-паша је тражио у основи оружану неутралност према Турском Царству, која се имала темељити на мобилном стању, које се имало манифетовати изласком српске војске на српско-турску границу. Ово је за кнеза Милоша била примамљива понуда, али истодобно и веома ризична.[49]

Без двојбе може се рећи да арбанашки устанак 1826—1832. год. има карактер ослободилачки, што смо већ истакли, али му је Мустафа-паша, из економске рачунице давао карактер верско-политички. Од овог сукоба, гледао је да створи питање или проблем исламски, који би окупио све муслимане, који су били незадовољни с поменутим реформама султана Махмуда II. У томе је имао огромног успеха, јер све што се опирало увођењу нових друштвено-политичких поимања ондашње савремене Европе, приступило је скадарском везиру Мустафа-паши, било јавно, или пак тајно. Многе вароши слале су му депутације, тражећи да врати јаничарство.[50]

Пре свега, помињемо, Мустафа-паша је створио план, који се састајао у следећем:

1. Да савлада великог везира Решид Мехмед-пашу, који је командовао турском царском војском, а после:

2. Да сазове у Једрену поглавице целокупног турског феудалног друштва, и верске исламске достојанственике, и да их запита: „Је ли ово што султан Махмуд II ради по закону њиховом сходно или је шеријату противно", па да се онда реши судбина Турског Царства, па шта коме донесе ратна срећа.[51]

Преко „татарина" А. Економовића, Мустафа-паша је тражио и помоћ Србије, иако је добро познавао политику кнеза Милоша, који није хтео да се на Порти компримитује, што је Шкодра-паша посве одобравао. Имајући то у виду, Мустафа-паша је тражио од кнеза Милоша, да га тајно помаже, нарочито новцем и храном за војску. Са своје стране, Шкодра-паша је кнезу Милошу предложио, да чим арбанашки устаници заузму Софију, кнез Милош нека заузме не само Србију у грани цама од 1813. год., већ и сам град Ниш.[52]

Арбанашки устанак под Мустафа-пашом, изгледао је кнезу Милошу врло озбиљан. Привржености многобројних пашалара скадарском везиру, храброст њихове војске, његове везе с босанским покретом капетана Хусеина Градашчевића, све је то давало особит значај томе устанку, који је имао карактер читавог организованог и добро вођеног покрета. У Скадру и осталој северној Арбанији, као и Босни, верски достојанственици су, с Кураном у руци, пред војском и на верским скуповима и при-

49. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 76.
50. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 336.
51. На нав. месту; *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.
52. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 337; *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.

ликом верских обреда, доказивали оправданост војне скадарског везира против султана. Комешање које је настало против султанових реформи у целом Турском Царству, указивало је на успех скадарског вође арбанашких устаника. Сагледавајући све то, кнезу Милошу се учинило, да овај покрет арбанашких буна и општег устанка, може бити судбоносан и по опстанак турског султана Махмуда II, у колико га не спасу какве не предвиђене околности.[53] Међутим, упркос свему томе, кнез Милош је био веома опрезан. Он је био свестан нетрпељивости арбанашких племенских поглавица према босанским феудалним великашима, и обратно. Познавао је и међусобна гложења и личне амбиције појединих арбанашких главара и феудалних господара.[54]

Имајући све то у виду, кнез Милош је с једне стране хтео да се покаже пред Турским Царством, као одани вазал, па је сваком приликом истицао ту своју привидно-варљиву лојалност. Истовремено је настојао да одржава пријатељство с Мустафа-пашом и да задобије за себе Босанце. Тако препредени и оштроумни кнез имао је коректно- држање према султану, од кога је очекивао присаједињење шест округа и наслеђе престола. Исто тако, издавао се за искреног пријатеља Мустафа-паши, јер је веровао да самовољни арбанашки паша, исто тако може победити и приморати султана да се одрече реформа. Тада би Шкодра-паша постао најмоћнији вазал Турског Царства, за шта је био преседан с Мехмед Алијом. Значи, ако би се десило да арбанашки устаници на челу с Мустафа-пашом победе, онда би он могао рачунати и на територијално повећање Србије, што је наговештавао и сам Мустафа-паша.[55] То је био разлог, те је кнез Милош сасвим смирено очекивој развој насталих догађаја на Балканском полуострву, који су се тицали арбанашког и босанског устанка. Таквом ставу кнеза Милоша, доприноси порука Руске владе од 24. фебруара, као одговор на његово писмо од 20. јануара, о ситуацији која се створила у Турском Царству, одметништвом Мустафа-пашиним.[56] Иако Порта није извршила одредбе хатишерифа, кнез Милош је правилно схватио, да се радило о политичком маневрисању, јер је Србија рачунала на Русију, као поузданог јемца, да ће до примене хатишерифа доћи.[57] Наведене понуде Мустафапаше, вође арбанашког устаничког покрета, биле су у ствари опширне, а самим тим и неодређене. Заузимање предела у западној Србији, који су били под управом зворничког пашалука, није могао гарантовати скадарски везир. Тако би кнез Милош дошао у сукоб с босанским устаницима, који су следили политику устаничког покрета албанског устанка под Шкодра-пашом. Заузимање предела према Нишу, као и самог Ниша била је утопија. Међу прва места која би Срби заузели, био је Крушевац. Али, у томе крају био је спахија Арбанас, а исто тако ту

53. *Мих. Гавриловић:* на нав. месту.
54. На нав. месту.
55. *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.
56. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 338.
57. На нав. месту.

је обитовао и знатан број арбанашких насељеника. Они су се живо припремали да притекну у помоћ скадарском везиру. Ниш је утврђивао Махмуд-паша, који је припадао покрету скадарског везира. И да је веровао у могућност такве реализације понуде Шкодра-паше, шта је била Француска за такве понуде? Све то није кнеза Милоша привукло да ускочи у понуђени подухват, већ је о свему брижљиво и тачно обавештавао Руску владу, у којој је гајио наду да ће код Порте ургирати ради реализације одредаба хатишерифа. То је био разлог, те је кнез Милош заузео овакав став:

1. Покорност Србије према Порти,

2. Пријатељство према скадарском везиру Мустафа-паши.

Да ли је и једно и друго имало карактер претварања, посебан је проблем, али чињенице потврђују наведене ставове.[58]

Кнез Милош је обећао преко Икономовића новчану помоћ, коју је Мустафа-паша тражио. Тиме је хтео да задобије пријатељство устаничког вође, ако би овај успео да збаци султана. Величина пак новчане помоћи, зависиће од успеха које арбанашки устаници и њихов вођа Шкодра-паша, буду показали у борбама против турског султана.[59] Кнез Милош је рачунао да ће ова борба између арбанашких устаника и турског султана Махмуда II, бити од знатне користи српским интересима. Порта ће, подривена унутрашњим раздорима, бити доведена у такву ситуацију, да ће према Србији извршити своје обавезе. То је био узрок, те је кнез Милош искрено желео да скадарски везир и арбанаски устанички покрет, заједно са осталим устаницима на Балканском полуострву, првенствено са устанком у Босни, доведу Порту у теснац, те је храбрио скадарског везира Мустафа-пашу и подстицао га на отпор према султану, дајући му следећи савет:

1. Да утврди Скадар и заштити обалу Арбаније, како се с мора не би султанова војска могла искрцати у Арбанију,

2. Да удруженим снагама албанских и босанских устаничких војски, одлучно пође на Румелију, прикључујући устанку становништво муслиманске вероисповести,

3. Свако оклевање биће губитак, јер тиме Порта добија у времену, које може искористити да Мустафа-пашу преваром разбије и устанак угуши.[60]

Као што је у историјској науци истакнуто, Мустафа-паша „био је очаран" обећањима кнеза Милоша. Но, није могао одмах да оствари његов савет. Била је зима, снегови велики, па је било немогуће приступити утврђивању Скадра и јадранске обале. Потом, требало је претходно склопити савез с босанским устаницима, на чијем се челу налазио Х. Градашчевић. На крају, надао се да ће придобити за себе Црну Гору.

58. Нав. дело Ш, 339.

59. На нав. месту.

60. На нав. месту.

Почетком месеца фебруара, Мустафа-пашин изасланик био је у Сарајеву. Сарајевски устаници су једнодушно пристали уз покрет Арбанаса под Шкодра-пашом. Њима су се придружили и Тузлани, где је арбанашки изасланик приспео. Вративши се у Арбанију преко Сарајева, добио је заклетву сарајевских првака на верност.

Мустафа-паша се сада окренуо да задобије пријатељство Црне Горе. Владика Петар I, који је умро октобра месеца 1830. год., оставио је на престолу Петра II, који у ово време био ђакон. То је знаменити црногорски песник Горског вијенца, владика Раде. Мустафа-паша да би га придобио за себе, препоручи рашко-призренском епископу, да црногорског ђакона произведе за архимандрита, а потом закључи уговор о миру с Црном Гором. То је био разлог, те Мустафа-паша није приступио утврђивању Спужа и Жабљака. У жељи да се рашчље да је Црна Гора на страни Мустафа-пашиној, он је био спреман да даде Црној Гори 50.000 гроша, а она њему у узврат 2000 најамника. Рачунајући на пријатељство кнеза Милоша, Мустафа-паша га је обавестио о тим својим настојањима, тражећи његово посредовање. Кнез Милош је о свему томе обавестио руску царску Владу, па је истодобно послао свога човека у Црну Гору преко Скадра, који је понео Петру II истодобно и поруку кнеза Милоша и Мустафа-паше. Међутим, било је тешко извести савез између Црне Горе и арбанашког поглавара Мустафа-паше, те се кнез Милош заузимао само да га Црногорци оставе на миру, што је заиста и било.[61]

Наскоро после Бајрама 1831. год. половином месеца марта, Мустафа-паша се крене са својом војском, где је била многобројна његова свита и дворска феудалсна послуга, чалгиџије, чочеци и лакрдијаши. Претходно је послао своје поверенике у Румелију, да придобијају народ, а уз то је на све стране разаслао прогласе, објављујући поход противу султана Махуда II. Његови су људи свуда одушевљено примани. Нишки Махмуд-паша, дао је 60.000 гроша арбанашким устаницима, као помоћ за вођење устанка.[62]

XI

Карафејзић је са својом устаничком војском пошао на Софију, да заузме ово важно старатегијско место у источном делу Балканског полуострава, а истодобно да задобије обилат плен заузимањем државних турских магацина с храном и ратном опремом.

Када је Мустафа-пашин проглас саопштен у Нишу, становништво је изјавило да је уз пашу. Исто тако, Софија, Пазарџик и Филипопољ, били су благонаклони према арбанашким устаницима и само су очекивалил њихов долазак, желећи да им се придруже. Мустафа-пашини прогласи објављивали су народу следеће одредбе:

61. Нав. дело Ш, 340.
62. Нав. дело Ш, 341.

1. Да рају нико неће дирати,
2. Да ће се за ратне потребе устаника све за новац куповати,
3. Конфисковаће се само оно што је имовина Турског Царства.

Напоредо с тим, Мустафа-паша је наредио:

1. Да се не дира у европску пошту,
2. Да се не дирају странци који путују Цариградским друмом.[63]

Мустафа-паша је 19. марта 1831. год. са својом устаничком војском приспео у Призрен. Ту су приспели и остале паше с албанском војском, као и јаничари, који су били наклоњени овом устанку. 27. марта, ова бројна устаничка војска ушла је у Скопље, где је начињен детаљни ратни план за даље устаничке операције.[64]

Сејфиди-паша ђаковички, с неколико хиљада албанских устаника, по налогу Мустафа-паше, пошао је на Софију, као помоћ Карафејзићу, који је опседао Софију, где се био утврдио с незнатном војском Ћор Муштафа-паша. По освајању Софије, наредба је гласила да устаници пођу на Дупницу и Самоков. Арбанаски првак Хусеин Хота, био је послат у Велес, а сам Мустафа-паша, с главном војском (која се претерано рачунала на 40.000 устаника), требало је да освоји Битољ. Према сазнањима арбанашких устаника, у Битољу или Јањини, налазио се велики везир Мехмед Решид-паша, с неколико хиљада регуларне турске царске војске.[65]

Војска арбанашких устаника била је слабо опремљена и неуредна. Паше које су предводиле арбанашке устанике, дошле су у Скопље у нереду. Војска им се још у путу, пре доласка, била осула. Осипање устаничке арбанашке војске било је знатно и приликом изласка војске из Скопља.[66] Но, и поред тога, изгледало је сасвим поуздано, да ће арбанашки устаници сасвим лако савладати и победити малобројну и слабо извежбану регуларну војску, коју је предводио велики везир Мехмед Решид-паша. Исто тако, арбанашки устаници нису се бојали ни азијских трупа, које су се налазиле у служби турског султана.

Самопоуздање арбанашких устаника у победу, на челу са скадарским везиром Мустафа-пашом, толико је било, да је унапред решено шта ће се радити после предстојеће победе. У ствари, то је било понављање плана, који је донет уочи поласка из Скадра, а што се као што смо поменули сводидло на следеће:

1. Мустафа-паша ће са својим савезницима одмах поћи у Румелију, где ће се донети одлука д се све султнове реформе укину, нрочито увођење регуларне униформисане војске, као и да се султан Махмуд II закуне да више неће уводити сличне установе, противне муслиманским обичајима. Ако би се султан успротивио тим захтевима, одлучено је да му се престо упразни. На крају, устаници су се заклели међусобно, „да

63. *Б. Куниберт:* нав. дело, 287; *Мих. Гавриловић:* на нав. месту.
64. *Мих. Гавриловић:* на нав. месту.
65. На нав. месту.
66. На нав. месту.

не уступају обећањима султановим до последње капи крви".[67] Вођа арбанашких устаника Мустафа-паша, једино се бојао европских сила, да нека не устане у одбрану султанову. Уколико би до тага дошло, он је одлучио да прими њено посредство за измирење.

Међутим, сви успеси арбанашких устаника били су сасвим кратког века. Наиме, иако је турска царска војска под командом великог везира Мехмед Решид-паше, била бројно много мања, она је била извежбанија у ратној вештини и знатно окретнија и сналажљивија, од војске арбанашких устаника, на чијем се челу налазио скадарски везир Мустафа-паша. Поред тога, заповедник арбанашких устаника оклевао је са својим устаничким војничким акцијама, па је тиме дао противнику времена да политички интригира међу устаницима. Наиме, кад се Мустафа-паша бавио у Скопљу, велики везир слао му је свога ћехају и молио га да се задржи у Скопљу и да не иде даље. Као награду, везир му је обећао повратак одузетих феудалних поседа. И, за то време, изасланик великог везира „баци замке" против Мустафа-паше, чинећи разна обећања другим пашаларима, Шкодриним савезницима. Том приликом, придобијен је уз султана Ивзи-паша (Хавзи-паша) скопски, што је уродило знатним плодом, и било од огромног значаја за спровођење реформи султана Махмуда II на територији Турског Царства.[63]

XII

Уочи поласка из Скадра, Мустафа-паша је послао кнезу Милошу А. Икономовића, да прими обећани новац с облигацијом. Чини се да је овај догађај био крајем марта 1831. год., јер у једном извору стоји да је Мустафа-пашин изасланик био капетан Армаш, који је преко Краљева стигао у Крагујевац код кнеза Милоша у ово време.[69] Он је тражио том приликом 500.000 гроша. Међутим, кнез Милош, изговарајући се да нема толико прикупљеног новца, те капетану Армашу даде за Мустафу-пашу 250.000 гроша, с обећањем да ће другу половину, од исто толико гроша, дати у року од месец дана. О томе је кнез Милош писао Јеврему Обреновићу следеће: „Ваља ми гледати, шта ће донде урадити и хоће ли напредовати, пак му могу онда и више дати".[70] Уз послати новац, кнез Милош је додао писмо, које је имало за циљ, у случају ако новац буде узапћен од стране турске царске војске, да с кнеза Милоша скине сваку одговорност. У писму је стајало, како је то тобоже новац који је скадарски везир имао да прими од свога банкара у Београду.

Док је за кнеза Милоша арбанашки устанак под Мустафа-пашом, био од политичког значаја, за вође арбанашког устанка била је од интереса и кеса кнеза Милоша.[71] Фебруара месеца 1831. год. кнез Милош је

67. Нав. дело Ш, 342.
68. Нав. дело Ш, 344—345; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 82.
69. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 77.
70. На нав. месту; *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 342.
71. *Мих. Гавриловић:* на нав. месту.

исто тако позајмио извесну суму и Махмуд-паши нишком, припаднику групе арбанашких устаника.[72]

Кнез Милош је много полагао на то, да о свима кретањима има поузданих извештаја. Поред осталих извора сазнања и обавештења, кнез Милош је хтео да у Нишу има нарочито лице, које ће га подробно обавештавати о томе шта кнеза буде интересовало. Кнежев избор пао је на Димитрија Тирића, родом из Ниша. Тирић је био писмен човек и добар зналац турског језика. Тако је и Тирић дошао у Ниш, под видом делатности за београдски конзулат, који је имао честе обрачуне с нишком царинарницом, а уз то и ради виђења са својом фамилијом. У ствари, он је донео Махмуд-паши препоруку од кнеза Милоша, да га прими као кнежевог агента и повереника. Тирић је у Нишу веома добро примљен, и Махмуд-паша га, полазећи у Призрен код Шкодра-паше, препоручи своме ћехаји бегу.[73]

XIII

Арбанаски устаници, под вођством Мустафа-паше, 4. априла 1831. год. изашли су из Скопља и упутили се према Велесу, где је већ раније устаничка претходница под заповедништвом Хусеин-Хота била упућена, која је имала да умаршира у Прилеп (око 3.500 бораца). Но, регуларни одреди царске турске војске, дочекају арбанашку претходницу 9. априла, те је ова морала узмицати у нереду, све до Бабун-хана (3 сахата удаљено од прилепског кланца).[74] Овој царској регуларној војсци, послао је велики везир Мехмед Решид-паша у помоћ још 1500 арбанашких Тоска из јужне Арбаније, који су у то време били прихватили султанове реформе и напустили скадарског везира Мустафа-пашу. Ова царска војска заузме одмах прилепски кланац, који је био веома важан стратегијски положај.[75] У то време је и Хусеин Хоти стигао у помоћ и сам Мустафа-паша, са својом војском.[76] Једно одељење устаничке арбанашке војске које је бројало 10.000 бораца, којом је управљао Мустафа-паша, успело је да истера султанову царску војску из поседнутих позиција, што је знатно утицало на јачање морала код устаничке арбанашке војске. Уз то, уследиле су веома повољне вести. Наиме, још у Бабун хану, пришло је арбанашким устаницима мноштво царског низама. Исто тако, стигле су вести да устаницима долази у помоћ силихтар Пода из Флорина, с великом војском. На концу, сазнало се да су се Тоске изјасниле против султана, као и да су Дебрани вољни да приђу на веру Шкодра-паши.[77] Напоредо са тим, арбанашки устаници у Бугарској имали су видне успехе. Карафејзић је с устаничким одредима 15. априла заузео Софију, уз помоћ свога таста алај бега софијског, који је издао царску турску

72. Нав. дело Ш, 343.
73. На нав. месту.
74. На нав. месту; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 82.
75. *Мих. Гавриловић:* на нав. месту.
76. На нав. месту.
77. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 344.

посаду и арбанашким устаницима отворио градску капију. Том приликом, арбанашки устаници „опљачкали су хришћане и Јевреје, до голе душе", а знатан број ових је и изгинуо, како бранећи своју имовину, тако и ћеифа ради устаничких бораца.[78] Ћор Ибрахим-паша, заповедник Софије и Сеид-паша, били су ухваћени и бачени у тамницу, а њихове присталице опљачкане и оглобљене. Челеби-ага, софијски муселим, био је ухваћен у калуђерском оделу. То је арбанашким устаницима дало повода да се окриви софијски епископ и хришћански бугарски кметови, што су му дали одело и помагали га у бекству. Једино је успео да се спасе Билал-ага, ајан дупнички, с неколико другова, бранилаца Софије.[79] У раздраганом расположењу због овако видних успеха устаничког арбанашког покрета на Балканском полуострву, Мустафа-паша је пировао у Прилепу, славећи своју будућу општу победу над турским султаном, односно Турским Царством. Подкоманданти арбанашке устаничке војске, на овом сектору устаничких војевања, били су врањски и призренски паша.[80] Настала је одлучна и судбоносна битка између турске царске војске и устаничких арбанашких трупа. До битке је дошло, чини се 21. априла 1831. год. а напад је извршила турска царска војска. До сукоба је дошло код Дербенџане (Дербенџијски хан?) у клисури између Прилепа и Велеса, на домаку Бабун-хана. Мустафа-паша је са 25.000 устаничких бораца сачекао разбивеног и побеђеног Хавзи-пашу скопског, који је бежао ка Велесу. Ту је био и Мустафа-паша сустигнут од турске царске војске и до ноге је потучен. У тој бици било је 2000 мртвих арбанашких устаника, а 14.000 допало је у ропство везира Мехмед Решид-паше. Комора и артиљерија арбанашких устаника, пале су у ропство турске царске војске. Свакако, до овог грозног пораза дошло је издајством Хавзи-паше скопског. Он је пришао великом везиру Мехмед Решид-паши, па је отуда уследила наредба за повлачењем или отступањем устаничке војске, што се при првом сусрету с царском војском, претворило у право бекство. Иза тога, два сата на домаку Битоља, у месту званом „Дулеђик", био је „зијафет" (гозба), на коме је требало да узме учешћа велики везир Мехмед Рашид-паша са својим присталицама, где су били и неки косовски пашалари. Из Драхоре, кренули су с песмом уз свирку шаркија, према „Дулеђику". Идући тако, наиђу на заседу арбанашких устаника, код једне воденице, поред које се налазила башта. У пушкарању, било је и мртвих, а који су се од устаничке заседе спасли, разбежали су се преко њива и оближње реке.[81]

---

78. На нав. месту.

79. На нав. месту; *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.

80. *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.

81. Нав. рад, 11, 68—69, 82; S. Külçe: nav. delo, 193—194; Летопис охридски белешки на Н. П. Стефанов и др. Скопје, 1951; *Ј. Беличански:* Владеењето на Целадин бег во Охрид, 106; упор. Историја на македонски народ II. Скопје, 1969, 30—31, где се наводи и то, да су арбанашки устаници под Мустафа-пашом, опљачкали македонски народ, куда су њихове устаничке јединице прошле, а нарочито Прилеп и његову околину и села Скопске Црне горе.

Напоредо с тим, крволочни велики везир, није бирао средства да постигне циљ при угушивању арбанашког устанка. Око 3000 заробљених арбанашких устаника, наредио је да се поубија. Поред тога, у ширењу пропаганде против арбанашких устаника, велики везир је издао „бујрулдију" (наредбу), која је читана у џамијама, а у којој је велики везир изложио издајство Мустафа-пашино према Турском Царству, пашине поразе и своје победе. Уз то, позвао је устанике да напусте Мустафа-пашин покрет. За главу Мустафа-пашину, или ко га жива ухвати, расписао је велику награду. На крају, велики везир је позвао побуњене Арбанасе да напусте Мустафа-пашу, у противном биће сматрани као издајници, и у том случају, велики везир биће приморан да наоружа рају против устаника.[82]

После овог прилепског пораза, Мустафа-паша је прекоревао своје команданте: „Вас је тринаест паша било, а само је један Решид-паша!" Скопски Хавзи-паша је на то одговорио: „Не знаш ти, како Решид бије!" Свакако, томе треба додати и модерну тактику и стратегију регуларне турске војске, што је допринело њеној победи над кондоћерским начином ратовања и борби, какву су арбанашки устаници водили.[83] О оваквом герилском нападу, који је извело неколико хиљада људи, против неколико десетина хиљада бораца арбанашких устаника, Мустафа-паша није уопште могао претпоставити, да се може нешто тако десити. Напротив, рачунајући да је успех устанка Арбанаса обезбеђен и већ на видику, он је претходну ноћ провео, као што смо поменули, у слављу и пиру, у част прижељкиване победе. И, сва настојања Мустафа-пашина, да панично бекство устаничке војске заустави, била су узалудна. Тако је са својим дезорганизованим јединицама узмицао из Велеса ка Скопљу, са 100 до 150 одабраних људи.[84] Но, није се зауставио ни у Скопљу, где се уверио о издајству Хавзи-пашином, те се упути преко Жеглигова на Козјак, приспевши на домак Манастира Св. Прохора Пчињског у с. Горњи Старац. Ту се сместио у једној српској кући која од тада носи назив „Шкодрина кућа", а до 1952. год. служила је као Основна школа за села овог подручја. Жеља му је била да поново прикупи војску, па да је затим ојача с новим борцима на Косову. Традиција из овог врањанског подручја говори да је 1000 бораца: Арбанаса, Срба и делом Турака том приликом пришло Шкодра-паши, за вођење даљег устанка противу Турског Царства. Уз то, Мустафа-паша је желео да позове Али-бега Карафејзића из Софије, па да с новом устаничком војском врањских и косовских пашалара, окуша поново ратну срећу против војске великог везира Мехмед Решид-паше. Под утицајем Мехмед-бега, сина Шашит-паше и Керим-бега, нишки ерлије (јерлије, старинци), 27. априла, преваром истерају 600 арбанашких сејмена из нишког града. Том приликом затворе Абдул-ефендију, ћехаја-бега Махмуд-паше нишког и затраже низамску војску од видинског и београдског везира, да јој пре-

82. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 82—83.
83. Нав. рад, 82.
84. S. Külçe: na nav. mestu.

даду нишки град. Изасланик великог везира, 6. маја донесе у Ниш извештај Махмуд-бега, да је наименован пашом и нишким мухафизом. Том приликом обукао је новом паши и низамску униформу, оличење новог стања. Затим, погубио је нишког ајана Х. Алију, нишког кнеза Живка и још једног спахију.[85] Освајање Ниша од стране царске турске војске, није протекло без чарки. Наиме, падом Софије, Карафејзић је покушао, у првој половини месеца маја, да заузме Ниш. Међутим, њега је катастрофално потукао лесковачки паша, који је, осетивши да арбанашке устанике напушта срећа, прешао на страну великог везира, експонента реформа султана Махмуда II. 28. априла Порта је писала кнезу Милошу, да Шкодра-пашине устанике, и неке друге бунтовнике, по дужности поданичкој, има свим средствима уништити, ако му то Турско Царство наложи. Но, препредени и оштроумни кнез Милош, као што смо поменули, на једној страни је био у искреним и пријатељским везама с Мустафа-пашом, помагао је Хусеин-капетана Градашчевића, обавештавао о устанцима на Балканском полуострву Руско Царство, а напоредо и Турско Царство. Дакле, Турском Царству је слао извештаје, онако како је било најпогодније за балканске арбанашке и босанске устанике. Истодобно, кнезу Милошу је приспео и извештај из Студенице од кнеза В. Поповића и архимандрита Милентија Павловића (27. маја). У извештају стоји, да Срби из Старог Влаха и Старог Раса очекују да Шкодра-паша са својом војском приспе у Призрен, па да они преко Рогозне изиђу на Косово, у помоћ арбанашким устаницима, док ће у Стари Влах и Стари Рас приспети друга устаничка војска из Босне.[86]

Код овквог развоја догађаја, скадарски везир Мустафа-паша, није смео више озбиљно да помишља на отпор према султану Махмуда II, те је с малим делом своје устаничке војске, преко Прешевске Моравице, Карадага, Качаничке клисуре, Сиринића и Сретечке жупе приспео у Призрен.[87] У Призрену, напуштени господар северне Арбаније и вођа арбанашког устанка, покушава да створи неку устаничку војску, али у томе не успева. Арбанаси више нису хтели да се боре уз њега, иако им је он нудио најамну плату од 150 гроша коњаницима, а 100 гроша месечно пешацима. Тако, напустени Мустафа-паша, побегне из Призрена у Скадар.[88] Из Скадра је покушао да емигрира у Црну Гору, међутим, црногорске власти нису дале азил ни њему ни његовој породици. То је био разлог те се Шкодра-паша затвори у скадарски град, јер није могао побећи преко мора, пошто је оно било блокирано од стране турске ратне флоте, која је крстарила по водама Средоземља.[89]

85. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 345—346; *Т. П. Вукановић:* Прешево. — Врањски гласник II, Врање, 1966. 7.

86. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 346; *М. Петровић:* Финансије и установе обновљене Србије до 1842. I. Београд, 1901, 290, 300.

87. Upor. *S. Külçe:* na nav. mestu.

88. Упор. *Мих. Гавриловић:* на нав. месту; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 83.

89. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 73.

Утврдивши се у скадарском граду, Мустафа-паша је месецима давао храбар отпор, одбијајући све нападе турске царске опсаде. То је био узрок, те велики везир Мехмед Решид-паша, пође у помоћ опсади, па преко Елбасана и Драча упути се Љешу. У Љешу га је дочекала група скадарских грађана, која му је пожелела добродошлицу, изјављујући своју лојалност према Турском Царству, тражећи царске трупе за Скадар, изјављујући да радо прима за гувернера Скадра Мехмед-бега. Све је то утицало на злогласног Мехмед Решид-пашу, те је покушао да хуманим поступцима задобије Арбанасе. У тој намери, он је дао амнестију свима који су учествовали у арбанашком устанку противу реформа султана Махмуда II. Учинио је изузетак са Мустафа-пашом, Карафејзи Заде и Мехмед-пашом нишким. Тај акт великог везира имао је силног утицаја. Сихидар Пода прешао је на страну великог везира, окренувши се против Мустафа-паше.[90]

Од 14.000 до 15.000 војника царске турске војске опседало је од маја до новембра 1831. год. Мустафа-пашу у скадарској цитадели, али безуспешно.[91] У таквој критичној и очајничкој ситуацији, Мустафа-паша је покушао да своју фамилију пребаци у Аустрију, преко контумаца у Ластви. Међутим, Црногорци су, намерно или споразумно, вратили његову фамилију са границе, која је покушала да се пребаци у Ластву. Бојећи се да се Мустафа-паша не пребаци у Аустрију, Порта је почела да ради у Бечу, да се Мустафа-паши, бунтовнику, не даде азил ако га затражи. Овакав став Порта је истицала наглашавајући, да она не сматра Мустафа-пашу за политичког кривца, већ да се ради о обичном зликовцу. Уз то, она је тражила од аустријске владе обавезу, да ће јој предати бунтовника Мустафа-пашу, ако би прешао на аустријско земљиште.[92] Аустрија је одлучно одбијала ове захтеве. с мотивацијом, да су у доба првог српског устанка (1804 — 1813) Карађорђе Петровић и српски устаници затражили азил у Аустрији и добили су га и Порта није тражила да јој се они испоруче. Исто тако, нашли су уточиште у Аустрији и пољски револуционари, које је разбила Русија[93]. Такав став Аустрије, навео је Порту, да 25. маја 1831. год. (13. зилхиџе 1246.), изда циркуларну ноту свим великим силама, тражећи да јој се Мустафа-паша изда, пошто се ради о обичном зликовцу. Оно што је он учинио, опасно је по мир и безбедност сваке државе. Одлучност Аустријске владе и одговор осталих великих сила. учинили су своје на став Порте према Мустафа-паши. Наиме, Порта је увидела да ће требати још много жртава, док се успе да се Мустафа-паша савлада. То је био разлог да се заузме став, да је политички мудрије узети образину великодушности, и дати опроштај Мустафа-паши. У прилог томе ишла су и историјска збивања

90. Nav. rad. 83—84; Historia e shqipërisë I, 468.
91. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 84.
92. На нав. месту.
93. Нав. рад, 84—85.

у Турском Царству: устанак босанских Муслимана још је био у јеку, буне међу Арбанасима још нису биле угушене.[94]

Према подацима које је добио кнез Милош од својих људи, преко Старог Влаха и Старог Раса, у јуну месецу 1831. год. „био је напредак" у војсци Мустафа-паше. Но, одмах иза тога, кнез Милош је обавештен из истих извора, да су Махмут-паша призренски, Сефи-паша муселим ђаковички и Јашар-паша Циноли из Приштине, са својим војскама пришли својевољно великом везиру Мехмед Решид-паши, који је био „командант пред царском војском". На Косову је тада издата наредба по селима која су се налазила поред Босанског пута (Сарајево — Санџак — Косово), да се народ склања у планине, са стоком и животним намирницама „Да не би Бошњаци ране и стоке задобили".[95]

И Мустафа-паша, са својих 800 присталица, с којима се био затворио у скадарској цитадели, увиђао је свој веома тежак положај. У августу месецу 1831. год. приликом једне олује, ударио је гром у барутану скадарске цитаделе, која је експлодирала и том приликом погинуло је 49 опседнутих Арбанаса, а међу њима и две жене Мустафа-пашине.[96] То је био за Мустафа-пашу знатан ударац, како психички, тако и војничко одбрамбени. То је био разлог те се Мустафа-паша одмах иза наведених догађаја, обрати кнезу Метернику с молбом за посредовање код Порте за помиловање. У молби је истакао, да је он одувек гаио пријатељске односе према Аустрији, а нагласио је да је био принуђен да приступи уз народни покрет противу реформа султана Махмуда II. Молбу је послао преко свога човека Антона Јубина, који је и раније обављао сличне послове за рачун Мустафа-паше и арбанашких устаника. Њега је Мустафа-паша овластио да Метернику учини и усмена саопштења, а кнеза је молио да Јубину у свему верује. Лукавом и препреденом Мустафа-паши, није се јео изгнанички хлеб, те се одлучио на измирење посредством Аустрије. У својој рачуници, овај стари политичар и у овој прилици довитљиви дипломата са Балкана, није се преварио. Аустријска влада је после тога саветовала Порти да амнестира Мустафа-пашу. Порта се истом решила на тај неочекивани корак, под условом да га задржи као таоца у Цариграду.[97]

Велики везир Мехмед Решид-паша, известио је Мустафа-пашу, да је Порта вољна да му даде милост. Свакако, тај корак је велики везир предузео, што је био обавештен од Порте, да је Мустафа-паша решен да затражи царску милост. То је Мустафа-пашу и изненадило и веома обрадовало, јер се он таквој милости од стране Порте није надао.[98]

Као што је Порта поступила са Дауд-пашом багдадским, слично је учинила сада с Мустафа-пашом скадарским, који је добио помило-

94. Нав. рад, 85.
95. *Д. Вуловић:* Нахија пожешка, 335—336. Видети и писмо А. Петронијевића од 12. маја 1831. год. упућено кнезу Милошу. — *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 350.
96. *Драг. М. Павловић:* на нав. месту.
97. Нав. рад, 86.
98. Нав. рад, 85.

вање, обећање за одлазак у пензију и дворац за становање на Босфору. Он је пристао на ове понуде и 10. новембра предао се великом везиру. Једна турска ратна лађа из Улциња или Бара, требало је да га укрца и превезе за Цариград. Но, како он није подносио вожњу морем, дозвољено му је да сувоземним путем отпутује.[99]

О оваквом завршетку албанског устанка, који је у себи носио револуционарно-ослободилачке корене, а имао карактер покрета против реформа султана Махмуда II, Порта је званичним актом обавестила све стране посланике у Цариграду. Турски и француски листови, веома су хвалили овај султанов гест, што је овоме веома годило. Мустафа-паша је примљен у Цариграду, не као бунтовник, већ као истакнути војсковођа. Учинио је посету свима министрима, па је касније примљен у аудијенцију и код султана Махмуда II. За смештај му је била одређена једна од најлепших палата. Чини се, предстојећи рат Турског Царства са Мехмед Алијом, био је узрок оваквом благонаклоном ставу Порте према Мустафа-паши. Мустафа-паша одлази у области Анадолије, где је постављен за управника, где је остао све до своје смрти. Све ове почасти и пажња, коју је Турско Царство указало бившем скадарском везиру, свакако да имају специфичних разлога.[100] Они се могу само наслућивати, но ми о томе ни желимо постављати хипотезу.[101]

Из наведених чињеница, види се, да је овај арбанашки устанак под Мустафа-пашом, имао широке и дубоке корене у народним масама међу арбанаским становништвом. У извесним пределима уз арбанаске устанике приступају и Срби (Косово, Стари Влах, Пчиња, Врањска котлина, Прешевска Моравица), као и конзервативно исламско феудално становништво. Мада је овај устанак уживао симпатије скоро целог исламског становништва Балканског полуострва, и видну потпору српског кнеза Милоша, он је на крају подуже крваве борбе, ипак сасвим угушен.

---

99. Нав. рад, 87.

100. На нав. месту.

101. Према народној традицији код Арбанаса, до помиловања Мустафапаше дошло је овако. Велики везир Мехмед-паша био је у дослуху са Шкодра-пашом. Велики везир објави народу и извести султана Махмуда II, да је погубио Шкодра-пашу, што је султана веома обрадовало. Међутим, везир је погубио једног арбанашког устаника, који је носио исто име као Бушатлија: „Мустафа Бушатлија." На једној приредби у Цариграду, појавли су се бројни учесници, међу којима је био и син Мустафа-пашин, крштан младић, обучен у богату арбанашку миридитску народну ношњу. Младић је скренуо пажњу на себе свих присутних па и самог султана. Разговарајући с младићем, султан га запита: „Имаш ли какву жељу или молбу, да ти испуним?" Овај затражи помиловање за Мустафу Бушатлију. Султан на то рекне, да је Бушатлија већ мртав. Но, младић и даље остане упоран у своме захтеву. Султан му испуни жељу. Тако је Мустафа-паша Бушатлија добио помиловање и остао у животу. Бушатлијино држање у руско-турском рату и арбанашком устанку 1826—1831. год., обавијено је велом таме и подозрења, те му се приписује извесно издајство у наведеном устанку. Упор. *N. Mjeda:* Vjersha dhe Poema. Tiranë, 1953, 87—89; *Dh. S. Shuteriqi:* Histori e letërsise shqipe. Tiranë, 1955, 209—210.

XIV

Неуспеси арбанашких устаника под Мустафа-пашом, одразили су се и на политику кнеза Милоша, који је указивао знатну новчану помоћ овом устанку. Пре свега, као што смо поменули, кнез Милош је арбанашки устанички покрет помогао сумом од 250.000 гроша (што износи 5000 цес. дуката и 4000 хаирлија), које је Мустафа-паша примио од А. Икономовића у Бабун хану, на домаку Прилепа. Након тога, послао је у Ниш свог повереника Антонија Јубани (Нок Илија или Илија Нока. — Antonio Jubani ho sio Noch Ilia), да прими од кнеза Милоша „остатак зајма". Обавештен о овом, кнез Милош је, мада је увек био веома оштроуман, овом приликом брзоплето послао Д. Тирићу у Ниш још 6000 цес. дуката и 2000 хаирлија (250.000 гроша), да их преда арбанашким устаницима, уз облигацију Мустафа-паше. Шкодра-пашин „татарин" дошао је у Крагујевац, где му је новац предат. Са њим је отишао и Јованча Спасић Нишлија, човек кнеза Милоша, да новац однесу до Д. Тирића. Кнез Милош је наложио Јанаћу Радовићу, који је држао јагодинску мезулхану (пошту), да везирова, „татарина" и Ј. Нишлију отпрати у Ниш, али заобилазним путем, пазећи да кроз Ћуприју не прођу. Тирић изврши наредбу и 24. априла пође у Србију. Кнез Милош је препоручио ћехија бегу Махмут-пашином, да нишком царинику саопшти све што би било од важности. А. Јубани је преко Ниша доспео у Лесковац. Даље није могао наставити путовање, јер је свуда владала ратна психоза. Налазећи се у тешкој ситуацији, због велике суме новца коју је собом носио, он се врати у Ниш. Кад су нишке ерлије истерале Арбанасе из Ниша (27. априла), Јубанију је новац заплењен и предат кадији. После тога стале су ширити вест у Нишу, како је узапћен силан новац, који је кнез Милош слао арбанашким устаницима, као помоћ за вођење устанка против Турског Царства. Самим тим, произилазило је да је и кнез Милош био умешан против Турског-Царство и султана, у устанку који је предводио Мустафа-паша. Препредени А. Јубани, покушавао је на разне начине да се извуче из клопке у коју је упао и да завара траг своје посредничке улоге између кнеза Милоша и Шкодра-паше; чак је слао и писмени протест у Цариград аустријском интернунцију.[102]

Кнез Милош је уверавао Порту да он ради у њеном интересу. Тобоже, он је слао своје поверљиве људе устаницима, да их убеђују како треба да се покоре султану. Порта се правила невешта на све то, чинећи се да верује уверавањима кнеза Милоша. Она му је послала прогласе за побуњенике, којима их је позивала да напусте Мустафа-пашу, дајући им пуну амнестију, Од кнеза Милоша се тражило да ове огласе преко својих људи растури међу арбанашке побуњенике. Међутим, желећи да арбанашки устанички покрет уроди плодом, кнез Милош је обмањивао Порту, обавештавајући је да је разаслао послате прогласе. Но, Порта је у својим захтевима ишла и даље. Наиме, она је послала у Србију Хусејин ефендију, да се увери у држање кнеза Милоша. То је био разлог,

102. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 346—347.

те је кнез Милош пожурио да известан број прогласа растури међу Арбанасе, јер се бојао да не буде ухваћен у дволичном држању. Истодобно, обавестио је великог везира „бринући се о његовој судбини", да Мустафа-паша скупља устаничку војску у Призрену. И, на крају, да би се што боље препоручио Порти, кнез Милош је затворио границу према Босанцима и Арбанасима.[103]

Међутим, и поред таквих изјава, којима се желело стећи царско поверење у вазалну оданост, кнез Милош је био у великој неприлици, јер није било лако објаснити Порти, пошиљку новца Мустафа-паши? Ово тим пре, што се није могло знати шта је на саслушању у Нишу изјавио Јубин, а потом шта Мустафа-паша у Скадру, који ће исто тако бити у ситуацији да даде изјашњење. На крају, кнез Милош је преко А. Петронијевића ступио у споразум с А. Јубинијем, те сачине јединствену верзију, али која се није слагала с првим изјавама овог повереника Мустафа-паше. Петронијевић је ишао у мехћему нишку, да би енергично одбио све нападе који су били упућени против кнеза Милоша, који су га оцртавали као „тобожњег" сарадника с арбанашким устаницима на челу са Мустафа-пашом.[104]

Супротно овим изјавама, Мустафа-паша, у жељи да му послати новац не би пропао, а и да би скинуо одговорност с кнеза Милоша, стане тврдити како је кнез Милош чинио неке наруџбине у Млецима, које је требало да исплати, преко аустријског конзулата у Скадру. И, аустријски конзул, који је свакако био у пријатељству с Мустафа-пашом, писао је у том смислу Мехмед Решид-паши, великом везиру.[105]

Мустафа-паша је мислио, да је на наведени начин ствар добро удесио, те пошље кнезу Милошу копију поменутог писма, с једним својим антидатираним писмом од 2. априла, у коме га је тобоже обавештавао из Бабун хана, да не може за његов рачун исплатити „поручене ствари у Млецима", пошто се налази на путу, те шаље А. Јубанић у Србију, да тај новац прими и пренесе конзулу у Скадар. Ову поруку је Мустафа-паша послао кнезу Милошу 12. маја,[106]

31. маја 1831. год. кнез Милош је добио обавештење од своје обавештајне службе, да се у Арбанији чине нове озбиљне припреме за реорганизацију устаничког покрета и његову обнову; као и да је то дало босанском устаничком покрету знатну потпору.[107]

Дакако, овакве противуречности, очито су говориле о томе: чији је новац био и у какве је сврхе слат. Међутим, Порта се правила невешта, а новац је задржала за себе. Тако је Мустафа-паша остао дужник кнезу Милошу, односно Србији, за суму од 500·000 гроша, упућених за поспешење арбанског устанка и буна у 1831. год.[108]

---

103. *Драг М. Павловић:* нав. рад, 88.
104. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 348.
105. На нав. месту.
106. Нав. дело Ш, 348—349.
107. Нав. дело Ш, 357.
108. Нав. дело Ш, 349.

Све је то разјарило кнеза Милоша, те је Мустафа-пашу жестоко критиковао преко А. Икономовића. Замерао је Мустафа-паши, скадарском везиру и господару северне Арбаније, што није имао храбрости да остане у Призрену, где би нову војску прикупио, већ се вратио, боље рећи побегао у Скадар. У своме револту и бесу, кнез Милош му је писао: „Тако се трговина не води! Позната вам је пословица талијанска „Ки нон ризика,нон розика!" То ће рећи: „Ко се боји штете нек не улази у трговину с новцем!" Тако и ви, кад сте мислили од прве пропастии одмах кући бежати, да нисте ни полазили од куће, нити дела предузимали... Ја никада ни у сну нисам могао снити, да ће дело ваше овако проћи, као што је прошло". А затим, кнез Милош у писму пише: „Да сам ја тако радио и одмах клонуо, од мене ништа не би било![109] То је у ствари била лична сатисфакција кнеза Милоша, за све недаће и пропали новац, које му је донело лично заузимање и помагање арбанашког устанка под Мустафа-пашом у раздобљу 1826 — 1831. год.[110]

Наведена ситуација у коју је упао кнез Милош, а не неуспех арбанашких устанака, била је разлог те је кнез Милош 29. априла 1832. год. издао наредбу, да се сваки Арбанасин и босански Муслиманин, који се ухвати у Кнежевини Србији, избатина, односно да му се удари 25 батина, с мотивацијом што се није знао за своју слободу борити.[111] Исто тако, како је Абдурахман бег, син Хусеин-пашин, гаио симпатије према арбанашком устанку под Мустафа-пашом, и једва је чекао „да баци фес с главе", кнез Милош је и њему препоручио, да и он друкчије не чини, већ да сваког Арбанасина избатина, што се није пред садразамом „боље држати хтео".[112]

Као веома карактеристична појава истиче се чињеница, да су хришћани у Турској Царевини били ти, који су најискреније желели успех реформама султана Махмуда II.[113] То се темељи на увођењу прогресивних законских одредаба, под утицајем западне Европе, што је овима доносило већа права и слободе, него ли што су их имали у конзервативној посве феудалној Турској Царевини до тога доба.

На овом месту вредно је посебно истаћи, да је крах арбанског устанка под Мустафа-пашом, деловао на кнеза Милоша као гром из ведра неба. Кнез је у најмању руку сматрао, да ће се албански устаници жилавије држати, ако не и у устаничком подухвату успети.

XV

У међувремену, појавио се устанички покрет на западу Балканског полуострва, који је узео знатног маха, баш у време када се арбанашки устанак под Мустафа-пашом угасио. Наиме, босански феудални

109. На нав. месту.
110. Упор. на нав. месту.
111. На нав. месту.
112. На нав. месту.
113. Нав. дело III, 350.

великаши одржали су свој знаменити састанак у Тузли, који је значио с једне стране окупљање снага босанских феудалних великаша за борбу против реформа султана Махмуда II. Но, с друге стране, као негативна последица тога, јавља се отцепљење Херцеговине од Босне. Расцеп је настао из антагонизма вођа, пошто избором Градашчевића за побуњеничког вођу, нису били задовољни херцеговачки прваци, на челу с Али-агом Разванбеговићем и Смаил-агом Ченгићем, који су придобили уза се скоро целу Херцеговину. Уместо заједничке акције, тако је настала подвојеност. С једне стране се налазила скоро цела Босна, на челу с Хусеином Градашчевићем, капетаном, која је поставила себи за гесло борбу противу реформа султана Махмуда II, а с друге стране се налазила скоро цела Херцеговина, на челу с Али-агом Разванбеговићем и Смаил-агом Ченгићем, која је била за прихватање реформама. Херцеговачки феудални прваци су мислили, да је покрет био превише уперен против султана Махмуда II и Цариграда, те да је добрим делом потицао из личних амбиција босанских феудалних првака и вође им Хусеина Градашчевића, још „жутокљуна велепоседника" и „скоројевића иметника",[114] као и ранијих мржња и неслагање између Разванбеговића, Ченгића и Градашчевића. Но, сем тога, Босна се бунила, јер је била више погођена реформама, него Херцеговина,[115] јер је у њој било више племства и јаничара, него у Херцеговини, а ту је и столовао везир. Исто тако, у економском погледу, Босна је знатно боље стајала од Херцеговине. Све је то, посигурно се може рећи, стварало антагонизам између Босанаца и Херцеговаца.[116] Међутим, није ни сва босанска властела била бунтовна противу реформама „Ђаур султана". Било је врло угледне босанске властеле, која је била за реформе. На челу напредне властеле, налазили су се синови Сулејман-паше Скопљака, негдашњег београдског везира.[117]

У почетку устаничких борби противу реформама султана Махмуда II, имали су босански устаници на челу са Х. Градашчевићем, знатног успеха. Они су се најпре обрачунали са Намик Али-пашом, тако што су у месецу марту 1831. год. кренули према Травнику, опсели га и стали тући из топова; тако да су присилили везира да свуче низамско одело, да баци фес и да се обуче као стари везир.[118] Да би спасао своју главу, Намик Али-паша одлучи те формално пристане уз босанске устанике, и тако завара Градашчевића и његове босанске сараднике. Истодобно је против босанских устаника пошао велики везир Мехмед Решид-паша, са бројном турском царском војском. Х. Градашчевић је намеравао да своју војску сједини с арбанаском војском Мустафа-паше. Међутим, кретање устаничке босанске војске било је веома споро, тако

114. *Х. Ђурић:* нав. рад, 207; *Вл. Ђоровић:* Историја Југославије, Београд, 1933, 459.
115. *Х. Крешевљаковић:* нав. рад, 12.
116. *Х. Ђурић:* нав. рад, 208.
117. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 335.
118. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 21; *Х. Крешевљаковић:* нав. рад, 13; *Х. Ђурић:* на нав. месту.

да до сједињавања устаничких војски арбанашких и босанских устаника није ни дошло. У ствари, текућа историјска збивања то су осујетила.[119]

Као што смо већ поменули, из Македоније, знатне турске снаге су оперисале према Елбасану и Љешу и надаље према Скадру. Из Црногорсокг приморја, од Улциња надирале су турске снаге под командом Мехмед Решид-паше према Скадру. Тако је Шкодра-паша био приморан да остане изолован у Скадру, уместо да добије обећану помоћ, на броју 25.000 војника, од босанских устаника. Ово спајање устаника, стратешки је онемогућио мудри војсковођа Мехмед Решид-паша. У Скадру се Шкодра-паша затворио, као што смо видели, у тврђави Розефати.[120] Са Мустафа-пашом, одређен је да заврши војевање Изет Мехмед-паша, који је претходно ослободио Софију од арбанашких устаника. Он је повео из Татар Пазарцика око 20.000 војника, нерегуларне војске, која се успутно осула. С том војском је Скадар опседнут, али је, као што смо видели, опседање било безуспешно, јер је цитадела скадарска била добро утврђена.[121]

Све то није омело Х. Градашчевића, да са својом устаничком војском крене преко Старог Влаха и Раса, ка Косову. Његову отсутност из Босне, искористио је Намик Али-паша, па је почетком маја 1831. год. побегао из Травника у Далмацију. Из Далмације је, маја месеца исте године, прешао код Али-аге Ризванбеговића у Столац, где је нашао привремено уточиште.[122]

Овакво држање А. Разванбеговића, дало је повода Х. Градашчевићу, да предузме оружану акцију против Ризванбеговића и његових истомишљеника. Намик Али-пашиним бекством, остала је упражњена столица босанско-херцеговачког везира, те је 1831. год. постављен Али-ага Разванбеговић за кајмакама (заменика везира) босанско-херцеговачког, док на то место не дође новонаименовани везир из Видина Ибрахим-паша. Ово наименовање Разванбеговића за везирског заменика, значило је како наклоност Портину, тако и његов лични успон.[123] То је било његово дефинитивно решење за прилажење реформама султана Махмуда II, те је стао одвраћати херцеговачко становништво путем прогласа, од буне противу султана, коју су у Херцеговини распиривали присталице Х. Градашчевића, кога Ризванбеговић назива „душманином".[124]

Босанска устаничка војска под Х. Градашчевићем, прешла је преко Старог Влаха и улогорила се у Новом Пазару.[125] Ту су босански устаници очекивали вести својих ухода, које је предводио Сулејман-ага,

119. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 11; *Х. Буриħ:* на нав. месту.
120. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 11, 21—22; Historia e shqipërisë I, 486.
121. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 83.
122. *Маиков:* Историја српског народа. Београд, 1858, 457; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 23—25; *Х. Буриħ:* нав. рад, 209.
123. *Х. Буриħ:* на нав. месту.
124. *Ј. Јеленић:* Извори за културну повјест босанских фрањеваца. Сарајево, 1913, 121; *Х. Буриħ:* на нав. месту.
125. Упор. *Б. Куниберт:* нав. дело, 279.

са Косова. Градови Призрен, Ђаковица, Пећ и Приштина, имали су само своје редовне војне посаде, и њима помоћ низама није била приспела. Пећке ерлије су својевољно себи примиле Абдиљ Ревзах-пашу, присталицу султана Махмуда II.[126] Према извештају студеничког архимандрита и Васе Поповића, кнезу Милошу од 31. маја 1831. год. у Нови Пазар је приспела знатна босанска војска. Ту се било улогорило од десет до дванаест хиљада војника, и спремао се „Усеин От са индатом на Пећ ударити". Том приликом дошли су на поклоњење Х. Градашчевићу рожајске и бихорске поглавице, обећавајући прикључење устаницима.[127] Дан касније (1. јула), следује оабвештење кнезу Милошу, да је на Косово приспела царска турска војска.[128] Истодобно, тражио је Ђул Мустафа-ага од Васе Поповића, да кнез Милош не чини сметње босанским устаницима, приликом њиховог одласка на Косово.[129] В. Поповић је обавестио устанике, да је кнез Милош према њима срдачно расположен.[130] Међутим, кнез Милош је био наредио В. Поповићу и архимандриту Мелентију, да Босанцима не шаљу храну у Нови Пазар.[131] После тога, В. Поповић обавештава кнеза Милоша, о разговорима свога посланика са Мустафа-пашом у Скадру, као и о томе да ће босански устаници напасти Бихор и Рожаје. Том приликом босански устаници су задобили уза се и новопазарског Ејуп-пашу, те су скупа вршили притисак на старовлашке Србе, у намери да их придобију за себе у борби противу Турског Царства. Кнез Милош је поводом тога обавестио Старовлашане, да се „мудро држе" у распри Босанаца с царском турском војском.[132] Насупрот таквој поруци кнеза Милоша, према народној традицији, босанским устаницима пришли су знатним делом Срби из Ибарског Колашина, Рогозне и делова Копаоника и Косова, као и Арбанаси с овог подручја. Уз то, огледа се и знатна помоћ у исхрани устаничке војске.

У бици од 18. јула (по другој верзији 16. јула) 1832. год., Хусеин Градашчевић, сазнавши да му се велики везир Мехмед Решид-паша приближава с царском турском војском, с најодабранијим одељењима своје устаничке војске, у којој су се налазили и одреди призренских пашалара, пође му у сусрет. До сукоба је дошло у косовској равници код Липљана. Авангарду везировог низима, састављену од Арбанаса призренског краја, предводио је Хаџи Ахмет-паша. Босански устаници потуку силовито Хаџи Ахмет-пашину авангарду, и њега ухвате жива. Његова војска у дивљем бекству пође ка Сазлији, где се налазио штаб великог везира. Тако се арбанашки одреди из авангарде царског низама, нађу између босанских устаника, који су их гонили и војске великог везира, Мехмед Решид-паше, која је хтела да спречи бекство арбанашких бораца. Но,

126. *Д. Вуловић:* Нахија пожешка I (1815—1839). Београд, 1953, 318—319.
127. Нав. дело, 320.
128. Нав. дело, 322—323.
129. Нав. дело, 323—324.
130. Нав. дело, 325—326.
131. Нав. дело, 326—327.
132. Нав. дело, 328—329.

арбанашки борци, по ранијем споразуму, прију босанским устаницима, те се изненада окрену против самога везира. То је изазвало велику забуну у низамској војсци, тако да је дошло до ужасне ратне катастрофе царске турске војске. Погинуо је Ћор Ибрахим-паша, а рањени су били велики везир Мехмед Решид-паша, Ивзи-паша скопски, Абдиљ Ревзах-паша пећки и Мехмед-бег, миралај регуларне коњице. У овој бици босански устаници и њихови савезници Арбанаси и Срби, задобили су огроман плен 2000 заробљених низамских војника, седам топова, неколико чадора, сву џебану царске војске и везирову кухињу. Рањене паше и велики везир склоне се у Скопље, а Косово, углавном, запоседну босански устаници и њихове присталице.[133] И, што је важно поменути, све босанске војне старешине, изишли су из ове битке неповређени. Устанак се сада проширио и на скопско, врањско и лесковачко подручје, јер су скопски, врањски и лесковачки паше, пришли покрету Х. Градашчевића.[134]

Поменута косовска битка, била је од огромног значаја за јачање морала међу босанксим и посусталим арбанашким устаницима. У читавој Румелији стање је било очито против реформама султана Махмуда II. Конзервативна старотурска странка ликовала је свуда. Мустафа-паша, вођа арбанашког устанка, исто тако, прогледао је мало у Скадру, где је био чврсто притешњен. Име вође босанских устаника Хусеина Градашчевића: „босанског витеза и предводитеља целе босанске војске", добило је престиж код присталица старотурске странке.[135]

Српски кнез Милош, одушевио се победом босанских устаника на Косову, иако је мрзео њиховог вођу Х. Градашчевића. Да би показао своју наклоност према устаницима, он пошље по свом изасланику Перуничићу, 100 кеса као честитку на успеху и знак пажње за тобожње пријатељске односе. Уз то, поручи Градашчевићу, када заузме Скопље, следује још 100 кеса, као пријатељска пажња и честитка.[136]

Са Косова босанска устаничка војска прешла је у Метохију, где је опленила Пећ и Ђаковицу 11. јула 1832. год. Оба ова града имала су само редовну војну посаду, док су градски гарнизони били отишли у Арбанију, да опседају скадарску цитаделу, у којој се био затворио Мустафа-паша.[137]

---

133. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 337—338, 359; *М. Вукићевић:* нав. дело, 180—181; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 23; *Х. Ђурић:* нав. рад, 209—210; Historia e shqipërisë I, 486. У једном енглеском документу од 10. августа 1831. год. наводи се да је косовска битка између босанских устаника и турске царске војске, била 28. јула. На страни босанских устаника, каже се да су били „Киоро-паша" и „Миси-бег". — Британски документи за историјата на македонскиот народ I. Скопје, 1968, бр. 51, стр. 74.

134. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 338; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 24; *М. Вукићевић:* нав. дело, 181—182; Британски документи за историјата на македноскиот народ I, бр. 53, стр. 75.

135. *Мих. Гавриловић:* нав. дело Ш, 358.

136. Нав. дело Ш, 358, 362—363.

137. На нав. месту; *М. Вукићевић:* на нав. месту.

XVI

Успех босанских устаника на Косову, у основи почива на огромном учешћу Арбанаса са Косова и Метохије, који су се у знатном броју определили за борбу националног ослобођења Арбанаса, с елементима локалне самоуправе, што је у основи били и политика арбанашког устанка под Мустафа-пашом. Међу истакнутим присталицама ове устаничке борбе, истиче се призренски Махмут Ротла-паша, у чијем су се саставу налазили истакнути арбанашки барјаци: сухоречки, острозубски и др.,чији су одреди учествовали на Косову противу великог везира Мехмед Решид-паше, који је у борби био потучен.[133]

Према народној традицији, овај устанак у Метохији се одвијао овако. Међу Махмудбеговићким пашаларима владала је несугласица и подвојеност. Наиме, Абдиљ Ревзах-паша (син Ниман-пашин), колебао се између присталица који су били уз султана Махмуда II и побуњеника противу реформа. Видећи његово колебање, велики везир Мехмед Решид-паша, успео је да га придобије за султанове реформе, тако да је овај лично пошао на подворење султану у Цариград. Зато време, Абдулов брат Арслан-паша, опредељен од раније уз побуњенике и сарадник Шкодрин и Градашчевићев, настојао је да изазове буну против свога брата и да задобије пашаларску власт у Метохији. По повратку из Цариграда Абдиљ Ревзах-паша задржао се неко време у Скопљу, одатле је испитивао ситуацију на Косову, где је имао знатан број присталица. Сазнавши за повратак Абдиљ Ревзах-пашин из Цариграда, Арслан-паша се обрати за помоћ Х. Градашчевићу. Овај се одазове томе позиву, па преко Косовске Митровице и Дренице, пође за Пећ, у помоћ Арслан-паши, где стигне и заузме положаје на Јеринаку изнад Пећи. Знатан број Арбанаса из Метохије, определио се уз Абдиљ Ревзах-пашу, што ће рећи противу арбанашких и босанских устаника. У томе су нарочито предњачили Истинићани. Приликом доласка босанских устаника у Пећ, Истинићани су се били затворили у џамију Шуштер-махале (ова је џамија запаљена 1943. год. од стране талијанских фашистичких окупатора). Градашчевићеви топови су дејствовали на Пећ, осувши паљбу нарочито на поменуту џамију. Један од Арбанаса из Истинића, који се налазио у опседнутој џамији, продре из џамије на њено минаре; а затим видевши погибију на минарету, реши се да скочи са минарета, јер другојаче није могао да се извуче из блокаде. И скочивши, он остане жив. У то прискочи један од босанских устаника, потргне свој јатаган и одсече Истинићанину главу. Према народној традицији, када је то видео Градашчевић, својим јатаганом је погубио босанског устаника, што је то учинио, говорећи да је „Алах Истинићанина спасао", па му није требало одузети живот. О овој историјској традицији постоји народна песма, која се пева код Арбанаса у Истинићу, Ево те песме:

---

138. *П. Костић:* Призренски мутесерифи и валије у XVIII и XIX веку, — Гласник Скопског научног друштва V. Скопље, 1929, 157—165.

Nizet sokola dhe t'tjerë

Nizet sokola dhe t'tjerë,
Jonë goju ni xhami,
Jonë goju, jonë ra ni pjalë,
Kjem lidhë besën kysmet me dalë
Tu qitë pikë streha-xhak.
Po vinë nonat po na plasin,
Hajtni nonë udha mbarë!
Se ipi xhamis, e nuk due me dalë.
Kur mur dhez minarja flakë,
Fluturova rash n'sokak,
Fyt për fyt me ni Boshnjak.
Hiça pushkën si pash palën,
Zorë e plone ja qita jasht!
Krisi topi prej Jarinës,
Pujn Boshnjak mos ma prek xhamin,
Pej qetnit t'këpus letshëm
Krisi topi tu sahati,
Po lufton Nezir Saraqi!

Двадесет сокола и остали

Двадесет сокола и остали,
У џамији се договарали,
Договарали и реч дали,
Дали бесу, било да сви пали,
Док са стреха крв цури.
Долазе да нас наговоре, мајке,
Идите сретан вам пут, мајке!
Попеђу се у џамију, а изаћи неђу.
Кад изби ватра на минарету,
Скочих и падох у сокак.
Гушу за гушу, с једним Бошњаком.
Кад видех палту, повукох пушку,
Избише му напоље црева с душом!
Пуче топ из Јеринја,
Чувај се Бошњаче, у џамију не дирни,
Јер ћу те ја лако смакнути!
Пуче топ код сахата (сахат куле),
Бије бој Незир Сарачи!

За овим, устаничка војска под Х. Градашчевићем, односи победу над Јашар-пашом Џиноли на Косову, који је принуђен да напусти Приштину и да се повуче у с. Мрамор.[139] Одатле, устаници продиру у Горњу Мораву и Изморник, где им се у знатном броју придружују Арбанаси ових предела, тако да Гњилане пада у руке устаника.[140] Изгледа да су извесне арбанашке чете, које је предводио Сулејман Рогачица (комуна Косовска Каменица), у сукобу с босанским устаницима, однеле победу над овима.[141]

Против устаника у Горњој Морави и Изморнику, који су пришли Х. Градашчевићу, подигао се тетовски Дерала-паша, који је од раније био противу арбанашког устанка под Мустафа-пашом. Он је свирепо угушио устанак Арбанаса у Горњој Морави и Изморнику, који је овога пута био под вођством Х. Градашчевића. Тако је арбанашко село Смиру до темеља спалио.[142]

Ову огромну победу на Косову, коју су извојевали босански устаници под вођством Х. Градашчевића, којима су се придружили извесни устаници и са Косова, над турском царском војском, којом је заповедао велики везир Мехмед Решид-паша, устаници нису знали искористити.

---

139. *Ј. Цвијић:* Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије Ш. Београд, 1911, стр. 1196—1197.

140. *А Урошевић:* Гњилане. — Гласник Географског друштва, св. XVП. Београд, 1931, 41; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 45.

141. *Ј. Цвијић:* на нав. месту.

142. *А. Урошевић:* Горња Морава и Изморник. — Насеља и порекло становништва кн. XXVШ. СЕЗб кн. LI. Београд, 1935, 59. Новија истраживања историчара показала су, да су ови устанци и буне, изазвали извесна миграциона кретања српског и македонског становништва са Косова, Македоније и ЈИ Србије, у северну Србију. — *В. Стојанчевић:* Кнез Милош Обреновић и проблеми балканских миграција у Србију после другог устанка. — Зборник Историјског музеја Србије, кн. 5. Београд, 1968, 26, 32.

Племенити устанички идеали, извојевати слободу и независност Босне, неумешношћу вође устанка Х. Градашчевића и његових сарадника, нису уродили заслуженим плодом. Према томе, ни остали побуњени крајеви Балканског полуострва, који су се сада нашли у савезу с босанским устаницима, нису успели да остваре слободу и независност, односно вазалну самосталност. Уместо да побеђену војску савладају, они су отпочели с великим везиром преговоре. Захтевали су да у Босни и на Косову остане пређашње стање, без реформама, а да се Х. Градашчевић, као домородац, именује везиром Босне и Херцеговине. Оштроумни и лукави велики везир Мехмед Решид-паша, издавао се да пристаје на ове устаничке захтеве, па је поручио Градашчевићу, да ће му код султана у Цариграду издејствовати ферман о постављењу за везира, али под условом да се са војском поврати са Косова у Босну. Х. Градашчевић прихвати ову понуду, те се са својом устаничком војском поврати за Босну, учинивши тако велику грешку, која га је наскоро иза тога коштала главе, а с друге стране, то је задало и смртоносни ударац устаничком покрету за осамостаљење Босне и осталих балканских устаничких крајева.

Кад је овакав преговарачки успех постигао, победивши јачег противника путем једног празног ласкавог обећања, везир Мехмед Решид-паша,убацио је преко Мехмед-бега, тузланског капетана, раздор међу босанске устанике.[143]

XVII

Хусеин-капетан Градашчевић, вратио се са Косова у Сарајево, овенчан славом. Ту је, на предлог Муј-аге Златаревића, изабран за босанског везира с називом паше. То се догодило у првој половини месеца октобра 1831. год. и Градашчевић је остао на овом самозваном положају осам месеци, све до 4. јуна 1832.год., а потписивао се „Хусеин-паша", добивши од устаника и надимак „Змај од Босне".[144] Кад је пао Скадар у руке турске царске војске, Порта је огласила Х. Градашчевића за узурпатора и бунтовника.[145] За овим, нови млади везир „Хусеин-паша" Градашчевић, преселио се у везирски град Травник, где је уредио раскошан дворац. Од лукавога Мехмед Решид-паше, обећани ферман, после победе на Косову, о постављању за везира, Градашчевићу никад није ни дошао. Незадовољство у народу против Градашчевића расло је непрекидно. Мехмед-бег, тузлански капетан, повереник Мехмед Решид-паше, маштао је исто тако о везирској столици у Босни. Сугестију о овоме дао му је лично Мехмед Решид-паша, да би тиме међу босанске устанике створио раздор, пометњу и неслогу. Напоредо с тим, скоро цела Херцеговина, на челу с Али-агом Ризванбеговићем, показивала је отворено своју нетрпељивост према Градашчевићевом покрету. Тако је

143. Упор. *М. Прелог:* Повијест Босне у доба османлијске владе П. 43; *Х. Ђурић:* нав. рад, 210.

144. *Х. Крешевљаковић:* нав. рад, 15; *Х. Ђурић:* нав. рад, 210.

145. *Драг. М. Павловић:* нав рад, 25.

млади „Хусеин-паша" Градашчевић, босански везир без царске и Портине сагласности за то звање, морао да пази на своје противнике у Босни, на евентуалну акцију од стране Порте и на Херцеговину.[146]

Почетком априла месеца 1832. год. послао је Х. Градашчевић своје војне јединице против Али-паше. Ову војску предводио је Муј-ага Златаревић са Хаџи Ахмет-агом Крбешевићем. Половином априла, ова је војска дошла до Невесиња, где је потукла Башагу Реџепашића и похарала му имовину. Али-паша је тада увидео да се на отвореном пољу не може више борити с устаничком Градашчевићевом војском, која је бројала 12.000 бораца, те изабра најпоузданије људе између муслимана и хришћана, па се затвори с њима у град Столац. Башага Реџепагић, Хасан-бег Ресулбеговић и Смаил-ага Ченгић, склонили су се пак на територији Херцеговине. Кад су Муј-ага Златаревић и Хаџи Ахмет-ага Крбешевић видели да се Али-паша затворио у град Столац, дошли су 11. маја 1832. год. с војском под столачки град и запосели га. У овој устаничкој војсци било је Босанаца и Херцеговаца (особито Мостараца, Љубушака Почитељака, који су били противу Али-паше).[147]

Док су босански устаници опседали столачки град, под вођством Градашчевићевих присних и главних сарадника, босански везир Махмуд Хамди-паша, у народу познат под именом Кара Махмуд-паша, кретао се са 30.000 војника против босанских устаника под Градашчевићем. Против ове портине војске, послао је Градашчевић знатан број своје устаничке војске, под командом алај-бега Тодоровића, Хаџи Муј-аге Пријепољца и Крупе Мехмед-капетана. Пријепољац се утаборио код Пријепоља, у пределу Старог Раса, а друга двојица код Бањске крај Косова.[148]

Половином месеца марта 1832. год. била су знатна кретања турске војске. Офанзиву није предузела турска регуларна војска, него они Босанци и косовски пашалари, како турског, тако и арбанашког порекла, који су били уз султана Махмуда II. Још у месецу фебруару, Крупе капетан, био је заузео Вучитрн и Гњилане. Одатле га је отерао, запленивши му два топа, колико је свега и имао, Јашар-паша Циноли из Приштине. То је био први неуспех босанских устаника у овом њиховом знаменитом устанку.[149] Почетком месеца априла, уследиле су и друге недаће за босанске устанике, који су били опкољени у Манастиру Бањској крај Косова, од стране војске коју је предводио босански везир Махмуд Хамди-паша. Бањска је заузета на јуриш. Код места Невесеља, бивковала је друга војска босанских устаника под командом Муј-аге из Новог Пазара. Алај бег херцеговачки и ћаја Карафејзићев, у жестокој бици која је трајала 6. и 7. априла 1832. год. с бројном војском везира босанског Махмуд Хамди-паше, до ноге су били потучени. На разбојишту је остало око 900 мртвих и рањених босанских устаника, док је велики број

146. *Х. Ђурић:* на нав. месту.
147. Нав. рад, 214.
148. На нав. месту.
149. *Драг. М. Павловић:* нав. рад. 45. Слична обавештења добио је кнез Милош из Пореча, која му је послао видински паша. — Поречки деловодник (рукопис у Народном музеју у Неготину).

био заробљен; међу заробљеницима налазили су се и алај-бег и ћаја Карафејзићев. Муј-ага је побегао у Нови Пазар, где се затворио у град. Хришћанско српско становништво побегло је ка Петровој цркви. Међутим, Муј-ага је опседнут од стране војске босанског великог везира, те се морао предати 9. априла 1832. год.[150] У знак ове значајне победе, босански велики везир, наредио је да се пошаљу на све стране „татари", који ће објавити велику победу царске војске над босанским устаницима и пад Новог Пазара. Примивши ове вести, београдски велики везир је наредио да се ова победа огласи слављем из 21 топовског пуцња.[151]

Босански устаници покушали су још једном да се одупру Кара Махмутовој војсци. До сукоба је дошло у Санџаку код Сабанца. Међутим, све је то било узалудно.[152]

Царској турској војсци био је сада отворен пут према Босни. Међутим, овај страховити пораз босанских устаника, није обесхрабрио Х. Градашчевића. Он је одлучио да се и даље бори против турске царске војске, те са својим верницима крене у сусрет Махмуд Хамди-паши. Дотада опседнути Али-паша у столачком граду, сазнао је преко потајних веза, о доласку царске војске у Босну, те не оклевајући, крене у помоћ Махмуд Хамди-паши. С њим је пошао и Смаил-ага Ченгић, са својим Херцеговцима. Ова Али-пашина помоћ босанском везиру стигла је у прави час, у време сукоба 4. јуна 1832. год., који се одиграо на Палама код Сарајева. У том сукобу, устаници су опет били поражени. Но, Градашчевић још није био сасвим посустао, иако су га биле многе присталице напустиле.[153] Сматрајући да ће тада Градашчевић напустити Босну и прећи преко Саве у Аустрију, велики везир је писао кнезу Милошу, да преко својих људи позове Босанце и Арбанасе, који су емигрирали, да се врате у Турску. Султан им даје пуну амнестију, гарантујући им имовину и неприкосновеност. Међутим, Аустрија је забранила овакво посредовање кнеза Милоша, сумњајући у веродостојност таквих обећања.[154] После тога, прослављени војсковођа босанских устаника, веома храбри борац и војни стрешина, али неспособни политичар и човек без дипломатских способности, Хусеин-капетан Градашчевић, морао је да напусти Босну и емигрира у Аустрију, одакле је касније доспео у турско прогонство, где је и умро.[155]

XVIII

После свега изнетог у овој расправи, из датог расправљања следује овај закључак.

---

150. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 45.
151. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 46.
152. На нав. месту.
153. На нав. месту.
154. Нав. рад, 59.
155. Упор. *Мих. Гавриловић:* нав. дело III, 358 — 375; *Л. Ранке*: Србија и Турска у XIX веку, стр. 305, 310 — 312; *Б. Куниберт:* нав. дело, 311 — 313; *М. Вукићевић:* нав. дело, 179 — 183; *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 11, 21 — 23; *М. Ђурић:* нав. рад, 209 — 210; *В. Стојанчевић:* Северна Албанија под турском влашћу 1830-их год. Ист. часопис САНУ VII (1957), 124; исти: Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша. Зборник Етнографског института САНУ IX—X (1961), 185; Historia e shqip. I, 486.

Пре свега, истичемо, има једна веома интересантна историјска чињеница, која је карактеристична за устанак Арбанаса на Балканском полуострву у раздобљу 1826 — 1832. год. Наиме, у првом устаничком раздобљу 1826 — 1831. год. устанак је предводио Мустафа-паша, а у другом раздобљу 1831 — 1832. год. неки косовски пашалари, којима се придружују и извесни пашалари Македоније и ЈИ Србије, под командом Хусеин-капетана Градашчевића, добили су завршни епилог у сасвим супротном смеру. Наиме, оно противу чега су се арбанашки устаници у почетку устанка борили, на крају устанка постало је гесло и борбена идеја арбанашких устаника. Наиме, војска Кара Махмуд-паше, била је састављена већином од Арбанаса, како Гега, тако и Тоска. Они су на овај начин хтели да докажу своју лојалност и оданост према султану Махмуду П и Турском Царству. Низамска царска војска налазила се у то време, на југу у Македонији (Битољ, Прилеп, Велес).[156]

У балканској историографији постоји мишљење, да Мустафа-паша, вођа арбанашког устанка 1826 — 1831. год., није имао велике и значајне намере, као што је то имао Хусеин Градашчевић. Наглашено је, да је Градашчевић желео да створи независну Босну од Турског Царства, или да извојује њену аутономију. Међутим, Мустафа-паша, није подигао устанак да своју отаџбину учини независном, макар под влашћу Турског Царства, већ због тога, што му је султан одузео „због његовог сумњивог држања у руско — турском рату" извесне крајеве.[157] Овај је устанак „мањег значаја и обима". [158] Из тога изилази, да је лични моменат овде био од пресудног значаја. Наведено је, да су пашалари Балканског полуострва, пришли уз Мустафа-пашу „опет да би одбранили свој лични положај", уколико им је претила опасност од реформа султана Махмуда II, а не због каквог вишег и општег народноослободилачког циља. За устанички покрет на чијем је челу био Хусејин Градашчевић, и у чијим су се редовима налазили бројни борци Арбанаси и Срби, из разних крајева Балканског полуострва, у балканској историографији истакнуто је, да има шири обим, као и да се ослањао на читав један друштвени сталеж и да је имао за циљ независност Босне. Градашчевић је био окружен босанском властелом, која му је истовремено и ограничавала власт. Значи, Градашчевић је војевао у споразуму с властелинском олигархијом, као њен изабраник и предводитељ. Мустафа-паша био је, вођа покрета који је он створио. Но, он је имао више политичког осећања, јер је тражио споразум са Србијом и Црном Гором.[159]

Ако се формалистички посматра ствар, онда је ово тумачење тачно. Међутим, суштински посматрано кроз призму дијалектичког сагледавања проблема, добија се сасвим другачија слика, која се темељи на изнетим чињеницама у овој расправи. Наиме, мора се нагласити већ констатована чињеница, да је арбанашки устанак под Мустафа-пашом, у ос-

156. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 46.
157. Нав. рад, 92.
158. На нав. месту.
159. Нав. рад, 93.

нови био ослободилачки, јер је почивао на независности Арбаније, односно њеној вазалности према Турском Царству под врхунском влашћу овог знаменитог феудалца Арбаније из прве половине XIX столећа.[160] Што се Руско Царство, из своје империјалистичке политике, оглушило о обавезе које је претходно дало Шкодра-паши преко кнеза Милоша, да ће се заузети за осамостаљење Арбаније, најмање је крив Мустафа-паша или кнез Милош. Ове сепаратистичке идеје Арбаније, вођене под плаштом борби противу реформама султана Махмуда II, у доба стварања и осамостаљења малих балканских држава, имају своје дубоке револуционарне слободарске корене. И, на концу, та борба балканских Арбанаса, укључила је у своје редове знатан број српских бораца, са подручја жаришта устаничких буна арбанашких устаника, који су се заједно с њима борили за заједничко отцепљење од Турског Царства. Дакако, чим је арбанашки устанак под Шкодра-пашом био угушен, сви остали покушаји за осамостаљење Арбаније, које су водили косовски пашалари с арбанашким и српским устаницима, прикључивши се покрету босанских устаника под Х. Градашчевићем, нису уродили плодом, мада су у основи били те како значајни, јер су у ствари носили елементе осамостаљења Косова, слично осамостаљењу Босне.

Résumé

INSURRECTIONS ALBANAISES ENTRE 1826 ET 1832

Dans la présente étude sont traitées les insurrections des Albanais dans la Péninsule Balkanique dans l'intervalle de 1826 — 1832. La cause de ces révoltes étaient les réformes du sultan turc Mahmoud II du 19 mai 1826. lequel avait introduit dans son Etat, et particulièrement dans l'armée, l'esprit occidental. Le corps des janissaires fut aboli et celui des nizams institué.

La première insurrection des Albanais, à la tête de laquelle s'était placé le vizir de Skadar (Scutari) Mustapha-pacha, avait lieu dans l'intervalle de 1826 à 1831. S'était une révolte de vastes proportions qui avait impluqué la population albanaise de diverses régions de la Péninsule Balkanique. Aus insurgés albanais s'associa aussi une partie de la population serbe des régions de Stari Ras, de Kosovo et du territoire de Vranje. Outre le fait que Mustapha-pacha avait évité d'enovoyer son armée sur le front russo-turc, au profit des Russes, par l'intermédiaire du prince serbe Miloš et que la Russie tsariste lui avait promis d'intervenir en vue de rendre indépendant l'Albanie du Nord sous l'autorité de Mustapha-pacha, cette insurrection albanaise avait aussi un caractère révolutionnaire et libérateur. Les insurgés exigeaient l'emploi de leur langue maternelle dans l'administration ainsi que le droit de porter leur costume national, etc. L'aide que le prince Miloš donnait aux insurgés était importante. Pourant, malgre les proportions énormes que la révolte avait prises, l'alliance conclue avec les insurgés de Bosnie, l'appui qu'ils prenaient sur la principauté de Serbie ou plutôt sur le prince serbe Miloš, la révolte échouanon seulement à cause de la mauvaise direction politique, mais aussi à cause de l'antagonisme entre les chefs du parti du pacha.

La seconde insurrection des Albanais de la région de Kosovo et du Monténégro voisin avai lieu dans l'intervalle de 1831 á 1832. Elle était dirigée par certains pachas de Kosovo sous le commandement suprême du chef des insurgés de Bosnie, Hussein capitaine Gradaščević. A cette insurrection, malgré la grande participation des

160. Упор. *Драг. М. Павловић:* нав. рад, 46—93.

commbattants albanais, adhéra aussi en partie la population autochtone serbe. Les insurgés remportèrent une victorie sur l'armée impériale turque en Kosovo en 1832, justement grâce à la participation des insurgés de l'Albanie qui s'étaient joints à eux au dernier moment, pendant le combat même. Pourtant, immédiatement après cette victoire, ce qui est caractéristiüue de mentionner, cette insurrection se termina tristement. Les Albanais même se soulevèrent contre les insurgés bosniaqes et aidèrent l'armée impériale turque à défaire les insurgés de Bosnie et à les chasser hors des régions de Kosovo et de Stari Ras. Dans sette seconde insurreotion albanaise les pachas de Kosovo aspiraient à rendre indépendant leur pays natalc.

Outre les récentes sources historiques et la littérature relatives à ces insurrections mémorables de la première moité du XIXe siêcle qui avaient ébranlé l'Empire. Ottoman et intéressé l'Europe Centrale, l'auteur y a inclus également les matériaux etnologiques et folkloriques, dans la plupart des cas la tradition historique ainsi que les traits de géographie humaine. Ceci, ainsi que l'attitude prise par l'auteur, que toutes ces insurrections avaient un caractère révolutionnaire et libérale, représentent une nouveauté dans le traitement de cette question qui était d'ailleurs amplement discutée dans l'historiographie balkanique.

T. P. Vukanović

М. МИТРОВИЋ

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У ВРАЊУ У ПЕРИОДУ ОД 1919. ДО 1929. ГОД.

Раднички покрет Врања између два светска рата карактеришу три изразита периода. Први период обухвата временско раздобље од завршетка првог светског рата до доношења Обзнане, децембра 1920. године, у коме раднички покрет Врања наставља свој буран развој из периода социјалне демократије, али сада под руководством револуционарне Комунистичке партије Југославије. Он наставља рад у условима веома снажног продора револуционарних идеја Октобарске револуције, код најширих слојева југословенског народа, па и становника врањског краја. Овај временски период је веома значајан у радничком покрету врањског пролетаријата и сиромашног сељаштва, када народ овог краја, понет не само својим револуционарним традицијама већ и продором идеја руске социјалистичке револуције, ступа у отворену борбу са буржоазијом, на унутрашњем плану ради преузимања власти, а на спољашњем ради заштите руске и мађарске социјалистичке револуције.

Други период радничког покрета у Врању обухвата временско раздобље од доношења Обзнане до завођења шестојануарске диктатуре 1929. године, када бивају и синдикалне радничке организације забрањене. Овај временски период у радничком покрету врањског пролетеријата карактерише се веома тешким стањем. Капиталистичке мере прогањања чланова партије и организованих радника на основу Обзнане и Закона о заштити државе, биле су у Врању бројне и без скрупула. У овом периоду не само што је погођена Комунистичка партија, која губи огроман део свог чланства, већ и организовани синдикати који са првом рацијом буржоазије на основу Обзнане, бивају затворени, а њихове архиве и имовина заплењене и уништене. После овог злочиначког чина буржоазије требало је више времена да се синдикалне организације радника обнове, те да се поново поведе организована борба радника за побољшање економских услова живота.

Трећи период радничког покрета у Врању који је наступио завођењем шестојануарске диктатуре Петра Живковића, карактерише се веома спорим опоравком синдикалног покрета, тако да су тек пред крај четрдесетих година обновљене поједине синдикалне организације, а на првом месту Подружница уједињених синдиката монополских радника.

Но, истовремено овај период, о коме нећемо говорити у оквиру ових разматарања, карактерише се и јачим радом Комунистичке партије у односу на претходни период, која је у овом крају, и поред свих прогањања и тортуре од стране буржоазије, успела да кроз читаво ово раздобље одржи свој континуитет, тако да на крају ојача и учврсти своје редове и радом припреми радничку класу и сељаштво за социјалну револуцију и национално ослобођење.

ОБНАВЉАЊЕ СИНДИКАЛНОГ ПОКРЕТА И АКТИВНОСТ СИНДИКАТА ЗА ПОБОЉШАЊЕ ЕКОНОМСКОГ ПОЛОЖАЈА РАДНИКА

Са завршетком првог светског рата и повратком једног дела радника — бораца својим кућама почели су да се стварају први услови за обнављање радничког покрета. Ово је утолико било повољно што је огроман број радника — бораца био пре почетка организован у синдикални покрет и Партију, те је практично сада требало наставити рад започет пре избијања рата. Брзом обнављању покрета придонело је опште револуционарно расположење у земљи, које је дошло као последица продора револуционарних социјалистичких идеја великог октобра у Русији. Ако се узме у обзир да су идеје социјалистичке револуције у Русији и великог Лењина продрле и у редове српских војника, онда је сасвим појмљива брзина обнове и развоја радничког покрета у ширим југословенским размерама, па и врањском крају. Поред овога треба нагласити да је и економски положај радника битно утицао на њихово организовање у борби против буржоаског система и новостворене Краљевине СХС. Радници, поучени ранијим искуствима, добро су знали да њихов живот, углавном, зависи од њихове организоване борбе против ситних капиталистичких послодаваца и управа великих државних капиталистичких предузећа монополског карактера.

Обнављање Месне партијске организације у марту 1919. год. у Врању[1], знатно је допринело убрзаније формирање синдикалних подружница по струковним делатностима.

Већ крајем марта 1919. год. обновљена је Синдикална организација кожарских радника са формирањем и конституисањем пододбора. Убрзано после формирања овог првог пододбора формирани су пододбори металских, шивачких, дрводељских и коначно радника монополског стоваришта дувана, чија је подружница била и највећа обухватајући 165 радника и радница. Само до средине 1919. године ове синдикалне организације обухватиле су у својим организацијама 278 радника.[2]

У 1920. години од постојећих пододбора само Пододбор савеза монополских радника одржао је годишњу скупштину на којој је поред осталог изабрао нову управу. После избора нове управе синдикалне ор-

---

1. Др Ј. Трајковић, Одјеци октобрске револуције у јужној Србији, Врањски гласник књ. III, Врање, 1967, стр. 292.

2. Опширније о обнављању синдикалне и партијске организације у Врању види *М. Митровић*, Рандички покрет у Врању првих деценија XX века, Врањски гласник књ. I, Врање, 1965, стр. 98—105.

ганизације Стоваришта непрерађеног дувана у Врању конституисала се овако: председник Петар Нешић, истакнути комуниста и синдикални радник из предратног периода социјалне демократије; секретар Савка Младеновић, а благајник Загорка Томић. Чланови управе пододбора били су: Никола Крстић, Загорка Цветковић и Савка Тасић, док је финансијска контрола била састављена од Ристе Минића, Драгутина Пешића и Данице Здравковић.[3] Све су то били напредни радници веома свесни потреба организоване борбе радника против капиталиста, а Загорка Пешић била је изабрана и за делегата Вуковарског конгреса.

Број организованих радника врањског пролетаријата представљао је, ипак извесну снагу у борби против капиталистичког система експлоатације радничке класе и сиромашног становништва, који се претежно бави производњом дувана.

Економски положај радника у Врању после завршетка првог светског рата био је веома тежак. Наиме, пораст цена животних намирница био је у огромној несразмери с порастом зарада радника. Док су месечна примања радника у овом периоду, у односу на предратна, порасла до 180% дотле су цене појединим животним намирницама нарасле и до 2400%.[4] То је довело дотле, да су реалне наднице радника Стоваришта непрерађеног дувана у Врању, који су и сачињавали гро радничке класе, пале веома ниско и угрозиле егзистенцију радника и њихових породица. Врањску радничку класу и сиротињу невероватно је тешко погађала и анархија на тржишту, која је условила да су радници Врања у 1919. год. плаћали и до четири пута скупље пшеницу од радника Београда.[5]

Овако тежак положај радника веома је често погоршаван разноврсним нељудским поступцима буржоаских представника. Тако, железнички радници врањског одреда, њих око 800, нису добили ни динара од својих зарађених принадлежности за пуних шест месеци,[6] а инжењер врањске Секције за оправку пруга Јордан Петровић имао је крајње самовољан став према радницима секције. Он никада није давао упутства радницима, нити је, пак, нагледавао рад радника, али зато није заборављао да исте раднике клевета како не раде већ само пљачкају „мајку отаџбину". Он је чак 9. децембра без икаквог образложења отпустио с посла једног радника. Остали радници секције нису могли више подносити даља шиканирања, а истовремено солидаришући се са својим другом, напустили су посао.[7] Нетрпељивошћу према организованим радницима нарочито су се истицали чиновници монополског стоваришта. Они су свакодневно денунцирали раднике код управе те су тако изазивали сукобе између управе и организованих радника. Међу таквим чиновницима који су се тако „бринули" да заштите интересе „државе и народа

3. Радничке новине бр. 52 од 1920. године.
4. М. Митровић, op. cit. стр. 101.
5. Радничке новине бр. 192 од 1919. године.
6. Радничке новине бр. 111 од 1919. године.
7. Радничке новине бр. 297 од 1919. године.

од бољшевика" свакако се највише истицао Чеда Јовановић, писар управе који је раније осуђиван због проневере државног новца.[8]

Но, буржоаски капиталистички систем није водио огорчену борбу и експлоататорску политику само према радницима већ и према градској и сеоској сиротињи. Драстичан пример пљачкашке експлоатације у овом раздобљу био је откуп дувана. Комисије за откуп дувана редовно су настојале да откупе дуван по јефтинијим ценама од реалних.

Сиромашни произвођачи, којима је производња дувана била једина егзистенција, преко својих организација, а и уз помоћ организованих радника, супротстављали су се таквој пљачки. Тако се почетком 1920. год. успротивило око 300 произвођача дувана и одбило да преда дуван по понуђеној цени. И поред свих настојања Управе монопола да се дуван силом одузме, солидарност организованих радника је то спречила, а радничко Синдикално веће у Врању затражило је интервенцију, преко Радничке коморе, код главне Управе монопола у Београду.[9]

Веома је тешко погађало врањски пролетаријат корупционаштво и пљачка народне имовине од стране појединих представника свештенства, трговаца и других ситних капиталистичких елемената. Међу таквим који су се дочепали брашна, масти, обуће и одеће, намењених врањској сиротињи, или пак имовине Месног одбора истичу се: поп Милан Јовановић, Јован Ђорђевић — Торник, Тома Петровић — Доротеја, Младен Стошић — Јежа, Никола Петковић — Петковче, Пера Пиш — Миш, Мита Јовановић, Душан Манасијевић и други.[10]

Радници Монополског стоваришта први су ступили у борбу за побољшање економског положаја и скраћење радног времена. Захтеви радника односили су се на повећање надница и смањење десеточасовног радног времена. Након неколикодневног штрајка захтеви су били прихваћени, те је штрајк био обустављен.[11]

Скоро у исто време, августа 1919. год. почеле су припреме за извођење штрајка, уколико се не усвоје захтеви радника — у фабрици и Стоваришту дувана у Нишу. Међутим, како је управа прихватила захтеве радника, до штрајка није дошло.[12] Све то, омогућило је да Савез монополских радника у Београду на Скупштини октобра 1919. год. изнесе да је од својег организовања успео да забележи успехе у побољшању услова рада међу радницима у Београду, Нишу и Врању.[13] Но, монополски радници наставили су штрајкове. С пролећа 1920. год. наступио је општи штрајк монополских радника. Штрајкови су престали средином априла, а настављени су преговори између Савеза монополских

8. Радничке новине бр. 86 и 129 од 1920. године.
9. Радничке новине бр. 57 од 1920. године.
10. Радничке новине бр. 62 и 127 од 1920. године, казивање инжињера Димитрија Димитријевића члана КПЈ из 1920. године.
11. М. Митровић, op. cit. стр. 103.
12. Записник са седнице Савеза монополских радника-ца од 1. 9. 1919. год, Народни музеј у Врању; Радмила Рикић, Раднички покрет Ниша од објављивања Закона о заштити државе, Ниш, 1960, стр. 82—84.
13. Радничке новине бр. 228 од 1919. године.

радника и Управе државних монопола. Дуги преговори окончани су тек месеца јула. Тим споразумом регулисано је повећање дневница у виду додатка на скупоћу са важношћу исплате од 15. априла исте године за раднике у Србији и Македонији. Овим споразумом за врањске раднике повећање је износило 4, а за раднице 3 динара дневно. И поред тога што су представници буржоаског друштва из Управе државних монопола били принуђени штрајковима да прихвате повишице, настојали су да њихово спровођење што више одгоде. Исплаћивање повећања отегло се у појединим радним организацијама и преко четири месеца. Управа Врањског монополског стоваришта не само што није исплатила повећања радницима већ им је и продужила радно време за пола сата. Овакав став Управе нагнао је раднике да поново интервенишу преко Савеза монополских радника.[14]

Генерални штрајк железничара Југославије, који је почео у ноћи 15/16. априла 1920. год. захватио је и врањске раднике. Овај штрајк у коме је узело учешћа око 50.000 радника (штрајку су приступили и бродарски радници, потпуно је паралисао саобраћај у земљи. За угушење штрајка Влада је употребила војску и жандармерију како би нагнала раднике да се врате на посао. Позивањем свих железничара на војну вежбу, милитаризацијом железнице и другим мерама, Влада је коначно успела да угуши штрајк. О учешћу врањанских радника у штрајку немамо много података. Једино сазнајемо да је војна власт ухватила железничара Илију Ђорђевића и спровела га у Скопље.[15]

Значајнија акција из борбе врањанског пролетаријата против буржоазије овог периода је тарифни покрет кожарско-прерађивачких радника. Овај покрет, о коме немамо довољно података, избио је у првој половини јуна и трајао око 2 месеца. Нажалост, немамо података о његовом завршетку.[16]

Осмочасовно радно време, које су радници извојевали многим штрајковима, тарифним покретима и другим политичким акцијама, веома тешко је спровођено у дело. Уредба о осмочасовном радном дану од 12. септембра 1919. год. скоро је редовно кршена од стране послодаваца и других капиталистичких елемената. Ми смо видели да је у Врањском монополском стоваришту, и поред донете Уредбе, радни дан износио скоро 10 сати. У августовском штрајку 1919. год. радници су поново извојевали признање осмочасовног радног дана, али Управи стоваришта ништа није сметало да након извесног времена продужи радни дан за пола сата. Због непримењивања Уредбе о осмочасовном радном дану, радничка класа Југославије је одржала низ протестних зборова. Врањски радници борећи се за спровођење ове одлуке осим сво-

14. Радничке новине бр. 61, 180, 202, 208, 280 од 1920. год.; колектив аутора, Преглед историје Савеза комуниста Југославије, ИРП Београд, 1963. год. страна 55.

15. Колектив аутора, op cit. стр. 55—57; Радничке новине бр. 92 од 1920. год.

16. Радничке новине бр 146, 181 и 184 од 1920. године.

јих захтева које су истицали у штрајковима и тарифним покретима средином јула 1920. год., одржали су и протестни збор. На збору је присуствовало 378 радника и сви су се заложили за одбрану осмочасовног радног дана, а истовремено су истакли и своје неслагање са пројектом Закона о раду и реду.[17]

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА ВРАЊА ДО ДОНОШЕЊА ОБЗНАНЕ

Као што смо раније напоменули Партијска организација Социјалистичке радничке партије обновљена је у марту 1919. год. Партијска организација после обнављања је веома брзо напредовала тако да је средином 1919. год. бројала 94 члана. Са својим обнављањем Партија је почела да развија своју делатност преко синдикалних организација у граду, о чему је већ било речи, а осим тога била је веома активна и на политичком пољу. Одмах после обнављања, Месна партијска организација предузела је припреме за извођење првомајске прославе. У овом послу забележила је и прве веома успешне резултате јер је успела, да по веома лошим временским условима, окупи на збору преко 600 радника. Врањски пролетаријат показао је високу интернационалистичку свест у моменту када су протести радничке класе Југославије имали за циљ да спрече извршење одлуке монархистичке Владе Краљевине СХС о слању трупа за угушивање револуције у Мађарској. Спроводећи директиву централних партијских органа, Месна партијска организација у Врању, организовала је 21. јула протесни збор „који је превазишао, како својим бројем учесника, тако и револуционарним расположењем, све досадашње зборове". Врањски пролетаријат је на збору показао одлучну солидарност са мађарским револуционарима. Он је прихватио резолуцију којом се осуђује слање југословенских војника за угушивање револуције у Мађарској „једногласно и са највећим одушевљењем".[18] У току 20. и 21. јула генерални штрајк и протестни зборови југословенске радничке класе одиграли су пресудну улогу у спречавању монархофашистичке Владе Краљевине СХС да југословенски пролетаријат употреби ради угушивања социјалистичке револуције у Мађарској и Совјетској Русији.

Значајнија политичка манифестација коју је у току ове године извела Месна партијска организација СРПЈ (комуниста) у Врању јесте збор врањског радништва одражн 10. августа. Ова акција југословенске радничке класе била је уперена против Привременог народног представништва, а за демократска права народа. Радничка класа је тражила распуштање Привременог народног представништва које није бирано демократским путем већ му је наметнуто, затим демобилизацију радника и сељака као и расписивање слободних избора за представничка тела. На збору врањанских радника који је одржан у препуној сали хотела

17. Радничке новине бр. 171 и 208 од 1920. године.
18. Радничке новине бр. 176 од 1919. године.

„Европа" говорници Димитрије Димитријевић, Кузмановић и Станковић у веома оштром тону, прекидани веома често бурним одобравањима, јасно су оцртали дотадашњи рад реакционарног режима.[19]

Наредне 1920. године Месна партијска организација СРПЈ (комуниста), односно КПЈ у Врању, имала је знатно јачу политичку активност. Наиме, то је година у којој су предстојали општински избори, као и избори за посланике Уставотворне скупштине. У овим политичким активностима Комунистичка партија у Врању повешће веома живу борбу против буржоазије за преузимање власти. Још на почетку године Врањска партијска организација морала је представком да интервенише код Општинске управе због намерних грешака при изради бирачких спискова. Наиме, буржоаски апарат желећи да се по сваку цену одржи на власти, а уочавајући сасвим осетну опасност револуционарно расположених маса, да би себи осигурала победу на изборима, многе је присталице комунистичких идеја брисала из бирачких спискова, неке није уписивала у спискове, за извесне је уносила нетачне податке и слично. Врањска партијска организација, прозревши намере Општинске управе, уложила је протест захтевајући ревизију бирачких спискова и пуну гаранцију слободе и правилности избора. И поред обећања, које је дала из страха пред револуционарним расположењем радника, да ће извршити потребне исправке у бирачким списковима, како сазнајемо из познијих извора Општинска управа то није доследно спровела, те је тако једном броју комунистичких бирача онемогућила да користе своје право гласа.[20] Упоредо са политичком активношћу у борби против буржоаског режима Месна партијска организација у Врању је, следећи пример Извршног одбора Партије, а на иницијативу младог партијског радника Димитрија Димитријевића отворила Партијску школу. То су била настојања Партије ради идејно политичког изграђивања свог чланства. Ова Партијска школа у Врању, коју је водио тадањи хонорарни наставник Врањске гимназије Димитрије Димитријевић, радила је у Радничком дому. Кроз ову школу у току два циклуса предавања у првој половини 1920. год. прошло је око 50 радника и описменило се. То су били махом радници и раднице Монополског стоваришта дувана. Описмењавање радника за комунисте имало је веома велики значај. Описмењени радници постају способни да самостално прате радничку штампу и други пропагандни материјал и тиме се боље припремају за извршење своје револуционарне мисије.[21] Осим овог, значајно је поменути рад Партије и на културно забавном животу радника. Партијска организација формирала је своју дилетантску групу „Луначарски". У групи су били обухваћени организовани радници и то највећим делом из монополског стоваришта дувана. У дилетантској секцији највише су се истакли својим

19. Радничке новине бр. 197 од 1919. год.; *М. Митровић* op. cit. стр. 104; *др Ј. Трајковић*, op. cit. стр. 292.

20. Радничке новине бр. 5 и 202 од 1920. године.

21. Радничке новине бр. 71 од 1920; казивање Димитрија Димитријевића.

радом Благоје Стефановић и Атанас Атанасијевић, учитељ у селу Дубници и адвокат Душан Нешић. Ово радничко културно уметничко друштво дало је у току године 6 — 7 приредби махом у хотелу „Европа".

Класна буржоаска власт веома је често забрањивала приредбе које су биле прожете прогресивном тематиком. Тако је у новембру 1920. год. секретар Окружног начелства Ћосовић Стојан са жандармеријом најурио из хотела „Европе извођаче програма и тако онемогућио извођење комада „Рудари".[22]

Првомајска прослава 1920. године била је најимпозантнија у историји прослава у Врању под буржоаским режимом. Партија је извршила веома опсежне припреме. Но буржоаски, властодршци преко окружног начелника Тодоровића, бившег управника Државног монопола у Београду, осећајући опасност од евентуалног нереда, за време празника непосредно пре издавања одобрења, тражили су од истакнутих комуниста Димитрија Димитријевића, Перице Милосављевића и Јована Стаменковића писмене гаранције да ће за време прославе бити ред и мир. Тек након датих изјава окружно начелство дозволило је прославу Првог маја. Прослава је изведена сасвим организовано. Првог маја сакупило се на уранку у Ћошки 700 радника. Ту је изведен програм од стране културно-забавног радничког друштва састављен од певања интернационалних и других песама као и уз рецитовање песама Абрашевића и других напредних песника. Тог дана радницима је о значају празника и класној борби пролетеријата против буржоазије говорио Димитрије Димитријевић.[23]

Млади комуниста, студент технике, Димитрије Димитријевић, веома велики поборник социјалистичких идеја, уз то и способан говорник веома често је иступао на зборовима и говорио радницима. Он је због својих револуционарних ставова брзо постао омиљен у редовима врањског пролетаријата и био је изабран за делегата на Вуковарском конгресу јуна 1920. године. Осим Димитрија, као делегат на Другом конгресу Партије, била је истакнута напредна радница монополског Стоваришта дувана Загорка Пешић.[24]

Након повратка делегата са Вуковарског конгреса, на коме је коначно однела превагу левичарска група у СРПЈ (комуниста), врањска партијска организација, сада КПЈ, сазвала је годишњу скупштину и изабрала нову управу. На скупштини 25. јула 1925. год. у Управи Партијске организације били су изабрани: за председника Станко Мишић, за секретара Милан Стефановић и за благајника Живко Јањић. За чланове управе изабрани су: Јован Марковић, Груја Стојковић, Лука Пешић и Светозар Томић.[25]

---

22. Казивање Димитрија Димитријевића и Атанасија Атанасијевића Аџка.
23. Извештај на Вуковарском конгресу и казивање Димитрија Димитријевића.
24. Радничке новине бр. 1943 од 1920. год.; *М. Митровић*, op. cit. стр. 100.
25. Радничке новине бр. 196 од 1920. године.

Као што се види чланови ове партијске Управе били су неафирмисани партијски радници у дотадашњем периоду борбе Партије против буржоаског система. Ова Управа, у којој није било ниједног истакнутог и прекаљеног револуционара, убрзо је показала да није дорасла партијским задацима. Стога је Месна партијска организација, увиђајући ово, крајем октобра изабрала нову Управу. Нова Управа Комунистичке организације Врања имала је следећи састав: председник Петар Милосављевић, секретар Петар Алексић-Колчак, благајник Стојан Стаменковић-Френче. Управни одбор сачињавали су: Сретен Васиљевић, Јован Николић, Влада Костић, Мирко Станковић-Животак и Милан Стаменковић.[26]

Највећа политичка активност комуниста у 1920. год. свакако је била повезана општинским и посланичким изборима. Када је Централно партијско руководство одлучило да изађе на општинске изборе са својим кандидатским листама у свим општинама где постоји партијска организација, врањски комунисти, држећи се закључака Извршног одбора Централног партијског већа, почели су да се припремају за изборе На основу закључака Извршног одбора да на листи за општинске изборе могу бити кандидати само „познати чланови Партије" који су својим радом у синдикалним партијским организацијама доказали да разумеју програм Комунистичке партије Југославије и који су спремни да се до краја боре за његово оживотворење, Врањска партијска организација је саставила своју листу. Носилац листе био је дугогодишњи члан партије и прекаљени борац за социјалистичке идеје столарски радник Петар Милосављевић. Међу осталим на кандидатској комунистичкој листи били су такође веома познати комунисти: Димитрије Димитријевић, Јован Стаменковић „Говедарче" обућарски радник, Трифун Стаменковић столарски радник и други. Врањска партијска организација настојала је да што спремније сачека изборе 22. августа. У том циљу она је предузела широку агитацију у народу. У оквиру агитације одржана су два предизборна збора у хотелу „Европа", на којима су говорили Петар Милосављевић, носилац комунистичке кандидатске листе, Димитрије Димитријевић и познати партијски и синдикални радник монополске организације Сава Младеновић „Кумитка". Осим ових зборова суботом (пијачним даном) одржани су јавни зборови, а осим тога активисти су међу сељацима растурали пропагандни материјал. Пред самим изборима Комунистичка организација наштампала је изборни плакат упућен бирачким пријатељима радничке класе. У овом плакату је оштро осуђена класна владавина као и грађанске странке: Демократска и Радикалска, које су се појављивале као протукандидатске.[27]

За општинске изборе истакле су своје листе и две буржоаске политичке странке и то Демократска и Радикалска. Носилац листе Демократ-

---

26. Радничке новине бр. 262 од 1920. године.

27. Казивање Димитрија Димитријевића, Трифуна Стаменковића, Атанасија Атанасијевића; изборни плакат Комунистичког партијског већа.

ске странке био је трговац Урош Марковић.[28] Демократска странка је такође развила веома широку агитацију. Она је још 21. маја одржала збор Демократске заједнице (либерали, самосталци, напредњаци и републиканци) на коме је говорио министар народног здравља Рафајловић. У свом говору основну пажњу посветио је опасности која прети буржоаском систему од „бољшевизма". У својим окомитим говорима против комуниста истицао је да они желе „крви и меса" те је тим застрашивањем хтео да одбије народ од комунистичке идеологије и комунистичке листе. Збору демократа присуствовао је известан број кумуниста. Узвикивањем разних парола, као „доле народне издајице" и слично, комунисти су успешно омели збор демократа. У свом агитационом раду за демократску листу ненародни министар здравља служио се и куповином гласова. Користећи свој положај он је обилато давао карте за бесплатно бањско лечење онима који су обећавали глас за демократе. Осим Рафајловића у агитацији за демократску странку у току јула долазили су Вељковић и Несторовић.[29]

Општински избори 22. августа одржани су у садашњој кући Томе Собинца у улици Георги Димитрова. Чувар комунистичке кутије био је Влада Крстић „Грнчар". У току избора према ситуацији комунисти су очекивали сигурну победу. Стога је била спремљена и црвена боја ради фарбања зграде и истицања зграде комунистичке општине. Чак је у то био уверен и носилац комунистичке листе за председника општине Петар Милосављевић када је пред само затварање биралишта довикнуо једној групи од око двадесетак симпатизера „другови ако хоћете идите да гласате ако не неморате, победа је наша".[30]

Међутим, резултати избора показали су другачију ситуацију. Према телеграфским подацима које је доставио Трифун Стаменковић Централном партијском већу комунисти су добили 385 гласова и тиме заузели друго место у општини после демократа 517 гласова. Радикали су добили 265 гласова. Чињеница је да је један број комуниста и симпатизера избрисан из бирачких спискова и тиме лишен права гласа. Буржоазија служећи се и тим нечасним средством извојевала је победу.[31] Врањски комунисти према постигнутим резултатима избора добили су око једне трећине одборничких места у општини.[32] Међу комунистичким одборницима били су изабрани Петар Милосављевић, Димитрије Димитријевић, Јован Стаменковић, Трифун Стаменковић и други. На првој седници општинских одборника комунистички одборник Димитрије Димитријевић, у име свих одборника-комуниста, прочитао је циркулар Цен-

28. Изборни плакат Месног одбора Демократске странке.

29. Радничке новине бр. 127 и 163 од 1920. године. Казивање Димитрија Димитријевића.

30 .Казивања Атанасија Атанасијевића.

31. Радничке новине бр. 202 од 1920. године.

32. *Др Ј. Трајковић*, op. cit. стр. 295. У наведеном раду Ј. Трајковић износи да су врањски комунисти на општинским изборима добили 16 одборничких места. Међутим, многи савременици — изабрани одборници, као Димитрије Димитријевић, Трифун Стаменковић и други истичу да су добили 7 одборничких места, што је свакако веродостојније.

тралног комитета Комунистичке партије Југославије, којим комунисти-одборници одбијају полагање заклетве краљу. Потом су комунистички одборници напустили седницу у знак бојкота. Тиме је престало радно учешће комуниста одборника у даљем раду Општинске скупштине.[33] Ово напуштање борбе комунистичких одборника у Скупштини на основу директива ЦК КПЈ имало је негативне последице.

У току 1920. год. значајну политичку борбу комунисти Врања, градски пролетаријат и сеоско сиромашно становништво водили су за време посланичких избора. Комунистичка партија припремајући се да у врањском округу истакне за кандидата секретара Партије Филипа Филиповића извршила је обимне припреме на терену. У циљу што јаче агитације секретар Партије Сима Марковић вратио је са студија Димитрија Димитријевића за рад на терену. Димитријевић је одмах по повратку, са добијеним инструкцијама и пропагандним материјалом организовао агитацију. Убрзо је упутио једну групу комуниста за агитацију на хански и сурдулички терен. Међутим, ова група коју су сачињавали Петар Милосављевић, Влада Крстић, Мирко Животић и Јован Богдановић ухваћена је у Калабовцу и сви су били похапшени. Пропагандни материјал који је био колима понет конфискован је од стране начелника у Владичином Хану.[34] Ухапшеници су били пуштени на интервенцију Димитријевића. Владајућа Демократска странка свим средствима је настојала да онемогући победу комуниста на овим изборима. Тако је 25. новембра забранила одржавање збора на пијаци.[35] Но поред свих тих мера демократа комунисти су успели да одрже више зборова у кафани „Европа" као и у појединим селима. Демократи су се борили да онемогуће комунисте такође су предузимали мере агитације за своје кандидате. У Врању се поново појавио Рафајловић да својим опробаним методама прикупља гласове за демократе. У свом кортешком агитаторском раду, он је сада користио запошљавања у службу. Тако је Милоша Машкова, кмета за време бугарске окупације, познатог разбојника за време свог кметовања, поставио за чиновника Окружне болнице у Врању.[36]

За кандидата на посланичким изборима у врањском округу изабрани су: Филип Филиповић, носилац листе, секретар Комунистичке партије Југославије, један од најдоследнијих присталица Лењинових мисли. Затим на листи су били Владимир М. Дискић, трговац из Лесковца, Светозар М. Савић из Бачвишта, Никола Динић земљорадник из Доњег Коњувца, Јован Ј. Николић „Ушанче" ужар из Врања, Владимир М. Тодоровић бравар из Власотинца, Драгутин С. Костић сарач из Лесковца. Квалификовани: Михаило Тодоровић, секретар Радничке коморе и Војислав Поповић инжењер из Београда. Заменици: Јован Томаше-

33. Казивање Димитрија Димитријевића, Трифуна Стаменковића и Атанасија Атанасијевића.
34. Радничке новине бр. 283 од 1920. године.
35. Радничке новине бр. 284 од 1920. године.
36. Радничке новине бр. 265 од 1920. године.

вић адвокатски приправник из Цетиња и Драгољуб Бранковић из Свилајнца.[37]

И поред свих онемогућавања, прогона и хапшења комуниста буржоазија није могла у Врањском округу да задржи вал револуционарних расположења. На посланичким изборима 28. новембра у врањском округу комунисти су однели победу изабравши за посланика Филипа Филиповића.[38]

ДОНОШЕЊЕ ОБЗНАНЕ И ЊЕН ОДЈЕК У ВРАЊУ

Успеси Комунистичке партије на општинским и посланичким изборима, и настављање тарифних и штрајкачких покрета организованих радника, приморали су Владу да предузме озбиљне кораке за сузбијање радничког покрета. Владајућа буржоаска клика на овај корак одлучила се пошто је у двогодишњем раду успела да учврсти своје редове. Она је за своју офанзивну акцију нашла сараднике и у самој Партији у њеној подвојености и сукобима, као и у опортунистичком руководству које је по степено али перманетно губило оштрицу револуционарне активности и прелазило на парламентарни вид борбе. Процене буржоазије нису биле без основа. По објављивању Обзнане то се и показало јер Централно партијско руководство није позвало раднике у одлучну отворену револуционарну борбу против буржоазије у овом пресудном моменту. Једном речју Комунистичка партија дочекала је Обзнану потпуно неспремна за улажење у оштре револуционарне сукобе са владајућом класом. Обзнаном је влада забранила рад комунистичких организација и комунистичке пропаганде. Ноћу између 29. и 30. децембра буржоаска жандармерија и војска извршиле су напад на све радничке домове, уништавајући и пленећи њихову имовину у архиву. Те ноћи био је заузет Радничкки дом у Врању а сва његова имовина и архива била је уништена. Жандармерија је одмах кренула у хапшење истакнутих политичких радника комуниста. У овој хајци буржоаске полиције у Врању је ухапшено око тридесет истакнутих комуниста. Међу осталих били су ухапшени: Петар Милосављевић, Јован Стаменковић, Говедарче, Стојан Стаменковић, Френче, Петар Колчаковић, Колчак, Загорка Пешић, Савка Младеновић „Комита", Петар Нешић, Сретен Васиљевић, Петар Стефановић, Антоније Антић, Коста Костић, Благоје Станковић, Риста Хаџиантић, Благоје Живковић, Животак, Благоје Стефановић, учитељ и Јован Петковић, Давидовче. Комунисти су провели више месеци у затвору а најдуже остао је у затвору председник комунистичке партијске органи-

37. Радничке новине бр. 280 од 1920. године.
38. Радничке новине бр. 285 од 1920. године.

зације у Врању и кандидат за председника општине у августовским изборима Петар Милосављевић (шест месеци).[39]

Овај злочиначки акт буржоазије нанео је огромне губитке Партији и синдикалним организацијама у Врању. Осим забране рада Комунистичке партије потуно су престале да постоје и све синдикалне радничке организације. Њихово обнављање после овога удара текло је веома споро. И поред тога што је Решењем Министарског савета и министра унутрашњих дела од 23. маја 1921. године одобрен рад свим радничким синдикалним организацијама. Током 1921. год. и почетком 1922. год. није обновљена ниједна синдикална организација нити пак одржан збор радника. у целом овом периоду прваци врањске демократске странке, прогонили су све раднике који су покушали да обнове своје синдикалне организације сматрајући их комунистима, а њихову делатност комунистичком.[40]

ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ВРАЊУ

Врањско становништво са потпуно неразвијеном привредом, у овом периоду, веома често бавило се двојним привређивањима. Сваки радник — занатлија осим обављања занатске делатности, бавио се и производњом дувана, гајењем конопља или пак повртарством и ратарством. Овако су живели и најамни радници који су били принуђени због својих ниских зарада да чак узимају земљу у најам како би допунским привређивањем одржали себе и породицу. У овом периоду Врање има и доста „паупера" сиромаха који практично „нису ни на земљи ни на небу". Они су били изложени непрестаној борби на две стране. С једне стране жилаво су се борили да им крупне газде (кулаци) не отму и оно мало преостало земље а с друге стране најамни радници морали су да воде борбу са послодавцима за веће наднице, како би могли одржати своју голу егзистинцију.

Сви произвођачи дувана, а у Врању се тиме бавио сав сиромашан свет, били су подвргнути јакој експлоатацији, преко ниских откупних цена, од стране државног капитала. Стога су у Врању покретани веома често у овом периоду протести због ниских откупних цена дувану.[41] Чак је и Скупштина 25. маја 1925. године расправљала о „пљачки" произвођача дувана од стране државе преко Управе монопола али без резул-

---

39. Организовани радник бр. 17 од 1921. године. Још у периоду припрема Обзнане буржоазија је настојала да се ослободи појединих истакнутих комуниста. Тако је из Врања пре Обзнане од војних власти Димитрије Димитријевић био конфинциран при инжињеријском батаљону у Сарајеву. Казивање Д. Димитријевића.

40. Организовани радник бр. 9 од 1921. год.; Радничке новине бр. 44 од 1922. год.

41. Врањски гласник, службени лист Окружног одбора Врања, бр. 18 и 20 од 1922. год.; бр. 4 од 1923. год.; бр. 2, 3, 9, 23, 24 и 25 од 1924. год.; бр. 5 и 7 од 1927. год.

тата. Интерпелација др Уроша Стајића била је одбачена скупштинском већином.[42]

Најамни радници, упослени у неколико мањих привредних организација; Стоваришту непрерађеног дувана, са око 300 радника, Фабрици обуће са 30—40 радника, Фабрици сапуна 10—12 радника, Фабрици шалова и другим приватним радионицама, који у врањском крају чине радничку класу, живели су веома тешко. Њихове наднице биле су ниске и то у свим гранама привређивања. Док је Општина плаћала простим надничарима 30 динара дневно а сеоски кулаци за пољопривредне послове 40 до 50 динара, дотле су буржоаски послодавци плаћали далеко мање. Тако су обућарски радници у фабрици обуће били плаћени од 3,5 до 5 динара по сату или ако се радило по систему сица плаћало се за пар цокула 12 односно 15 динара за пар чизама. Исто тако били су слабо плаћени кројачи, металци и радници осталих струковности. Крајем 1927. и почетком 1928. године у Фабрици обуће надница радника кретале су се од 20 до 30 динара, док у Фабрици шалова, где су углавном радиле девојчице од 10 — 15 година, надница су за шеснаесточасовни рад износиле 12 до 20 динара. У мањим радионицама зараде радника биле су још ниже. Осим сурове експлоатације радника на овако ниске зараде радника утицала је економска криза која је широко обухватила земљу. Но, државни капитал у експлоатацији радника предњачио је испред свих. Радници у Стоваришту дувана, чије су наднице у 1928. години износиле од 15 до 30 динара, 1922. године за десеточасовни рад биле су 17,50 динара за раднике односно 10 до 14 динара за раднице.[43] Експлоатација радника у монополу узела је такве размере да је о томе писао један буржоаски лист „има ли кога да поведе рачуна о овим радницима који се тако немилосрдно експлоатишу".[44] Наднице монополских радника биле су исувише мале да би радници могли опстати у ситуацији када су цене основним животним потребама рапидно порасле у односу на предратни период. Ако би посматрали врањску пијацу у току 1922. године она је са извесним осцилацијама код појединих артикла увек бележила пораст цена основним људским потребама за живот.[45]

Обзиром да је у Врању највећи број радника био запослен у Стоваришту непрерађеног дувана, као и да су они представљали већину радничке класе Врања то ћемо за опште сагледавање експлоатације радника узети баш њихове висине зараде. У овом сагледавању узећемо и упоредићемо стање од 1914. до 1922. год. јер су радници монополских предузећа дувана у земљи у својим захтевима тражили надницу са истом висином куповне моћи коју је имала пре рата.

---

42. Радничке новине бр. 43 од 1922. године.

43. Радничке новине бр. 56 и 44 од 1922. год; Организовани радник бр. 7 од 1928. год.

44. Врањски гласник, op. cit. бр. 17 од 1922. године.

45. Врањски гласник. op. cit. бр. 3, 7, 8, 10, 11, 15, 18, 22 и 25 од 1922. год.

Грађани бирачи
ПРИЈАТЕЉИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ

У капиталистичком друштву постоје две класе капиталиста, богаташа. Она је класа владајућа господара над робовима. Сва она стварења чија раде и радом се њим одржавају мучан живот — немају ништа заједничког са државом.

Држава је класно зло, производ одвратне борбе интереса.

Класа која влада изнуђана од народа у међу времену његовог поверења политичких, среских, окружних и скупштинских избора. Народно поверење, додељено владајућој класи, класи богаташа, ни мало не служило интересима сироте и средње класе.

Док је радник, сиромашни сељак живећи владао туђом политиком владајуће разбојничке банде у рату, дотле је сабрат владајућих господара, богаташи „браниоци земаљ од непријатеља тиме што је у рат не послао 2 коња или 1 коња, или је водио одбрамбени рат у дубокој позадини за канцеларијским столом пуним јастуцима.

Народни су непријатељи сви они који преко народних леђа, неради и не стварајући ништа, богато и угодно живе.

Народни су непријатељи сви они који воде политику земље у интересу владајуће класе — на штету народа.

НАРОДНИ СУ НЕПРИЈАТЕЉИ БУРЖОАСКЕ ПАРТИЈЕ.

Непријатељи добра, напретка и живости нашег лепог Врања јесу радикали и „демократе".

У времену ваше кундака, батине и хајке у времену владе либералне, становништво нашег града доживело је да му општинске мрвице отимају посуђе, покривку и последњи залогај хлеба путем јавне продаје зараг општинског пореза. Радништво је доживело најпонижавајуће сцене ужаса патње и глади.

У времену пустошне владе обесних радикала, Врање је доживело ужасне сцене. Општинска управа, састављена од радикала и демократа, прочула се на целом свету разбојничком пљачком и отимачином у општини и месном одбору.

Ко зна за пљачке попова, кројача и беспосличара у месном одбору тај неће дати свој глас за апашке дружине демократа и радикала.

Људи који су плунули на поштење и част могу ли имати поверења грађана у општини, верни чувари добра и напретка наше вароши могу ли они штитити и унећати интересе већине наше лепе вароши.

Грађани бирачи

Не дајте ваш глас лоповима и пљачкашима. Не дајте ваш глас радикалима и „демократима", који су у времену окупације правили милионе на рачун гладних и паћеничких живота вас самих и ваших породица.

Не уздајте се у оне који Вас у времену бугарске тираније попеше на вешала, који вам сараните последњи ваш имутак.

ГРАЂАНИ БИРАЧИ

Рат је сарано вашу децу. Рат је озаконен капиталистим интересима. Ви сте изгласали ратове, дајући ваше поверење људима, којима њихов лични и класни интерес диктује потребу рата, дајући Ваш глас радикалима и плачкашкој дружини „демократима". ✓

Гласајући за ма коју буржоаску партију Ви кочите коло напредка, ви уназађујете вашу будућност, Ви гласате за нове крволочне ратове, ви убијате вашу децу, наш подмладак! НЕ УБИЈАЈТЕ ВИШЕ САМИ СЕБЕ!

Радни народе!

Данас твоја осуда треба и мора пасти над демократском и радикалском шљаштом. Радикали и демократе јесу једно исто. Они граде једне друге данас у Нишу, а заборављају да данас пола радикалних и пола демократских министара данас чине владу Југославије, пљачкајући у оргачини ову земљу крвца и гробља.

Они су једни и исти; они су заједнички искасапили у овим ратовима милион и по српских синова, осакатили две стотине седамдесет хиљада радних рук , ослепили пет хиљада људских створова, учинили педесет хиљада јектичавих, бацили на улици пола милиона гадне сирочади, оставили осам стотина четрдесет хиљада породица без храниоце, четири стотина двадесет хиљада жена без мужева, они су озаконили у земљи блуд, дали суђедан милион двеста педесет хиљада бракоразводних парница, жена блудница.

Данас они воде вашу децу и ваше очеве на албанске планине — договорно са злочинцима Мађарске и Бугарске. Румунијом, у савезу са капиталистичком Чехо-Словачком, радикали и демократе из власти спремају да разбију народ увуку у злочиначки рат против бољшевичке идеје, радничке и сељачке Совјетске Русије, а за рачун капиталистичких и земљишних надри- бефова, класних интереса.

Хоће ли бити српског сина који ће дићи нож на брата радника и сељака Совјетске Русије?

Комунистички је одговор: — Не милион пута не!

НАРОДЕ,

Гласајући за демократе или радикале, Ти вршиш самоубиство и злочин над собом!

Гласајући за пљачкаше и хајдуке ти увећаш себе у расуло, беду и пустош!

Гласајући за народне убице демократе и радикале, ти себе дајеш на вежбу, у мобилизацију, у нове ратове!

Они су пролили твоју радничку крв, да њихове банкарске и разбојничке интересе.

~~НЕ ПУТАЈ, НЕ УБИЈАЈ СЕБЕ СРОЗОМ ГОЛЕМОГ ЗЛОЧИНА!~~

НЕ ГЛАСАЈ ЗА ДЕМОКРАТЕ И РАДИКАЛЕ

ГЛАСАЈ ЗА ОНЕ КОЈИ НЕЋЕ ДА ЛУЈУ ЗА РАТОВЕ, КОЈИ СУ ПРОТИВ ВЕЖБЕ, МОБИЛИЗАЦИЈЕ, ВОЈСКЕ ХАЈДУЧИЈА И ПЉАЧКЕ!

ГЛАСАЈ ЗА КОМУНИСТИЧКУ РАДНИЧКУ ПАРТИЈУ!

ГЛАСАЈ ЗА РАД И НАПРЕДАК, ЧОВЕЧНОСТ И БРАТСТВО НАРОДА; ГЛАСАЈ ЗА СВОЈЕ ДОБРО И СВОЈ ЧОВЕЧАН ЖИВОТ!

— ДОЛЕ С РАТОВИ! —

Живело Братство Народа!

Живела Комунистичка Општина!

ЖИВЕО КОМУНИЗАМ! ЖИВЕЛА КОМУНА!

22 Августа 1920 год.
Врање.

КОМУНИСТИЧКО ПАРТИСКО ВЕЋЕ.

Штампарија Нови „Свет" — Врање

* * *

Сл. 1. Изборни плакат Комунистичког партијског већа Врања, за општинске изборе августа 1920. год.

Врањским бирачима

У недељу 22. Августа ове године извршиће се избор чланова за нашу општину. То је први избор код нас после 6 година. Њиме ћете себи управу изабрати од Вас зависи. Али пре тога, гласања треба добро да размислите, за кога ћете гласати и да **изаберете такву управу, која ће нашу варош унапредити и стварн у њој напредним правцем повести.**

За овај избор истакнуте су три кандидатске листе: демократска, радикална (фузионашка) и комунистичка.

У нашој општини до сада су били фузионаши. Вама их добро познајете. Знате, да они тамо нису ни **дошли по поверењу грађанства, већ по једном ординарном фалсификату** бирачких записника на последњем избору. Такви људи, којима је образ дозвољавао да и тако што ураде, у свом раду у општини, ништа позитивно нису могли ни дати. Њихов рад у општини није био никаквог. По својим резултатима он је ранији нула. Он је нешто сваке критике. У нашој варошн ми немамо данас ничега, што једној уређеној варошн треба. Калдрма нам је тако рђава, да је нигде нема такве, за основне потребе немамо ни једног општинског фењера, немамо рђаву воду. У општ немамо ничега што општина треба да нам да. Јавна безбедност нам је ничавка: Нас, наше домове и имовину чува само Бог и ми сами. Наша деца и данас седе у школи на столицама и клупама, које су од својих кућа добила, јер им општина ни до сада није клупе набавила. Наша варош представља једно запуштено место, које се расељава, а у њега нико не досељава. У нашој општини сада влада једно потпуно расуло. У њој се не ради ништа. Не отправљају се чак ни обични текући послови. Њено особље формално штрајкује, а то ради и одбраници из њихове партије, који никад на одборске седнице не долазе. Они у општини данас сами признају грешке и пропасти, које су нам до сада нанели. Да је сада код власти. Она само **од Вас тражи и узимају, а ништа Вам не дају.** Не треба да заборавите још и то да Вам они **поред свега нерада остављају општину и презадужену са око 200.000 динара.** Тај дуг нико нема од Вас кад је направљен и зашто утрошен. Тај дуг морате Ви платити и знајте, да је **радом радикала у општини свака душа у Врању задужена са око 250 дин. дуга општинског.** Срећа је њина само та, што су за време окупације сва акта и рачуни упропашћени; иначе би их тек тада у правој боји могли видети.

Све то ми немамо и нећемо никад ни имати, јако и да ће они у општини остану. Јер **за 18 година њиховог рада у општини, они ништа нису урадили и овако стање у њој остављају.** Од Вас сада зависи, да ли ћете и можете ли ће и такве људе и сада гласати, да се тако нерад и расуло продужи.

Ни кандидати комуниста никакве боље гаранције не дају Вам. Њима је у осталом општина последња брига, а прва и једина њихова партија. Ти људи чине свет за себе. Они траже, да у данашњем просвећеном добу 20. века заведу у земљи диктатуру пролетеријата. Хоће да упропасте демократске слободе грађана, једнакост и равноправност и да заведу владу једне класе, њену диктатуру. Такав програм њихов не налази пријем код Вас и ми се надамо, да га ни код једног свесног грађанина неће ни наћи. Тај покрет њихов као штетан и убитачан осуђен је на пропаст. Бежите од тих људи. Они Вас воде у пропаст и понор.

После снега тога Вами неће бити тешко одлучити се за кога ћете гласати. Надамо се и сумње немамо да ће сви свесни и независни грађани гласати само за нашу демократску листу, на којој је кандидат за председника и носилац исте, наш уважени и честити грађанин

УРОШ МАРКОВИЋ ТРГ. ОВЦ.

Име његово и прошлост добро су Вам познати. Они Вам најбоље јемство дају, да ће он бити и потпун и способан на положају председништва у свим оним, што је за наше место потребно и што Ви тражите. Тај човек успео је својим сопственим радом и трудом да се уздигне у прве редове нашег грађанства. Он ужива опште поштовање и важи као један од најпрвенственијих људи у Врању. Ово је најважније. Вама гаранције, да његов рад у општини неће бити партизански, како је до сада тамо било.

Њега је демократска странка на свом збору једногласно истакла за свога кандидата за председника, без и једног гласа против. То је најбољи доказ његове предности. Такво поверење он по свему заслужује; да му и цело грађанство укаже

Поред себе он ће у одбору општинском имати за помагаче најбоље људе нашега грађанства из свију његових редова. Све класе и занати нашега места имаће своје кандидате одборничке на нашој листи. Одбор ће бити верни представник грађанства, а не само појединих редова његових. И кандидати за кметове најбољи су наши људи, које и ви сви добро познајете.

Програм нашега рада у општини биће: подизање нашега места из мртвила и чамотиње, у коме га радикали остављају. На првом месту уређење вароши, подизањем калдрме, водовода и осветљења; поправка њеног рушнасаног финансијског стања, брига за оправку пута, који варош везују са нашом околином, завођење добре администрације и судства и све у опште што праве потребе нашега места захтевају.

Знамо добро расположење грађанства врањског, да је оно у великој већини својој, а нарочито независно грађанство определило за демократску странку и њене представнике. У томе одлучне из овом изборној борби нећемо, а тако је и опште уверење у месту. Овим само хоћемо да вас упозоримо, да на ово гласање сви дођете да тај успех буде потпун и да од њог избора наше Врање добије обележје чисто демократског града.

На овом избору Ви треба једно да одате и признање демократској странци, која је у новом добу од нашег ослобођења дала доказа да једина ради на срећи и напретку нашега народа из свију редова и класа његових. Која једино ради на постављању здравих темеља наше државе и нашега јединства. Која се бори против штетног рада радикала, који су се у циљу одржања своје партије, ујединили са најгорим елементом у нашој држави, са босанским бегунима и хрватским сепаратистима, да само своју партију одрже, па макар и земља пропала.

На овим изборима народ треба да такву штетну политику радикала осуди, и покаже им да је њихово време било и прошло и да сада настаје ново демократско доба. То захтева потреба и напредак наше земље.

Састанак наш и подзвак за гласање биће у 7 сати пре подне код хотел Европе. Гласање траје до пет сати по подне, када се капије на гласачким местима затварају. Пазите на то да не закаснте.

Грађани Врањски!

Ви сте увек до сада били свесни. Покажите то и на овом избору.

Гласајте само за листу демократску. То захтевају интереси напретка нашега града. Демократе Вам за то дају највише јемства. Тиме ћете само омогућити да наш град пође бољим и напреднијим правцем.

Сложно на биралиште сви Врањанци до једнога, да нашу општину предамо у боље и сигурније руке.

Живела Демократија!

МЕСНИ ОДБОР ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ

Августа 1920 год.
Врање

Штампарија „Нови Свет" — Врање

* * *

Сл. 2. Изборни плакат, Месног одбора Демократске странке Врања за општинске изборе, августа 1920. год.

ТАБЕЛА 1. ПРИКАЗ ПОРАСТА ЦЕНА ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА У ПЕРИОДУ 1914 — 1922. ГОД.[46]

Врста намирница и одећа	Цена у динарима по јединици мере		Поскупљење у %
	1914. год	1922. год.	
хлеб	0,20	6	2900
месо	0,80	10	1150
маст	1,50	40	2566
сланина	2	40	1900
пасуљ	0,20	8	3900
лук	0,20	6	2900
кромпир	0,10	2	1900
сир	1	29	1900
брашно	0,40	7	1650
купус	0,05	1	1900
паприка	0,05	5	9900
свињско месо	1,20	20	1560
зејтин	3	35	1066
шећер	1	21	2000
кафа	3	34	1033
петролеј	0,70	8	1043
сапун	0,60	12	1900
млеко	0,20	5	2400
пиринач	1	10	900
пар пилића	1	20	1900
јаје	0,05	1,20	2300
пар одела	70	1600	2186
пар ципела	20	280	1300
кошуља	4	100	2400
поштарина за писмо	0,10	1	900

ТАБЕЛА 2. ПРИКАЗ ПОВЕЋАЊА ДНЕВНИЦА РАДНИКА-ЦА МОНОПОЛСКОГ СТОВАРИШТА ДУВАНА У ВРАЊУ[47]

Запослени	Износ надница у дин.		Повећање у %		
	1914	пре штрајка 1922	највеће	најмање	просек
радници	2 — 3	10 — 14	900	560	649
раднице	1 — 2,50	17,5	775	483	680

46. Подаци о ценама узети су из Врањског гласника, op. cit. бр. 22 од 1922. године.

47. Подаци узети из Радничких новина бр. 206 од 1919. и 44 од 1922. године.

Из табеларних приказа види се да су цене животних намирница и другим потребама у наведеном периоду порасле за од 9 до 39 пута, док су радничке наднице порасле за 6 — 7 пута. Из овога се види веома велика разлика пораста цена животним потребама у односу на пораст висине наднице те је стога лако закључити каквој су суровој експлоатацији били подвргнути врањски радници. Но скоро у потпуно истој ситуацији били су и радници у другим предузећима монопола дувана у југословенским земљама.[48]

Услови рада у врањским занатским радионицама и предузећима били су веома тешки. Рад је обављан простим алатом не само у занатским радионицама приватних послодаваца већ и у предузећу дувана, где је технологија рада била веома ниска. Један савременик записао је да се за пресовање и везивање дувана употребљавао такав „метод рада који подсећа на камено доба". Радници на пресовању морали су се у току целог дана купати у зноју.[49] Ниједан радник у стоваришту, а такође и у осталим радионицама, није био пријављен ради осигурања. А захваљујући томе да у Врање инспекција рада никада није навраћала, то је омогућавало и укључивање и експлоатацију деце од 10 година, под веома тешким и нехигијенским условима рада у Стоваришту. И поред свега тога радници су били изложени разним шиканирањима од својих послодаваца. Овде су свакако са патњама предњачили шегрти.[50]

ШТРАЈК МОНОПОЛСКИХ РАДНИКА

И поред тога што су локалне власти забрањивале било какву организацију радника у струковна синдикална удружења, која би повела борбу за побољшање њихових услова живота и рада, радници Стоваришта дувана, немогавши више да поднесу сурову експлоатацију, и разноврсна шиканирања претпостављених, одбијање Управе Државног монопола да реши њихове захтеве, 11. маја 1922. год., обуставили су рад и ступили у штрајк. Штрајк је избио у свим погонима предузећа. Тако су се радници одлучили да сами поведу борбу за решавање својих захтева, кад је Управа монопола дуго остала глува према њиховим захтевима. Но одмах после избијања штрајка умешала се полиција као верни заштитник буржоаског система. Полиција је бруталним мерама успела да после три дана обустави штрајк и врати већину радника на посао, док је знатан део ухапсила, од којих је против деветорице покренула оптужницу на основу члана 11. Закона о заштити државе. Но без обзира на све бруталне мере буржоазије да се силом обрачуна са радницима штрајк монополских радника је ипак успео. Радници су добили повећање од два до три динара дневно.[51]

48. Радничке новине бр. 44 од 1922. године.
49. Радничке новине бр. 46 од 1922. године.
50. Радничке новине бр. 56 од 1922. године.
51. Радничке новине бр. 44 и 46 од 1922. године; Организовани радник бр. 59 од 1922. године.

Полиција је оптужила раднике: Василија Дидића — Калчића, Димитрија Трајковића, Ђорђа Митића, Ристу Милосављевића, Вучка Костића, Атанасија Митровића, Василија Цветковића, Василија Стојковића и Лазара Станојевића.[52] Према оптужници они су били криви што су спречавали друге да раде. Кад се сазнало о овом процесу Главни раднички савез Југославије одлучио је да на процесу пошаље свог делегата Мирка Обрадовића а Савез монополских радника Југославије узео је адвоката Кочића преко кога је бранио недужно оптужене раднике.[53] Полиција је за свој доказ припремила и сведоке. Интересантно је поменути да су половину сведока сачињавали руски емигранти белогардејци: Владимир Кравчински, Стеван Киртов, Васка Евстатија Пањчикињи и Јаков Тишњинков, све сами „Врангеловци". Од њих полицији није било нимало тешко узети оптужујуће изјаве против револуционарних радника. Другог јуна изведено је на оптуженичку клупу девет бледих и исцрпљених радника у похабаним оделима и поцепаним кошуљама али истовремено веома мирних и озбиљних, ведрог расположења због уверености да је њихова борба за коју их буржоазија изводи чак и пред суд, исправна и да мора победити. За све њих државни тужилац је тражио 6 месеци затвора. Главни оптужени Василије Дидић — Калчић је своју одбрану претворио у оптужбу буржоазије и буржоаског система који једино води рачуна о израбљивању радника. Василије Калчић је тражио да га суд ослободи „јер се не осећа кривим" али истовремено је и поручио буржоаском друштву да је спреман издржати казну која ће га очеличити у борби за ослобођење радника економске стеге и зависности. Саслушавања сведока била су тешка оптужба метода рада буржоаске полиције. Скоро сви сведоци са малим и колебљивим изузетком белогардејаца изјавили су да су неписмени „да незнају да читају српски" да су морали рећи тако у полицији из страха „као женске стране". Са таквим изјавама сведоци су оповргли веродостојност тврдњи оптужнице као и својих, раније код полиције изнуђених саслушања. У оваквој ситуацији суд је био принуђен да оптужене ослободи.[54]

СИНДИКАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ, ТАРИФНИ ПОКРЕТИ И ШТРАЈКОВИ У ПЕРИОДУ ОД ОБЗНАНЕ ДО ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Штрајк монополских радника независних синдиката најавио је почетак обнављања синдикалних организација и настављање економске борбе врањског радништва после затишја радничке активности од ступања Обзнане на снагу. До овог штрајка полиција није дозвољавала никакво организовање радника и одржавање радничких зборова, и поред тога што су радници на то имали право на основу одлуке Министарског савета и министра унутрашњих дела од 23. маја 1921. Исто тако ни За-

52. Радничке новине бр. 46 од 1922. године.
53. Радничке новине бр. 44 од 1922. године.
54. Радничке новине бр. 45, 46, 47 и 48 од 1922. године.

кон о заштити државе у чувеном члану 10. о забрани штрајкова, није обухватио раднике најамнике те према томе није им забранио штрајкове. По том члану у штрајк нису смели ступити „државни чиновници и службеници, радници војне администрације и службеници самоуправних тела".[55] Но у буржоаском друштву све је тумачено како је одговарало властодршцима и полицији.

Одмах после избијања штрајка монополских радника Савет монополских радника и радница Југославије послао је Ристовића да види ситуацију на терену. Он није нашао ниједну синдикалну организацију. Онда је сазвао збор монополских радника на коме су дошли и радници осталих струковности. На збору радници су испољили расположење за обнављање организације. Одмах затим изабрана је привремена управа пододбора монополских радника у коју су ушли: Спира Илић, Васка Костић, Сретен Антић, Загорка Томић, Савка Младеновић „Комитка" и Риста Милосављевић. Након формирања Привремена управа је наставила рад на уписивању организованих радника. У првој половини јуна у организацију је било уписано 33 радника и раднице. Одмах по ослобођењу оптужени радници укључили су се у организацију радника. Двадесет и трећег јуна 1922. год. поново је одржан збор монополских радника на коме је свестрано разматран положај радника и изабрана стална управа Пододбора. Након избора управа се конституисала овако: председник Василије Додић — Калчић, секретар Трифун Денчић, благајник Савка Младеновић „Комитка". Чланови управе: Риста Милосављевић, Апостол Арсић и Лепосава Стојановић. Финансијска контрола: Стојан Јањић, Васка Костић и Љубица Стојковић. Само за четири дана рада нове управе у организацију се уписало још 60 радника,[56] и поред свих застрашивања радника од стране полиције. Услови за синдикални рад били су знатно тежи. Буржоазија преко својих органа наставила је брутлано кршење радничких права. Она је 12. фебруара 1923. год.[57] забранила раднички збор на коме је требало да говори делегат ЦРСОЈ. У таквој ситуацији прогона радника и забране њихове организационе делатности сасвим је разумљиво што је обнављање синдикалних организација ишло веома споро и тешко. И поред тога што су радници маја 1922. год. на збору монополских радника обећали да ће одмах приступити обнављању својих струковних синдикалних организација, прошло је више од године док су обновљени пододбори дрводељских, шивачких и кожарских радника.

Тек 1. септембра 1923. год. дрводељски радници успевају да одрже збор и изаберу управу Пододбора Савеза дрводељских радника у Врању. Управа Пододбора била је у овом саставу: председник Александар Нешић, секретар Антоније Антић, благајник Бошко Кузмановић. Надзорни одбор сачињавали су: Никола Васиљевић и Јордан Библић,

55. Радничке новине бр. 45 од 1922. године.
56. Организовани радник бр. 52 од 1922. године.
57. Организовани радник бр. 15 од 1923. године.

а управни одбор: Душан Стошић и Трајко Дамјановић.[58] Дрводељски радници 5. октобра 1923. год. одржали су редовну скупштину трећег тромесечја на којој су поред осталих послова извршили и промену управе Пододбора Савеза дрводељских радника. Ова нова управа за председника је изабрала Стојана Машутковића, за секретара Божидара Манашревића и за благајника Драгутина Стефановића. У надзорни одбор били су изабрани: Божидар Кузмановић и Антоније Антић, а за чланове управног одбора: Душан Стошић и Петар Ристић.[59] Првог септембра одржана је скупштина месне групе шивачких радника и изабрана је управа која се конституисала овако: председник Петар Стефановић, секретар Никола Јовановић, благајник Славко Јовановић а за чланове управе и финансијске контроле били су изабрани: Петар Недељковић, Михајло Арсић, Димитрије Костић и Душан Јовановић.[60] И најзад у току ове године обновљен је пододбор кожарских радника. Обнављање овог пододбора било је отежано и тиме што су многи радници радили на **сиц** те су тако били одвојени од сталног контакта са радницима код послодаваца. Но и поред тих околности радници у новоотвореној обућарској радионици Јанка Пешића (фабрика обуће Николић — Петровић у међувремену је престала да ради) успели су да 20. септембра одрже конференцију обућарских радника и образују Пододбор Савеза кожарских радника. На овој конференцији изабрана је управа пододбора која се конституисала овако: председник Александар Митић, секретар Боривоје Петковић, благајник Александар Стојковић. Чланови управе: Драгољуб Петровић и Реља Стошић. Надзорни одбор: Драгољуб Митић и Стојадин Јовановић.[61]

У 1923. год. штрајк су извели само шивачки радници. У овој занатској грани радници су радили на акорд. Због веома ниских плата кројачки радници убрзо после формирања Подружнице почели су да припремају штрајк. Наиме, управа Подружнице урадила је тарифни захтев у коме је истакнуто повећање плаћања по производу 50%, регулисање осмочасовног радног времена, признање радничких повереника, признање организације и друго. Овај тарифни захтев поднет је управи кројачког еснафа — послодавцима Данету Костићу, Ристи Јовановићу и Ристи Величковићу „Лешнику" на потпис. Како су послодавци одбили да га потпишу, тада је свих 60 кројачких радника заједно са шегртима 25. октобра ступило у штрајк. У овом штрајку буржоаска власт нашла је за потребно да се умеша. Наиме на збор штрајкача дошао је срески начелник и од збора тражио да се њихови захтеви смање. Када је од радника био опомонут да полиција нема право да се меша у штрајкачке захтеве начелник се увредио те је растурио збор са жандармима. Међутим, против тога је интервенисала Савезна управа шивачких радника те је штрајк настао да се развија нормално. За време док је штрајк

58. Организовани радник бр. 50 од 1923. године.
59. Организовани радник бр. 87 од 1923. године.
60. Организовани радник бр. 71 и 74 од 1923. године.
61. Организовани радник бр. 77 од 1923. године.

трајао председник Пододбора Петар Стевановић извршио је преговоре са трговцем Драгим Собинцем да отвори кројачку радњу. Драги Собинац полазећи од интереса да ће тако развити више продају штофа прихватио је да отвори радњу и истовремено потписао је тарифне захтеве штрајкача. Убрзо после тога принуђени овом мером и остали послодавци су прихватили изнете захтеве те је штрајк 1. новембра био окончан. Кројачки радници добили су повећање од 40%.[62] У овом периоду обућарски радници у радионици Јанка Пешића покушали су да поднесу нове тарифне услове и да покрену штрајк, али је све то пропало јер је било без акције ширих размера.

Синдикална активност, независних синдиката, 1924. године бележи последње успехе у овом периоду. Још 1924. год. осећа се слабљење синдикалног покрета које ће се протезати све до забране напредних синдиката завођењем шестојануарске диктатуре.

Крајем јануара врањски радници одржали су ширу конференцију на којој је присуствовало око 150 радника. На овој конференцији свих струковности извршен је избор нове управе Месног синдикалног већа. Ова управа синдикалног већа била је састављена овако: председник Душан Симоновић, потпреседник Стојан Машутковић, секретар Антоније Антић, благајник Драга Петровић. Чланови управе: Живојин Живковић и Реља Стошић, а надзорни одбор: Петар Стефановић и Петар Трајковић.[63]

У овој години, иако са доста тешкоћа, од ранијих синдикалних организација активно наставља да ради само организација шивачких радника. Она у току септембра држи своју редовну годишњу скупштину и бира нову управу Пододбора, како би учврстила организацију ослобађајући се појединих „неисправних" чланова управе. Нова управа Пододбора шивачких радника после избора конституисала се овако: председник Петар Стефановић, секретар Петар Трајковић, благајник Никола Алексић. Чланови управе: Риста Маринковић и Стево Мишић, а финансијске контроле Димитрије Костић и Трифун Арсић.[64] Ова синдикална организација због слабих плаћања радне снаге, како није постигла споразум са послодавцима ступила је 29. октобра у штрајк. Штрајк је обухватио осам радионица са укупно 62 радника. Штрајкачи су изнели захтеве послодавцима којим су тражили повећање наднице за 40%. Штрајк кројачких радника био је веома напоран и дуг. Но захваљујући средствима Подружнице из којих је пружана помоћ радницима у износу од 1432 динара штрајкачи су успели да се одрже до коначне победе. У току штрајка појавило се четири „штрајкбрехера" (штрајколомац). Штрајк је окончан 19. новембра признавањем радницима 20% повишице.[65]

---

62. Организовани радник бр. 88, 90, 93 од 1923. и бр. 25 од 1925. године; казивање Петра Стефановића и Петра Трајковића.
63. Организовани радник бр. 8 од 1924. године.
64. Организовани радник бр. 70 од 1924. године.
65. Организовани радник бр. 78, 82, 83, 84 и 89 од 1924. године и бр. 25 од 1925. године.

Обзиром да је синдикални покрет почео да јењава у другој половини 1924. године, чињени су напори да се поново покрене. Тако је 1. октобра 1924. год. од стране Пододбора дрводељских и кројачких радника сазвана шира конференција радника с циљем да се покрене радништво других струковности на организовање. На конференцији којој је присуствовало око 80 радника говорио је организовани радник из Ниша Воја Јанковић. Он је у свом говору истакао значај формирања синдикалних организација за економску борбу радника против буржоазије која над радницима спроводи све већу експлоатацију.[66] Међутим, учињени напори уродили су малим резултатима. У току новембра једино је обновљена организација независних синдиката берберских радника. У управи Пододбора берберских радника ушли су: председник Бранислав Стојковић, секретар Риста Алексић, благајник Светислав Митић. Надзорни (контролни) одбор сачињавали су: Петар Величковић, Радомир Маслаковић, Урош Татић и Станимир Анђелковић.[67] И поред тога што је већ крајем 1924. и почетком 1925. године завладала у Врању беспослица, не наилазимо на трагове активности берберских радника. Подружница овог синдиката у данима тешким по раднике није била активна.[68]

Притисак власти, одлазак многих организованих радника из Врања у друга места Србије у тражењу посла, а и почеци економске кризе утицали су на организованост радника и њихову борбу кроз синдикалне организације. Појачање притиска буржоаске полиције и експлоатација радничке класе од стране фабриканата и послодаваца, довело је до радничког синдикалног организовања. Буржоазија је на то одговарала веома оштрим мерама. Ради осујећења организовања радника служили су се разним средствима па чак и отпуштањем с посла. Тако, када су радници Фабрике обуће почели да се организују послодавац је почео отпуштати раднике и преко буржоаске штампе тражио је из других градова нове, иако је у самом Врању, у овом периоду јачег дејства економске кризе, било обућара беспосличара. Нема сумње да су овакве мере буржоазије оставиле тешке последице на развој радничког покрета и економске борбе радничке класе у Врању.[69]

У току 1925. и 1926. год., по свему судећи, врањска радничка класа била је ван својих струковних синдикалних организација. У овом периоду без сумње било је покушаја да се формирају класни — жути синдикати, од стране буржоазије, но то је остало без успеха. Код појединих радника 1926. год. била је присутна жеља да се организују у напредне радничке синдикалне организације.[70] У ситуацији постојања расположења радника за организовањем, што је најизразитије било код шивача, доласком у Врање Стојана Богдановића „Комите" организованог радника, покренута је акција за организовањем радника. По свом доласку у

66. Организовани радник бр. 73 од 1924. године.
67. Организовани радник бр. 87 од 1924. године.
68. Организовани радник бр. 4 од 1925. године.
69. Организовани радник бр. 14 и 38 од 1928. године.
70. Организовани радник бр. 25 од 1926. године.

Врање Стојан Богдановић започео је друштвено политички рад са Пером Цветковићем међу кројачким радницима. Након извршених припрема 14. новембра 1927. год. одржана је скупштина кројачких радника на којој је обновљена организација после једногодишњег прекида. Управу Пододбора кројачких радника сачињавали су: председник Петар Цветковић, секретар Стојан Богдановић, благајник Душан Стошић. Чланови управе: Миле Поповић и Петар Станковић. Контролна комисија: Петар Стошић и Воја Костић.[71] Ова синдикална организација у току свог рада показала је позитивне резултате. Она успева да се одржи све до диктатуре 1929. год. У току марта 1928. год. месна синдикална група кројачких радника одржала је редовну годишњу скупштину на којој је изабрала нову управу. У управу Пододбора кројачких радника били су изабрани: председник Чеда Јовановић, секретар Стојан Богдановић, благајник Петар Цветковић. За остале чланове управе изабрани су: Петар Ристић, Света Вучић, Драги Јовановић и Трајко Стошић.

И поред свих настојања послодаваца да онемогуће организовање Синдикалне подружнице кожарских радника како би над њима лакше спроводили експлоатацију, ипак је почетком 1928. године дошло до организовања радника. Кожарски радници притиснути веома тешким економским положајем увидели су да им је једини излаз из такве ситуације организована борба преко синдикалних организација. Стога су радници 11. јануара 1928. године одржали конференцију на којој су изабрали управу Пододбора кожарских радника. У управу су ушли: председник Реља Стошић, секретар Стојадин Јовић, благајник Трајко Николић. Чланови управе и финансијске контроле били су радници: Александар Стојановић, Тодор Петровић, Димитрије Јазиковић и Душан Станковић.[72]

Синдикална организација кожарских радника током 1928. године у условима јаког притиска послодаваца и економске кризе, није постигла значајне резултате у борби за побољшање економског положаја радника.

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА У ВРАЊУ ОД ОБЗНАНЕ ДО ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Хапшење комуниста Врања 1921. год. на основу Обзнане и други прогони који су извршени над комунистима имало је тешке последице. Комунистичка партијска организација која је у Врању пре Обзнане имала преко стотину чланова са првим рацијама полиције изгубила је најбоље чланове. Затварања и прогони комуниста од стране полиције као и забрана легалног рада Комунистичке партије довело је дотле да је партија изгубила чланство. Многи комунисти у оваквој ситуацији се пасивизирају, а појединци су прешли у друге градове, како би се скло-

71. Организовани радник бр. 89 од 1927. године.
72. Организовани радник бр. 26 од 1928. године; Организовани радник бр. 6 од 1928. године.

нили пред терором месне буржоазије. Било је чак и случајева у касније периоду прилажења буржоаским партијама. Све је ово допринело да је рад комуниста и оних који су остали на истим политичким позицијама застао. Када је дошло до обнављања илегалне партијске организације у Врању, на основу одлуке Централног партијског већа КПЈ од јуна 1921. год. веома је тешко установити. Но како се већ у 1925. год. осећају извесне активности у радничком покрету Врања које је покретала Партија, можемо са сигурношћу устврдити да је илегална партијска организација у Врању формирана у времену 1922 — 1924. године. Илегална комунистичка партијска организација у Врању у времену стварања имала је веома мали број чланова. Она је у 1926. год. бројала само 3 члана, а формирана је у оквиру једне партијске ћелије. Ова формирана партијска ћелија наставила је свој рад. Тако у 1928. год. налазимо је да постоји. Врањска партијска организација по организационом систему у овом периоду припадала је под Нишки обласни комитет.[73]

Врањска партијска организација у овом периоду развијала је своју активност кроз независне синдикате на основу партијских директива, за економско побољшање положаја радника. Осим ове активности она је у току 1925. год. припремала прославу Првог маја. Прослава је била заказана у градском парку. На заказану прославу радници су дошли са исписаним паролама „Живео Први мај". У парку испред кантине по програму прославе требало је да се орџи говор. Међутим, полиција је дошла и разјурила раднички скуп. Радници су се разишли по групама, одбијајући да оду на посао. Иако је дан прошао без икаквих хапшења, сутрадан, полицијска власт је позвала поједине раднике на саслушање.[74]

Другу масовнију прославу Првог маја партијска организација Врања припремала је да изведе 1928. године. Овог пута буржоаска полиција, да би онемогућила прославу још раније је забранила истицање првомајског плаката за прославу радничког празника. Међутим, Стојан Богдановић је хитно затражио интервенцију преко Београда. На сам дан прославе радници су се окупили у великом броју. Збор је пратио и велики број полицијских представника и општинских пандура. Но збор је одржан у највећем реду и „одушевљењу". Стојан Богдановић отварајући збор напао је акт забране збора а затим је поздравио госта Милорада Николића, опанчарског радника из Лесковца. Николић је у свом реферату истакао значај прославе Првог маја и значај борбе пролетаријата Југославије за ослобођење. Нападајући милитаристичку политику буржоазије, тражио је савез са Совјетском Русијом што су присутни радници бурно поздравили.[75]

---

73. АИРП Фонд КИ бр. 1926 21-1; извештај Душана Димитријевића на III конгресу КПЈ; АИРП Фонд КИ бр. 1928/82-2д, извештај Лесића; *Надежда Јовновић*, Токови револуције, том III, Организационо стање и унутар партијски развој КПЈ у Србији 1926—1928. године, Београд, 1968, стр. 259, 271 и 273.

74. Казивање Драгољуба Стојановића.

75. Организ'овани радник бр. 37 и 38 од 1928. године.

Значајне успехе партијска организација Врања у овом периоду постигла је у спровођењу закључака II партијске конференције од маја 1923. год. у формирању радничких културних и спортских друштава. Године 1925. на предлог Симе Погачаревића, столарског радника: Драгољуб Стојановић, Реља Стошић, Сима Погачаревић, Урош Ђорђевић и други радници формирали су раднички спортски клуб „Млади радник". У току ове године овај клуб није развио значајнију делатност. Наредне 1926. године овај спортски клуб је променио назив и регистрован је као „Раднички". Клуб је окупио око себе двадесетак радника и наставио да ради. Чланови клуба били су бирани у управу друштва а истовремено су и играли. У почетку рада клуба играо је ногомет и Сима Погачаревић. Први председник клуба био је Реља Стошић, обућарски радник а касније је био Атанасије Атанасијевић. Овај раднички спортски клуб почео је да окупља све већи број чланова те тако постаје стециште напредних радника, преко којих је комунистичка партијска организација вршила свој утицај. Буржоаска полиција увидевши окупљање напредних радника као и средњошколаца пратила је рад чланова клуба. Крајем 1927. год. донета је одлука да се клуб укине. Међутим, у таквој ситуацији управа клуба је одлучила да промени назив клуба у „Грађански", што је полиција прихватила и тако га регистровала. Почетком 1928. год. овај раднички клуб наставља да ради под наведеним новим именом. Променом имена није се ништа променило у погледу његове унутарње политичке активности међу радницима. Са почетком такмичења клуба са радничким клубовима из Лесковца и Куманова створени су бољи услови за повезивање радника и њихов међусобни утицај. Често су после фудбалских сусрета гости давали и културни програм из оквира делатности дилетантских група. У Врању је марта 1928. год. гостовало кумановско друштво „Абрашевић". Том приликом у поздравном говору Стојан Богдановић је истакао огроман значај пролетерских културно уметничких организација, за њихово зближавање и развијање.

Касније у оквиру радничког спортског клуба била је формирана дилетантска група „Хазена" за културно просветни рад међу радницима. У овој дилетантској групи учествовали су: Драгољуб Стојановић, Благоје Стојановић, Тумане, Драги Ружић, Душан Стојковић, Панта Јовановић, Олга Петковић, Деса Беловић, Стана Бокчанка, Јелена Ружић и други радници. Ова дилетантска група дала је више приредби у граду. Од изведених дела помињемо: „Аналфабета", „Ловачко наседање", „Вода са планине" и друга дела. Тако је врањска партијска организација у овом периоду, у условима строге илегалности, вршила функцију окупљања радника и ширења комунистичких идеја.[76]

76. Организовани радник бр 23 од 1928. године; казивање Драгољуба Стојановића, Атанасија Атанасијевића, Душана Стојковића и других друштвено политичких радника Врања за наведени временски период.

Zusammenfassung

ARBEITERBEWEGUNG IN VRANJE IM ZEITRAUM VON 1919. — 1929.

In der vorliegenden Arbeit stellt der Verfasser, auf Grund von fortschrittlicher Arbeiterpresse und übriger Quellen, die Geschichte der Arbeiterbewegung von Vranje im obengenannten Zeitraum dar.

Die Geschehnisse wurden nach den Perioden von 1919—1920. und 1921—1929. betrachtet, welche zwei ausgeprägt verschiedene Zeitabschnitte in der Entwicklung der Bewegung bezeichnen. Diese Etappen der Arbeiterbewegung in Vranje wurden durch politische und gesellschaftliche Veränderungen im kapitalistischen System bedingt. In der ersten Periode entwickelte sich die Arbeiterbewegung von Vranje sehr kräftig unter dem Einfluss revolutionärer Ideen der Grossen sozialistischen Oktoberrevolution in Russland. In diesem Zeitabschnitt setzte die Arbeiterklasse von Vranje den Kampf gegen die kapitalistische Klasse erfolgreich fort. Im Laufe des Jahres 1920. trat die Arbeiterklasse von Vranje, unter der Führung der Organisation der Kommunistischen Partei bei den Gemeindewahlen vom 22. August und bei den Parlamentwahlen am 28. November auf und erzielte dabei bemerkenswerte Erfolge.

In der Periode von 1921—1929. entwickelte sich die Arbeiterbewegung in Vranje unter bedeutend schwierigeren Bedingungen der Ausbeutung und der Verfolgungen der Arbeiterklasse auf Grund der „Obznana" (Kundmachung) und des Staatschutzgesetzes. Trotz aller Verfolgungen und Malträtierungen von Arbeitern, aber, erneuerten die Arbeiter in Vranje ihre Gewerkschaften und nahmen wiederden organisierten Kamf zur Verbesserung ihrer wirtschaftlichen Lage auf. So, zum Beispiel führten sie im Mai 1922. einen erfolgreichne Streik der Tabakregie-Arbeiter aus.

In den Jahren 1923. und 1924. wurden erfolgreiche Streike der Näherarbeiter zustandegebracht. Unter immer heftiger werdendem Druck der Bourgeoisie und ihrer Polizei, aber, begann die Gewerkschaftsbewegung seit dem Jahr 1925. nachzulassen, so dass gegen das Ende des beobachtelen Zeitraums die Organisation der Näherarbeiter wieder ins Leben gerufen wurde.

Ausser der Tätigleit der Gewerkschaften in der Periode von 1921—1929. wurde auch die Gründung illegaler kommunistischen Parteiorganisation behandelt. Weiter befasste sich der Verfasser mit der Tätigkeit der KPJ an der Organisierung der 1. Mai-Feiern sowie an der Verbreitung ihres Einflusses durch sportliche, kulturelle und künstlerische Arbeitervereine.

Miodrag Mitrović

Liste der Bildbeilage:

Abb. 1.— Wahlaufruf des Kommunistischen Parteirats von Vranje, zu Gemeindewahlen im August 1920.

Abb. 2.— Wahlaufruf des Ortsausschusses der Demokratischen Partie von Vranje, zu Gemeindewahlen im August 1920.

Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

ПРЕШЕВСКА КОТЛИНА

ДРУШТВЕНО—ГЕОГРАФСКА СТУДИЈА*

ОБЛАСТ

Прешевска котлина обухвата, изузев тока при ушћу, целокупан слив реке Моравице. За разлику од Ариљске или Голијске Моравице и Сокобањске Моравице, река Моравица јужноморавске удолине одговара појму **Прешевске Моравице.** По њој је и Прешевска котлина позната под именом **Прешевска Моравица.**

Котлина је на највећем делу морфолошки ограничена асиметричним ободом великих висинских разлика; на З-у је планина **Карадаг** (Црна гора) са врховима и изнад 1000 м (Островица 1164 м, Мајат 1047 м), а на И-у планина **Рујен** (Рујан) са најистакнутијим врхом Близанци од 875 м. Меридијански издужена и управљена, правцем ободних планина, а поглавито распљоштеном кристаласто-еруптивном масом Карадага, Прешевска котлина се на С-у везује са бујановачким басеном Врањско-бујановачке котлине, кратком и лако проходном **Левосојском сутеском** (око 470 м), а на Ј-у са Кумановском котлином знаменитом **Прешевском повијом** (око 460 м).

Лежећи на главној уздужној балканској железничко-друмској артерији, Прешевска котлина се истиче и особитим географским смештајем; она запрема средњи положај у централној Полуострвској Вардарско-моравској удолини, области врло јаке адаптационе моћи и широког гравитационог спектра.

У Врањском гравитационом подручју, на југу Србије, према СР Македонији и граничним областима, Прешевска котлина је на челу јужноморавске удолине и морфолошком споју и прелазу велике Морав-

---

* Теренски рад, у трајању од 7 дана, материјално је омогућио *Народни музеј у Врању*. Аутор користи и ову прилику да се најтоплије захвали колективу Народног музеја на предусретљивости.

ске у Вардарску удолину. По томе, она је врло важна **посредничка област** између двеју братских социјалистичких република на истоку наше земље.

Прешевска котлина је овалног, геометријски неправилног облика. На сектору Рајиначки рт — Самољичка чука, дно јој је предвојено рајиначко — самољичком тектонском пречагом. Отуда се у низијском делу области оцртавају контуре бубрежастог обликовања, са ужим делом северно од рајиначке избочине и знатно ширим јужно од ње.

Прешевска котлина је пространа 218,5 км². Меридијанском осом издужена је око 20 км, док ширина дна, на сектору Прешево — Големи Дол, достиже 7 км. У котлини су 29 села и варошица Прешево. Главнина територије је у опсегу прешевске комуне, док северни и североисточни део припадају бујановачкој општини.[1]

РАНИЈИ ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ РАЗВИТАК

Налазећи се дуж главне средњобалканске уздужне удолине и магистралне комуникације, Прешевска котлина је, по свом физио-географском потенцијалу, била погодна за људски живот од најстаријих времена. Отуда су у низијском делу, овог лако проходног басена и посредничке области, откривене насеобине и предеоно средиште још из предримског периода.

Првобитна станишта и насеља основали су праисторијски обитаваоци неолитске епохе. Из ове давне прошлости је мање неолитско насеље у **Боровцу**. У познијем праисторијском раздобљу егзистовала су и утврђена насеља. Она су постојала у атарима **Алиђерца, Ораовице** и **Буштрања**. Рано бронзанодопско заштићено насеље у Ораовици, на чијим темељима је затим подигнут дарданси oppidum са мањим подграђем, било је својевремено најважније упориште на широј околини. Значајни су и локалитети Градиште и Кале у Буштрању који се приписују старијем гвозденом добу.[1]

Културно-хронолошки редослед истражених налазишта, почев од млађег каменог — неолитског до првог гвозденог — халштатског доба, од времена примитивне земљорадње и зачетака сточарства до периода развијене прераде метала, указују да је Прешевска котлина у долини Моравице као и суседна, са њом непосредно повезана, Врањско-бујановачка котлина у долини Јужне Мораве, била настањена већ од првих појава полуномадских земљорадника.[2] Но, с обзиром на предеоне природне погодбе и чешћа функционално опредељена — стратегијска насеља различите периодизације, Прешевска котлина је у свом привред-

1. М. Јовановић: *Археолошка истраживања у 1968. години* (Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968.), 496 497; Исти: *Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години* (Врањски гласник, књ. III, Врање, 1967.), 313, 314—315.

2. Уп. М. Костић: *Врањско — бујановачка котлина*, (Привредно-географске карактеристике (Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968.), 192.

ном животу у доба развијеног сточарства и почетка плужне земљорадње, свакако имала сточарско — земљорадничку привредну структуру.

За време римске колонизације, када је приведен култури и сав оцедни део прешевског басена, ова је област била релативно густо насељена и у њој се одвијао развијен привредни живот. Сем у атарима пољских села **Чукарке, Жујинца** и **Букоревца,** равничарска римска насеља постојала су и у алувијалним деловима атара **Рајинца** и **Црнотинца,** од којих у другом са водоводом. С обзиром да су у атарима Букоревца и Рајинца постојала три односно два равничарска римска насеља од којих по једно знатније, у Жујинцу је било пољско предеоно средиште градског типа. Велико и значајно, претежно касноантичко, насеље на Црквишту код Жујинца је, вероватно, у римско доба било „једно од културно-пилитичких жаришта у Прешевској котлини".[3] Бројност насеља у дну котлине и њихов степен развитка, истичу римску колонизацију као интензивно деловање човека на природну средину.

И прибрежни део области, такође, је био релативно густо насељен. Остаци римских насеља откривени су у атарима: **Берчевца, Биљаче, Боровца, Грамаде , Неговца, Ораовице, Несалца, Прешева, Самољице, Братоселца, Буштрања, Големог Дола, Норче, Рељана** и **Стрезовца.** У атарима Биљаче и Големог Дола било је више античких и касноантичких насеља и пољопривредних газдинстава, а у Грамади античко сеоско насеље и мање пољопривредно газдинство. Егзистовање античких и касноантичких насеља у атарима поменутих села и Неговцу, указује на континуитет кроз дуг период римске колонизаије. У Ораовици је и у касноантичком периоду постојало утврђено насеље. Плато Кацинуп предримског (дарданског) **oppidum-a** искоришћен је као рефугиј и у касној антици. На прибрежју најзначајније римско насеље било је код Прешева. Оно је на Марковом калету било заштићено кастелом велике стратегијске важности. Представљало је један од најзначајнијих центара из времена касне антике и Византије на овој територији. У овом насељу откривени су ванредни остаци архитектуре и покретног материјала, који указују на постојање другог важног центра у Прешевском басену.[4]

Утврђења над Прешевом и Ораовицом вероватно су имала заштитну улогу и према Прешевском карадагу, што би указивало на коришћење карадачких планинских путова још у предфеудално доба.

За земљорадничку економију римског доба, занимљива је и чешћа појава осамљених пољопривредних газдинстава. Она, свакако, указује на тржишну аграрну оријентацију, вероватно и ради снабдевања предеоних средишта. Налазак већег броја античких питоса само у атару

3. М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1968. години,* с. 496, 498—99, 500—503; Исти, *Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години,* с. 314, 317—325.

4. М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години,* с. 314, 321—322 и на цит. месту.

Биљаче, од којих неколико великих, индицира и развијеније виноградарство прибрежја.

Прешево, значајно насеље са утврђењем на Марковом Калету, представљало је средиште и за време Византије. По М. Рајичићу (1953), средином XIV века пространа баштина севастократора Дејана са облашћу источно од Скопске Црне горе, у опсегу „старе жупе Прешево", обухватала је главну територију Прешевске Моравице.[5] Ово гледиште, с обзиром на истакнути значај Прешева и за време Византије, изгледа прихватљиво. Ипак, оно није сасвим поуздано. По **К. Н. Костићу** (1922) Прешево се као жупа, или крај, помиње тек у повељи деспотице Евдокије са сином Константином Дејановићем из 1381. год., којом цркву Архиљевицу са добрима поклањају Хиландару.[6] У ранијој повељи цара Душана, Богородичином манастиру у Архиљевици од 10. августа 1355. год., којом потврђеује дарована добра севастократора Дејана његовој задужбини цркви Свете Богородице и Ваведења у Архиљевици, та је црква назначена „у земљи Жегликовској, а у месте рекомем Архиљевица".[7] За цркву Архиљевицу, за коју је **Р. М. Грујић** (1933) држао да је више Прешева на „Монастириштy"[8], а **М. Рајичић** (1954) „у околини садашњег Прешева",[9] доскоро стварно неиндетификовану,[10] данас се зна да је у селу Ораовици. **Ј. Алексић** (1964) је остатке старе цркве Свете Богородице, задужбине севастократора Дејана, пронашао у темељима и зидовима ораовачке цркве Св. Ђорђа и доказао да је село Ораовица стара Архиљевица.[11] Уз ово важно откриће треба напоменути, да је средњовековна црква Св. Богородице сграђена на остацима ранохришћанског светилишта[12] у близини ораовачке терме. Због тога се веома ценила у прошлости.

Прешевска котлина је, дакле, била знатним делом на територији старе жупе Жеглигово, углавном од XII до осамдесетих година XIV ве-

5. М. Рајичић: *Севестократор Дејан* (Историјски гласник, г. 1953, бр. 3—4, Београд, 1953.), 22—23 и карта „Посед деспота Дејана" уз с. 28.

6. К. Н. Костић: *Наши нови градови на југу* (СКЗ, Коло XXV, бр. 168, Београд, 1922.), 124.

7. М. Рајичић: *I Основно језгро државе Дејановића*, (Прилози нашој историјској географији (Историјски часопис, књ. IV, 1952—1953, Историјски институт САН, Београд, 1954.), 228 и ту цитирана литература и извори.

8. *Гласник Скопског научног друштва, књ. XII*, одељ. друш. наука 6 (Скопље, 1933.), 294.

9. М. Рајић, Основно језгро државе Дејановића, с. 231 и нап. 18 на истој страни.

10. Вл. Р. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу срп-*

11. М. Ј. Алексић: *Архиљевица* (Лесковачки зборник, књ. IV, Лесковац 1964.), 125 — 126.

ског народа (ПИСАН, књ. CLVII, Београд, 1950,), 12.

12. Врањски гласник III, с. 325.

ка,[13] а отада у жупи Прешево.[14] Но, она је и у каснијем средњем веку остала недовољно позната,[15] јер се због гласовитости старе жупе Жеглигово историјски догађаји, који су се несумњиво одигравали у XV веку и на територији Прешевске котлине, у изворима назначују у Жеглигову.[16]

Прешевска котлина је за српско средњовековно доба била поприште ратних догађаја и стога, што је пут преко Прешевског карадага постао важна саобраћајница. Он је био део једне варијанте попречног пута Приштина-Ћустендил. Овај средњовековни пут из Приштине, преко Прешевског карадага, пролазио је кроз прешевски басен правцем Прешево-Биљача и преко Рујна силазио у Пчињу водећи даље у Ћустендил.[17] Овим путем су делимице Турци дошли у Прешевско поље где се вероватно одиграла прва битка од 1389. год. која је била увод у бој на Косово.[18] Оперишући на Косову од Ћустендила 1389. год., турска војска је кроз Прешевску котлину прошла долазећи путем преко Нагоричког поља, те од Миратовца на прешевску Островицу и са Прешевског карадага кроз жупу Мораву (Горњу Мораву) на Косово.[19] **Ј. Хаџивасиљевић** (1913) као доказ пролаза турске војске кроз Прешевску котлину, наводи топоним **Муратово шаториште** на атару села Чукарке, између Чукарке и Рељана.[19a] Као једним од средњовековних трговачких путева између врањског гравитационог подручја и Косова, Карадачким путем у Прешевску котлину преношени су многобројни културни утицаји. По истраживањима **Ј. Хаџивасиљевића** (1896), врањско гравитационо подручје, чији је нераздвојни део Прешевска Моравица, у средњем веку било је упућено на Приштину и Косово као на „природна средишта". Пренети културни утицаји са запада били су расађени у народној ношњи, обичајима и умотворинама и другим особинама становништва. Ови су се утицаји у Прешевску Моравицу преносили и за турске окупације, јер је ова област и под Турцима административно припадала Приштини или Призрену. Она је и пред ослобођење била у приштинском мутесариф-

13. Уп. А. Ивић: *Грађа за српску историјску географију* (Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.), 200; Ђ. Даничић: *Рјечник из књижевних старина српских, књ. I* (Београд, 1963.), 17; Ј. Хаџивасиљевић: *Јужна стара Србија, књ. II* (Прешевска област), Историјска, етнографска и политичка истраживања (Београд, 1913.), 390; М. Ал. Пурковић: *Попис села у средњевековној Србији* (Засебни отисак из Годишњака Скопског филозофског факултета IV, Скопље, 1940.), 8 (58).

14. Ј. Хаџивасиљевић: *Ка историји града Врања и његове околине* (Годишњица Николе Чупића, књ. XVI, Београд, 1896.), 294.

15. Ст. Новаковић: *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века* (Годишњица Николе Чупића, књ. III, Београд, 1879.), 309.

16. Уп. Константин Михаиловић из Островице: *Јаничареве успомене или турска хроника* (Споменик CVII, САН, Београд, 1959.), 36, 118; *Рад XLIX* (JAZУ, Загреб, 1879.), 135.

17. Ј. Хаџивасиљевић, Ка историји града Врања и његове околине, с. 312.

18. Ст. Новаковић, Ново Брдо и Врањско Поморавље, с. 304.

19. Годишњица Николе Чупића XVI, 294.

19a. Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија, књ. II, с. 393.

луку.[20] Карадачки (Косовски) пут је и под Турцима, мада је умногоме изгубио ранији значај, био прометан. Њиме је прошао 1530. године **Бенедикт Курипешић** са посланством од 37 лица (23 племића и 14-торо послуге и остале пратње).[21]

Удолински пут је у средњем веку, суподином Прешевског карадага, такође, водио на Прешево. У њему, као саобраћајној раскрсници, стицало се неколико путева. Из Врањско-бујановачке котлине у Кумановску, преко Прешевске Моравице, поткарадачки пут је водио од Лучана на Прешево и даље на село Лопате или Опаје у кумановској области. Од овога пута у XIX веку и доцније постојали су остаци старога моста на Јужној Морави код села Лучана. Тим путем се касније, под Турцима, саобраћало из Гњилана на Кончуљ и одатле на Лучане, где се прелазила Јужна Морава, идући ка Прешеву.[22] Данас се правцем поткарадачког пута одржавају, углавном саобраћајне везе међу насељима прешевског басена на западном прибрежју.

И у средњем веку, ова је област била релативно густо насељена. Сем Прешева и поменутих насеља Архиљевице (Ораовице) и Островице (данас селиште на атару Курбалије на плећима Прешевског карадага), поуздано су средњовековни и: **Норча** (Норчја), **Боровац** (Лагоборовци), селиште **Драгушица** (Другошевци),[23] затим сва која се помињу у Пчињском поменику (Споменик XXIX, 1895, 18—20), а која **Ј. Ф. Трифуноски** (1948. и 1951.) ставља у турско време, с напоменом да је поменик написан у XV веку с нешто каснијих дотатака,[24] **Неговац, Стрезовце, Буштрање, Шошаја, Гари, Берковци,** и **Иносалци.*** Да су ова последња четири насеља — данашња села: Шушаја, Гаре, Берчевце (Берчевац) и Несал-

20. Годишњица Н. Чупића XVI, 313—314.

21. Benedikt Kuripešić: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* (Preveo Đ. Pejanović, Sarajevo, 1950.), 3.

22. Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, 24—25.

23. М. Рајичић, Основно језгро државе Дејановића, с. 231, 233 и карта на којој су у држави Дејановића обележена села Боровац, Островица, Прешево и Норча; М. Ал. Пурковић, Попис села у средњевековној Србији, с. 81 (131), 60 (110 (110), 72 (122); Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, с. 64, 94; Ј. Ф. Трифуноски, *Моравица*, Источно-прешевска села (Годишен зборник, кн. 1, Филозофски факултет на универзитетот Скопје, Скопје, 1948.), 232, 274—275.

24. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 232; Исти: *Кумановско-Прешевска Црна гора* (Српски етнографски зборник, књ. LXII, Насеља и порекла становништва, књ. 33, САН, Београд, 1951.), 63.

* Као последња четири, и два од прва три села, нису записана у Поменику садашњим именима или слично данашњем изговору, већ искварењим. Док је Неговац записан као Неговци, а Стрезовце на једном месту као Стрезовци, то исто насеље на другом месту наводи се као Стразеовци. Буштрање је уведено у Поменик као Буштрене село. Слично је и са бројним насељима у суседној Врањско-бујановачкој котлини. Док нпр. Бујановац и Ристовац записани правим доскорашњим именима — Бујановци и Ристовци, Левосоје је забележено као Леосово, а села Г. и Д. Жапско као Жапско село и Жапска. По томе, биће врло вероватно да је село „Букровци" Букоровац, данашње Букоревце. Ово и стога, што се наводе и најближа насеља Прешево и Норча (Норче) Ст. Новаковић: *Пшињски поменик*, Споменик XXIX, СКА, Београд, 1895, 18—20).

це, **Ј. Ф. Трифуноски** (1951) је правилно убицирао.[25] О средњовековном пореклу свих ових насеља говори, не само чињеница што насеобински континуитет није био у турско време прекинут, старине и топонимија,[26] већ и сама околност да су села морала бити основана пре него што су записана у XV веку, или нешто касније. Она, свакако, нису основана под турском окупацијом после 1454. године.

Средњовековна су насеља такође **Биљача** и **Самољица,** као и **Букоревац** и **Црнотинце.** Да су Биљача и Самољица средњовековног настанка утврђено је археолошким истраживањима.[27] Име Букоревац (Букуревац) долази по влашком имену **Букур,** по коме се насеље у турско доба и доцније називало Букуровац. Тај назив доказ је да су насеље основали Власи сточари у средњем веку. У имену села одржало се назване од оснивача проистеклог првог рода који се заселио; тада је оно чинило једну посебну целину на основу родовске заједнице, на којој је почивало друштвено уређење код Влаха.[28] Романског су порекла и имена села (Гаре) и Норча.[29] Село Црнотинце је, умногоме, доскоро било метох познатог средњовековног манастира Св. Прохора Пчињског.*

Но, сем ових 15 поуздано средњовековних насеља, ми имамо довољно индиција да и порекло већине осталих сматрамо истодобним. Наиме, према редоследу којим се села наводе у поменутој архиљевичкој повељи цара Душана од 1355. год. и хиландарској Евдокије Дејановићке са сином Константином из 1381. год., од којих су многа остала неубицирана, извесно је да су неколико била у Прешевској котлини. Другошевци, које **М. Рајичић** (1954) омашком убраја међу села „којима се изгубио сваки траг",[30] доскорашње село Драгушица из кога се последњи род иселио почетком 20. века,[31] наводи се међу исчезлим селима Скрлинци, Тудорци, Врдун, Мекша, Колујањевци и Строиково. Нека од њих врло вероватно била су у Прешевској Моравици, а не на левој обали Пчиње, како то помишља Рајичић,[32] јер је село Врдун заиста постојало на Рујну, а Драгушица у Моравици. С друге стране, зна се да су нека средњовековна села у Прешевској котлини ишчезла или временом

25. Ј. Ф. Трифуноски, Кумановско-Прешевска Црна гора, с. 63.

26. Исти, Моравица, с. 232.

27. М. Јовановић, Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години, с. 326.

28. Уп. М. Костић: *Белопаланачка котлина,* Антропогеографска проучавања (Докторска дисертација. Београд. 1959.), с. 270 у рукопису; М. Б. Милићевић: *С Дунава над Пчињу* (Годишњица Николе Чупића, књ. IV, Београд, 1882.), 298; Уп. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 266—267.

29. Јужна Стара Србија II, с. 66.

* Расељена средњовековна села Островица и Драгушица обележена су на спец. топограф. картама размера 1 : 100.000, лист „Куманово—Скопље" и „Куманово"; прво махала Островица села Курбалије у изворишту истоимене реке у крајњем југозападном делу Прешевске котлине, а друго у хидрониму Драгушица југоисточно од села Биљаче.

30. М. Рајичић, Основно језгро државе Дејановића, с. 234.

31. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 275.

32. Основно језгро државе Дејановића, с. 234.

променила првобитна имена.[33] За Архиљевицу је **Ј. Алексић** (1964) објаснио и зашто је променила име у Ораовицу.[34] Атар негдашњег села **Копљанице,** између Биљаче и Буштрања, и у првој деценији XX века као засебан комплекс издавао се под десетачки закуп.[35] Коначно, **Ј. Ф. Трифуноски** (1951) је, на основу проучавања порекла становништва и старина село **Рајинце** уврстио у насеља са „давном старошћу", а на основу порекла становништва у „стара села" **Илинце, Врбан, Летовицу Госпођинце** и **Грамаду.**[36]

Сходно нашим разматрањима, може се закључити да су готово сва данашња насеља средњовековног порекла. То значи, с погледом на релативно мало пространство Прешевске котлине и средњовековна насеља која данас не постоје, да је она за српско средњовековно доба, као и у претходно античко, заиста била релативно густо насељена. Свакако једна од најнасељенијих српских средњовековних области. С обзиром на положај на балканској централној удолини и магистралној комуникацији, те стим у вези на све оне појаве, последице збивања током бурне историјске прошлости, високи степен згуснутости насеља и континуитет не би се могли објаснити ако се не би нагласило да се и у средњовековно доба живот у прешевском басену кондензовао на карадачком прибрежју.

Предеоно средиште Прешево је у првој половини XV века било веће насеље градских функција. Битни географски услови за његов развитак у важније средиште били су: повољност географског положаја изван инундационе равни Моравице на чврстом и оцедном тлу, плодност Прешевског поља, релативно густа насељеност околине и саобраћајна и стратегијска функција. **Ј. Хаџивасиљевић** (1913)[37] сматра да се Прешево од села XIV века развило у релативно велико место XV века, јер ћесар Угљеша (1402—1423), последњи Србин с овом византијском дворском титулом, који је сем Врања и Иногошта држао у својој баштини као очинско наслеђе и предео Прешева, а чије је пребивалиште било у Врању,[38] у њему становао. То своје тврђење поменути писац је заснивао и на остацима старина којих је било у самом насељу.[39]

У средњовековним аграрно-правним односима значајну улогу имала су манастирска властелинства. Међу њима најважнија су била Архи-

33. Уп. М. Б. Милићевић, С Дунава над Пчињу, с. 297—298.

34. Ј. Алексић, Архиљевица, с. 126.

35. Јужна Стара Србија II, с. 101.

36. Ј. Ф. Трифуноски, Кумановско — Прешевска Црна гора, с. 64—65.

37. Јужна Стара Србија II, с. 32.

38. Уп. К. Јиречек: *Историја Срба, књ. I* (Друго исправљено и допуњено издање, Београд, 1952.), 332 и К. Јиричек — Ј. Радонић; Историја Срба, *књ. II* (Друго исправљено и допуњено издање, Београд, 1952.), 326, 339; *Зборник Илариона Руварца, св. I* (ПИСКА, књ. СШ, Београд, 1934.), 86.

39. Јужна Стара Србија II, с. 32—33, 387.

љевичко и Прохорско.* У поменутим повељама у **Архиљевичком властелинству** наводе се Архиљевица, Другошевци и Норча, а на међи две Островице и Лагоборовци.[40] То значи, да се ово црквено властелинство простирало од села Курбалије са Прешевског карадага, на југозападу, обухватајући углавном део Прешевске котлине источно од тока Моравице, све до села Боровца, на североистоку. У том опсегу архиљевичко феудно властелинство обухватало је око 30% територије Прешевске Моравице.** **О поседима манастира Св. Прохора Пчињског** зна се једино из традиције. По предању од данашњих села прешевског басена, једино су села Букоревце и Црнотинце била метоси Прохора Пчињског. Село Букоревце је Манастиру пчињском давало уљарску дажбину све до средине XIX века.[41] Мада су Турци, по освојењу ове области, приграбили многа црквена имања, Манастир Св. Прохор Пчињски све до 1899. године имао је у атару Црнотинца 200 дулума корије. Тек тада је шума у Црнотинцу била присвојена од турских власти. Међутим, Манастир је 1927. год ово имање повратио путем судске законске заштите.[42]

Говорећи о селу Архиљевици, данашњој Ораовици, **Ј. Алексић** (1964) је истакао да се пејзаж атара није битно изменио и да је због погодности географског положаја, плодности и аграрне разноликости севастократор Дејан, моћни велможа у царству Стефана Душана, није могао изабрати боље и подесније место у коме ће, на својој баштини, подићи себи задужбину: Цркву Свете Богородице-Ваведења. По истом писцу, аграрну стуктуру атара Архиљевице, једног од ретко угледних села овога краја, која је некад имала трг, а доскора се орджавао пијачни дан, и за српско средњовековно доба чинили су бујни воћњаци и баште, а око села сочне ливаде, родне њиве, у залеђу пак, на Карадагу, и густе шуме.[43] По свему судећи, ово ће мишљење бити исправно. Заиста је прибрежје Карадага, као што је наглашено, увек било средиште привредне активности и свеколиког живота. Отуда се, у свом друштвено-географском развитку баш са тог прибрежја врши вековно одликовање становништва при степену максималне згуснутости. Но, и средњовековна села која нису имала толико географских погодности као стара Архиљевица, данашња Ораовица или Раовица, такође, су се одликовала

---

* *По Ј. Ф. Трифуноском* (1948) у средњовековној Драгушици, данас пустом селишту на Рујну, по „општој традицији код становништва околних села" велики **Драгушички манастир**, на место које се данас зове Манастириште, имао је годишњи сабор и методе по Моравици (Моравица, Источно-прешевска села, с. 275).

40. Историјски часопис IV, с. 229—230.

** *По Ј. Хаџивасиљевићу* (1913) Архиљевичко властелинство је обухватало најмање 20% целокупне прешевске казе, области која се пружала територијом моравског, моравичког и пчињског кола на дужини 60—70 и ширини 10—15 км. (Јужна Стара Србија II, с. 94,55).

41. Јужна Стара Србија II, с. 95, 114—115.

42. Ј. Хаџивасиљевић: *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, (Годишњица Николе Чупића, књ. XX, Београд, 1900.), 88 и нап. 60 на истој страни: П. Т. Гагулић: *Манастир Свети Прохор Пчињски* (Ниш, 1965.), 53.

43. Ј. Алексић, Архиљевица, с. 126.

питомином и разноврсношћу привређивања. То се види и из даровнице Евдокије Дејановићке са сином Константином из 1381. године којом прилаже Хиландару и цркви Св. Николе у селу Норчи са њеним имањем: „ . . . такози и с половином тогази селишта Норчја и с всјеми виногради и с нивјем и с млином и с ливадом у Прешеве тези цркве . . . и с прочим всем што има тази цркв''.[44]

Но, иако је аграрна делатност била обилато заступљена, сточарство се истицало као претежнија привредна грана и експортна робна производња.[45] У прешевској Моравици, сем Влаха сточара који су као што је наглашено основали Букуровац, Гаре а можда и неко од ишчезлих средњовековних насеља, сточарство је у знатном обиму било заступљено и на манастирским властелинствима. Топоним **Маја забел**[46] потврђује постојање манастирског пашњачког резервата између Ораовице и Прешева. Насупрот Влашком номадском, систему средњовековног српског сточарства и у овој области био је бачијарски.[46а] О томе сведочи назив потеса **Бачевиште** у атару Големог Дола.[47]

У другој половини XV века, од 1454. год. су Прешевску Моравицу коначно заузели Турци,[48] настаје назадовање у општем друштвено-географском развитку. И Прешево, предеоно средиште, умногоме је изгубило свој значај. Било је обично село све до разграничења Србије са Турском 1878. године. Изгубило је умногоме саобраћајну функцију, јер се пут преко Прешевског Карадага у другој половини XVI века почео напуштати због све теже проходности кроз шумом обрасли планински терен и разбојништва.[49] Уместо Прешева од XVI века почела се развијати Биљача, јер је пут преко Рујна, и данас од значаја за комуникативне везе Прешевске котлине са областима на истоку, одржао функцију важне саобраћајнице у повезивању са Пчињом и Ћустендилом. Овај пут је водио и од Манастира Пчињског на Биљачу.[50] Биљача се истакла као саобраћајна раскрсница, јер је преко Рујна водило и више путева у Кумановску област. Најглавнији је био онај који је ишао западном страном Рујна на Рељан и даље за Куманово. Овај је пут код Рељана био у вези са јужноморавском удолином на једној и Нагоричком заравни на другој страни. На њему има места на којима су се у пролазу одмарали камиларски каравани. Она се зову **Камилариште, Камиларски чукар, Камиларски друм** (источно од Рељана) и слично. По тврђењу **Ј. Хаџивасиљевића** (1913) у потесу Камиларски друм „до скоро су врвеле

44. Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, с. 94, 365; Уп. Т. П. Вукановић: *Прешево* (Врањски гласник, књ. II, Врање, 1966.), 6.

45. Уп. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с. 196—198.

46. *Спец. фотограф. карта размера 1 : 100.000*, лист „Куманово-Скопље" и Иста допуњена карта (1967) лист „Куманово" (ГИЈНА).

46а . Уп. К. Н. Костић: *Стара српска трговина и индустрија* (Београд, 1904.), 2.

47. Јужна Стара Србија II, 205.

48. Исто, с. 95.

49. Уп. С. Ризај: *Хајдучија на подручју Врања и Новог Брда 1572. год.* (Врањски гласник, књ. III, Врање, 1967.), 273—274.

50. Јужна Стара Србија II, с. 28.

камиле". У Биљачи, која се турски звала **Делибаш,** Турци су насељени „још у време освојења овога краја од Срба. У њој је око 1909. год. било 103 турских кућа. Турци су живели градским животом, бавили су се поглавито трговином и занатима и имали своју школу и џамију.[51] Саобраћајна функција, трговина и занатство истицали су Биљачу као најважније насеље. Коначно, по **Ј. Хаџивасиљевићу** (1913), власти и грађани Турци из Врања „увек су фаворизирали Биљачу на штету Прешева". Ово стога, што су Арбанаси, од времена насељавања, живели у Прешеву, а у Биљачи само Турци (Читаци). И по народном предању „у старо време" тј. пре XVIII века Биљача је била варошица и трговачко место.[52]

По **С. Ризају** (1968) Прешево је 1489. год. било седиште вилајета и „кроз цео нови век задржало функцију варошког насеља, понајвише лика касабе или паланке."[53] Ово своје гледиште учени писац заснива, углавном, на једном дефтеру из поменуте године.[53а] По среди ће свакако бити омашка. Пре свега, из самог текста дефтера, онако како га је исти писац објавио, с датирањем у 1489. годину, види се да нису у питању два посебна вилајета, већ један: „Вилајет Врање с Прешевом".[54] По **Х. Хаџибегићу** (1966) овај дефтер вилајета Врање с Прешевом је из 1488/89. године.[55] И по **Омеру Баркану** (1964), еминентном историчару турске привреде и друштва, он је из 1488/1489. год.[56] Да је у питању исти дефтер, показује и то, што и С. Ризај, који ставља дефтер у 1489. год и поменути писци, који га датирају са 1488/89. годином, приказују исте податке: 5.094 домаћинстава (куће), износ џизје 292.608 акче, домова удова 390, износ њихове џизје 6.690 акче. Једина разлика је у томе, што Хаџибегић и Баркан износе и суму за средњи износ џизје израчунату узимајући у обзир куће и удовице, и што Баркан износи и број кућа у 1487/1488. год. (5.074 куће, 390 удовице). Уз то, он ставља најпре Прешево, а не Врање, дакле Прешево с Врањем.[57] Према томе, вилајет Прешево није постојао ни у 1488/89. години, већ једино област Врања са Прешевом односно Прешева с Врањем. Но, већ у дефтеру за следећу 1489/90. годину, који се такође односи на распоред џизје, у вилајету Врање нема Прешева. Прешево се не наводи ни у каснијим вилајетским дефтерима. Тако, у једном дефтеру, који је писан 1551 — 1553. г., именује се у сан-

---

51. Исто, с. 26, 203, 65, 147—148.
52. Исто, с. 142, 62—63,
53. С. Ризај: *Каза Прешова 1896/7. године.* Управно-политичка организација и културно-просветне институције (Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968.), 437.
53а. С. Ризај: *Убирање џизје од хришћанског становништва у вилајетима Врање и Прешова крајем XV столећа* (Врањски гласник, књ. II Врање, 1966.) 255, 258.
54. Исто, с. 258.
55. H. Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi* (Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja, knj. IV, Sarajevo, 1966.), 53.
56. *Историјски часопис, Књ. XIV—XV* 1963—1965), (Приказ *О. Зиројевић*, Београд 1965.), 562 и таб. I уз исту страну.
57. Х. Хаџибегић, н. д. с, 53; Историјски часопис XIV — XV, таб, I уз с. 562; С. Ризај, Убирање џизје, с. 258.

ћаку Ћустендил Румелије опет само област Врање (6.186 џизјанских кућа); исто и у једном дефтеру за румелијски вилајет од 1685. до 1690. године, где се наилази такође само на област Врање (1.200 кућа).[58] То што се у дефтеру из 1488/89. год. наводи вилајет Врање са Прешевом, само је последња искра старе славе Прешева из времена ћесара Угљеше. С друге стране, сасвим је произвољно тврђење да је Прешево „кроз цео нови век задржало функцију варошког насеља."[59] Оно не само да такву функцију до осамдесетих година прошлог века није имало, већ није могло ни имати. Саобраћајну функцију, као што је истакнуто, преузела је Биљача, а стратегијску функцију Прешево је изгубило још у XV веку. **Бенедикт Курипешић,** који је 11. јануара 1530. године преноћио у Прешеву, једино истиче да је ту „некада био леп град".[60]

Обнова главнине сеоских насеља, као и у суседној Врањско — — бујановачкој, и у Прешевској котлини, извршена је у последњој четвртини XV века и привредни живот се углавном нормализовао.[61] Судећи по подацима поменутог дефтера, који је писан 1551 — 1553. г., у XVI веку и доцније, и моравичка насеља су стагнирала или се нешто увећала, док су привредне односе карактерисале увећане дажбине.[62]

Ратни догађаји крајем XVII и почетком XVIII* века изазвали су преокрет у читавом комплексу друштвено-географских појава и процеса. Знатна етничка смена становништва довела је до промена у аграрно-правним односима и општем току привредног живота. На место исељеног српског становништва у великој сеоби од 1960. год.** колонизовањем и продирањем насељени су из косовских и других западних предела, почетком XVIII века и доцније, Арбанаси и Срби.*** **Ј. Хаџивасиљевић** (1913) претпоставља да се из Јужног поморавља и Моравице иселило више од половине српског становништва.**** На то указују и народна предања о „баталији , која су оставила дубоког трага у народном пои-

58. Х. Хаџибеговић, н. д., с. 47, 60 82.
59. С. Ризај, Каза Прешова, с. 437.
60. Бенедикт Курипешић, Путопис, с. 49.
61. Уп. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с. 198.
62. Уп. Исто, с. 199.

* *Т. П. Вукановић* (1966) сматра да топоним на атару Прешева „Ула Немцет" (Немачки пут) потиче из времена Аустро-турских ратова (1690) када је кроз Прешево прошао аустријски војсковођа Пиколомини̇је (Прешево, с. 7). Биће да је из истог времена и са истог разлога и назив потеса *Мађарештина* у виногорју између Прешева и Ораовице.

** *По Ј. Хаџивасиљевићу* (1913) у Војводини и крајевима јужне Мађарске, где је било исељеног српског становништва, постоје имена села која су истоветна са именима неких села и места у Прешевској Моравици, као: Ораовица, Боровац, Боровник и друго (Јужна Стара Србија II, с. 129).

*** По *Ј. Хаџивасиљевићу* (1913) Арбанаси су у ову област дошли као хришћани католици (Јужна Стара Србија II, 141). Напоминьемо, да се један део централног Карадага зове „Латинска планина" (Спец. топог. карта 1:100.000 лист „Куманово — Скопље").

**** Прешевски арбанашки родови: Шеховци и Хоџинци или Ефендије, доселили су се у Прешевску Моравицу у XVI веку. — Врањски гласник II (1966), 10.

мању о постанку села и животу у прошлости.[63] Са Србима се иселило и више циганских православних родова. Из Маминца (данас махала Стрезовца) у области Космаја је, око 1930. год., у селима Ђуринци (Јанковићи, Симићи, Васићи, 41 к.) и Влашкој (Јанковићи и други, 19 к.) било 60 циганских домова.[64]

У низијском делу области у XVII веку основани су чифлуци (господарска имања) и заведена кулучарина. Чифлуци, на плодном земљишту, стварани су у опустелим сеоским атарима или на земљишту које нико није притежавао или су била под манастирима. Како је по Моравици таквих земљишта било доста, до оснивања господарских села (читлука) није дошло.[65] На кратовским рудницима кулучило се поглавито у XVIII, а из неких села све до спровођења Ђулханског хатишерифа 1842. године. Отада се работа хришћанском становништву плаћала.[66]

У другој половини XVIII века већина данашњих села била су незнатна насеља. Она су у турским списковима забележена већином као засеоци. То се види и из списка пописаних места Прешевске Моравице који је објавио **М. Ђ. Милићевић** (1882).[67]

МОРАВСКИ СРЕЗ (МОРАВА — КОЛИ)

Насеља у Прешевској Моравици

1. Летовиште (Летовица)
   засеоци:
   а, Грамада
   б, Врбан
2. Рајинац (Рајинце)
   засеоци:
   а, Гаре
   б, Берчевица (Берчевце)
   в, Буковица (Буковац)
3. Црнотинац (Црнотинце)
   засеоци:
   а, Господинац (Господинце)
   б, Шумаје (Шушаја)
7. Срезовац (Срезовце)
   а, Бугарин, заселак (Славујевац)
8. Буштра муслим. (Буштрање)
   а, Кугланица, мездраја, заселак (?)
9. Нујинац (Жујинац)
   а, Букуровац, заселак (Букоревац)
4. Раовица
   а, Букуровац, заселак (Лоше Букоревце)
5. Прешовица (Прешево)
   засеоци:
   а, Кубани (Курбалија)
   б, Илинац (Илинце)
   в, Валова (?)
6. Норча
   а, Јеништица, мездраја (?)
   б, Талиновац, мездраја (Алићерце)
   — обе засеоци —
10. Биљач (Биљача)
    засеоци:
    а, Биљач хришћански
    б, Биљач муслимански
    в, Братоселица (Братоселце)
    г, Драгушица
11. Самолница (Самољица)
    Неловица, заселак (Неговац)

63. Јужна Стара Србија II, с. 60, 96—97, 127—128, 129—130.
64. Б. М. Дробњаковић: *Космај* (Насеља и порекло становништва, књ. 26, Београд, 1930.), 59, 65.
65. Јужна Стара Србија II, с. 97—98, 101—102.
66. Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, 115, 116—117 и д.; Уп. Исти, Ка историји града Врања и његове околине, с. 295.
67. М. Ђ. Милићевић, С Дунава над Пчињу, с. 297—298.

Мада је овај турски порески списак непотпун, а имена насеља лоше записана према турским изворима или бар тако прочитана, он показује да је у Прешевској котлини у другој половини XVIII века било само 11 села, а остала данашња села била су мала насеља. Од значаја је и помен мездраје Јеништице и мездраје — заселка Кугланице, које данас не постоји а, свакако, су као и још нека описана селишта, остаци средњовековних села. Мездраја Талиновац је данашње село Алиђерце. Ове мездраје, зиратна земљишта без села и становника, доказ су да нека села после сеобе крајем XVII и почетком XVIII века уопште нису обновљена или су се почела поново насељавати тек средином XVIII столећа. На мездраји Талиновац и још неким, обнављање расељених села извршено је на тај начин што је ту становништво оближњих села подигло трла за стоку, па се доцније стално заселило на својим трлима, или је обнављање извршено унутрашњим премештањем становништва. Првим начином засељени су Талиновац и Големи Дол, а другим Рељан, Боровац и Чукарка.* Рељан се рачунао у махалу Норче, јер се по досељавању Арбанаса један део српског становништва, који се није хтео помухамеданити, преместио на атар Рељана.[63]

И данашњи заселак **Кишинска Трла** основан је, такође, на сточарским трлима. Међутим, за разлику од поменутих, ова заселица на атару Ореовице или Раовице је једина старија насеобинска јединица Прешевске котлине која нема генетске везе са ранијим насељима и која није основана од предеоног становништва. Нашим испитивањем утврђено је, да су заселак Кишинска Трла (Кишински Трли), на имању архиљевичког манастира где се до данас очувао шумарак од старог табуисаног дрвећа, основали сточари досељеници из околине Ђаковице. Ови сточари од фиса Сач који су чували преко 100 оваца и већи број коза, побегли су из матичног насеља око 1730. год. да не би село због њих платило крвнину. Сва домаћинства овог засеока од неколико кућа и данас се баве поглавито сточарством.

* *
*

Повлачење српско — турске границе 1878. год. проузроковало је далекосежне последице у даљем друштвено-географском развитку. И овај историјски догађај изазвао је најпре миграциона струјања. Српско становништво је емигрирало у ослобођену Србију, а мухамеданско, му-

---

* По *Ј. Хаџивасиљевићу* (1909) Арбанаси су се у кумановска села досељавали највише из прешевске области. Сви су у XVIII веку, у времену насељавања, из прешевске прешли у кумановску област источним венцем Карадага. Једна од првих арбанашких породица из Прешева, *Шеовци*, у кумановској области, била је захватила села у подножју Карадага (Лејане, Слупчине и Матејчу) а у пољска села продрла је само у Табановце (Јужна Стара Србија, књ. I, Кумановска област, Београд, 1909, 181).

68. Јужна Стара Србија II, 71, 150, 204; Уп. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица с. 261, 277.

хаџирским селидбеним струјама, на територију која је и даље остала у Турској. Из неких села одселило се целокупно српско становништво.

До ратова 1876. и 1877 — 1878. године, у селу Летовици било је 16 српских породица, а после тога ни једне. До тих српско — турских ратова у селу Несалцу било је 14 српских домова, који су затим емигрирали. У насеља, из којих се 1878. год иселило више од половине становништва, у Србију, долази и Биљача.[69] Мухаџирски насељеници у Прешевској котлини колонизовани су и по селима и у Прешеву. На место исељених Срба у Боровцу, у коме дотада није било Арбанаса, и другим селима колонизовани су углавном Арбанаси из крајева које је захватила Србија у својим границама 1878. године. Те године је у Боровцу насељено око 30 мухаџирских муслиманских породица од Врања. Касније су се мухаџири из Боровца сасвим иселили. У селу Рељану, које је на рујанском прибрежју имало највећи атар, мухаџири су разорали утрину и преобратили је у зирате. Тај део атара прозват је **муаџирске њиве.** И у Жујинцу је мухаџирима подељена сеоска утрина, на којој је колонизовано 18 арбанашких домаћинстава. Турске власти су мухаџирима саградиле куће, али се они ипак нису могли прилагодити новој географској средини. Око 1908. год. било их је само 5 кућа.[70] И сасвим ново село **Мало Рајинце** (данас у саставу са Великим Рајинцем као јединствено насеље) основали су 1878. год. досељени мухаџири. Они су се касније иселили, те се место њих населило становништво из најближих крајева. Истовремено са Малим Рајинцем основани су црнотиначки и шушајски засеоци.[71]

* *
*

У друштвено-географском развитку Прешевске котлине, у последњим деценијама турске владавине, веома су били значајни најпре изградња Митхад-пашиног друма, а затим моравичко — вардарске железнице. До шездесетих година XIX века (1803 — 1865) Моравички друм („Царски пут" или „Царски друм"), ишао је од Врања на Неговац, и преко Биљаче даље водио готово данашњим правцем. Да би се избегло блато у алувијалној равни Моравице, друм је трасиран подножјем Рујна на Самољицу и одатле кроз Бељачко поље према селу Чукарки.[72]

На Моравичком друму на гласу је био **Биљачки хан,** а потребама саобраћаја служили су и **Пајазитов хан** код Самољице и **Рецепов хан** код Чукарке. Ханови су у Прешевској Моравици пропали у времену разграничавања Србије и Турске 1878. год., а нарочито после изградње железнице. До 60-тих година XIX века ханџије су били обично Цинцари. Неки су се, уз ханџилук бавили и земљорадњом и сточарством, а куповали

69. Јужна Стара Србија II, 134—135, 63.
70. Исто, с. 132, 150, 202—203; Уп. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 277.
71. Ј. Ф. Трифуноски, Кумановско-Прешевска Црна гора, с. 66.
72. Јужна Стара Србија II, 24.

су и имања.[72a] На путу кроз Прешевску котлину, **Ст. Новковић** је, између Бујановца и Прешева, октобра 1886. године затекао „Биљач-хан", који је служио својој намени и напуштен Самољички хан. Он је детаљно описао Биљачки хан истичући да такав тип ханова води порекло још из средњих векова. Овај хан је имао зидом, високим 2 — 3 м са великом капијом, ограђену авлију четвоространог простора од 50 — 60 м. У том ограђеном простору, у северном углу, налазила се кућа на глагол уза сам зид авлије, спојена с њиме. Поред хана и покрај пута налазила се чесма.[73]

* * *

Мада је 1835. год. прокламована слобода и за хришћане, 1873. установљен је емљак (државни катастар),[74] доста утрине колонизовањем мухаџира озирањено, саграђени моравички друм, железница и друго — као неминовни одраз продирања савремене европске цивилизације и покушаја еманципације турског оријенталног конзерватизма у времену капиталистичке експлоатације — у Прешевској котлини, и на широким површинама, огледала се умногоме запустелост и примитивизам. Стога **Ст. Новаковић** (1886) с правом истиче ову област као забачени крај Турске у коме средњи век још живи у приличном цвату.[75] **Ј. Ф. Трифуноски** (1948) истиче да се и у првој деценији XX века наилазило на родна необрађена земљишта у моравичкој равници и ледине („бузалаци"). На њима се напасала стока.[76]

Тек последњих година турске владавине, јачим продирањем капиталистичких утицаја и оријентацијом на робно — новчане односе, у Прешевској котлини отпочело се са рационалнијим привређивањем. Око 1910. год. у целој прешевској кази, најскупља земља била је у Бујановачкој котлини и Прешевској Моравици. У Моравици дан ораће земље продавао се по 1300 — 1500 динара. На зиратно земљиште врло ретко се наилазило да лежи необрађено, јер се осетила глад за земљом. Готово у целој области орало се, углавном, гвозденим плугом. У селу Жујинцу готово да није било домаћинства које није имало свој плуг.[77] У то време, коначно, у културном пејзажу утискује се контурна обликованост савремене аграрне типологије.

72а. Исто, с. 29.

73. Ст. Новаковић: *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886—1905.* (Београд, 1906.), 11—12, 13.

74. Јужна Стара Србија II, 81, 87, 400.

75. Ст. Новаковић, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке, с. 19.

76. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 231.

77. Јужна Стара Србија II, с. 82.

* *
*

Са општим друштвено — географским развитком диференцирала се и предеона економија. На прегибима алувијалне равни и осталом оцедном дну котлине, основу агрикултуре чинило је ратарство, а на прибрежју — средишту пољопривредне производње — ратарство, виноградарство и воћарство.

Главне културе експортне производње у равници биле су конопље и дуван, а у мањој мери пшеница и кукуруз. По производњи конопља на гласу је био јужни део области до села Жујинца, Биљаче и Рељана. С високим степеном искоришћавања земљишта и марљивошћу обраде, истицали су се Прешево, Ораовица и Норча. У тим насељима с особитом пажњом винограде је обрађивало арбанашко становништво. Најбоље грожђе производили су Прешево и Норча. Далеко је била чувена прешевска „дреновица" и „пазарџик". Становништво Прешева бавило се и повртарством уз обилато наводњавање. Поврће се производило и за потребе тржишта.[78] На рујанском прибрежју и оквиру, и северном делу области, на свом пространству, сточарство је било претежнија и важнија грана привреде. Крмну базу сточарства чиниле су простране сенокосне алувијалне ливаде и утрине на вишем терену. Сточарство се као експортна производња у већем обиму развила по одласку номада Ашана. У жупној и испашама плодној Прешевској Моравици, Ашани су и зимовали и напасали своја стада. у XIX веку на утринама Рељана, данашњем атару Големог Дола, које су издаване Ашанима као пасишта, напасало се 3 — 6000 ашанских оваца.[79] Због изобиља травних површина моравичког алувијона и гајење крупне стоке, изразитог експортног значаја, имало је високи удео у производњи. Из већине села свако домаћинство је с јесени продавало по неколико грла крупне стоке. У низијским селима биволи су више гајени од волова, а чувао се и већи број коња. У селу Жујинцу није било домаћинства које није имало ергелу од 7 — 10 коња.[80]

Последњи период турске владавине карактерише и процес наглог обешумљавања висинског дела области. Шума је искрчена, не само око путева, већ и на свом рујанском ободу где је било и црногорице. Последњи остаци четинарске смреке постојали су на врху Рујна и у првој деценији нашег века.[81]

С обзиром да је Прешевска котлина, у последњим деценијама турског господарства, имала само два мања тржишта, Биљачу и Прешево, то је гравитирала полицентрично и на градска тржишта суседних области. Бујановац је био тржиште поглавито за ужарију коју су по

78. Уп. Исто, с. 82—83, 84, 35.
79. Исто, с. 204—205.
80. Исто, с. 203.
81. Уп. Ст. Новаковић, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке, с. 12; Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, с. 88.

селима куповали и врањски трговци. Стоку, сточарске производе, жито и дуван апсорбовало је више Куманово а мање Бујановац. У Куманову продавало се и грожђе. Стоно грожђе из Прешева односило се и у Скопље и друге градове.[82]

Знатна популација и неразвијеност тржишта, те бројне дажбине и намети, у последњем периоду турске доминације, изазвали су печалбарство као нужни извор осиромашених домаћинстава за допунским новчаним средствима. Становништво висинских села одлазило је на печалбу поглавито у Турску, у косовске, солунске и битољске крајеве. У тим пределима били су чувени прешевски косачи и жетвари. У првој деценији XX века ради зараде почело је одлазити у печаловину на земљорадничке радове и православно становништво низијских села. Арбанаси су се бавили углавном рабаџилуком и кириџијањем коњима.[83]

* *
*

Оставши без административног средишта у Прешевској Моравици, повлачењем српско — турске границе 1878. год., Турци су установили у Прешеву кајмакамлук и кадилук и населили 250 махаџирских домаћинстава из Врања.[84] Каза Прешево је, по турским изворима, 1896/7. године обухватала 122 села са 6.958 домаћинстава и 42.248 становника (22.224 мушких и 20.024 женских). У њеној унутрашњости било је до 500 дућана, неколико станица, 1 седмогодишња школа, 13 џамија, 3 месџида (малих џамија), 14 муслиманских школа са 364 ученика и друге 4 школе са 138 ученика.[85] У селима су занатлије биле поглавито ужари („сукачи") и мутавџије. У селу Жујинцу свих пет српских домова бавили су се тим занатом и сваки је поред куће имао ћерану.[86]

Но, иако је постало среско административно и судско седиште, Прешево је, по изјави и самог прешевског кајмакама, и 1886. године било село. Те године имало је, укључујући и досељених 250 мухаџирских, 500 кућа.[87] Оно је, како је сасвим тачно истакао **В. С. Радовановић** (1928) „почело више напредовати тек од 1888., када је добило 3 км удаљену железничку станицу на главној моравско — вардарској прузи.[88]

Спровођењем железнице и успостављањем поштанско — телеграфских веза, Прешево постаје варошица (касаба), јер је поред управе до-

82. Уп. М. Костић, Врањско-Бујановачка котлина, с. 204—205; Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, с. 84, 35, 203; А. Урошевић, Куманово, с. 16—17.

83. Јужна Стара Србија II, с. 92.

84. Ст. Новаковић, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке, с. 8.

85. С. Ризај, Каза Прешова 1896 7. године. с. 440.

86. Јужна Стара Србија II, с. 202—203; Уп. Ј. Цвијић: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I* (Београд, 1906.) 188.

87. Ст. Новаковић, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке, с. 8.

88. V. S. Radovanović: *Prešovo* (Narodna enciklopedija SHS, knj. III, Redaktor St. Stanojević, Zagreb, 1928.), 677.

било и савремену важну саобраћајну функцију. По турским изворима, 1896/7. године, имало је 3 махале са 600 домаћинстава. У насељу су постојале и 2 џамије, и државна зграда, 1 испостава телеграфије и поште, 1 полицијска станица, 1 депо, 1 општинско купатило (хамам), 2 муслиманске школе са 144 ученика и друго.[89] По **Т. П. Станковићу** (1897) од 600 кућа варошице 570 су биле мухамеданског, а око 30 српског становништва. Срби су радили код богатијих Арбанаса као чифчије и слуге, обрађујући им земљу под извесном платом или за награду у натури.[90] У првој деценији XX века српско становништво Прешева готово се све иселило. По **Ј. Хаџивасиљевићу** (1913) Прешево је око 1909. год. имало 640 домова. Сем 43 куће Цигана православне вере и 82 куће Цигана мухамеданаца, у варошици су живели једино Арбанаси и 4 куће Турака и неколико чиновника.[91]

Са прерастањем села у варошко насеље, у Прешеву се формирала чаршија која се одликовала чистоћом. Средином чаршије протицала је Прешевска река, која је, умногоме, олакшавала одржавање чистоће, јер се у њу бацало све смеће које је вода односила.[92] Године 1909. у чаршији је било око 30 дућана, трговина и радионица разних заната.[93]

Ј. Цвијић (1906) је с пуним правом у заварошена села са недељним трговима и изгледом варошица, у јужном делу јужноморавске удолине уврстио и Биљачу напоредо са Прешевом и Бујановцем.[94] Већ је наглашено да је и Раовица (Ораховица) такође имала недељни пијачни дан и нека друга обележја варошког живота. Међутим, од сва три, у последњим деценијама османлијског феудализма, заварошена насеља Прешевске котлине, најживља трговинска циркулација и занатска делатност обављала се у Биљачи.

По **Ј. Ф. Трифуноском** (1948) у Биљачи су 1878. год. сграђене касарне за турски гарнизон, што је утицало на оживљавање пута Моравица—Пчиња.* Ради снабдевања гарнизона и увећаних потреба саобраћаја, у том најразвијенијем насељу на ободу Рујна, отворени су ханови, кафане, разне трговине и занатске радње. У привредном животу нарочито су се истакли досељеници цинцарски и велешки трговци. Они су у Биљачи имали дућане и „магазе". Чаршија, са пазарним даном и годишњим панађуром, развила се и око касарна, школе и општине, „Уторни-

89. С. Ризај, Каза Прешова 1896/7. године, с. 440.
90. Т. П. Станковић: *Путне белешке по Старој Србији 1871—1898.* (Београд, 1910.),25.
91. Јужна Стара Србија II, с. 32.
92. Т. П. Станковић, Путне белешке, с. 24—25.
93. Јужна Стара Србија II, с. 34.
94. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију, I, с. 188.

* Да је Биљача била важно привредно средиште сазнао је и *А. Урошевић* (1949) проучавајући Куманово. Он наглашава да је у Куманово „грнчарија у турско доба донешена из Биљаче". С друге стране, кумановске трговачке радње колонијалном и мануфактурном робом су у новије време снабдевале и трговачке радње Прешева (А. Урошевић: *Куманово*, Годишен зборник, Кн. 2, Филозофски факултет на универзитетот — Скопје, Скопје, 1949, 19 — 20).

ком на биљачки пазар долазило је више света него у Прешево. О панађуру поред сељака из Моравице, Пчиње и ближе околине, долазили су трговци од Горње Мораве, Криве Паланке и Овчег поља".[95]

* * *

Пред ослобођење од Турака (1912) и села Прешевске котлине су била издиференцирала своју генетску фисурацију и морфологију. Ова је област отада позната као предео релативно великих села, али јако збијених и малог обима.[96]

По подацима које је објавио **Ј. Хаџивасиљевић** (1913) у 14 села Прешевске котлине, насељена арбанашким становништвом, око 1909. год. налазио се следећи број домова: Норча 50, Црнотинце 60, Неговац 40, Берчевац 15, Гаре 20, Нисалце 50, Илинце 50, Алеђерце 40, Самољица 50, Летовица 51, Шушаја 16, Врбан 25, Грамада 15 и Славујевце (Бугарињe) 54 домова. У осталим мешовитим селима (са измешаним српским и арбанашким становништвом) исте године број домова је износио: Чукарка 3 српска и 50 арбанашких, Стрезовце 10 српских и 1 арбанашки, Големи Дол 10 српских и 20 арбанашких, Рељан 20 српских и 20 арбанашких, Буштрање 20 српских и 25 арбанашких, Жујинце 20 српских и 60 арбанашких, Букоревце 5 српских и 41 арбанашких, Рајинце 3 српска и 102 арбанашка, Ораовица 9 српских и 149 арбанашких, Боровац 20 српских и 15 арбанашких домова.[97]

Ови подаци показују да су се, сразмерно пространству атара, бројна села у XIX веку прилично и знатно развила, а она са варошким обличима живота, чак врло знатно. Биљача и Ораовца имале су преко 150, а Рајинце више од 100 домова. Док је Биљача (са 81. српским домом) достигла 180, Ораовица се увећала на 158, а Рајинце 103 дома. Веома су нарасла и мала села. Упоређењем података из харачких и спахијских дефтера од 1859—1867. г. и из 1909. г. види се да се Рељан увећао од 17 на 40 кућа.[98] По том, и другим примерима, излази да су се села Прешевске котлине за педесетак година у другој половини XIX века и доцније бројем домова, а свакако и становништва, удвостручила или бар приближно двоструко увећала.

Друштвено-географски развој у капиталистичком систему старе Југославије изразио се разноврсним променама демографског, економског и насеобинског карактера.

Балкански и први светски рат утицали су, у знатној мери, на активизацију мухаџирских струја и етничку смену становништва. Појединачна исељавања муслимана почела су од 1912. године одлажењем у

95. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 271.
96. Ј. Цвијић, Основе I, с. 188.
97. Јужна Стара Србија II, с. 133, 135.
98. Исто, с. 148, 62—63.

Турску, у Куманово или у Скопље.[99] Из варошице Прешева Турци су се такође почели исељавати. Емиграциона кретања Турака, која су почела од 1912. год. за време балканског рата, трајала су све до 1965. године.[100] После првог светског рата на место исељеног, колонизовано је српско становништво, углавном из оближњих пасивних крајева. Сем колониста, у времену између два светска рата, населили су се и досељеници који су купили земљу. Већина ових досељеника насељена је у селима рујанског прибрежја. У атарима поткарадачких села колонисти су насељени једино на утрини. Куће за становање саградили су на улазу у већа села. Њихове куће чине посебне групе у Црнотинцу и Ораовици.[101] По **Ј. Ф. Трифуноском** (1948) те досељеничке групе у селима југоисточног и источног дела области чине главнину становништва инверсне северне (95%) и источне миграционе струје. У том делу области живе помешано у готово свим селима са становништвом осталих миграционих струја.[102]

Према нашим теренским испитивањима, колонисти су на рујанском прибрежју, углавном на напуштеном земљишту које су раније држали Арбанаси, добијали око 5 ха пољопривредног земљишта. Колонизовани су поглавито сиромашнији учесници из балканског и првог светског рата и чланови њихових породица.

У Самољици је колонизовано пет српских породица. Колонисти су добили 2,5 ха обрадивог земљишта и толико исто утрине.

Сем разоравања утрина, коначним озиравањем, и обликовањем посебних односа, привредни живот карактерисала је јача оријентација у гајењу дувана[103] и опадање продукције конопља. Значајем се истицало и планско сточарство. На Карадагу су и суподинска села имала по пропланцима своје сточарске колибе. Главнина колиба села Ораовице налазила се на Мирашевцу, у горњем току Ораовачке реке. Многа домаћинства чувала су већи број коза, а мање оваца. На планинским колибама прикупљало се млеко и односило на железничку станицу Прешево, где га је откупљивала задруга из Куманова. Од овог млека израђивао се качкаваљ у Куманову. У међуратном периоду досељеници су почели да гаје свиње.

Интензивирање козарства веома је утицало на пропадање карадачких шума. Услед тога и обешумљавања сечом, на нагибним теренима ојачао је процес денудације те је земљишни покривач, и на карбонатној и на силикатној подлози, почела да разрива убрзана ерозија.

* *
*

99. Ј. Трифуноски, Кумановско—Прешевска Црна гора, с. 104.
100. Т. П. Вукановић, Прешево, с. 9.
101. Уп. Ј. Ф. Трифуноски, Кумановско-Прешевска Црна гора, с. 66.
102. Исти, Моравица, с. 245.
103. Уп. Мил. М. Савић: *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, књ. VШ (Сарајево, 1930.), 122.

Бројно стање домова и становника по насељима, те њихов степен развитка, показују подаци пописа из 1921. године.

ПРЕГЛЕД БРОЈНОГ СТАЊА СТАНОВНИШТВА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ 1921. ГОДИНЕ[103а]

Насеље	Број домова	Број становника	Насеље	Број домова	Број становника
Алиђерце	47	311	Илинце	36	219
Берчевац	24	121	Летовица	114	545
Биљача	265	1286	Неговац	20	117
Боровац	16	111	Несалце	87	484
Братоселце	22	170	Норча	67	337
Буковац	13	78	Ораовица	221	1248
Букоревац	46	269	Прешево	656	3214
Буштрање	106	489	Рајинце	130	717
Врбан	20	118	Рељан	63	350
Гаре	29	144	Самољица	49	163
Грамада	15	64	Славујевце	32	207
Големи Дол	27	161	Стрезовце	45	282
Господинце	14	78	Црнотинце	98	518
Жујинце	85	553	Чукарка	19	130
Маминце	10	50	Шушаја	29	180
Лоше Букоревце	5	25			

У капиталистичкој Југославији најразвијенија насеља била су Прешево (656 дом.), Биљача (265 дом.) и Ораовица (221 дом.), док су преко 100 кућа имала Буштрање (106), Рајинце (130) и Летовица (114). У Биљачи је било седиште биљачке општине за 12 села са 939 домова и 4737 становника, у Жујинцу седиште жујинске општине за 11 села и заселак Маминце, а у Прешеву седиште прешевске општине за 8 села и заселак Лоше Букоревце. Изван Прешевске котлине, левосојској општини припадала су само села Боровац, Несалце и Врбан.

У старој Југославији Биљача је умногоме изгубила ранији економски значај. Од напредне чаршије, до 1912. године представљене са 120 дућана, у 1940. год. одржало се само 15.[104] Насупрот Биљачи, Прешево је као главно предеоно средиште, изразитије афирмисало економску поглавито трговинску и гравитациону функцију. Међутим, главнина становништва је живела од аграрне производње. Тога ради је Прешево било, а умногоме је и данас остало, претежно аграрна варошица.

Најзад, напомиње се да су колонизацијом и осталим досељавањем, при неким селима настали издвојени крајеви. Самољица је и данас у целини разређеног типа.

103а. *„Речник места" Кр. СХС* (Београд, 1925.), 59—60, 61.
104. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 271.

САВРЕМЕНА ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА

Структуралне одлике становништва

Механичко кретање становништва приказује се по насељима резултатима пописа 1948. 1953. и 1961. године.[105] У времену од 1960 до 1965. године ово кретање у неколико показују процењени подаци за општину Прешево.[106]

БРОЈНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА У НАСЕЉИМА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ (1948 — 1961)

Насеље	Становништво						Домаћинства					
	број становника према попису			индекс			број домаћинстава према попису			просечно становника на 100 домаћинства		
				1953	1961	1961						
	1948	1953	1961	1948	1948	1953	1948	1953	1961	1948	1953	1961
Алиђерце	539	615	677	114,1	125,6	110,1	84	81	80	642	759	848
Берчевце	217	214	233	98,6	102,8	104,2	38	37	32	571	578	697
Биљача	1695	1773	1613	104,6	95,2	91,0	293	302	306	578	587	527
Боровац	322	350	373	108,7	115,8	106,6	36	49	62	894	714	602
Братоселце	267	292	298	109,4	111,6	102,1	37	39	45	722	749	662
Буковац	114	129	144	113,2	126,3	111,6	15	15	15	760	860	960
Букоревац	457	526	597	115,1	130,6	113,5	75	82	93	609	641	642
Буштрање	804	853	899	106,1	111,8	105,4	125	129	136	643	661	661
Врбан	237	269	306	113,5	129,1	113,8	28	34	47	846	791	651
Гаре	290	282	238	97,2	82,1	84,4	45	44	33	644	641	721
Грамада	154	183	199	118,8	129,2	108,7	19	27	38	811	678	524
Големи Дол	360	395	435	109,7	120,8	110,1	48	52	60	750	760	725
Госпођинце	164	132	113	80,5	68,9	85,6	24	23	22	683	574	514
Жујинце	948	1018	1068	107,4	112,7	104,9	132	145	143	718	702	747
Илинце	334	328	336	98,2	100,6	102,4	54	55	49	619	596	686
Летовица	984	946	1072	96,1	108,9	113,3	150	142	177	656	666	606
Неговац	221	249	277	112,7	125,3	111,2	37	43	46	597	579	602
Несалце	884	981	1081	111,0	122,3	110,2	143	151	170	618	650	636
Норча	597	637	738	106,7	123,6	115,9	94	98	111	635	650	665
Ораовица	2189	2388	2698	109,1	123,3	113,0	317	358	396	691	667	681
Прешево	5102	5051	5680	99,0	111,3	112,5	931	934	1103	548	541	515
Рајинце	1426	1742	1683	122,2	118,0	96,6	213	262	250	669	665	673
Рељан	670	668	633	99,7	94,5	94,8	104	110	114	644	607	555
Самољица	599	673	748	112,4	124,,4	111,1	96	97	105	624	694	712
Славујевце	562	603	735	107,3	130,8	121,9	82	87	98	685	693	750
Стрезовце	922	945	1038	102,5	112,6	109,8	122	140	141	756	675	736
Црнотинце	919	1010	1103	109,9	120,0	109,2	136	151	159	676	669	694
Чукарка	312	328	355	105,1	113,8	108,2	48	47	58	650	698	612
Шушаја Горња	72	67	93	93,1	129,2	138,8	13	14	15	554	479	620
Шушаја Доња	196	237	235	120,9	119,9	99,2	25	32	31	784	741	758

105. Popis stanovništva 1961, knj. X, *Stanovništvo i domaćinstva u 1948, 1953. i 1961.* (SZS, Beograd, 1965.), 68—69.

106. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 30* (Zavod za statistiku SRS, Beograd, 1966.), 2.

Док главнина низијских насеља показује, са неким одступањима и наглашенијим колебањем, тенденцију пораста или стално увећање броја становника а нарочито домова — што се све више одражава у просторној агломерацији — власника села са оскудним економским изворима и степену аграрне засићености, видно опадају и бројем становника и домаћинства. С погледом на величину насеља, депопулација и расељавање у планинском селу Гаре, врло су изразити. У целој области пак, интензивним развојем истичу се понајвише Ораовица и Прешево. Иако имају ограничене и неједнаке економске могућности многа домаћинства у већини села бројем чланова су врло знатна.

ПРОЦЕЊЕН БРОЈ СТАНОВНИКА ПО ГОДИНАМА ПРЕМА ПОЛИТИЧКО-ТЕРИТОРИЈАЛНОЈ ПОДЕЛИ 1. 1. 1966.

	Број становника на дан 30. 6.					
Општина	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Прешево	26266	26900	26487	26612	26186	26469

Процена броја становника за општину Прешево у времену 1960—1965. год. показује, као и у приказаном претходном периоду, демографско колебање, изразито између узастопних година. Ипак се у 1965. год., у поређењу са 1960, испољио приличан суфицит становништва.

Природно кретање становништва, као и на осталој територији врањског гравитационог подручја, и у Прешевској Моравици је позитиван демографски и економски чинилац.[107] Ова проблематика може се углавном сагледати из података средњих вредности виталних коефицијената од 1960 — 1965. год.,[108] у истом периоду за који је изнета и процена броја становника општине Прешево.

СРЕДЊЕ ВРЕДНОСТИ ВИТАЛНИХ КОЕФИЦИЈЕНАТА ОД 1960 — 1965. ГОД.

Подручје	На 1000 становника		
	живорођени	умрли	природни прираштај
Општина Прешево	35,5	12,4	23,1
Врањско поморавље	22,5	9,3	13,2
Србија	19,6	9,4	10,2
Ужа територија републике	16,4	8,6	7,8

107. Уп. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с. 222—225.

108. Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 30, s. 52, 18, 41, 7. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1968.* (god. XV, SZS, Beograd, 1968.) 80.

Наталитет становништва Прешевске котлине је међу највећим у СФРЈ. Он је највећи и на територији врањског гравитационог подручја (Врањско поморавље 22,5‰), а знатно је изнад просека Србије (19,6‰) и уже територије те републике (16,4‰).

ВИТАЛНИ ДОГАЂАЈИ И КОЕФИЦИЈЕНТИ 1965. ГОД.

Подручје	Живорођени		Умрли		Природни прираштај	
	свега	у ‰	свега	у ‰	свега	у ‰
Општина Прешево	965	36,3	288	10,9	677	25,6
Врањско поморавље	3711	21,3	1389	8,0	2322	13,3
Косово	43482	39,9	11619	10,7	31863	29,2
Ужа територија Србије	76964	15,4	40460	8,1	36504	7,3
Ср Србија	149777	18,8	70200	8,8	79577	10,0
СФРЈ	408158	20,9	170549	8,7	237609	12,2

Статистички подаци о виталним догађајима и коефицијентима за 1965. год. показују, да је наталитет становништва Прешевске котлине знатно и изнад југословенског просека (20,9‰) а приближан Косову које је на првом месту у нашој земљи (39,9‰). У Прешевској котлини, као и на Косову, врло висок наталитет је последица јаке фертилности арбанашког становништва. По попису од 1961. год. у општини Прешево, од укупно 26738 становника, Срба је било 6741, а Арбанаса 18229. Од осталих народности бројнији су били једино Турци (1402).[109]

Врло високом наталитету одговара релативно висок морталитет. У 1965. год. био је изнад свих приказаних показатеља. Иначе морталитет овдашњег становништва је углавном на нивоу косовског. Он није последица културне заосталости или нехигијенских услова живота, већ јаке концентрације и биолошког тока.

Услед позитивних виталних одлика, природни прираштај становништва Прешевске котлине је стално висок. У просеку (23,1‰) а више од двоструко СР Србије (10,2‰). У СФРЈ једино је мањи у поређењу са Косовом (1965. год. 25,6 : 29,2‰). Ако се о дугорочним тенденцијама кретања становништва могу поставити елементарне претпоставке на основу схватања о виталитету последњих година међу предеоним становништвом, онда се може рећи да планирање породица у савременом смислу већ наилази на разумевање. То би значило да ће природни прираштај показивати постепено опадање.

109. Popis stanovništva 1961, knj. VI, *Vitalna, etnička i migraciona obeležja* (SZS, Beograd, 1967.), 82.

МИГРАЦИОНА ОБЕЛЕЖЈА У НАСЕЉИМА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ ПРЕМА ПОПИСУ ОД 1961. ГОД.

Насеље	Свега	Становништво које од рођења станује у истом насељу	Радници — службен. свега	Радници — службен. који раде изван нас. у коме станују
Алиђерце	677	514	5	1
Берчевце	223	171	8	5
Букоревац	597	429	33	31
Буковац	144	109	4	1
Буштрање	899	652	14	5
Црнотинце	1103	832	45	26
Чукарка	355	221	32	26
Доња Шушаја	235	172	12	7
Гаре	238	183	8	—
Големи Дол	435	307	7	6
Горња Шушаја	93	74	—	—
Госпођинце	113	82	1	—
Илинце	336	253	1	—
Норча	738	509	66	27
Ораовица	2698	2099	115	17
Прешево	5680	3917	759	45
Рајинце	1683	1200	87	43
Рељан	633	421	35	7
Славујевац	735	540	22	17
Стрезовац	1038	737	62	49
Жујинце	1068	764	30	25
Биљача	1613	1122	100	18
Боровац	373	263	19	6
Братоселце	298	214	3	1
Грамада	199	100	28	20
Летовица	1072	776	61	42
Неговац	277	209	1	—
Несалце	1081	819	35	16
Самољица	748	565	4	3
Врбан	306	232	—	—

Резултати пописа о миграционим обележјима по насељима 1961. год.,[110] показују да је у већини насеља, поглавито оних која припадају комуни Прешево, врло бројно становништво које од рођења станује у свом насељу. У том погледу село Горња Шушаја, у коме од укупно 93 становника 74 (79,5%) станује од свог рођења, је редак пример „везаности" за матично тло. То село није имало нити једног радника или службеника.

110. Попис становништва 1961, књ. XII, *Миграциона обележја* (Резултати за насеља), (СЗС, Београд, 1966), 68—69.

Аметанастазички карактер становништва Прешевске котлине је изузетна појава у миграционо веома динамичној јужноморавској удолини. У нашој савременој социјалистичкој друштвеној активности, у којој на јужноморавској магистрали — једној од најфреквентнијих југословенских саобраћајних артерија — живот струји у непрекидном току интерполације село — град, аметанастазичност ове области је један од индикатора њене економске неразвијености. Она се рељефно испољава и поређењем са Алексиначком котлином, из северног подручја јужноморавске удолине, јер је и тој котлини, такође типичној аграрној области на највећем пространству, средиште још увек релативно мање градско насеље Алексинац, али су њеним многим селима често главни носиоци агране економике и пољопривредне делатности уопште, углавном „старачка домаћинства". Док је, дакле, недостатак радне снаге на селу и данас раширена појава у већини осталих области јужноморавске удолине, у прешевском крају и по миграционим обележјима као друштвено-географском показатељу, доминира сасвим супротан, акутан проблем вишка радне снаге. Узрок томе је слаба атрактивна моћ Прешева, предеоног средишта са зачетном индустријом, у овом крају тек перспективном а у осталој јужноморавској удолини увелико водећом и најакумулативнијом граном привреде.

Према бројном стању становништва, сталном радном миграцијом до 1961. год. бројније је било обухваћено само неколико насеља, поглавито Чукарка, Стрезовце и Летовица. Међутим, наглашава се да се радна миграторика овдашњег становништва не огледа само у сталном радном односу, већ, понајвише, у сезонском економском кретању. Нашим теренским анкетирањем утврђено је, да многа домаћинства, из готово свих насеља, новчана средства умногоме остварују од сезонског физичког рада. Одлази се већином у Београд, Бачку а нарочито Банат. У Београду Моравићани су углавном физички грађевински, а у Војводини пољопривредни радници. Ови други обављају све пољске послове а највише су упослени при жетви и брању кукуруза. Сезонски рад се обавља током лета и јесени, а радници се враћају својим кућама у зимске дане. Од 1969. год. опточео је организован одлазак на рад у иностранство. Овдашњи радници ангажовани су, углавном, за послове на пољопривредним имањима у Немачкој и Француској.

Структуру становништва према активности и делатности у општини Прешево детаљно показује попис од 1961. године. По њему, од укупно 26738 становника, активног је било 10350, а издржаваног 16.388. Према делатности у рударству је било обухваћено 676, индустрији 1203, пољопривреди 20208, шумарству 28, грађевинарству 766, саобраћају 563, трговини 264, угоститељству 28, занатству 819, личним услугама 56, комуналној делатности 31, државној управи и правосуђу 375, културно-просветној и научној делатности 473, здравственој и социјалној

делатности 51, банкарству и осигурању 21, осталим делатностима 100, ван делатности и непознато 896 и лица са личним приходом 180.[111]

У рудаској делатности на 171 активног било је, по томе попису, 505 издржаваног становништва, што је према ниским дохоцима овдашњег, најчешће неквалификованог радништва, чинило јако социјално оптерећење. И у већини осталих делатности био је знатно већи број издржаваног становништва према ономе које привређује. На 414 активног становништва упосленог у индустрији, долазило је 789 издржаваног, 239 активног у грађевинарству 527 издржаваног, а 166 активног у саобраћајној делатности 397 издржаваног. Несразмерно велики број издржаваног према активном становништву последица је мале укључености женског становништва у савремене економске делатности па и непољопривредни рад уопште. Од укупно 10350 активног становништва општине Прешево, 1961. год. женског је било само 2755 (26%). Данас су, међутим, привредна активност и друштвена ангажованост женског становништва и албанске народности веће. С тим у вези, и начин живота видно се побољшао, нашто указује и чињеница о све већој употреби савремених саобраћајних средстава. И на путевима између села саобраћај се обавља мотоциклима и мопедима, а млађа женска чељад користе бицикле. Нека домаћинства саобраћају са градским тржиштима својим камионетима. Укратко, ранија породична затвореност, поглавито код веома гостопримљивог арбанашког становништва, постепено изчезава.*

ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО И АГРАРНЕ ПОВРШИНЕ У НАСЕЉИМА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ ПО ПОПИСУ 1960. ГОД.

Насеље	Укупан број газдинства	Број становника на газдинствима	Број пољоприв. радника на газдинствима	Укупна коришћена површина у ха	Површина оранице и башта у ха
Алеђерце	83	675	216	322	272
Берчевце	31	221	121	195	59
Биљача	270	1592	744	859	512
Боровац	56	359	167	365	173
Братоселце	46	299	162	252	152
Буковац	17	137	58	53	26
Букоревац	92	600	204	276	199
Буштрање	135	907	500	546	228
Врбан	46	296	161	145	66
Гаре	35	257	108	239	79
Грамада	38	210	86	143	74
Големи Дол	60	442	207	254	183
Горња Шушаја	16	92	36	78	25
Госпођинце	21	116	63	157	46

111. Попис становништва 1961, књ. VIII, *Економска обележја становништва* (СЗС, Београд, 1966.), 105.

* Детаљно о етно-социолошким и другим приликама и еманципацији становништва Прешева у расправи *Т. П. Вукановића* о том насељу (Прешево, с. 25 — 27, 28 — 30, 46 — 52).

1	2	3	4	5	6
Доња Шушаја	31	230	95	58	51
Жујинце	137	1518	712	874	544
Илинце	50	324	140	187	75
Летовица	162	1014	442	398	298
Неговац	43	201	71	122	63
Несалце	160	1025	461	535	402
Норча	108	721	284	583	184
Ораовица	352	2541	886	704	537
Прешево	775	3999	1413	1091	668
Рајинце	236	1520	639	638	471
Рељан	113	683	273	405	313
Самољица	105	769	341	425	269
Славујевце	94	715	276	442	315
Стрезовце	140	578	190	358	270
Црнотинце	154	1070	351	397	273
Чукарка	52	335	172	207	150

У погледу бруто насељености, према попису од 1961. год., Прешевска котлина са 118 ст/км^2 долази међу најнасељеније области наше земље. Она је знатно не само изнад југословенског (72,5 ст/км^2) већ и изнад просека ужег подручја Србије (89,2 ст/км^2.).[112]

Међутим, како ову котлину са 91% (1960) насељава аграрно становништво,[113] то су и за друштвено-географска разматрања значајнији показатељи о **насељености пољопривредних и ратарских површина.** Насељеност Прешевске Моравице са 2,07 ст/ха пољопривредне и 3,31 ст/ха ратарске (1960) је у котлинским пределима међу највећим у СФРЈ. Она је највећа у читавој моравској удолини, као и у врањском гравитационом подручју (Врањско — бујановачка област: 1,27 ст/ха пољопривредне, 2,45 ст/ха ратарске површине).[114] Овакво стање аграрне насељености, и без оцене произведене вредности земљишта и природних фактора уопште, довољан је доказ велике аграрне пренасељености.

Поседовни односи. — Према попису од 1961. год. у проученој области заступљене су све основне категорије поседовног поретка, а у већини насеља бројна су и пољопривредна домаћинства без поседа. Највећи је број беземљаша у Биљачи (263), ранијем насељу градског живота, а затим Прешеву (205), Ораовици (96), Летовици (71) и Несалцу (67). Од 30 насеља Прешевске котлине само у 11 непостоје пољопривредна домаћинства без поседа. Та 11 села су, углавном сиромашна планинска или скорашња колонистичка насеља.

112. Уп. Статистички годишњак Југославије 1968, с. 80, 326.
113. *Popis poljoprivrede 1960, knj. I* (SZS, Beograd, 1964.), 386—387.
114. Уп. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с. 221—222.

ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ВЕЛИЧИНИ ЗЕМЉИШНОГ ПОСЕДА У НАСЕЉИМА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ (1961)

Насеље	0, 06 до 1,00 ха	1,01 — 3,00	3,01 — 5,00	5,01 — 10,00	10,01 и више ха	Без поседа
Алићерце	19	220	188	187	18	18
Берчевце	33	134	26	—	—	11
Биљача	157	346	278	121	49	263
Боровац	16	37	126	95	44	6
Братоселце	—	75	153	50	6	7
Букоревац	27	248	130	55	—	13
Буковац	36	64	30	—	—	—
Буштрање	41	344	275	142	8	1
Врбан	6	129	80	65	18	3
Гаре	14	158	20	13	4	—
Грамада	—	34	56	40	—	—
Големи Дол	44	184	131	47	—	—
Горња Шушаја	3	—	8	65	16	—
Госпођинце	1	28	28	19	21	1
Доња Шушаја	18	152	5	15	—	—
Жујинце	41	367	271	227	31	19
Илинце	6	64	88	131	41	—
Летовица	138	450	118	76	—	71
Неговац	37	108	69	46	8	—
Несалце	53	422	169	166	21	67
Норча	133	228	83	64	—	13
Ораовица	575	1300	144	25	—	96
Прешево	955	1025	148	43	23	205
Рајинце	130	779	381	55	1	38
Рељан	45	238	124	122	—	11
Самољица	78	300	264	91	—	—
Славујевац	25	126	212	227	60	—
Стрезовце	42	305	304	180	12	12
Црнотинце	160	462	148	128	—	11
Чукарка	4	116	31	94	—	—

Као и у суседној Врањско — бујановачкој котлини,[115] али са много већим бројем поседа почетних категорија, у Прешевској Моравици главнину поседа чине ситни (1 — 3), затим средњи (3 — 5), а врло су бројни и минијатурни (до 1 ха). У Прешеву (955), Ораовици (575), Црнотинцу (160), Норчи (133) и Летовици (138) минијатурни поседи су, после ситних, најбројнија категорија у целокупном поседовном поретку.[116] Овакви имовински односи, при постојећој природној основи и структури парцелизације, омогућују животни опстанак вишечланих домаћинстава једино рентабилном специјализацијом, и то на најпродуктивнијој поседовној површини, и допунском привредом.

115. Уп. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с. 226—227.

116. Popis stanovništva 1961, knj. XV, *Poljoprivredno stanovništvo*, (SZS, Beograd, 1966.), 66—67.

Географска индивидуалност области и њена регионализација. — Прешевска котлина је тектонски предиспонирана, и то раседима меридијанског и дијагоналног правца. Сем еруптивних пробоја и термалних појава на раседно порекло упућује и врло знатна разлика у висини између Рујна и Црне горе, разлика од 800 — 900 м, и ако су обе планине на знатном пространству састављене из истих кристаластих стена. **Ј. Цвијић** (1906) сматра да за прешевски део прешевско — кумановске удолине „нема података по којима би се могло закључити, да је узана тектонска потолина, већ се чини, да се дуж меридијанског раседа источно, рујанско крило спустило,[117] и по **М. Т. Луковићу** (1938), то је котлина створена дуж раседа. И он је не узима као засебну морфо-тектонску целину, већ као део велике „Кумановско — Прешевске котлине".[118] **Р. Ршумовић** (1969), међутим, држи да је прешевски део удолине у целини спуштен дуж раседа подножја обеју планина (Карадага и Рујна). По њему, на то упућује, према дну удолине, знатно надвишење Рујна које није чисто ерозивног порекла. При томе, претпоставља да спуштање није извршено дуж дислокација, већ „флексурних раседа".[119] Котлински карактер ове области, нема сумње, врло је изразит. Поред истакнутог, то доказује и морфохидрографска и тектонска граница. На Прешевској повији (460 м), сектору Норча — Стрезовце, је хидрографско развође, између Моравице у Прешевској и Бањске реке у кумановском басену, и морфолошка граница између тих басена и уједно моравске и вардарске удолине, а у непосредној близини на И — СИ-у и тектонска граница. Она је на **Геолошкој карти СР Србије** 1 : 200.000 (1968) означена, између Островице и Стрезовца, као покривени расед.[120] Према томе, географска индивидуалност Прешевске котлине потпуно је изражена и јасно зацртана како морфо-хидрографски тако и тектонски.

Према **А. Костићу и др.** (1961) Прешевска котлина је спуштена крајем креде и тада је дошло до трансгресије која је трајала кроз цео терцијар. У кумановско — прешевску удолину „трансгресија је надирала дуж спуштених котлина у којима је било и издизања, тако да су се образовала изолована језера." Крајем неогена нестала су ова језера, а формиране језерске терасе спуштају се дуж раседа меридијанског правца, док се са друге стране обнављају старе дислокационе зоне СЗ — ЈИ, које омогућавају пробијање и изливање младих базалтних лава почетком дилувијума.[121]

117. Ј. Цвијић, Основе I, с. 149.

118. M. T. Luković: *Geološki sastav i tektonika istočnog dela planine Crne Gore (Karadaga)*, (Vesnik Geološkog instituta kralj. Jugoslavije, knj. VII, Beograd, 1938.), 1, 24—25.

119. Р. Ршумовић: *Прешевска потолина* (рукопис) 4.

120. *Geološka karta SR Srbije 1 : 200.000, list »Skoplje — Kriva Palanka«* (Zavod za geološka i geofizička istraživanja — Beograd, Beograd, 1968.).

121. A. Kostić i drugi: *Alkalne bezaltoidne stene Žegligova severno od Kumanova* (Glasnik Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, Ser. A, knj. 14—15, Beograd, 1961.), 62.

Регионализација Прешевске котлине произилази из њене морфографске обликованости. Стога се на основи морфографских целина излажу физио-географски чиниоци а на њиховој улози и значају зоналне друштвено-географске карактеристике.

У низијском делу **алувијална раван Моравице** захвата средишњи, најнижи део котлине. Она је дуга око 20, а широка до 4 км. Сасотоји се од песковито-муљевитих и шљунковитих наноса. Пластику микрорељефа моравичке равнице чине утолегличасте депресије и алувијалне греде. Први облици су на еродираном алувијону и око напуштених ранијих корита Моравице и мртваја. Рајиначка греда је настала тектонским извијањем дна котлине на профилу Рајиначки рт — Самољичка чука. Букоревачка греда је, међутим, остатак вишег, неродираног, земљишта. Оно настаје јужно од Жујинца и обухвата виши део дна котлине до Прешевске повије.

По **Ј. Цвијићу** (1906) виши равничарски део котлине, у коме се и на најбољим ораницама наилази и на крупне облутке шљункова, има особине пинеплена: преко ерозијом засечених слојева од кристаластих стена сталожене су често знатне масе шљунка. То је знак да је Моравица своје корито померала. Судећи по шљунку изгледа да је пинеплен створен у плеистоцену. После тога оживела је ерозија и Моравица је своје корито издубила испод нивоа пинеплена. Сем спуштања ерозионог базиса на јачање ерозије вероватно су били од утицаја и постхумни тектонски покрети Скопске котлине.[122] Ова ерозија је била интентивна на сектору Букоревца. То показују топографски односи између букоревачке алувијалне греде, која је на висини 429 м, и инундационе равни на њеној ивици високе 423 м.

Река Моравица, која се тим именом почиње називати испод прешевске железничке станице, од става Норчанске и Прешевске реке чија су изворишта на Карадагу, због сасвим незнатног пада (око 1.15 м на 1 км) често се разлива те јој је ток на неким местима скоро неодређен.[123] Због тога је њена инундациона раван врло широка а поплаве у њој дуготрајне. **Ј. Ф. Трифуноски** (1948) истиче да је месеца новембра 1940. године равница око Моравице могла да се пређе само јужно од села Чукарке. „У осталом северном делу области поплавна вода имала је карактер језера".[124] Услед честих мигрирања тока, инундациони забарени појас у средишном делу котлине испуњава највећи део њеног дна. Узводно од Рајиначког моста он се пружа дужином од 4 — 5 км. Због незнатног пада и разводњавања данашње устаљено корито током лета има врло мало воде. Моравица лети одржава ток понајвише до рајиначко-самољичке пречаге. Већ пред мостом на пољском путу за Рајинце, ток је искидан а вода се находи једино на оголићеној издани. У северном

122. Ј. Цвијић, Основе I, с. 150.
123. Ј. Ф. Трифуноски, Моравица, с. 230.
124. Исто, с. 230.

суженом делу котлине, а нарочито на сектору Левосојске сутеске, последњих година обично је корито Моравице потпуно суво. Изградњом Аутопута оно је уништено, те река отада при поводњу тече свом ширином своје алувијалне равни. Сопственици земљишта поред Аутопута, да би заштитили своје ливаде од сталног засипања, отпочели су 27. јула 1969. године прокопавање новог корита уз насип Аутопута. Ова приватна самоиницијатива на одбрани од поплава и примитивној регулацији, усталиће ток Моравице свакако, само до првог већег поводња.

За хидрографске прилике котлинске равни од значаја је и ивична зона процеђивања и истицања на засеченој топографској површини. Извори питке воде неједнаке издашности избијају на морфолошкој граници дна котлине и прибрежја. Има их и под карадачким и под рујанским ободом, али су на појединим местима бројнији под првим. Између Црнотинца и Рајинца, у пољу поред железничког насипа, око неких извора створене су овеће локве. Служе и као појиште крупној стоци која се у крдима напаса на пространим сочним ливадама. Непосредно пред Левосојском сутеском, под Мостовљем поред пута за Левосоје у потесу Вучјак, један јачи извор каптиран је у задужбинску чесму. С обзиром да су задужбинске чесме данас ретка појава, саопштавамо натпис који гласи: „ Ову чесму подижу Еменовић Муса, Мизареф и Џафер из Бињаче уз помоћ хигијенског завода Врање 4. VIII 1956".

По **А. П. Димићу** (1938) главна **карактеристика климата** прешевског краја су топла и сува лета, хладне и оштре зиме. У овој области сукобљавају се утицаји умереноконтиненталне и медитеранске климе. Резултат ове трансакције огледа се у потенцираним негативним особинама оба климата, сувим и топлим летима. Због тога у низијском делу Прешевске котлине, нарочито на рујанском прибрежју где је изразит утицај ове комбинације, нема шуме, а остали биљни покривач, нарочито травни, опрљен је још у месецу јулу.[125]

СРЕДЊА ТЕМПЕРАТУРА, ПО ПОДАЦИМА МЕТЕОРОЛОШКЕ СТАНИЦЕ ПРЕШЕВО ЗА ПЕРИОД 1929 — 37. ГОД.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.	Колеб.
—0,8	—0,4	5,0	8,0	15,6	18,8	21,6	20,9	16,9	11,5	6,7	2,4	10,6	22,4

Према подацима метеоролошке станице Прешево за деветогодишњи период 1929 — 1937. год, **температура** у зимским месецима доста је ниска и претежно је испод 0^0, нарочито у јануару и фебруару. Прелаз из зиме у лето, а и лета у зиму није нагао, него најчешће постепен, што условљава пријатно и дуго пролеће и јесен, који су доста погодни за вегетацију. У јулу и августу, за време жарких дана, температура се пење и до 39^0, као што је био случај 17. VIII 1931. год. Тада је готово сва веге-

125. А. П. Димић: *Поднебље кумановског краја* (Архив Министарства пољопривреде, Год. V, св. 13, Београд, 1938.), 92, 110.

тација спрљена, сем у потесима који се наводњавају и на Карадагу где се осећа утицај висинске климе.* Рани мразеви су, због постепеног прелаза лета у зиму у целом току, ређи и мање штетни од позних. Позни мразеви јављају се крајем марта и почетком априла, а дешавало се да се јаве и у првим данима маја, као што је био случај у 1935. год. Ови позни мразеви наносе велике штете усевима. И слана, која се врло често јавља, може да нашкоди воћу, ако се појави за време цветања. Јавља се у пролеће до средине маја, а може се јавити и у јесен и то најчешће крајем септембра и почетком октобра. Тада често наноси штете позном поврћу.[126]

По **А. П. Димићу** (1938) релативна влажност овога краја је доста велика у свим месецима, а већа је од 66% и одликује се изразитим годишњим колебањем. Она стоји у обрнутом односу са температуром. У појединим годишњим добима је следећа: зима 84,4%, пролеће 72,8%, лето 67,0%, јесен 78,8%. Као што се види, пролеће, иако хладније од јесени, има ипак за 6,0% мању релативну влажност. Узрок овој појави је у томе, што је позна јесен прилично влажнија од раног пролећа, док мај и септембар имају скоро исту влажност. Овакав карактер релативне влажности указује зашто усеви овога краја не страдају сваке године од превелике суше, која настаје услед недостатка атмосферског талога и високе летње температуре. Знатна релативна влажност, дакле, умањује испаравање те је, и када нема довољно кишног талога, не тако велика оскудица у влази.[127] У погледу сличности — важног климатолошког еле-

---

* Напомињемо, да су од 1950 — 1963. год. објављена нередовна и непотпуна метеоролошка осматрања са станице Прешево и о термичким и другим приликама *Метеоролошки годишњак* I 1950 — 1963). По овим подацима узастопна температура осматрања постоје само за четворогодишњи период 1950 — 1953. год., затим за 1958, 1960. и 1962. годину. По свему томе, јануар је имао негативну температуру једино у 1950. год. (—3,1), а фебруар 1962. год. (—0,9). Више температуре од приказаних имали су знатно и април (8,6 — 13,4), август 20,3 — 24,8) и септембар (15,8 — 19,6). Због тога се и вредност за годишњу температуру такође знатно разликују. Док је у седмогодишњем периоду 1929 — 37. год. средња годишња температура износила 10,6°, она у поменутих 7 година испрекиданог низа 1950 — 1963. год. представља минималну екстремну температуру (10,6 — 12,2°). Мада су ова нова осматрања са метеоролошке станице Прешево недовољна и несигурна за научна разматрања, ипак се може претпоставити да се последњих деценија увећавају утицаји измењене или модификациране-медитеранске климе у регионалном („локалном") клими јужноморавске удолине. На то указује и карактер вегетације. По *А. Димићу* (1938) до села Табановца у Кумановској котлини наилазило се, сем културе мака, и по које стабло смокве и нара (Поднебље кумановског краја, с. 93). Данас се, међутим, зна да су у термичком погледу северније Врањско — бујановачка и јужније Скопска котлина скоро истоветне и да у Врањско — бујановачкој котлини могу успевати исте културе које успевају у Скопској котлини (М. Костић, Врањско — бујановачка котлина, с. 187). У Прешевској котлини пак, многа домаћинства у селу Ораовици и другим, углавном за своје потребе, стално гаје нут од кога праве леблебију. У овој котлини наилази се и на самоникло медитеранско и субмедитеранско биље.

126. Исто, с. 97—99.

127. Исто, с. 101—102.

мента који има значај модификатора поднебља — истиче се, да вегетациона периода има врло велики број ведрих дана (76,8), нарочито у последњим месецима, **када су управо сунчев сјај и топлота највише** и „Због тога је овај крај и познат по квалитету својих жетвених приноса, потребни вегетацији, јер **онда сазрева највећи број културних биљака. што је последица сунчане енергије,** која због мале облачности за време **формирања плодова и њиховог дозревања, доспева у великој количини на земљу и тиме даје биљци могућности** да све примљене материје претвори у продукте одличног квалитета". Али због недовољне количине атмосферског талога, овај крај се не истиче и висином жетвених приноса.[128]

СРЕДЊЕ МЕСЕЧНЕ И ГОДИШЊЕ ВИСИНЕ ПАДАВИНА, ПО ПОДАЦИМА МЕТЕОРОЛОШКЕ СТАНИЦЕ ПРЕШЕВО (Н = 486 м) 1925 — 1940.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. сума
41	38	42	53	68	78	34	29	36	76	46	76	615

СРЕДЊИ БРОЈ ДАНА СА ПАДАВИНАМА, ПО ПОДАЦИМА МЕТЕОРОЛОШКЕ СТАНИЦЕ ПРЕШЕВО ЗА ПЕРИОД 1925 — 1940.

Количина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
0,1 мм	7,9	6,8	6,3	6,9	10,5	7,5	4,7	3,8	3,8	6,9	6,2	9,0	80,3
1.0 мм	7,1	5,9	5,7	6,2	9,9	7,3	4,4	3,5	3,7	6,7	5,5	8,5	74,4
5.0 мм	2,9	2,3	3,1	3,8	5,1	4,7	2,4	2,1	2,2	4,4	3,3	4,7	41,0
10.0 мм	1,5	1,3	1,3	2,1	2,1	2,8	0,9	1,0	1,4	2,7	2,1	2,8	22,0

Средња годишња вредност падавина[129], коју прима низијски део области, не указује на већу аридност, али је она у стварности изражена због веома неуједначеног распореда. Мада се у вегетационом периоду (III — IX) излучи нешто више талога (54,9%) него у ванвегетационом, количина падавина у најтоплије време варира најнегативније: од 76 у јуну до 29 мм у августу. Како је током летњих месеци и релативно мали број дана са корисним падавинама, а кише чешће падају у пљусковима, количина талога није довољна за спонтани развитак биљног света. У Прешевској Моравици, као и у суседној Врањско — бујановачкој котлини,[130] сушност је јаче наглашена и због непропустљивости земљишта силикатне подлоге, испаравања и нагиба земљишта. Када у летње дане на рујанском прибрежју киша падне пљусковито, вода брзо отиче низ голи терен, тако да за релативно крако време земљиште опет постане сасвим суво. Према томе, наводњавање је у овом крају за пољопривреду насушна потреба. [131]

128. Исто, с. 105.

129. *Padavine u Jugoslaviji, Rezultati osmatranja za period 1925—1940.* (Prilozi poznavanju klime Jugoslavije 2, Hidrometeorološka služba FNRJ, Beograd, 1957.), 19.

130. М. Костић, Врањско-бујановачка котлина, с, 187.

131. А. П. Димић, Поднебље кумановског краја, с. 95, 97.

Утицај осталих климатских елемената је различит. Док је снег од користи за биљну производњу, јер његов покривач и у овој области има благотворан утицај на усеве штитећи их од хладноће, град може да нанесе велике штете. Најчешће пада у јуну, а од њега страда и дуван. Без изразитијег негативног дејства, у летњој половини године преовладавају северни и северозападни ветрови, а у зимској половини њима супротни — јужни ветрови. Најчешћи ветрови имају и скоро највећу јачину, а најређи су и најслабији ветрови.[132]

Према физиономичности, на котлинској равни издвајају се четири типа пејзажа. Њих чине појасеви: пустарског комплекса, ливадско-барске вегетације, хидрофилне шуме и пошумљавања, и поликултурни ратарски зирати.

Субекуманski **пустарски пејзаж** обухвата алувијално земљиште засуто песковитим и дробинским материјалом. Ове наносе, са рујанског прибрежја, стално транспортују и у Моравичкој равници депонују еродибилни периодски водотоци. Они тиме ток Моравице померају уз карадачко прибрежје. Како још нису предузете опсежније антиерозионе санационе мере, овај се појас стално проширује. Тиме се драгоцени аграрни фонд алувијалног земљишта непрекидно смањује, што је за народну привреду и овдашње пољопривредно становништво, које одиста веома оскудева у обрадивој површини, велики губитак. Већ данас овај појас, на сектору рајиначко — самољичке пречаге, простире се у великом комплексу. У њему се налазе само осамљени врбаци и коровно растиње.

Ливадско — барски пејзаж доминира на свом пространству инундационе равни. У њој земљиште, састављено од тиње, сушних лета губи пластичност и полигонално испуцава. Јула 1969. год. овај део Моравичке равнице био је тешко проходан, јер је на многим местима земљиште било толико испуцало, да је у процепе пропадала људска нога. Монотипни пејзаж у пољу Црнотинца испуњава, ширином око 2 км, сав простор на дну котлине, од железничког насипа до друма. Овај зелени природни пејзаж, у централном и северном делу котлине на њеном дну, представљају бујне ливаде и барско биље. „Зукве" и трава често, на истим местима, прожимају, а барско биље преовлађује или се јавља као искључиво растиње у утолеглицама с оголићеном издани. Оно заузима највеће пространство између рајиначко — самољичке пречаге и букоревачке алувејалне греде, а затим на сектору Левосојске сутеске, понајвише у проширењу Вучјака.

Пејзаж хидрофилних шума и пошумљавања у Моравичкој равници је најмањег пространства. Хидрофилне шуме се јављају поред ливада, углавном у оазама. Највећег су пространства око увора водотока, који се спуштају са рујанског прибрежја и пониру у моравичком алувијону. У ширем појасу има их и око напуштеног тока Моравице уз железнички насип у потесу Сува ливада. Регенерирани пејзаж обухвата

132. Исто, с. 96, 106, 108.

углавном багремову шуму. Она је засађена на пинеплениранom шљунковитом застору, најраспрострањенијем у североисточном делу Прешевског поља.

Пејзаж поликултурних ратарских зирата представља средиште агрикултуре Моравичке равнице. Доминантан је на пинеплениранom вишем земљишту јужног дела котлине и Прешевске повиje, изразит на рајиначко-самољачкој пречази и букоревачкој греди, а заступљен и на оцедном ивичном делу ширег дна котлине. Зиратно земљиште чине смоничаста тла веће педолошке вредности од смоница Врањско-бујановачке котлине. У тој суседној котлини смонице, које су се до данас очувале, представљају земљишта мале плодности, неповољних физичких особина, те је неопходно њихово поправљање.[133] У равни Прешевске котлине, међутим, земљиште поменутог типа је добре родности и без ђубрења. У томе се истиче Прешевско поље и пољски атар Ораовице.

За искоришћавање земљишта у овом субрејону ратарско-сточарског рејона Моравичке равнице, карактеристично је да у аграру још постоји архаична аутархичност. На најквалитетнијем земљишту дна котлине, у упоредним парцелама, гаји се једновремено кукуруз и овас. Рационалније искоришћавање земљишта изражено је у атару Букоревца. У окупљеним поседима блоковске парцелизације по систему потеса засејава се једна култура. Овај колективни продоред, који је представљао ограничење власникових права на својој баштини,[134] у атару Букоревца свакако је старијег настанка. На то су утицали и физио-географски чиниоци, јер Букоревац, према инундационој зони, са својим атаром на уздигнутом земљишту заузима релативно мали оцедни простор. Насеље се, дакле, морало прилагођавати могућностима свог „острвског положаја".

Главнина зирата, намењених тржишној производњи, је под културом дувана. У Раиначком пољу, на готово свом пространству, наизменично се смењују оранице под кукурузом и пшеницом са парцелама дувана. Дуван је врло значајна експортна култура, а код многих домаћинстава и једини такав производ. У његовој продукцији, на иоле погодном земљишту, учествује највећи број сеоских домаћинстава у готово свим насељима низијског дела Прешевске котлине. У овом крају, на територији СР Србије, извршена је најјача специјализација производње дувана. Моравички дуван типа „Отља", најраспрострањенија култура у овој области, која је била главни извор прихода великом делу пољопривредног становништва, на тржишту је познат по свом одличном квалитету.[135] Међутим, у последње две године, а нарочито 1969., дуван је у Прешевској котлини почео нагло да пропада. Због неочекивано вели-

133. O. Jovanović i Ž. Popović: *Pedološke osobine i pedološka vrednost smonica Vranjske kotline* (»Zemljište i biljka«, God. I, No 2, Beograd, 1952.), 263.

134. Уп. С. В. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва* I, организовање сељачке земљишне својине (Посебна издања САН, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. I, Београд, 1953.), 167—168.

135. Up. *Komune i privreda Jugoslavije, knj. I* (Zagreb, 1962.), 260.

ког умањења приноса, материјални положај многобројних произвођача постао је врло тежак.

Како монокултурна уска специјализација у производњи дувана, као рентабилне индустријске културе, није сигурна гаранција економске егзистенције пољопривредних домаћинстава са малом поседовном имовином, то се сточарство све више истиче као важна делатност привредног и свакодневног живота.

БРОЈНО СТАЊЕ РАДНЕ И ПРИПЛОДНЕ СТОКЕ У НАСЕЉИМА ПРЕШЕВСКЕ КОТЛИНЕ ПРЕМА ПОПИСУ ОД 1960. ГОД.[136]

Насеље	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и стеоних јуница	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Алиђерце	83	196	3	345	—
Берчевце	31	52	53	100	—
Биљача	270	347	198	938	69
Боровац	56	107	88	451	37
Братоселце	46	106	38	384	24
Буковац	17	35	34	57	—
Букоревац	92	189	68	5	5
Буштрање	135	271	98	1233	49
Врбан	46	71	51	170	—
Гаре	35	81	60	138	—
Грамада	38	70	39	184	8
Големи Дол	60	75	40	672	25
Горња Шушаја	16	24	21	62	—
Господинце	21	38	28	146	—
Доња Шушаја	31	52	36	186	8
Жујинце	137	388	115	501	13
Илинце	50	82	62	57	—
Летовница	162	201	86	482	10
Неговац	43	57	35	108	—
Несалце	160	203	139	325	—
Норча	108	127	99	200	—
Ораовица	352	542	238	717	7
Прешево	775	456	478	328	50
Рајинце	236	409	180	428	34
Рељан	113	274	101	617	73
Самољица	105	174	64	396	6
Славујевце	94	233	85	1015	37
Стрезовце	140	176	71	718	38
Црнотинце	154	274	120	461	1
Чукарка	52	87	41	314	—

На ливадама моравичког алувијона напаса се крупна стока, понајвише биволи. Због лаког одржавања и исхране, многа домаћинства и српског и арбанашког становништва, радије гаје биволе него говеда.

136. Попис пољопривреде 1960, књ. I, с. 386—387.

Инундациона раван Моравице је прави „предео за биволе", јер они боравe и напасају се и на мочварном земљишту, а говеда се барском травом не хране. У томе је објашњење зашто су биволи, на територији Србије, најбројнија крупна стока баш у Прешевској котлини. Сточни фонд се последњих година увећава и превазилази бројно стање приказано пописом од 1960. године.

Геолошку градњу **прибрежја и оквира** Прешевске котлине чине, на ободу Карадага, кристаласти шкриљци I групе (гнајсеви и микашисти), кристаласти шкриљци II групе (шкриљци Велешке серије-филити и серицитски шкриљци са мермерима и доломитима), неке мезозојске формације, и разне магматске стене (гранити, серпентини, диабази, сијенити, андезити и дацити). Највеће пространство имају кристаласти шкриљци обеју група, а затим магматске стене. Кристаласти шкриљци гнајсне и микашисне серије захватају део Карадага, углавном североисточно од линије Крива њива (око 4 км СИ од Прешева) — Добричане (на Морави). Геолошке формације Родопске масе, од којих је изграђен североисточни део Карадага, припадају прекамбрији, а филити и серицитски шкриљци и мермери и доломити, на сектору Ораовице и Прешева, старијем палеозојику.[137] Неогени седименти дуж обода Карадага претежно су песковито шљунковити, поглавито у горњем делу. Ређе су песковите глине и лапори, а и они су увек прошарани прослојцима песка и шљунка. По **М. Т. Луковићу** (1938) то су свакако плиоценски и дилувијални језерски и флувијатилни седименти.[138]

У геолошкој грађи источног обода учествују кристаласти шкриљци и магматске стене. Од метаморфита Родопске серије (филитомикашиста, микашиста, гнајсева и др.) и гранит-гнајсева изграђен је рујански обод приближно од Стрезовца до Биљаче, одакле настају гранити Бујановачког масива уз које се јављају и гнајсеви.[139] Алкалне базалтоидне стене откривене су око Славујевца, где пробијају кровину од шкриљаца Велешке серије и делом од неогених седимената. Ове стене граде блага купаста узвишења која представљају независне пробоје.[140]

Матични седименти геолошког суботрата котлинског обода су од разноврсног примењеног, а Ораовички каменолом и боровачки рудокоп, и већег економског значаја. Искоришћују се као грађевински материјал за изградњу кућа, ограда око дворишта, насипање путева и друге сврхе. Ореовачки каменолом, код терме Илиџе, је у масивним кристаластим кречњацима и једрим мермерима. Ови мермерасти кречњаци и мермери сматрају се најбољим грађевинским материјалом у прешевском крају. Кречњаци се искоришћују и за печење креча. На рујанском ободу

137. М. Т. Луковић, Геолошки састав и тектоника источног дела планине Црне горе (Карадага) 2; Геолошка карта СР Србије 1 : 200.000, лист „Скопље-Крива Паланка"; Уп. А. Костић и др., Алкалне базалтоидне стене Жеглигова, с. 60—61.

138. М. Т. Луковић, н. н., с. 14.

139. А. Костић и др., Алкалне базалтоидне стене Жеглигова, с. 60; цит. Геолошка карта, лист „Скопље-Крива Паланка".

140. А. Костић и др., н. н., с. 63.

у руднику Боровац експлоатише се фелспат. На сектору Левосојске клисуре налази се већи каменолом, а код Самољице мали мајдани у којима се са површине вади распаднути шкриљац. Ту се у већим наслагама налази и гранитни грус.

По **Р. Ршумовићу** (1969) у морфолошкој еволуцији Прешевске котлине егзистовале су две језерске фазе. Оне су биле раздвојене краћом копненом периодом. Према епигенији Ораовичке реке централна језерска раван допирала је до 547 м, а према првој епигенији Бањске реке та је раван лежала изнад 532 м. По истом аутору, пластичне црте рељефа хоризонталне обликованости, на ободу Прешевске котлине, представљају површи, подови и терасе од 580—470 м као јединствен флувио-денудациони корелативни систем. Висине ових површи, подова и тераса изразито се смањују од Прешевске повиије према северу. Изнад села Ораовице је под од 540 м апс. висине, а између тог насеља и засеока Трла тераса висока 520. Од села Рајинца до Левосоја овај ниво се знатно проширује и добија карактер површи. Она је најизразитија од села Несалца до Левосоја, где јој ширина износи 4—5 км. Са друге стране Моравице, на Кодра шимчи, на десној страни Звезданског потока, мањи под одржао се на висини од 520 м. Он је на коси самољичке чуке широк, а висина му је 520 м. Одатле према прешевској повији овај ниво је слабије изражен, али је око села Алеђерца пространији и висок око 530—540. Знатније размере достиже на Церу, где му је висина на 560 м.[141]

Коначно, у морфографском разматрању пластике хоризонталног смера, истиче се да у карадачком красу на атару Ораовице, у доломитичним кречњацима, постоје прејезерске деформисане вртаче већих димензија. Пред поменутим селом, улево од пута Прешево — Ораовица, такве су две вртаче, од којих једна, шафољастог облика, под одсеком.

Долински рељеф на прибрежју моделовали су токови инверсног и консеквентног правца. Као у суседној Врањско — бујановачкој,[142] и у Прешевској котлини инверсни правци поглавито левих, притока Моравице су тектонски условљени. Да су долине ових токова на раседима доказује и тектоника и термализам. **М. Т. Луковић** (1938), детаљним проучавањем геолошког састава и тектонике источног дела планине Црне горе (Карадага), непобитно је доказао да „све формације у делу планине који припада вардарској зони јављају се у појасевима правци СЗ — ЈИ, који су већином краљушасто навучени један преко другога у правцу ЈЗ. Како се Карадаг пружа правцем С—Ј, то ови појасеви не иду дужином планине, већ је попреко пресецају."[143] То значи, како наглашава и Р. Ршумовић (1969),[144] да долински систем Моравице није ерозивно већ тектонски условљен. Да су долине инверсних токова на раседима дока-

141. Р. Ршумовић, н. н., с. 7, 9, 4.

142. M. Kostić: *Region de la Morava du Sud*, Caractèrs de géographie économique (Mémoires de la Société serbe de géographie, Vol. 12, Belgrad, 1968.), p. 53.

143. М. Т. Луковић, н. н. с., 24.

144. Р. Ршумовић, Прешевска потолина, с. 15.

зују и термални извори: Илица у долини Ораовичке реке и Лековита вода у долини Рељанске реке.*

Специфична морфолошка одлика долина на ободу су и њихови профили. Несагласни уздужни и асиметрични попречни профили неких Моравичких притока, такође су последица тектонске активности. Притоке Моравице на оквиру Рујна, а нарочито на Карадагу, усекле су дубоке клисурасте долине, које на прелазу оквира у приорежје постају плиће и шире, често са уравњеним дном. Знатне висинске разлике између висинског и низијског дела ових долина, као и неке друге њихове одлике последица су издизања и засвођавања ободних планина у правцу С—Ј. Асиметрични попречни профили најизраженији су у долинама Рајиначке реке и Звезданог потока, јер су ти токови уз рајиначко-самољичку тектонску пречагу. Северно од ње терен се и данас исхерава према југу.[145]

За хидрографске прилике оквира, а нарочито прибрежја, од значаја су најпре водотоци и извори. Сем токова са рујанског прибрежја, лети пресушује и већина водотока на ободу Карадага. Не само Шушајска, већ и Ораовичка река, у коју се сливају више извора, сушних лета каткад пресуши. Стални ток је увек једино Прешевска река; она се користи за наводњавање већих површина. Издашнији извори избијају углавном у бочним долинама, на морфолошком споју њихових дна и страна. У долини Ораовичке реке, у селу Ораовици, таква два извора каптирана су у чесме. Ипак се становништво понајвише служи водом са бунара, обично из својих дворишта. Водом оскудевају поглавито села која леже на теменима подова и површи. У Доњој махали Самољице, на рујанском прибрежју, сушних лета нестаје воде и у дубоким бунарима. У тој махали бунари су дубоки и преко 14 метара. У кристаластим шкриљцима, водени млазеви се јављају на 8 м, а издан тек на 14—15 м. До те дубине раздрузгани и распаднути приповршински шкриљци понашају се као водопропусни.

Варошица Прешево добија воду од снажног крашког врела. Главни резервоар је у самом насељу. Сматра се да Прешево има једну од најбољих пијаћих вода у нашој земљи.

Од термалних извора, најпознатији је **Ораовичка илица.** Избија на раседу у долини Ораовичке реке у истоименом селу. У слабијим млазевима с гасном еманацијом, вода се процеђује из наноса кристаластих

---

* Напоминьемо, да је и *Р. Ршумовић* (1969) подвргао критици имагинарно тумачење *Ч. С. Милића* („Долинска морфологија у горњем и средњем току Јужна Морави", Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", књ. 21 Београд, 1967, стр. 87 и д.) о пираторијском карактеру Левосојске сутеске *(Прешевска потолина,* Геоморфолошка проучавања) а тиме и о његовим пиратеријама у сливу Јужне Мораве уопште (Ц. С. М., н. н., с. 86 и д.). Да су ове пиратерије *Ч. С. Милића* производ невештог домишљања показао је и *Ж. Јовичић* (1968) за Врањску котлину и Грделичку клисуру, где такође резултати проучавања геоморфолошке стварности „противрече потавци пиратерије" *Ж. Јовановић: Прилог геоморфолошким истраживањима Врањске котлине и Грделичке клисуре,* Врањски гласник, књ. IV, Врање 1968, с. 544).

145. Уп. Исто, с. 10, 12.

шкриљаца сакупљајући се у овећи овални басен. Илица припада млаким, врло слабим индиферентним термама. Њен термалитет се зими уочава једино по томе, што се вода никада не мрзне. Пије се као обична вода, а на гласу је по погодности за справљање чаја, мешање хлеба и погача и нарочито кување пасуља. Ова терма је доказ, да су Турци именом „Илица". називали и изворе који се нису користили у купалишне и лечилишне сврхе, већ су имали само нека термална својства по којима су се разликовали од обичних вода.

Хидрографске прилике карадачког прибрежја биће знатно побољшане завршетком акумулационих језера у долини Ораовичке реке изнад истоименог села. Ова акумулација, чија ће брана бити висока око 20 м, користиће се за наводњавање а утицаће и на смањење убрзане ерозије.

Мада на карадачком, па и осталом прибрежују, превлађују гајњачаста земљишта, ипак су на том тлу највеће зиратне површине. Рудо-црвенкасто земљиште је ограничено на карадачки кречњачки обод, под којим се јављају и веће плавине. На сектору засеока Кишинска Трла и рујанском ободу, знатног је пространства „песакљива земља". Док су ратарске површине поглавито на гајњачи, на осталом земљишту и делувијуму су већином виногради и воћњаци.

Према физиономичности, на прибрежју Прешевске котлине, издвајају се три доминантна типа пејзажа: монокултурни утринско-пашњачки, виноградарски и поликултурни ратарски.

На карадачком прибрежју утемељени су виноградски и ратарски пејзажи, а на рујанском пашњачки и ратарски. Док први, према преовлађујућој пространој и експортној производњи, представљају ратарско-виноградарски субрејон, други је превасходно ратарско-сточарски подрејон. По томе, у целини, прибрежје Прешевске котлине истиче се као ратарско — виноградарско — сточарски рејон.

На карадачком прибрежју за ратарство је искоришћено готово сво земљиште које се може обделавати. Марљиво су озирађена и током лета сува речна корита. У широком и равном кориту Ораовичке реке налазе се баште и детелишта, а понегде засађен је и кукуруз. Искоришћавање земљишта на овом прибрежју, у атарима већине села, је на релативно високом степену. И сушних лета, већина пољопривредних култура је доброг узгоја. Међутим, мада је на западном прибрежју средиште привредног живота на свој територији Прешевске котлине, ипак се још наилази на аутахичност у производњи. И у атару напредног села Оравице, и на квалитетнијем земљишту виде се овас и кукуруз „њива уз њиву". Пшеница обично високо класа и на земљишту осредње плодности, али има у класу мањи број зрна. Општа је појава, да се живот усредсређује понајвише за долинске усеке којима се на прибрежје спуштају водотоци са високог обода. На њиховим влажним плавинама су и квалитетне аграрне површине, уз остало и баште под повртарским културама. Оне су, углавном, око извора са којих се наводњавају. Као повртарска култура гаји се и квалитетан пасуљ, који се пушта уз високе притке.

Последњих година поклања се већа пажња проширењу аграрних површина под повртем и унапређењу повртарства. Оно се са карадачког прибрежја „спушта" у Моравичку равницу, и на ливадско-барску зону. У атару Жујинца, разоране су ливадске површине и на озираћеном земљишту подигнуте баште. Једна од њих је величине око 20 ари. Наводњавање се врши бунарском водом помоћу мотора. Повртарство се истиче и експортном производњом бостана. У Црнотинцу и још неким селима, бостан се гаји и на површини већој од 2 ара. Уз бостан се засађује једна врста соје, коју предеоно становништво зове „кафа". Користи се искључиво за справљање „домаће кафе" као свакодневног напитка.

Главна експортна култура дуван, на карадачком прибрежју запрема највеће површине у свој Прешевској котлини. У атару Шушаје гаји се у великим комплексима, правим фармерским „дуванским пољима". Међутим, и у овим великим дуваништима 1969. год. принос је био сасвим слаб. Сушење дувана се приписује биљној болести и превеликој употреби вештачког ђубрива.

Виногорје на прибрежју Карадага је највећег пространства и данас на атару Прешева, а затим Ораовице и Црнотинца. Прешевски виногради су сконцентрисани у потесима Крковце и Мађарештина, од Моравичке раванице до падина Карадага. Ово виногорје припада имућнијим домаћинствима из Прешева, понајвише српским. Док албанско становништво користи грожђе за исхрану, српско производи вино и ракију.

Воћарство је од мањег значаја. У старим воћњацима преовлађује шљива. Арбанашко становништво користи је углавном за исхрану и справљање пекмеза. Нови воћњаци са квалитетним крушкама, јабукама и другим воћем засађују се у најновије време. На сектору Прешево — Ораовица, млади воћњаци су, у ивичном делу котлинске равни, у детелиштима ради убирања двоструког приноса са исте површине.

Поткарадачка насеља напасају стоку на планини у једнодневним и вишедневним сточарским кретањима. Дневна кретања одржава и пољопривредно становништво Прешева. Стока се ујутру сакупља испред варошице и изгони на карадачке испаше. Једни „чувари" старају се и напасују крупну (говеда и биволи) а други ситну стоку. Сем белих, чувају се и шарене („дивље козе") старог домаћег соја. С вечери стока се сјављује до збиришта, одакле се сама враћа кућама. У центру Прешева и у позној вечери виђају се током лета, сем говеда, и млада биволчад како сама појединачно одлазе кућама власника.

Поткарадачка села изгоне краве у брст уз водотоке, као природне пролазе и планинске путеве. Ораовичани напасају овце по долини Ораовичке реке, а краве пуштају преко дана у сампасе. Дешава се да краве остану и више дана у планини, али се потом враћају у село због телади. Говеђи сампаси, познати у овдашњим селима као „пуштање крава у шуме" обично трају 2 — 3 дана. Бивало је случајева да вуци нападају краве и биволице у сампасу, па и да које грло закољу. За пашарину се плаћа такса по грлу рогате стоке (7,50 динара) која не причињава већу

штету шумама. На дохвату насеља од раније ситне развила се релативна добра шума.

Знатан број домаћинстава, сем десетак оваца, гаји и по две козе. Ређа су газдинства која чувају 40 — 60 брава оваца, што је случај са сточарима у засеоку Трла. Овце су меринизоване, али се радо чува и домаћа руда овца. Док задруге радије откупљују мерино, сељаци купују руду овцу. Домаћа овца је на гласу, јер се лакше одржава на исхрани.

Млеко се односи, понајвише док се овце не пострижу, Млекари у Прешево за прераду у качкаваљ. „Мандру" је, на прешевској станици, најпре држао мајстор Васа Васић „Пироћанац" произвођач качкаваља.

На источном ободу за земљорадничку производњу и привредне прилике уопште, од највећег су значаја широке и плитке долинице и доље којима је разуђено рујанско прибрежје. У овим дисекцијама је главнина најбољих аграрних површина, јер се ту снаша и депонује денудовано земљиште са вишег терена, темена површи и подова. Ово делувијално земљиште је родно и стога, што је добре влажности. Међутим, због аутархичне економије, оно се махом нерационално искоришћава. Све што је потребно за исхрану произвођача, гаји се по долинама у малим парцелама. Једино у пространијим изражен је појасаст распоред култура: на странама су сувље (пшенице и друго) а на дну влажне културе (кукуруз, поврће).

Продуктивнија земљишта на рујанском прибрежју разврстана су углавном у другу класу. Но, и она се морају сваке године гнојити минералним или сваке друге године стајским ђубривом, да би се постигли већи приноси. Ђубрење се обавља чешће с пролећа, јер ујесен становништво одлази на рад ван области. Земља се не оставља на угар, јер се са малих поседовних површина исхрањују многочлане породице. Деоба пољопривредног земљишта обавља се не правцем изохипсе, већ сагласно нагибу топографске површине, што поспешује спирање земљишта. Уздужна каишаста парцелизација је економска нужност, јер омогућује да домаћинства на ситној поседовној површини користе земљиште различитог квалитета и производног потенцијала.

Како источни обод оскудева у обрадивој површини, а на песковитом тлу, сем винограда, релативно су простране травне површине — углавном слабијег утринског типа — то је овчарство од великог значаја. Као што је наглашено, само јако сушних лета травни покривач прегорева; тада се стока изгони на високи оквир Рујна и друге планинске испаше.

На рујанском ободу истиче се и регенерирани пејзаж. Већег је пространства и важне конзерваторске функције пошумљено земљиште на сектору Биљаче. Ту су оголели терени, захваћени ерозијом тла, пошумљени у површини преко 200 ха, од чега под багремом око 100 ха и толико исто под садницама црног бора.[146]

146. *Подаци Шумске управе у Врању.* (1969.)

Котлински оквир, по битним географским особинама, је планинског карактера. Док на рујанском ободу обухвата само највише делове планине Рујна, у опсегу Прешевске котлине, углавном преко 800 м (врх Близанци 875 м), на високим падинама и билу Карадага је доста пространо. На том делу његовог обода, планински карактер истичу, сем наглашених морфо-хидрографских облика, у чему се посебно истиче и крас на сектору Илинске пећине, поднебље, особине земљишта и биљни свет.

А. Димић (1938) је утврдио да је на Карадагу изражена „висинска клима, као последица орографског утицаја. Захваљујући њој јављају се шуме и пашњаци".[147] Утицај рељефа изражен је нарочито у повећаној количини падавина, јер карадачка висока насеља су много кишовитија од поткарадачких.[148] Код формирања смеђег шумског земљишта, главна улога припада такође клими, а затим геолошком саставу.[149]

На смеђем шумском земљишту, које по својим особинама долази у групу полуразвијених земљишта и подсећа на подзоласта, али оподзољавање морфолошки није испољено, засноване су оранице на првобитним шумским површинама. На површинама ближих нагиба незахваћеним ерозијом оне погодују гајењу кромпира.[150] Производња кромпира у овом сточарско — шумском рејону постаће значајна, када се отпочне са применом савремених агротехничких мера. Огледи вршени на факултетском добру „Рамно" на Скопској Црној гори показали су, да је ђубрење врло важна агротехничка мера, којом се може на киселим планинским земљиштима сигурно повећати како принос, тако и квалитет кромпира. На тај начин се добија и већи бруто приход са јединице површине.[151] У атару Илинца и других планинских села, на већим површинама, гаје се као важне експортне културе такође дуван и пасуљ.

Од интереса је истаћи и то, да је у красу Карадага на сектору **Илинске пећине** у вртачама под Рудешом влажно резидијално тле, на висини око 740 м, условило специфичан сталан распоред биљних култура. Тако се на дну Рецепове вртаче, чије су стране 6. августа 1967. године биле под овсем, до тада 14 година непрекидно засејавао само кукуруз.[152] **М. Лутовац** (1936), разматрајући горњу границу кукуруза на висинама преко 1000 метара, дошао је до закључка да се она може об-

147. А. Димић, Поднебље кумановског краја, с. 93.

148. Уп. П. Вујевић: *Клима Македоније* (Конгрес на географите од ФНРЈ II, Скопје, 1952.), 36.

149. Up. Đ. Filipović i V. Nikodijević: *Smeđe šumsko zemljište Grdeličke klisure, Vranjske kotline i sreza Gnjilane* (»Zemljište i biljka«, God. VI, No 1, Beograd, 1957.), 93.

150. Исто, с. 93.

151. T. Ančev i M. Jekić: *Rezultati ogleda đubrenja krompira gajenog u reonu Skopske Crne gore* (»Zemljište i biljka«, God. IV, No 1—3, Beograd, 1955.), 97, 110.

152. Ж. Мартиновић и М. Костић: *Илинска пећина (Shpella e Ilinces), Нов* прилог проучавању краса на Карадагу (Врањски гласник, књ. Ш, Врање, 1967.), 362.

јаснити најпре „утицајем блаже климе".[153] Блажи климатски утицаји на Карадагу, изражени у дугогодишњем успешном гајењу дувана и кукуруза, и у вертикалној зоналности одраз су јачег уплива модифициране медитеранске климе. Овом нашем тумачењу свакако иде у прилог и чињеница, што у атару Илинца повртарске културе доносе добре приносе иако се на планини наводњавају хладном водом Пећинског потока и Илинског врела и то на удаљењу око 100 м од Илинске пећине, где настају поток и врело.[154]

За сточарство села на Карадагу од великог су значаја пашњаци. Пашњачки појас је овде претпланинског карактера те је сточарство више шумског него планинског типа. Због оваквог шумског сточарства и развитка пољопривреде шуме су високо потиснуте, а појас храстових шума сав раскидан на забране и мање шуме пашњачког и брсничког типа.[155]

Сеоска насеља и кућа. — У изложеним разматрањима наглашаване су важније морфолошке одлике насеља. На овом месту посебно се указује на елементе насеобинске трансформације и износи осврт о кући и споредним зградама.

Трансформација предеоних насеља је општа појава, али је најизраженија на карадчком прибрежју. У рнијим долинским језгрима данас су само стари крајеви, јер су насеља прерасла положаје развивши се и у упоредничком правцу, дуж ободних путева. Док су у збијеним селима гомиластог и других типова, старији крајеви низног и других, новији су поглавито друмског линијастог варијетета. У најразвијенијим селу Прешевске котлине, Ораовици, пољски крајеви, оријентисани морфолошком границом дна и обода, наврстани су око пута за Црнотинце дужином од скоро 2 км. У средишту, на обалама Раовичке реке, је део јаке збијености са потпуним ушоравањем. Ту је „варош" у селу са више продавница и занатских радњи. И новији пољски крајеви, у којима се сада територијално шире села, имају на западном прибрежју низ позитивних компонената географског положаја. Они су најпре на осунчаном, присојном, затим заветринском, од ветра заштићеном, те спојном економском положају — додиру пољопривредних површина различите структуре; уз то, снабдевена су водом а и саобраћајно повезана.

Као и у другим крајевима СР Србије где преовлађује арбанашко становништво, и у Прешевској котлини, зграде за становање — лицем окренуте у дворишта ограђена високим зидовима са великим улазним вратима („порта") — су најчешће од ћерпича. Омалтерисане ове куће, међу којима су се изненађујуће добро одржале и старосне преко 100 година, потсећају на зидине. Ове последње ниске градње, у најновије време, подиже поглавито српско становништво. Зграде за становање ар-

153. М. В. Лутовац: *Географско распростирање културе кукуруза у Југославији* (Гласник географског друштва, Св. XXII, Београд, 1936.), 63.
154. Ж. Мартиновић — М. Костић, Илинска пећина, с. 367.
155. О. Крстић: *Планински и шумски пашњаци Југославије* (Институт за економику пољопривреде, Суботица, 1956.), 96—98.

банашког становништва су обично развијене у вертикали. У приземљу су посебна, одвојена, одељења за готовљење хране и боравак стоке. На спрату су спаваће и гостинске собе. У кући Акије Етеми у Ђинолској махали Црнотинца постоје три веће гостинске собе. Док у Илинцу, и другим планинским селима Карадага, и код имућнијих албанских домаћинстава спава се на овчијим пустећијама и ћилимовима, у насељима прибрежја на истом ободу, напуштају се источњачке навике и албанско становништво употребљава и кревете. Заједничка је одлика унутрашњег уређаја куће, код свег арбанашког становништва, савршена чистоћа и застртост свих одељења на спрату лепим ћилимовима, сецадама и јастуцима.

Економске зграде у дворишту су наткрилне сухоте за оставу пољопривредног алата („послон"), плевња, махом плетени кошеви за кукуруз, којих има покривених и са „шушљаге", и друго.

Прешево. — Водећа функција Прешева је административно-територијална. Она је средиште комуне у којој су, на површини од 264 км^2 35 насеља са 26.738 становника (1961).[155a] Ова функција је веома значајна за перспективни развој насеља. Сем ње, и довољно наглашене аграрне, Прешево се истиче и занатском, трговинском и туристичком функцијом. Индустријска делатност, у поређењу с другим варошким средиштима јужноморавске удолине, још је у зачетној фази.

ЗАНАТСКЕ РАДЊЕ И ПРИХОД САМОСТАЛНИХ ЗАНАТЛИЈА ПО ГРАНАМА ДЕЛАТНОСТИ (31. XII 1964.)

Општина Прешево	Број занатских радњи	Број запослених радника	Број занатских ученика	Приход (хиљ. дин.) укупан приход	чист приход (доходак)
Укупно	188	20	68	37120	12144
Прерада неметала	7	—	—	500	230
Металопрерађивачка делатност	58	6	23	7700	3236
Производња грађевинског материјала	1	—	—	93	70
Прерада дрвета	42	7	28	10046	3020
Производња текстилних производа	22	4	7	1478	643
Прерада коже	7	—	4	820	295
Производња прехрамбених производа	24	—	2	12750	2784
Производња и поправка разноврсних производа	1	1	1	380	160
Грађевинско занатство	7	1	—	661	366
Занатске личне и друге услуге	19	1	3	2692	1340

155а. Статистички годишњак Југославије 1968, с. 525.

Статистички подаци пописа самосталних занатлија из 1964. год.,[156] показују да су у Прешеву и његовој околини од већег привредног значаја металопрерађивачка делатност (58 р.), прерада дрвета (42 р.), производња текстилних производа (22 р.) и производња прехрамбених производа (24 радње). Највећи број радника (7) и занатских ученика (28) запослено је у преради дрвета.

У трговачком погледу, Прешево је познато по продаји и куповини стоке. Његова је пијаца на гласу и по доброј и релативно јевтиној стоци. О пијачном дану (субота) обавља се већа куповина и размена сточарских и земљорадничких производа, а доста је развијена и продаја дрва.[157] Међутим, за многа предеона насеља економски је важније тржиште Врање, главно градско средиште Јужног поморавља и јужноморавске удолине, јер је Прешево умногоме под привеском и упливом Врања. За села северног дела котлине важно је гравитационо средиште и тржиште Бујановац.

Спровођењем Аутопоута и изградњом мотела, Прешево све више афирмише своју туристичку функцију. Туристички амбијент прешевског мотела биће важан пункт не само у транзитном, већ и боравишном туризму. Пројект, чија је реализација у току, предвиђа ресторански капацитет кафетерије са ауто-кампом и зиданим кућицама са око 480 седишта и 120 лежаја. Мотел насеље имаће и базен за купање, пумпне бензинске станице са обадве стране Аутопута и продавницу са сувенирима и другим артиклима.[158]

Индустријске капацитете представљају Дуванска станица и Индустријска кречана. **Дуванска станица** се убраја међу највећим у земљи. У 1960. год. дуванска индустрија је у општини Прешево остварила 1/3 националног дохотка и запошљавала 1/5 запосленог становништва. **Индустријска кречана** производи квалитетан комадни и хидратисани креч. Овај објекат представља модеран индустријски капацитет.[159]

Прешево је и у време проучавања **Ј. Ф. Трифуноског** (1951) у целини било турско-источњачког типа.[160] Међутим, социјалистичком изградњом у најновије време физиономија насеља се видно изменила, а центар варошице је изградњом у 1969. год. са новоградњом умногоме већ урбанизован. Прешево се веома развило и у периферним крајевима, поглавито према железничкој станици, где је изграђен нови стамбени крај („Ново насеље").

---

156. *Opštinska statistička dokumentacija. Sv. 18* (Zavod za statistiku SRS, Beograd, 1965.), 25.

157. Ј. Ф. Трифуноски: *Прешево* (Гласник Срп. географ. друштва, Св, XXXI-бр. 2, Београд, 1951.), 145.

158. М. Павићевић: *Туристичка карактеристика југа Србије* (Лесковачки зборник, књ. VII, Лесковац, 1967.), 175.

159. Комуне и привреда Југославије, књ. I, с. 260.

160. Ј. Ф. Трифуноски, Прешево, с. 146.

ОПШТА ПРИВРЕДНО — ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА

Општа привредно — географска карактеристика Прешевске котлине може се углавном приказати на бази статистичких показатеља за општину Прешево и то о структури пољопривредних површина и приносима и о народном дохотку и њиховој структури.

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА ПРЕМА НАЧИНУ КОРИШЋЕЊА У ОПШТИНИ ПРЕШЕВО (1968)

Пољопривредна површина	Оранице и баште					Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Рибњаци трстници и баре
	укупно	жита	индустријско биље	повратно биље	Сточно биље					
16470	9491	7366	1553	348	214	168	198	1176	5437	—

Главнина пољопривредних површина је под ораницама и баштама (9491 ха), које се највише засејавају житом (7366 ха) и индустријским биљем (1553 ха), углавном дуваном. Због анализираних природних услова, ливаде захватају велике површине (1176 ха), а под пашњацима су, после ораница, највеће пољопривредне површине (5437 ха). Они су већим делом у друштвеној својини.[161] Због истакнутих морфо-хидрографских одлика, пшеница се засејава на већим површинама него кукуруз. Гаје се углавном домаће сорте пшенице и кукуруза. У 1967. год., од укупно 3105 ха засејане површине, под високородном пшеницом било је само 711 ха, а у 1968. год. од 3155 ха засејаних површина свега 820 ха. Сличан је однос и са површинама засејаним кукурузом. У 1967. год. од укупно 2648 ха засејане површине, под хибридним кукурузом било је само 522 ха, а у 1968. од 2669 ха засејаних површина свега 603 ха [162] Приноси пшенице и кукуруза су ниски, умногоме испод републичког просека. По објављеним подацима у 1968. год., просечан принос пшенице у општини Прешево био је 9,7 мц/ха, док је просек за Србију износио 21,7 мц/ха. У 1967. год. просечан принос кукуруза у општини Прешево био је 13,3 мц/ха док је просек за Србију износио 31,5 мц/ха.[163] Принос кромпира, који има важну улогу у исхрани становништва висинских села, је врло низак. У 1967. год. принос кромпира у општини Прешево био је 15,0 мц/ха, док је просек у Србији износио 76,7 мц/ха.[164] Приноси главних прехрамбених култура су ниски и стога, што многа сеоска домаћинства нису у материјалној могућности да врше

161. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 52* Beograd, 1968.).
162. Исто.
163. Isto. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 45* (Zavod za statistiku SRS, Beograd, 1968.).
164. Општинска статистичка документација, Св. 45.

бонификацију земљишта и уводе савремену агротехнику. Уз то, произвођачи — печалбари нису у могућности да обради земљишта посвете потребну пажњу. Од укупно 9.376 ха засејане површине индивидуалних произвођача 1967/68. год., у кооперацији је засејано само 1819 ха (19,4%).[165] Због свега тога, ратарство не подмирује потребе у исхрани ни домаћинствима са средњим поседом. И она докупљују жито за исхрану својих бројних чланова.

Принос воћа и винограда, због истакнутих климатских погодности, је знатан, али су ове пољопривредне гране од мањег значаја. У 1967. год. у општини Прешево било је свега 13.828 родних стабала шљива, најраспрострањенијег воћа, док је број родних чокота износио 1,162.000. Принос шљиве од 17,5 кг по 1 стаблу је прилично изнад просека за Србију (1967. год. 11,1 кг по 1 стаблу), а грожђа по 1 чокоту од 0,66 кг нешто изнад републичког просека (1967. г. 0,60 кг по 1 чокоту).[166]

ДИНАМИКА НАРОДНОГ ДОХОТКА 1960 — 1964. ГОДИНЕ

(у процентима)

Општина Прешево	Базни индекси 1960 = 100				Ланчани индекси претходна година = 100			
	1961	1962	1963	1964	1961	1962	1963	1964
	138	184	284	360	138	133	154	127

НАРОДНИ ДОХОДАК 1964. ГОДИНЕ

Општина Прешево	Укупан народни доходак (у 000 н. дин.)							
	свега	индустрија	пољопривреда	шумарство	грађевинарство	саобраћај	трговина	занатство
	44110	16740	23210	—	1270	300	1420	1170

До 1960. год. национални доходак у комуни Прешево био је међу најнижим у СФРЈ. Он је у тој години по становнику износио свега 27% од југословенског просека. Тада је било упослено само 2,7% становништва и то 1/4 у непривредним делатностима.[167] У времену 1960 — 1964. год., опште економске прилике су се знатно побољшале, али се затим привредно стање почело погоршавати.

165. Општинска статистичка документација, Св. 52.
166. Општинска статистичка документација, Св. 45.
167. Комуне и привреда Југославије, књ. I, с. 260.

Из података о динамици народног дохотка општине Прешево од 1960 — 1964. год.[168] види се, да је доходак стално и знатно растао. Међутим, у годинама реформе био је колебљив а испољило се и опадање, јер је веома зависио од могућности тржишног пласмана стоке а затим дувана, последњих година неповољне конјуктуре а задњих врло слабог приноса. У 1967. год. опадање народног дохотка било је изразито у поређењу са 1964. годином. У тој години укупан народни доходак износио је 27,8 милиона динара, од чега је од индустрије остварено 2,5 милиона динара.[169] То значи, да економско — географска класификација **Вл. Ђурића** (1966), на бази елемената из 1964. године,[170] у прешевској комуни карактерише поглавито предреформски период.

По поменутој класификацији, према народном дохотку по 1 становнику од укупно шест група, у које су разврстане све комуне СР Србије, и међу којима на територији СР Србије у прву групу долазе општине са дохотком по једном становнику изнад 500000 старих динара, а у последњу са дохотком испод 100000, — комуна Прешево је у предреформском периоду 1964. год. са 168400 ст. дин. долазила у пету, предпоследњу, групу са дохотком распона 200 до 100000 ст. динара по 1 становнику.[171] Ако се претпостави да ће доходак у 1969. год. бити испод 100000 ст. динара по глави становника, онда би ова комуна дошла у последњу, шесту групу. Но, и без те претпоставке комуна Прешево је поуздано не само међу најнеразвијенијим, већ је њена неразвијеност карактеристика једног трајнијег стања.

Према структури народног дохотка комуна Прешево је, у предреформском периоду, припадала аграрно — индустријским комунама, тј. категорији оних општина у којима више од једне половине народног дохотка даје пољопривреда, а више од једне четвртине индустрија. Тај је однос 1964. год. у комуни Прешево био 53 : 38.[172] По производњи **дувана** 1964. год. на 1 пољоп. становника, комуна Прешево са 69,5 кг је била на првом месту у СР Србији. Висока производња културе дувана сврстава јужни део јужноморавске удолине међу најјаче рејоне индустријског биља и равна је у том погледу са рејонима Велике Мораве. Производња дувана је од прворазредног значаја не само због високог дохотка по јединици површине, већ и ради тога што успева на плитком, бескарбонанатном, делувијалном и алувијалном земљишту на којима други усеви слабо успевају, а затим што омогућују ситним газдинствима да упосле своју обилну радну снагу.[173]

---

168. *Opštinska statistička dokumentacija, Sv. 28* (Zavod za statistiku SRS, Beograd, 1966.)- 50, 53.

169. Статистички годишњак Југославије 1968, с. 543.

170. Vl. Đurić: *Ekonomsko-geografska klasifikacija komuna SR Srbije* (Zbornik radova Geografskog instituta PMF, sv. XIII, Beograd, 1966.).

171. Исто, с. 95.

172. Исто, с. 96.

173. М. Костић: *Удолина Јужне Мораве*, Синтетички економско-географски резултати (рукопис) 6.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Расправљана друштвено — географска тематика Прешевске котлине, открила је низ научно интересантних, непознатих и неочекиваних, резултата. Због тога, у овим, завршним разматрањима, нужно је шире образложити и поцртати њихову суштинску проблематику. Она се у основи своди, најпре на неразвијено социјално стање главнине предеоног становништва, затим вековну конзервацију пејзажа, и коначно непрекидно битисање насеља и њихов антропогеографски циклус.

Прорачуни оствареног прихода са пољопривредних површина у 1968. год. за домаћинства са ситним поседом, на бази цена из исте године, сведоче да тврђење анкетираног становништва села Ораовице а свакако и других, по коме такве породице са 10 чланова, а оне су бројне, могу са своје поседовне површине обезбедити исхрану само за своја два члана, — одговара стварности или је приближно тачно. За исхрану свих осталих 8 чланова морају се обезбедити новчана средства. У условима јаког подбацивања приноса културе дувана, као у 1969. год. она се не могу остварити само физичким радом мушког живља ван области, већ је неопходна помоћ и друштвене заједнице. То значи, да у овој области у којој је индустрија Прешева, у односу на друга предеона градска средишта јужноморавске удолине и СР Србије уопште, још у зачетној фази а рударство и остале привредне делатности апсорбују само мали део постојеће неквалификоване радне снаге, борба за прогресивни животни стандард је знатна.

Прешевска котлина је једина област у опсегу јужноморавске и целокупне моравске удолине, у којој није средиште агрикултуре и привреде у централном котлинском рејону, на котлинској равни, већ на ободу. Због специфичних физио-географских услова области те и погодности за људски живот, уз западни обод, на карадачком прибрежју, друштвено — географски садржај географске средине доминантан је од најстаријих времена до данас. При томе, у граничном суседству и непосредном додиру атара, егзистовала су и до данас остала најразвијенија насеља Ораовица и Прешево. Ова, за ободне делове котлине, и у теоријским концепцијама регионалне друштвене географије недовољно позната појава функционалних односа средишта — суседно село, је, у овом прегледу где утицај људског друштва још није превагнуо над силама природе, резултат детерминираности културно — географске надградње факторима физио-географске средине. Они и данас својим негативним дејством умногоме утичу на привреду, насеља, живот становништва, културу уопште. У читавој Моравској удолини, они су најупечатљивији баш у Прешевској котлини, области где још једанпут наглашавамо није извршена систематска измена негативних чинилаца географске средине, због истакнутих морфохидрографских услова и нарочито тектонских и данас активних покрета. Из тога произилази, да се хидротехничким радовима на регулацији тока Моравице, асанацији њене инундационе равни и мелиорацијама субекуманских и ливадско — барских површина, дакле, општој трансформацији равничарског просто-

Сл. 1. Барско — ливадски пејзаж на алувијалној равни Моравице у централном делу Прешевске котлине

Сл. 2. Прекопавање корита Моравице на сектору левосојске сутеске, на северном делу Прешевске котлине

Сл. 3. Распоред биљних култура у Рецеповој вртачи, под Рудешом на висини око 740 м у красу Карадага

Сл. 4. Кањугање бивола у засеоку Кишинска Трла на сектору с. Ораовице

Сл. 5. Положај села Норче и изглед атара под поликултурним засадима

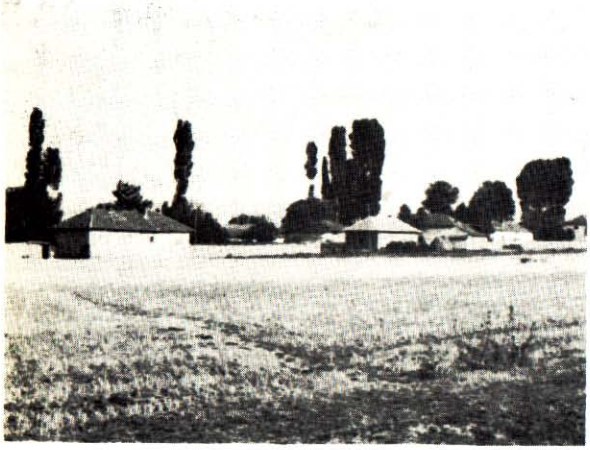

Сл. 6. Положај с. Букоревца у Моравичкој равници и изглед монокултурних потеса атара

Сл. 7. Плевња у с. Сомаљици

ра, а затим и његовој урбанизацији, мора што пре приступити и то комплексно. Сасвим је поуздано, да ће перспективном трансформацијом и урбанизацијом, Моравичка равница постати жила куцавица овог потенцијално значајног предела. Данашње преовлађујуће тешко социјално стање становништва и забрињавајућа економска неразвијеност су аларм да се проблем Прешевске котлине постави као приоритетан задатак наше социјалистичке друштвене заједнице.

Вековни континуитети насеља, као врло значајну предеону појаву запазили су и истакли и ранији заслужни истраживачи. **Ј. Хаџивасиљевић** (1913), на основу теренских запажања и опсерврације, тачно је предпоставио да је село Жујинце, и по народној традицији једно од најстаријих насеља Моравице, од оснивања „на свом првобитном месту".[174] **Ј. Ф. Трифуноски** (1948) је такође правилно установио да у селима Стрезовцу и Буштрању живот „није био у турско време прекинут".[175] Нашим проучавањем, на основу новијих извора и сазнања, резултати ранијих научних радника у потпуности су потврђени. Уз то, доказано је да је насеобински континуитет била умногоме **општа предеона појава.** Од посебног је значаја подвући и то, да је у античко доба Моравичка равница, на много већем простору него данас, представљала културни предео. Њена деградација је поглавито постантичка. Да је ова равница заиста била на великом пространству озирањен, култури приведен, предео доказује чињеница што су у Прешевској котлини егзистовала два средишта — Жујинце и Прешево. У Жујинцу је било пољско средиште градског типа.

Вековни континуитет насеља, на првобитним положајима или са извесним прекидима унутар атара, је изненађујућа поставка, поготово ако се има у виду да се ова област налази у централној балканској удолини, на магистралној комуникацији, и да су се у њој и на њеном тлу одигравали бурни историјски догађаји и збивања, вршиле смене становништва и етничка померања, што се све одражавало у антропогеографском превирању. Објашњење су, као и у проблему вековне конзервације пејзажа, детерминирајући утицаји физио — географских чинилаца. Мочварна и субекуменска Моравичка равница, као фактор изоловања и одвајања, воденим застором и блатиштима тешко проходна, природно је заштићавала приступ карадачком прибрежју те се у њему могао водити и релативно мирнији живот. Отуда се, на том географски најпогоднијем делу котлине и домаку шумовитог Карадага — природном склоништу и збежишту, живот могао увек обнављати и непрекидно одржавати.

Из изложених разматрања друштвено — географског развитка у предсоцијалистичкој ери, почев од праисторијског, античког и потоњих времена, и савременог стања и обликованости, — резултира антропогеографски циклус Прешевске котлине. У више временских раздобља и

174. Ј. Хаџивасиљевић, Јужна Стара Србија II, с. 201.
175. Ј. Трифуноски, Моравица, с. 232.

етапа, он се услед прилика у прошлости и социјалних процеса, испољавао у смењивању, младих, разређених, зрелих или збијених и презрелих села мешовитог типа (збијеног дисперзног са раселицама). То значи, мада не истовремено и на исти начин, да су се и насеља Прешевске котлине диференцирала, као и многа села шопске зоне, кроз **сав антропогеографски циклус,** управо онако како га је теоријски поставио и научно разрадио велики српски и светски географ Јован Цвијић (1906).[176]

R é s u m é

BASSIN DE PREŠEVO

— Étude de géographie sociale —

Le Bassin de Preševo est situé au sud de la RS de Serbie, à la pointe de la dépression de la Morava et à la jonction morphologique de celle-ci avec la dépression du Vardar. Sur la principale ligne ferroviaire et routière longitudinale de la Morava et du Vardar, cette région se distingue par son rôle médiateur impontant envers la RS de macédonine et les parties méridionales de la Péninsule Balkanique. Sa superficie est de 218,5 km² et sa population est disposée en 29 villages et au centre de la région, dans le bourg de Preševo.

Par une barre teotonique que suit la ligne de Rajinački rt — Samoljička Čuka, le fond du bassin est divisé en deux parties, à savoir: la partie septentrionale plus étroite (2 km) et la partie méridionale plus large (environ 7 km). Cette barre, active au point de vue tectonique même de nos jours, a donné liue à la formation des marais dans le cours de la rivière de Moravica qui draine cette région et, par conséquent, la plaine alluviale représente, sous nombre d'aspects, l'espace sub — oecuménique, caractérisé par les marais et les prairies.

En analysant les facteurs morpho-hydrographiques et autres facteurs de géographie physique, l'auteur a traité les problèmes socio-géographiques dans le groupe temporel et spatial des phénomènes et des processus et découvert les lois de la conditionnalité géographique de l'évolution. Entre autre, il a démontré la continuité séculaire des installations humaines laquelle était, sous nombre de points, un phénomène régional général. Il a expliqué également la conservation du paysage à travers les siècles et établi l'entier cycle anthropogéographique dans le développement et le façonnement des habitats.

Se basant sur les résultats qu'ils avait obtenus, l'auteur a posé également l'application géographique. Selon celle-ci, le centre de la vie de la région ne sera plus désormais le pied actuel de la bordure de la montage de Karadag (Crna Gora), mais, après la transformation et l'urbanisation de la plaine alluvial, la région centrale du bassin. Le nouveau rôle fonctionnel de cette région contribuera dans une grande mesure au rehaussement du niveau de vie de la population actuelle, pour la plupart agraire, specialisée en production du tabac en tant que culture industrielle rentable.

Mihajlo Kostić

I l u s t r a t i o n s :

Carte socio-géographique du Bassin de Preševo.

Fig. 1. Paysage de marais et de prairies dans la plaine alluviale de la Moravice dans la partie centrale du Bassin de Preševo.

176. Ј. Цвијић, *Основе I*, с. 188.

Fig. 2. Creusement du lit de la Moravica dans le secteur du défilé de Levosojska Sutjeska, dans la partie septentrionale du Bassin de Preševo.

Fig. 3. Disposition des cultures dans la doline de Redžep, au pied du Rudeš â l'altitude d'environ 740 m dans le karst de Karadag.

Fig. 4. Buffles se roulant dans la boue dans le hameau de Kišinska Trla dans le secteur du village d'Oraovica.

Fig. 5. Situation du village de Norča et aspect du finage sous les plantations polyculturales.

Fig. 6. Situation du village de Bukorevac dans la plaine de la Moravica et aspect des parties du finage sous une culturunique.

Fig. 7. Hutte à balle au village de Somaljica.

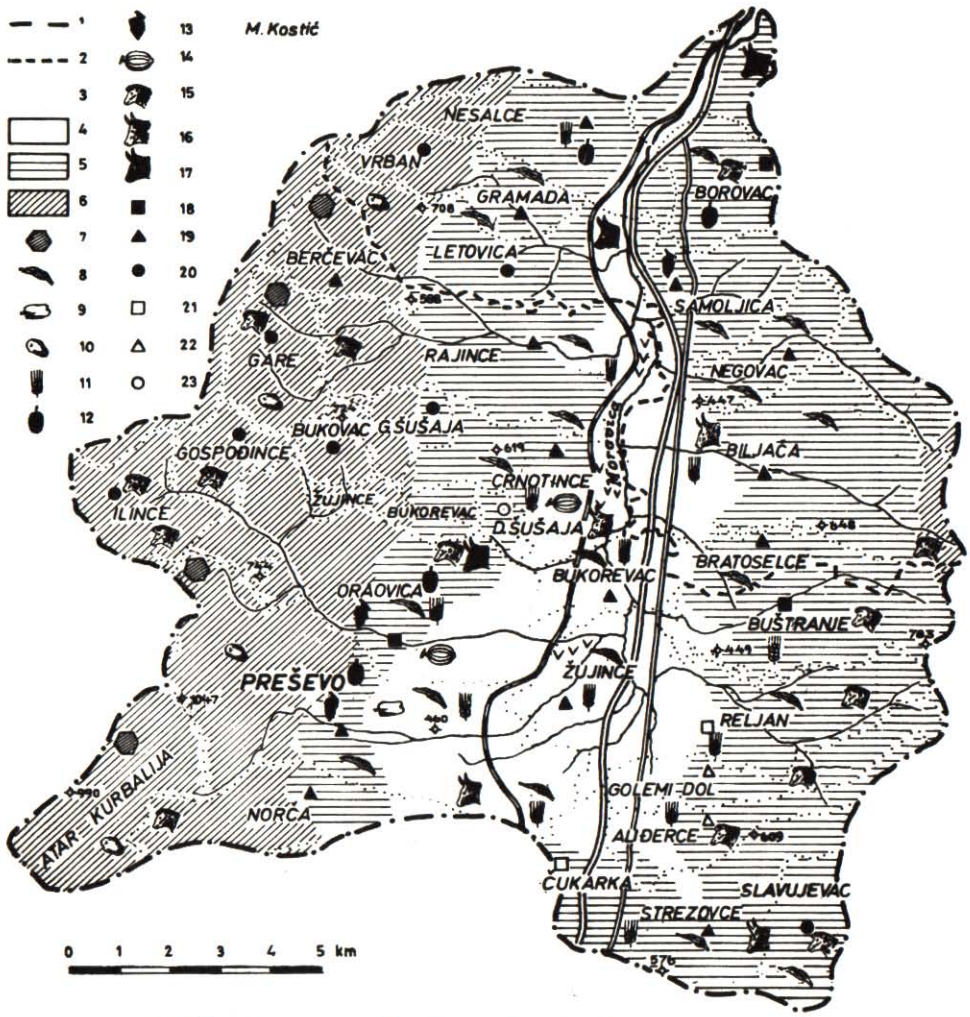

DRUŠTVENO-GEOGRAFSKA KARTA PREŠEVSKE KOTLINE

Granice: 1. Geografska granica oblasti, 2. Administrativno—teritorijalna granica između bujanovačke i preševske komune, 3. Katastarska granica seoskih atara; *Rejonizacija:* 4. Moravički aluvijalni rejon, 5. Karadačko--rujanski pribrežni rejon, 6. Planinski rejon; *Razmeštaj preovlađujuće prostorne i tržišne proizvodnje,* 7. Eksploatacija šuma i drvodeljstvo, 8. Proizvodnja duvana, 9. Proizvodnja baštenskog povrća, 10. Proizvodnja krompira u visinskim naseljima, 11. Proizvodnja pšenice i kukuruza, 12. Proizvodnja voća, 13. Vinogradarstvo, 14. Bostanarstvo, 15. Ovčarstvo, 16. Govedarstvo, 17. Bivolarstvo; *Naseobinska genetika* (naselja u čijim se atarima, kontinuelno ili sa prekidima, održavala određena naseljenost), 18. Od praistorijskog doba do danas, 19. Od antičkog doba do danas, 20. Od srednjovekovnog doba do danas, 21. Sela postala od mahala sredinom XVIII veka, 22. Sela osnovana u drugoj polovini XVIII veka naseljavanjem na trla, 23. Sela osnovana od muhadžira 80-tih godina XIX veka.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ОСНОВЕ СОЦИОЛОГИЈЕ РАДНИЧКОГ ДРУШТВА РУДНИКА „КОПАОНИК“

УВОД*

Ова социолошка студија темељи се на повременим истраживањима (1962—1964) међу радним колективом Рудника олова и цинка „Копаоник“ (Бело брдо и Запланина). Ради сагледавања датих питања и проблема, међу радницима провели смо око девет месеци.

Методологија истраживања основа социологије радничког друштва Рудника „Копаоник“, сасвим је једноставна. Она се састоји из сагледавања целокупне архиве Рудника, усмених анкета путем контаката с радницима, анкетних упитника које смо сами вршили међу радницима, како у радничком ресторану, тако и радничкој колонији, и на крају путем проучавања међу радним колективом и у радничком друштву. Да би смо се што боље упознали с проблематиком живота радника овог Рудника, код њих смо се бавили у свим годишњим добима, и с њима проводили све важније светковине и празнике, а пратили и њихов породични живот. Од посебне користи били су нам резултати стручњака медицине рада из Београда и Косовске Митровице, чији смо елаборат користили из архиве Рудника „Копаоник“.

Нама је сасвим позната пракса социолошке метаодологије рада, да се важна социолошка сагледавања врше проучавањем према интервалима од пет до десет година. Ово се у основи темељи на статистичким изворима, који се базирају на тим интервалима. Међутим, наш проблем који репрезентујемо у овој студији, је специфичност своје врсте, која се не уклапа у методологију рада датих интервала. Према томе, ова студија почива на изучавањима путем личних сагледавања међу радничким друштвом Рудника „Копаоник“, на архивским подацима, уз надградњу неких специфичних појава путем анкете. На овим изворима темељи се

---

* Ова испитивања вршио сам као радник Народног музеја Косова у Приштини, средствима фонда за научно-истраживачки рад Покрајине Косово.

ова студија, која ће, надамо се, бити од користи нашој младој социјалистичкој социолошкој науци. Сасвим смо свесни тога, да у студији има извесних пропуста, али до њих свакако није дошло из зле намере. И, све што износимо у раду, темељи се на истинитости. Дакако, помињемо и то, овако крупна и свеобухватна социолошка истраживања, студиозно научно истраживачки дата, могу се једино вршити путем колективног стручног научно истраживачког кадра. Ова наша истраживања немају тај карактер, али колективна истраживања стручњака медицине рада, из елабората у архиви Рудника коју смо навели, дата у овој студији, то надопуњавају. Напокон, узгредно помињемо и то, ради компаративних сагледавања датих појава у овој расправи, што је било пожељно учинити, нисмо трагали у научној литератури. С једне стране, што би расправа испала и превише опширна, а с друге стране у нашој социолошкој науци, колико нам је познато, и нема радова овакве свеобухватне социолошке физиономије радничког друштва једног колектива. И овако дата ова расправа, сматрамо да ће бити од користи науци.

I. ЛОКАЦИЈА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Рудник „Копаоник" налази се у централном делу Копаоника, и то у подножју виса Војетин 1960 м надморске висине. Локализован је у интервалу 1350 и 1000 м надморске висине. Повезан је главним извозним поткопом на нивоу 1000 м са Белим Брдом, где се налазе раднички уређаји и насеље. Ниво хоризонта 1235 м повезан је поткопом са Запланином, где се тако исто налазе радионице и радничко насеље. На крају, жичара друга 11800 м а аутомобилски пут дуг 19 км везују Рудник „Копаоник" са железничком станицом у Лешку. Ова се станица налази на прузи Београд — Краљево — Скопље. Руда се транспортује до Лешка жичаром, а одатле железницом до Звечана, где се прерађује.

Рудничка јама почиње хоризонтом на 1000 м, а завршава се хоризонтом на 1354 м надморске висине. Она има три улаза: 1. Први са „Портала" на 1000 м, 2. Други из Запланине на 1325 м и 3. Трећи звани војетински поткоп на 1354 м апсолутне висине. Центар јаме који се налази код главног скипа има за 13 м већу надморску висину, него улаз са „Портала".

Као што се види из наведенога, Рудник „Копаоник" нема добру локацију. Од Рудника „Копаоник" па до Лешка иде лош колски пут, којим се служе камиони Рудника за превоз радника, животних намирница и материјала за Рудник. У току зиме, каткад се саобраћај на овој релацији прекида услед снежних сметова, понекад се то дешава и за време већих киша.[1]

1. Упореди Здравствено стање радника Рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Истраживања Завода за здравствену заштиту у Косовској Митровици. — Рукопис у архиви Рудника „Копаоник".

II. СТАРИНА И РАЗВОЈ РУДАРСКЕ ПРОДУКТИВНОСТИ У ЗАПЛАНИНИ И БЕЛОМ БРДУ

Порекло рударства на Копаонику и Рогозни, старог је датума. Оно пада још у доба антике, кад достиже знатну кулминацију. Ту се истичу на првом месту рудници на Рогозни с Плакаоницом на челу, који у доба Римљана, стоје по својој продуктивности олова и сребра међу првим рудницима те врсте на Балканском полуострву, односно у Европи уопште.[2] Након тога, процват рударства у овим планинским пределима наше земље, истиче се у средњовековно српско доба у рудницима Запланина и Бело Брдо, који данас делају под именом Рудника олова и цинка „Копаоник". Цео комплекс земљишта на подручју ових рудника, богат је рударском традицијом и експонатима древног рударства.[3] Нашло је оно одраза и у топономастици с почетка XIV столећа. Тако, топоним „Старе рупе" (рударска окна, јаме), помињу се на Копаонику у Светостефанској хрисовуљи из 1314. год.[4] На старе „шахте" из доба антике и средњег века наилази се како у јами, тако и споља на Копаонику. У Базића махали у Белом Брду, налази се топоним Латински дô. Данас је то шума са путањом. Латинско гробље налази се испред белобрдског сеоског грабља. Ту су и зидине старога црквишта званог Св. Тројица, испод којих се налазе друге црквене зидине зване Св. Петка. Топоним „шљакниште" налази се на неколико места у Белом Брду; један се налази испод Војетина код Сланог извора. Испод Латинског гробља налази се топоним Стабор, за који се држи да је у средњем веку био тржница белобрдска. Концем XIV столећа (1395), с. Копориће, које се налази на домаку Белог Брда и Запланине, имало је дубровачку колонију и развијену тржницу.[5] Ово нас упућује да уствр димо, како је већ у то време била жива рударска делатност у поменутим копаоничким рудницима, а нарочито у Белом Брду, у чијем суседству се налази Копорић. У летописима се под 1430. год. помиње како се упалио „цех" (дрвна конструкција у рударским окнима — јамама) средњак у руднику Запланини.[6] У години 1490. бележи се, како је снег (лавина) побио „рупнике" (рударе, рударске раднике) у Запланини.[7]

Године 1438, дубровачко мало веће изабрало је судски колегиј, који је имао да послује у Новом Брду, а истодобно и да решава о једном спору мале насеобине у Белом Брду на Копаонику, одатле су свакако тужени били. Из овога излази да је дубровачка властела почетком XV

2. *Е. Чершков*, Римљани на Косову и Метохији. Београд, 1969, 49 и д.
3. Упор. *А. Поповић*, Горњи Ибар средњег века. ГНЧ књ. XXVI. Београд, 1907, 212—213, 215—216, 221—222; *В. Симић*, Историјски развитак нашег рударства. Београд, 1951, 205—207; *Б. Храбак*, Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду. — Огледи I. Београд, 1952, 55.
4. *Љ. Ковачевић*, Светостефанска хрисовуља. Споменик САН IV, 3.
5. *K. Jireček*, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, 53.
6. Споменик САН књ. XVIII, 62.
7. На нав. месту; *Б. Храбак*, нав. рад, 56.

столећа била стално настањена у Белом Брду, које су у то време у изворима бележи под именом: Biello Berdo, Belo Berrdo, Bilo Bardo, Bielo Bergha, Belo Bardo.[8]

У Белом Брду су половином XV столећа Дубровчани свакако били најугледнији људи, а бележе се као конзули и као јудицес у судском колегијуму. Тако, функцију конзула има 1446. и 1451. год. Антоније Брајковић, а 1450. год. Љубиша Ивановић наводи се као конзул, а 1451. год, као судија. У 1450. год. наводи се конзул и Марин Крусић, а 1452. год. помиње се у овој насеобини као кнез Дубровчана, неки Драгиша. Ту се наводе и судски часници: Паскоје (1446), Ђуро Радошевић, Божићко Радосалић, а помињу се и Никола и Матко.[9] Спорови који су у то време вођени свакао да су били пословне и новчане природе. И што је веома важно поменути, везе између дубровачких колонија у Белом Брду и Новом Брду, половином XV столећа биле су живе и знатне.[10]

Напоредо са дубровачком колонијом у Белом Брду, истиче се и дубровачка колонија у с. Гувништу (Гомнисте), које се налази на домаку Белог Брда. О томе сазнајемо из једне судске расправе из 1446. год., која говори о неком турском украденом новцу.[11] Године 1458, помиње се Белобрђанин Матко Смољановић, који се одређује као дубровачки поклисар у деликатној мисији, ради придобијања султана да одобри Дубровчанима трговину копнену кроз земље Херцега Стјепана.[12] Дубровачка влада је 1461. год. водила пословну преписку са својом колонијом у Белом Брду, где је било неколико угледних житеља, као што су: Никола Милетић, Миљко Смиљановић и Радмен Прибисалић.[13] У 1470. год. помиње се и Rattcho de Choporizi (Копориће), gorosiza, који је имао извесна дуговоња Радохни, а који се занимао горосечом, свакако за потребе рудника у Белом Брду и Запланини.[14]

Активност рудника олова и цинка и делом сребра и злата у Белом Брду и Запланини, и трговачка делатност копаоничке области са подручја ове рударске локације и њихова економска продуктивност, била је знатна и по доласку Турака, заправо њихов процват и пада у доба најезде и завојевања Турака српским земљама средњег века.[15]

Бело Брдо и Запланина, средњовековне рударске насеобине са дубровачким колонијама, од седамдесетих година XV столећа бивају јаче

8. *М. Динић*, Четири средњовековна писма. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII, 2. Београд, 1937, 232—233. Овај учени историчар учинио је малу омашку, приликом интерпретације једног средњовековног писма, у коме се помиње копаоничко Бело Брдо, као рударско место, заменивши копаоничко Бело Брдо са Белим Брдом у околини Вишеграда у источној Босни; *Б. Храбак*, нав. рад. 57.

9. *Б. Храбак*, на нав. месту; *М. Динић*, на нав. месту.

10. *Б. Храбак*, нав. рад, 58. нап. 13.

11. *Ј. Радонић*, Дубровачка акта и повеље II, св. 1. Београд, 1935, 14—21; *Б. Храбак*, нав. рад, 59, нап. 20.

12. *Б. Храбак*, нав. рад, 57.

13. Нав. рад, 59 нап. 16.

14. Нав. рад, 58.

15. Нав. рад, 59.

трговачке колоније, на уштрб развоју рударства. То је општа карактеристика овога доба у односу на дубровачку делатност у балканским земљама под турском завојевачком доминацијом.[16] Тако је Бело Брдо почело да јача економски, крајем шесетих година XV столећа. У то време, тесне трговачке везе су између Белобрђана и познате дубровачке трговачке куће Радохне Радовчића.[17] У години 1469. помињу се извесни мештани Срби из Белог Брда, како купују од Радовчића из Дубровника тканине.[18] Трговачки просперитет и нагла трговачка делатност већег замаха, доводе до успостављања дубровачке институције при колонији: кнеза. У 1478. год. Бело Брдо има и свештеника (помиње се „поп Павле"). Те године је умро у Белом Брду трговац Брајко Божидаревић, са којим је обитовао и пословао у Белом Брду, брат му Бошко (родбину су имали у Босни).[19] Ту се помиње и Радич Оливера Ивановић. У то време је Бело Брдо трговачки значајно. Поменути Б. Божидаревић је својим трговачким послом одлазио и на панађуре у Сталаћ.[20]

Из времена после пада деспотовине под турску власт (1459), истиче се у Белом Брду трговачка кућа Живка Ивковића, званог Жужорина, који је умро 1479. год. у Белом Брду.[21]

Као што смо већ споменули најистакнутија личност у Белом Брду у XV столећу био је Иван Радохнић (умро у Белом Брду 1486). Он је у Дубровнику имао два трговачка друштва. У оба друштва он је уложио по 1150 дуката, док је други ортак давао радну снагу, а пословање је имало трајати, док то буде хтео Радохнић. Он се помиње 1478. год. у Запланини као судија уз остале судце.[22] Овде имамо да се Иван Радохнић бавио најпре рударством, па је за овим са знатно зарађеним новцем, прешао на трговину, коју су други водили са капиталом стеченим у експлоатацији рудокопа Белог Брда и Запланине.[23] Концем XV столећа (1494) помиње се у Белом Брду неки Вукашин.[24]

Почетком XVI столећа дубровачка колонија у Белом Брду још се држала, мада врло малобројна. Тако, помиње се Ђуро Павловић (1507), који ту пише једно пуномоћје.[25] У то време је у Белом Брду обитовао и

16. Нав. рад, 60.
17. На нав. месту.
18. Нав. рад, 61.
19. *Влад. Р. Петковић*, Старине. Београд, 1923, 60; *Б. Храбак*, нав. рад, 61.
20. *Б. Храбак*, нав. рад, 62.
21. Нав. рад, 63; *исти:* Дубровачко иверје. — Наша реч II, бр. 2 (1951), 53.
22. Упор. *Б. Храбак*, Дубровачка колонија у копаоничком руднику Белом Брду, 62. *Цвито Фисковић* (Наши градитељи и кипари XV и XVI столећа у Дубровинку. Загреб, 1947, 102), погрешно схвата помен Белог Брда, те закључује да су се бифоре и други камени делови прочеља слали у Бело Брдо. Међутим, документ каже само да је Кате, удова почившег Ивана Радохнића из Белог Брда. — *Б. Хрбак*, нав рад, 64, нап. 42.
23. *Б. Храбак*, нав. рад, 64.
24. *М. Динић*, нав. рад, 236.
25. *Б. Храбак*, нав. рад, 64—65; *Е. Чершков*, Беласица и Врхлаб. — Гласник Музеја Косова и Метохије I, Приштина, 1956, 221.

Ђуров рођак Иван Ратковић. На крају, 1521. год. помиње се овај Иван Ратковић, Белобрђанин, који станује у Дубровнику.[26]

Копаонички рудници: Бело Брдо и Запланина, били су активни и у XVI столећу. Према запису турског хроничара Нешлије, с почетка XVI столећа, рударство у Запланини било је веома развијено. Запланина је била веома развијено рударско насеље, тако да је долазила одмах после Новог Брда и Трепче. У законику султана Сулејмана Законодавца, из 1536. год. Запланина се убраја у ред најзнаметнијих рудника Балканског полуострва.[27]

Изгледа да у другој половини XVI столећа у Запланини и Белом Брду, није више било дубровачких колонија. За њихов живот и рад у то доба није било више услова. Трговина ових насеобина прешла је у руке трговачких кућа у Крушевцу, које су организоване при дубровачкој насеобини у Крушевцу осамдесетих и деведесетих година XV столећа. У то време у Крушевцу има своју фактурију најбогатији Дубровчанин, који је пословао у Запланини. Половином XV столећа, уз трговину и рударску производњу, цвета и златарски занат у Белом Брду (1469, 1472). Радохни Радовићу, златар Никола из Белог Брда, слао је у малим количинама злато. Белобрдски златари су добијали злато помоћу рафинерије руде, коју су набављали од рударских предузимача копаоничких рудника у Запланини и Белом Брду. Оба белобрдска златара су припадници месне обитељи, који су се поред овог главног занимања, бавили и трговином. Ово показује да је у XV столећу трговачки посао у копаоничким насеобинама и у Ибарској долини био врло уносан. То је условило потрошачко становништво, које је могло добро да плаћа, и које је осећало потребу за већим животним стандардом. Тако се обилато реализовала трговачка делатност ових месних златара, при чему игра знатну улогу и прерада и извоз злата из поменутих копаоничких рудника: Белог Брда и Запланине. У насеобинама копаоничких рудника Белом Брду и Запланини и приградским тржницама Остраћу, Копорићу и Гувништу, морало је у средњевековно доба, када пада знатан рударски, трговачки и занатски просперитет Белог Брда и Запланине, бити и припадника домаћег грађанског сталежа.[28] Економске прилике у XIV и XV столећу у наведеним рударским центрима, условиле су настанак грађанске друштвене класе, чији се остаци помињу и тридесетих година XVI столећа. Томе треба додати и припаднике месне класе, који своја пословна знања стичу у Дубровнику, да их касније наставе у завичајном крају. На крају, у XVII столећу, бележи турски географ Хаџи Калфа, да копаонички рудник Запланина (Саплина) припада санџаку Крушевац, а кадилуку козничком.[29] Аустро-турски ратови (1683—1699) за-

26. *Б. Храбак*, нав. рад, 65; *исти:* Дубровачко иверје, на нав. месту.

27. *С. Ризај*, Рударство Косова и суседних крајева од XV до XVIII века. Приштина, 1968, 32, 34.

28. *Б. Храбак*, Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду, 65—66.

29. *Ст. Новаковић*, Хаџи — Калфа или Ћатиб — Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву. — Споменик САН, књ. XVIII. Београд, 1892, 62.

дали су тежак ударац рударству Копаоника, а нарочито Белом Брду и Запланини.[30] Уместо рударства, у овом копаоничком подручју цветало је сточарство, с којим стоји у вези и извоз стоке и вуне дубровачким трговачким компанијама у Новом Пазару.[31]

У време капиталистичког поретка, у старој Југославији, као што је познато, важнија експлоатација рудника у нашој земљи налазила се у рукама страног капитала, или је пак била прћија капиталистичке југословенске буржоазије. Такав ју случај био и са рудницима копаоничког подручја, што ће рећи и Рудника „Копаоник" (Запланина и Бело Брдо), који на овом месту монографски приказујемо. Наиме, још 1926. год. копаоничко подручје обилазе енглески геолози, трагајући за оловно цинканом рудом, ради улагања енглеског капитала у њено експлоатисање. Резултати овог истраживања били су успешни, те је Енглеско акционарско друштво у Лондону, преузело мере код ондашњих југословенских владиних кругова и концесионара, на челу са Н. Пашићем, шефом Радикалне странке. Лондонско друштво је откупило концесионо право, и тако је озакоњено експлоатисање копаоничких рудника Запланина и Бело Брдо, поменутом акционарском друштву. Иста је судбина задесила и рудник Трепчу, Ново Брдо и Злетово у Македонији. Сва четири енглеска предузећа имала су заједнички центар у Трепчи, односно Звечану код Косовске Митровице, а централа им се налазила у Лондону. Године 1938. ова су се предузећа спојила и центар им је био у Звечану. Предузеће „Копаоник Минес Лимитед" почело је 1927. год. с радовима на првим откопима у Запланини. Почетни уписани фонд за експлоатацију овог рудника износио је 400.000 фунти стерлинга. Радови на експлоатацији рударске производње вршени су све до 1935. год. Од тог времена, тежиште експлоатације рударске производње преноси се из Запланине у Бело Брдо, а ова два рудника спојена су рударским откопом чија дужина износи 2,5 км. После тога, отпочело се са изградњом пута и жичаре, који су повезивали Рудник „Копаоник" са жељезничком станицом у Лешку. Ови су радови довршени 1937. год. У то време пада и организовање рударских радника овог предузећа у раднички синдикат, који је имао знатну улогу у ширењу напредне мисли међу радницима, као и борби с власницима Рудника, односно експлоататорима и режимском влашћу, за бољи живот радника, чији су услови живота и рада били веома тешки. Свакако, из овог периода, вредно је поменути штрајк рударских радника Рудника „Копаоник", из 1937. године, који је по своме

30. *С. Ризај*, нав. дело, 34, 48.

31. *С. Димитријевић*, Дубровачки каравани у јужној Србији у XVIII веку. Београд, 1958, 109—110; упор. *В. Винавер*, Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVIII века (1660—1700). — Историјски часопис САНУ, књ. XII—XIII, Београд, 1963, 196.

значају и функцији, имао далекосежан успех у борби радничке класе копаоничког подручја на Косову.[32]

1. Опште карактеристике рударске делатности у раздобљу 1947 — 1963.

Као што смо поменули, предузеће носи назив „Копаоник", рудник олова и цинка Бело Брдо. Главни производни продукат је олово-цинкана руда, која се прерађује у топионици олова и цинка предузећа Трепча у Звечану. Главни објекат погона је рударска јама. Она има осам хоризоната, са тридесет и шест радилишта, на којима се обављају: откопавање руде, истражни радови, засипање старих и отварање нових радилишта и одржавање јаме. У јами постоје: 1. комора за компресор, која служи за добијање компримираног ваздуха и 2. три коморе за извозне стројеве, које служе за извожење руде, као и за скиповање и транспорт радника са хоризонта на хоризонт.

Откопавањем руде почиње стварни технолошки процес. Он је усмерен на потпуно искоришћавање рудних лежишта. Услов под којим се изводи откопавање руде, у зависности је од компактности руде и контаката рудног тела са пратећим стенама. За откопавање руде углавном се примењују две методе: 1. Метода квадратних слогова у хоризонталним појасевима идући одоздо на горе, са истовременим засипањем празних простора. У 90% случајева примењује се прва метода. Она је погодна из разлога што је на тим местима руда трошна и испуцана, а бокови са пратећим стенама су слаби. Ове откопе често прати и појава воде, која повећава притисак на откопима. Ова метода омогућује високо коришћење рудне супстанце и пружа велику сигурност у раду.

Рударски рад обавља се на тај начин, што се на нивоу хоризонта из припремног ходника — извозног, уђе у рудно тело, које обично има ширину једног квадрата: 1,5 х 1,5 м и висину 2 до 2,5 м. Овако се откопава све до контакта. За овим се врши поново аткопавање у поменутом опсегу. С откопавањем може се напредовати одмах и за две до три ширине квадрата. Процес откопавања је истоветан на свима откопима, а састоји се у следећим делатностима: бушење минских рупа, отпуцавање, проветравање радилишта, и на крају утовар руде лопатама у вагоне, зване колевке и превоз ових људском снагом по радилишту до сипке. Истодобно, празан простор између квадрата попуњава се засипним материјалом, који се добија из засипног ходника или ускопа који је лоциран непосредно уза само рудно тело. Само засипање врши се ручним забацивањем помоћу лопате, и то пошто се материјал довезе вагонетом до самог места где се врши забацивање.

---

32. Архива Рудника „Копаоник", Технички извештај за 1961. год.; „Политика" од 11. IX 1937, стр. 2; *Др Б. Бошковић*, Раднички покрет и народноослободилачка борба у општини Лепосавићкој. — Зборник Фил. фак. у Приштини V (1968), 377—385 и о учешћу копаоничких рудара у НОР-у стр. 385—395.

На нивоу хоризонта руда се сипа из сипке у вагонете 0,45 м^3 и људском снагом превози се по хоризонту до решетке, односно скип бункера на хоризонту. За овим, руда се из бункера извози скиповима до главног скип бункера на хоризонту 1000 м где се у композицији воза од десет до једанаест вагонета акулокомотивама извози главним поткопом из јаме до випера превртача у мали бункер. Руда из малог бункера путем гравитације пада у чељушну дробилицу где се дроби, и затим гуменим транспортом одводи у велики бункер. Руда се из бункера сипа у корпе жичаре, које је транспортују до бункера у Лешку, а одавде се превози железницом до Звечана.

Осим рударске јаме, која представља главни производни погон, Рудник „Копаоник" има низ помоћних погона, који обезбеђују несметану производњу. Сви помоћни погони налазе се на површини земље. Ту долазе: 1. Машинска радионица, која врши поправке и одржавање погонских стројева у јами. 2. Електрична радионица, обавља инсталирање и одржавање електричне инсталације у јами и ван ње. 3. Грађевинска секција, врши подграђивање у јами и стара се о одржавању подграда, обавља поправке и израђује грађевинске објекте на површини земље, као што су: раднички станови, зграде за радионице и слично. 4. Столарска радионица, обрађује грађу потребну грађевинској секцији. 5. Гаража акулокомотива, функционише у саставу електричне радионице, а обавља ремонт и гаражирање акулокомотива, пуни акумулаторе и рударске лампе. 6. Дробилица, врши дробљење руде пре транспортовања. 7. Утоварна станица, звана жичара, врши утовар руде. 8 Гаража у Лешку, одржава ауто-парк. 9. Технички магацин, стара се о примању, смештају и издавању алата, инсталационог и другог материјала. Напоредо с изнетим помињемо и одељења друштвене службе, где долази ресторан и стамбена управа, која распоређује станове стамбеног фонда Рудника „Копаоник". На концу, у администрацији Рудника „Копаоник", врши се управљање предузећем.[33]

Ш. ИСТРАЖНИ И ПРИПРЕМНИ РАДОВИ РУДНИКА „КОПАОНИК"

Истражни радови у Руднику олова и цинка „Копаоник" чине саставни део опште делатности предузећа. Они су те како важни, с обзиром на проналажење нових рудних резерви, упослења радне снаге, продуктивности рада и на концу века трајања рудника.

Мале рудне резерве, које постоје од почетка, односно обнове рудника, увек су представљале проблем посебне врсте. То је био узрок што је постојало мишљење да рудник има век четири до пет година, па да је према томе бескорисно улагати средства за унапређење процеса производње и вршити друга улагања.

Истражним радовима у Руднику „Копаоник" озбиљније се пришло тек 1960, када је издвојена посебна група за истраживање и одво-

33. Архива Рудника олова и цинка „Копаоник" за 1947—1963. год.

јила су се посебна средства у ту сврху. Тако је у 1960. и 1961. утрошено на истражне радове седамнаест милиона ст. динара, уложених од стране предузећа и двадесет милиона ст. динара из средстава Завода за геолошка и геофизичка истраживања из Београда.

Наведени истражни радови и средства уложена у ту сврху, уродили су плодом. То се даде најбоље видети из следећих података. Наиме, стање рудних резерви на дан 31. децембра 1959. било је 533.000 т. Извађено је руде у току 1960. и 1961. год. 134.400 т. Стање пак рудних резерви након обновљених радова о којима овде разлажемо, на дан 31. децембра 1961. износило је 662.159 т. Значи, у овом периоду истражних радова, пронађено је 264.159 т. нових рудних резерви, односно резерве су концем 1961. биле веће за 129.759 т. у односу на стање од 31. децембра 1959. год.

У 1961. вршени су истражни радови: набушења нових уређења и разјашњења низа нејасних структура у лежишту. Ово све даје оправдања за већи замах истраживања рудног блага. У 1962. проблему истраживања посвећена је знатно већа пажња, уложена су знатнија средства, ангажовани су и геолошки стручњаци „Трепче".

Као што је познато, припремни радови имају за циљ припремање нових рудних површина за откопавање, израду вентилационих и транспортних путева и томе слично. У 1961. обављени су припремни радови у следећем.

ТАБЕЛА 1. ПРИПРЕМНИ РАДОВИ У 1961. ГОД.

	Планирано м	Остварено м	Остварено у %
ходника	370	488,26	132,00
ускопа	255	77,40	32,15
у к у п н о	625	565,66	90,60

Из датог прегледа види се да је план припремних радова подбачен за 9,40%, а подбацивање је уследило на ускопима. Разлози за подбацивање били су недостатак вентилатора, ускопних чекића, дуготрајни превози материјала из ускопа, недостатак резане грађе и слично.

У раздобљу 1958 — 1961. постоји тенденција опадања коефицијента припреме, о чему јасно сведочи следећи преглед.

ТАБЕЛА 2. ОПАДАЊЕ КОЕФИЦИЈЕНТА ПРИПРЕМЕ (1958 — 1961)

Година	Остварено припреме м	Остварена производња	Коефицијенат припреме мм/т
1958	730	66,936	0,019
1959	678	65,215	0,014
1960	470	64,900	0,007
1961	565	65,500	0,008

Овакво стање припремних радова захтева брижљиво решавање проблема повећања припремних радова. Од делатности на припремним

радовима, зависи у знатној мери и производња Рудника „Копаоник". То ће свакако нагнати руководство предузећа да се овим проблемом детаљно и озбиљно позабави. Свако разлагање о резервним рудним лежиштима, без извођења припремних радова у циљу припрема лежишта за производњу, само су лепоречива празнословља, која не воде поспешењу продуктивности рада у Руднику „Копаоник", па као таква свакако морају бити и одстрањена, како из праксе, тако и из администрације и теоретисања.[34]

IV. ОСНОВНА СРЕДСТВА РУДНИКА „КОПАОНИК"

За проблем социолошке физиономије Рудника „Копаоник", од посебног су интереса основна средства овог предузећа. Она чине саставни део свеукупне делатности предузећа, па ћемо их на овом месту у кратким потезима приказати према стању од 31. децембра 1961. год. Наиме, натурални део основних средстава износи 1.103,832.219 ст. дин. Инвестициона изградња, залихе инвестиционог материјала и опреме од 97,226.901 и новчана средства основних средстава износе 46,099.360, што укупно износи: 1.247,158.480 ст. дин. Наведени натурални део активних основних средстава од 1.103,832.219 ст. дин. отписан је у досадашњем раду, због амортизације у износу од 548,423.747 ст. дин. Према томе, неотписана вредност натуралног дела основних средстава почетком 1962. год. износила је 555,408.472 ст. дин. Из овога се види да су основна средства овог предузећа амортизована и отписана за скоро 50% своје вредности, што говори о њиховој дотрајалости.

У 1961. години било је упослено у предузећу радника 698, односно укупно работника 756. Ако упоредимо укупну вредност активних основних средстава, са бројем запослених радника, видимо да техничка опремљеност по једном раднику износи 1,556.886 ст. дин. Из овога излази да је опремљеност по једном раднику у процесу производње сасвим задовољавајућа, те треба да резултира већу продуктивност рада и веће остварење укупног прихода. Но, у ствари, то није тако. Ово долази отуда што су извесна средства, као што смо поменули, дотрајала и амортизована, као и што највећи део вредности основних средстава долази на транспортна средства (жичара и аутотранспорт), као и што се у основна средства третирају и ходници у јами, на које долази велики део вредности основних средстава. Имајући ово у виду, излази да предузеће у директној производњи није довољно механизовано, мада се у том правцу предузимају знатне мере. У прилог овоме говори чињеница да је бруто продукат по једном раднику остварен у току године 1,086.100 ст. дин. што износи 470.786 ст. дин. мање од суме коју је требало остварити према уложеним средствима по једном раднику. Исто тако излази да је укупан приход мањи за 333,787.000 ст. дин. од суме коју је требало остварити према уложеним средствима.

---

34. Извештај Радничког савета и Управног одбора Рудника „Копаоник" за 1961. год. Архива Рудника „Копаоник".

Из напред изнетога види се да су основна средства у 1961. повећана за 137,970.490 ст. дин., а смањена само за 19,167.490 ст. дин. Ово показује сталну тенденцију за повећањем, а веома малу заинтересованост за смањењем. Међутим, у предузећу постоји известан део основних средстава, која се могу отуђити (продаја, пренос, расходовање). Значи, повећане камате и амортизације, на тај начин и трошкови пословања, што све оптерећује финансијско пословање предузећа, а тиме и лична примања радника, није било предмет пажње радничког самоуправљања, управе и радног колектива у целини, мада су нова основна средства набављена у циљу унапређења процеса производње и стварања бољих услова за рад работника предузећа.[35]

V. ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Рудник олова и цинка „Копаоник", обновљен је 8. јуна 1949. год., са седиштем у Белом Брду, односно Лешку. Предмет пословања предузећа је експлоатација оловне и цинкове руде.

Предузећем управља радни колектив предузећа у оквиру друштвеног плана, на основу постојећих законских прописа и правила. Радни колектив остварује своје право управљања предузећем, преко Радничког савета и Управног одбора. О Радничком савету и његовој делатности дајемо посебан преглед, те на овом месту то питање нећемо приказивати.

Управни одбор предузећа састоји се од девет чланова, и има исто толики број заменика. Председник и подпредседник Радничког савета, не могу бити чланови Управног одбора. Руководилац књиговодствене службе може бити члан Управног одбора предузећа, али само са саветодавним гласом на седницама. Управни одбор бира председника из својих редова. Он руководи седницама Управног одбора. Седнице се заказују са унапред утврђеним дневним редом. Председник Управног одбора мора бити члан Радничког савета. Директор предузећа не може бити председник Управног одбора. За време трајања чланства у Управном одбору предузећа, члану Управног одбора не може се отказати радни однос, без његове сагласности. За споразум о престанку радног односа члана Управног одбора или Радничког савета, потребна је сагласност Радничког савета.

Делатност Управног одбора састоји се у следећем:

1. Саставља предлоге основних планова предузећа, што бива после дискусије о том питању у колективу. 2. Доноси месечне оперативне планове. 3. Брине се о правилном пословању предузећа. 4. Саставља предлог за унутрашњу организацију предузећа и предлог систематизације радних места. 5. Израђује предлог правилника о радном реду у предузећу и доноси мере за учвршћење радне дисциплине. 6.

35. На нав. месту.

Решава о постављању стручних службеника са вишом спремом и службеника на руководећа радна места у предузећу, по спроведеном конкурсу који он расписује. 7. Предузима мере за унапређење производње предузећа и продуктивности рада, снижење трошкова производње, побољшање квалитета производа и спровођење штедње у предузећу. 8. Решава о питањима радних норми у предузећу. 9. Решава о извештају директора о пословању предузећа у току месеца. 10. Предузима мере за стручно уздизање радника предузећа, као и за њихово правилно распоређивање на поједина радна места. 11. Стара се о правилној примени прописа о радним односима у предузећу, о ХТЗ мерама, о правилном распоређивању личног доходка радника и о побољшању животних услова радника у предузећу. 12. Брине се за заштиту и правилну употребу опште народне имовине, којом управља предузеће, предузиме мере за откривање, спречавање и отклањање појава штеточинства, расипништва и других облика штетних односа према опште друштвеној имовини. 13. Израђује предлог тарифног правилника предузећа, спроводећи све процедуре за његово доношење. 14. Доноси план о коришћењу годишњег одмора радника. 15. Решава о свим питањима из области управљања предузећа.

Сва делатност Управног одбора предузећа развија се колективно, а они су дужни да чувају службене тајне.

Руководећи радници у предузећу су: директор предузећа, главни инжењер, као технички руководилац, руководилац прив. рачунског сектора, руководилац комерцијалног сектора и секретар предузећа, који скупно чине опште руководство. За овим долазе руководиоци са вишом стручном спремом, где долазе: управник рудника, управник јаме Бело Брдо, шеф електро машинске службе, шеф геолошке службе, шеф бироа за унапређење производње и правни референт. У групи нижих руководиоца са средњом стручном спремом, односно висококвалификованих радника долазе: пословође јаме, радионица и жичаре, шефови одељења, шефови одсека и референти.

У предузећу постоје: 1. производно технички сектор, 2. привредно рачунски сектор, 3. комерцијални сектор и 4. општи сектор. У оквиру сектора пак, постоје разна одељења и радне јединице.

1. Производно технички сектор има следеће задатке: припрема и организује процес производње. Припрема предлоге годишњег и оперативних месечних планова производње, планова трошења материјала, планова истражних радова и планова инвестиционе изградње. Предузима мере за унапређење производње. Изналази нове методе и јевтинији технички поступак у производњи.

2. Привредно рачунски сектор, углавном, организује целокупно финансијско пословање и контролу материјалног пословања прдузећа.

3. Комерцијални сектор предузећа има за задатак да снабдева предузеће материјалом, сировинама и опремом. Напоредо са тим, ко-

мерцијални сектор се стара да се производи предузећа на време пласирају и отпреме купцима.

4. Општи сектор води опште административне послове, предузећа, персоналну администрацију, послове правне службе, кадровске политике, брине се о стручном оспособљавању радника, послове радних односа, стара се о обезбеђењу предузећа и располаже путничким колима предузећа.

Након свега изнетог, помињемо и права и дужности радника предузећа. Наиме, радници предузећа имају права, као чланови радног колектива, да управљају предузећем и да бирају и да буду бирани у органе управљања предузећа. За свој рад, они имају право на примање личног дохотка према оствареном приходу предузећа, а на основу тарифног правилника. На крају, радници овог предузећа имају остварити сва права која су им загарантована по разним законским прописима. Напоредо са тим, дужности радника предузећа су да своје радне обавезе обављају марљиво и уредно, да су дисциплиновани на раду, без оправданих разлога да не изостају са посла и да не закашњавају на посао, да не напуштају за време рада радно место, без одобрења надлежног руководиоца, да се залажу за постизање прописане норме, да брижљиво чувају поверене им рударске машине и алат и да се старају о њиховој исправности и да квар на машинама одмах пријављују својим непосредним руководиоцима, да брижљиво воде рачуна о утрошку материјала и да се боре за штедњу у предузећу, да се придржавају прописа и правилника о хигијенско техничкој заштити при раду и да правилно употребљавају заштитна средства која им предузеће ставља на расположење, да не долазе на рад у напитом стању и да не доносе на радно место алкохолна пића, да извршавају сва постављена и на закону заснована наређења својих претпостављених руководилаца и на крају да пријављују сваку насталу штету у предузећу, криминал, расипништво и слично, без обзира ко их је починио.[36]

VI. ФИНАНСИЈСКО ПОСЛОВАЊЕ РУДНИКА „КОПАОНИК"

Финансијско пословање у Руднику олова и цинка „Копаоник" за период 1949 — 1963. развијало се у опсегу разноврсних пословања предузећа. Ради илустрације тога, дајемо приказ финансијског пословања за период 1959 — 1961. који ће нам представити један одређени период, у коме предузеће устаљено дела, пребродивши велике финансијске проблеме, који су били тесно повезани са бројним појавама економског и културног живота предузећа и његових работника.

---

36. Правила о унутрашњој организацији и пословању Рудника олова и цинка „Копаоник" из 1960. год. — Архива Управе Рудника.

ТАБЕЛА 3. ФИНАНСИЈСКО ПОСЛОВАЊЕ 1959 — 1961. ГОД. (у ст. динарима)

Трошкови прихода	Година		
	1959	1960	1961
Укупан приход	737,714.051	727,385.688	770,105.807
Трошкови пословања	384,721.228	392,838.665	391,226.578
Остварени доход. предузећа	352,992.823	334,547.023	378,879.229
Допринос из дохотка	103,665.883	71,518.605	56,831.884
Чист приход	249,727.052	263,028.418	322,047.345

Напоредо са изнетим, методично је и корисно видети начин расподеле чистог прихода, који дајемо у посебном прегледу.

ТАБЕЛА 4. РАСПОДЕЛА ЧИСТОГ ПРИХОДА 1959 — 1961. ГОД. (у ст. динарима)

Врста расподеле	Година		
	1959	1960	1961
Лични доходак	221,000.000	239,796.754	289,295.130
Резервни фонд предузећа	2,833.637	2,752.617	2,730.614
Допринос заједн. резервама	510.710	409.581	891.180
Допринос друштв. инвест. фонду	—	—	5,744.168
Фонд заједничке потрошње	24,932.705	20,069.466	22,976.672

На основу наведених података видимо да је предузеће у 1961. достигло знатно веће резултате у односу на претходне две године. У односу на 1960. резултати повећања у 1961. изгледају овако:

ТАБЕЛА 5. РЕЗУЛТАТИ ПОВЕЋАЊА У 1961. ГОД. (у ст. динарима)

Врста повећања	Повећање у%	Повећање у динарима
Производња руде	7,9	
Продуктивност рада	3,38	
Коефицијенат обрт. средстава	0,35	
Укупан приход		42,720.199
Трошкови производње (мањи)		1,612.087
Доходак предузећа		44,332.206
Чист приход		59,018.927
Лични дохоци радника		49,498.376
Фонд заједничке потрошње		2,907.206

Овај приказ не мора да значи да су за повећање финансијских резултата исцрпљене све могућности и унутрашње резерве, које постоје у предузећу. Исто тако, то не значи да су отклоњени сви недостаци, који су се негативно одражавали у финансијском пословању предузећа. Ових недостатака је било, и њих ћемо приказати у посебној табели за период 1959 — 1961. год.

ТАБЕЛА 6. ВРСТЕ ТРОШКОВА (1959 — 1961) (у ст. динарима)

Врста трошкова	Година		
	1959	1960	1961
Утрошен материјал	112,612.716	113,246.861	122,667.052
Трошкови реализ. матер.	7,506.142	3,880.897	—
Услуге других	—	3,089.505	3,999.943
Кирија и закупнина	—	—	399.106
Трошкови инв. одржавања	38,674.922	22,978.830	27,476.529
Трошкови истрага	40,234.343	33,504.773	8,128.780
Трошкови репрезентације	—	—	91.156
Остали трошкови	1,156.751	1,156.168	7,951.836
Транспорт руде	35,656.275	58,650.519	64,333.599
Ванредни расходи	—	1,510.975	2,190.774
Амортизација	80,696.875	78,099.879	79,267.898
Камата на кредит	197.600	—	263.644
Камата на посл. фонд.	49,599.866	55,712.983	50,256.038
Осигурање код ДОЗ-а	3,128.828	2,577.290	2,476.035
Чланарина коморама	342.208	277.599	299.997
Порез на промет	—	—	3,200.115
Лични издаци	15,496.565	13,805.283	12,304.092
Социјални допринос 4%	2,571.564	4,357.103	5,919.984
Укупно	387,874.655	392,848.665	391,226,578

Из наведеног прегледа видимо да су трошкови пословања у 1961. повећани у односу на 1959. годину за 6,505.350, а у односу на трошкове у 1960. смањени су за 1,612.087 ст. динара.

Ако у 1961. упоредимо остварене трошкове у односу на планиране, добићемо разлику између плана и остварења. Тај преглед дајемо у следећој табели.

ТАБЕЛА 7. УШТЕДЕ ТРОШКОВА ПОСЛОВАЊА (у ст. динарима)

Врсте елемената	Планирано	Остварено	Разлика	
			више +	мање —
Утрошен материјал	137,723.500	122,667.052	—	15,056.448
Услуге других	2,498.588	3,999.943	1,501.355	—
Инвест. одржавање	36,070.632	27,476.529	—	8,594.103
Трошкови ист. руд. блага	14,689.882	8,128.780	—	6,288.000
Транспортни трошкови	61,689.882	64,333.599	2,643.717	—
Кирија и закупнина	—	399.106	399.106	—
Трошкови репрезентације	—	91.156	91.150	—
Остали трошкови	400.665	7,951.836	7,551.171	—
Ванредни трошкови	790.000	2,190.774	1,400.774	—
Амортизација	75,382.568	79,267.898	3,885.330	—
Камата на кредит	—	263.644	263.644	—
Камата на ПФ	50,593.452	50,256.038	—	337.414
Осигурање	2,498.276	2,476.035	—	22.241
Чланарина коморама	359.679	299.997	—	59.682
Социјални допринос	6,188.637	5,919.984	—	268.653
Лични издаци	10,904.739	12,304.092	1,399.353	—
Порез на промет	2,920.493	3,200.115	279.622	—
Укупно	402,710.993	391,226.578	19,415.228	30,626.541

Према изнетом излази да је разлика између плана и остварења 11,210.713 ст. дин., што је истодобно остварена уштеда трошкова пословања у односу на план, односно уштеда је извршена за 2,75%. Исто тако, из прегледа се види да су код појединих врста трошкови пробијени, у односу на планиране. Свакако за то су постојали оправдани разлози, мада није искључено да је ту и тамо било и неоправданих разлога. То се уосталом види и код трошења појединих репродукционих материјала, где се запажа појава неоправданог трошења. За илустрацију тога наводимо следеће податке. Наиме, у 1961. год. утрошено је више по једној тони произведене руде него у 1959. и то: експлозива 70%, каписла 32% и штапина 34%. Ово повећање је уследило из недовољног вођења рачуна и небриге за рационално коришћење материјала од стране радног колектива.[37]

VII. КОМУНАЛНИ ПРОБЛЕМИ РУДНИКА „КОПАОНИК"

Комунални проблеми Рудника олова и цинка „Кокаоник" бројни су и разноврсни. Ово је сасвим разумљиво када се има у виду чињеница да се погони Рудника налазе разбацани на простору од неких 25 км. у дужини, и то почев од Лешка у Ибарској котлини до Белог Брда

37. Извештај Радничког савета и Управног одбора Рудника „Копаоник" за 1961. год. — Архива Рудника „Копаоник".

и Запланине на Копаонику. Комунална физиономија Рудника „Копаоник" изгледа овако. У Лешку, варошици индустријског типа, подигнуте су у довољном броју модерне стамбене зграде са озелењеном површином око насеља и асвалтираним стазама. Ово насеље има солидну и добро опремљену здравствену станицу, дом културе и зграду осмољетке; уз то ту се налази и зграда дирекције Рудника „Копаоник", док се погонске канцеларије налазе у Белом Брду. Напоредо с изнетим помињемо, у Руднику „Копаоник" постоје четири стамбене колоније: „Логор" и „Банхаус" у Белом Брду, Санџак на домаку Белог Брда, а у атару истог насеља и колонија у Запланини. У колонији „Логор" постоје три стамбене зграде, које служе за колективне станове радника. Уз то, ту се налази и секторска амбуланта, осмогодишња школа и стамбена зграда за просветне раднике. Зграде за колективно становање радника грађене су од слабог материјала (комбинација цигле и дрвета), док зграде у којима станују рудари са својим породицама, грађене су од тврдог грађевинског материјала, по прописима санитарне технике и хигијене. Кубатура и квадратура зграда за колективно становање радника, односно радничке собе за спавање не испуњавају санитарно-хигијенски минимум, а постељина не одговара функцији и намени радничког одмарања. Снабдевање водом и одстрањивање одпадних материјала у колонији изгледа овако. Наиме, има једна водоводна чесма, али је њена околина неуредна. Читава ова колонија има само један пољски клозет са три кабине, чија је кућица сагрђена од дасака. Клозетска јама је зидана и фекалије се помоћу подземног канала одводе низ планину у поток. Како се клозит не одржава уредно, то се у његовој околини шири неподношљив смрад. Клозет није осветљен, мада постоје сијалична места. Отпадне чврсте и течне материје из домаћинства, бацају се око зграда. У околини зграда не постоји вегетација, те су зграде изложене ветру, а лети и сунцу, што ствара неугодну атмосферу за становање. Изнад ових зграда налази се зграда секторске амбуланте, чија канализација пролази поред стамбених зграда. Ова канализација је оштећена и затворена, те се отпадне материје са фекалијама изливају у близини амбулантне зграде, што ствара веома јак смрад и представља жариште за ширење заразних болести. Зграде за колективно становање у Запланини имају овакву слику. Ту постоји пет радничких зграда, односно стамбених зграда, од којих су три изграђене од комбинованог материјала: камена, дрвета и блата. Две друге зграде су бараке направљене од дасака. За све ове зграде заједничка је карактеристика да су слабо покривене и да прокишњавају, под им је пропао или дотрајао, просторије су зими хладне а лети топле, а уз то и нечисте. У свим стамбеним зградама има једанаест соба за спавање, у којима станује сто четрдесет три радника. Значи, на сваког радника долази 5,2 $м^3$ простора, што са санитарно-хигијенског гледишта не задовољава. Собе су добро осветљене, са електричним светлом. Зграде немају воду нити канализацију. Вода за пиће и умивање доноси се са чесме, која је удаљена око 50 м од зграде. Отпадне чврсте и течне материје бацају се непосредно око самих зграда. Кревети су врло слабо опремљени. Трећа рад-

ничка колонија „Санџак", налази се око 3 км удаљена од Рудника. Овде углавном станују радници са својим породицама, а стамбене зграде су изграђене од тврдог грађевинског материјала, и то према санитарним прописима. Насеље је обезбеђено водом, канализацијом и другим санитарним уређајима. Четврта радничка колонија „Банхаус", налази се СЗ од Рудника. У њој станују радници са својим породицама и радници самци. Зграде ове колоније начињене су од тврдог грађевинског материјала, имају воду и канализацију, као и остале санитарне уређаје.

Напоредо с изнетим помињемо, проблем снабдевања Рудника водом за пиће делимично је решен. Заступљена је водоводна вода. Затим, вода се повремено хлорише. Она је бактериолошки и хемијски исправна и налази се под сталном контролом Хигијенског завода у Косовској Митровици. Постоји пумпна станица, као и резервоар, без заштитне зоне. Но, ту нема у близини никаквих грађевина, те је искључено загађење воде. Вода се разводи поцинкованим цевима, али њена количина не задовољава потребе радништва односно потрошача.

Што је веома важно истаћи, за јамске раднике није обезбеђена здрава водоводска вода. Известан број јамских радника доноси собом воду у јаму у чутурицама, док остали пију техничку воду, која служи за влажно бушење. Ова је вода или са водовода из Запланине или од слободних вода каптираних у једном резервоару. Ова је вода нехигијенска и неупотребљива је за пиће. На крају, канализација отпадних вода није спроведена по санитарно хигијенским прописима.

Након свега изнетог, следује овај закључак. Велики број стамбених зграда није обезбеђен санитарним уређајима, а уколико их у неким зградама има, они се налазе у веома лошем стању. Потпуна занемареност хигијенских принципа влада готово у свима стамбеним зградама, нарочито у колективним. У самачикм становима постељине су дотрајале и не мењају се уредно на петнаест дана, како то хигијенски прописи захтевају. На крају, оваква запуштеност у стамбеним просторијама Рудника „Копаоник" доказује недостатак контроле од стране органа предузећа и небригу друштвеног и радничког самоуправљања о стамбеном смештају рударских радника.[38]

VIII. САНИТАРНА КАРАКТЕРИСТИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

У склопу разнородних појава и проблема социолошке физиономије Рудника „Копаоник", чинимо и кратак осврт на санитарну карактеристику. Наиме, гаража електро радионице саграђена је од тврдог грађевинског материјала и покривена је црепом. Она има два одељења. Опрема гараже и њене просторије одговарају санитарним норма-

38. Здравствено стање радника Рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Испитивања Завода за здравствену заштиту у Косовској Митровици. — Рукопис у архиви Рудника „Копаоник"; ауторова сагледавања на терену 1962 — 1963. год. међу радницима Рудника „Копаоник".

ма. Циркулар је сагрђен од слабог грађевинског материјала. Насупрот томе, котларница је сагрђена од тврдог грађевинског материјала. Свлачионица је сагрђена од тврдог грађевинског материјала, а састоји се од три просторије, које имају парно грејање. Уз гардеробу се налази купатило. Просторије за електрично заваривање су од слабог грађевинског материјала. Електрична радионица је сагрђена од тврдог грађевинског материјала и њен капацитет је шест радних места у једној смени. Машинска радионица је такође сагрђена од тврдог материјала, са капацитетом од седам радних места у једној смени. Исто тако ковачница је начињена од тврдог грађевинског материјала. Сасвим слична овој радионици је и столарска радионица, која је начињена такође од тврдог грађевинског материјала. На супрот томе, сходно радним потребама, дробилица је специјална просторија дрвне конструкције. Такође је дрвне конструкције и утоварна станица, која има четири радна места у једној смени. Ауто гаража, лоцирана у Лешку покрај управних канцеларија Рудника „Копаоник", сагрђена је од тврдог грађевинског материјала, и у њој ради четрнаест радника; ту се налази и механичарска радионица гараже. На концу, помињемо, са гледишта заштите рада и безбедности од пожара, распоред и оријентација наведених грађевина, не испуњавају услове које прописи о рударству постављају.

Техничка опрема Рудника „Копаоник" и експлозив, чувају се у сувим посебним магацинама. На слободном простору у дворишту Рудника, без икикве заштите од атмосфералија, врше се сви радови у вези са истоваром и утоваром, превозом материјала за погоне, обрада дрвне грађе за потребе јаме и томе слично. Тек у 1963. год. ту су постављене извесне кровне настрешице. Наведени радови обављају се у свим годишњим добима и под свим атмосферским условима једнако, с том разликом што се зими радницима издају нужна лична заштитна средства.

На крају, целом дужином дворишта од изласка из јаме, до утоварне станице жичаре, пролази пруга којом се транспортује руда. Транспортовање материјала између погона, углавном се обавља моторним возилима.[39]

1. Санитарни уређаји у Руднику „Копаоник"

Без сваке сумње, за правилно схватање услова рада рударских радника Рудника „Копаоник", нужно је учинити кратак осврт на санинитарни уређај у Руднику. Ова нам појава исто тако осветљава и хигијенске прилике у Руднику.

Пре свега, помињемо, на свим хоризонтима Рудника „Копаоник" постоје нужници. Ови су изграђени на тај начин, што су укопани у бочне зидове хоризонта са вратима постављеним с преда. Место прописне јаме, постављене су веће канте за прихватање фекалија и мокраће. Канте се према потреби празне, и то тако што се ручно преносе на најнижи хоризонт који има 1000 м, и садржина се изручује у канал, којим отиче јамска отпадна вода у поток који протиче испред улаза у

јаму на Портал. Пре одношења канти са њиховога места из нужника, фекалије се хлоришу. Ван јаме, на површини земље, постоје четири нужника. Из изложенога се види да је стање у погледу нужника веома лоше. Осим у купатилу, амбуланти и у Лешку, где се налазе нужници са шољом на водено испирање, остали нужници у Руднику су чучавци и без воденог испирања, израђени на најпримитивнији начин. Број нужника је далеко испод норме. Писоара уопште нема. Посебних женских кабина нема.

У Белом Брду постоји купатило, израђено према савременим прописима санитарне технике и хигијене. Оно је затвореног типа и служи само за потребе радника. Испред купатила има пет чесама, које се налазе у једном мањем одељењу, и служе за умивање радника. Врућа вода се регулише посебним славинама.

У радничкој гардероби постоји 176 вешалица, које се крећу ланцима, а служе за смештај дневних одела, а уз то постоји и 270 вешалица за радна одела. У две мање просторије смештено је тридесет ормара, који служе за смештај радних одела техничког особља. У свим просторијама купатила постоји парно грејање, као и вештачко и дневно светло. Купатило се добро проветрава. За сваког радника обезбеђено је четрдесет литара воде за купање. На двадесет радника долази један туш. Купање под тушем траје двадесет и пет минута. Ту су три клозета и три писаора, као и једна чесма са пијаћом водом. Купатило има канализацију. Напоредо са тим помињемо, у изградњи је и купатило у Запланини са петнаест тушева, а изградња се врши према санитарно-хигијенским прописима.

На крају, помињемо, специјалне перионице за прање радног одела не постоје, него сами радници перу своја одела. Постоје примитивне перионице за прање рубља, како у Белом Брду, тако и у Запланини.[40]

2. Објекти друштвене исхране Рудника „Копаоник" и њихова санитарна карактеристика

Рудник олова и цинка „Копаоник" има две радничке мензе, са функцијом ресторана, у којима се хране радници и службеници. Једна се налази у Белом Брду, а друга у Запланини. Радничка менза у Белом Брду израђена је од тврдог материјала (камен), а састоји се од кухиње, шанка, два приручна магацина, шалтера и сале. Помињемо и клозет са две кабине, који углавном не функционише. Спроведена је водоводна мрежа, а загревање се врши огревним дрветом и угљем, који се ложе у великој пећи. Менза је осветљена и вентилација је природна. Кухиња је веома чиста, приручни магацин је подесан; у сали која има функцију трпезарије налази се шеснаест столова са шесет и четири седишта, а поред тога ту је смештен и фрижидер. Столице и столови су дотрајали. Трпезарија служи истодобно за приказивање филмских представа, које се дају два пута недељно, а уз то и за приредбе разне врсте, као и за конференције и разне састанке. Шанк ове мензе-ресторана је уре-

дан, а посуђе је чисто. Радничка менза у Запланини направљена је од тврдог материјала. Кухиња је сасвим нечиста, а особље запослено у кухињи, сасвим је занемарило личну хигијену. Приручни магацин је исто тако веома прљав. Оставе у којима се налази храна нису заштићене, тако да је храна загађена и нечиста. Приручни магацин који служи за држање пића и животних намирница сграђен је од слабог материјала, а животне намирнице које су ту смештене незаштићене су од гамади и изложене су кварy. Трпезарија има једанаест столова, са четрдесет четири столице, што је све дотрајало. Столњаци су чисти и редовно се мењају. Менза поседује неисправан фрижидер. У мензи се храни просечно сто педесет радника дневно. Пекара у Запланини је чиста, али дотрајала. Одељење које служи за мешање хлеба је неуредно и нечисто. Средства за личну хигијену пекарских радника не постоје. Хлеб је слабо печен, гњетав, нераван, веома неукусан и прекисео. Пекара у Белом Брду је исто тако дотрајала, а пекарска радионица је веома прљава. Средстава за одржавање личне хигијене нема, а запослена лица немају радну одећу. Поред пештанског квасца за мешање хлеба, нађена је у обе пекаре извесна количина хмеља, који пекаре употребљавају место квасца, а употреба хмеља у ову сврху је забрањена. Магацин за брашно пекарнице у Белом Брду је дотрајао и сасвим је нехигијенски. Хлеб за мензу транспортује се дрвеним сандуцима, који ничим нису покривени, а превоз се врши запрежним воловским колима. Удаљеност пекаре од мензе износи око 1,5 км. Хлеб је лошег квалитета, обично непечен, прекисео, веома тврд, а доња кора хлеба је обично нечиста (угљен и пепео).

Главни магацин за складиште животних намирница и пића налази се на Порталу у Белом Брду, и он ни најмање не одговара хигијенским условима функције коју има. Напоредо са тим, приручни магацин економата код мензе у Белом Брду, исто тако је нехигијенски, и за дивно чудо како санитарна инспекција дозвољава његово функционисање.

Након свега изнетог, следује овај закључак. Сви објекти друштвене исхране, осим објеката радничке мензе у Белом Брду, налазе се у веома лошем стању и не испуњавају санитарно-хигијенске принципе.[41]

IX. ЗДРАВСТВЕНА СТАНИЦА РУДНИКА „КОПАОНИК" И СЛУЖБА ЗДРАВСТВЕНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Рудник олова и цинка „Копаоник" има секторску амболанту која је организациона јединица Здравствене станице у Лешку. Амбуланта је смештена у посебној згради на спрат (до 1962. то је била приземна зграда, у 1963. год. подигнут је уз то и спрат), сграђеној од тврдог материјала, и удаљеној 1 км од Рудника. Стручни рад амбуланте одвија се у следећим одајама: ординација опште праксе, забуна ординација, рентген кабинет и стационар. Уз то постоји чекаоница и ходник,

те нужник чучавац, где се налази и туш, а уз то ту је и лавабо за прање руку.

Секторска амбуланта има следећи кадар службеника: једног хонорарног лекара, који ради три пута недељно по шест часова, од почетка 1963. он је стални службеник амбуланте. Уз то, амбуланта има једног хонораног вишег зубара, који ради два пута недељно по три часа, једног болничара са пуним радним временом и једног физичког радника, такође са пуним радним временом за рад у стационару. Транспорт оболелих и повређених радника врши се моторним возилима Рудника „Копаоник" и Здравствене станице у Лешку.

Осим рентген апарата типа „Моравица", остала опрема амбуланте је прилично застарела и недовољна. Здравствена картотека је неуредна и непотпуна. Дежурну службу у амболанти води савестан и искусан болничар, који и станује у амбуланти.

Просечан број дневних прегледа у амболанти износи шесет и девет, што годишње чини 10.000 лекарских прегледа, првих и поновних. Неспособних за рад услед болести или повреда на послу, дневно има двадесет и четири радника, са 8.640 болесничких дана годишње, како то бележи служба у 1961. години.

Секторска амбуланта је у 1961. години забележила четири случаја сумњива на професионална обољења сатурнизан и силкозу. Међутим, систематским лекарским прегледима, установљен је знатно већи број случајева професионалних обољења.

Овде нам ваља поменути следећи пропуст. Наиме, књига о евиденцији заразних болести у секторској амбуланти у Белом Брду не води се.

Као што се види из изложенога, кадрови секторске амбуланте Рудника „Копаоник" у Белом Брду, по броју су недовољни, да би могли у потпуности извршавати све радове, које им здравствена служба ставља у задатак. Имајући у виду и чињенице, да овој амбуланти гравитира и становништво свих околних села копаоничког подручја, ситуација у погледу пружања здравствене заштите, и онако тешка, постоје још тежа. Најближа здравствена установа са сталним лекаром налази око 20 км, а болница око 40 км далеко од Рудника „Копаоник". Рђаво стање пута од Рудника до већих здравствених установа, представља исто тако препреку која отежава, а често и онемогућава транспорт болесника.

Има једна веома карактеристична појава, која прати сељаке индустријске раднике, односно полутане. Наиме, полутани, поред редовног рада у предузећу, баве се и пољским радовима на својим имањима. Такви радници користе сваку прилику, као што је нередовно долажење лекара у амбуланту, да изостану са посла у руднику, како би се могли више посветити својим пољским радовима. Поред тога, услед мењања сталног лекара, често изостаје благовремена медицинска интервенција, што каткад има веома лоше реперкусије на даљи ток и крајњи исход болести. Имајући то у виду, овако слабо развијена здравствена служба у Руднику „Копаоник" у Белом Брду, не само да негативно утиче на здравствено стање радника и околног становништва,

што представља и општи друштвени проблем социјалистичке заједнице, него, налазећи се у немогућности да обави све послове на време и како треба, условљава повећање процената одсутности рударских радника са посла, а тиме проузрокује и повећање економских губитака предузећа и завода за социјално осигурање. Овако лоше стање здравствене службе у Руднику „Копаоник" у Белом Брду, изискује систематско проширење секторске амбуланте, чему се постепено и приступа. Након повећања броја стручних медицинских радника, набавке потребне спреме и сличног, мора уследити и позитиван одраз како на обим, тако и на квалитет рада амбуланте. Патронажна служба уопште није радила до сада, а исто није се водило ни рачуна о здравственом просвећивању. И, што је веома карактеристично нагласити, за то се не може наћи никаквог оправдања. Проблем је те како важан и он постоји, а о њему се не води рачуна, како од стране радничког самоуправљања, тако ни са стране управног апарата Рудника „Копаоник" и месних друштвених организација. А садашњи медицински кадар није довољан да се лати тога те како важног посла. На концу, да би се избегле разне и далекосежне последице, које настају услед неразвијене и слабо организоване здравствене службе, Рудник „Копаоник" би требао да има своју добро организовану здравствену станицу у Белом Брду[42].

X. УСЛОВИ РАДА У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Међу најзначајније појаве социолошке физономије Рудника олова и цинка „Копаоник", долазе **услови рада у руднику.** Зато ћемо ову појаву свестрано сагледати.

Пре свега, истчиемо, основне карактеристике стања микроклиме на радним местима у Руднику према стручним истраживањима микроклиматских односно физикалних мерења у раздобљу од 28. јула до 9. августа 1962. године, и то на основу педесет седам узорака са педесет и седам радних места, од чега четрдесет узорака долазе на радна места у јами, а остала падају на: дробилицу, истоварну и утоварну станицу, све радионице, свлачионицу и купатило, изгледају овако. Температура сувог топлометра креће се између 10—20°С, а температура влажног од 9—27°С. Ефективна температура, као резултанта температуре влаге и брзине струјања ваздуха, креће се од 6—23°С. Међутим, као што је у науци познато, дозвољене вредности при тешком физичком раду крећу се од 14—16°С. Најнижа температура налази се на откопу руде 24а и 24 хоризонта 1235, а највише на откопу руде 14 Ви, 9 Ви те откопу 16/6 и откопу 22 хоризонта 1235. Проценат релативне влаге креће се од 77%, при чему помињемо да се на малом броју радних места креће и до 94%. Највећи број радних места има проценат влаге изнад 80%. Ово пак не одговара нормама општег Правилника о хигијенско-техничкој заштити. На концу, брзина кретања ваздуха креће се од 0,05 до 0,38. Међутим, као што је познато, дозвољене вредности брзине кретања ваздуха у оваквим рударским погонима су за летњи период од 0,15 до 0,20 м у секун-

ди, што стоји у вези са зависношћу од температуре и релативне влаге ваздуха. На неким местима, где је успорена брзина кретања ваздуха, а температура висока, није уведено специјално проветравање, што је пропуст меродавних, а нарочито инспекције рада.

Као поента напред изнетога следи овај закључак. Наиме, неповољни микроклиматски услови, велика колебања метеоролошких услова на разним местима, као и висок проценат релативне влаге, имају значајне последице и на структуру и на интезитет морбидитета рудара. То штетно дејство не манифистује се толико за време самог рада, колико при завршетку смене радника, нарочито зими када се загрејани и озној ени радници враћају према улазу окна, где су изложени дејству ниже температуре и брзе ваздушне струје.

Напоредо с изнетим, наглашавамо питање осветљености јаме није повољно решено. Наиме, од четрдесет мерења извршених у јами, сва показују мање вредности од дозвољених према нормама Општег правилника о хигијенско-техничкој заштити, који за најгрубље послове предвиђа минимум осветљености од 20 лукса. Недовољна осветљеност постоји и на осталим радним местима: у ковачкој и столарској радионици, као и канцеларији која послује у јами.

Напокон, питање прашине у руднику, на основу извршених мерења, не представља тежи проблем. Као што је познато, према Летавеовим изучавањима, количина прашине која се ствара у јами у току двадесет четири сата, износи просечно 0,2 до 1% укупне дневне производње, нарочито у рудницима угља. Један део те прашине, особито оне чије су честице најситније, лебди у ваздуху радних просторија. Али, степен запрашености радне атмосфере зависи и од других услова, као што су врсте технолошког процеса, влажности и чврстине рудне супстанце и томе слично. На радним местима Рудника „Копаоник", где су вршена мерења, концентрација прашине креће се у границама максимално дозвољених по ЈУС-у.

Како је влажно бушење примењено на свим радним местима, која су обилато снабдевена техничком водом, а поред тога је и сама влажност руде велика, произилази чињеница да су вредности прашине у рудничким просторијама Рудника „Копаоник", мање од дозвољених. Но, проблем запрашености још није решен на појединим местима. Тако, при разбијању блокова руде, као и испод рудних сипки које су суве, ствара се велика количина прашине. На крају, на дробилици, утоварној станици и истражним радовима, проблем запрашености је актуелан, што изискује увођење вентилационих уређаја за директно одвођење прашине са места где се она ствара.

1. Вентилација јаме

Вентилација јаме у Руднику „Копаоник" је природна и вештачка. Ко што је добро познато у рударству, основни задатак јамске вентилације јесте обезбеђење неопходне количине ваздуха, која је потребна за дисање радника, функционисање рударских лампи, смањивање концен-

трације гасова и прашине, као и за стварање повољних микроклиматских услова рада. Природна вентилација се заснива на температурној разлици спољашњег ваздуха и ваздуха на разним хоризонтима. Аналогно томе, она почива на разлици у притиску и тежини спољашњег ваздуха. Дејство природне вентилације везано је за постојање те разлике и уско је повезано са годишњим добима. Позната је ствар, да је за проветравање рударских јама потребно да ваздух уђе кроз једно окно, и да пошто прође кроз део рудника, изађе на друго окно. У рудницима где има штетних гасова и прашине, те где микроклиматски услови рада нису повољни, природна вентилација је недовољна, те се комбинује са вештачком вентилацијом — проветравањем. Напокон, сматра се да је потребно обезбедити минимално 1 м^3 чистог ваздуха у минуту на једног радника, а тамо где има токсичних гасова 5 м^3 у минуту. У јами Рудника „Копаоник", као што смо рекли, проветравање рудника је природно и вештачко. Вентилација углавном задовољава, у просеку у највећем делу године, изузев у периодима када се мења правац ветрене струје односно када ветрена струја стагнира у јами. Ваздушна струја у зимском периоду креће се дубоким поткопом из Белог Брда кроз 14. и 15. окно одакле се пење на хоризонте 1115 м, 1195 м и 1235 м, гранајући се даље кроз ускопе, откопе и ходнике. На хоризонту 1235 м белобрдска струја, спаја се са ваздушном струјом која долази из Запланине. На овом хоризонту мешају се ваздушне струје, проветравају ускопе и откопе тог хоризонта, струјећи према хоризонту 1235 м, а затим се као излазна ваздушна струја ветреним ходником креће ка излазном ветреном окну. У летњем временском периоду, ваздушна струја креће се обрнутим смером. Наиме, она струји поткопом из Запланине, а излази у поткоп у Белом Брду.

Мерење брзине и количине ваздушне струје, врши се на ветреним станицама. Ветрених станица има пет. Брзина ветрене струје не прелази 6 м у секунди. У јами постоји неколико радних места где је вентилација недовољна. То су радилишта откоп 14 Ви и откоп 14/6. На крају, слепа радилишта проветравају се до извесне дубине дифузно, а затим посебно помоћу цевних вентилатора.

Токсичних гасова углавном у јами нема. Уколико се појаве, онда се ту ради о CO, и то једино после експлодирања мина. Служба ветрења редовно врши контролу концепције CO помоћу Дреагерових цевчица. Тровања нитровним гасовима су ретка, а уколико се дешавају, онда су то случајеви у најлакшој форми, а последица су повремених улазака у јаму после паљења мина. Дуги низ година није био запажен ниједан случај тровања гасовима, тако да је изненађујуће што се та појава у два маха збила у јесен 1963. год., и то углавном кривицом и непажњом рударских радника, а само делимично немарношћу зрдавствено-заштитне службе.

На концу, истичемо, за вештачко проветравање Рудник „Копаоник" располаже главним усисним вентилатором. Овај вентилатор има капацитет 2,500 м^3 у минуту, са снагом мотора од 14,96 КС, који даје 970 обртаја у минуту. Количина ваздуха на улазу у јаму износи 504 м^3, а

на излазу 354 м³ у минуту. Пошто у смени број запослених радника износи 200 работника, то на једног радника долази 2,5 м³ у минуту. Међутим, извесна количина ваздуха се губи на путу од улаза ваздушне струје, па до равњања по ревирима, те се може рачунати, као што смо поменули, да на једног радника долази око 2 м³ ваздуха у минуту.

У Руднику „Копаоник" је организована служба ветрења, која има задатак да прати кретање струје на ветреним станицама, да прати климатске услове на радилиштима, обезбеђује појединачно проветравање радилишта тамо где се укаже потреба, и на концу да врши усмеравање ваздушне струје ветреним преградама и вратима. Исто тако, ова служба проверава количину отровних гасова где постоје наговештаји о њиховом појављивању. У свакој смени постоји по један надзорник, који се искључиво брине о проветравању радилишта, водећи уредно потребну евиденцију свога рада.

2. Служба хигијенско-техничке заштите

Служба хигијенско-техничке заштите у Руднику „Копаоник" је обилато развијена. Наиме, ту постоје: комисија за хигијенско-техничку заштиту и референт за хигијенску-техничку заштиту. Према одредбама чл. 18. Правилника о хигијенско-техничкој заштити Рудника „Копаоник", комисија се састоји од пет чланова и орган је Радничког савета. Председник комисије је члан Радничког савета, а секретар комисије је референт за хигијенско-техничку заштиту. Главни инжењер је исто тако члан комисије. Комисија заседа најмање једанпут месечно, а по потреби и чешће. Она расправља и стара се о свим сигурносним мерама при раду, кретању и узроцима повреда, професионалним обољењима, као и о превентивним мерама које треба предузети у Руднику.

Колектив Рудника „Копаоник", улаже обилато напоре у решавању питања хигијенско-техничке заштите. То се јасно види из уложених средстава у ту сврху која се крећу око 20,000.000 ст. динара годишње, а која се без остатка утроше у току године.

Напоредо с изнетим, техничким заштитним средствима поклоњено је исто тако доста пажње. Као плод тога уследило је обезбеђење свих радних места исправним рударским алатом, а машине су добиле заштитне уређаје. Исто тако постављени су сигнални уређаји за вожњу материјала и људства који су исправни. Електрични водови заштићени су и уземљени. На концу, све се више води рачуна о томе, да се свако радно место обезбеди подграђивањем.

Ради личних заштитних средстава и хигијенског пословања, Рудник „Копаоник" је обезбедио радна одела за све раднике. Посебно су обезбеђена непромочива радна одела и кабанице, за раднике који раде на радним местима где постоји вода. Исто тако обезбеђени су кожуси за раднике запослене на извожењу руде из јаме, за стражаре и за раднике запослене на радним местима где је промаја. Такође су обезбеђени шлемови од пластичне масе, гумене чизме и рударске лампе за све јамске раднике. Заштитне наочаре обезбеђене су за све вариоце. Рад-

ници који су запослени на радним местима, на којима се развија и ствара прашина, снабдевени су респираторима за заштиту од прашине. Мада је набавка личних заштитних средстава добро организована, ова средства у неким случајевима нису одговарајућа и не удовољавају основним принципима хигијенско-техничке заштите. Наиме, она поуздано не штите од одређених штетности, а при том нису такве природе да што мање сметају раднику и уз то да се лако одржавају. Запажа се да радници нерадо употребљавају респираторе против прашине, јер им ови сметају при раду, односно убрзавају дисање. Узрок овоме налази се у неодржавању у исправном стању личних заштитних средстава, чији се филтери уредно не перу, те пошто се поре испуне прашином, стварају отпор при дисању. Поред тога, ови респиратори немају аеросолне филтере. Значи, они не штите од најситније прашине величине испод 5 микрона, која је на здравље најагресивнија. Заштитне наочаре, које се употребљавају при аутогеном односно електричном заваривању, од обичног су стакла. Према томе, ове наочаре не штите од ултра љубичастог зрачења. Осим тога, у случају да одскочи веће парче гвожђа или неког другог тврдог материјала, стакло се на њима лако разбије, што доводи до повреде очију. На крају, помињемо, већи број радника, употребљава лична заштитна средства и у личном животу ван Рудника „Копаоник". За ово делимично је криво и само рударско предузеће, јер није обезбедило место за смештај тих средстава, те су радници принуђени да их носе својим кућама. Карбитном лампом задужен је сваки рудар и редовно требује калциум карбит. Многи радници употребљавају рударске лампе код својих кућа, док на радилишту где раде око пет радника, горе обично само две до три лампе.

3. Опрема за прву помоћ

У Руднику „Копаоник" поклоњена је посебна пажња опреми за прву помоћ. Наиме, за пружање прве помоћи радницима, који се повреде при раду, постоји четрнаест ормарића са санитетским материјалом. Но, ови ормарићи су већином непотпуно опремљени. Рудник „Копаоник" је био организовао курсеве за оспособљавање радника за пружање прве помоћи. Тако је путем ових курсева оспособљен довољан број људи за указивање најнеопходније прве помоћи. На крају, при Руднику постоји добро опремљена амбуланта, која је од јесени 1963. добила карактер стационара са лежајевима за болеснике. При амбуланти постоје стални болничар и лекар.

4. Чета за спасавање

При Руднику „Копаоник" организована је чета за спасавање, која броји двадесет седам чланова. Увежбаност и организациона делатност чете је на завидној висини. Најелементарнија опрема чете састоји се из седам изолационих апарата типа Драегер и Мсаа, једног полумотора и једног апарата за испитивање изолационих уређаја, пумпе за претакање кисеоника, потребног броја резервних боца са кисеоником, четири фил-

тера за СО, довољном количином резервних делова за изолационе апарате. Поред тога, ту долазе потребна ћебад, носила и шина за имобилизацију повређених делова тела. Чета обавља вежбе седмично, које се састоје од теоријског и практичног обучавања чланова екипе за спасавање.

5. Пожарна служба

Напокон, у Руднику „Копаоник" постоји ватрогасна чета која броји тридесте пет људи. Чета је опремљена разноврсним апаратима, као и другом опремом потребном за гашење пожара. Поред наведенога, ова чета има двадесет помоћних чланова, који у случају потребе из одређених складишта, добијају опрему за гашење пожара. Ватрогасна чета је плански распоређена на целој територији предузећа и то: Бело Брдо (Портал), Запланина, Крстиште и Лешак. Ова чета нема својих кола, јер због специфичности предузећа за то и не постоји потреба. Чета поседује два бензинска мотора за црпљење и потискивање воде, капацитета: један 800 у минуту, а други 300 у минуту. Уз то, она има и шест разних ручних апарата за гашење пожара, као и целокупну личну опрему за тридесет пет људи.

У јами Рудника „Копаоник" постоји пет апарата Т-17, који су распоређени на местима где се рачуна да би могло доћи до пожара. На Порталу у свим помоћним одељењима односно погонима, постављени су апарати за гашење пожара, а њихова пуњења зависе од процеса рада појединих погона. Са руковањем овим апаратима обучени су и помоћни чланови, који раде у овим погонима. На Порталу постоје и хидранти, израђени према распореду појединих погона. Исто тако, у радничким колонијама где обитавтају радници, постављени су хидранти и апарати за гашење пожара. На концу, бензински мотори за црпљење и потискивање воде постављени су један у Лешку код истоварне станице, а други на Крстишту, главној вучној станици жичаре. Како ови мотори тако и друга пожарна опрема, увек су у исправном стању и уредно се одржавају. Како Рудник „Копаоник" има своју телефонску централу, то је веза ватрогасне чете добро обезбеђена. Људство, које сачињава пожарну чету, потпуно је обучено путем курсева за руковање апаратима и осталом опремом потребном за гашење пожара. Последњи већи пожар у овом Руднику био је 1952. год. на Порталу.[43]

XI. РЕЖИМ РАДА У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

За правилно сагледавање социолошке физиономије Рудника „Копаоник", методично је и корисно посебно сагледати режим рада у овом Руднику. Наиме, рад у Руднику се одвија у три смене. У трећој смени ради обично око 30 радника, који се баве одржавањем постројења. Смењивање радне снаге врши се седмично. Радно време је седмочасовно, са паузом од 0,30 минута, за одмор који радници користе за обед. Одмор се користи обично после три сата проведена на раду, и то радници

који раде на спољним радовима, у радионицама и администрацији. Одмор у Руднику није временски одређен, те га користе рудари по свом нахођењу.

По доласку на Портал, а пре уласка у јаму, рудари су дужни да узму радна одела, шлем, рударску лампу и потребан алат, уколико се исти већ не налази на радилишту. Пошто се изврши прозивање, односно контрола од стране надзорника, радници одлазе на рад.

Радна места рудара који раде на експлоатацији у унутрашњем транспорту руде, налазе се на разним висинама. Превоз рудара на радна места, углавном се врши композицијом састављеном од акулокомотиве и вагона покривених лимом, у којима је обезбеђено седиште за свакога рудара. Вожња траје 15—20 минута, а потом се рудари размештају по радним местима до којих доспевају путем дизалица. Након тога пошто су нека радилишта удаљена од истоварне станице дизалице, радници пешаче још 20—30 минута. Од главног извозног ходника, кроз који се врши транспорт радника и руде, а који служи за довод ветрене струје, одвајају се бочни ходници до ускопа односно откопа.

Бочни ходници су махом недовољно широки и слабо су осветљени, што отежава транспорт односно комуницирање радника. Лествице којима се радници пењу до радних места, узане су, а степеништа мрачна и често поломљених и дотрајалих пречага на лествицама и неосигуране направама за придржавање. Због велике влаге, степеништа су блатњава и влажна, те у погледу сигурности не задовољавају. Напоредо с тим пентрање лествицама, ма колико томе радници били вични, изискује велики физички напор, особито при преносу рударског алата. Они радници који станују у Запланини, долазе на посао пешице, тако да дневно прелазе раздаљину од 2 км.

Стално електрично осветљење постављено је и налази се у главним ходницима, радионицама и на већим раскрсницама. Оно је изведено под напоном од 24 V, док се у читавом Руднику даље осветљење постиже рударским карбитним и акумулаторским лампама. Карбитске лампе дају јачину светлости од 2 до 20 свећа. При потресу оне се лако гасе, а при горењу стварају непријатан мирис, а каткад и експлозивну смесу која је запаљива. Овде нам ваља приметити да са хигијенског гледишта за ове послове боље одговарају акумулаторске лампе, које у овом Руднику употребљава само техничко особље. Ове лампе дају јаку светлост доброг интезитета и убацују сноп светлосних зракова на место рада, смештене су на шлему радника, а са гледишта безбедности немају замерки. Као што је познато, рђаво решење проблема осветљености радних места, утиче како на здравље и безбедност радника, тако и на продуктивност рада, смањујући је.

Као што је то случај у радарству ове врсте уопште, тако су и у Руднику „Копаоник" најважнији следећи процеси: истражни и припремни радови, откопавање руде са истовременим радовима на подграђивању и засипању, подземни и спољни транспорт руде и на крају утовар руде у вагоне.

У Руднику „Копаоник" истражни радови и откопавање руде врше се помоћу пнеуматских бушилица мобилног типа и бушачких чекића. Режина бушилице износи 12 до 14 кг и бушилац је држи у рукама наслањајући главу бушилице на прса, препоне и слично. При том, слој руде се помоћу бушилице обара директно, а затим се приступа подграђивању. Рудари су при раду изложени тешком физичком напору, дејствују вибрације које достижу 1000 до 2000 титраја у минути, а често су принуђени да раде у принудном нефизиолошком положају тела, што доводи до оптерећења локомоторног апарата и брзог замарања. Што је веома важно при том истаћи, бушење је влажно на свим радним местим. А количина техничке воде је довољна. Вода која се употребљава при технолошком процесу и већа количина слободне воде, сливају се неконтролисано по ходницима. Њихово испаравање повећава проценат релативне влажности и отежава транспорт и кретање радника. Унутрашњи транспорт није механизован. Отуда се пуњење вагонета врши људском радном снагом, односно ручно лопатама, а транспорт вагонета ручним потискивањем, односно гурањем. Овако немеханизован рад, поред физичког напора, изазива и преоптерећење локомоторног апарата радника, нарочито слабинског дела кичме. Исто тако, овакав рад погоршава и услове рада у санитарно-хигијенском смислу доприносећи стварању велике количине прашине. Све ово, скупа са сличним појавама и збивањима, као што су замор и слаба осветљеност, утиче на пораст трауматизма међу радницима у Руднику „Копаоник".[44]

XII. БРОЈНО СТАЊЕ И СТРУКТУРА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Бројно стање и структуру радника Рудника „Копаоник" сагледаћемо са гледишта радног стажа, у опсегу старосне структуре. То ће допринети бољем сагледавању социолошке физиономије овог предузећа. Тако, према стању од 1. септембра 1962. ова појава изгледа овако.

ТАБЕЛА 8. СТАЊЕ РАДНИКА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ 1962. ГОД.

(Јамски и спољни радници)

Старосна структура				
до 25	26—35	36—50	преко 50	свега
56	306	284	15	661

Као што се види из изнетога, главнину радника чине работници из раздобља старосне структуре 26—35 год., док је најмањи број работника преко 50 год. старости.

ТАБЕЛА 9. СТАЊЕ РАДНИКА ПРЕМА РАДНОМ СТАЖУ У 1962. ГОД.

(Јамски и спољни радници)

Радни стаж				
до 5	6—10	11—20	преко 20	свега
147	299	228	37	711

ТАБЕЛА 10. СТАРОСНА СТРУКТУРА ТЕХНИЧКОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ ОСОБЉА 1962. ГОД.

Старосна структура				
до 25	26—35	36—50	преко 50	свега
15	28	14	5	62

Најмањи број радника има група изнад 20 година стажа, а највише долази на раздобље од 6 до 10 година стажа. То значи да је у Руднику „Копаоник" највећи број радника који имају знатно рударско искуство.

ТАБЕЛА 11. СТАЊЕ ТЕХНИЧКОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ ОСОБЉА ПРЕМА РАДНОМ СТАЖУ 1962. ГОД.

Радни стаж				
до 5	6—10	11—20	преко 20	свега
14	20	17	11	62

У 1962. години било је у Руднику „Копаоник" радника 711 и службеника 62, што укупно износи 773 работника, од тога 30 женских и 743 мушких.

ТАБЕЛА 12. БРОЈ РАДНИКА И СЛУЖБЕНИКА ПРЕМА ПОГОНИМА И ОДЕЉЕЊИМА 1962. ГОД.

Врста погона	Број радника	Процентуални однос %
Производни погон	511	66,10
Помоћни погони	200	25,87
Техничка и административна служба	62	8,03
Укупно	773	100

На овом месту вредно је помена, како од укупног броја радника 51,4%, односно 398 работника станује у зградама предузећа, док их 48,6% или 375 радника станује у околним селима, на удаљености чак и до

25 км. Ови радници долазе на посао пешице или радничким камионом. Напокон, од 398 радника који станују у становима предузећа, само 53 радника живи заједно са својом породицом, док 345 радника живе као самци. Радници ове групе станују углавном у четири насеља: Бело Брдо, Санџак, Запланина и Лешак.

ТАБЕЛА 13. КВАЛИФИКАЦИОНА СТРУКТУРА РАДНИКА 1962. ГОД.

Квалификација	Мушки	Женски	Свега	Проценат %
Висококвалификовани	19	—	19	2,67
Квалификовани	226	—	226	31,78
Полуквалификовани	35	—	35	4,94
Неквалификовани	416	15	431	60,61
Укупно	696	15	711	100

Као што се види из наведеног прегледа, овде смо приказали квалификациону структуру радника у четири категорије, из чега се види да је најмањи број висококвалификованих, а највише има неквалификованих радника.

ТАБЕЛА 14. РАДНИЦИ И СЛУЖБЕНИЦИ ПРЕМА КВАЛИФИКАЦИЈАМА И ПОЛУ 1962. ГОД.

Квалификација	Јама		Спољa		Свега
	м.	ж.	м.	ж.	
Висококвалификовани	11	—	8	—	19
Квалификовани	179	—	47	—	226
Неквалификовани	301	—	115	15	431
Укупно	511	—	185	15	711

Као што видимо из изнетога, најмање је висококвалификованих стручњака, њих на броју 19, док је највећи број неквалификованих и то 431 работник.

Као посебну појаву дајемо техничко и административно особље, које има ово стање:

ТАБЕЛА 15. ТЕХНИЧКО И АДМИНИСТРАТИВНО ОСОБЉЕ ПРЕМА ПОЛУ У 1962. ГОД.

Квалификација	Мушки	Женски	Укупно
Техничко особље	13	—	13
Административно особље	34	15	49
Укупно	47	15	62

Напоредо са изнетим, број радника по сменама исто тако чини посебан проблем, који овде дајемо.

ТАБЕЛА 16. РАДНИЦИ ПО СМЕНАМА 1962. ГОД.

Смена	Укупно	Мушки	Женски	Јамски радници		Спољашњи радници	
				м.	ж.	м.	ж.
Прва	436	424	12	243	—	181	12
Друга	238	236	2	233	—	3	2
Трећа	37	36	1	35	—	1	1
Свега	711	696	15	511	—	185	15

Овде нам ваља поменути да трећа смена у Руднику „Копаоник" углавном служи за одржавање постројења, те је према томе и бројно мала.

ТАБЕЛА 17. РАДНИЦИ И СЛУЖБЕНИЦИ ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ И РАДНОМ СТАЖУ 1962. ГОД.

Старосна структура					Радни стаж				
до 25	26—35	36—50	преко 50	свега	до 5 год.	6—10	11—19	преко 20	свега
јамски и спољни радници									
56	306	284	65	711	147	289	238	37	711
службеници									
15	28	14	5	62	14	20	17	11	62

Овај приказ говори да је најбројније заступљена старосна група од 26 до 35 година живота са 306 радника. За овим долази старосна група од 36 до 50 година живота. Старосна група до 25 и најзад преко 50 година живота слабо су заступљене. Из тога произилази закључак да радна снага у Руднику „Копаоник" припада радницима најпродуктивнијег животног доба.[45]

XIII. СОМАТОЛОГИЈА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Ради што бољег увида о продуктивности рада и морбидитету међу радницима Рудника „Копаоник", методично је и корисно да учинимо кратак осврт на соматологију радника овога предузећа. Ова појава ће нам у многоме помоћи да правилније схватимо наведене појаве, као

и да имамо јасну слику о виталном капацитету радника, трауматизму и томе сродно.

На основу биометријских мерења, која су вршили стручњаци медицине рада, на овоме месту дајемо соматологију радника према стању од 1962. Овим проучавањима обухваћено је 736 радника и службеника, од којих 502 јамских, 191 спољни радник и 43 службеника.

На осцову примене Кетелетовог индекса, излази да 502 јамска радника, што износи 49,50% радника има индекс испод 2,20, што се сматра слабијом ухрањеношћу; 34,6% има индекс 2,20 — 2,40, што се рачуна средњом ухрањеношћу и 15,89% има индекс 2,40 што значи да спада у групу добре ухрањености. Од спољних радника 56,54% је лоше ухрањено, док 28,79% долази на средњу ухрањеност, а 14,13% пада на добру ухрањеност. На концу, од службеника 48,83% је слабе ухрањености, 18,60% долази на средње и 32,55% пада на добро ухрањене.

ТАБЕЛА 18. ИНДЕКС ПУНОЋЕ ТЕЛА ПО QUETELET-U

Радници	Индекс 2,20		Пуноћа тела 2,20—2,40		Пуноћа тела Преко 2,40		Свега	
	број лица	%	број лица	%	број лица	%	број лица	%
Јамски	248	49,50	173	34,66	81	15,89	502	100
Спољни	108	56,54	55	28,79	28	14,13	191	100
Канцеларијски служб.	21	48,83	8	18,60	14	32,55	43	100
Свега	377		236		123		736	

Напоредо с овим, дајемо и висину и тежину јамских радника према старосној структури.

ТАБЕЛА 19. ВИСИНА И ТЕЖИНА ЈАМСКИХ РАДНИКА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосне групе	Број лица	Просек висине у см	Просек тежине у кг	%
до 20 год.	6	175,5	68	1,9
21 — 25	48	173,78	66,18	9,45
26 — 30	109	169,2	65,72	21,71
31 — 40	231	172,6	64,2	46,14
41 — 50	74	169,24	67,3	14,74
преко 50	34	174,9	64,7	6,77
све старосне групе	502	170,8	66,0	100

Исто тако, приказујемо посебно висину и тежину спољних радника према старосној структури.

ТАБЕЛА 20. ВИСИНА И ТЕЖИНА СПОЉНИХ РАДНИКА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосна структура	Број лица	Просек висине у см	Просек тежине у кг	%
до 20 год.	1	172	66,0	0,52
21 — 25	12	172,4	64,9	6,28
26 — 30	27	162,16	62,14	14,13
31 — 40	71	172,74	66,91	35,65
41 — 50	45	169,3	67,01	24,55
преко 50	35	173,2	62,85	18,62
све старосне групе	191	170,1	65,0	99,75

На крају, дајемо и висину и тежину техничког и административног особља према старосној структури.

ТАБЕЛА 21. ВИСИНА И ТЕЖИНА ТЕХНИЧКОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ ОСОБЉА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосне групе	Број лица	Просек висине у см	Просек тежине у кг	%
до 20 год.	—	—	—	—
21 — 25	9	164,4	62,2	2,93
26 — 20	13	167,6	63,8	3,23
31 — 40	13	173,3	71,3	3,23
41 — 50	5	168,1	59,4	11,62
преко 50	3	171	67,3	6,97
све старосне групе	43	168,8	64,8	

Као што се види из наведених табеларних прегледа, овде су дате просечне висине и тежине радника по старосној структури и радним местима. Просечна висина јамских радника износи 170,8 см а тежина 66,0 кг. Просечна висина спољних радника износи 170,1 см а тежина 65,0 кг. На крају, просечна висина техничког и административног особља износи 168,8 см, а тежина 64,8 кг.

Телесна конституција, прорачуната према Пигнетовој методологији изучавања, има ово стање. Наиме, процентуално конституционално јаких код јамских радника има 214 односно 42,6%. Средње јаких је 247 односно 49,2%. На крају, конституционално слабих има 34 односно 8%. Табеларан приказ ове појаве изгледа овако.

ТАБЕЛА 22. ТЕЛЕСНА КОНСТРУКЦИЈА ЈАМСКИХ РАДНИКА ПРЕМА ПИГНЕТОВОЈ МЕТОДИ

Јака		Средње јака		Слаба		Лоша		Свега	
н. до 20 год.		21 — 30		31 — 35		преко 35		—	
о									
р									
м									
е									
бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр	%
214	42,6	247	49,2	34	6,7	7	1,3	502	99,6

У опсег антрополошких особина радника сврстали смо и витални капацитет њихов. Ова је појава од посебног интереса при социолошким истраживањима индустријских радника, па је због тога дајемо на овом месту, и то у комбинацији са Лоренцовим спироиндексом.

ТАБЕЛА 23. ВРЕДНОСТ ЛОРЕНЦОВОГ СПИРОИНДЕКСА ПРЕМА КАТЕГОРИЈАМА РАДНИКА И СТАРОСНИМ ГРУПАМА

Категорија радника	Јамски		Спољни		Техничко и административно особље	
	бр. лица	просек Лоренц спир.	бр. лица	просек Лоренц спир.	бр. лица	просек Лоренц спир.
до 20 год.	6	25,36	1	28,35	—	—
21 — 25	48	25,21	12	22,25	9	22,48
26 — 30	109	25,1	27	23,36	13	20,54
31 — 40	231	20,53	71	21,30	13	23,56
41 — 50	74	18,40	45	21,56	5	17,50
преко 50	34	14,66	35	18,65	3	19,48
укупно	502	—	191	—	43	—

Као саставни део ове појаве долази и витални капацитет радника према старосним групама, који приказујемо у наредној табели.

ТАБЕЛА 24. ВИТАЛНИ КАПАЦИТЕТ ЈАМСКИХ РАДНИКА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосне групе	Број лица	Просек виталног капацитета у сс м³	%
до 20 год.	6	4.533,35	1,19
21 — 25	48	4.387,62	9,56
26 — 30	109	4.232,16	22,41
31 — 40	231	3.531,61	46,01
41 — 50	74	3.020,6	14,42
преко 50	34	2.550,8	6,41
укупно	502	—	—

Ову појаву дајемо посебно за спољне раднике.

ТАБЕЛА 25. ВИТАЛНИ КАПАЦИТЕТИ СПОЉНИХ РАДНИКА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосне групе	Број лица	Просек виталног капацитета у сс м³	%
до 20 год.	1	4.700	0,52
21 — 25	12	3.825	6,28
26 — 30	27	3.773	14,13
31 — 40	71	3.664,7	35,65
41 — 50	45	3.648,4	24,55
преко 50	35	3.205,7	18,62
укупно	191	3.607,3	—

На крају, дајемо и витални капацитет техничког и административног особља.

ТАБЕЛА 26. ВИТАЛНИ КАПАЦИТЕТ ТЕХНИЧКОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ ОСОБЉА ПРЕМА СТАРОСНОЈ СТРУКТУРИ

Старосне групе	Број лица	Просек виталног капацитета у ссм³	%
до 20 год.	—	—	—
21 — 25	9	3.677,8	2,93
26 — 30	13	5.430,7	3,23
31 — 40	13	4.076,8	3,23
41 — 50	5	2.940	11,67
укупно	43	—	—

Из наведених табела видимо да просечан витални капацитет јамских радника износи 3.815,9 см³ односно код 68,20% од укупног броја радника у предузећу Рудника „Копаоник". Просек виталног капацитета спољних радника је 3.607,3 см³ односно 25,94% од укупног броја радника. На концу, витални капацитет техничког и административног особља износи 4.218,5 см³ односно код 5,84% од укупног броја радника.

Напокон, приказујемо и витални капацитет према категоријама радника.

ТАБЕЛА 27. ВИТАЛНИ КАПАЦИТЕТ ПРЕМА КАТЕГОРИЈАМА РАДНИКА

Категорија радника	Број лица	Просек виталног капацитета	%
Јамски	502	3.815,9	68,20
Спољни	191	3.607,3	25,94
Техничко и административно особље	43	4.218,5	5,84
Укупно	736	—	—

Ова појава изражена у % изгледа овако.

ТАБЕЛА 28. ВИТАЛНИ КАПАЦИТЕТ РАДНЕ СНАГЕ У %

Витални капацитет у хиљадама ссм	Јамски радници		Спољни радници		Техничко и административно особље		Свега	
	бр. лица	%	бр. лица	%	бр. лица	%	бр. лица	%
испод 3.000	34	6,73	29	15,08	8	17,00	71	—
3.000—3.500	104	20,82	32	16,56	7	16,00	143	—
изнад 3.500	364	72,45	130	68,36	28	67,00	522	—
укупно	502	100	191	100	43	100	735	—

Приказане антрополошке особине рударских радника Рудника „Копаоник", чији се погони налазе у Запланини, Белом Брду и Лешку, пружају задовољавајућу слику у сваком погледу.[46]

39—46. Ауторова сагледавања на терену 1962—1963. год. међу радницима Рудника „Копаоник"; Здравствено стање радника Рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Истраживања Завода за здравствену заштиту у Косовској Митровици. Рукопис у арх. Рудника „Копаоник".

XIV. СОЦИЈАЛНО ПОРЕКЛО РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Рудник „Копаоник" је, као што смо видели, предузеће новога датума, које је поникло на прастарој делатности, обновљеној од стране енглеских експлоататора 1927—1941. год., након паузе рударске продуктивности око три столећа. Обнова у социјалистичкој Југославији пада од 1947. год. Све је то било од извесног утицаја, да је главнина рударских радника била пре рата квалификовани пролетаријат са стране, док је полуквалификована и неквалификована радна снага била регрутована од сељака индустријских радника са овог и суседних подручја Запланине и Белог Брда. Ово наслеђе се умногоме осећа све до данашњих дана у саставу радне снаге Рудника „Копаоник", јер главнину радника чине сељаци индустријски радници, који воде порекло од друштвеног слоја сељаштва. Отуда није никакво чудо, што у 1963. год., када број радника износи 700 у предузећу, само њих дванаест воде порекло од радничке класе. Но, и ту нам ваља поменути, да су припадници старије генерације у основи полутани, односно сељаци индустријски радници, и да су њихови потомци задражавали исту физиономију, припадајући такође полутанима.

ТАБЕЛА 29. СОЦИЈАЛНО ПОРЕКЛО РАДНИКА 1963. ГОД.

Насеље	Отац радник полутан	Син радник полутан
Бело Брдо	2	2
Бозољин	2	2
Гувниште	1	1
Исево	2	2
Лескова	1	1
Остраће	1	1
Планиница	2	2
Свега	11	11

Од наведеног броја, само 8 радника где обе генерације припадају полутанима долази на комуну Лепосавић, а четири припадају насељима суседних предела: Бозољин и Планиница.[47]

XV. СТАРОСНА СТРУКТУРА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК" И РУДАРСКИ РАДНИ СТАЖ

Међу бројним социолошким проблемима радника Рудника „Копаник", старосна структура и рударски радни стаж радника чине посебан проблем, који је веома значајан за социолошку физиономију предузећа. Ову појаву на овом месту приказујемо, на основу података од 31. XII 1963. године.

47. Архива Рудника „Копаоник" за 1963. год.; ауторова сагледавања међу радницима Рудника "Копаоник" 1962—1963. год.

ТАБЕЛА 30. СТАРОСНА СТРУКТУРА РАДНИКА У 1963. ГОД.

Доба старости										
18—20	21—25	26—30	31—35	36—40	41—45	46—50	51—55	56—60	61—65	66—70
10	52	134	242	104	110	57	59	17	12	3

Из овога прегледа види се да је у 1963. у Руднику „Копаоник" било рударских радника највише у раздобљу између 31 — 35. год. старости. Исто тако, види се да је младих рударских кадрова старих до 20 година веома мали број. Радника у раздобљу између 21 — 25. год. старости, скоро је истоветан број као оних у раздобљу између 46 — 50, и потом 51 — 55. Свакако, ту је у питању с једне стране слабо опредељење за рударство младих радних кадрова, а код старије старосне структуре осећају се последице другога светског рата, у коме је знатан број мушкараца из наведених група старосне структуре у овом крају изгинуо. На концу, пада у очи да у предузећу има 3 рударска радника у старосном раздобљу између 66 — 70. год. Главнину рударске радне снаге чине старосне групе између 26 — 45. год. старости, и то на броју 590 радника рудара. Ово јасно говори да је рударска продуктивност у рукама радника у најбољем радном добу. На остале старосне групе долази 210 радника, што укупно чини 800 радника предузећа.

Радни стаж радника у рударској струковности Рудника „Копаоник" изгледа овако:

ТАБЕЛА 31. РУДАРСКИ РАДНИ СТАЖ

Рударски стаж (године рада)					
1 — 2	3 — 4	5 — 9	10 — 15	16 — 18	19 — 20
110	94	209	292	89	6

Главнину рударске радне снаге у предузећу чине рудари са радним стажом између десет и петнаест година, њих 292 радника. За овим долазе рудари са пет до девет година радног стажа, њих 209 на броју. Ове две групе, са укупно 501 радником чине већину рударских радника. Остали део радника, њих 299 на броју долази на разне групе радног стажа, где опет срж чине радници са 1 — 2 и 3 — 4 године радног стажа. Када се ово има у виду, сасвим је разумљиво што предузеће скоро увек испуњава свој план производње, и што је производња на завидној висини. То долази с једне стране што су рударски радници овога предузећа у највећем броју у најбољем добу старосне структуре, и с дру-

ге стране што је главнина рудара већ стекла знање рударске делатности, коју примењује у овом предузећу на општу корист заједнице и предузећа, где је упослено 800 радника.[48]

XVI. ПРОИЗВОДЊА И ПРОДУКТИВНОСТ РАДА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Производња и продуктивност рада Рудника „Копаоник" у раздобљу 1949 — 1963. год. чине једно од сржних питања овога предузећа. Покушаћемо на овом месту да их изближе осветлимо, са поентом разлагања за период 1959 — 1961, за које време располажемо са детаљним архивским подацима.

Пре свега, помињемо, производња у Руднику олова и цинка „Копаоник" у Белом Брду, као што смо у посебном одељку истакли, старога је датума. О продуктивности рудника у средњовековно доба, као што смо на одређеном месту навели, сачувало се нешто узгредних историјских помена. Приликом обнове рудника у старој Југославији, и његове експлоатације од стране енглеских капиталиста, у саставу експлоатације Трепче, производња Рудника „Копаоник" развијала се овако.

ТАБЕЛА 32. ПРОИЗВОДЊА РУДНИКА „КОПАОНИК" 1937 — 1941. ГОД.

Година	Производња у т	Олово у %	Цинк у %
1937	62439	8,56	6,60
1938	68193	8,23	6,90
1939	рудник није радио		
1940 (2 м. рада)	9444	9,06	7,70
1941 (јануар—јуни)	43114	10,00	7,55

После другог светског рата, са производњом у Руднику „Копаоник" започело се 1949. год. Од тога доба, па све до конца 1958. год. производња се кретала слично предратној производњи. За све то време, чињени су од стране управе предузећа и радног колектива, видни напори за побољшањем производње и продуктивности рада. Но, све до 1958. год. са овим појавама били су повезани разноврсни проблеми око ангажовања кадрова, комуналне изградње, исхране радника, здравствене службе и томе сродно, што је све утицало на производњу и продуктивност рада у предузећу. Тек од 1959. год. запажа се знатнији напредак производње и продуктивности рада, што се поклапа са знатнијим истражним и припремним радовима у предузећу.

Да бисмо сагледали резултате на производњи засипа, износимо кретање фактора за период 1959 — 1961. год.

48. Архива Рудника „Копаоник", картотека за 1949—1963. год.

ТАБЕЛА 33. КРЕТАЊЕ ФАКТОРА ЗАСИПА

Година	Производња руде у т	Уграђено засипа м³	Фактор засипа м³/т
1959	65.215	18.614	0,318
1960	64.900	18.034	0,285
1961	69.600	22.109	0,278

Из овог приказа види се повећање фактора засипа у 1961. за 12% у односу на претходне године. До ових резултата се дошло равномерним форсирањем засипа кроз целу годину, као и добијањем веће количине засипа из засипних ускопа, за разлику од претходних година, када овој појави није у довољној мери поклањана потребна пажња.

У 1961. години план производње доношен је два пута. Наиме, на почетку године планирано је 65.000 т оловно цинкове руде. У извршење овога плана извесни руководиоци и Раднички савет гледали су у прво време са неповерењем, понајвише са мотивацијом да не постоји довољно откопаних површина, за извршење плана. У другој половини године, када је колектив сагледао положај предузећа у новом привредном систему, када је боље осветљено и питање личних доходака, пошто је у првом полугођу план пребачен за 1.900 т, тада је Раднички савет, на предлог радног колектива, повећао план производње на 67.000 т. Сада је настало ангажовање свих одговорних фактора у предузећу. Активним залагањем радног колектива, план је пребачен и произведено је 69.500 т, односно план је премашен за 3,73% оловно цинкове руде. У односу на 1960. у 1961. год. производња у предузећу је повећана за 7,9%.

Остварење метала у руди, у односу на план за 1961, извршен је: олова 98,20%, цинка 89,40% и сребра 118%. У односу на остварење из 1960. год. стање изгледа овако: олова 102,55%, цинка 95,52% и сребра 105,24%. На концу, у 1961. планирана је влага у руди за 4%, а остварена је 3,58%. Према изнетом, влага је умањена за 0,42%.

Као што се види из изнетога, производња је у 1961. повећана, и то како у односу на 1960, тако и у односу на план, што је уследило правилним схватањем плана и ангажовањем целог колектива. Повећање пак производње, одразило се на финансијски резултат предузећа, а кроз то и на повећање личних доходака радника.

Производња у Руднику „Копаоник" у 1960. и 1961. за скоро 50% форсирана је са седам отворених и високо продуктивних откопа. За овим, остатак од 50% форсиран је са осамнаест ниско продуктивних откопа за чију се производњу тражило ангажовање већег броја радника Ова је пракса настављена и у 1962, што се могло штетно одразити на перспективни план предузећа. Међутим, за правилну производњу, она се морала форсирати равномерно са свих откопа, при чему се имало водити рачуна о отвореним откопима, чија је експлоатација захтевала посебан режим коришћења.

Из датог прегледа види се да је остварење метала код олова и сребра пребачено у односу на план, док је код цинка подбачено. Овај подбачај је дошао као резултат недовољне бриге и залагања радног колектива за квалитет производње. Из тога излази да код радника не постоји довољно схватања, да се на тржиште пласира само метал, а не јаловина, која се обично баца са рудом, како би се извршиле и пребациле норме. Ово је вишеструко штетно, јер се на тај начин троши непотребан рад, а затим долази непотребно плаћање превоза јаловине, а потом све то утиче на смањење финансијских резултата. На концу, проценат влаге смањен је захваљујући пуштању у рад бункера на хоризонту 1145, чиме је отклоњено квашење руде. Овај мали проценат смањења влаге, допринео је смањењу трошкова транспорта руде за 1,000.000 ст. дин. Напоредо с изнетим, у 1961. код откопавања форсирано је систематско засипавање откопних просторија. Овим је постигнут знатан степен сигурности радника при раду, а затим је отклоњено зарушавање откопа. Концем 1961. забележен је један случај зарушавања откопа 24, који није оставио никакве последице у погледу даљег рада на том откопу.

За повећање продуктивности рада у 1961. постојале су објективне сметње. Ту долази зарушавање поткопа 1000, које се десило три пута, дефекат са скиповима био је два пута, повремени прекиди електричне струје, смањено ефективно радно време, због обуставе превоза радника на 14. окну и слично. Напоредо с тим, било је и субјективних слабости, као што су знатно одсуствовање са посла, због чега се морала примати нова радна снага, велики број запослених радника, који није радио по учинку, недовољна евиденција радних норми, недостатак извесног материјала за производњу и слично.

У 1961. продуктивност рада, која је зависила од повећања производње, повећана је у односу на продуктивност у 1960. за 3,38%. Ово повећање је дошло као резултат новог система награђивања, који је у 1961. уведен у предузећу. Но, и поред тога, постоје могућности за већу продуктивност рада у овом предузећу.

Повећање производње и продуктивности рада стоје у тесној вези с питањем радних норми у Руднику „Копаоник", како су ове постављене и како је њихово извршење. Просечно извршење норми по месецима за период 1959 — 1961. изгледа овако.

ТАБЕЛА 34. ПРОСЕЧНО ИЗВРШЕЊЕ НОРМИ 1959 — 1961. ГОД.

Месец	Година		
	1959	1960	1961
		просечно извршење норме	
Јануар	103,38	106,19	107,45
Фебруар	107,72	104,21	110,48
Март	110,17	100,65	119,40
Април	105,40	104,79	119,91
Мај	106,30	107,74	114,68

1	2	3	4
Јуни	105,86	108,73	122,19
Јули	107,20	режија	119,81
Август	103,80	108,51	113,59
Септембар	103,81	112,28	114,13
Октобар	106,70	109,05	117,68
Новембар	106,32	109,18	117,12
Децембар	111,25	105,03	115,50
Годишњи просек	106,35	107,88	116,59

Овај преглед показује да је просек извршења норми већи у 1961. у односу на претходне две године за 9%, мада је у 1961. вршена ревизија норми, којом приликом су извршена извесна повећања норми. Свакако ово повећање извршења норми, позитивно се одразило на повећање производње и продуктивност рада, а самим тим и на повећање личних доходака радника, који су радили по норми. За 9% пребачаја норми, ови радници су примили 15,000.000 ст. динара више него у 1960. При овом, ваља нам поменути да су норме на појединим радилиштима нереалне, и до њиховог ревидирања мора доћи. Уз то, ту и тамо на радилиштима постоји и недовољна евиденција и слаба контрола над извршењем норми. Каткад се дешавало да на радилишту раде по четири радника, а у норми су се писала само три. На крају, сами услови рада на појединим радилиштима, захтевају ревицију норми, до чега свакако мора у наредним годинама доћи.

На продуктивност рада и повећање производње, негативно се одражава мали број запослених радника који раде у норми, и то свега 30%, што говори да је у 1961. још био у повоју рад по норми у овом предузећу, који иначе мора бити примарна функција у предузећу, ако се жели имати већа производња и знатнија продуктивност рада.[49]

XVII. УНУТРАШЊИ ОДНОСИ РАДНИКА У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Од своје обнове 1949. па до конца 1963. год. унутрашњи односи у Руднику „Копаоник" били су, углавном, добри и социјалистички. Органи управљања, у заједници с органима руковођења и другим друштвено политичким организацијама, непрекидно су настојали да се у радном колективу развија хармонија и јединство. Ово је уследило из правилног схватања да је то основни услов за прогресивни развој и унапређење предузећа. Због оваквог настојања у радном колективу Рудника „Копаоник", од 1949. па до 1963, није било неких изразитих проблема и појава, који би осетно реметили јединсвто и хармонију радног колектива.

49. Извештај Радничког савета и Управног одбора Рудника „Копаоник" за 1961. год.; Технички извештај Рудника „Копаоник" за 1961. год. — Архива Рудника „Копаоник".

У односима органа управљања и органа руковођења предузећем, није било изразитијих негативних појава. Тако, није било видљивих случајева мешања једних у надлежност других. Ту и тамо запажају се поништаји одлука органа управљања. Местимично, осећју се извесне негативне појаве у виду гложења и неслагања између органа руковођења и органа управљања предузећем.

Односи између руководилаца и радника, у основи су сношљиви. Ту и тамо запажају се надмени ставови извесних руководилаца, небрига према раднику, избегавање дружења са радницима, некоректан руководећи став на јавним и комуникативним местима, неучешће на радничким слављима, избегавање радничких приредби, неинтересовање за здравље и живот радника и његове обитељи и томе слично. Местимично се запажају и извесна закидања права радника, која им иначе према општим прописима и правилницима предузећа припадају. Понајчешће, ова се појава дешавала због непознавања прописа и грешки из нехата.

Односи између самих радника предузећа у времену 1949 — 1963. развијали су се исто тако на здравој основи, из чега проистиче све више заједнички интерес и колективност у решавању проблема у предузећу. Овакво другарство нарочито се запажа у моментима, када се неки од радника нађе у неком тешком положају, услед разних непредвиђених случајева, болести, весељу, повреди на радном месту и томе слично.

Као што смо већ поменули, контакт између органа управљања и радног колектива Рудника „Копаоник" у раздобљу 1949 — 1963. није био на завидној висини. Због тог је у колективу често долазило до непознавања појединих одлука органа управљања и погрешног тумачења истих. Често пута су поједине одлуке тумачене, не онако како су донете, већ на начин како је неко о њима дискутовао и какав је предлог дат.

За све време рударске продуктивности Рудника „Копаоник" од 1949. до 1963, местимично су се дешавале дискусије, које су уносиле раздор међу радницима Запланине и Белог Брда, и радницима Лешка, као и између радника и Управе предузећа, између радника и службеника, између јамских и спољних радника и томе слично. Понајпре, овакве дискусије су добрим делом резултат неједнаких услова живота радника појединих погона предузећа и категорија радника. Међутим, неосноване дискусије, могу само штетно деловати, а никако допринети да се на такав начин решавају проблеми животних и радних услова работника. Ту и тамо се запажају појединци у предузећу који настоје да на разне начине затрују другарске односе у предузећу. Исто тако, има работника, који успех предузећа приписују себи, док неуспехе у предузећу приписују другима. На овај начин они се желе афирмисати на демагошки начин, желећи да се прикажу као пријатељи радника, но мало је таквих радника који не познају проблеме предузећа да би насели на таква иступања.

Ту и тамо у предузећу се запажа и фамилијарност и неједнак однос према радницима од стране извесних руководилаца. Све ове појаве не леже социјалистичком работнику, и у даљем животу и раду Рудника „Копаоник" оне ће свакако бити одстрањене, као штетне, да на њихово

место изникну и изграде се прогресивна схватања и социјалистичко дружељубље, и демократичан став и однос работника према работнику, односно руководиоца према работнику.[50]

XVIII. РАДНА ДИСЦИПЛИНА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Од своје обнове у 1949. па до конца 1963. год., радна дисциплина у Руднику „Копаоник" није на завидној висини. Она се манифестује на разне начине неуредности, аљкавости, небудности на послу и томе сродно. Све то пак лоше утиче на продуктивност рада предузећа, као и на васпитавање рударских радника, нарочито младих кадрова. Она представља посебан проблем у Руднику „Копаоник", који је од посебног интереса за социолошку физиономију Рудника, па ћемо је у кратким потезима размотрити.

Као што је у науци добро познато, радна се дисциплина углавном оцењује у току једне године, кроз број учињених прекршаја и изречених дисциплинских казни. Та појава у Руднику „Копаоник" за период 1959 — 1961. изгледа овако.

ТАБЕЛА 35. ПРЕГЛЕД РАДНЕ ДИСЦИПЛИНЕ 1959 — 1961. ГОД

Врста изречене казне	Година		
	1959	1960	1961
Опомена	25	73	52
Новчана казна	105	104	67
Свега	130	177	119

Према изнетом види се да је у 1961. год. број изречених казни у односу на претходне две године смањен. Смањење је уследило нарочито у односу на 1960. год. Из тога излази да се радна дисциплина у 1961. побољшала. Свакако, ово је дошло залагањем органа управљања и радног колектива, на сузбијању негативних појава у предузећу. Ако се узме у обзир чињеница да је број кажњених смањен добрим делом због блажег критеријума подношења пријава против прекршиоца дисциплине, а мање због тога што је радна дисциплина побољшана, оваква ситуација ове појаве не задовољава, јер не води прогресу производње и продуктивности Рудника „Копаоник".

50. Ауторова сагледавања међу радницима Рудника „Копаоник" 1962—1963. год.; Извештај Радничког савета и Управног одбора Рудника „Копаоник" за 1961. год. — Архива Рудника „Копаоник".

Од сто деветнаест дисциплинских казни у 1961, двадесет и једну је изрекла Дисциплинска комисија, а деведесет осам директор предузећа.

Највећи број радника Рудника „Копаоник" кажњен је за неоправдано изостајање са посла. Напоредо са тим, било је и других видова прекршаја радне дисциплине. Ту долазе: неспровођење мера ХТЗ-а, неизвршавање радних налога, пијанчење за време рада, долазак на посао у пијаном стању, напуштање радног места пре одређеног времена, ремећење радног реда и томе слично. На концу, помињемо, међу прекршиоцима радне дисциплине било је и извесних руководиоца предузећа, који су се опијали за време рада, долазили на посао у пијаном стању и томе сродно.

Међу изреченим дисциплинским казнама има их које се односе на раднике који су у току једне године кажњавани по два до шест пута. У 1961. двојици таквих радника дат је отказ на рад у предузећу од стране Комисије за заснивање и отказивање радних односа. Што је веома карактеристично напоменути, било је покушаја у радном колективу и Радничком савету, да се ови откази пониште, с мотивацијом да су радници којима је дат отказ сиромашног стања, да ће се надаље поправити и томе слично. На концу, интересантно је поменути, да је Раднички савет у 1961. под притиском појединаца, поништио отказ на рад раднику, који је покушао да запали утоварну станицу жичаре и да на тај начин предузећу проузрокује милионске штете.

После свега изнетог, следује овај закључак. У радном колективу и органима управљања Рудника „Копаоник", није било довољно конкретних мера и стварне активности у раздобљу 1949 — 1963. за сузбијање негативних појава и побољшање радне дисциплине. На основу овога, може се закључити, да се отклањање извесних негативних појава у предузећу, схвата и поставља само теоретски, без примене конкретних мера. За правилно пословање предузећа, овакве појаве нису целисходне, већ на против штете свеопштој радној дисциплини и продуктивности рада.[51]

XIX. РАСХОД РАДНЕ СНАГЕ У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Расход радне снаге у Руднику „Копаоник" представља проблем од особите важности, те ћемо га на овом месту посебно приказати. Наиме, расход радне снаге се врши у следећим формама: оправдани изостанци, неоправдани изостанци, изгубљене наднице због боловања и изгубљене наднице због годишњег одмора. Све ове појаве, приказаћемо за временски период 1959 —1961. год. што је надамо се довољно за њихово свеобухватно сагледавање.

Расход радне снаге понајчешће и најобимније јавља се код боловања. И, што је веома карактеристично поменути, изгубљене наднице због боловања у периоду 1959 — 1961. год. рапидно расту. Ради илустрације тога, дајемо следећи преглед.

ТАБЕЛА 36. РАСХОД РАДНЕ СНАГЕ ЗБОГ БОЛОВАЊА 1959 — 1961. ГОД.

Година	Расходовано надница због боловања
1959	17.801
1960	21.045
1961	21.549

Из датог прегледа видимо да се број изгубљених надница због боловања у 1961. год., у односу на 1959. год., повећао за 3.748 или за 21,05%. Узрок повећању боловања, добрим делом су и повреде на раду.

ТАБЕЛА 37. РАСХОД РАДНЕ СНАГЕ 1959 — 1961. ГОД. УСЛЕД КОМПЛЕКСНИХ УЗРОКА

Узрок изостајања	Година		
	1959	1960	1961
Просечан број запослених	706	753	773
Просечан број радника на раду	592	623	636
Оправдани изостанци	3506	3570	4179
Неоправдани изостанци	1659	778	703
Изгубљено надн. због боловања	17801	21045	21549
Изгубљено надн. због год. одмора	12778	14144	15125
Свега изгубљено надница	34744	39536	41556
Просечан број радника у расходу дневно	144	130	147
Укупан расход у %	16,15	17,26	17,63

Расход радне снаге у 1961. у односу на расход радне снаге у 1959. год. повећан је за 1,48%, што показује сталну тенденцију пораста. Овако знатан расход проистиче из знатног боловања, годишњих одмора и оправданих изостанака. Повећана пак боловања, као што смо већ поменули, резултат су повећаних повреда на раду, исцрпљености радника који раде дуже времена на тешким физичким пословима, престанак рада купатила у 1961, епидемија грипа од које је боловао знатан број радника. Међутим, чињеница је да се расход радне снаге у свим видовима јављао у највећем броју у данима пољопривредне сезоне и у данима вршења разних верских обреда (крсне славе, Божић и слично), онда су то последице сељака рударских радника, који су већим делом везани за село, и у предузеће дошли са извесним предрасудним схватањима, као

наслеђем патријархалних друштвених поимања капиталистичке епохе, од којих се још нису успели ослободити путем друштвеног расвешћивања у овом предузећу, односно припадајућих комуна. Отуда се појављује и знатна исцрпљеност радника који као полутани раде у селу на својим поседима и у руднику, без потребног одмора.

Због велике одсутности радне снаге из предузећа, дошло је до знатног упошљавања нових радника, на који се начин број упослених неоправдано повећавао. Ова појава свакако негативно делује на продуктивност, рентабилност и економичност пословања Рудника „Копаоник".

У радном колективу Рудника „Копаоник" у раздобљу 1959 — 1961. год. није постојала довољно заинтересованост за смањење одсуствовања радне снаге са посла. Има индиција да се она чак и омогућавала на разне начине. За илустрцију тога наводимо да је у шихтним књигама сменских надзорника заведен у 1961. год. 651 радни дан боловања радницима која уопште нису правдана лекарским налазима и потврдама.

Рудник „Копаоник" није успео од своје обнове у 1949. па до 1961. за коју годину наводимо податке, да се обрачуна са расходом радне снаге, који се манифестује на комплексан начин. Кривица за то пада, с једне стране на органе управљања, а с друге стране на колектив као целину. А од таквог расхода радне снаге, имају штете како предузеће, тако и радна снага која изостаје са посла, а потом и радни колектив овога предузећа у целини и друштвена заједница уопште.[52]

XX. ФЛУКТАЦИЈА РАДНЕ СНАГЕ У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Проблем флуктације радне снаге у Руднику „Копаоник" није усамљена појава и не стоји изоловано од бројних социолошких појава, које прате социолошку физиономију овог предузећа. Напротив, овај проблем чини генезу с осталим сржним појавама. Ову смо појаву сагледали кроз три годишта: 1961 — 1963, и на овоме месту је приказујемо.

ТАБЕЛА 38. ФЛУКТУАЦИЈА РАДНЕ СНАГЕ 1961 — 1963. ГОД.

Квалификација радне снаге	1961		1962		1963	
	дошли	отишли	дошли	отишли	дошли	отишли
			радници			
Висококвалификовани	—	1	—	1	2	—
Квалификовани	8	25	9	12	13	19
Полуквалификовани	2	2	—	5	—	3
Неквалификовани	44	58	54	39	56	53
Укупно	54	86	63	57	71	75

51—52. На нав. месту; ауторова сагледавања међу радницима Рудника „Копаоник" 1962—1963. год.

1	2	3	4	5	6	7
			с л у ж б е н и ц и			
Високостручни	6	1	1	3	2	1
Средњостручни	3	6	5	8	6	4
Нестручни	1	3	3	—	1	1
Укупно	10	10	9	11	9	6

Као што се види из изнетог прегледа, запажа се негативан биланс у флуктацији висококвалификованих и квалификованих радника. Сличан је случај и код високостручних и стручних службеника. Ова појава не долази као знак неисправног интерперсоналног односа у Руднику „Копаоник". Она се темељи на сасвим другој страни. Наиме, посао у овом Руднику, као што је случај и у сличним предузећима, сродне локације и географске средине, напуштају већином млади висококвалификовани и квалификовани кадрови, понајвише радници, којима је потребан спорт и нужан забавни живот. Рудник „Копаоник" једне стране се не интересује, а с друге стране није у могућности да им обезбеди ово, као ни боље услове живота и рада. Онда је јасно зашто врло често ову појаву прати негативан биланс. За илустрацију тога помињемо следеће. У Белом Брду постоји један биоскоп, који је смештен у раднички ресторан, и ту се приказују филмске представе два пута недељно. Позоришних приредби уопште и нема. Радницима није пружена могућност да се баве разним спортским дисциплинама. Исто тако, није обезбеђена посебна просторија у којој би се могли окупљати у слободним часовима, где би нашли забављање у музици, читању књига и дневне штампе и томе слично, а што би утицало на подизање њихове опште културе. Недостатак овога проузрокује знатну флуктацију радне снаге, која се темељи на овој друштвеној небризи о животу работника Рудника „Копаоник". Напоредо с тим, ови недостаци се могу сматрати и као узрочницима за велики број етиличара у предузећу.[53]

XXI. СТЕПЕН СТРУЧНОГ ОБРАЗОВАЊА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК" 1963. И РАДНО МЕСТО УПОСЛЕЊА

Степен стручног образовања радника Рудника „Копаоник" и радно место упослења у 1963. год. сагледали смо само за прво полугодиште. То стање изгледа овако.

53. Архива Рудника „Копаоник" за 1961—1963. год.; Здравствено стање радника рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Истраживања Завода за здравствену заштиту у Косовској Митровици. — Рукопис у архиви Рудника „Копаоник".

ТАБЕЛА 39. СТЕПЕН СТРУЧНОГ ОБРАЗОВАЊА И РАДНО МЕСТО УПОСЛЕЊА РАДНИКА

Место упослења	Свега	Степен стручног образовања			
		високо-квалификовани	квалификовани	полуквалификовани	неквалификовани
Рударска јама	527	18	169	19	321
Грађевински радници за одржавање јамских објеката	18	—	4	4	10
Електро-радионица	21	1	10	6	4
Машинска радионица	38	4	27	5	2
Столарска радионица и гатер	8	—	1	—	7
Ауто гаража и путари	20	2	7	2	9

Из датог приказа види се да машинска радионица има најбројнији висококвалификован кадар, што је условила употреба машине у рударској продуктивности.

ТАБЕЛА 40. СТЕПЕН СТРУЧНОГ ОБРАЗОВАЊА СЛУЖБЕНИКА

Место упослења	Свега	Висока спрема	Виша спрема	Средња спрема	Нижа спрема
Укупно	43	8	1	10	34
Рударски инж.		3			
Геолози		2			
Економисти		3			
Секретар			1		
Техничари				7	
Средња економска школа				3	

Уз то Рудник „Копаоник“ има 25 стражара и 87 физичких радника. Превелик број службеника са нижом стручном спремом несразмерно делује у односу на остале степене стручног образовања.[54]

XXII. РАД НА СТРУЧНОМ ОСПОСОБЉАВАЊУ И ОПШТЕМ ОБРАЗОВАЊУ РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК“

У временском раздобљу 1947 — 1963. год. било је извесног рада на стручном оспособљавању и општем образовању радника Рудника „Копаоник“. Тај се рад развијао овако. Наиме, у 1947. год. одржан је у

54. Архива Рудника „Копаоник” за 1963. год.

Белом Брду курс за описмењавање радника. Курс је водио персонални референт предузећа, похађало га је око 50 радника, а трајао је три месеца.

У 1955. год. одржан је курс за квалификоване раднике, општег значаја, а који је трајао три месеца. Курс је похађало 45 радника, од чега је 42 положило, дак је три кандидата отпало.

Године 1956 — 1957. одржан је у Белом Брду курс за полуквалификоване раднике, који је имао карактер стицања квалификација локалног значаја. Курс је трајао три месеца, а похађало га је 85 радника, од којих је 74 положило, док је 11 пало на испиту.

За овим, у 1958. год. одржан је курс за машинство и рударство, који је трајао шест месеци, а похађало га је 36 радника, са стицањем квалификација општег значаја.

У ово време одржан је курс за опште образовање радника, који је трајао шест месеци, а похађало га је око 70 радника. Курс је водио главни инжењер, уз помоћ техничара и правног референта.

За полуквалификоване раднике одржан је курс у 1959. год., који је полагало око 80 радника. Од тога је положило око 70 радника и стекло звање полуквалификованих радника.

У 1960. год. одржан је курс за квалификоване раднике, који је трајао шест месеци, а похађало га је 34 радника, који су положили испит. Овај курс је оспособљавао раднике рударству и руковању рударским машинама, као и извозном строју.

Напоредо с изнетим, одржан је у 1962. год. и курс, који је трајао три месеца, а похађала га је чета за спасавање. Уз обуку, на курсу су обављане и практичне вежбе.

На концу, у 1963. год. организован је курс за дубинске бушаче (у јулу месецу, када смо посетили Рудник „Копаоник", курс је још трајао).

Из изнетога видимо да су курсеви за раднике Рудника „Копаоник" у Белом Брду одржавани у наведеној локацији, док је радничка колонија у Запланини остала без курсева, односно тамошњи радници су долазили на курсеве у Бело Брдо. На крају, курсеви за опште образовање радника као што се види према изнетом, вођени су стихијски и аматерски, па је разумљиво што нису имали неки већи значај. Напокон, курсеви за стручно оспособљавање радника, имају пуно временских празнина и пропуста, те се може рећи да им није поклањана дужна пажња.[55]

XXIII. БРИГА О РАДНИЦИМА У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Под овом појавом подразумевамо старање о исхрани радника предузећа „Копаоник". Ово старање о радничкој исхрани манифестује се у следећем. Наиме, у предузећу постоји организована хигијенско-технич-

55. Архива Рудника „Копаоник" за 1947—1963. год.

ка заштитна служба. Што се тиче исхране радника овог предузећа, ту имамо три категорије или врсте. У прву категорију долазе радници који се хране у радничкој мензи. У другу врсту спадају радници који се хране код својих кућа, јер станују на домаку рударских погона „Копаоник" у Белом Брду и Запланини, или пак доносе храну од својих кућа. У трећу групу спадају радници који сами себи спремају храну у заједничким стамбеним просторијама, односно у самачким становима. Ту углавном долазе радници муслиманске вероисповести, који из верских предрасуда, приправљају храну на зејтину, маргарину, маслу или лоју и који не једу свињско месо.

1. Исхрана у ресторанима

У радничком ресторану у Белом Брду просечно се дневно храни око 220 радника. Не води се евиденција да ли сви претплатници за исхрану, свакодневно користе сва три дневна оброка. Напоредо с тим, у радничком ресторану у Запланини, просечно се дневно храни око 100 радника. На крају, у радничком ресторану у Лешку храни се дневно око 20 радника, који користе сва три дневна оброка.

Ни у једном од наведена три радничка ресторана не постоје таблице следовања хране по једном раднику за једнодневну исхрану. Исто тако не посотји ни јеловник за дужи временски период. Животне намирнице за спремање хране одређују се по нахођењу, односно од ока. Разноврсност животних намирница је веома ограничена. То сведочи да састављање и припремање хране не може да задовољи хигијенске захтеве исхране.

2. Снабдевање животним намирницама

Снабдевање животним намирницама радника, чини саставни део бриге о људима у предузећу, те ћемо и ту појаву у кратким потезима сагледати. Одмах можемо рећи, снабдевање радника животним намирницама је незадовољавајуће. Главни разлог за ово треба тражити у индиферентности органа управљања друштвеном исхраном према овом проблему. Постоје свега две мешовите продавнице, и то једна у Белом Брду, а друга у Запланини. Преко тих продавница врши се углавном снабдевање радника и њихових породица прехрамбеним намирницама. Но, то снабдевање је врло слабо, неорганизовано, а осим тога и често са дужим прекидима, особито зими. А што је најважније, намирнице су лошег квалитета. Мада у Лешку постоји задружна економија, која располаже са довољним количинама воћа и поврћа, ипак је редовна појава да у наведеним продавницама по неколико дана нема наведених намирница у продаји. Обичава се да продавнице набављају воће и поврће, тек онда, када и последњу количину залихе продаду. Међутим, намир-

нице ове врсте услед дугог стајања губе од своје хранљиве вредности, нарочито у току летње и јесење сезоне.[56]

XXIV. ПОРОДИЧНА И ДРУШТВЕНА ИСХРАНА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

За основе социологије радника Рудника „Копаоник", од посебног је интереса проблем породичне и друштвене исхране, те ћемо га на овом месту изближе осветлити. Ово из разлога што овај проблем са осталим социолошким збивањима овога предузећа чини целовитост.

1. Породична исхрана

Састав и калоријска вредност исхране. — Подаци добијени консумно — аналитичком методом и резултатима двеју анкета о исхрани радничких породица које станују у селима у околини Рудника „Копаоник", а коју су спровели стручњаци медицине рада Завода за здравствену заштиту из Косовске Митровице у 1962. год., показују да се укупна калоријска вредност исхране креће од 2.630 до 3.850 калорија на прехрамбену јединицу у току једног дана. Што је веома карактеристично истаћи, ова исхрана је претежно вегетабилна. Наиме, намирнице вегетабилног порекла чине 82,4 до 94,6% од укупне калоријске вредности хране. Ово долази отуда што основу исхране чини хлеб и то од 74,5 до 86,2% од укупне калоријске вредности хране. Удео осталих намирница биљног порекла сразмерно је незнатан.

Намирнице животињског порекла учествују са 5,4 до 17,5% у укупној калоријској вредности хране. Ту је најважније млеко које чини 2,7 до 9,4% калоријске вредности исхране, а за овим долази месо са 0,9 до 2,1% од укупне вредности хране.

Беланчевине у овим испитивањима чине 10,6 до 11,6% од укупне калоријске вредности хране.

Напокон, годишњи просеци калоријске вредности масти крећу се од 9,1 до 17,6, а угљених хидрата од 71,5 до 80,3% од укупне калоријске вредности хране.

Недостаци испитиване исхране. — Вредност исхране популације у овом крају изражена у укупној калоријској вредности од 2.630 до 3.850 калорија одговара просечној калоријској вредности исхране у другим економски јачим крајевима наше земље.

Укупна количина беланчевина, које у годишњем просеку чине 68,7 до 100,2 грама односно од 10,6 до 11,6% од укупне калоријске вредности хране, одговарају савременим хигијенским захтевима.

---

56. Ауторова истраживања и сагледавања међу радницима Рудника „Копаоник" у 1962 — 1963. год.; Здравствено стање радника Рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Истр. Завода за здр. заштиту у Косовској Митровици. — Рукопис у архиви Рудника „Копаоник"; архива Рудника „Копаоник" за 1950—1962. год.

Као битни недостатак исхране свих испитиваних породица јесте недовољан удео животињских беланчевина, које у годишњем просеку чине од 10,5 до 39,8 грама или од 10,3 до 28,6 а са 82,4 до 94,6% биљне беланчевине, од укупних беланчевина исхране. Међутим, као што је у науци познато, по класичном ставу, удео анималних беланчевина треба да износи 50%, а по Зигелмајеровом рачунању 30% од укупних беланчевина.

Напоредо с изнетим, количина укупних масти у исхрани радника Рудника „Копаоник" је мала. Она износи од 35,5 до 43,0 грама, што ће рећи стоји на граници захтеваног минимума (по Зигелмајеру). У неким економски развијеним земљама (САД, Велика Британија, Немачка), количина масти износи 30 до 35% од укупне калоријске вредности хране. Из тога излази да масти у испитаним исхранама нису довољне, јер чине 9,1 до 12,9%. Према изнетом, непосредне масти су мале. Према методи Флајшовог рачунања, оне износе у годишњем просеку исхране до 75% од потребних количина.

Као поента напред изнетог следује овај закључак. Узрок оваквом стању исхране јесте, између осталог, релативно незадовољавајућа просвећенотс становника. Сељачка жена са територије комуне Лепосавић је без основних знања о захтевима рационалне, савремене исхране човека. Она слабо уме да искористи расположиве намирнице за справљање разноврснијих, садржајнијих и укуснијих јела. Отуда је јеловник анкетираних породица веома једноставан, једнолик. Углавном, намирнице се користе само у време њиховог доспевања. Таква исхрана не води рачуна о потребама према добу узраста, као ни о нарочитим потребама трудница, дојиља, као ни о трошењу енергије физичких, пољопривредних и рударских радника за време њиховог рада, и подешавања исхране захтевима и потребама при таквом раду. Поред тога, постоје ту и тамо извесне укорењене навике и обичаји у исхрани. При томе значајну улогу имају верски обичаји који се спроводе у одржавању постова. То би били углавном разлози хигијенски неправилне исхране.

2. Друштвена исхрана

Калоријска вредност исхране. — Према анализи узорака коју је вршио Хигијенски завод у Косовској Митровици, калоријска вредност друштвене исхране има овакво стање. Наиме, за узорак је узет ђувеч чија тежина износи 459 гр. Он садржи: масти 4,34%, беланчевина 4,82%, угљених хидрата 11,94%, пепела и целулозе 2,2%, влаге 76,7%. Калоријска вредност овога узорка износи 500 калорија. Као други узорак послужиле су макароне са сиром. Тежина овог узорка износи 495 гр. Узорак садржи: масти 7,54%, беланчевина 9,22%, угљених хидрата 18,44%, пепела и целулозе 2,2%, влаге 62,6%. Калоријска вредност узорка износи 908 калорија.

Као што је добро познато, здравље, радна способност, витална способност, те и опште здравствено стање радника, као и продуктивност радника зависе од начина исхране радника. Испитивања друштве-

не исхране чију смо анализу на овом месту саопштили, пружају јасну слику о калоричној исхрани радника, на прехрамбену јединицу у току једног дана. И, што је веома важно нагласити, калорична вредност, како према оброцима, тако и у току једног дана, ни најмање не задовољава. Ово из разлога, што се рударски рад сматра за један од најтежих радова, па према томе треба да троши, према принципима и поставкама савремене медицине рада, око 5000 калорија дневно.

* *
*

Испитивања исхране радничких породица из сеоских насеља у околини Рудника „Копаоник" у Белом Брду, показала су да породична исхрана врло често није правилна. Она не обезбеђује довољно уношење беланчевине, витамина и неких минералних соли. Поред тога, услед нехигијенских прилика и незнања, услед слабе хране долази и до неких других оштећења организма. На овај начин питање калоричне исхране добија посебан значај. Све је већи број људи са села, који прелазе на рад у индустријска предузећа, а међу њима има знатан број таквих који су истодобно сељаци као пољопривредни радници. Такав је случај са већином радника Рудника „Копаоник". Сељаци као индустријски радници своје запослење схватају као привремену меру ради побољшања прихода. Ова врста радника често у себи носи „печалбарски" дух, који се пре свега огледа у штедњи у погледу исхране. При томе се незна да се ова штедња одражава негативно на здравствено стање радника и на његову радну способност, односно продуктивност рада, па према томе и на зараду. Здравствена ситуација ових радника је у толико тежа, што велики број њих долази на рад из удаљених села, путем дневне миграције. При томе није реткост да за одлазак на посао и повратак са посла морају утрошити по више часова пешачења дневно. Да би ситуација била још гора, по повратку са посла кући, они обављају тешке пољопривредне послове, што још више исцрпљује њихов организам, погоршава здравље и смањује радну способност. На концу, помињемо, исхрана сељака индустријских радника, неправилнија је од исхране градских радничких породица. Имајући то у виду, колективна исхрана, правилно организована у самим индустријским предузећима, могла би да надокнади недостатке породичне исхране.[57]

XXV. ДНЕВНА И СЕДМИЧНА МИГРАЦИНА КРЕТАЊА РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Социјална и економска проблематика миграционих кретања радника Рудника „Копаоник", обухвата раднике који свакодневно и седмично путују на посао и са посла, због удаљености између предузећа на ко-

57. На нав. месту; ауторова испитивања међу радницима Рудника „Копаоник" у 1962 — 1963. год.

ме је лоциран Рудник „Копаоник“ и места становања радника. Код овог проблема, који у кратким потезима приказујемо, разликујемо неколико битних чињеница, које овај проблем чине јединственим. Наиме, ту разликујемо масовност појаве дневне и седмичне миграције, начин и услове дневног и седмичног путовања, економско социјалне моменте, који условљавају ова дневна и седмична миграциона кретања, економско социјалне проблеме, који ничу из ове појаве и улогу дневне и седмичне миграције радника на узајамно зближавање и склапање пријатељства.

1. Удаљеност Рудника „Копаоник“ од места становања радника

Као што је у науци добро познато, градови, као индустријски и културни центри, долазе на прво место у проблематици дневне миграције, као гравитациони центри дневног путовања. Напоредо с тим, истичу се као гравитациони центри дневног путовања радне снаге рудници. У комуни Лепосавић, као гравитациони центар дневних и седмичних путовања налази се Рудник „Копаоник“. И, што је веома карактеристично напоменути, ово предузеће има велики обим дневних и седмичних путовања радника. Тако, на дневно пешачко миграционо кретање долази 141 радник, а на седмично пешачко миграционо кретање 198 радника. На комбинована камионска и пешачка кретања долази 274 радника, од чега 61 обавља дневна миграциона кретања, а 213 седмична миграциона кретања. На концу, 98 радника овога предузећа обитава у насељу Бело Брдо, а 89 у Лешку, тако да имају дневну миграцију испод 1 км. Дневно пешачко миграционо кретање 141 радника, ка гравитационом центру предузећа, обухвата раздаљину од 3 до 5 км. Значи, ова група радника свакога дана пређе долазећи на посао и враћајући се са посла својим кућама, од 6 до 10 км. Према квалификационој структури радника, ова миграциона група обухвата све групе квалификација радне снаге. Седмична пешачка миграциона кретања, од 198 радника, обављају се на раздаљини од 7 — 15 км. То значи да радници на овим путовањима пређу од 14 до 30 км приликом одласка својим кућама суботом и на повратку на посао понедеоником. Ова група исто тако обухвата разноврсну квалификациону структуру радника. На концу, комбинована камионска и пешачка кретања 274 радника, која се обављају седмично, имају и 5 радника који имају комбиновано миграционо кретање 20 км камионом, а потом путовање железницом. Ту спада и 60 радника, који имају 20 км камионског путовања, а потом 3 до 10 км пешачке миграције у једној релацији, односно при одласку кући и повратку на посао од 6 до 20 км уз 40 км камионске вожње. Ради илустрације ове појаве, наводимо локације становања радника са територије комуне Лепосавић, а напоредо с тим локације суседних насеља.[58]

58. Подаци према картотеци радника Рудника „Копаоник“ за 1947 — 1963. год.; ауторова сагледавања и испитивања међу радницима Рудника „Копаоник“ у 1962 — 1963. год.

ТАБЕЛА 41. МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА РАДНИКА НА РАЗДАЉИНИ 3 — 5 КМ

Насеље	Број радника	Пешачка миграција	Комбинована пешачка и камионска миграција
Бело Брдо	165	67	—
Црнатово	12	12	5
Горње Исево	6	6	7
Гувниште	34	34	
Лескова	9	9	
Лозно	2	2	
Мекиниће	1	1	
Миолиће	2	2	
Миоковиће	14	14	
Остраће	43	—	12
Планиница	9	9	
Земаница	10	10	
Свега	307	166	24

XXVI. МОРБИДИТЕТ РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Комплексна социолошка физиономија Рудника „Копаоник" захтева посебно сагледавање појаве морбидитета, који са осталим социолошким проблемима чини целовитост. Зато ћемо, у кратким потезима, на овом месту изнети сржне елементе тога проблема.

Пре свега, истичемо, систематски преглед радника Рудника „Копаоник" од стране стручњака медицине рада, обављен у 1962. год., чије резултате користимо за овај приказ. Прегледом је обухваћено 740 радника. Од тога броја долази на јамске раднике 502, спољне 195 и техничко и административно особље 43 радника. Код 462 радника нађена су извесна обољења, а 278 упосленика је здраво. При том, помињемо, случајеви са tonzilofaringivom, karijesom, distonijom, vegetativnim nervnim sistemom и psihoneurozom, без других обољења, убројани су у здраве. Однос здравих и болесних је следећи: јамски радници 286 болесних а 216 здравих, спољни радници 150 болесних и 45 здравих, техничко и административно особље 26 болесних и 17 здравих. Од опште патологије преовлађују обољења органа за дисање, где је утврђено укупно 326 ових обољења, при чему ваља поменути да поједини радници имају и по два обољења. На етилизам долази 296, karijes 262, bolest lokomotornog aparata 184, анемије 174, болести ока 142, нервне и психичке болести 133, болести degistivnog aparata 110, док су остала разна обољења заступљена у незнатном броју.

1. Pneumokonioze

Као што је добро познато, pneumokonioze понајчешће прате рударске индустријске раднике. Као узрочнике за добијање ове професионалне рударске болести или обољења, сматрамо разноврсне појаве, где помињемо: прашину, влагу, микро климу са великим варијацијама у току дана и према врсти радних места и њиховим локацијама на радилиштима, тегобан физички рад и томе сродно. На овоме месту дајемо преглед обољења од pneumokonioze радника Рудника „Копаоник", према врстама обољења и старосној структури радника.

ТАБЕЛА 42. PNEUMOKONIOZE ЈАМСКИХ РАДНИКА 1962. ГОД.

Назив болести	Старосне групе				Укупно
	I до 25.год.	II 26—35	III 36—50	IV преко 50 год.	
ТБЦ плућа	5,9	3,1	2,3	3,6	17
bronhitis i emfizem	43,3	24,2	17,4	26,4	124
pneumokonioze	12,9	7,2	5,2	8,0	37
silikoze	0,3	0,1	0,1	0,2	1
друге болести дисајних путева	12,5	0,04	5,06	8,8	36
tonzilofaringitis	12,5	7,04	5,06	8,8	36
karijes i gingovitis	69,2	38,7	27,8	42,8	198
анемија	41,2	23,9	16,6	25,5	118
нервне и психол.	30,4	17,02	12,7	18,8	87
болести ока	36,7	20,5	14,7	22,7	105
болести уха	6,9	3,9	2,8	4,3	20
болести срца и крвних судова	0,04	4,5	3,2	4,9	23
hipertenzija	2,4	1,3	0,9	1,5	7
hipotenzija	0,04	0,5	0,4	0,6	3
дигестивне болести	24,4	13,6	9,8	15,1	70
status post apoendatomiom	17,8	9,9	7,1	11,03	51
бубрежне и мокраћне болести	2,4	1,3	0,9	1,5	7
кожне и поткожне болести	1,7	0,9	0,7	1,08	5
локомоторне болести и реуматизам	43,3	24,2	17,4	26,4	124
вене и	9,09	5,08	3,6	5,6	26
етилизам	92,3	51,6	37,0	57,1	264
hernije	2,4	1,3	0,9	1,5	7
st. post. hermotonije	4,5	2,5	1,8	2,8	13
цревни паразити	0,04	0,5	0,5	0,6	13
струна	0,3	0,1	0,1	0,2	1

ТАБЕЛА 43. PNEUMOKONIOZE СПОЉНИХ РАДНИКА 1962. ГОД.

Назив болести	Старосне групе		
	I до 25 год.	II 26—35 год.	укупно
ТБЦ плућа	1,6	2,5	12
bronhitis i emfizem	9,4	14,5	67
pneumokonioze	1,2	1,9	9
друге болести дисајних путева	1,8	2,8	13
tonzilofaringitis	0,5	0,8	4
karijes i gingovitis	9,8	15,1	70
анемија	6,1	9,5	44
нервне и психол.	4,07	6,2	29
болести ока	4,5	6,9	32
болести уха	0,7	1,08	5
болести срца и крвних судова	0,8	1,2	6
hipertenzija	0,7	1,08	5
hipotenzija	0,2	0,4	2
digestivne bolesti	4,7	7,3	34
status post apoendatomiom	1,9	3,03	14
бубрежне и мокраћне болести	0,4	0,6	3
кожне и поткожне болести	0,7	1,08	5
локомоторне болести и реуматизам	7,3	11,2	52
вене и	1,9	3,03	14
етилизам	3,9	6,06	28
hernije	0,2	0,4	2
st. post hermotomije	1,2	1,9	9

ТАБЕЛА 44. PNEUMOKONIOZE ТЕХНИЧКОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ ОСОБЉА 1962. ГОД.

Назив болести	Старосне групе				
	I до 25 год.	II 26—35	III 36—50	IV преко 50 год.	Укупно
bronhitis i emfizem	—	4	4	1	9
друге болести дисајних путева	—	—	1	—	1
tonzilofaringitis	1	2	1	—	4
karijes i gingovitis	2	1	1	—	4
анемија	3	9	—	—	12
нервне и псих. болести	3	10	4	—	17
болести ока	1	1	3	—	5
болести срца и крвних судова	1	1	1	—	2
hipertenzija	—	1	—	1	2
digestivne bolesti	—	4	2	—	6
status post apoendatomiom	1	—	1	1	3
кожне и поткожне болести	—	2	—	—	—
локомоторне болести и реуматизам	3	2	2	1	8
вене и	—	2	—	—	2
етилизам	1	2	1	—	4
струна	2	—	—	—	2

Као што се види из наведених прегледа, међу pneumokoniozama радника Рудника „Копаоник", на прво место долази karijes i gingovitis, те bronhitis и emfizem, локомоторне болести и реуматизам итд.

2. Трауматизам

Трауматизам или повреде на послу радника Рудника „Копаоник", сагледали смо за временски период 1958—1963. год. Ова појава заједно са pneumokoniozom чини саставни део морбидитета, па је на овоме месту дајемо у посебном одељку. При том, ваља нам поменути, веома су разноврсни узроци трауматизма у Руднику „Копаоник". На првом месту истичемо несрећне случајеве, а затим ту долазе као узрочници: пијанство, свађе и туче у домаћинству. Слаб успех деце у школи често пута изазива расејаност родитеља рудара и проузрокује повреде на послу. Курсеви који се одржавају увече и дугачке радничке конференције, премарају рударске раднике, што каткад изазива расејаност и доводи до повреда на послу. Биоскопске представе за прву смену исто тако премарају рударског радника и то може довести до повреда на послу. Сваки скуп на коме се рударски радник ноћу дуже задржава, може изазвати сутрадан повреду на послу. Деоба сродничке задруге исто изазива расејаност код рударског радника и негативно утиче на његову присебност, доводећи каткад до повреде на послу. У жалости ко је исто тако изазива код рударског радника знатну неприбраност и каткад је узрочником повреде код рударског радника. Летњи пољопривредни радови код полутана исто тако изазивају огромну преморе ност рударских радника, а за овим често долази до повреда на послу. За овим градобитина и временске непогоде, од којих страда летина полутана рударских радника, изазива код ових расејаност и потом долази каткад до повреде на послу. На концу, дешава се да радник затражи услед слабости лекарски савет. Ако му лекар каже „код тебе није добро", то често веома уплаши рударског радника, да је на послу, уколико није добио поштеду, расејан и каткад то бива узрочником повреде на послу. Ово су само најважнији елементи из појаве трауматизма које овде истичемо. Након поменутога, саопштавамо следеће. У току 1958. све повреде на послу биле су лакше природе. У 1959. две повреде биле су теже природе, а остале лакше. У 1960. три повреде биле су теже природе, а све остале лакше. У 1961. једна повреда била је теже природе, и на крају у 1962. једна повреда била је теже природе. Сада следује приказ повреда на послу по сменама и врстама радничке струковности и квалификацијама.

ТАБЕЛА 45. ПОВРЕДЕ НА ПОСЛУ ЈАМСКИХ И СПОЉНИХ РАДНИКА 1958 — 1963. ГОД.

Врста радника	Година повреда на послу					
	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Свега радника	621	666	710	706	711	700
Јамски радници						
број повређених	88	73	87	83	101	120

1	2	3	4	5	6	7
% повређених	14,1	10,9	12,2	11,7	—	—
Спољни радници						
Бр. повређених	30	22	21	31	61	19
% повређених	4,8	3,2	2,8	4,3	—	—
Укупно	118	95	108	114	162	139

ТАБЕЛА 46. ПОВРЕДА НА ПОСЛУ РУДАРСКИХ РАДНИКА У 1961 — 1963. ГОД. ПО РАДНИМ СМЕНАМА

Струковност радника	Повреде по сменама		
	1961	1962	1963
Јамски радници			
Прва смена	51	40	53
Друга смена	32	25	67
Укупно	83	65	120
Спољни радници			
Прва смена	27	37	15
Друга смена	4	24	4
Укупно	31	61	19

ТАБЕЛА 47. ПОВРЕДЕ НА ПОСЛУ РУДАРСКИХ РАДНИКА ПРЕМА ГОДИНАМА СТАРОСТИ 1961 — 1963. ГОД.

Старосне групе	1961		1962		1963	
	број повреда					
	јамски радници	спољни радници	јамски радници	спољни радници	јамски радници	спољни радници
до 25. год.	2	3	12	—	33	2
26 — 35	50	9	52	14	45	4
36 — 50	28	14	64	19	32	8
преко 50	3	5	1	—	10	5
укупно	83	31	119	33	120	19

ТАБЕЛА 48. ПОВРЕДЕ НА ПОСЛУ ПРЕМА РАДНОМ СТАЖУ ПОВРЕЂЕНИХ 1961 — 1963. ГОД.

Година повреде	Радни стаж							
	0-5	%	6-10	%	11-20	%	преко 20	%
1961	33	23,1	55	18,3	26	11,4	—	—
1962	71		42		47		4	
1963	40		44		38		17	

ТАБЕЛА 49. ПОВРЕДЕ НА ПОСЛУ РАДНИКА ПРЕМА КВАЛИФИКАЦИЈАМА ПОВРЕЂЕНИХ 1961 — 1963. ГОД.

Квалификација радника	Број повређених радника											
	1961				1962				1963			
	јамски		спољни		јамски		спољни		јамски		спољни	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр	%	бр.	%
висококвалификовани	1	9,09	—	—	—	—	4	—	4	—	—	—
квалификовани	24	13,3	6	12,7	35		6		33		6	
полуквалификовани	17	85,0	9	60,0	18		7		9		1	
неквалификовани	41	13,6	16	12,3	70		22		74		12	
укупно	83		31		123		39		130		19	

ТАБЕЛА 50. ПОВРЕДЕ НА ПОСЛУ РАДНИКА ПРЕМА ЛОКАЛИЗАЦИЈИ 1961 — 1963. ГОД.

Година повреде	Руке		Ноге		Глава	Очи	Труп	Професионална тровања
	л	д	л	д				
1961	27	26	16	15	6	12	11	1
1962	39	46	13	26	7	17	13	3
1963	21	33	13	15	4	30	23	3

Рудник „Копаоник" у Белом Брду је влажна јама, због велике количине воде, која слободно циркулише кроз јаму и тако повећава садржај влаге у ваздуху, што се дешава нарочито у топлим месецима у току лета, када је испаравање веће. Напоредо с тим, то отежава нормалан рад рудара, као и транспорт и пролаз кроз јаму. Исто тако, повећани проценат влаге игра значајну улогу као морбогени фактор у настајању извесних болести, као што су реуматизам и болести органа за дисање.

Копаоничка руда садржи око 17% силицијума у комплетној хемијској анализи. Но, овај садржај не представља слободан кварц у минералошком смислу речи, него потиче како из кварца и кварцита, тако и из осталих везаних силиката. Количине слободног силицијум диоксида умерене су како у руди, тако и у јаловини.

У Руднику „Копаоник" постоји известан број радних места где је повећана запрашеност, као што су: дробилица, утоварна станица и слично.

На концу, помињемо и појаву знатног процента етилизма међу радницима Рудника „Копаоник", што такође знатно утиче на pneumokonioze и на traumatizam свих врста. Ово свакако долази од очите небриге Управе Рудника и радничких и друштвених организација. То се види из небриге за стварањем могућности за културно уздизање преко

музике, спорта, солидних читаоница нарочито за радничку омладину, која би се на тај начин сачувала од овог друштвеног зла. Томе треба додати и лоше хигијенске прилике у Руднику и његовој околини, при чему треба имати у виду и здравствену ситуацију у томе подручју где не постоји ниједна апотека, болница нити породилиште.[59] У склопу свега тога и датих сагледавања о појавама трауматизма међу радницима Рудника „Копаоник", треба посматрати дате табеларне прегледе, који служе као илустрација и документација изнетога.

XXVII. РАДНИЦИ РУДНИКА „КОПАОНИК" И РУДАРСКИ АЛАТ

Проблем односа радника према рударском алату у Руднику „Копаоник" у раздобљу 1947 — 1963. год. дајемо на овом месту у кратким потезима, сматрајући да ће то допринети свеобухватнијем сагледавању социолошке физиономије овога предузећа.

Пре свега, помињемо, однос радника према рударском алату у Руднику „Копаоник" није на завидној висини. За илустрацију тога довољно је поменути следеће. Наиме, ексери, фоксери, лопате и томе слично, често се налазе по јами разбацани. Напоредо с тим, у ближој прошлости биле су врло честе крађе рударског алата, што је долазило услед слабе дисциплине међу радницима. То се даде закључити на основу чињенице што и данас по селима ових крајева, има људи који имају у своме домаћинству по три-четири рударске секире, које потичу из Рудника.

Према рударској традицији, тестеру рударску размеће сам радник који њоме рукује. Исто тако, радник који рукује рударском секиром, дужан је да је наоштри када се ова иступи. Но, врло често се дешава да радник по три до шест месеци не наоштри секиру, ако за то нема турпију од предузећа, јер своје оруђе неће да употребљава за оштрење алата којим рукује у рудничким погонима.

Ако се при раду сломи дрвени рам на тестери, оправка се врши по налогу пословође у рудничкој радионици. Замена алата врши се тек онда, када се добије за то одобрење од руководиоца техничког магацина.

Као што је некад била честа појава небриге према рударском алату: секири и тестери, исто тако се дешавала небрига и према сред-

59. Здравствено стање радника Рудника олова и цинка „Копаоник" у 1962. год. Истр. Завод за здр. заштиту у Косовској Митровици. Рукопис у архиви Рудника „Копаоник"; архива Рудника „Копаоник" за 1962 — 1963. год.; ауторова испитивања међу радницима Рудника „Копаоник" у 1962 — 1963. год. Радници Рудника „Копаоник", у раздобљу 1947 — 1963. год. имали су у два маха детаљан лекарски преглед. Наиме, један је преглед обављен 1959. год., а други 1962. год. Преглед у 1959 год. обухватио је дубинско снимање и рентгенолошки преглед, а преглед 1962. год., био је свеобухватан на бази проучавања pneumokonioze.

ном рударском алату, као што су лопата, маца, килавица. Све док рудар-ски радник није био задужен са рударским алатом којим је руковао, слабо је о свом алату водио рачуна. Али, чим је у новије време уведено задужење радника са рударским алатом, брига о алату порасла је на знатну висину.

У овом предузећу обичава се да прва смена радника износи рудар-ски алат у случају потребе на оправку. За овим, друга смена, сачека оправку и оправљени алат носи на радилиште. Напоредо с тим, обичава се, да се рударски алат у новије време закључава. Кључ се оставља на одређено место, о чему се обавештава смена. Ово сакривање врши се из два разлога: да се алат не би затурио, оштетио, и да га неко не би присвоио.[60]

XXVIII. РАДНИЦИ РУДНИКА „КОПАОНИК" И РУДАРСКА МАШИНА

За сагледавање социолошког лика Рудника „Копаоник", који да-јемо на овом месту, однос радника према рударској машини, од осо-бите је важности, као што је од значаја и однос радника према рудар-ском алату.

У овом предузећу практикује се да рудар и помоћник подмазују рударску машину. Но, ово подмазивање не врши се редовно, заправо оно се ретко обавља. Међутим, рударска пракса налаже да се машина редовно подмазује и разради при том. У Руднику „Копаоник" то се оби-чава онда када рудара контрола на то натера.

Како рударска делатност у предузећу престаје у суботу, тако да за један до два дана машина остаје ван употребе, не обичава се да се иста тада и подмазује. То се ради тек у понедељак, када радници долазе на посао после недељног починка и одмора. Рударски прописи, као што је познато, налажу да се машина подмазује након завршеног посла на крају радне седмице, и да се остави подмазана у току недеље. Као што је добро познато, неподмазивање рударских машина, ове то највише упропашћује. Машина се загрева и привлачи влагу, а при сушењу ствара рђу и тако пропада.

Рударска машина на радилишту се чува на одређеном месту. То је обично, како се практикује, какав кутак у сектору отпуцавања.

Често пута журба радника оптерети рударску машину, те тако дође до квара. Каткад се дешава да радник услед нестручности не види да ради са машином на две фазе, а каткад то бива и због журбе за постизањем норме; тако долази до знатног квара на рударској машини.

Као што смо истакли, рударски радници овога предузећу углав-ном су полутани. Они недељом у току сезоне аграрне делатности раде на својим пољопривредним поседима, и тако понедеоником долазе умор-ни на посао. Прихватајући се уморни рударске машине, они је немогу првих сати оптеретити. Али, нешто касније, они је оптерећују, и тако долази до квара на машини. Рудар навали да надокнади оно што је умором делајући на своме имању изгубио у рударској продуктивности,

и тако се машина поквари. За овим, сваки мајстор подноси пријаву за квар на машини, своме управнику, који доноси суд због чега је квар на машини настао, или приступа детаљном саслушавању радника. Ако се утврди да је кривица до радника, онда се овај предаје на одговорност. Но, без обзира на све ове поступке, електро-радионица обавезно испитује радника зашто и како је дошло до квара на рударској машини.

Брига и старање за чишћење рударских машина, пада на пословође и надзорнике. Ови се старају да рудар пре времена не напусти радно место, као и да нужно време посвети чишћењу рударске машине. Ту нам ваља напоменути, да је забрањена употреба шмиргле за чишћење рударских машина, као и свако стругање. Значи, чишћење машине врше дубински радници, а на ту дужност их каткад опомиње и инжењер.

Као што смо видели, у 1963. год., одржан је један курс за дубинске бушаче. Међутим, колико смо могли сазнати међу рударским радницима, о вредности рударске машине и њеној употреби, до сада није било курсева, нити ма каквих упознавања радника, што је дакако огроман пропуст надлежних на којима лежи брига за стручно усавршавање радника. Напоредо с овим, запажа се и слаба контрола о требовању машина за радилиште. То се све темељи на несавесном раду инжењера, које каткад и по пола године не виде јамски радници на радилиштима. „Дође овај до Портала, потпише књигу и назад", а главни инжењер погона, који се стара о јами „по петнаест до двадесет дана у јаму не дође".

Спољно подмазивање рударске машине врше радници занатлије. Ово подмазивање врши се на деловима машине, где не треба велика стручност. Овај посао обавља се у одређене дане, а подмазивање обавља се уљем и машћу. Ово су споредниј а и мање важна подмазивања рударских машина.

Радионица за поправке рударских машина налази се у јами. Рачуна се увек једна рударска машина на једног радника. Резервна машина замењује машину у кварy, која се враћа у магацин пошто се оправљена врати на градилиште.

Свака рударска машина има свој број, који се означава према радном месту, што је у ствари нумера радног места.

Дубинска гарнитура не поверава се свакоме, већ се оспособљава посебан кадар за њу. Ако се радник који рукује рударском машином разболи, замењује га на послу други радник исте квалификације.

Напокон, помињемо и следећу појаву. Расејаност рудара, настала услед разних домаћих брига, доводи каткад радника да заборави да заштити машину. Један такав случај, када је знатно оштећена једна рударска машина десио се 1955. год. Рударски радник Р. Ђ., задремао је при раду с бушилицом машином, тако да му је ова остала у рударској рупи и није могао да је извади. Зато је био изведен на суд, па је осуђен да плати 70.000 ст. дин. на име накнаде за оштећену машину, и уз то за нехат је кажњен са три месеца притвора.

На крају, помињемо, рударски радници у јами имају пола часа на име одмора и доручка, које време користе према свом нахођењу, док

је за спољне раднике тај термин одређен за 9 часова, у истом временском трајању.[61]

XXIX. РАДНИЧКО САМОУПРАВЉАЊЕ 1950 — 1963. ГОДИНЕ У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Радничко самоуправљање у Руднику „Копаоник", одвијало се од првих дана увођења ове сасвим демократске институције нашег социјалистичког друштва. На овом месту сагледаћемо у кратким потезима, рад радничког самоуправљања у овом рударском предузећу, које се огледа у раду две радничке институције: Радничком савету и Управном одбору Рудника „Копаоник".

Раднички савет Рудника „Копаоник" има своју специфичну и веома важну улогу у раду и развоју овога предузећа. Ова карактеристика Радничког савета огледа се с једне стране у радничком самоуправљању предузећем, а с друге стране у његовој улози, односно делатности на пољу рударске продуктивности, бриге и старања о радничком колективу и животу радника.

Раднички савет Рудника „Копаоник" бира радни колектив тајним гласањем. Избор пак чланова Радничког савета врши се по прописима, који регулишу изборе органа управљања предузећем. Он се састоји од тридесет и шест чланова. Овај се број може повећати или смањити, према потребама. Приликом избора за нови Раднички савет, стари Раднички савет одлучује о броју чланова у новом Радничком савету. Након обављених избора, Раднички савет бира из својих редова председника, подпреседника и секретара. Дужност и права председника, подпреседника и секретара, одређују се Пословником Радничког савета. Заседање Радничког савета сазива председник а у његовој одсутности подпреседник, који и руководи заседањем савета. Заседања Радничког савета су редовна, а према потребама одржавају се и ванредна заседања. За свако редовно заседање Радничког савета, председник и подпредседник у заједници са одређеном комисијом унапред утврђују дневни ред, о коме обавештавају све чланове Радничког савета, на осам дана пре заседања, а за ванредна заседања најкасније двадесет четири часа пре заседања. Заједно са дневним редом члановима савета доставља се припремљен материјал за седницу (дактило текст), који припрема комисија одређена од стране Радничког савета. Секретар Радничког савета води записник на заседањима, који подписују председавајући, записничар и два оверача записника, који се бирају на почетку сваке седнице. Редовна заседања Радничког савета одржавају се најмање једанпут месечно, а ванредна по указаној потреби. Остали поступак припремања заседања Радничког савета, регулисан је пословником о раду Радничког савета.

60—61. Подаци према проучавањима на терену међу радницима Рудника „Копаоник" 1962 — 1963. год. и становништвом комуне Лепосавић радничке припадности; архива Рудника „Копаоник" за 1962 — 1963. год.

Заседањима Радничког савета дужни су да присуствују и чланови Управног одбора, иако нису чланови Радничког савета. Исто тако, руководиоци сектора погона и друга стручна лица у предузећу, која нису бирана у Раднички савет, могу присуствовати седницама Радничког савета, када се на дневном реду налазе питања из њиховог делокруга рада у предузећу, или су пак позвани да присуствују седницама Радничког савета.

Делатност Радничког савета Рудника „Копаоник" састоји се у следећем:

1. Раднички савет доноси пословник о раду Радничког савета и Управног одбора. Исто тако, он доноси пословник о раду Дисциплинске комисије. Уколико се укаже потреба он доноси и друге пословнике, за разне комисије.

2. Бира, разрешава или смењује Управни одбор предузећа, односно поједине његове чланове.

3. Претреса закључке и извештаје о раду Управног одбора и доноси закључак о одобравању или неодобравању рада Управног одбора.

4. Расправља о појединим мерама Управног одбора и доноси закључке о њима.

5. Доноси Правила предузећа и Правилник о радним односима у предузећу.

6. Доноси Тарифни правилник предузећа.

7. Доноси Правилник о хигијенско — техничким заштитним мерама при раду у предузећу.

8. Доноси правила и правилнике о раду за специјалне службе у предузећу: службу обезбеђења предузећа, ватрогасну службу и слично.

9. Доноси Правилник о коришћењу путничких аутомобила предузећа.

10. Одобрава основне планове, односно друштвени план предузећа.

11. Одређује свог заступника у евентуалном спору против директора предузећа, ради евентуално причињене накнаде у предузећу.

12. Доноси закључке за управљање предузећем и за остварење привредног плана.

13. Одлучује о висини доприноса за фонд за обнављање и одржавање резерви рудног и другог минералног блага.

14. Одлучује о проценту за издвајање средстава из дела доходка у фонд заједничке потрошње, који се ставља на расположење колективу.

15. Доноси одлуку о издавању средстава за премије и награде из дела доходка, који је одређен за личне доходке радника.

16. Одлучује о коришћењу средстава заједничке потрошње у предузећу.

17. Одлучује о коришћењу новчаног дела основних средстава.

18. Доноси одлуку о набавци и изради нових основних средстава, о отуђивању непотребних и неупотребљивих основних средстава, о уступању без накнаде основних средстава другим привредним и друштве-

ним организацијама, а на основу прописа о управљању основним средствима привредним организацијама.

19. Решава у другом степену по приговорима радника на одлуке Управног одбора.

20. Решава о раду и пословању Управног одбора и директора предузећа.

21. Тражи од директора предузећа подношење података, који су Радничком савету потребни, ради оцене пословања предузећа.

22. Одлучује на предлог Управног одбора предузећа, о давању награда у новцу или натури, радницима предузећа, као и другим лицима ван предузећа, за изванредне заслуге и залагање у предузећу, односно за учињене услуге од особите важности у предузећу. У ову сврху могу се употребити средства издвојена из премије и награде.

23. Доноси одлуке о учлањавању предузећа у привредна и стручна удружења.

24. Доноси одлуке о другим питањима, која су у вези са производњом, њеним унапређењем, развојем и проширењем предузећа, продајом продуката производње и уопште о свим питањима која су стављена у надлежност Радничког савета општим прописима.

Ради проучавања појединих питања и припремања предлога за доношење закључака, Раднички савет Рудника „Копаоник" може образовати посебне комисије из редова радника. У тако образоване комисије, Раднички савет одређује по једног свог члана за председника комисије. Предлози ове комисије су саветодавног карактера. У опсегу рада Радничког савета Рудника „Копаоник", могу се образовати комисије за проучавање следећих појава и проблема:

1. За план производње, 2. за инвестиције и амортизацију, 3. за продуктивност рада, 4, за заснивање и отказивање радног односа, 5. за личне дохотке (израда Тарифног правилника), 6. за правилнике о премијама, 7. за заштиту рада, 8. за комерцијално пословање, 9, за финансијско пословање, 10. за молбе и жалбе, 11. за организационо питање и 12. за друга питања, која захтевају потребна проучавања.

Има једна веома демократска одредба, која је обухваћена правилима о унутрашњој организацији и пословању Рудника „Копаоник". Наиме, поред права у избору Радничког савета, радници предузећа имају право да у вези с пословањем предузећа, стављају предлоге руководиоцима, Управном одбору и Радничком савету. Орган коме је предлог стављен, дужан је да обавести радника о исходу предлога.

У Руднику „Копаоник" могу се одржати зборови радника у циљу претходног разматрања појединих питања, о којима одлучује Раднички савет. Из тог опсега, помињемо следећа питања: 1. Правила предузећа и Правилник о радним односима, 2. Производни план предузећа, 3. Тарифни правилник, 4. Правилник о премијама и 5. разна важнија питања, која Раднички савет одлучи да их изнесе пред збор радника. Зборове радника сазива Раднички савет, а право учешћа на збору имају сви радници запослени у предузећу. На зборовима радници стављају примедбе и предлоге, у вези са питањима која збор разматра. О свим

примедбама и предлозима. Раднички савет решава на својој наредној седници. Раднички савет најмање два пута годишње сазива збор радника, ради подношења извештаја о своме раду.

После размотрене организационе структуре Радничког савета Рудника „Копаоник" и његове делатности, нужно је да учинимо осврт на проблеме и појаве, које је овај Савет у својој делатности у раздобљу 1950 — 1963. разматрао и по њима доносио одлуке. Из тог прегледа, видеће се читава композиција разноврснијих појава и проблема, приказана на основу архивске документације, која је за старије доба делатности овога Савета, одмах иза његова оснивања, веома обилата, разноврсна и верно приказана према индивидуалним појавама, проблемима, дискусијама, док је у касније доба своје делатности, архива овога Савета сасвим концизна, уобличена према извесним важнијим проблемима и појавама, без обилате документације третмана рада седница Радничког савета. Сада следује преглед делатности Радничког савета предузећа.

У првим годинама делатности Радничког савета Рудника „Копаоник", његов рад састоји се у старању око изградње пута који повезује радничку колонију „Санџак" са Белим Брдом, где је лоциран Рудник „Копаоник". Напоредо с тим истиче се брига око подизања радничких станова, пошто је до 1950. год. 30% радника становало у баракама. Савет је давао смернице за пријем рударских радника на терену, путем одашиљања представника из предузећа ради пријема сељака за рударске раднике. Разматрана је делатност извесних погона, као што је жичара, постављање пруге у јами, недостатак алата на радилиштима као и проблем небриге о рударском алату. Заузимањем Радничког савета, Рудник је добио магацин за смештај рударског алата и решен је проблем рударских машина.

Често пута је Раднички савет третирао питање недостатака у рударском раду, као и питање небриге о радничкој исхрани.

Проблем значаја и рада Управног одбора Рудника, с времена на време је разматран у Радничком савету Рудника „Копаоник".

Савет је скоро сваке године разматрао проблем снабдевања зимницом рударских радника.

Према директивама Радничког савета уведена је књига примопредаје смена на утоварној станици, што је допринело правилном пословању на овом радилишту.

Питање побољшања производње у Руднику „Копаоник", било је скоро стална тема на свим састанцима Савета. Ту се на првом месту истиче бриге за што бољом дисциплином међу рударима, а као пример дисциплинованих радника, да служе чланови Радничког савета и Управног одбора.

Напоредо с изнетим Раднички савет Рудника „Копаоник", бавио се разматрањем плана производње и његовим извршењем.

Проблем друштвеног стандарда и поред старања о радничким становима, били су предмет бриге Радничког савета. Мада су повремено третирана питања из проблематике институција које би водиле бри-

гу о радничкој деци, ово питање није целисходно решено, већ је непрекидно остајало отворено и необухваћено.

Питању такмичења Савет је поклонио знатну пажњу. У томе је био знатно помогнут делатношћу масовних организација.

Раднички савет Рудника „Копаоник", разматрао је појаву изолованости техничког руководства, нарочито код проблема добровољних радних акција, и у том смислу делао међу члановима колектива, како би ову појаву одстранио.

Квалитет оправки рударских машина и алата, разматрао је Савет и донео закључке, да овај треба да се побољша, јер је незадовољавајући. Исто тако, критикована је Управа Рудника и њени пропусти и небрига о чувању рударског алата. Напоредо с тим, Управни одбор је ту и тамо критиковао чланове Радничког савета, због недисциплинованог долажења на састанке.

Разматрана је брига о друштвеној имовини, као и појава расипништва у Руднику.

Савет се старао о радничкој одећи и обући, третирајући норматив за њих према врсти рада.

Иницијативом Радничког савета, прешло се на нов начин рада у јами, који се састоји у постављању квадрата.

Заузимањем Савета извршена је регистрација рударског алата и спроведено такмичење у чувању истога.

Питању штедње Савет је поклонио знатну пажњу, критикујући минуло стање из ближе прошлости Рудника, када је о штедњи слабо вођено рачуна.

Интересантно је поменути, да је Раднички савет третирао проблем радне снаге са аспекта дохотка и проблема несталности у предузећу, што је у првим годинама иза обнове продуктивности након завршетка другог светског рата, по третману Савета дошло због слабе зараде у предузећу, када је радник имао доходак око 2.000 ст. дин. месечно, а за мензу плаћао 1,500 ст. дин.

Има једна веома карактеристична појава, која је једно време имала масовни карактер, којом се од 1951. детаљно позабавио Раднички савет Рудника „Копаоник". Ради се о радној дисциплини. Наиме, само у децембру месецу 1950. године, било је преко 1.000 неоправнаних изостанака међу радницима овога предузећа. Савет је делао у разним правцима своје активности како би се ова појава умањила, односно одстранила.

Заслуга је Радничког савета, што је служба радничког снабдевања прикључена предузећу.

Савет се бавио и проблемом огрева радника и радничких породица.

Појава алкохолизма међу радницима, и критички став према томе, нарочито код ове појаве међу бушачком екипом рудара, због чега је долазило до неизвршавања норме, Раднички савет је третирао на својој седници од 21. децембра 1950. што је постепено уродило плодом водећи ову појаву постепено ка бољитку.

Нестачност пословођа и надзорника на послу, Савет је увек осуђивао, истичући да је то често узрок неправилном раду међу радницима предузећа.

Појава друштвено предрасудног прослављања крсне славе међу радницима, осуђена је од стране Радничког савета, као патријархална религиозност, због чега ту и тамо радници изостају с посла. Против овога Раднички савет је путем расвешћивања радника повео широку акцију.

Колико је Раднички савет решавао и сагледавао свеобухватну делатност Рудника „Копаоник", види се између осталог и по следећим појавама. Наиме, Савет је разматрао све несугласице између руководећих кадрова, информисао се о снабдевању јамском грађом, рударским алатом, третирао је чак и постављање табле за узбуну и сигнално звонце, о водоводу, старом алату, компресору и његовом монтирању, разгласној станици, о курсевима за раднике и руководиоце, набавци вагона, изградњи амбуланте и осталих зграда за предузеће, расподели на радна места нових радника према способностима и стручности, предузимао је мере за извиђање зашто надзорници не подносе пријаве за прекршаје радника, тамо где се та појава догађа, о несретним случајевима на послу, појачавању контроле да се не врши вожња људи са грађом кроз јаму, о награди радницима и слично.

Почетком календарске године, Раднички савет је примао план производње за наредну годину, а у току године залагао се за извршење плана и савлађивању тешкоћа у раду предузећа.

Раднички савет водио је рачуна о правилном обрачуну радних зарада у норми на радилиштима, пошто су се ту и тамо јављале грешке у обрачуну радничких зарада.

Далеко би нас одвело када бисмо ређали све делатности Радничког савета Рудника „Копаоник". Оне су борјне и разнородне, обухватајући целокупну свеобухватну делатност предузећа и радних људи у предузећу. Но такво генералисаље, не би било довољно да пружи целовиту слику о предузећу, јер оно има својих специфичних проблема, о којима је Савет доносио одлуку, разматрао их или евидентирао, односно давао смернице за њихово решавање или отклањање. Тако, Савет се старао о радничкој касапници, прању постељних застирача и рубља у Запланини, изради санитарних уређаја у Запланини и Белом Брду, о редарима у самачким становима и хигијени станова, о контроли за чување рударског алата, о организовању свакога месеца једног ударног дана, као и о припремама и извођењу тромесечног такмичења за првомајске празнике.

Финансијски план за сваку годину, пролази кроз Раднички савет, који га расматра и по њему доноси одлуку.

Има местимично случајева да чланови Управног одбора критикују Раднички савет и његову делатност. Било је и таквих критика, које говоре (1951) да Раднички савет Рудника „Копаоник", није дао све од себе у раду, као и да није имао видних резултата у своме раду од оснивања па надаље, што долази због слабог залагања чланова Савета за остварење функције ове институције.

Савет је разматрао и питање казни које се изричу над радницима, дајући им публицитет пред целим радним колективом, како би васпитно деловале на остале раднике, као и онога над киме је казна изречена (проблематика обавештености радног колектива).

У погледу питања радничког учинка, Савет се залагао за оснивање друштвене контроле, која ће се бавити тим проблемом.

Питање продукције и инвестиционих радова у јами, Раднички савет је решавао, сагледавајући њихову целисходност.

Проблем одржавања састанака техничког и надзорног особља, решаван је према директивама Радничког савета.

Ради боље продуктивности рада, Савет одлучује да се цене коштања свих јамских учинака истакну на сваком радилишту (проблематика обавештености радног колектива).

Проблем емиграције радне снаге из предузећа, који се јавио нарочито у 1951. био је предмет посебног разматрања од стране Савета.

Неиспуњење плана производње Савет је разматрао свестрано, трудећи се да уђе у суштину тога проблема, разматрајући стање радне снаге с компонентама: недостатка јамске грађе, слабе повезаности са рударима — са којима се не одржавају састанци, емиграцији радне снаге, слабој организацији рада у јами, као и недовољном залагању извесних група радника у производњи за време свих дана у току седмице.

За рад Управног одбора који није текао нормално, кривица пада на Раднички савет, што није мењао чланове Управног одбора, како је то истакнуто на једној седници Радничког савета из 1951. Напоредо с тим, размимоилажења међу руководиоцима предузећа, Раднички савет исто тако третира као свој пропуст, што то није својим заузимањем на време отклонио. На крају, непоштовање руководилаца у предузећу од стране млађих, сматрало се такође као пропуст Радничког савета, што није делао позитивно на развој радничке свести млађих кадрова.

Појава расипништва у радничкој пекари и мензама, била је често пута предмет разматрања Радничког савета у 1950. и 1951. години.

Набавка кино апаратуре разматрана је од стране Радничког савета тек 1951. године.

Раднички савет је третирао и расправљао, уз наведена бројна питања и проблеме и следећа питања: набавку писаћих машина за предузеће, евиденцију књиговодства у радничком снабдевању, комисијску делатност радника за контролу радничких мензи, сервисну службу радионица предузећа и ценовник израђевина. Поред тога, Раднички савет се залагао за општу наобразбу радника и упослење довољног броја радне снаге по одобреној квоти.

Половином 1951. Раднички савет је расправљао о прелазу на акордни систем рада у предузећу.

Наставља се традиција стварања екипа од радника предузећа, о чему решава Раднички савет, ради помагања сељацима, понајпре индустријским радницима, у пољопривредним радовима.

Увођење акордног система у предузећу, представљало је прекретницу читавог предузећа. За његово прилагођавање читавом колективу,

пада заслуга на Раднички савет, који је при том обратио нарочиту пажњу на сигурност на радилиштима. Као специфичност истиче се чињеница што је у акорд урачуната и муниција, где предузеће неће имати добити на њој, а она ће стајати само као залиха, тако да рудар добија у своме учинку и од експлозива, када га правилно употребљава и штеди. Овај систем рударског рада нарочито је повољан за копаче, који на њему могу да имају солидан учинак. Чини се да је овај систем рада довео до издвајања слабих радника у засебне групе, који су радили на засебним радилиштима, о чему је расправљао Раднички савет на једном од својих редовних састанка.

Помањкање радне снаге у Руднику „Копаоник" у 1950. и 1951. долазило је понајвише услед слабог смештаја радника и слабе исхране у предузећу. То је навело Раднички савет да одлучи да се ове појаве уклоне, и да се одреди један члан колектива, који је ишао по месним народним одборима овога краја, ради ангажовања радне снаге.

Неправилан и штетан рад рудара бушача, који нису водили рачуна да буше на воду, што ствара прашину која штетно утиче на здравље рудара, разматран је од стране Радничког савета, и предузете су мере да се он отклони.

Недисциплинованост у рударском раду и појаву јавашлука међу члановима КПЈ Раднички савет је разматрао на састанку од 3. XI 1951. и критички се на то осврнуо.

На XII седници Радничког савета из 1951. обилато је била критикована Управа предузећа и оштро се шибало по групацијама у руководству предузећа, јер од оваквих појава предузеће је имало само штете.

Разматрајући често и перманентно плански рад у предузећу, Савет је истакао да тамо где је остала иста радна снага, на тим градилиштима се испуњава план, док на радилиштима где се радна снага често мења, план се не испуњава.

Систематизацијом радних места у предузећу, Раднички савет се местимично бавио, као и појавом отпуштања радника и службеника, а да о томе Раднички савет није био унапред обавештен. За овим, констатована је и појава да је у 1951. предузеће имало свога представника у Београду, који је примао плату, а ништа није радио. Тако, у току једног месеца он је послао предузећу само један пакет сијалица. Ово пословање је било мимо Радничког савета, кога Управа о томе није обавестила.

О пропадању извесних ствари на Порталу, у влази и блату, о слабом распореду рада, о појави да на режијским пословима има више радника него у јами, да у појединим радионицама има по девет радника, а тај посао могу обављати два радника, пропадању људске и сточне хране, главни инжењер по месец дана није ишао у јаму, а уз то ноћу уопште не долази у јаму, о слабом поштовању радника, према правилном разматрању, тешко да би главни инжењер могао бити и примљен у службу, ако се његова делатност мери мерилом делатности осталих радника предузећа. Ова се појава протезала местимично све до 1962, односно 1963. год., а да при том Раднички савет није деловао да овакве

пропусте и аномалије отклони. Напоредо с изнетим, критикован је и оштро осуђен рад и делатност извесних радника чланова СКЈ, који су се заклањали за чланство, и при том заводили праву анархију од нерада, забушавања и неодговорности, самовољног рада, а да ни у овим случајевима Раднички савет није деловао у смислу демократског решавања ових проблема.

Раднички савет је доносио одлуку о оспособљавању кадрова ватрогасне службе, у коју сврху је слао кадрове на стицање стручног знања у Земун.

Поред свеопштег старања о стручном уздизању кадрова, које је од обнове и социјалистичке изградње Рудника било минимално, осећа се местимично и брига о делимичној помоћи радницима предузећа, за њихово стручно уздизање. Ту и тамо, било је и одашиљања радника у политичке школе.

Расподела чистог прихода предузећа, вршила се у наведеном временском раздобљу 1950 — 1963. према предлогу Управног одбора, од стране Радничког савета Рудника „Копаоник".

Поред уобичајених делања Раднички савет решава бројне проблеме на предлог орагнизационих јединица, Управног одбора и слично. Има случајева када је Раднички савет и сам чинио предлоге и о њима доносио решења. Такав је случај био 16. фебруара 1961. када је Савет разматрао изградњу купатила у Запланини и подизање радничких станова.

Карактеристично безбрижно пословање у предузећу илуструје појава расправљања на Радничком савету од 17. априла 1961. о постељинама које су се налазиле код лица која нису у радном односу са предузећем, као и постељинама које су се налазиле на употреби код фамилијарних радника и службеника предузећа.

Као карактеристична социјалистичка делатност Радничког савета овога предузећа, истиче се брига о подизању споменика настрадалим радницима на послу, која је уследила након молби породица настрадалих радника.

Разне правилнике и друга нормативна акта предузећа, као што смо поменули, разматрао је Раднички савет на својим седницама, и о њима доносио одлуку.

Физиономију прослављања Дана рудара, разматрао је исто тако Раднички савет овог предузећа.

Местимично се Раднички савет старао и о Синдикалној подружници радника предузећа, обезбеђујући јој извесна материјална средства, како би иста могла обезбедити делатност и организовање разних културних приредби у радном колективу.

Има случајева да је Раднички савет ништио решења Управног одбора о отказу радницима предузећа (седница од 20. VII 1961.).

Небрига предузећа о смештају радника најбоље се огледа из дискусије Радничког савета од 17. јануара 1962, где се каже да у Запланини радници леже на „голим даскама." Из записника Радничког са-

Сл. 1. Махала Базићи у Белом Брду

Сл. 2. Радничка колонија у Лешку

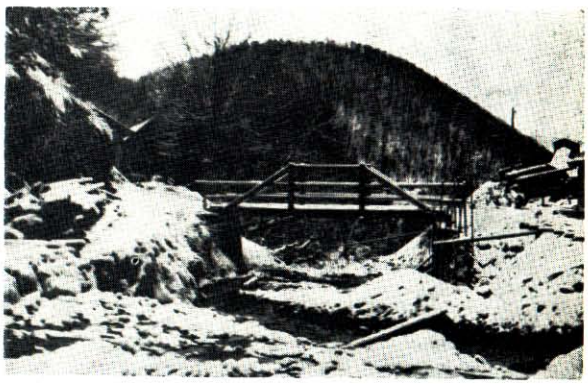

Сл. 3. Дрвени мост поред рударске јаме у Белом Брду

Сл. 4. Касапница у Белом Брду

Сл. 5. Истоварна станица (бункер) у Лешку

Сл. 6. Зграда управе Рудника олова и цинка „Копаоник" у Лешку

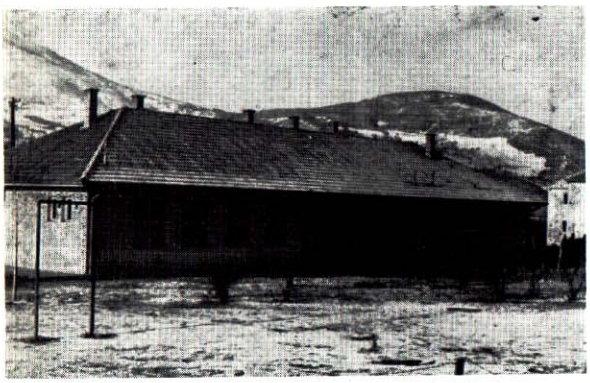

Сл. 7. Радничка амбуланта у Лешку

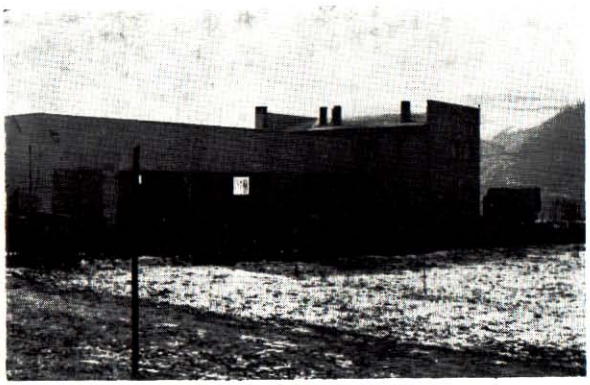

Сл. 8. Гаража у Лешку

Сл. 9. На Порталу у Белом Брду

Сл. 10. Излаз вагонета са рудом из јаме у Белом Брду

Сл. 11. Раднички ресторан у Белом Брду

Сл. 12. Породични и самачки станови у Белом Брду

Сл. 13. Портал у Белом Брду

Сл. 14. Излазак рудара из јаме након завршеног осмочасовног рада

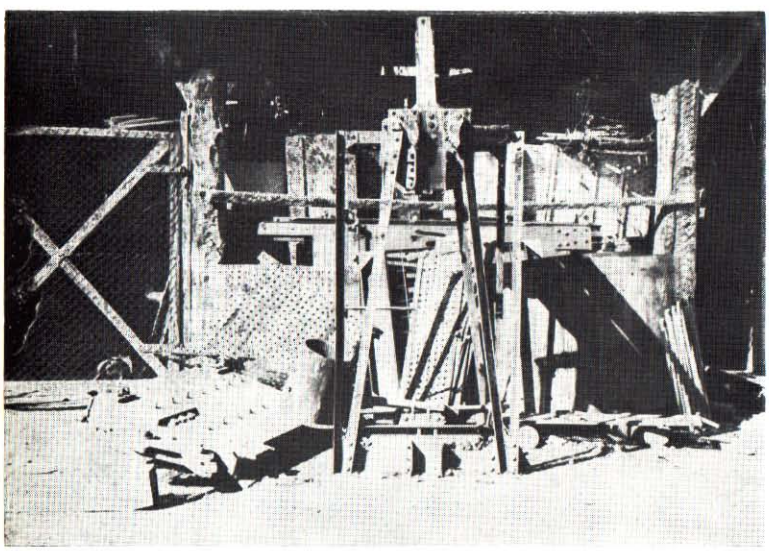

Сл. 15. Поправка корпе за превоз радника у окну у Белом Брду

Сл. 16. Поглед на утоварну станицу жичаре у Белом Брду

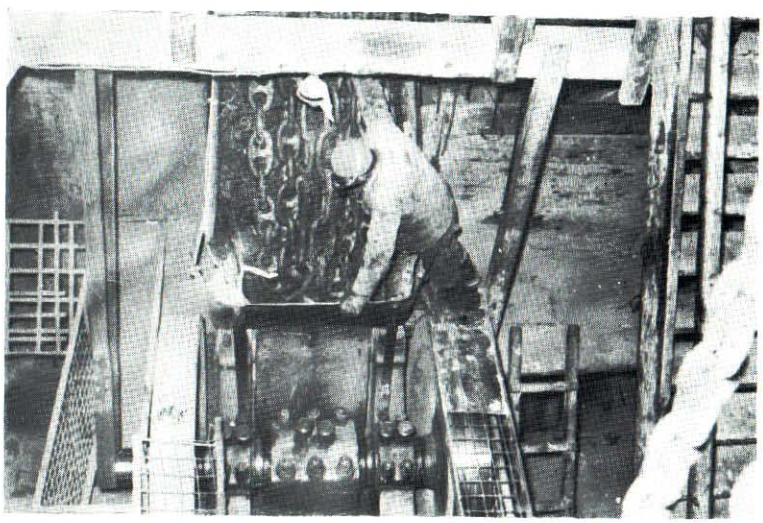

Сл. 17. Поглед на дробилицу руде у Белом Брду

Сл. 18. Утовар руде аутоутоварачем у јами у Белом Брду

Сл. 19. Утовар руде у утоварној станици жичаре у Белом Брду

Сл. 20. Део Портала у Белом Брду

Сл. 21. Радничка гардероба у купатилу у Белом Брду

Сл. 22 Оправка слога акулокомотиве у Белом Брду

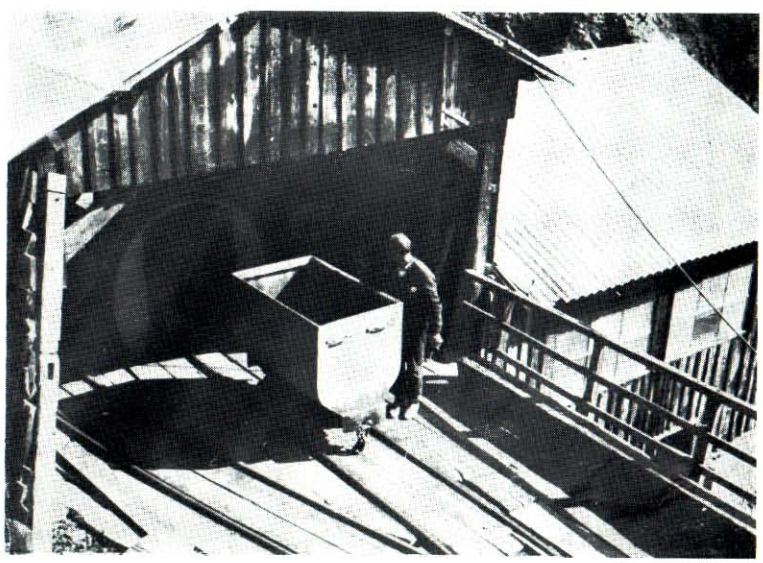

Сл. 23. Излазак вагонета из випера након пражњења

Сл. 24. Лечење радника у стационару у Белом Брду

Сл. 25. Превоз хлеба санкама од пекаре до радничког ресторана с воловском запрегом

Сл. 26. На часу наставе у Основној школи у Лешку (стицање основних знања радничке деце)

Сл. 27. Групни долазак радника на митинг поводом откривања спомен плоче изгинулим рударима у другом светском рату, за дело слободе и социјализма

Сл. 28. Радници рудари на митингу након откривања спомен плоче палим рударима Рудника „Копаоник" у партизанским редовима, у борби против фашизма

Сл. 29. Постављање венаца уз спомен плочу поред рударске јаме Рудника „Копаоник" у Белом Брду. Спомен плоча је постављена у знак сећања и другарског радничког пијетета према палим рударима у време другог светског рата, као партизанима Копаоничког партизанског одреда 1964. год.

Сл. 30. На митингу рударских радника након откривања спомен плоче. Успомене на пале рударе у револуцији и народноослободилачком рату евоцира А. Шукри, један од организатора НОП-а Косова

Сл. 31. Изглед митинга рударских радника након откривања спомен плоче палим рударима у Копаоничком партизанском одреду. На пале рударе борце евоцира успомене бивши комесар Одреда Д. Томовић

Сл. 32. Спремање божићног бадњака у домаћинству радника полутана. Остатак патријархалних навика у прослављању Божића, с елементима култа мртвих и славља почетка Нове године (Бело Брдо, махала Базићи)

Сл. 33. Породиља рударског радника, лежи у породиљској постељи након порођаја. Поред породиље и увијеног новорођен чета постављени таласмани (хамајлије): гребени, а на ове по стављено: бритва црних корица, главица белог лука и шибица с палидрвцима. Остаци патријархалних схватања као сирви вали из минулих времена, од којих се радничко друштво није још ослободило, јер се ради о схватањима старих генерација у истом домаћинству. (Бело Брдо, махала Базићи)

Karta 1. — Rudnik olova i cinka »Kopaonik«: Zaplanina, Belo Brdo i Lešak.

већа, не види се какве су мере предузете поводом овога, иако је ово питање решено.

На седници од 25. априла 1962. по први пут Раднички савет оснива ново радно место референта за културу и просветна питања у предузећу. Овиме се желело попунити празнина у тој делатности међу радницима предузећа, па је тако дошло до оснивања овог радног места. Но, до конца 1963. при Руднику није дошло до оснивања радног места индустријског социолога, односно педагога или психолога, што је свакако пропуст од стране предузећа, јер се за оваквом делатношћу у предузећу осећа потреба.

О поправци хигијенских прилика у самачким становима, као и канализацији и водоводу у колонији у Белом Брду, Раднички савет је расправљао у току лета 1962. године.

Године 1962. Раднички савет је разматрао питање смањења повреда при раду и донео одлуку да се међу радницима одржавају предавања, на којима би радници били упознати са мерама ХТЗ-а.

У 1962. Раднички савет је расправљао разноврсна питања, поред напред наведених, као што су: неумешност радника у руковању ватрогасним апаратима, у Запланини честа појава да радници односе својим кућама карбит, као и да се за време рада капацитет ових лампи недовољно користи. Одлучено је да се у том смислу појача контрола. У савету је такође истакнуто, да у купатилу у Запланини радници вешају на чивилук рударске секире и тестере, због чега каткад долази до повреда и озледа међу радницима, па је одлучено да се што пре предузму мере за изградњу приручног магацина, а да командир ватрогасне чете у Белом Брду организује међу радницима обуку с апаратима за гашење. У погледу изношења заштитних средстава из круга предузећа, решено је да се поведе најстрожија контрола, а у случају да се ко у томе ухвати, против истога да се предузму најстрожије дисциплинске мере. Исто тако, размотрено је и увођење контролних органа на возилима и наложено успостављање истих. Размотрено је питање претплатних карата на возилима радника за време дневне и седмичне миграције. За овим савет се позабавио расподелом станова предузећа, оснивајући комисију за ту сврху. На концу, као што смо поменули, Раднички савет је расправљао и питање прославе Дана рудара, одлучујући да то препусти синдикалној подружници предузећа.

У материјалима о раду Радничког савета, наилазимо на податке од октобра месеца 1962. да је савет решавао о додељивању новчане помоћи Радничком одбору синдиката, за организовање културне делатности. Из тога је времена и одлука Радничког савета о цени коштања хране у радничком ресторану, за дневне оброке, као и о калкулацији исте на терет предузећа у односу на фактичко коштање оброка у ресторану.

Након свега изнетог, помињемо и једну веома социјалну одлуку Радничког савета Рудника „Копаоник", која се односи о додељивању помоћи школама за новогодишње поклоне, и то у местима: Белом Бр-

ду (са Санџаком), Лешку и Блажеву, одакле је знатан број упослених радника у овом предузећу.[62]

Намеће се питање припрема седница Радничког савета Рудника „Копаоник", као и струјање одлука Савета међу радни колектив предузећа, односно информисање радног колектива. Наиме, за седнице Радничког савета у последње време, припремани су потребни материјали и достављани члановима Радничког савета, заједно с дневним редом, ради припрема за дискусију и за давање конкретних предлога, као и ради упознавања и консултовања чланова радног колектива. Овакве припреме допринеле су да Раднички савет на својим седницама ради ефикасно и да темељито сагледава одлуке које доноси. Но, често пута чланови савети, и поред овога, нису у дозвољеној мери консултовали радни колектив са добијеним материјалима за седнице. Исто тако, Раднички савет није у довољној мери информисао радни колектив о одлукама и закључцима свога делања, па су поједине одлуке савета, често пута у колективу погрешно тумачене. За илустрацију делатности Радничког савета Рудника „Копаоник" у 1961. год. помињемо да су савету биле упућене шесет две молбе и жалбе. Свака молба и жалба била је брижљиво размотрена на седници, и по њима је донето решење, и то тридесет је решено у корист подносиоца, а тридесет и две негативно.

Што је веома важно нагласити, све одлуке Радничког савета су извршаване, изузев што је местимично било закашњавања са њиховим извршивањем.

Рад Радничког савета Рудника „Копаоник", може се најбоље сагледати кроз анализу стања у предузећу, кроз резултате који су у предузећу постигнути у његовом раду у раздобљу 1950 — 1963. год. Када се сагледају читави комплекси проблема, које смо у овом одељку приказали, види се како су они у савету решавани и какав је њихов допринос продуктивности рада и животу радника у предузећу. Све то пак говори о једној темељитој делатности Радничког савета и његове огромне улоге у раду Рудника „Копаоник" за тринаест година делатности Радничког савета.

* *
*

После свега изнетог, из самих чињеница следује овај закључак. Наиме, Раднички савет Рудника „Копаоник", у раздобљу 1950 — 1963. делао је веома разноврсно. Његова улога у овом привредном предузећу огледа се у читавом комплексу разноврсних проблема и појава,

62. Књиге записника седница Радничког савета Рудника „Копаоник" од 26. IX 1950. до 31. XII 1963. год.; проучавања и испитивања међу члановима радног колектива радника Рудника „Копаоник", нарочито члановима Радничког савета за наведени временски период (1950 — 1963.), преко интервјуа; Правила о унутрашњој организацији и пословању радника Рудника олова и цинка „Копаоник" од 1960. год.; Архива Управе Рудника „Копаоник".

из живота и рада овога предузећа, односно његових радника. И, што је веома важно поменути, та делатност је нешто специфично, саставни део продуктивности и животних потреба радништва овог планинског Рудника, чији су работници углавном сељаци индустријски, односно рударски радници. Ту се ради о специфичним случајевима једнога рудника на Копаонику, удаљеног на десетине километара од првог варошког насеља, који има безброј проблема у своме животу и раду. И, сви ти веома разноврсни проблеми и појаве, били су врло често предметом и старањем Радничког савета Рудника „Копаоник" о којима је савет разлагао, решавао, доносио закључке, отклањао многе недаће, трудио се да побољша продуктивност рада, као и да олакша живот и рад радника, уздижући њихов стандард, имајући увек пред очима социјалистички лик радника: трудољубивог, правдољубивог и уз то гордог на свој рударски раднички позив.

Раднички савет Рудника „Копаоник" у своме делању у времену 1950 — 1963. год. одиграо је несумњиво крупну улогу у развоју и јачању предузећа. Његову активност и деловање карактеришу многобројне одлуке, решавања разноврсних проблема, што је имало за циљ усавршавање процеса производње, побољшање услова за рад и живот радника у предузећу на свим погонима и организационим јединицама.

Свакако, не би било методично и корисно, износити само добре стране Радничког савета, а не указати и на његове пропусте и извесне негативности, којих је те како имало. Тако, Раднички савет Рудника „Копаоник" имао је десет сталних комисија. Њихов је задатак био да из појединих области припремају материјале за Раднички савет, као и да дају предлоге за решавање појединих проблема, те да спроводе и извршавају поједине конкретне задатке. Међутим, извесне комисије врло су слабо радиле. Неке, као што су комисија за друштвени стандард, комисија за производњу и продуктивност рада и комисија за ХТЗ, као што је то био случај у 1961. може се рећи да уопште и нису радиле.[63]

XXX. МОРАЛНА СВЕСТ РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК" ПРЕМА ДРУШТВЕНОЈ ИМОВИНИ

Као посебна појава из проблематике социолошког лика Рудника „Копаоник" истиче се морална свест радника према друштвеној имовини. Пре свега, ту нам ваља одмах истаћи, за правилно сагледавање овога проблема морали смо уложити пуно труда, како би наша мада веома кратка излагања, почивала искључиво на истини. Наиме, морална свест рударских радника Рудника „Копаоник" манифестује се углавном у односу радника према друштвеној имовини рударског алата и рудар-

63. Књига записника седница Радничког савета Рудника „Копаоник" за 1950 — 1963. год.; архивске књиге Рудника „Копаоник" за раздобље 1949 — 1963. год.; испитивања међу рударским радницима Рудника „Копаоник" 1962 — 1963. год.

ских машина. Ми смо се том појавом позабавили у посебном поглављу, описујући је са аспекта радник и рударски алат, односно рударска машина. И, као што смо већ поменули, одмах после обнове овога Рудника, па за низ радних година и значајне рудничке продуктивности, осећа се веома видан лабав раднички морал и недовољна морална свест према рударском алату, који је лако покретљив и који може корисно служити и за пољопривредне радове: секира, тестера, крамп, лопата и томе слично. Од пре неколико година, откада се поклања све већа брига смештају и чувању рударског алата, све је већа морална свест радника према алату, односно друштвеној имовини. Значи, овде је у питању била организација смештаја и заштите алата, те и одгој међу радницима самосвести за заштитом друштвене својине. Од већих и значајнијих прекршаја у односу према друштвеној имовини, помињемо само два случаја: квар рударске бушилице, нехатом и немарношћу рударског радника, зашта је овај осуђен од редовног суда на казну од три месеца затвора, накнаду од 70.000 ст. дин. и губитак службе, што се догодило у 1955. год. За овим, немарношћу шофера, квар на камиону, што је овај надокнадио у износу од 40.000 ст. дин. На концу, прегледајући архивалије и службене књиге комуне Лепосавић, наишли смо на један случај где је висококвалификовани рударски радник у 1963. год. причинио штету друштвеној имовини у износу од 750 ст. дин. за шта је кажњен са 2000 ст. дин. За овим, други случај бележи несавесност квалификованог радника, што је пустио кера у потеру за ловом у време забране лова, зашта је кажњен са 1000 ст. дин. у 1962. год.

У 1963. год. бележи се двадесет осам радника и службеника, којима је, на основу одлуке Радничког савета Рудника „Копаоник", обустављено од априлске месечне исплате у овој години, ст. динара 16.149 на име мањка за ситан инвентар на дан 31. 12. 1962. год.

Као што се види из изнетога, морална свест радника Рудника „Копаоник" према друштвеној имовини стоји на знатној моралној висини. И, када је испоредимо са моралном свешћу пољопривредника ове комуне, тек тада видимо како је морални лик радника овога предузећа веома сјајан, а социјалистичка свест да се налази на високој лествици радничког менталитета.[64]

XXXI. РАДНИЧКА ПОРОДИЦА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Породица радника Рудника „Копаоник" заузима видно место, како у родбинском животу радника, тако и у радничком колективу и социјалној средини и етничким скупинама, одакле потичу радници овога предузећа. Поред тога што у већини сачињава индивидуалну радничку породичну јединку, она је често саставни део сродничке задруге земљо-

64. Архива Рудника „Копаоник" за године 1949 — 1963.; архива СО Лепосавић за 1960—1963. год; проучавања међу радничким друштвом Рудника „Копаоник" 1962 — 1963. год.

радничко — сточарског занимања, са којом води јединствено домаћинство. Но, и поред тога, ми ћемо на овом месту дати кратак приказ радничке породице, као самосталне социјалне јединице, посматране кроз архивалије предузећа, уз лична сагледавања у народу и на терену међу радницима Рудника „Копаоник" и комуне Лепосавић, с чијег подручја је главнина рударских радника овога предузећа. Бројчани подаци поти, чу од 31. децембра 1963.

ТАБЕЛА 51. ПОРОДИЦА РАДНИКА РУДНИКА „КОПОНИК" У 1963. ГОД.

Брачни пар	Непотпуна породица	Оба родитеља са децом					
		Број деце у породици					
		1	2	3	4	5	6
80	2	165	211	150	69	21	8

Из наведеног прегледа видимо, да има брачних парова без деце 80. За овим, свега су 2 непотпуне породице, од којих је један родитељ и дете у саставу ове породице, која је заиста сасвим незнатна у предузећу. Трочланих породица, где се ради о брачном пару са једним дететом, има свега 165. Најбројније су четворочлане радничке породице, где је реч о брачном пару с двоје деце. Таквих породица има међу радницима предузећа 211. Петочланих радничких породица има 150, које обухватају оба родитеља, са по троје деце. Шесточланих радничких породица има 69, где је реч о родитељима који имају по четворо деце. Седмочланих радничких породица има 21, где супружници имају по петоро деце и на крају осмочланих радничких породица има 8, а ту се ради о родитељима, који имају по шесторо деце.

Према изнетом, у предузећу је било 31. XII 1964. свега 706 радничких породица које су бројале од два до осам чланова у породичном колективу. И, што је карактеристично поменути, у свим овим породицама, као старешина породице истиче се отац породице, односно рударски радник.

На концу, помињемо, у предузећу има 94 радника, који образују самачка или једночлана домаћинства.

Мада би било пожељно осветлити радничку породицу са економског гледишта, нама је то засад немогуће учинити. Таква сагледавања захтевају нарочита и посебна изучавања, и уосталом чине посебно социолошко питање, што изилази из оквира наших сагледавања и приказивања овако монографски датих. Уосталом, сагледавање дохотка радничке породице према примањима у предузећу је једноставна ствар. Но, сагледавање дохотка ове породице, са стране поседа, било да се ради у односу на индивидуалну радничку породицу полутанске струковности, или пак на сродничку задругу у коју увире раднички доходак као доходак колектива сродничке породице, односно задруге, захтева особита истраживања, која су скопчана с проучавањима ове појаве на не-

колико суседних комуна, са чије територије потиче известан број радника овога предузећа. Зато смо се одлучили да прикажемо радничку породицу само у односу на њену величину и бројно стање.

Проблем личних доходака радника Рудника „Копаоник", на чијој економској снази почива радничка породица, има сличну ситуацију са другим рударским предузећима ЈИ Србије и Косова. Наиме, у 1963. год. највиши лични доходак радника износио је 799,13 ст. дин., а најнижи лични доходак радника био је 152,33 ст. дин. Просек личних доходака радника био је у овој години 253,34 ст. динара.[65]

XXXII. ДОМАЋИНСТВА ОД 2 ДО 4 ЧЛАНА УПОСЛЕНА У РУДНИКУ „КОПАОНИК"

Међу бројне интересантне и занимљиве појаве социолошке физиономије Рудника „Копаоник", свакако долази и појава учешћа индустријских радника из једнога домаћинства у овом предузећу. Одмах можемо рећи да тај број није велики, али је карактеристичан и као такву ову појаву посебно истичемо на овом месту.

ТАБЕЛА 52. ДОМАЋИНСТВА ОД 2 ДО 4 ЧЛАНА УПОСЛЕНА У РУДНИКУ „КОПАОНИК" У 1963. ГОД.

Насеље	Број домаћинства	Број радника из 1 домаћинства упослених у Руднику „Копаоник"
Бело Брдо	1	3
Долошевина	1	2
Горњи Крњин	1	4
Гувниште	2	3
Рватска	5	2
Врачево	1	3
Свега	11	17

65. Архива Рудника „Копаоник" за 1963 — 1964. год.; истраживања међу колективом радника Рудника „Копаоник" 1962 — 1963. год.; сравни *М. Мацура — Д. Брезник*, Домаћинства и породице у попису становништва 1953. — Статистичка ревија књ. VII, бр. 3, Београд, 1957, 281 — 292; *М. Мацура*, Структура и развојне тенденције домаћинства и породица у Југославији. — Друштво и васпитање. Материјал са Другог националног конгреса за заштиту деце посвећеног проблему васпитања. — Београд, 1958, 115 — 155; исти: Прилог истраживању непотпуних породица. — Статистичка ревија књ. IX, бр. 3, Београд, 1959. 175 — — 177; *Т. П. Вукановић*, Социјално-географска физиономија комуне Чачак према попису становништва 1961. — Гласник Српског географског друштва, св. 43, бр. 2, Београд, 1963, 137 — 138.

Од наведеног броја домаћинстава, десет припадају комуни Лепосавић, док једно долази на друге комуне (насеље Долошевина), са два упослена радника. На крају, као што се види, највећи број радника на једно домаћинство, упослених у Руднику „Копаоник", долази на насеље Горњи Крњин. Из наведеног излази да се целокупна мушка радна снага овога домаћинства, изгледа, определила за индустријску делатност, мада домаћинство има карактер сељака индустријских радника или карактер сељака индустријских радника или полутана.[66]

XXXIII. МЕНТАЛИТЕТ РАДНИКА РУДНИКА „КОПАОНИК"

Менталитет радника Рудника „Копаоник", у основи чини целовитост с менталитетом становништва комуне Лепосавић и суседних предела копаоничког подручја, које припада комунама Рашка, Брус и Куршумлија. Но, ипак се местимично код радничке класе овог Рудника осећа посебна физиономија радничког менталитета, коју ћемо у кратким потезима посебно приказати.

Пре свега, помињемо, осећа се посебна физиономија у радничком менталитету патријархалних народних обичаја, наслеђених из минуле прошлости, као наслеђа класног друштва, које је у капитализму цветало, а самосвест радничке класе није га још одстранила из свога менталитета. Ови бројни прежици запажају се почев од божићних обичаја, који су добили физиономију дводневног слављења, наместо пра-старог тродневног прослављења. Редукција патријархалних обичаја о Божићу, осећа се на првом месту у напуштању животињског положајника, изобичавању простирања божићне сламе, а уколико се иста простире, онда има симболичан карактер и прострта стоји у кући само једну ноћ. Сви остали бројни обичаји из божићног ритуала, мада на измаку, још се запажају у обичајима радничке класе. Но, што је веома важно поменути, уколико Божић пада у радни дан, радници не обичавају да изостају са посла због празновања овог архаичног верског празника који потиче из паганских времена прослављања новог лета, на који се касније накалемила хришћанска религија са Христовим рођењем.

Други знатнији празник патријархалног поимања, који прослављују и радници овога Рудника, јесте Ускрс. Како Ускрс увек пада у недељу, то се његово прослављење обавља само недељног дана, док су остала два дана редуцирана, и не светкују се. Клање жртве, бојадисање ускршњих јаја и мешење култних ускршњих хлебова, обичава се у већини код свих радника овога Рудника. На концу, трећи велики празник који још није изобичајен међу радницима овога Рудника, јесте крсна слава или служба. Она се слави почев од навечерја уочи славе, па на дан славе и до сутрадан изјутра. Прастари обичај посне хране о слави, према времену и данима прослављања, обичава се и код радника овога

66. Архива Рудника „Копаоник" за 1963, год.; ауторова истраживања међу колективом Рудника „Копаоник" 1962 — 1963. год.

Рудника. Као што се види, прослављење крсне славе обавља се и код радника Рудника „Копаоник", али то увек бива без учешћа свештеника. Овај древни обичај из култа мртвих, као што је познато потиче из паганских времена, и одржао се у ретској свежини све до данашњих дана међу бројним скупинама балканских народа.

Особита пажња поклања се прослављању Нове године. Њу скоро увек прати обилата гозба, понајчешће с прасећим пецивом, разноврсним колачима и обилатим пићем. Други велики раднички празник јесте Први мај, који се прославља два дана. Но, светковање се углавном обавља Првога маја, док је празновање другога дана више симболично. Остали празници: Четврти јули, Седми јули, Двадесет девети новембар и Дан рудара прослављају се делимично колективно, али имају и карактер породичног славља.

Обичаји о рођењу, подстригу прве дечје косе и женидбени обичаји, обављају се с једном новом физиономијом, где пагански елементи одумиру, да се само ту и тамо јаве минијатурно, без икаквог учешћа црквеног култа. Међутим, посмртни обичаји изгубили су од патријархалних навика учешће цркве, а сви остали патријархални елементи су задржани у ретској свежини све до данашњих дана, и њима се поклања особита пажња како у кући, селу, радничкој колонији, тако и на гробљу. почев од дана смрти па углавном за годину дана после укопа покојника. Ово је сасвим разумљиво, када се има у виду чињеница, да се посмртни обичаји код многих народа, племена и етичних скупина, од прастарих времена па до данас, одржавају жилаво, чувајући прастаре патријархалне навике у своме ритуалу, знатим делом са прастаром физиономијом, а делимично и редуциране, односно преображене у савремено друштвено рухо.

Из обиља елемената радничког менталитета, који се овде обичавају као наслеђе из капитализма, још не одумрло, сачувано у сељачком друштву и међу радницима полутанима, има један особито интересантан елеменат радничког поимања или веровања. Наиме, реч је о **земаљском духу,** о коме међу рударским радницима постоји селеђе веровање. У рудницима постоји земаљски дух, који се каткад показује рударима. То је мали човек са рударском лампом, маленом као запаљена цигарета дувана. Ако затражи од друдара цигару дувана или што друго, треба му дати, али му лампу рударску рудар не сме дати никако. Ако му рударску лампу рудар дадне, оде за њим у подземне ходнике. Један је рудар, некада каже легенда, тако дао рударску лампу земаљском духу, овај га је повео у подземне ходнике, и отуда се после вратио тек након тринаест година. Када је изашао напоље, све други радници у руднику, нема никога познатога. Њему се учинило као да је јуче отишао у јаму, а не да је тринаест година био под земљом. Када се земаљски дух вића у јами, верује се међу рударским радницима да ће у руднику бити неко зло: рушење, погибија. Има рударских радника који се земаљског духа много плаше. Напокон, верује се да све што тражи земаљски дух, треба му дати (осим лампе), али му се то не сме пружити у руку, већ се мора турити на земљу, да га дух одатле узме сам. Ако

би се другојаче поступило, према поимању рударских радника, раднику би се десила несрећа. Земаљски дух је, како то радници верују, велики око две педе, а има и брадицу. Ако би рударски радник кидисао на земаљског духа рударском секиром, или којим другим алатом, да га убије, верује се, да може уместо какве ране коју жели нанети духу, самог себе повредити или посећи.

Напоредо с изнетим, постоји и следеће веровање међу рударским радницима. Ако се у рудокопу наиђе на сплет змија, верује се да то није добро ни за рударско предузеће, нити пак за раднике.

До другога светског рата (1941), обичавали су радници приликом уласка у рударску јаму, да се прекрсте. Данас се то више не обичава. Исто тако радници су имали код себе прекрштено тисово дрво, као хамајлију или талисман. У социјалистичкој епохи, то се више не обичава. Исто тако, раније се обичавало, када рударски радник изађе из рударске јаме са посла, да даде дружини част једну до две литре ракије. На концу, помињемо, све до социјалистичке епохе друштвеног и државног развоја наше земље, у копаоничким рудницима (Бело Брдо, Запланина), као и у рудницима Рогозне (Плакаоница), женска није смела ући у рударску јаму. Ово је долазило из предрасуда и нижег, запостављеног положаја жене у друштву. Напокон, веровало се ту и тамо, чега су се трагови сачували до данас међу радничком популацијом, да се златна греда налази на малом врху, познатом под именом Света столица (Суво рудиште на Копаонику).

Друштвено-предрасудне појаве међу радничком популацијом Рудника „Копаоник", као прежици минулих друштвених формација, одржале су се као окаменотине. Томе с једне стране доприносе старији патријархални слојеви сељачке популације, која обитава у истим домаћинствима с рударским радницима. С друге стране, то се одржава и поспешује чињеницом, што је знатан број рударских радника Рудника „Копаоник", још везан пупчаном врпцом за земљораднички посед и тиме за менталитет сељачког друштва копаоничког подручја и подручја суседних крајева, То почива, на схватањима сељака рударских радника, који се још нису отргли из патријархалних друштвених схватања. Но, и уколико су се радници отргли, њихова фамилија, нарочито жене, и надаље обичавају неке патријархалне реликте аграрно-сточарског менталитета.[67]

* *
*

Све наведене социолошке појаве о којима смо расправљали у овом раду, приказују једно минуло стање друштвених збивања и рударске продуктивности неразвијеног стања Рудника „Копаоник". Међутим, развој-

67. Резултати личних проучавања међу радничким друштвом Рудника „Копаоник" и популацијом у насељима на Копаонику, Рогозини и Ибарској долини у родовима домаћинстава радничке припадности, повремено од августа 1962. до децембра 1963. год., те местимично и 1964 — 1966. год.

но раздобље од 1964 — 1970. год., сасвим је изменило социолошку физиономију Рудника „Копаоник". То се очито показује како у механизованој опреми, из чега је произишла знатнија продуктивност, тако и по животном стандарду радника (дохоци су се повећали у 1969. год., око четири пута у односу на 1963. год.). Радничко самоуправљање, у опсегу интеграције Рудника „Копаоник" са Рудником „Трепча", изградило је своје нове форме друштвеног самоуправљања, а кадровско питање радника све се успешније развија.

Résumé

ÉLÉMENTS DE SOCIOLOGIE DE LA SOCIÉTÉ OUVRIÈRE DANS LA MINE DE »KOPAONIK«

Cette étude sociologique est basée sur les études périodiques (1962 — 1964), faites au sein de la collectivité de travail de la Mine de plomb et de zinc »Kopaonik«. L'auteur de l'étude a passé parmiqi les ouvriers environ neuf mois, en différentes saisons. Outre l'observation directe de la vie et de l'activité des ouvriers de la Mine de »Kopaonik«, l'auteur a utilisé aussi les matériaux d'archives de la Mine ainsi que le rapport sur »L'état de santé des ouvriers de la Mine de plomb et de zinc »Kopaonik« en 1962, recherches de l'Institut pour la protection sanitaire de Kosovska Mitrovica, provenant aussi des archives de la Mine. Pour l'étude de certains phénomènes et problèmes il a appliqué également la méthode d'enquête.

Dans son étude l'auteur considère d'abord l'emplacement de la Mine de »Kopaonik« pour traiter ensuite brièvement de l'antiquité et de l'évolution de la production manière à Zaplanina et à Belo Brdo, c. à d. dans la Mine de »Kopaonik«.

L'auteur voit les bases de la sociologie de la société ouvrière de la Mine de »Kopaonik« dans les problèmes et phénomènes suivants: travaux de prospection et de préparation, valeurs immobilisées, structure organisationnelle, gestion financière, problèmes communaux, caractéristiques sanitaires, service de santé, conditions du travail dans la Mine, régime du travail des mineurs. Il présente ensuite le nombre et la structure des ouvriers de la Mine de »Kopaonik«, la somatologie des ouvriers, leur origine sociale et la structure par âge. Après quoi, il examine les problèmes et phénomènes suivants: production et productivité du travail, rapports internes des ouvriers la Mine, discipline de travail, dépense et la fluctuation de la main-d'oeuvre, degré de formation professionnelle des ouvriers, activité à la formation professionnelle et à l'éducation générale des ouvriers. Parallèlement, il traite de la prévoyance sociale dans la Mine, l'alimentation familiale et collective des ouvriers. Il donne un bref aperçu des migrations journalières et hebdomadaires des ouvriers de cette entreprise ainsi que la morbidité des ouvriers. Il considère aussi les problèmes des ouvriers de la Mine et des outils et machines minières.

Dans l'étude on examine à la fin le problème de l'autogestion ouvrière dans l'intervalle de 1950 — 1963 sous tous ses aspects, avec le Conseil ouvrier et le Comité de direction. Le rôle du Conseil ouvrier dans l'intervalle susmentionné se manifestait dans l'activité du Conseil à la solution de divers problèmes relatifs à la vie et au fonctionnement de cette entreprise. Cette activité se réduit au fond à l'élimination des divers inconvénients, à l'amélioration de la productivité du travail et au rehaussement du niveau de vie des ouvriers. Cette activité du Conseil ouvrier se développait sous la devise: amour de la justice et assiduité au travail ainsi que l'orgueil de la carrière de mineur. Tout cela a contribué au renforcement et au développement de la Mine de »Kopaonik«.

Dans un aperçu spécial a été éclaircie la conscience morale des ouvriers par rapport à la propriété collective.

L'auteur a examiné à part le problème de la famille ouvrière dans la Mine de »Kopaonik« et il s'est occupé des ménages dont de 2 à 4 membres travaillent dans la Mine.

Dans le chapitre final l'auteure expose la mentalité des ouvriers employés dans la Mine. Cette mentalité a une physionomie spéciale avec un mélange des idées progressistes et des coutumes populaires patriarcales héritage du passé et de la société de classe. Ces éléments de conceptions conservatrices se sont conservés comme restes pétrifiés dans la mentalité ouvrière qui se manifestent sporadiquement dans certaines coutumes pratiquées lors de la naissance, du mariage, des funérailles et dans certains rites qui se rattachent aux fêtes chrétiennes, pourtant sans participation de l'église, avec quelques éléments de conceptions paiennes. Tous ces éléments disparaissent rapidement avec le progrès de la culture et de la civilisation socialistes et on les regarde au fond avec un certain mepris, comme résidus de préjugés sociaux et rien de plus.

T. P. Vukanović

Illustrations:

Fig. 1. Mahala (quartier) de Bazići à Belo Brdo.

Fig. 2. Colonie ouvrière à Lešak.

Fig. 3. Pont de bois à côté du puits de mine à Belo Brdo.

Fig. 4. Boucherie à Belo Brdo.

Fig. 5. Station de déchargement à Lešak.

Fig. 6. Bâtiment de l'Administration de la Mine du plomb et du zinc »Kopaonik« à Lešak.

Fig. 7. Ambulance pour les ouvriers à Lešak.

Fig. 8. Garage à Lešak.

Fig. 9. Au Portail de Belo Brdo.

Fig. 10. Sortie des wagonnets chargés de minerai à Belo Brdo.

Fig. 11. Restaurant ouvrier à Belo Brdo.

Fig. 12. Logements de famille et logements de célibataires à Belo Brdo.

Fig. 13. Portail à Belo Brdo.

Fig. 14. Sortie des ouvriers du puits après huit heures du travail.

Fig. 15. Réparation de la cage pour le transport des ouvriers dans le puits à Belo Brdo.

Fig. 16. Vue de la station de chargement du téléphérique à Belo Brdo.

Fig. 17. Vue du concasseur de minerai à Belo Brdo.

Fig. 18. Chargement de minerai au moyen du chargeur automatique dans le puits de mine de Belo Brdo.

Fig. 19. Chargement de minerai dans la station de chargement du téléphérique à Belo Brdo.

Fig. 20. Une partie du Portail à Belo Brdo.

Fig. 21. Vestiaire d'ouvriers au bain de Belo Brdo.

Fig. 22. Réparation du châssis de la locomotive à accumulateurs à Belo Brdo.

Fig. 23. Sortie des wagonnets de la bascule après la décharge.

Fig. 24. Traitement des ouvriers au stationnaire de Belo Brdo.

Fig. 25. Transport du pain par le traîneau de la boulangerie jusqu'au restaurant ouvrier, attelage à boeufs à Belo Brdo.

Fig. 26. Une classe à l'école primaire de Lešak (acquisition des connaissances fondamentales par les enfants d'ouvriers).

Fig. 27. Arrivée des ouvriers en groupes au meeting à l'occasion de l'inauguration de la plaque commémorative aux mineurs tombés au cours de la Deuxième guerre mondiale pour l'oeuvre de la liberté et du socialisme.

Fig. 28. Les mineurs assistant au meeting à l'occasion de l'inauguration de la plaque commémorative à leurs camarades — mineurs de la Mine de »Kopaonik« tombés dans les ranges des partisans, en lutte contre le fascisme.

Fig. 29. Couronnes déposées à côté de la plaque commémorative près du puits de mine de »Kopaonik« à Belo Brdo. La plaque commémorative a été posée en souvenir et comme marque de piété pour les mineurs tombés au cours de la Deuxième guerre mondiale comme partisans du Détachement des partisans de Kopaonik par leurs camarades en 1964.

Fig. 30. Meeting des mineurs après l'inauguration de la plaque commémorative. A. Šukri, un des organisateurs du Mouvement de Libération Populaire de la région de Kosovo évoque la mémoire des mineurs tombés au cours de la révolution et de la guerre de libération populaire.

Fig. 31. Meeting des mineurs après l'inauguration de la plaque commémorative. L'ancien commissaire du Détachement D. Tomović évoque la mémoire des mineurs tombés comme combattants de son Détachement.

Fig. 32. Préparation de badnjak (bûche de Noël) dans le ménage des ouvriers-hybrides (c. à d. ouvriers qui habitent encoreles villages et s'adonnent aux travaux de champs dans leur loisir). Residu des coutumes patriarcales dans la célébration du Noël, aux éléments du culte des morts et de la fête du commencement du Nouvel An. (Belo Brdo, qiuarter Bazići).

Fig. 33. L'accouchée — femme du mineur, dans son lit après avoir fait ses couches, a côté de l'accouchée et du bébé emmailloté sont posés des talismans: cardes sur lesquelles se trouvent: un canif au manche noir, un bulbe d'oignon et une boîte d'allumettes. Les résidus des conceptions patriarcales comme survivance des temps écoulés dont la société ouvrière ne s'est pas encore libérée, car il s'agit des idées propres aux générations plus âgées dans le même ménage. (Belo Brdo, quartier de Bazići).

Carte I. Mine de plomb et de zinc »Kopaonik«: Zaplanina, Belo Brdo et Lešak.

Dr DUŠAN BREZNIK

DEMOGRAFSKA SITUACIJA I RAZVITAK U VRANJSKOM KRAJU

1. UVOD

U mnogim studijama, planovima razvoja i u obradi veoma različitih problema, proučavanje demografskog razvitka ima sve veći značaj. Pokazalo se neophodnim ne samo proučavanje razvitka stanovništva čitave zemlje ili njenih većih područja, već i ispitivanje stanovništva malih područja. Razumljivo je da su metodi proučavanja u izvesnoj meri, različiti ali u pogledu predmeta izučavanja nema razlika, pošto se u jednoj i u drugoj analizi obuhvataju ista pitanja.

Pre svega, u kratkim crtama osvrnućemo se na pojam demografskog razvitka.[1] „Demografski razvitak je kompleksan proces koji čine prirodno i mehaničko kretanje stanovništva (fertilitet, smrtnosti i migracije) kao i promene u demografskim strukturama (biološke, socio-ekonomske, intelektualne"). „Između kretanja i strukture stanovništva, postoji međusobna povezanost, koja se ogleda u tome što komponente kretanja stanovništva utiču na strukturu, i obrnuto, demografske strukture ispoljavaju svoj uticaj na smrtnost i fertilitet, odnosno na migraciona kretanja. Komponente kretanja stanovništva uslovljene su delovanjem bioloških, socio-ekonomskih i psiholoških faktora. Delovanje pomenutih činilaca veoma različito se ispoljava u određenim uslovima opšte društvenog i ekonomskog razvoja, te je, prema tome, demografski razvitak istorijski uslovljen. Drugim rečima, stanovništvo koje živi na određenom stepenu društvenog razvoja i na koga deluju istorijski uslovljeni faktori, kao i činioci socio-psihološke prirode, pokazivaće u pogledu demografskog razvitka pravilnost i zakonomernosti koje su svojstvene datom stepenu razvoja."[2] Definisanjem demografskog razvitka određen je u stvari predmet ovog rada.

---

1. *Dr M. Macura*, Razmišljanja povodom osnova demografske teorije, Stanovnistvo, br. 1/1966, str. 5 — 24.
2. *Dr D. Breznik*, Kretanje, strukture i projekcija stanovništva, Beograd, 1968. str. 8.

Ipak, treba upozoriti i na neke specifičnosti. Pre svega, proučavanje stanovništva manjeg područja ne može se odvojiti od analize veće populacije, u koju se proučavano stanovništvo uklapa. Za manju populaciju najčešće se ne raspolaže podacima za duža razdoblja, zatim, mnogi detalji su poznati samo za stanovništvo većih područja, što predstavlja izvesnu opasnost da se poznati procesi uopšteno primenjuju na malim populacijama.

Kada je u pitanju ovakav rad, neophodno je dati još neke prethodne napomene. Namera je autora, pre svega, da analizu stanovništva malog područja prikaže po jednom opštem modelu, a da pri tom nema u vidu zahteve neke konkretne ekonomske, prostorne ili druge analize. Prema tome, sadržina rada biće samo u okvirima demografske tematike.

Kao što se iz kartograma 1. a i b vidi, analizom će biti obuhvaćeno stanovništvo demografskog rejona I stupnja, „Vranjski kraj", koji je prema političko-teritorijalnoj podeli iz 1961. godine obuhvatao opštine: Bosilegrad, Bujanovac, Preševo, Surdulica, Vladičin Han, Vlase, Vlasina-Okruglica, Vranje i Vranjska Banja. Što se tiče vremenskog pe-

1a. Rejon vranjski kraj u sastavu rejona
II stupnja Južna Morava

1b. Rejon vranjski kraj podeljen na opštine i opštinama koje ga okružuju (1961)

rioda, u analizi će biti obuhvaćen čitav posleratni period (kod prirodnog kretanja stanovništva) odnosno razdoblje od 1948. do 1961. godine (karakteristike i migracije stanovništva). Međutim, zbog štednje u prostoru, strukture stanovništva (njegove karakteristike) biće kvantitativno proučene uglavnom samo za 1961. godinu, dok će promene u strukturama za period pre i posle 1961. godine biti tretirane samo u kvalitativnoj formi, imajući u vidu opšta saznaja iz demografske teorije o povezanosti struktura i kretanja, i bogatu građu kojom se raspolaže u vezi s analizom promena u strukturama stanovništva Srbije i drugih područja u našoj zemlji.

2. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Stope nataliteta stanovništva u vranjskom kraju, u čitavom razdoblju posle rata, bile su na znatno višem nivou, nego u većini ostalih rejona uže Srbije i Vojvodine, ali na znatno nižem nego u Pokrajini Kosovo. Međutim, u pomenutom periodu došle su do izražaja tendencije koje su karakteristične za stanovništvo Jugoslavije i Srbije u celini. Neposredno posle rata, u doba tzv. kompenzacije (usled porasta nupcijaliteta kao i iz drugih razloga), stope nataliteta bile su znatno iznad stopa nataliteta

neposredno pred rat, dok se posle 1954. godine, već ranije započeta tendencija opadanja nataliteta, nastavlja sve do danas. Pomenuto opadanje stopa nataliteta je naročito na užem području Srbije bilo veoma brzo. Slična tendencija ispoljila se i u vranjskom kraju, mada u znatno manjoj meri, s tim što je stopa nataliteta na ovom području i danas znatno iznad nivoa ostalih rejona uže Srbije.

Pomenute tendencije lakše će se shvatiti ako se prikažu promene i regionalne razlike u stopama nataliteta za 1953. i 1961. godinu po rejonima za demografska istraživanja za celu Srbiju (grafikon 2.).

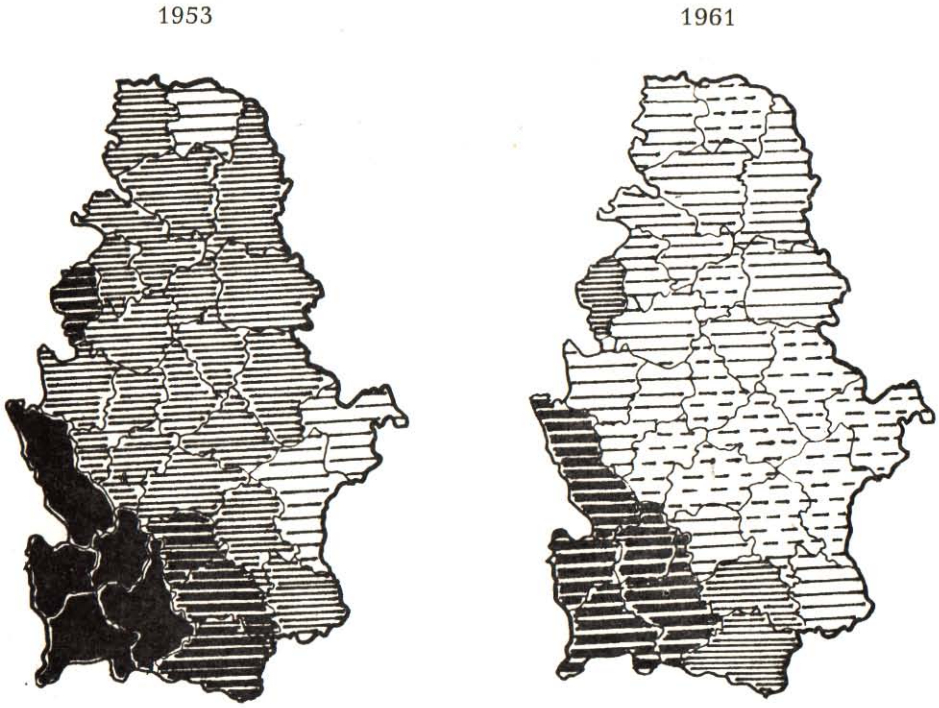

2. Natalitet u SR Srbiji u 1953. i 1961.

Stope nataliteta stanovništva Kosova ostale su na istom, tj. veoma visokom nivou, u obe godine posmatranja. Međutim, stanovništvo svih ostalih rejona Srbije menjalo je, u pogledu nataliteta, svoje karakteristike, to jest, brzo opadalo. Već u 1961. godini najveći broj rejona uže Srbije imao je stopu nataliteta na nivou ispod 16‰. Ranije denatalitetni rejoni istočne Srbije sve više su se proširivali. Stanovništvo vranjskog kraja imalo je 1953. godine stopu nataliteta na nivou iznad 32,0‰, 1961. godine 25,9‰, a 1966. godine oko 25 živorođenih na 1000 stanovnika. Prema tome, opadanje nataliteta od 1961. do 1966. godine u vranjskom kraju u poređenju sa ranijim razdobljem, nije bilo značajno. U istom periodu kretanje stopa nataliteta u Jugoslaviji i po republikama imalo je tok koji je prikazan u tabeli 1.

1. STOPE NATALITETA U JUGOSLAVIJI I PO REPUBLIKAMA OD 1953. DO 1966. GODINE*

	Broj živorođenih na 1000 stanovnika		
	1953	1961	1966
Jugoslavija	28,4	22,7	20,3
Bosna i Hercegovina	38,5	32,8	26,6
Crna Gora	32,9	27,4	23,5
Hrvatska	22,9	17,8	16,5
Makedonija	37,9	29,9	27,1
Slovenija	27,4	18,3	18,6
Srbija	26,6	20,3	18,2
uže područje	25,3	17,2	15,0
Vojvodina	22,4	17,1	14,9
Kosovo	42,6	41,7	38,0
vranjski kraj iznad	32,0	25,9	25,0

Proces opadanja nataliteta nastavljen je i posle 1966. godine. Samo stanovništvo Kosova nalazi se tek na početku ovog procesa.

U demografskoj literaturi, pomenuti proces opadanja nataliteta poznat je pod imenom demografske tranzicije ili demografsko prelazno razdoblje.[3] Mada su poznati neposredni procesi opadanja stope nataliteta (to je kontrola rađanja u brakovima pomoću kontracepcije ili putem nasilnih prekida trudnoće), veoma se živa diskusija vodila i još se vodi o tome, koji faktori utiču na pojavu kontrole rađanja u brakovima, kada se oni javljaju, pod kojim uslovima i kojim dejstvom. Iako navedeno pitanje ne može biti detaljnije razmotreno u okviru ovog rada, ono će ipak biti na ovom mestu ukratko tretirano da bi se mogli shvatiti demografski procesi koji su u toku u našoj zemlji, kao i u rejonu koji je obuhvaćen u ovom radu.

* Izvor: Demografska statistika za 1966. godinu (izd. SZS).

3. Demografska tranzicija ne znači samo opadanje stope nataliteta, već i mnoge druge promene u kretanju i strukturama stanovništva koje se javljaju pre, ili uporedo sa opadanjem nataliteta (opadanje smrtnosti, demografski proces starenja stanovništva i promene u mnogim drugim strukturama stanovništva itd.).

Proučavajući promene u natalitetu odnosno fertilitetu stanovništva u raznim zemljama i povezujući ova izučavanja sa promenama u ostalim demografskim pojavama, a naročito sa tempom društvenog i privrednog razvoja, većina autora se slaže u tome, da je do opadanja stope nataliteta došlo posle opadanja smrtnosti (naročito smrtnosti odojčadi), sa industrijalizacijom i urbanizacijom, sa promenama u funkcijama porodice, statusa žene u društvu i u porodici, sa produžavanjem roditeljske brige oko dece, sa porastom obrazovnog nivoa stanovništva itd. Pored navedenog potrebno je istaći da je do opadanja nataliteta došlo i u slučajevima, kada nisu prethodno bili ispunjeni uslovi, o kojima je već bilo reči. Očigledan primer za ovaj razvoj kod nas predstavlja kretanje nataliteta u istočnoj Srbiji, gde su stope nataliteta bile niske a da prethodno nisu bili ostvareni opšti uslovi u pogledu ekonomskog i društvenog razvoja. Mada se ne može reći da su faktori, koji su još vrlo rano delovali na opadanje nataliteta u istočnoj Srbiji, dovoljno ispitani, često se u našoj demografskoj i sociološkoj literaturi stoji na gledištu da su ekonomski (želja da se ne deli imanje) i neki porodični činioci (brze promene u strukturi šire porodične zajednice itd.) delovali u istočnoj Srbiji na pomenute tendencije. Iz datog primera proizilazi da bi bilo nedopustivo bez rezerve prihvatiti pomenute opšte stavove za sve slučajeve i da je potrebno imati u vidu i moguće »izuzetne« situacije. Imajući u vidu do sada izneto stanje možda bi bilo — sa gledišta demografske teorije i na osnovu dosadašnjih istraživanja — najispravnije da se prihvati sledeće opšte stanovište: Do opadanja nataliteta ili fertiliteta (plodnost) stanovništva sa ranijeg visokog nivoa dolazi svuda gde je delovanje socijalnih, ekonomskih, psiholoških i drugih faktora (na primer pripadnost etničkoj grupi, religiji itd.) uticalo na način koji stvara klimu ili stav o manjem broju dece u porodici. Što se tiče delovanja bioloških faktora na fertilitet, ako se oni sagledavaju izolovano, tj. nepovezano sa ostalim činiocima, opšte je prihvaćeno gledište da se njihovo delovanje vrlo lagano menja (uopšte ne u istorijskim razdobljima), i da su razlike koje u tom pogledu postoje među populacijama verovatno neznatne. Jedan od dokaza za pomenuto gledište jesu istraživanja, koja govore o promenama u fertilitetu mnogih veoma različitih populacija. Posebno još treba pomenuti demografske varijable čije se delovanje različito ispoljava pod uticajem svih pomenutih činilaca (na primer starost pri stupanju u brak, udeo stanovništva koje ostaje van braka, polna i starosna struktura, smrtnost, migracije itd.) U izlaganjima se odustalo od razdvajanja populacija, na one koje primenjuju i one koje ne primenjuju kontrolu rađanja, pošto se nivo i promene u fertilitetu mogu lakše objasniti i tumačiti, ako se fertilitet kao demografska pojava sagledava u kontinuitetu i kao celina, a ne kao oštro odvojene grupe. Ispitivanja koja su vrešna kod nas pokazala su, da su se razlike u pogledu broja dece u porodici najpre javljale kod određenih grupa stanovništva, u gradskim ili seoskim područjima, zatim, kod nekih etničkih grupa itd. U područjima sa niskim stopama nataliteta gotovo čitavo stanovništvo prihvata veoma niske norme u po-

gledu broja dece u porodici. Najčešće se smatra da je time završena i demografska tranzicija i da je stanovništvo prešlo od nekontrolisanog ka kontrolisanom fertilitetu. Međutim, i posle demografske tranzicije stope nataliteta mogu znatno da variraju, zavisno od starosne i bračne strukture stanovništva, ali i od usvojenih normi u pogledu broja dece u porodici. Tada ekonomski činioci u povezanosti sa psihološkim faktorima imaju sve veći značaj. S druge strane, često se javlja i potreba za određenim demografsko-političkim merama kako bi stope nataliteta porasle iznad nivoa, koji je neophodan za normalnu reprodukciju stanovništva.

Imajući u vidu prethodna izlaganja, može se reći da su stope nataliteta u vranjskom kraju još relativno visoke, mada u opadanju, što znači da se proces demografske tranzicije nalazi tek u punom toku, dok je na mnogim područjima već završen. Za naredni period očekuje se dalje opadanje stope nataliteta (feriliteta) stanovništva u vranjskom kraju, a uporedo s tim i promene u starosnoj i drugim strukturama stanovništva.

Razlike u **opštoj smrtnosti** stanovništva u našoj zemlji su danas gotovo izčezle. Kao i stope nataliteta tako i smrtnost ima, u čitavoj zemlji, dugoročnu tendenciju opadanja. U Jugoslaviji je još 1920. godine umiralo preko 20 na 1000 stanovnika, a u poslednjih 8 do 10 godina samo 8 do 9 lica. Slične tendencije su zabeležene gotovo na svim područjima naše zemlje, pa i kod stanovništva vranjskog kraja. U 1966. godini stopa smrtnosti u vranjskom kraju iznosila je 9,4‰ (u istoj godini, u Jugoslaviji — 8,1‰, u Sloveniji 9,2‰, na užem području Srbije 7,7‰, u Vojvodini 8,8‰, i na Kosovu 9,2‰). Iz podataka se vidi da su stope mortaliteta doista ujednačene što je, međutim, samo delom posledica sve manjih razlika u smrtnosti stanovništva, a u znatnoj meri posledica različite starosne strukture stanovništva. Naime, stanovništvo nekih područja, na primer Vojvodine, a naročito Slovenije ima viši opšti mortalitet usled poodmakle faze u demografskom procesu starenja, ali znatno niži mortalitet odojčadi, mladog i mlađeg sredovečnog stanovništva.

Smrtnost odojčadi je u našoj zemlji i dalje problem koji se tek u poslednjim godinama uspešno rešava. Razlike između područja su značajne. Visokim mortalitetom odojčadi ističu se područja visokog nataliteta sa slabijom zdravstvenom zaštitom i nižim obrazovnim nivoom stanovnitšva. Među područjima sa još uvek visokom smrtnošću nalazi se i vranjski kraj, gde je još 1966. godine umiralo 82 odojčeta na 1000 živorođenih (u 1961. godini pomenuti koeficijenat iznosio je 96,0‰). Koliko značajan problem predstavlja smrtnost odojčadi za vranjski kraj vidi se naročito iz poređenja s ostalim područjima u našoj zemlji (1966. godine smrtnost odojčadi bila je sledeća: u Jugoslaviji 62,1‰, Sloveniji 26,0‰, Makedoniji 98,7‰, Bosni i Hercegovini 73,9‰, Hrvatskoj 41,7 ‰, Crnoj Gori 45,7‰, užem području Srbije 46,5‰, Vojvodini 46,2‰ i Kosovu 102,7‰, ili u najvećem broju drugih evropskih zemalja (ispod 25‰).

S obzirom na visinu stopa nataliteta i smrtnosti, **prirodni priraštaj** stanovništva u vranjskom kraju (oko 14‰) danas je znatno iznad nivoa priraštaja na užem području Srbije, Vojvodine, Hrvatske i Slovenije, oko nivoa priraštaja u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori, a znatno ispod nivoa prirodnog priraštaja na Kosovu (oko 27‰).

3. MIGRACIJE STANOVNIŠTVA

Stanovništvo vranjskog rejona ima izrazito emigracione karakteristike. Naime, kretanje ukupnog broja stanovnika bilo je od 1948. godine sledeće:

2. STANOVNIŠTVO VRANJSKOG KRAJA 1948. GODINE*

Godina	Broj stanovnika
1948	209.232
1953	220.907
1961	222.520

Broj stanovnka vranjskog kraja je od 1953. do 1961. stagnirao, što znači da čitav prirodni priraštaj predstavlja negativan saldo preseljavanja. Za pomenuti period, s prosečnim prirodnim priraštajem od 14‰ godišnje, negativan saldo preseljavanja iznosio je, za 8 godina, oko 25.000. S druge strane, od 1948. do 1953. godine, stanovništvo vranjskog kraja je poraslo za oko 11.000, i računa se da ukupan negativan saldo preseljavanja za ovaj period nije bio veći od 4.000. Iznete ocene pokazuju da se negativni saldo preseljavanja ispitivanog rejona nalazi u porastu, pa se ocenjuje da je ovo područje i posle 1961. godine zadržalo izraziti karakter emigracionog područja, možda čak i s opadanjem ukupnog stanovništva. Da li će ova ocena biti potvrđena, to će pokazati naredni popis stanovništva.

S aspekta analize migracionih kretanja od naročitog interesa bi bilo da se ispita ne samo saldo preseljvanja već i obe njegove komponente, tj. njegova pozitivna (imigracija) i negativna (emigracija). Neposrednim podacma o tome se ne raspolaže (tekuća statistika preseljavanja ne postoji), ali su moguće izvesne ocene na osnovu podataka popisa stanovništva iz 1961. godine. U okviru rada biće izloženi samo neki aspekti ovog problema.

Raspoloživi podaci omogućuju da se iz ukupnog stanovništva vranjskog kraja za 1961. godinu, oceni koliko je bilo zavičajnog (koji su od rođenja u ovom rejonu), a koliko se i odakle doselilo u vranjski kraj. Pored toga, postojala je i mogućnost analize, koliko je bilo i u kojim rejonima stanovnika iz vranjskog kraja.

*Izvor: Popisi stanovništva, podaci prema konačnim rezultatima popisa po naseljima (izd. SZS).

Od ukupnog stanovništva vranjskog kraja 1961. godine (222.520) uopšte se nije selilo 164.692 lica (ili 74,0%), a 45.959 (ili 20,7%) selilo se unutar rejona (međuseoska preseljavanja, migracije selo — grad i grad — selo, kao i međugradska presejlavanja, dakle sve unutar samog rejona), dok je samo oko 5,0% (odnosno 11.334) stanovnika predstavljalo doseljeno stanovništvo iz drugih rejona Jugoslavije (tabela 2a).

2a. DOSELJENO STANOVNIŠTVO VRANJSKOG KRAJA PO REJONIMA IZ KOJIH SU SE DOSELILI
(Popis stanovništva od 1961. godine)*

Rejon odakle je stanovništvo doseljeno	Broj	Struktura u procentima
1	2	3
Ukupno	11.334	100%
Beograd	700	5,9
Niški kraj	759	6,4
Jablanica	1.655	13,9
Ostali rejoni uže Srbije	2.031	17,1
Kosovo i Metohija	2.814	23,7
Vojvodina	429	3,6
Bosna i Hercegovina	443	3,7
Hrvatska	345	2,9
Crna Gora	95	0,8
Kumanovski kraj	954	8,0
Skoplje	400	3,4
Ostali rejoni Makedonije	650	5,5
Slovenija	69	0,6

Daleko značajnije od doseljavanja, što se uostalom vidi i iz prethodnih izlaganja, bila su iseljavanja stanovništva iz vranjskog kraja. Iz vranjskog kraja, po rezultatima popisa stanovništva od 1961. godine, u svim ostalim rejonima Jugoslavije živelo je 50.997 stanovnika koji su prilikom popisa izjavili da su se doselili iz vranjskog kraja (tabela 2b).

*Izvor: Dokumentacija SZS.

2b. STANOVNIŠTVO OSTALIH REJONA JUGOSLAVIJE (1961.) KOJI SU SE DOSELILI IZ VRANJSKOG KRAJA*

Gde žive stanovnici doseljeni iz vranjskog kraja	Broj	Struktura u procentima
1	2	3
Ukupno	50.997	100%
Beograd	9.829	19,2
Kolubara	357	0,7
Šumadija	659	1,3
Podunavlje	890	1,7
Ibar	298	0,6
Rasina	368	0,7
Mlava	481	0,9
Timok	1.187	2,3
Pomoravlje	1.570	3,0
Niški kraj	3,143	6,2
Toplica	640	1,3
Jablanica	3.598	7,1
Ostali rejoni uže Srbije	678	1,3
Južni Banat	2.902	5,7
Severni Banat	1.029	2,0
Južna Bačka	705	1,4
Severna Bačka	76	0,1
Zapadna Bačka	3.771	7,4
Srem	449	0,9
Kosovo i Metohija	4.424	8,7
Bosna i Hercegovina	542	1,1
Hrvatska	670	1,3
Crna Gora	142	0,3
Pelagonija	146	0,3
Kumanovski kraj	5.683	11,1
Ohridski kraj	80	0,2
Skoplje	3.560	7,0
Štipski kraj	1.306	2,6
Tetovski kraj	180	0,4
Titoveleški kraj	1.418	2,8
Slovenija	209	0,4

Iz vranjskog kraja stanovništvo se uglavnom selilo u Beograd, u susedne rejone uže Srbije i Makedonije, na Kosovo i u neke rejone Vojvodine. Međutim, i u ostalim rejonima naše zemlje žive mnogi stanovnici iz vranjskog kraja.

*Izvor: Dokumentacija SZS.

Napomena: Na osnovu tabela 2a i 2b ne dobija se sasvim tačan podatak koliko je iz vranjskog kraja doseljeno u ostale rejone Jugoslavije, pošto popisom nije dobivena informacija o broju onih lica koja su se doselila iz vranjskog kraja, ali su se posle svog preseljenja opet selila (pitanje se odnosilo na poslednje preseljenje).

Inače, Srbija kao celina već je nekoliko decenija imigraciono područje s tim što pozitivni bilans u preseljavanju imaju beogradski rejon i čitava Vojvodina gde je doseljavanje bilo naročito značajno posle II svetskog rata (agrarna kolonizacija), koje je bilo omogućeno ranijim iseljavanjem nemačke nacionalne manjine. U okviru uže Srbije, gotovo svi ostali rejoni (sem šireg beogradskog područja) imali su, odnosno stalno zadržavaju negativni bilans preseljavanja. Ovamo spada i vranjski kraj. Ekonomska struktura ovih područja je sa izrazito poljoprivrednim karakteristikama, sa daleko najvećim udelom stanovništva u primarnim delatnostima i malim mogućnostima za zapošljavanje u nepoljoprivrednim delatnostima. U uslovima društvenog i ekonomskog razvoja Jugoslavije posle rata, koji se odlikovao po industrijalizaciji i po brzim promenama u ekonomskoj strukturi stanovništva, pomenuta emigraciona područja zaostajala su, a transfer viškova poljoprivrednog stanovništva mogao je da bude usmeren samo na druga područja, a sem toga sa ekspanzijom školstva osposobljavani su novi kadrovi koji takođe nisu našli zaposlenje u svojoj privredno zaostaloj sredini. Do smanjenja emigracije moglo bi doći samo uz opadanje prirodnog priraštaja (kao na primer, u istočnoj Srbiji) ili kao posledica bržeg ekonomskog razvoja na pomenutim područjima.

4. NASELJENOST U VRANJSKOM KRAJU

Naseljenost vranjskog kraja je slično naseljenosti drugih područja u našoj zemlji. Za čitav kraj karakteristična su mala naselja, koja su neurbanizovana i, uglavnom sa poljoprivrednim stanovništvom. Tabela 3).

3. NASELJA U VRANJSKOM KRAJU 1948, 1953. i 1961. GODINE*

Broj naselja prema broju stanovnika	1948			1953			1961		
	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj domaćinstava	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj domaćinstava	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj domaćinstava
Ukupno	365	209.232	36041	365	220.907	39076	365	222.520	44.003
Do 99	9	763	120	9	742	126	9	735	122
100 — 199	51	8.138	1350	51	8.279	1371	56	8.805	1.624
200 — 299	61	15.253	2512	59	14.963	2514	55	13.689	2.554
300 —399	61	21.170	3419	56	19.673	3205	60	20.592	3.856
400 — 499	49	22.074	3655	51	22.779	3883	58	26.022	5.057
500 — 599	33	18.353	3001	25	13.653	2290	19	10.628	1.918
600 — 699	20	12.916	2141	30	19.392	3217	24	15.536	2.893

*Izvori: Urađeno na osnovu konačnih rezultata sva tri popisa stanovništva (prema knjizi XIV od 1961. godine, izd. Savezni zavod za statistiku, Beograd).

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
700 — 799	13	9.630	1510	13	9.769	1600	23	17.186	3.135
800 — 999	28	24.868	3984	28	25.312	4183	15	13.549	2.403
1000 — 1199	12	13.109	2242	13	14.125	2361	18	19.552	3.488
1200 — 1499	12	15.922	2691	12	15.972	2754	10	12.988	2.493
1500 — 1999	6	10.167	1645	7	12.363	2215	7	11.908	2.300
2000 — 2999	5	11.768	2016	6	14.470	2257	6	14.673	3.084
3000 — 3999	3	10.183	2129	1	3.681	820	—	—	—
4000 — 4999	—	—	—	2	8.614	1812	2	9.555	1.826
5102	1	5.102	931	1	5.051	934	2	10.687	2.490
9816	1	9.816	2685	—	—	—	—	—	—
12072	1	—	—	1	12.072	3.265	—	—	—
16415	1	—	—	—	—	—	1	16.415	4.760

Od ukupno 365 naselja u vranjskom kraju, samo njih 46 ima više od 1000 stanovnika (1961. godine). Porast broja takvih naselja u odnosu na 1948. godinu iznosi samo 4, što ukazuje na neznatne promene u ispitivanom razdoblju. Prema tome, u ispitivanom periodu je zabeležena samo neznatna koncentracija stanovništva u većim naseljima. Dok je 1948. godine u naseljima vranjskog kraja iznad 1000 stanovnika živelo oko 76.000 (42 naselja), u 1961. godini u 46 naselja pomenute veličine živelo je oko 96.000 stanovnika. Prema tome, ako bi uzeli isti broj naselja (42), broj stanovnika je povećan za oko 15.000, što je po našoj oceni nešto više od njihovog prirodnog priraštaja.

Broj domaćinstava nalazio se, međutim, u bržem porastu, nego broj stanovnika. Ovo važi i za period od 1953. do 1961. godine, što je uostalom karakteristično za čitavu zemlju, mada sa većim intenzitetom na područjima, gde se struktura stanovnika brže menjala i gde je porast gradskog stanovništva bio značajniji. Brži porast domaćinstava posledica je promene u njihovoj porodičnoj strukturi (sve veći broj domaćinstava koja su po porodičnom sastavu uže porodice) zatim, porasta samačkih domaćinstava kao i nekih ekonomskih činilaca u okviru poljoprivrednih domaćinstava (dalja deoba imanja itd.).

Uzimajući u obzir opštine vranjskog kraja (prema političko teritorijalnoj podeli od 1961. godine) one su imale sledeće kretanje stanovništva u periodu 1948 — 1961. (tabela 4).

Od naselja sa preko 1000 stanovnika, značajniji porast stanovništva od 1948. do 1961. godine imali su grad Vranje (indeks 161) kao i neka naselja od 1 — 5.000 stanovnika (Bujanovac — indeks 144; Veliki Trnavac — indeks 127; Surdulica — indeks 160; Vladičin Han — indeks 147 i Vranjska Banja — indeks 130). Mada su opštine Vranje, Bujanovac, Preševo i Surdulica imale u posmatranom periodu porast stanovništva sa indeksom od 111 (Surdulica) do 116 (Vranje), pomenuti porast nalazi se ispod prosečnog prirodnog priraštaja, pa proizlazi da su i ove opštine vranjskog kraja od 1948 — 1961. godine imale negativan bilans preseljavanja.

4. KRETANJE BROJA STANOVNIKA PO OPŠTINAMA VRANJSKOG KRAJA 1948 — 1961.

Opština od toga: naselja:	Broj stanovnika		
	1948	1953	1961
Bosiljgrad	**18816**	**19751**	**18368**
od toga: Bosiljgrad	1233	1320	1355
Donja Ljubata	1128	1148	1060
Dukat	1211	1111	1089
Gornja Lisina	1248	1336	1334
Gornja Ljubata	1405	1657	1621
Bujanovac	**34472**	**36810**	**39064**
od toga: Bujanovac	3177	3688	4603
Veliki Trnovac	3887	4378	4952
Biljača	1695	1773	1613
Bresnica	1146	1242	1331
Žerbince	1244	1354	1342
Žbevac	1306	1318	1261
Preševo	**23379**	**24607**	**26738**
od toga: Preševo	5102	5051	5680
Miratovac	1935	2026	2318
Oraovica	2189	2388	2698
Rajince	1426	1742	1683
Trnava	1001	1075	1204
Žujince	948	1018	1068
Surdulica	**18140**	**20657**	**20084**
od toga: Surdulica	3119	4233	5007
Jelašnica	1401	1369	1397
Kijevac	1384	1442	1215
Mačkatica	1496	1468	1206
Masurica	1111	1221	1198
Novo Selo	1159	1226	1149
Suvojnica	1008	1101	1014
Trgovište	**15368**	**15578**	**14404**
od toga: Trgovište	820	840	921
Donji Stajevac	1046	1044	1063
Radovnica	1352	1397	1343
Vladičin Han	**24946**	**25927**	**26074**
od toga: Vladičin Han	1262	1782	2395
Stubal	1028	957	785
Vlase	**9601**	**9935**	**9139**
od toga: Vlase	663	666	588
Golemo Selo	1738	1772	1691
Vlasina Okruglica	**14607**	**14921**	**12421**
od toga: Vlasina Okruglica	1686	1852	1576
Božica	2487	2664	2316
Klisura	2315	2341	2211
Vlasina Rid	2669	2689	1845
Vlasina Stojkovićeva	1359	1279	1084

STRUKTURA STANOVNIŠTVA VRANJSKOG KRAJA

Komponente kretanja stanovništva (natalitet, smrtnost i migracije), tip naseljenosti čitavog kraja, ekonomski i društveni razvoj područja i drugi faktori, uticali su na formiranje struktura stanovništva prema raznim obeležjima. U okviru ovog rada, strukture stanovništva čitavog kraja biće sagledane sa gledišta delovanja pomenutih činilaca kao i komparativno, u odnosu na druga područja.

Starosna struktura stanovništva vranjskog kraja odlikuje se po višim udelima mladog stanovništva i po nešto nižim udelima sredovečnog i starog stanovništva, što je karakteristično za populacije sa visokim i višim stopama nataliteta (tabela 5).

5. STRUKTURA STANOVNIŠTVA VRANJSKOG KRAJA PO STAROSTI U POREĐENJU SA NEKOLIKO DRUGIH PODRUČJA (REZULTATI POPISA OD 1961. GODINE)

(u procentima)

	Svega	Grupe starosti		
		0—19	20—59	60 i više
Vranjski kraj	100,0	42,8	48,1	9,1
Jugoslavija	100,0	38,5	51,5	10,0
Uže područje Srbije	100,0	34,7	54,9	10,5
Vojvodina	100,0	33,2	54,9	11,9
Kosovo	100,0	51,1	41,5	7,4

Populacije sa konstantno visokim natalitetom imaju do 50% stanovništva koje je mlađe od 20 godina (na primer, stanovništvo Kosova). Opadanje nataliteta ispoljava se u menjanju starosne strukture, da bi kod konstantno niskog nataliteta sve jače došao do izražaja demografski proces starenja (na primer stanovništvo užeg područja Srbije i Vojvodine). Pomenuti proces je tek započet u vranjskom kraju, pošto su stope nataliteta još relativno visoke, mada sa tendencijom opadanja. Preseljavanja su uticala u izvesnoj meri na udeo mlađeg sredovečnog stanovništva, pošto se preseljava u većoj meri stanovništvo iz starosnih grupa od 20 do 35 godina. S obzirom na procese koji su već započeti, očekuje se da će se stanovništvo vranjskog kraja i dalje menjati u pogledu starosne strukture, sa tendencijom opadanja udela omladine (0–19) i porasta udela stanovništva u starosnim grupama od 20 — 59, i od 60 i više godina.

Žensko stanovništvo je nešto jače zastupljeno u ukupnom stanovništvu nego muško. Od ukupno 222.500 stanovnika u vranjskom kraju (1961. godine), na muško stanovništvo otpadalo je 108.001 (48,9%), a na žene 114.519 (51,1%). Ako se polna struktura stanovništva analizira po starosnim grupama, onda se vidi da je u starosnim grupama od 25 godina jače zastupljeno muško, a posle navedene starosti, žensko stanovništvo. Pomenuta struktura je pod uticajem polne strukture živorođenih

(na 100 ženske rađa se 106 do 107 muške dece), diferencijalne smrtnosti stanovništva po polu, ratnih gubitaka i strukture po polu kod migrantskog stanovništva.

Bračna struktura stanovništva iznad 15 godina starosti za vranjski kraj i za neka druga područja u našoj zemlji data je u tabeli 6.

Izvesne razlike u strukturama postoje, naročito u pogledu obudovelih i razvedenih lica. Stopa divorcijaliteta je u vranjskom kraju kao i na Kosovu vrlo niska, a udeo obudovelih lica nalazi se pod uticajem mortaliteta, kao i ratnih gubitaka (posebno kod ženskog stanovništva), ali i ponovnog stupanja udovica u brak. Pored toga, od uticaja su i razlike u pogledu starosti pri stupanju u brak, što se naročito ispoljava kod

6. STANOVNIŠTVO STARO 15 I VIŠE GODINA VRANJSKOG KRAJA, UŽEG PODRUČJA SRBIJE, VOJVODINE I KOSOVA PREMA BRAČNOM STANJU
(Popis stanovništva od 1961. godine)

	Struktura stanovništva prema bračnom stanju			
	vranjski kraj	uže područje Srbije	Vojvodina	Kosovo
a) muškarci				
Svega	100,0	100,0	100,0	100,0
neženjeni	25,2	22,2	25,2	30,4
oženjeni	68,8	72,1	69,4	65,3
udovci	5,6	4,3	3,7	3,9
razvedeni	0,3	1,2	1,7	0,3
nepoznato	0,1	—	—	—
b) žene				
Svega	100,0	100,0	100,0	100,0
neudate	21,6	15,9	17,2	17,8
udate	66,8	68,0	65,1	69,2
udovice	10,9	13,4	14,9	12,2
razvedene	0,7	2,7	2,7	0,7
nepoznato	0,0	—	—	—

ženskog stanovništva. Samo detaljnije analize kombinovane bračne starosne strukture omogućile bi da se jasnije izdvoje činioci koji su verovatno uslovili razlike koje u pogledu bračne strukture stanovništva posmatranih područja postoje.

Od ukupno 170.879 stanovnika starijih od 10 godina bilo je 1961. godine 61.185 (ili 30,0%) **nepismenih**, što je znatno iznad jugoslovenskog proseka (19,7%). U istoj godini na užem području Srbije bilo je 23,0% nepismenih, u Vojvodini 10,6% i na Kosovu 41,1%. Kod muškog stanovništva je problem nepismenosti znatno blaži, nego kod žena (u vranjskom kraju bilo je od ukupno 61.185 nepismenih, 14.493 muškaraca i 46.692 nepismenih žena). Mada je nepismenost u najvećoj meri zastupljena kod starijeg stanovništva, ona još uvek nije iskorenjena kod

omladine. Po rezultatima popisa iz 1961. godine, struktura stanovništva iznad 10 godina za vranjski kraj po starosti i nepismenosti izgledala je ovako (tabela 7):

7. STANOVNIŠTVO VRANJSKOG KRAJA STARO 10 I VIŠE GODINA PO STAROSTI I NEPISMENOSTI*

	Grupe starosti				
	svega	10-19	20-34	35-64	65 i više
Ukupno stanovništvo	170879	43.094	55.187	59.631	12.967
Nepismeni	61185	3.203	16.038	32.698	9.255
% nepismenih	30,0	7,4	28,9	54,8	71,4

Procenti nepismenih su 1961. godine bili još relativno visoki i kod omladine i kod mlađeg sredovečnog stanovništva, što znači da znatan deo stanovništva starog od 10 — 34 godine nije posećivao osnovnu školu. Mada se stanje kasnije lagano popravljalo — kod najmlađih je sve manje nepismenih — ono nije zadovoljavajuće, pošto na sadašnjem stepenu našeg društvenog razvoja i na nerazvijenim područjima ne bi trebalo dozvoliti da se regrutuju novi nepismeni stanovnici.

Obrazovni nivo stanovništva vranjskog kraja u 1961. godini je još uvek veoma nizak i u velikoj meri zaostaje za onim koji je postignut u većini ostalih područja u zemlji (tabela 8).

8. STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA PO ŠKOLSKOJ SPREMI ZA VRANJSKI KRAJ I ZA PODRUČJE SRBIJE U 1961. GODINI**

(u procentima)

Školska sprema	Vranjski kraj	Uže područje Srbije	Vojvodina	Kosovo
ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
bez školske spreme	48,4	35,9	24,3	57,1
četiri razreda osnovne škole	42,6	47,4	55,2	34,7
osnovna škola	4,2	5,8	8,0	4,4
škole za kvalif. radnike	2,1	5,0	7,9	1,5
srednje stručne škole	1,2	2,3	2,1	1,2
gimnazija	0,8	1,6	1,1	0,5
fakulteti, visoke škole i akademije	0,6	1,7	1,1	0,5
nepoznato	0,1	—	—	—

Iz podataka se vidi, da je obrazovna struktura stanovništva vranjskog kraja **nerazvijena**, da je gotovo jedna polovina stanovništva bez ikakve školske spreme (u grupi »bez školske spreme« svrstana su i lica

*Izvor: Rezultati popisa stanovništva od 1961. godine.
** Izvor: Navedeno delo.

sa jedan do tri razreda osnovne škole) i da sa školskom spremom, višom od osnovne škole raspolaže samo 4,8% od stanovništva iznad 10 godina starosti. Poređenje sa 1953. godinom pokazuje da je do 1961. godine postignut znatan napredak u obrazovnoj strukturi, ali i to da se ona relativno sporo menja. Posle 1961. godine došlo je do većih promena s obzirom na ekspanziju školstva, a naročito usled većeg obuhvata omladine u višim razredima osnovne škole i na slabije razvijenim područjima.

Etnička struktura stanovništva vranjskog kraja (1961. godine) pokazuje da je na pomenutom području živelo 69,4% Srba, 15,7% Albanaca, 11,8% Bugara i 3,1% pripadnika ostalih narodnosti.

Ekonomske strukture stanovništva vranjskog kraja (1961. godina) su nerazvijene i sa pretežnim udelom poljoprivrednika u aktivnom stanovništvu. Sem toga, promene su bile veoma spore, što je posledica sporog tempa privrednog i društvenog razvoja čitavog kraja.

Distribucija ukupnog stanovništva po aktivnosti i zanimanju za 1961. godinu izgledala je za stanovništvo vranjskog kraja ovako (tabela 9):

9. UKUPNO STANOVNIŠTVO VRANJSKOG KRAJA PO AKTIVNOSTI I PO ZANIMANJU 1961. GODINE*

Aktivnost i zanimanje	Broj lica	Ukupno stanovništvo (%)	Aktivno stanovništvo (%)
Ukupno	222.520	100,0	
Aktivna lica	98.304	44,0	100,0
Poljoprivrednici	74.513	—	75,9
Industrijski izd. radnici, rudari	13.145		13,4
Saobraćajno osoblje	978		1,0
Trgovinsko osoblje	1.227		1,2
Osoblje usluga	1.427		1,4
Ostala zanimanja (administr. osoblje, stručnjaci, osoblje zaštite itd.)	7.014		7,1
Lica sa ličnim prihodima	3.960	1,8	—
Izdržavani	120.256	54,2	

Procenat aktivnih lica u ukupnom stanovništvu nalazi se oko proseka u Jugoslaviji, a procenat lica sa ličnim prihodima (lični i porodični penzioneri, invalidi itd.) znatno ispod proseka za čitavu zemlju, odnosno za najveći broj drugih područja. Procenat izdržavanih je, međutim, iznad proseka za Jugoslaviju. Ne razmatrajući na ovom mestu činioce koji utiču na stopu ekonomske aktivnosti stanovništva, potrebno je, ipak, istaći da slična stopa aktivnosti ne znači i sličan ili približan stepen ekonomskog razvoja. Naime, u uslovima različite produktivnosti rada, mnogo značajnija od stope aktivnosti je (za pomenuta ispitivanja i analize) struktura aktivnog stanovništva po zanimanju i delatnosti, u kojoj su aktvna lica angažovana.

*Izvor: Rezultati popisa stanovništva od 1961. godine.

Za sagledavanje promena u **ekonomskom sastavu aktivnog stanovništva** (po podeli na primarne I, sekundarne II, i tercijarne III delatnosti) uzet je period od 1953. do 1961. godine, uzimajući u obzir, zbog poređenja, i promene kod stanovništva republika i rejona II stupnja u užoj Srbiji (tabela 10).

Kao što se iz podataka vidi, ekonomska struktura aktivnog stanovništva vranjskog kraja, gotovo i nije promenjena u ispitivanom razdoblju. Stanovništvo vranjskog kraja nalazi se u području sa najvećim procentom aktivnih u primarnim delatnostima, što je u ostalom karakteristično i za starovlaški kraj, istočnu Srbiju, Južnu Moravu (rejoni II stupnja) kao i Kosovo, dok su samo Šumadija sa Beogradom (kao rejon II stupnja) i Vojvodina (sa teritorije Srbije) u pogledu ekonomske strukture stanovništva doživeli veće promene.

10. EKONOMSKI SASTAV AKTIVNOG STANOVNIŠTVA PO REPUBLIKAMA ZA NEKE REJONE II STUPNJA NA UŽEM PODRUČJU SRBIJE I ZA VRANJSKI KRAJ 1953. I 1961. GODINE*

	Popis stanovništva 1953. godine				Popis stanovništva 1961. godine			
	delatnosti (u %)				delatnosti (u %)			
	Svega	I	II	III	Svega	I	II	III
Jugoslavija	100,0	66,7	15,2	18,1	100,0	56,9	22,0	21,1
Bosna i Hercegovina	100,0	68,4	14,9	16,7	100,0	60,3	20,2	19,5
Crna Gora	100,0	66,8	13,6	19,6	100,0	54,6	20,2	25,2
Hrvatska	100,0	63,0	17,1	19,9	100,0	51,1	24,7	24,2
Makedonija	100,0	67,0	14,0	18,1	100,0	58,9	19,7	21,4
Slovenija	100,0	50,2	27,2	22,6	100,0	37,9	36,3	25,8
Srbija	100,0	71,4	12,1	16,5	100,0	62,7	18,6	18,7
Uže područje	100,0	72,4	12,1	16,5	100,0	63,9	17,8	18,3
Šumadija	100,0	59,8	16,2	24,0	100,0	48,8	23,2	28,0
Starovlaški kraj	100,0	79,8	8,1	12,1	100,0	72,8	13,9	13,3
Istočna Srbija	100,0	80,0	9,5	10,0	100,0	76,1	13,5	10,4
Južna Morava	100,0	78,7	9,5	11,5	100,0	71,3	15,6	13,1
Vojvodina	100,0	66,9	13,9	19,2	100,0	56,1	22,8	21,1
Kosovo	100,0	73,5	10,9	15,6	100,0	70,8	14,2	15,0
Vranjski kraj	100,0	77,7	11,3	11,0	100,0	75,1	12,5	12,4

Na kraju ovog izlaganja daje se i opšta informacija o **socijalnoj strukturi** stanovništva vranjskog kraja u 1961. godini. Od ukupne radne snage (aktivno stanovništvo) na radnike i službenike otpadalo je oko 20%, a sva ostala aktivna lica po položaju i zanimanju bila su ili sa-

*Izvor: Stanovništvo br. 4/1963, str. 534—535.

Napomena: U primarne delatnosti (I) spadaju: poljoprivreda i šumarstvo. U sekundarne delatnosti (II) spadaju: rudarstvo, industrija, građevinarstvo i proizvođačko zanatstvo. U tercijarne delatnosti (III) spada sve ostalo, i pod I i II neobuhvaćene delatnosti.

mostalni bez radnika, ili pomažući članovi porodice (pretežno u poljoprivredi). Na ostalim područjima Srbije, udeo radnika i službenika u ukupnoj radnoj snazi (1961. godine) bio je sledeći:

Područje	%
Srbija	36,6
Uže područje	34,0
Rejon II stupnja:	
Šumadija	50,4
Starovlaški kraj	24,1
Istočna Srbija	22,0
Južna Morava	24,7
Vojvodina	49,0
Kosovo	26,0

* *
*

Demografska tematika koja je za malo područje izneta u ovom radu, pokazuje koliko su razvitak stanovništva i demografske pojave povezane sa društvenim i ekonomskim razvojem, a pre svega, u kojoj meri se ispoljavaju zakonitosti i pravilnosti u promenama komponenata kretanja i strukturama stanovništva, i kakva međusobna povezanost postoji između oba tipa demografskih fenomena.

Zatim, iz analiza u radu slede i ovi zaključci:

— Prilikom proučavanja stanovništva malog područja treba naročito da vode računa o razvitku stanovništva u koje se posmatrana mala populacija uklapa;

— Primena komparativnih metoda je od posebnog značaja, pošto se samo na taj način mogu vršiti uopštavanja i ceniti da li su u pitanju opšte pravilnosti, ili se radi o specifičnostima;

— Neophodno je nastojati da se u ispitivanju obuhvate sva najvažnija pitanja, kako bi bilo moguće da se pojave posmatraju u kompleksnosti i kako bi se imali u vidu svi najbitniji faktori koji deluju na demografski razvtak.

* *
*

Obim rada nije dozvolio da se detaljnije razmotre demografske strukture, promene u njima, kao i faktori koji su uticali na njih. Zbog toga se autor odlučio da u članku istakne neke od označenih promena, što, međutim, ne znači da iscrpna proučavanja strukture stanovništva nisu od velikog značaja za sagledavanje demografskog razvitka. Takva razmatranja daju se samo u većim studijama.

Résumé

LA SITUATION ET LE DÉVELOPPEMENT DÉMOGRAPHIQUES DE LA RÉGION DE VRANJE

Dans l'article on expose la situation démographique et le développement de la population dans la Région de Vranje. La Région de Vranje englobe les communes de Bosilegrad, Bujanovac, Preševo, Surdulica, Trgovište, Vladičin Han, Vlase, Vlasina — Okruglica, Vranje et Vranjska Banja. Cette région avait, en 1948, 209.232 habitants et en 1961 ce nombre a augmenté à 222.520 habitants. La population de la Région de Vranje se caractérise par: la diminution des taux de la natalité et de la mortalité; l'accroissement naturel relativement haut; la stagnation du nombre de la population totale, particulièrement après 1953, à cause du caractère manifestement émigratoire de la région entière. Le taux de natalité baisse considérablement plus lentement que dans d'autres régions de Serbie (excepté Kossovo), mais, — comme le souligne l'auteur de l'article-, la transition démographique s'y trouve en plein essor. L'auteur prévoit — vu le caractère manifestement agraire de cette région et les changements assez lents des structures économique, par le degré d' instruction et autres de cette population, comme conséquences du développement économique ralenti de cette région — que cette région garde son caractère nettement émigratoire.

L'analyse de cette population a été faite selon le modèle démographique général, tâchant d'embrasser tous les processus démographiques (les mouvements naturel et migratoire, l'accroissement de la population) et les structures essentielles démographiques (par âge, par sexe, économique, professionnelle, sociale, ethnique, par le degré d'instruction; la distribution de la population par localités). Au point de vue de l'auteur de l'article, l'analyse démographique de petites régions doit embrasser presque tous les phénomènes démographiques, sans perdre de vue le développement et les processus démographiques dans le cadre de plus grandes populations dont la population de la petite région fait parti.

Quoiqu'il s'agit d'une population concrète, les analyses exposées dans cet article sont importantes, à l'opinion de l'auteur, pour les raisons suivantes:

1. On a vérifié, sur l'exemple d'une petite population, des hypothèses théoriques générales sur le développement de la population et de ses structures, et on a indiqué la complexité du développement démographique. Presque tous les points de vue théoriques acquis au cours de l'étude de plus grandes populations, ont été prouvés aussi sur l'étude de la population de la Région de Vranje.
2. L'analyse de la population de la Région de Vranje a montré que l'analyse d'une petite région est importante, aussi, pour l'étude du développement socio — économique général d'une région.
3. Les études pareilles pourraient stimuler le développement de la théorie et de la méthodologie de l'élaboration des projections démographiques pour des petites régions.
4. Dans cet ouvrage, on souligne l'importance des analyses démographiques régionales qui ont été souvent négligées jusqu'à présent.

Dr Dušan Breznik

Dr IDRIZ AJETI

GLAVNIJE JEZIČKE OSOBENOSTI GOVORA ALBANACA PREŠEVSKE I BUJANOVAČKE OKOLINE

Za vreme svoga boravka u Preševu, njegovoj okolini i u nekoliko sela Bujanovca mogao sam se s obzirom na kratkoću i ograničenost vremena upoznati samo sa osnovnim jezičkim crtama albanskih govora toga područja.

Ovom prilikom nećemo se posebno doticati migracionih strujanja stanovništva ove zone, iako ne isključujemo da bi to za rasvetljavanje jezičkih problema bilo od koristi. Mi se nadamo da će nam poznavanje stanja savremenih albanskih govora dopustiti da u toku rada učinimo potrebna poređenja i da na osnovu jezičkih osobina ovih govora utvrdimo njihov govorni tip i pripadnost njihovu.

Pri ispitivanju gegijskih albanskih govora uvek je prisutna jedna olakšavajuća okolnost što su njihovi nosioci zadržali plemensku podeljenost, a to dopušta da se s velikom verovatnoćom utvrdi kojem govornom tipu pripada stanovništvo čiji se govor izučava. Ali će za nas u ovom poslu biti od presudnog značaja jedino jezička osnova i govorne osobine čiji će nas rezultati upućivati na tip govora koji ispitujemo.

Mi se moramo i zbog ovog rada osvrnuti na prve jezičke spomenike i govornu građu ove zone koju ćemo morati, što je sasvim normalno, podvrgnuti jezičkoj analizi i sve to konfrontirati sa našim materijalom. Ako izuzmemo mršave jezičke mrvice koje su usput beležili putopisi i po koju reč zapisali etnolozi i drugi naučnici koji su u toku prošlog i ovog stoljeća obilazili ove oblasti, onda je Stefan Mladenov zasigurno prvi naučnik koji je obilazeći okupirane krajeve od strane bugarske vojske 1916. pokupio malo jezičke građe u Preševu, Kumanovu, Skopskoj kotlini, Tetovu, Gostivaru, Debru, Strugi, Ohridu, Resnu, Kačaniku, Prizrenu i Prištini, i 1925. godine objavio kraću studiju u nemačkom časopisu Balkan-Archiv, I 43—70 pod naslovom: „Bamerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien". Rad je prikazan u Barićevu časopisu — *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, III (1926). O nekim jezičkim crtama govora ove oblasti, oslanjajući se na Mladenovljevu studiju govori italijanski lingvist Karlo Taljavini u svom sažetom radu: *Le parlate albanesi di tipo ghego orientale* (Dardania e Macedonia Nord-occidentale), *Le terre albanesi redente*, posebno izdanje Reale accademia d'Italia, Rim, 1942. U njemu je Taljavini na osnovu jezičke, etnografske i druge građe dao pregled albanskih govora u Jugoslaviji; tim povodom dotakao se i najglavnijih osobenosti albanskog govora Preševa. U svojoj monografiji, pod naslovom: *Gornja Morava* i *Izmornik*, Naselja i poreklo stanovništva,

Bg. 1935, profesor Atanasije Urošević donosi neke napomene o govoru Albanaca na tom području. Mi ćemo se na njih osvrnuti i zbog toga što se s nekim primedbama njegovim ne možemo složiti.

Pred sam rat, 1941. godine, Jovan Trifunovski završio je ispitivanja antropogeografskih promena Kumanovsko-Preševske Crne Gore i monografiju o tom području objavio 1951. god., u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti, u seriji Naselja i poreklo stanovništva, knj. 33; knjiga ima registar toponima i omonima koji se u njoj pominju, tako važnih kao jezički materijal za ispitivanje govora Albanaca te zone.

U drugoj knjizi Vranjskog glasnika, Tatomir Vukanović objavio je dve studije: jedna je posvećena proučavanju razvoja naselja i života populacije Preševa u razdoblju 1945—65. god., a druga daje savremenu društveno-geografsku fizionomiju Bujanovca, koja s metodske strane predstavljaju novinu i pružaju veoma pregledno savremeni privredni i društveni razvoj navedenih varošica na jugu Srbije, ali su za obradu našeg rada, sasvim razumljivo, od neznatne koristi.

I. FONETSKE OSOBINE

1. Vokalski sistem

Albanski govor ovog područja je, uostalom kao i bezmalo svi govori albanskog jezika, veoma razuđen i bogat vokalima; govor ove zone ima sedam vokala: *a, o, u, y, e, i, ë* (*ö*), s tom napomenom što se poslednji vokal nahodi u dve tri reči u kojima se umesto *y* u ovoj govornoj zoni čuje *ö*, u izrazu *kröt* (kryet): *le t'thon* ći i ka dhimt *kröt, söt* za *sytë*.

Karakteristiku vokalskog sistema gegijskog dela albanskih govora čini prisustvo oralnih i nazalnih vokala. Zatim, zajednička je osobina svih gegijskih, delom i arhaičnih toskijskih govora posedovanje dugih vokala koji su u albanskoj lingvistici često razmatrani, upor. Auguste Dozon, *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, (1879), str. 179; Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache*, Beč (1908) str. 46; Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, 1913, str. 5; G. von Hahn, *Albanesische Studien, II Beitrag zur einer Grammatik des toskischen Dialektes*, str. 27; E. Çabej, (Buletin i Universitetit Shteteror të Tiranës, 1958/2, str. 207—214. Da pomenemo još da albanski jezik ima tri dužine vokala pod akcentom: *kratke, poluduge* i *duge vokale: măl, lĭš, dĕrr*;[2]) (noć); *pátë* (videste); *rátë* (padoste) i 3) *ā, gjā, vā, bār, barī, hatā, kā, drū, frȳ, drȳ, pȳll*, itd.

Nema razloga da naša govorna zona u tome čini izuzetak, a mi smo to i prilikom ispitivanja utvrdili: *jam mēt n'zā°ll, bile ka dēk; u bā sahā°ti nân; n'gjūm; me m'thân mue; i nxora kīt (kiet qēt); ni çĭk e emja; s'guxoj kurgjâ me prēk aty; me na thān; dil se po vĭn do agallā°r; kemi hĭ n'ōd; e kâm dĭt; kish pas shku; pse s'ja dhā; i bĭn aty dhīt; ti m'dhā* (Orahovica); *T'u bâ me pēk; për grūn; jem' kân; e kā°dikush; bēshk e mâdhe; ish kân; kân, zân; s'e lā* (Miratovce); *kish pas nējt* (oralno *e*); *kur â kân; bari kish dāl; u dajtĕm at nāt; me j bâ; çka po lŷp; kishin mepā* (Crnotince); *jo, ktu s'kā; nuk kăn dāl; ship kan fōl; jena mbūsh; ă dhân* (Gornja i Donja Šušaja);

ka đēg e ka pjēk; *ćka po fōl ti*; *ă pūn ajo*; *kur hìp ai* (Ranatovce, alb. Ranatoc); puna *mson vēt*; *shī po nă duhet me rā°*; *s'e pìsh*; *ćish u dā°n* (i u *da°jtën*); *ish kān qeni i meçēm*; *mere tërnakopin e prishe xhamin*; *n idhnim t'hoxhve u maruen di xhamia*; *Po nuk po thōt qi e kā° për mullinin*; *nuk âsht pūn dini, por pūn mullī*; *edhe ni fjāl*; *s'po liftohet dōv e ilahl*; *kur hlp aj*; *ish nā tevdil*; *tësh e rān* (Samoljica); *ni da°l e ni ćīk*; *dirt* (dyert), *ish pa kān* (Muhovac). Primere za ostale dve dužine vokala nema potrebe da donosimo, jer ta dva kvantiteta vokala ne predstavljaju retkost, već jednostavnost kod istorijskog tumačenja njihova; ali bismo se morali zadržati nešto duže na objašnjenju najveće dužine vokala, jer se taj kvantitet po svome istorijskom nastanku ne može svesti na jedan jedini primer, naime i naši ovde navedeni primeri obavezuju nas da o njihovom razvojnom putu kažemo reč dve. Ovaj kvantitet vokala je po svome poreklu trojak u albanskom; dužina vokala u rečima *thl*, *ml* (svinja, miš) je iskonska u albanskom jeziku, naime vokal *i* je nastavak jedne stare indoevropske dužine, na koju nas upućuje i odgovarajući kvantitet u latinskom jeziku: *sūs*, *mūs* (E. Çabej, Buletin, 1958/2); jedna druga dužina vokala, kao *kūt-i* (vrsta mere) iz latinskog *cubitus* zatim od *palūdem*, metatetički oblik *padūlem*, alb. *pyll*; potom *kāl* (konj) lat. *caballus*; *dēt* (more) *deube-to*, — rezultat je sažimanja više slogova koji su otpadanjem uticali na povećanje dužine kratkih vokala, upor. Pekmezi, Grammatik der alb. Sprache, 49; N. Jokl, *Studien zur alb. Etymologie und Wortbildung*, 1911, str. 15. Jedan dobar broj primera sa najvećom dužinom tumači se kompenzacionim putem tj. nadoknadjivanjem dužine vokala u reči u kojoj je ispao krajnji poluvokal u dobrom delu gegijskih govora, kao što je slučaj sa rečima: pik (pikë); *bōt* (botë); *bōr* (borë) *arë* > *āb*: *anë* > *aan* > *ān*; *rānë* > *raa* > *rān*; ali se njihova dužina vokala u kosim padežima skraćuje i dobija srednja dužina: *râna*, Gjurmime albanologjike, 1962/1 str. 12—13.

2. Mesto akcenta u reči

U rečima turskog porekla sa akcentom na krajnjem slogu od početka u našoj govornoj zoni izvršeno je pomeranje akcenta na pretposljednji slog, tako od *babá* imamo *bába*, *xhadé* > *xháde*; *kafé* > *káfe*; *Fatimé* > *Fatíme*; *pará* > *páre*; *penxheré* > *penxhére*; *sadé* > *sáde*.

Ovaj govor, kao u ostalom bezmalo svi gegijski govori kod jednog dela dvosložnih reči odlikuje se čuvanjem akcentuacije na prvom slogu, kao što su izrazi: *véri*, *njéri* itd., a ona se u odnosnim rečima normativnog književnog jezika prenosi na ultimu tj. na krajnji slog: *verí*, *njerí*, itd.

3. Nazalnost vokala

Ispitivanje nazalnih vokala gegijskih govora, zbog njihove šarolikosti i zbog same složenosti njihove predstavlja veoma težak problem. Pored labijalizovanja nazalnog *a*, nazalni vokali ovog dela albanskog jezika ne javljaju se uvek s jednakim intenzitetom nazalnosti (Pekmezi; M. Lambertz; N. Jokl, *Vuks albanische Liedersammlung*; S. Mladenov, *Bemerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien*, in Balkan-Archiv I, 1925; Weigand, *Albanesische Grammatik*).

Nazalnost vokala govorne zone koju ispitujemo uglavnom je dobro očuvana; s tim u vezi moramo ipak napomenuti da je vokal *e* za razliku od govora severne Albanije tj. malisorskih idioma kao i albanskih govora Kosova, — potpuno denazalizovan. Ovakvo stanje nahodimo i u krajinskih govora Šestana i Briske (Cimochowski, *Le dialecte de Dushmani*, st. 58; I. Ajeti, *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, str. 70—73).

Da jednom vidimo stanje nazalnih vokala u govoru naše zone, pa ćemo u zaključku, na osnovu rezultata moći da utvrdimo poreklo i vreme nastanka eventualne denazalizacije vokala i drugih novina u oblasti nazalnosti.

Malo pre smo utvrdili da je naš govor očuvao nazalnost vokala s izuzetkom vokala *e* koji se u našem govoru uglavnom javlja kao oralan glas, što nije usamljen slučaj u gegijskim govorima albanskog jezika (gegijski govori u Makedoniji i albanski govor Ulcinja potpuno su izgubili nazalnost). Evo primera zabeleženih u Orahovici, kraj Preševa: *u bã sahã°ti nãn* (već je devet sati); *me m'thãn mue* (meni reći); *do ta pini edhe njâ*? (popićete još jednu); *Azem e ka pas émnin* (Azem se zvao); *z'guxoj kurgjâ me prẽk* (ne smem ništa da taknem); *ni ãk emja* (oralno *e*); *kur t'ja lshõjm qénin* (oralno *e* umesto nazalnog).

Miratovce:

Jem' kãn (bili smo); *ish kãn* (bio je); *kemi edhe njâ* (imamo još jedno); *s'e lã* (ne dopuštam).

Ravnatovce:

Jam kãn (bio sam); *dhãn*; *kãn*; *thãn*; *a ã rrẽn*; *n'sỹ*: e livdoj *nẽr sỹ* (pohvalio ga je u njegovom prisustvu)

Crnotince:

Ven(d)i — oralno *e*; *kisha pãs nẽjt* (e oralno); *kur ã kãn* (kad je bio).

Šušaja

Jem'njã — jedno smo pleme; *nizet e pes* (*e* je oralno); *ã kãn*, *nuk ã kãn* (bio je, nije bio); *bânẽm ćka bânẽm* (uradismo što uradismo); *si t'bohen* (ovde se nazalno a javlja kao oralno *o*); *ã dhãn* (udala se); *pẽm s'kam shti*; *dhen* (oralno *e* — ovce); *ku e kena pãs* vendin (oralno *e* — gde nam je mesto bilo); *n'at budallijen tcme* (u svojoj budalaštini); *aị mull*; *ish kãn*; *bâhet gruni mỉr* (pšenica dobro rađa); *veçse me kãn me j ćit*; *n'kta venet e tã°n* (u našim krajevima); *n't shmãjt* — ulevo; *ish njã ma i r.* (bio je jedan mlađi); *a â pũn kjo* (koješta).

Samoljica:

Baba, mosi â plague (pošto je otac ranjen); *pe dĩ qi ã kãn* (znam da je bio); *ish kãn qeni i meçẽm* (oralno *e* — taj pas ji sin bio je uman); *nuk ãsht pũn dini* (neradi se o dinu); *ish bã tevdil* (prerušio se bio) *tẽsh e rãn* = *pũn e rãn* = težak posao·

Muhovce:

Asht! shu pi burgi; (*ni kãjk* (jednu pesmu); *ish pa kãn* (bejaše bio); *jâm kthie* (vratio sam se).

Jedna od osnovnih crta gegijskih govora albanskog jezika je nazalnost vokala; ova jezička osobina nastaje kada je u susedstvu vokala konsonant *n* odnosno *m*, *hânë* (mesec); *nânë* (mati); *rândë* (teško); *rândësi* (značaj, važnost); *mullí-ni* (iz latinskog *molinum*); *sỹ-sỹni*, tosk. *sy-syri*; *pêni*, tosk. *pë*, *pe-peri*, iz lat. *panum*, itd.

U govoru koji je predmet ispitivanja u ovom kratkom osvrtu, nazalnost vokala je sa izuzetkom vokala *e*, uglavnom dobro očuvana. Naš je utisak da je u našem govoru najdoslednije očuvana nazalnost vokala *a*, čiji je intenzitet malo smanjen, kao što je to slučaj uostalom sa svim gegijskim govorima govorne zone Kosova, delom i malisorskih govora severne Albanije.

Nas neobično jako interesuje kako i kada je došlo do denazalizacije vokala *e* u svim položajima; kosovski albanski govori ne poznaju tu novinu; ona nije poznata ni malisorskim govorima, pa ni drugim idiomima severne Albanije, upor. M. Lambertz, *Bericht über meine linguistischen Studien in Albanien von Mitte Mai bis Ende August* 1916, in Anzeiger der Akad. der Viss. in Wien; od istog autora, *Albanische Märchen*, 1922; Tagliavini, *Le parlate albanesi*; W. Cimochowski, *Le Dialecte de Dushmani*, Poznanj, 1951; J. Gjinari, *Vrejtja mbi të folmen e krahinave tëKrasniqes, Gashit e Bytyçit të rrethit tëTropojës, Buletin i Universitetit*, 1963/4; E. Lafe, *E folmja e Nikaj—Merturit, Studime filologjike*, 1964/3; Gjovalin Shkurtaj, *E folmja e Kastratit, Studime filologjike*, 1967/2; A. V. Desnickaja; *Albanski ezik i jego dialekti*, Leningrad, 1968. Doduše, poljski naučnik Cimohovski u svojoj monografiji donosi primere sa denazalizovanim vokalima: *kàma*, pl. *kàm-t* (noga); *pllãm* tosk. *pëllëmsë — lãn; lána*, tosk. *lëndë*, Cimochowski, *Le dialecte du Dushmani*, str. 59—60.

Denazalizaciju vokala nahodimo i u čitavom nizu gegijskih govora; za debarski govor upor. *Visaret e kombit*, sv. XIV, u zbirci *Fyelli i Dibrër*, u redakciji Haki Strmilija, i Gl. Elezovića, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XI 1950. Albanski govori u Makedoniji nisu nam, s neznatnim izuzecima, poznati, ali iz našeg opšteg poznavanja govora u zapadnoj Makedoniji jasno proizilazi odsutnost nazalnih vokala u njima, nasuprot najbližim i najsrodnijim govorima Ljume, Peškopije, Lure, Mirdite i Mata u kojima je nazalnost jedna od osnovnih crta njihovih (upor. *Buletin i Universitetit* Shtetëror të Tiranës 1963/4, str. 122; *Buletin*, 1962/2, str. 241). S tim u vezi, mi se ne možemo složiti sa profesorom Taljavinijem koji u govore sa denazalizovanim vokalima ubraja čak i idiome koji su predmet našeg razmatranja; izofona koju je italijanski naučnik povukao, Le parlate albanesi..., kojom obuhvata i albanske govore gornje Jablanice, na jugu Srbije i sve druge kosovske govore formira ustvari mnogo uži krug prostiranja. Ovde se bez ikakve sumnje radi o delabijalizovanju dugog vokala *a* kao i nosnog vokala *a* čiji je stepen nazalnosti smanjen, ali se nikako ne može prihvatiti mišljenje o potpunoj labijalizaciji navedenog oralnog odnosno nazalnog vokala *a*, što potvrđuju i govori u oblasti Preševa i Bujanovca, koji su u ovom radu privukli i našu pažnju.

4. Ovde bismo naveli nekoliko reči sa vokalima u nenaglašenom položaju. Gotovo sve gegijske govore prati osobina po kojoj nenaglašeni poluvokal odnosno redukovani vokal, kako je taj glas u savremenoj jezičkoj nauci dobio ime, potpuno nestao iz govora ove zone; ako i jeste tu i tamo očuvan, njegov izgovor nema onaj stepen muklosti kojom se inače odlikuje. Taj glas je otpao s krajnjeg položaja: *u bâ sahã°ti nãn*, u mesto *nândë, z'guxoj kurgjâ me prëk; kemi hi n'od (n'odë) me ma dhãn (dhanë); jem'kãn (kanë); beshk e madhe (beshkë, bjeshkë)*. I nenaglašeno *u* s krajnjeg sloga pokazuje tendenciju otpadanja, kao što to vidimo u reči: *kumblla* (kumbulla).

5. Glas *e* u slogu pod akcentom uglavnom dobro je očuvan, samo u određenim slučajevima prelazi u diftong, kao u rečima: *kie* (ke); plural od *kā* (vo) u našem govoru glasi *kie* (ke), qe — volovi; glas *e* je, u tom slučaju dugog kvantiteta. Vokal *e* u reči *qɛrshi* u nenaglašenom položaju depalatalizacijom pretvoren je u *u qurshi*). Mi ćemo se zadržati na poznatim pridevima u kojima umesto *y* (ü) ne samo u ovim govorima već i drugim gegijskim idiomima na Kosovu i drugde imamo vokal *i*: *hipi, zhdripi,* to su davnašnji primeri koje, kako rekosmo, nahodimo i u drugim gegijskim govorima, a i poreklo toga glasa u njima nije objašnjeno..

6. Složenost i isprepletenost oblika nameće nam da se nešto podrobnije dotaknemo i duže zadržimo na vokalu *y* (ü), koji je u Bujanovačkoj kotlini pomeren napred i sreće jedino *i*. Zna se pouzdano da depalatalizacija vokala *y*, nije, sem sporadično i u izuzetnim slučajevima, crta govora severne Albanije, niti pak arbanaških idioma kosovske govorne zone (N. Jokl, Vuks albanische Liedersammlung; Kujundžić, Rečnik; Mladenov, Balkan-Archiv; Tagliavini *La parlate albanesi*, 47). Doduše, palatalizacija labiopalatala *y* osobina je govora centralne Albanije (Mata, Mirdite, Ljume, Debra, i nekih govora zapadne Makedonije, — Lambertz, Bericht über meine linguistischen Studien, 1916; Albanische Märchen, Beč, 1922; Desnickaja, *Albanski jezik i njegovi dijalekti*, 1968; *Skok, Lingvistička proučavanja*, Godišnjak muzeja Južne Srbije, 1941; Instituti i folklorit, Folklor shqiptar, I — Proza popullore, II; Gl. Elezović, *Glasovne osobine arbanaškog dijalekta Debra i njegove okoline*, Južnoslovenski filolog, Bgd. 1950; Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, 1963/4, Studime filologjike, 1964/4.

Pomeranje labijalnog *y* (ü) prema prednjem delu jezika i palatalni izgovor njegov (*i*) zapazili smo u selu Samoljici, desno od autoputa, idući ka severu prema Bujanovcu, gde smo zapisali: *ati* (aty); *u kthin* (u kthyen) (vratiše se); *qish u dān* (qysh u dan); *gjinah, shiqtr, (gjynah, shyqyr)*; po *kqiri* (po *kqyri*) — posmatram; *veç për ti* (veç për ty) — samo za tebe); *kshir ti* (*kqyr ti* — pogledaj); *me kqir at mikin* (da vidimo onog prijatelja). U selima bliže Preševu, na pomenutu pojavu nismo nailazili, doduše u Šušanji čuo sam jedan jedini primer sa palatalnim *i* umesto običnog *y*: *n'krie tri vjet* (n'krye, në krye — posle tri godine). Slično stanje imamo u selu Trnovcu i svim drugim selima u okolini Bujanovca koja mu administrativno pripadaju, tako smo ovu pojavu našli u Muhovcu (alb. Muhoc); *kri (kry, krye)*; *di her* (dva puta); *kah sit* (syt, sytë); *babdjishi* (babgjyshi ded), *di muej, di vjet, t'misin breshkat* (t'mysim, të mbysim breshkat); *dirt* (dyrt dyert); *po rrokna me ti* (ty); *jam kthie (kthye)* — vratio sam se; me *māt* kryp (u izgovoru domaćice rodom iz Karačeva gde je ova pojava nepoznata). U vezi s ovom pojavom ostaje da se tačno utvrdi rasprostranjenost njena, što će po našem mišljenju olakšati utvrđivanje govornog tipa i njegovu dijalekatsku pripadnost.

7. Diftonzi i diftonške grupe

Da pogledamo stanje dvoglasnika i dvoglasničkih skupina u ovoj zoni arbanaških govora. U deset-dvanaest sela koja smo obišli stekli smo utisak da su diftonzi u dobrom delu očuvani, ali i da pokazuju osetnu tendenciju ka uprošćavanju ;da ima dosta kolebanja u njihovoj upotrebi. Moglo bi se možda reći da je njihova upotreba mnogo postojanija u izgovoru starijih generacija, a da ih je mlađi naraštaj umnogome uprostio; to će nam pokazati primeri: *edhe u kthye* (pa se vrati); *me*

m'thān mue (meni reći); *kryeforti* (tvrdoglav); *me ja çue* (odneti mu); *bje ūj aty* (kaplje voda tu); *me i marue niqind dyer* (da napravimo stotinu vrata); *le t'nie katuni* (neka dozna selo); *me fatue, po fatōjm* (da čestitatmo, čestitamo); *ni tjeter* (neko drugi); *ka shkue, kĕrcyelli*; *u idhnue*, (naljutio se; *na qite kerrin n'prrue* (kola si nam bacio u potok); *na z dishmi m'i rūjt* (mi ih nismo znali čuvati); *kemi me fitu* (zaradićemo); *n'promet i kallxum* (i kallxuem — uveče smo ga obavestili); *i bln aty dhlt* (doteraju koze). Primeri su zapisani u Orahovici — kraj Preševa: *n'dash i dūj, n'dash mos i dūj* (i duej).

Veoma je interesantno stanje dvoglasnika i dvoglasničkih skupina u selu Miratovcu, južno od Preševa, gde smo naišli na potpuno skraćivanje diftonga, pa i pravih diftonga koji su inače prisutni i tamo gde su ostali diftonzi asimilovani; to je dakle slučaj sa rečima u nominalnom i glagolskom sistemu; evo nekoliko primera: *pa mēl* (mjel), *a ven (a vjen), niqin e pes vet* (vjet), *bēshk e mâdhe* (velika gora — *bjēshk, bjeshkë*); *ata kan pēll* = pjellë); *qi kemi rrēdh (rrjedh, rrjedhë)*. Mi bismo u vezi s ovim primerima naveli još nekoliko drugih, ali iz zbirke — *Proza popullore*, I (II izdanje, Tirana, 1966) čiji treći deo čine priče zabeležene u Ljumi, Bicaju: *kur kish vu dorĕn n'mekĕr* (227); *gjali si shpoi pallĕn e hekrit kish dhetë vet (vjet)* — 226); *ven koha me grān dārk* (226) (vjen); *pse nuk ven (vjen) para bukĕs*; *t'parvemen, t'vemen e t'sivemen* (= parvjemen,...). Stanje diftonga je veoma neodređeno isto tako u Crnotincu, nedaleko od Preševa: *m'kăn rrethu (rrethue)* (opkolili su me); *qysh kena me kapĕrcye, lypka me* (e) *pushkatu* (pushkatue); *me rrogue*; *me kĕrken s'jâm takue* Moramo napomenuti da je pravi diftong *je* sasvim dobro očuvan u ovom selu i u drugim mestima ove zone: *asaj tjetrĕs*; u obližnjem selu Šušanji koje smo obišli stanje diftonga je nešto postojanije: *po m'doken dyqin para mue, pesthet vjet*; *po duhet me shkrue, me e shkrue, une kâm rrnue tri vjet*; *i kam harrue, dy vjet*; *jâm kthye pej mue*; *n'krie tri vjet*; *vjet ka qitun ajo zadruga*; *e kan mbjell, pi mue*; *ka mbjell, na ka vllaznue*. Možda su diftonzi u karadaškim selima postojaniji nego što je to slučaj u nižim predelima: *Po fōl me mue, allahi ta ruejt fllanikin*; *ka đēg e ka pjĕk* (palio i žario); *pĕr her t'par po niej*; *e mos me e ćue găt* (i da ne duljimo); *kishna mūjt me shkue*, mogao bih otići); *si jemi ćue si ari n'kâm, bjeshka ish ma zotni se rrâfshi*; *pa shkue me marr pare*; *ai duel i dyti*; *ty hjĕk*. U Samoljici stanje diftonga izgleda ovako: *pi ngoj, m'kan ngue, ti renin s'e kie* (od kĕ), *pes, gjasht vjet*; *allahi na ruejt* (sačuvaj nas bože); *baba mosi â plague, me shkue, kem 'pas nie*; *u lshue a*?; un s'i *kâm lshue kur Gjermant, pse po i thue*; *u pjekĕn me mue* (sreli su se sa mnom); *n'at zjarm*; *kish marr trishtim e ngasmi e e nxjermi* (prestravio se bio, pa smo potrčali i izbavili ga); *u kthin* (kthyen) *puna po bje,*: *u maruen di xhamia*. U Muhovcu zapisali smo ove primere: *kri* (krye), *por me mjekue, dirt* (dyert); *kur i kena maru*; *di muj*, (*di*, dy muej); *di vjet*; *filli* (fyelli), *kish pa plagu*; *âsht lshu pi burgi, jam kthie, sjellmi*; *rrugĕn mūjm na me maru*; *jemi dĕrmue*; *jam kthie*; *ni dele si t'bjen*.

Što se vokalskih skupina tiče, mislim da smo utvrdili da se one u govorima ove zone različno ponašaju, naime u nizinama, u Preševu, njegovoj i bujanovačkoj okolini kod vokalne skupine *ae* očuvan je prvi njen deo *(pse s'ja dhā, ti m'dhā)* sažimanjem dvoglasnika ae > *ā*; izuzetak čini arbanaški govor karadaških sela gde smo zapisali: *voe* (jaje), *po m'thae, ti m'thae* (ti mi reče), Očigledno je da razlog ovih fonetskih promena treba tražiti u položaju akcenta; naime ako je njegov udar u prvom delu vokalske skupine intenzivniji, a drugi je, da tako kažemo, zanemaren,

onda će ovaj u dogledno vreme potpuno izbledeti u izgovoru, i obrnuto, ako će akcenatska masa padati na drugi vokal, onda će se prvi početni vokal sažeti, kako će se to videti u sledećim primerima: *voe* > *vo*, ili obrnuto: *voe* > *ve*; *të rea* > *të rā*, *vajza të ra* (mlade devojke); *ngae* > *nga*: *ngē*.

8. Ima u govoru ove zone, kao uostalom i u drugim gegijskim idiomima susednih predela i glasovnih pojava u koje kao redovna crta ovog govora spada asimilacija konsonantske skupine *mb*, *nd u m*, odnosno *n*: *anej* (andej); *mlidhet* (mblidhet), *jâm mët* (jam mbetë); *n'disa vena* (vende), ali se nahodi i puni neasimilovani *oblik*: *mundet me pasun*; *kndena* (këndejna, këndej); *me kta katundart*.

Ima u našem govoru i slučajeva proteze, kao u ovim primerima: *ni shoq i jemi*; ali u njemu nahodimo i: *ni ćik e emja*; zatim *japin* (apin), *jap* (ap); u glagolskoj sistemi srećemo ovu pojavu: u prvom licu prezenta i imperfekta nastavak *im* — *dalim*, *shesim*, *kishim*, *qesim*, *shohim* zamenjuje se sa *mi*: *dalmi*, *shesmi*, *kishmi*, *qesmi*, *shohmi*, koji nastaje analoškim putem, zbog simetrije sa oblikom ličnog nastavka drugog lica plurala: *dilni*, *shihni*, *shitni*; zabeležili smo neke primere sa gubljenjem vokala na kraju reči: *jem'njâ*; *qi kem''rrēdh*; zatim zapisali smo neke primere sa sinkopiranim vokalom, a ta pojava nastaje kao posledica skraćivanja nenaglašenih vokala: *kashore*, *kashatë* (kafshore, kafshatë; kafshoj), *pej*, *pï (prej)*.

II. KONSONANTIZAM

9. Razmatranje konsonantizma počinjemo tretiranjem prednjonepčanih glasova *q* : *gj* i njihovih parnjaka *ç* : *xh*, tj. *ć* : *đ*; *č*: *dž*; još na početku moramo napomenuti da su ovi glasovi u govoru ovih predela za razliku od arbanaških idioma na Kosovu, veoma dobro očuvani. To su retki gegijski arbanaški govori u kojima su očuvana sva četiri reda navedenih glasova. Oni su se pored drugih okolnosti mogli održati i zahvaljujući njihovoj postojanosti i u govorima drugih jezika ovog pojasa i dela Balkanskog poluostrva: susedni makedonski govori vrlo su postojani i arhaični kad je u pitanju distinkcija između dva para ovih glasova; a srpski govori ovog područja ne znaju za mešanje pomenutih glasova.

Da se vratimo arbanaškom govoru ovog područja i da navedemo nekoliko primera za svaki red ovih glasova: *ni shoq* i *jemi* (jedan moj drug); *ja kish mājt qorri*; *po kqyr*; *nom ã beriqeti* (letina je dobro ponela); *i djakit ãsht atje*; *me qēth bletën*; *për qind*; *çka po lyp*; *shum ãsht e meçme* (= č); *do çika t'zoja* (= č); *e kena çeshmen*, *xhade* (dž) *për kët xhade (džade)* — po ovom putu; *n'idhnim t'hoxve u maruen di xhamia*; *mere shkopin e prishe xhamîn*; *bira e guxhavet na i thomi*; *prej gjânave* (= dj), *gjak për gjaki*. U selu Ranatovcu u Crnoj Gori nismo zapazili distinkciju između ovih vokala, tamo je već, verovatno pod uticajem susednih govora Kosova nastupilo i potpuno ovladalo mešanje navedenih glasova; naime u karadaškom području, verovatno u svim njegovim zaseocima razlike između dva para parnjaka više nema, tj. između *q* i *ç* (ć i č) i *gj* i *xh* (đ i dž). *Ktu na hupi đâja*, *ćysh jo*, *ka đēt shyqyr shehi*, većse me kãn me i *ćit*; *ka dēg e ka pjēk* (palio je i žario); *s'kishmi ćef me na pa kush*, *ma dinsa jân femnat*, *shoćja*, *jote*, *ather kish edhe kaćāk*.

U vezi sa stanjem pomenutih glasova u arbanaškom govoru ove zone, mi ne možemo a da ne izrazimo neslaganje sa mišljenjem bugarskog lingviste Mladenova (Balkan-Archiv, I, 57), koje podržava i italijanski naučnik Taljavini — *Le parlate*

albanesi, 1942, str. 51—52), navodeći za Preševo sledeće primere: *čen* (qen), *či* (qi, që), *džak* (gjak), *džarpën* (gjarpëni) *džasht* (gjashtë), *džims* (gjymsë).

Nema nikakve sumnje da je priroda ovih glasova dvojaka, naime meki glasovi su eksplozivni palatali tipa makedonskog *ќ*, *ѓ*, a njihovi parnjaci su po artikulaciji identični makedonskom *ć*, *č*, dok je to stanje u kosovskim idiomima poremećeno, tako da danas imamo svega dva tipa tih glasova: *ć*, *đ*, što se u dlaku poklapa sa stanjem tih glasova u srpskim govorima kosovske govorne teritorije (D. Barjaktarević, *Priština u govoru Srba starinaca*, str. 52; isti, govorne osobine Gnjilana, *Gjurmine albanologjike*, 2, 61—62; Ivan Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, N. Sad, 1955, str. 136; Mihailo Stevanović, *Đakovački govor*, *Dijalektološki zbornik*,*X I*, Beograd, 1950).

Vrlo je značajan čak i presudan za odnos i međusobni uticaj srpskog i albanskog zajednički život čak i simbioza više etničkih grupa u razvoju ovih glasova. Mislim da je mišljenje prof. Barjaktarevića bezrezervno prihvatljivo kad se radi o objašnjenju poremećaja koji je između njih nastao u toku razvoja dvaju jezika na ovom području, naime poremećaj i redukovanje ovih glasova u jedan par uslovljeni su međusobnim uticajem nosilaca jezika jednog etnikona na jezik drugog; u to više nema sumnje. No, kako je to konkretno teklo, bilo bi interesantno pokazati u konkretnim situacijama.

Što se albanskih govora kosovske govorne zone tiče, mi smo nedavno imali prilike da ispitujući osobine ovih govora utvrdimo (Gjurmime albanologjike, I (1962), III (1966) distinkciju pomenutih tipova okluziva koji potvrđuju bez svake sumnje strogu diferencijaciju palatalnih od nepalatalnih okluziva u ovom govornom pojasu do početka ovog stoleća; za arbanaški govor Đakovice podatke o očuvanju ovih glasova pruža *Vehbija* — delo Tahira-efendi Bošnjaka (1835) s početka XIX veka (I. Ajeti, *Najstariji dokument arbanaškog govora na Kosovu*, (pre toga studija je objavljena u posebnoj knjizi, u albanskom izdanju, Priština, 1960), Gjurmime albanologjike, I 1962; za govor Gjurakovca 30-tih godina prošloga veka potvrdu pruža zbirka narodnih pesama koje je zapisao vidoviti Vuk Karadžić od sveštenika Obadovića iz Peći, odnosno Đurakovca. Činjenica da je Vuk u pomenutoj zbirci pesama upotrebio dva tipa grafičkih znakova, potvrđuje dvojakost palatala u jeziku pomenute zbirke arbanaških pesama, s jedne strane *ќ*, *ѓ* i s druge *ć*, *đ* (*ć* : *đ*; *č* : *dž*). Paralelno očuvanje dvojakih palatalnih konsonanata u susednom đakovačkom govoru na početku ovoga veka, kako to pokazuje srpsko-arnautski rečnik Ljube Kujundžića sigurna je potvrda da je distinkcija ovih glasova u tom dijalektu potpuno osnovana. Sada to pokazuje i arbanaški govor preševskog i bujanovačkog područja. Za arbanaški govor Orahovačke kotline postojanje ovih glasova u početku ovog veka potvrda je „Divan" orahovačkog šejha Malićija, čiji smo jezik proučili u radu : O jeziku „Divana" šejha Malićija, Gjurmime albanologjike, III (1965—66).

Na kraju izlaganja, kao sumaran pregled onog što smo izneli, nužno bi bilo istaći da smo ovim pregledom i onim što se dotle znalo o tipovima ovih konsonanata u našem govoru, kao i u govorima kosovske jezičke oblasti, — pokazali razvojni put kojim su oni išli i hronološki poremećaj tih glasova u pojedinim arbanaškim idiomima. Međusobni uticaj arbanaškog i srpskog jezika imao je određenu ulogu u nastanku novih momenata u mešanju palatalnih okluziva i afrikata, kod svih arbanaških govora kosovske zone. I napokon, ako smo prihvatili međusobni odnos

i obostrani uticaj obadva jezika i na planu pomenutih konsonanata, lingvistu interesuje kakav je bio međusobni odnos i obim intenziteta koji su uslovili nastale promene pominjanih glasova jednog i drugog jezika.

Što se tiče promena ovih glasova u albanskim idiomima kosovskog govornog regiona, nama bar situacija je jasna; naša saznanja idu i u prošlost ovih govora i u tom svetlu vidimo stanje pominjanih glasova; suprotno tome za srpske govore ove zone nemamo, što se ovih glasova tiče, jasan istorijski pregled nastalih glasova, koji su se, kako smo se složili, od četiri svela u dva tipa; upravo zbog toga je veoma teško na to pitanje dati pouzdan odgovor.

10. U pogledu mediopalatalnog nazala *-nj* naš govor ne čini poseban izuzetak od ostalih govora kosovske zone, i nema naročitih razloga da se taj glas razmatra; no, da bismo utvrdili u kojoj je jezičkoj kategoriji našeg govora nastala kakva promena, što bi po našem mišljenju trebalo da se odnosi i na mnogo druge gegijske govore ovog i drugih regiona, mi ćemo se ovde s njime ukratko pozabaviti. Taj glas je u našem govoru uglavnom iščezao iz nekih kategorija, iz nominalnog sistema u krajnjem položaju, na primer: *zōj* (zonjë); *rrâj* (rranjë), *bāj* (banjë) i dr., dobro je očuvan u glagolskom sistemu, tj. kod kategorije glagola koji počinju ovim glasom: *njoh, njeh, njazoj*; zatim sva imena koja njime počinju: *njeri, njerk, njerkë, njolîë, i njomë*; kaže se *ni*, a ne *nji, një*, ali *njâ, njâni*.

U vezi s ovim mediopalatalnim nalazom moramo istaći da taj glas, suprotno mnogim govorima Kosova (Kujundžić, rečnik) nije podložan fonetskim promenama kao što je pretvaranje njegovo u — *ndj*; *njoh* = *ngjoh*; *njeh* > *ngjeh*; *i ngjomë (i ndjōm)* itd. Mislim da morano biti obazrivi kada iznosimo ovo mišljenje, pa se s tim u vezi ograđujemo od toga da išta tvrdimo za stanje toga glasa u govorima drugih moravskih predela; nismo sigurni za govor onih sela i onih mesta koja smo uz materijalnu potporu Narodnog muzeja u Vranju obišli u leto 1968. godine na čemu mu se najlepše zahvaljujemo.

11. Glas *h* je u dobrom delu gegijskih govora podložan promenama, a ima slučajeva da iščezne naročito u položaju krajnjeg sloga, zbog toga mislimo da je potrebno da se na nj ovde ukratko osvrnemo. Doduše, ni on u ovom govoru nema neko naročito ponašanje kojim bi odudarao od drugih gegijskih govora širih regiona, ali sama ta činjenica zaslužuje da se ovde istakne. Moglo bi se istaći kao zajednička osobina ovoga glasa koji ima šire okvire u gegijskim govorima, a to je da ovaj konsonant pokazuje tendenciju promene u bilabijalno *f* kada se nalazi ispred dentalnog *t*, na primer: *e kâm njōft, i ftoht* > *i ftoft, njohtim* > *njoftim*, a tu crtu srećemo, kako maločas rekosmo, u dobrom delu gegijskih govora.

Da nastavimo sa pregledom našeg glasa. On je inače dobro očuvan, posebno u položaju u početnom slogu reči: *do t'i rrehe* (pomlatiće ih); *po mēllim shum duhân*, Orahovica (selo do Preševa); *kur hiněm,*; *kemi hl' n'ōd* (kad uđosmo, ušli smo u odaju); *ather âsht kān koha*; *a pe sheh q'at hoxhěn* (vidiš li toga hodžu), *shoqja e ustahit* (majstorova supruga), *jân rahatu shti* (smirili su se sada), *hajde, si t'bâhen*; *edhe n'fūsh* (uspevaju i u niziji), *bâhet gruni mĺr* (žito uspeva dobro); *allahi ta ruejt fllanikin* (da ti bog poživi ostavu); *kur t'delni te shpia e Hasanit*; *shi po na duhet me rā°* (kiša nam treba); *edhe hina mrena*; *mirpo z'duhen kto me u pĕrdōr* (ne treba se time koristiti), *pse po t'guxon aị me hl'?* (što će ti smeti on da uđe); *pĕr me u fshēh* (da se sakrije); *s'po liftohet dōv e ilahl'* (ne ratuje se...), *aj ja grahi* (krenu on). U

dva primera naišli smo na pojavu gubljenja glasa *h* u položaju u krajnjem slogu; u artikulaciji toga glasa kada se nahodi u krajnjem slogu primećuje se znatna redukcija frikacije: *a i nje/h* (poznaješ li ih); *e tashti ajo s'po na nje/h* (pa sad ona ne poznaje nas).

Izgovor glasa *h* u arbanaškim govorima uglavnom je dobro očuvan i postojan je, ali se ne bi moglo sporiti tvrđenje da je u izvesnim idiomima, poglavito toskijskim, veoma nestabilan, upor. govor Korče, zatim Debra, potom Berata, Skrapara, Muzećeje i neka mesta u oblasti Oparija, pretežno ona koja naginju Korči. U govoru Semana frikativno *h* je u nekim položajima jako oslabljeno ili potpuno iščezlo (Buletin, 1957) 1; 1962/1, Jorgji Gjinari, Dialektologjia shqiptare, 37—38). Suprotno njima, gegijski govori, sa izuzetkom govora Debra i još po kojih drugih, imaju mnogo čvršću artikulaciju ovoga glasa, ali u njima nahodimo sporadično primere gubljenja frikativnog *h* (I. Ajeti, Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra, str. 49, 119). S tim u vezi, mislim da se nikako ne može prihvatiti tvrđenje pojedinih albanologa u čijim dijalekatskim tekstovima, odnosno jezičkim studijama albanskog nailazimo na ispadanje frikativnog *h* u rečima u kojima je on neophodan (J. Rrota, *Monumenti mâ i vjetri i gjuhës shqipe*, 1938, str. 13; Lj. Kujundžić, *Srpsko-arnautski rečnik*, Beograd, 1902; C. Tagliavini, *Le parlate albanesi*, *str.* 42). Taj se glas u nekim albanskim govorima Kosova javlja i tamo gde ga etimološki razlozi ne dopuštaju, na primer: *Hasim*, *Hasime*, umesto *Asim*, *Asime*; zatim *Heme*, *harushë*, čiji je izvorni izgovor bez glasa *h* na početku: *Eme*, *arushë*.

12. Naš govor koji je predmet ovog razmatranja ne pruža povoda da se posebno osvrnemo na likvidni konsonant *rr*, on je ovde vrlo postojan; njegov je parnjak meko *r*, a to dvojstvo likvidnih konsonanata *r*, *rr* odlika je arbanaškog glasovnog sistema. Mi ćemo se s ovim zadovoljiti, jer stvarne potrebe da se o tome nešto više kaže nema. To bismo isto rekli i za likvidne konsonante *l*, *ll*, tj. palatalno i velarno likvidno *l*, *ll*. U postojane glasove ovog govora spadaju i interdentalni spiranti *th* : *dh*.

A. SUGLASNIČKE SKUPINE I NJIHOVE PROMENE

Kako arbanaški govor ovog jezičkog područja nije do sada bio predmet posebnog ispitivanja, u arbanaškoj lingvistici je ostao nepoznat niz njegovih jezičkih osobina na koje ovom prilikom želimo da ukažemo.

13. Poznata glasovna skupina *kl*, *gl* koja je u toku razvoja arbanaških govora imala vrlo interesantan razvojni put, u govoru ovog jezičkog pojasa dospela je u svom razvoju do *k*, *g*, kao u većini gegijskih govora (Jokl, *Archivum Romanicum*, XXIV, 9, 10; Tagliavini, *Le parlate albanesi*, 50—57; Çabej, *Buletin* 1958/1; I. Ajeti, *Govor Arbanasa kod Zadra*, paragr. 65—66, isti, Pamje, 26—28; Jorgji Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, 38—39, 40; A. Desnickaja, *Alnbanski jezik i njegovi dijalekti*, Leningrad, 1968). Zamena davnašnje konsonantske grupe *kl*, *gl* čistim velarnim okluzivima jedna je od osnovnih distinktivnih osobina ovog i mnogo drugih gegijskih govora koja ih s nizom drugih karakteristika izdvaja u posebnu grupu govora; evo neki primeri: *e thej gunin* (udario se u koleno) — *gjuni* od *gluni*; *ish kān* (bio je — *ish klēnë*, *kjenë*, *qenë*); *gūh (gluhë*, *gjuhë)*. U ovom i srodnim gegijskim dijalektima ima pojava analoške depalatalizacije *kerr* (qerre), *me kēp*

— „šiti"; *kĕp-a* (crni luk); *kingj* (*qĕngj* ili *qingj*); *kie* plural od *kā* umesto *qē*; *kime* (qime); *me kĕsh* (*me qeshë*). Ovu pojavu nahodimo mnogo šire u govoru Đakovačke malesije (Nikaj — Mertur, Krasniće, Gaš, Bitić, Ljuma); ta glasovna izofona prodire u našu zemlju i obuhvata sve arbanaške govore Pokrajine Kosova; izofona te fonetske osobine izbila je u govore regiona koji proučavamo. Ako bismo imali smelosti da poklonimo poverenje izjavi domaćina jedne arbanaške kuće u selu Šušanji kod Preševa, da su starije generacije govorile: *kemi qĕn, qoft mir*, zatim *mistĕr* (misër) za kollomboq (kukuruz), i ako se oslonimo na neke sitnije jezičke osobenosti sintaksičke prirode: *pĭ mue*, koje odudaraju od govora preševske okoline, onda bismo, ne tvrdeći, mogli da kažemo da u Preševskoj i Bujanovačkoj dolini ima takvih jezičkih mrvica i crta koje su se kao fosili do danas održale i koje čine malo odstupanje od standardnog govora ove jezičke aree.

14. Konsonantske skupine *mb, nd* važe uvek kao arhaične crte govora u kome su očuvane, i u svakoj ovakvoj prilici ispitivači govora ih neophodno uzimaju u razmatranje. Evo nekoliko primera u kojima se ogleda stanje tih konsonatskih skupina u govoru ove jezičke zone: *n'disa vena* (vende); *mâ pĕrfuni* (pĕrfundi); *ka hi mrena* (mrenda); *le t'nie katuni* (katundi); *pamuk* (pambuk), *niqin e pĕs* (njiqind, njëqind); *s'ka mendu*; *kisha pās nĕjt* (ndejtë), *për qind*; *knđena*; *mundet me pasun*; *jena mbūsh*; *e kan mbjĕll*; *kush ka mbjĕll*; *ku e kena pās vendin*; *ashtu i vike vendi*; *po mlidhet* (po mblidhet); *dili e kqyri venat* (vendet); *ka marue* (mbarue), *kta venet e tā°n* (vendet); *edhe hina mrena* (mbrenda); *për her t'pā°r po niej* (ndiej); (Crna gora); *dhânrin* (dhândrin); *ti renin s'e kie* (rendin); *kem'pas nie* (ndie); *u maruen di xhamia* (u mbaruen).

U pogledu upotrebe ove skupine u našem govoru postoji veliko šarenilo i neujednačenost. Mogli bismo s tim u vezi istaći da je ona u ovom govoru najvećim delom uprošćena i da se nalazi na putu potpune asimilacije. Primeri očuvane konsonantske grupe ukazuju na proces u stalnom previranju, a neumitni zakoni dijalektike će i primere s očuvanim skupinama sutra glasovno uprostiti. Ali ne smemo smetnuti s uma činjenicu da na njihovu konzervaciju i održavanje čak i favorizovanje snažno utiče stabilizovanje i rasprostranjenje književnog jezika u kome su one neophodni deo glasovnog sistema arbanaškog jezika.

15. Ono što nas najviše interesuje u oblasti ovih konsonantskih skupina u govoru ove aree, to su grupe *tj, dj*, kojima se odlikuju maltene svi arbanaški govori ovog područja i šire idiomi gornjomoravske aree i drugih predela ovog regiona. Naime, ovde se radi o umekšavanju, odnosno o palatalizovanju te skupine u q (ć), odnosno *gj* (đ), uključujući i promenu tih eksplozivnih palatala u afrikate, o čemu je bilo reči napred u ovom osvrtu. Govor preševske oblasti je bez svake sumnje pošteđen ove inovacione osobine, ali se to ne bi moglo tvrditi za sela i ona mesta koja administrativno gravitiraju Bujanovcu. Da bi nam ova jezička crta ovog i mnogo drugih arbanaških govora bila jasnija, nužno je da ceo problem postavimo u šire okvire i damo mu širi značaj. Na Prvoj konferenciji albanoloških studija, Tirana, 1962), dijalektolog Bahri Beci je, govoreći o četiri fonetske novine centralnih gegijskih govora utvrdio geografsku rasptostranjenost ove jezičke osobine nekih gegijskih idioma. On je, naime, pokazao, a pre njega razmatrao italijanski naučnik C. Tagliavini, *Le parlate albanesi* da se ta crta pojavljuje u govorima Mata, Mirdite, na sever dopire do oblasti Puke, uključivši i tu oblast (Kabaš, Puka, Ćeret),

zatim se proteže u oblast Ljume i probivši se preko državne granice prostire u južne predele Kosova, izofona zatim skreće prema Debru, Gostivaru, Tetovu, Skopskoj kotlini i kumanovskom području arbanaških govora. Ova fonetska izofona ide dalje na sever i severoistok i obuhvata Kačanik, njegovu okolinu, Gnjilane i njegovu govornu areu. Za govore Gornjomoravske oblasti i Izmornika podatke pruža A. Urošević, *Gornja Morava i Izmornik*, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 51, 1935, gde doslovno kaže: „Zapaža se da je u govoru Arbanasa ovih oblastigotovo svuda izvršena palatalizacija, tako: *gjal* (djal), *gje* — (dje) — juče". Na pojavu umekšavanja pominjane konsonatske skupine, kako smo to napred pomenuli, ne nalazimo u govoru Preševa i njegove uže okoline. Međutim, ukoliko se dalje odmiče od preševske uže zone, utoliko se više sreće. Donosimo malo primera za ovu fonetsku pojavu: *s'po di ái dja°li*; *tjetri*; *ka dā°l ni djāl*; *ni tjeter*, *djemt e mi* (Orahovica); *teri gje* (đe) (Miratovce); *asaj tjetrës* (Crnotince); *ktyne djemve* (Šušanja); *ćeter*; *ka đēg e pjēk*; *n'e pać djāl* (Ranatovce — Crna gora); *rrishim aće n'Preshev*; *djem* (Samoljica), *ni đal (djal)*; *ana e đatht* (djathtë); *djāl* (Muhovce). Mislim da se iz ovih primera da zaključiti da ova osobina nije opšta pojava ni tamo gde se inače javlja; primeri ukazuju i na to da se ova crta počela javljati u početku u položaju ispred palatalnih vokala: *atje* > *aqe*; *djēg* > *gjeg*; *tjetër* > *qetër*; dok se *djal* žilavo opire i danas, premda se ta reč upotrebljava alternativno u dva oblika, umekšana *i* u prvobitnoj formi njenoj: *đalj*: *djal*.

Da u zaključku ovog poglavlja svedemo rezultate naših pogleda na pojedine probleme posebno na poslednju tačku u kojoj smo razmatrali pitanje umekšavanja pominjane konsonatske skupine.

Smatramo da se na osnovu ove osobine i nekih drugih crta govora ovog područja, može slobodno reći da se ceo ovaj region uključujući gnjilansku okolinu, predeo Preševa i Bujanovca, u jezičkom smislu, bar po nekim govornim crtama i pojavama uključuje u one arbanaške govore sa najsloženijom i najrazuđenijom fonetskom dinamikom. U taj tip govora centralno mesto zauzimaju govori Mata, Mirdite, Ljume, Debra sa predelima unutar granice i van nje, čiji govori pokazuju veliku podudarnost i sličnost sa gegijskim govorima zapadne Makedonije i kumanovske okoline. Nosioci ovih progresivnih i dinamičkih govora izmenili su u prilično meri realnu sliku govora ovog područja koji su predmet ovog razmatranja i koji su izazvali ne mali poremećaj u dobrom delu drugih govora ove aree poklapajući se sa malisorskim idiomima.

III. MORFOLOŠKE OSOBINE

16. U lingvističkoj nauci preovladalo je mišljenje da arbanaški jezik ima analitičku deklinacionu sistemu i da je u njemu izvršeno uprošćavanje i sinkretizovanje padežnih oblika (K. Sandfeld, *Linguistique Balkanique*, Paris, 1930; A. Belić, *Dijalekti istočne i južne Srbije*, Beograd, 1905; isti, *Galički dijalekat*, Beograd, 1935; Petar Skok, *J. Filolog*, XII; Selišćev, *Slavjanskoe naselenie v Albanii*, 1931; Pekmezi, *Grammatik* d. alb. Sprache, Beč, 1908; E. Çabej (*Hyrje në historinë e gjuhës shqipe* (I), Tirana 1960; Ivan Popović, *Geschichte* ders erbokroatischen Sprache, 1960).

Od osam padežnih oblika, koliko ih je bilo u praindoevropskom jeziku, arbanaški je očuvao šest. Ali i ovih šest padeža nemaju posebne oblike, već su se po formi izjednačili nominativ i akuzativ, zatim genitiv, dativ i ablativ jednine i množine ako se ima u vidu alternativna upotreba ablativa plurala imeničke neodređene forme; pa genitiv, dativ i ablativ jednine i množine imeničke neodređene deklinacije. Međutim, ova podudarnost imeničkih oblika lingvistički ne znači mnogo, jer su njihova značenja izdiferencirana.

17. Jedna od značajnijih inovacionih crta govora ove zone je, bez svake sumnje zamena nominalnog nastavka *u* članom *i* za određenu imeničku deklinaciju muškog roda na velarni konsonant *k, g*; evo primera za ovu inovacionu pojavu: *gjak për gjaki* (umesto — *gjaku*); *plaki*; *m'myti zhegi* (*zhegu*); *po e ngucin plakin* (*plakun*); *por plaki* (*plaku*), *te miki* (*miku*); ... *ta ruejt fllanikin* (*fllanikun*); *morri i malokit* (*malokut*); *Bajram begi* (*begu*); *âsht lshu pî burgi* (*burgu*); *kur del pî burgi (burgu)*; pored navedenih primera mi smo zapisali i ovde donosimo nekoliko reči sa krajnjim frikativnim glasom *h* koje umesto nominalnog nastavka *u* u ovom dijalektu dobijaju nastavak *i*. No, to nije osobina samo našeg govora, na njega nailazimo u ogromnom broju gegijskih govora, pa i onih koji u kategoriji muških imena sa krajnjim velarima *k, g* dobijaju član *u*. To je davnašnja pojava većine gegijskih govora, počev od Mata, zatim skadarska jezička oblast, svi malisorski govori, zatim Ljuma, arbanaški idiomi kosovske govorne zone i oni u Crnoj gori koji nedvosmisleno potvrđuju da u kategoriji imenica s krajnjim frikativom *h* od najstarijih vremena stoji član *i*. Na davninu te pojave ukazuje najstarije delo na arbanaškom jeziku — Trebnik Buzuka (XVI vek)... *Zotynë anshtë ënb anë të krahit djathë*; *vjen me fuqi të madhe e krahi i tî të zotnonjë*; za skadarsku oblast potvrde nalazimo u Jarnikovim pričama: *mrritne kto te shahi*, 334; *thotë shahi*; *i çon shahi*; i *hini friga shahit*; *se e marr un bajrakun;*... e *kishte nëj nji gjarpën maje nji fikut... ky bulku hypi n'kodër,... e iku* (343); za skadarsko jezičko područje Kristoforidhi u svom Rečniku donosi *krahi* do njega i *krahu* s napomenom da je drugi primer sa članom *u* uzeo iz jezičkih spisa Pjetra Bogdanija (XVII vek), u šta mi s pravom sumnjamo, jer je Bogdani nosilac arbanaških govora kako su se u XVII veku govorili u prizrenskoj, skadarskoj i malisorskoj jezičkoj zoni. Bashkimijev rečnik (1908) koji obuhvata leksičko blago skadarske jezičke oblasti, uglavnom Mirdite, donosi *krah-i*; u leksičkom prilogu svoje gramatike, Pekmezi je oblik *krahi* stavio između zagrada.

U matskom govoru, s jedne strane imamo: *besniku, bulku, plaku, uku*, ali *ahi, plehi, shehi* itd. (Buletin, 1963/2, str. 209). To stanje srećemo u malisorskom govoru i Dukađiniju, kako to pokazuje studija poljskog naučnika Cimochowskog, *Le dialecte de Dushmani*, Poznanj, 1951, koji je tamo zapisao *ah-i, krah-i*, ali miku, *shtegu, tregu* itd.

Što se govora kosovske zone tiče, mora se primetiti da je oslabljeno osećanje njihovih nosilaca za pravilan izgovor člana *u* u onoj kategoriji muških imenica s velarnim konsonantima *k, g* na kraju. Takav poremećaj nije potvrđen u spisima Pjetra Bogdanija iz XVII veka: *të jetë endë por së ndriiçmit gjakut s'Davidit*; *athue zogu gjithë* i *ngjyem*, 68; *pse âsht* i *kuq petëku yt*, 69...

U jezičkom spomeniku iz 1835., zvanom Vehbije (Poklon), pisanom arapskim pismom, premda je zbog manjkavosti odnosnog alfabeta vrlo teško utvrditi koji je

član upotrebljavan, mi se ipak, imajući u vidu arhaičnost đakovačkog govora s početka XIX veka, opredeljujemo za član *u* u pominjanoj imeničkoj kategoriji. Već na samom početku ovog veka u tom govoru se pojavljuje poremećaj (Lj. Kujundžić, *Srpsko-arnautski rečnik*; Tagliavini, *Le parlate albanesi*, 65).

Na osnovu najstarijih jezičkih izvora albanskog jezika zaključujemo da je kategorija muških imena sa finalnim velarima *k*, *g* i vokalima *a*, *i*, *e* u određenoj deklinacionoj formi, pogotovu na starijem stupnju razvoja, dobijala član *u*; danas se u navedenoj kategoriji imena nekih gegijskih govora, u koje spada i govor koji ispitujemo, pojavio i drugi oblik člana, nominalni nastavak *i*.

18. Ovde valja primetiti da naš govor karakteriše pojava koju nalazimo u onoj kategoriji muških imena sa krajnjim vokalom *i* pod akcentom, koja između teme i nastavka umeću jedno epentetsko *v* umesto člana, odnosno padežnog nastavka *u*: *shi-u*, *thi-u*, *i ri-u* > *shivi*, *thivi*, *i rivi*.

Što se tiče pojave konsonanta *v* u tom nizu muških imena nekih arbanaških govora, uglavnom onih koji se odlikuju progresivnom dinamikom glasovnog sistema, — ne možemo prihvatiti mišljenje o davnašnjem poreklu njegovu; to će biti skorašnja tvorevina uslovljena potrebom za otklanjanje hijata.

19. Muška imena tipa *Ali*, *Haxhi*, *Kadi*, umesto člana, odnosno nastavka *u* dobijaju *a*, dakle *Alia (Aliu)*, *Haxhia (Haxhiu)*, *kadia (kadiu)*, *Velia (Veliu)*, itd.

Imenice muškog roda i formiranje množine

20. Ovde je važno pomenuti formiranje množine one kategorije imenica muškog roda koje u pluralu dobrog dela arbanaških govora, posebno toskijskih, svršavaju na poluvokal kao oznaka plurala; u većini gegijskih govora u toj grupi nominalnog sistema arbanaškog nemamo poluvokal *ë*, već je on iščezao i oba broja fonetski svela su se u jedan oblik, pa se došlo u situaciju da se prosto više nije razlikovao pojam broja pomenute nominalne kategorije, što je u određenim situacijama dovodilo do nesporazuma i brkanja pojmova u govoru. Da bi se otklonile takve moguće situacije, jezičko osećanje nosilaca toga govora pribeglo je rešenju oslanjajući se na analogiju, tj. primenivši množinski oblik jedne druge kategorije imenica, na *a*, tipa: *derra*, *trima*, *burra*, *pusa*, — taj tip imenica muškog roda i danas u većini gegijskih govora pa i našeg govora ove zone množinu obrazuje na sledeći način: *doktor* — pl. *doktora*, *profesor-profesora*; *student-studenta*; *nëpunës-nëpunësa*, *civil--civila*; *shofer-shofera*; kako se vidi množina je dobijena pomoću nastavka *a* umesto *ë* (upor. E. Çabej, Buletin 1963/3).

21. U ovoj tački moramo razmatrati i pitanje jedne druge kategorije imenica muškog roda, to je grupa imenica koje u neodređenoj deklinaciji svršavaju na diftong, tipa *ftue*, *krue*, *përrue*, a u množini dobijaju nastavak *-j* (od starijeg *nj*), i glase: *ftoj*, *ftoje*, *kroj*, *kroje*, *përroje*, *përrenj* itd., ali je interesantno formiranje određene deklinacije njihove. To je malobrojan niz imenica muškog roda sa starim nominalnim nastavkom *-ōn*; i te imenice nemaju jedinstvenu određenu deklinaciju u arbanaškom jeziku. Da se objasnimo, naš govor zajedno sa idiomima Arbanasa na Kosovu, malisorski govori severne Albanije, skadarski, govori Arbanasa Crnogorske krajine, i na istok izofona dopire do Mata; kategorija muških imenica sa starom temom na *-on*, imaju ovu deklinaciju

Neodređena deklinacija		Određena deklinacija	
nom.	krue	nom.	kroni
gen. dat. ablat.(i, e)	kroni	gen. dat. abl.č(i, e)	kronit
akuz.	krue	akuz.	kronin

Govori Mata, zatim gegijski idiomi Arbanasa zapadne Makedonije, potom oni gegijski govori koji se protežu do okoline Kumanova, u pominjanoj nominalnoj kategoriji poprilično se razlikuju od odnosnih oblika drugih govora.

	Neodređena deklinacija	Određena deklinacija
nominativ	krue, krua	kroi
genitiv, dativ, ablativ (i, e)	kroi	(i, e) kroit
akuzativ	krue, krua	kruen, kruan

Razmatrajući pitanje diftonga u arbanaškom, bečki albanolog Norbert Jokl Indogermanische Forschungen, 49—50), — dotakao se i problema pominjane nominalne kategorije i pitanje razrešio na ovaj način; naime, on zastupa mišljenje da su *kroi, ftoi, përroi* nominativni oblici određene deklinacije, a da su forme *kroni ftoni, përroni* kosi padeži genitiva, dativa i ablativa neodređene deklinacije; to su, kako Jokl smatra, oblici svih arbanaških govora, toskijskih i gegijskih, bez razlike. U toku razvoja arbanaškog i njegovih govora nastale su promene u tom smislu, što je zajednički oblik *përroi, ftoi, kroi* — nominativ određene deklinacije, u toskiskim govorima i delu gegijskih idioma odomaćen i ustaljen kao opšta forma kosih padeža neodređene deklinacije, a da su oblici ranije neodređene deklinacije *ftoni, përroni, kroni* poslužili za formiranje nominativa određene deklinacije u onom tipu gegijskih govora, kako smo maločas izložili (N. Jokl, Zur Geschichte des Albanischen Diphtongs *-ua, ue*, Indogermanische Forschungen, 49—50). Premda uvažavamo mišljenje bečkog lingviste — jednog od najvećih albanologa ovoga veka, dopustićemo sebi skromnost da u objašnjenju ovog pitanja ipak pođemo drugim putem. Nama izgleda da je mnogo realnije i prihvatljivije ovo tumačenje, naime, kao što je poznato u arbanaškom imamo brojniju kategoriju muških imena sa arhaičnom temom na nazalni konsonant *n* ispred kojeg stoji jedan od sledećih vokala: *a, e, i, u, y*, kao u rečima: *shullâ-ni*, tosk. *shullë-ri*; *pê-ni*, (konac), — tosk. *pë, pe-ri*; *mullî-ni*, tosk. *mulli-ri*, itd. Imajući u vidu ovaj tip oblika pomenute nominalne kategorije, mi smo skloni da pojavu *n* u imenicama tipa, *ftue-ftoni*; *krue-kroni*; *përrue-përroni* u delu gegijskih govora potražimo u tipu imenica: *shullâ-ni, sŷ-ni, mullĭ-ni* itd. koja je u određenom vremenskom periodu prešla u tip imenica na diftong, odnosno na stari nominalni nastavak *-on* tipa *ftue-ftoni*.

B. GLAGOLI

22. U glagolskom sistemu našeg govora nastala su neznatna odstupanja od odnosnih glagolskih oblika književnog jezika. U glagolima *mi* — kategorije pored *kemi*, srećemo *kena: e kena çeshmen*; *ku e kena pās vendin.*

U grupi glagola na konsonant *s* (t): *mas, mat, mat, masim, matni, masin*; *mĕrzis, merzit, mĕrzit, mĕrzisim, mĕrzitni, merzisin*, nahodimo *merziti*, oblik prvog lica singulara prezenta indikativa uslovljen analoškim uticajem odnosne kategorije;

drugo lice prezenta glasi *mërzit, aị mërzit*; zatim od *flas*, 1. lice prezenta indikativa glasi *foli, ti fōl, aị fōl, na folmi, ju folni, ata folin*; u tu grupu smešten je i glagol *rrah:* un *rrehi*, ti *rrēh*, *aị rrēh*, na *rrehmi*, ju *rrehni*, ata *rrehin*. Novina je u tome što su pomenuti glagoli dobili produženje glagolske osnove u prvom licu singulara prezenta indikativa; dok je drugo i treće lice izmenjeno u toliko što je produžni nastavak iščezao, ali su ti oblici u zamenu za to dobili u kvantitetu vokala pomenutih nastavaka: *rrehi*, 2. i 3. lice singulara nekada je glasilo *rrehën*, a danas *rrēh*.

Produžni nastavak oblika singulara pominjane kategorije glagola nije ograničen na mali broj arbanaških govora: pored dobrog dela gegijskih govora produžne oblike singulara određene glagolske kategorije srećemo delom i u toskijskim idiomima albanskog jezika. Za tu crtu znaju arbanaški govori u južnoj Italiji, upor. Emanuele Giordano, *Fjalor i Arbëreshve t'Itzlisë* — Dizionario degli Albanesi d'Italia, Bari, 1963. Ovo je osobina, kako to maločas rekosmo, jednog dela gegijskih govora, uglavnom idioma severne Albanije, u koje uključujemo severo-zapadne gegijske govore, zatim govore Albanaca Kosova zajedno sa govorom ove zone koju ispitujemo; s tim u vezi morali bismo napomenuti da između jezika Buzukova Trebnika i kosovskih govora, potom govorne zone severne Albanije, postoji neznatna razlika u tome što im prezentski nastavci 2. i 3. lica nisu jednaki, već se oni u jeziku Trebnika javljaju s produženim nastavcima u 2. i 3. licu: *ën, ën*, a toga nema u kosovskim govorima, govorima oblasti severne Albanije i idiomima naše aree, već se u njima u zamenu za to javlja promena u kvantitetu vokala pomenutih nastavaka: u (un) *çeli, ti çēl aị çēl*, Buzuku: *u çelinj, ti çelën, ai çelën*, čiji se oblici u dlaku podudaraju s odnosnim formama koje nahodimo u arbanaškim govorima Briske i Šestane, u Crnoj Gori, u govoru Arbanasa kod Zadra, upor. I. Ajeti, *Istorijski razvitak govora Arbanasa kod Zadra*, u kojima nalazimo ove oblike:

Briska — Šestani	Arbaneški govor kod Zadra
1. *un ikinj, iki*	1. *un kapi,*
ti ikën	*ti kapën*
aị ikën;	*aị kapën*
2. *kapinj, kapi*	2. *tres*
kapën	*tretën*
kapën	*tretën*
3. *pres*	3. *mbes*
pritën	*mbetën*
pritën	*mbetën*
4. *hipi*	
hipën	
hipën	

24. U vezi s prezentom konjunktiva valja napomenuti da je govor ove zone očuvao i oblik trećeg lica singulara konjunktiva, što nije slučaj sa ogromnim delom gegijskih govora jezičke zone severne Albanije, idioma kosovske oblasti, u kojima je osećaj za pravilnu upotrebu ovog oblika poremećen i pomućen; evo kako oni glase u govoru preševske i bujanovačke zone: *le t'rrie* (neka ostane); *le ta kqyre* (le ta këqyrë, le ta këqyri); *le t'shkoje*; *t'knoje* (këndojë), *le t'puushoje*. Ovi su

primeri zabeleženi u Preševskoj i Bujanovačkoj kotlini, međutim, u obližnjim selima Crne gore 3. lice konjunktiva jednine zamenjeno je množinskim oblikom odnosnog vremena: *le t'thōn -i i ka dhimt*; *shka t'dōn le t'jēn aị* (shka t'dojë le t'jetë ai); *kush ta dōn* (kush ta dojë).

Zna se pouzdano da to nije tako skorašnja pojava nekih gegijskih govora u koje ubrajamo ne samo albanske govore kosovskog jezičkog područja, već i skadarske i malisorske idiome. U pogledu njenog geografskog rasprostiranja imamo prilično jasnu situaciju: srećemo je na strogo određenom terenu, njena izogrosa pruža se do Ljume, Mata ne prelazeći njihove granice, obuhvata predele, kako maločas pomenusmo, skadarskog područja i malisorskih govora, pa se proteže, prelazeći državnu granicu u kosovsku jezičku areu, po svoj se prostire i dopire u predele gnjilanskih govora (Jarnik, Zur Albanischen Sprachenkunde; Cimochowski, *Le Dalecte de Dushmani*; *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XI, 1950; I. Ajeti, *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, 1961; *Pamje*, 1960.; Jorgji Gjinari, *Vërejtje mbi të folmen e krahinave tëKrasniqes*, *Gashit e Bytyçit të rrethit të Tropojës*, Buletin, 1963/4; Gjovalin Shkurtaj, *E folmja e Kastratit*, Buletin, 1967/2; L. Muljaku, *Govor Arbanasa Šalje*.

IMPERFEKAT

25. U govoru ove jezičke aree srećemo jedino oblike sigmatskog imperfekta: *mujshna*, *mujshe*, *mujke*, *mujshmi*, *mujshi*, *mujshin*; *vishim me pā*; *bajke vaki*; *shkojshmi* (umesto shkojshim).

Pasivni oblici imperfekta formiraju se na taj način što se oblicima imperfekta indikativa dodaje pronominalna rečca *u*: *u veshshim*; *nuk shitna* — oblik je prezenta pasiva 1. lica jednine umesto *shitemi*. U Šušanji zapisali smo oblik *kesheshin me neve* — a to je oblik imperfekta pasiva, mnogo običniji u dobrom delu gegijskih govora.

AORIST

26. U oblicima aorista naših govora nahodimo neznatne promene, pa ćemo neke od njih ovde doneti: *e thej gunin* (e theu); pored pravilnog oblika *u dān* srećemo i *u dajtĕn at nāt*; a njeve: *nita*; *bânĕn çka bânĕn (bânë)* inače zabeležili smo još: *si na rroķĕn kur erdhĕn*; *ja ndova* (vendoj), *vendova*); *kur na qitĕn*; *i hina mrena*; *m'thae*, *m'thae ti*.

FUTUR

27. U našem govoru nailazili smo na oba oblika futura: *do ta pini edhe njâ*; *do t'shkoj*; *do t'i rrehe ai*; *keni me bājt*; *kemi me fitu*; *nuk ka ai me m'msu*. Na osnovu goreizloženog vidi se da ne odgovara stvarnom stanju stvari tvrđenje pojedinih gramatičara da se navodno samo u toskijskim govorima upotrebljava futur sa *do* + konjunktiv, a da je u gegijskim idiomima poznat jedino futurski oblik sa *kam* + + infinitiv: *kam me fitu*; *kam me msu*; *kemi me bājt*.

Nećemo se ovde dugo zadržavati na tako mnogo diskutovanom pitanju porekla futurskih oblika. Interesantno je, na primer, primetiti da se futurski oblik *kam* i infinitiv u dlaku podudara s načinom kako se buduće vreme iskazuje u

romanskim jezicima: lavorerо́ = lavorare + ho; franc. j'écrirai = écrire j'ai, s tom razlikom što je u romanskim jezicima pomoćni glagoli na kraju, dok je on u albanskom na početku. Preovladava ipak mišljenje da je oblik s *do* i konjunktivom skorašnja tvorevina nastala pod neposrednim uticajem grčkog jezika i prodrla u bugarski, srpskohrvatske govore i rumunski jezik. To potvrđuje da se albanski jezik razvijao u sferi zapadnog i istočnog indoevropskog jezičkog područja. Naši zapisani primeri u govoru Preševske i Bujanovačke kotline ukazuju na činjenicu da i svi gegijski govori znaju, i to veoma dobro, za futursko obrazovanje s *do* + konjunktiv, koje se bez razloga smatra odlikom samo toskijskih govora albanskog jezika.

28. Kod obrazovanja oblika perfekta ima kolebanja u upotrebi određenog pomoćnog glagola; u obrazovanju perfekta dakle čas se upotrebljava jedan čas drugi pomoćni glagol: *ka shku, ka ārdh*; *ku ã kān*; *ishin ardhën* (pluskvamperfekat).

Valjalo bi napomenuti da se dvojstvo pomoćnih glagola upotrebljava samo kad se radi o neprelaznim glagolima: *dal (me dalë)*; *shkoj* (me *shkue* — otići); *jam* (me qenë — biti).

Smatra se da je upotreba pomoćnog glagola *jam* u perfektivnim vremenima *(jam kãn; jam shkue; jam ārdh)* — nastala pod uticajem srpskih govora.

Résumé

PRINCIPALES PROPRIÉTÉS LINGUISTIQUES DU PARLER DES ALBANIAS DES ENVIRONS DE PREŠEVO ET DE BUJANOVAC

Se basant sur ses recherches personnelles des propriétés linguistiques des Albanais de la zone des parlers de Preševo et de Bujanovac qu'il avait faites pendant l'été de l'année 1967, l'auteur communique ses considérations linguistiques de ce parler qui appartient au groupe guègue des parlers albanais. Il formule ses considérations en observations suivantes des problèmes et des phénomènes: I. Propriétés phonétiques, comprenant le systême de vocaux la place de l'accent dans le mot; la nasalité des vocaux; les vocaux dans la position non accentuée; le son e dans la syllabe accentuée; la voyelle y (ü); les diphtongues et les groupes de diphtongues; l'assimilation des groupes de consonnes mb, nd en m resp. en n. Dans la section II. Le consonnantisme il traite d'abord les sons palataux antérieurs q: dj et leurs pairs ç: xh et condsidère ensuite le nasal médiopalatal nj. Il considère particulièrement le son h et mentionne également la consonne liquide rr ainsi que l, ll. Dans un chapitre spécial sont considérés les groupes de consonnes et leurs changements et tout particulièrement les groupes de sons kl, gl, et ensuite les groupes de consonnes mn, nd et les groupes tj, dj. A la fin, l'auteur parle des propriétés morphologiques du parler de ce groupe de population, considérant avec une attention spéciale les substantifs masoulins et la formation du pluriel. On examine particulièrement les verbes et l'on élucide spécialement l'imparfait et ensuite l'aoriste et le futur.

Dr I. Ajeti

ДР ОЛИВЕРА МЛАДЕНОВИЋ

БОРА СТАНКОВИЋ И ОРСКА ТРАДИЦИЈА

Ово није први пут да се у делима Боре Станковића са посебном пажњом разматрају места која се односе на игру и музику старога Врања. То су већ учиниле сестре Јанковић говорећи о врањским играма,[1] А. Гојковић — о музичким инструментима,[2] В. Јовичић — о песми и певању,[3] ово тек да поменем само неколико радова о овој теми. Ипак, покушаћу да поново осветлим низ појединости, можда мање запажених, у делима Боре Станковића, које показују ауторов однос према орској традицији уопште, као грађи за књижевно дело, а исто тако могу послужити као извор за познавање народних игара Врања и околине у другој половини прошлога века. То је време пре и после 1878, „турско" и „српско", време из баба Златиних прича о прошлости и време Бориног детињства и младости — онај узбуркани период у коме су не само померене границе Србије до Ристовца, него су се измениле економске прилике и друштвени односи, као што је то већ показао П. Костић.[4]

Том истом периоду припадају игре забележене у књизи Краљевина Србија М. Ђ. Милићевића, која је изишла 1884, дакле само неколико година по ослобођењу Врања од Турака. По Милићевићу, у врањском округу „игре колске најобичније зову се: **Четворка, Србијанка, Чачанка, Ситниш, Вртешка, Осмача, Корча, Потрбушка, Влахиња, Арнаутка, Шано, душо**".[5] Мада доста површна, ова информација је интересантна: поред домаћих сеоских игара ту су већ и „нове" игре, донесене из предратне Србије; од данас типичних врањских игара само су две: **Шано, душо** и **Корча**.[6] Кад се овај списак упореди са списком назива

1. Љубица и Даница С. Јанковић, *Народне игре* VI, Београд, 1951, стр. 142 — 154.

2. Адријана Гојковић, *Народни музички инструменти у делима Боре Станковића*, Врањски гласник, I, Врање, 1965, стр. 209 — 214.

3. Владимир Јовичић, *Песма и певање у књижевном делу Борисава Станковића*, Летопис Матице српске, новембар 1969, стр. 545 — 554.

4. Предраг Костић, *Бора Станковић*, изд. „Нолит", Београд, 1956.

5. Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, стр. 330.

6. Говорећи о народним играма у прешевској области, Јован Хаџивасиљевић каже да је ***Корча*** „најимпозантније оро за посматрача, а најтеже за играча" *(Јужна Србија*, II, Београд, 1913, стр. 351). Опис игре: Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре*, Ш, Београд, 1939, бр. 11.

игара на основу Станковићевих дела, види се колико је овај други, што се тиче Врања, разноврснији, богатији, аутентичнији. Али, не ради се само о броју игара нити о њиховим називима, већ о игрању уопште, његовом месту и улози у друштвеном животу средине коју Бора Станковић у свом књижевном делу приказује.

1.

Тачно је речено да је у Станковићевој драми песма „њен конститутивни део"; али, ако је „песма не само најприкладнија већ и најпотпунији начин интимног изражавања живота, у коме је тако много забрана и покорности",[7] мирне душе се може тврдити да је игра, нарочито ако је праћена песмом, израз унутрашњег живота не само појединаца него и читаве заједнице којој они припадају по полу, по узрасту, по социјалном положају. Врањанац и рођени уметник, Бора Станковић је са изванредним осећањем за детаљ у игру уводио цело своје Врање: „Божје људе", свираче — Цигане и играчице — чочеке, периферијске баштоване, „скоротечнике" и њихове братственике из планинских села, домаће занатлије и трговце, чорбаџије и хаџије, заједно са турским беговима. Од њих свако на свој начин игром живи: да своје страсти смири или их распали, или да, чувајући старе орске обичаје, истакне углед, свој и своје класе.

У Борином свету као да нема личности која не уме да игра. Игра је одиста саставни део живота, нешто што се само по себи подразумева. Да је научи, дечак се, мада непожељан, меша међу искусне играче и очима од њих мајсторство краде; девојчица се у дубини баште састаје са другарицама, не толико да играју до миле воље, колико да под руководством неке старије искусне играчице, обично удате жене, уз пратњу тепсије место даира и шољица од кафе место чампара, и још више уз песму, савладају све финесе играња, како би на саборима и свадбама, а пре свега на својој свадби, у игри наступиле без грешке, онако како традиција налаже.

Бора Станковић добро разликује колективну игру — **оро** од појединачне. Он понекад каже и **коло,** чак и у истој приповеци меша термине **оро** и **коло,** али ако се боље загледа, видеће се да је **коло** више везано за новији период или за београдску средину, а **оро** само за Врање. Иако је јасно да је **оро** отворена кружна формација, Станковић нема одговарајући израз за првога играча (нпр. **ороводац, орација)** већ га назива **коловођа** док уопште не помиње последњег играча у ору. По своме саставу оро може да буде **женско** или **мушко,** али је већ у доба Борине младости у Врању најчешће било **мешовито**, само се добро пазило који ће га пол повести. На пример, уочи свадбе у девојачкој кући, прву игру ће повести будућа таштa, за њом ће се ухватити удате жене па остали. Када то **Прво оро** прође, хвата се млађарија, коловође су мушкарци, као

7. В. Јовичић, нав. чланак, стр. 545.

и на обичним игранкама; они могу чак и да плате свирачима а да оро поведе девојка. Исто тако, на самој свадби, после вечере, дизали су се старојко и други ожењени људи да заиграју. „Жене то једва дочекаше и истрчаше из куће, сада, тобож, само да гледају, а после ће се већ и оне ухватити у оро".[8] У старом Врању се знало: оне ће се ухватити једна до друге у другом делу ора, а тек у новије време потражиће место између играча.

Оро је главна „проводња" на сабору, свадби или слави, нарочито за девојке. Сабор је најшири скуп, прилика да се покаже пред светом. То су знали хаџи-Трифунови, све до Софке, као што је то знала и бедна биљарица, чији је велики, недостижни сан био „да и она као све, прве, најбогатије девојке у њеном селу пође на сабор. У волујским колима, покривеним лепим ћилимом, а она у колима, око ње умешене пите, панице, она обучена у нову, везену футу, с парама на прсима . . . Па да тако шарено, лепо, да оде на сабор, па да тамо игра, игра".[9] Све то, осим уживања у игри, имала је Јовчина кћи Наца, која је на сабору код манастира Св. Пантелеја „сама у соби конака, накићена, сва у дукатима, гледала кроз прозор доле, у сабор, ора, весеље".[10] Али, зар нису и Нушку родитељи довели да се „проведе" гледајући преко зида свадбено весеље у комшијској кући? А свадбе су најлепше прилике за играње и младих и старијих, али не игра се баш на свакој свадби, не зато што не би била „права, велика, што траје четири дана" већ: кад удовац удовицу узима, свирача нема! Друга је ствар ако се девојка удаје за удовца, као Аница. На њеној свадби је било свирача, играло се чак и завршно свадбено **Шарено оро.** „И Аница је била у колу, на најлепшем месту, и с девером играла".[11] Разуме се, у Врању се играло и у другим приликама, нарочито о празницима, али су славе биле нешто посебно: затворене свечаности Интимна породична весеља, одабрана по учесницима, ограничена по простору, па на њима главно место не припада ору већ другим облицима игара.

Места за играње су такође разноврсна: за домаћинске људе — гостинске собе у кући, за бећаре — ханови и кафане, а ако се игра напољу, што је најчешћи случај, онда травнате манастирске порте и пространа дворишта. У једном од њих, уочи Софкине свадбе, „оро никако није престајало. Све се јаче шири, развија. Поче да опасује сву кућу и пуни цело двориште. Већ су околни комшијски зидови начичкани суседима, особито девојкама које су доведене да тако преко зида гледају Софкину свадбу. На капији улаз је већ био закрчен. Већ и туђи момци из целе вароши почели су да долазе и хватају се у оро".[12] Ова лепа сли-

8. Борисав Станковић, *Сабрана дела,* I, изд. „Просвета", Београд, 1956, стр. 142. Сви даљи цитати из Станковићевих дела су из овог издања, са назнаком само књге и стране.
9. II, 132 *(Биљарица).*
10. I, 624 *(Јовча).*
11. I, 524 *(Покојникова жена).*
12. I, 142 *(Нечиста крв).*

ка, као из **Илијаде,**[13] узгред речено, показује да и „туђи момци", они који не спадају у званице, имају приступа у свадбено оро. Па и то Бора Станковић не каже случајно. Јер и младиће из других махала треба упознати, а треба и старији да их у ору несметано оцене, као што се и девојке у ору критички посматрају.

Ма каква била, играпка се не може замислити без добрих свирача. У делима Боре Станковића поред свирача на појединим инструментима помињу се два инструментална састава оријенталног порекла: чалгије и зурле са бубњем. Свирка је одговоран посао, за који грнетар Алил, на газда Маркову примедбу: „Алиле, бре, земља да игра тако да свириш!" самоуверено одговара: „Газда Марко, свирка моја — образ мој!"[14] Из многобројних примера види се да је Бора Станковић сматрао правом врањском свирком само чалгије, Алилову грнету и Мусину шупељку, и да их је јасно одвајао од сеоске свирке, бучне и продорне — зурли и бубњева, за које често, готово као неку формулу, употребљава израз: пиште зурле, бубњеви бију. Већ ове разлике у музичкој пратњи ора допринеле су у доброј мери да се осете разлике између традиционалних стилова градских и сеоских играча. Међутим, неће проћи много времена па ће са силним продором сеоског живља у Врање, зурле истиснути чалгије. Већ је М. Ђ. Милићевић забележио да се **Арнаутка** и **Шано, душо** играју „уз гоч (бубањ)", а још касније лимени инструменти ће заменити зурле, што је на одређен начин утицало и на игре. Борино сведочансвто је аутентично и, уверићемо се, врло импресивно. Али, кад је већ реч о музичкој пратњи игара, не треба заборавити ни чампаре на рукама чочека ни даира, а то нису само инструменти професионалних играчица него и младих Врањанки које се забављају у затвореном кругу. О сличним забавама говори и једно место из чувеног Миткиног монолога о путовању кроз Косово: „А из сарају и башче, куде младе жене и девојке око шедрвани на месечини оро играв, грнета свири, дајре се чује и песма".[15] Да, и песма прати игру, и то песма самих учесника у ору. То није само **Шано, душо** и **Мемете,** за које Бора Станковић каже да се играју и певају, па чак и читаве текстове наводи,[16] него су орског порекла и оне песме које Коштана пева, међу њима неке старинске а неке, за време које Бора назива „садашњост" новије **(Дуде, Крај Вардар ми седеше).**[17]

Песма се интензивно доживљава, па се често слушалац поистовећује са јунаком песме, а то није ни чудно када се зна да су многе народне песме постале на основу стварних догађаја, као лирске анегдоте.[18] Тако хаџи,Тома, слушајући Коштанину песму о даскалици, вели: „Није то Стојан, већ сам ја то био. Ја, хаџи-Тома! За мене је она певана". И

---

13. Хомерова *Илијада,* XVIII певање.
14. I, 154 *(Нечиста крв).*
15. II, 206 *(Коштана).*
16. II, 172 *(Коштана),* 987 'II *(Ташана).*
17. II, 192, 183 *(Коштана),*
18. „Чим се што од општег интереса догоди, одмах се *извади песна",* J. Хаџивасиљевић, нав. дело, I, стр. 353.

Коштана послушно мења и уместо „Стојан, хаџи-Даскалов", пева „Тома, хаџи-Даскалов". Митка на исти начин реагује. Коштана пева „Отвори ми, бело Ленче, вратанца", а он упада: „Никад ми не отвори! И никад гу не виде!".[19] Ни просјак Бекче, „пијан и завађен, не може да пева без коментара „Катаринче, девојче, ајде да се земаме!" јер слушкиња Стана сама за себе мрмља: „Ех, келеш, и ти ће неког да земаш, а ни чакшире немаш!"[20] Сви тако примају песму, упијају је у себе, сваку реч мере личним аршином.

У делима Боре Станковића истраживач ће наћи читав низ игара, било да су дати називи било да су наведене песме за које се са сигурношћу може тврдити да су орске: **Бело Ленче, Дуде, Даскалица, Катаринче, девојче, Крај Вардар ми седеше, Мемете, Шано, душо, Шарена чешма.** Ора уз пратњу чалгија су **Тешко оро, Чочек аваси** и свадбене игре **Прво оро, Младожењско оро** и **Шарено оро,** поред оних за које се не каже како се зову (на пример, сеоска ора). Кад је већ реч о називима игара, треба додати да је Станковић забележио у својим делима и називе чочечких игара: **Керемејле, Истамбул да чика** и **Ја не жалим снагата моја**[21] (последње две уз певање).

Описи већине наведених ора налазе се у збиркама **Народне игре** сестара Јанковић[22] па се лако може утврдити да су то и данас најпопуларније врањске игре, од којих је **Шано, душо,** под називом Врањанка, између два светска рата постигла изузетну распрострањеност. Међутим, ако треба рећи које је игре Бора Станковић са највећим уживањем и разумевањем описао уклапајући их мајсторски у своје књижевно дело, онда је то, пре свега, **Тешко оро** и све игре које се изводе о свадбама, почев од **Првог ора** са обредно-магијском функцијом. Тодори „дође да сада, као свака мати која дочека ово весеље, мора прво оро да поведе". Све се притајило. „Ашчика брзо тада прође Тодори, поклони јој се: „Срећно, бабо!" И предаде јој сито, пуно шећера, леблебије и осталих шећерлема, које ће она уз игру другом руком око себе просипати и бацати, да би тако пун, сладак, и раскошан био нови брачни живот њеног детета". Тодора поведе оро. „Али, да ли као од радости, или од збуњености, што је све у њу гледало, помете се. Поче да греши. Брзо, смејући се, ухватише се до ње друге и почеше да је поправљају.[23] И она се брзо

19. II, 201, 207 *(Коштана),*

20. II, 247 *(Ташана).*

21. Ово је стих из „Крај Вардара ми седеше" (II, 183); сестре Јанковић наводе *Крај Вардара седеше* међу орима *(Народне игре,* IV, стр. 146).

22. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре,* I, Београд, 1934, бр. 76 *(Врањанка)* бр. 77 *(Даскалица),* бр. 78 *(Тешко оро),* бр. 91 *(Чочек аваси),* бр. 93 *(Мемете);* II, бр. 31 *Катаринче, девојче,* забележено у Вучитрну, не помиње се као оро у Врању); Ш, бр. 46 *(Шарена чесма,* забележено у Куманову); VI, бр. 85 *(Бело Ленче),*

23. На Кавказу играчи у обредно — магијској игри за плодност и здравље *Корбегела* не смеју да греше; ако не играју како треба, то би предсказивало несрећу (В. Бардавелидзе, *„Древнейшие религиозные верования и обядовое графическое искусство грузинских племен.* Тбилиси, 1957, стр. 55 — 56. Ако је у у Врању постојало слично веровање у вези са свадбом, онда га је Б. Станковић употребио на правом месту, с обзиром на даљи ток догађаја у роману.

трже, поправи. Поче да игра, води, заноси и оном другом руком из сита око себе, нашироко по дворишту, по кући, чак и преко куће да баца шећер и леблебије". А затим, као да је обруч пукао, настало је право свадбено весеље. Тада и Софка затражи да игра. Тиме је показала да је „виша, јер сто хоће сама она да игра, а не као остале удаваче, које се тек морају тражити, извлачити из кутова". Повела је оро, а испред ње, „као у почаст", играли су чечоци. Свесна тренутка, сигурна играчица, осећајући погледе на себи, Софка „са очима упртим у своја прса, колена и врхове ногу, пусти целу себе у игру. Прво као поклекну, одскочи и одмах затим поче округло, топло да се нија и креће по свирци". Чувена играчица тетка Паса „чим спази Софку како заноси, игра, чисто суревњива, одмах се до ње ухвати. Али и остале тетке, мати јој, не дадоше да се са Софком надмеће. Све се око ње ухватише, и почеше с њом да се надмећу. То би згодно за Софку, те се неопажена повуче и остави их да се утркују у игри: загрљене, готово један корак у корак, један покрет у покрет, један скок у скок".[24] Овом изванредном опису женске игре тешко је наћи премца. Јер, шта се више и лепше може рећи о надметању играчица у што „округлијем и топлијем" игрању, које се неосетно слива у „један корак у корак, један покрет у покрет, један скок у скок"? То није све, Борино Врање у игри отвара душу. Кад, после вечере у гостинској соби, „Алил грнетар клечећи поникну грнетом додирујући њиме под, тако да као испод земље почне да се разлева свирка", Софкина мати заигра **Тешко оро,** на тражење гостију „Тодора, Тодора!", и на њихово изненађење, „јер су знали да, ма колико наваљивали, мучно да ће пристати, особито пред мужем и осталима, старијим, да игра, и то беше сад, и то чувено **Тешко оро,** — она одмах поче, и то као никад дотле, тако слободно, раздрагано. Сви почеше да пљескају, старци да се изваљују да би је што боље видели. Ефенди-Мита, изван себе, поче у дворište да баца чаше, просипа вино".[25] То „чувено **Тешко оро**" игра се врло споро, свечано; да ли га је Тодора играла газећи целим стопалом или на прстима као варијанту **Врањанке**[26] (што је вероватније), свеједно је, као што је свеједно да ли га је играла сама или у ору: њена игра била је за све посматраче пун уметнички доживљај.

Овој градској игри, култивисаној, одмереној и кад је изводе играчи жестоког темперамента, Бора Станковић је супротставио игру сељака из планинских села. Али у другом амбијенту, у дому Софкиног свекра, „скоротечника" газда Марка. Док су се у хаџијској кући снебивали, Маркови братственици осећају да „сада су сви своји. Сви су једнаки и онда могу, како они знају да се веселе". Њихова игра уз зурле и бубањ, крај самог хладњака испод кога се обилно јело и пило, звецкање мамуза и јатагана, огањ на коме су „цврчала телад" учинили су се Софки „као логор". Слика је одиста упечатљива и стравична. „Све бешњи бат

24. I, 141 — 143, *(Нечиста крв).*
25. I, 154 *(Нечиста крв).*
26. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре,* I, стр. 107.

ногу и њиних тешких, јаких игара: једнолико, у широким скоковима цупкање и силно ударање пете о пету спекнутих чизама са мамузама; онда звецкање на женскињама од тешких и дугачких до испод појаса низа од посребреног старинског новца; јак шум од ломљења у окретању њиних крутих и јаких сукања. А изнад свега тога оно њино натпевање између мушких и женских, наизменице.[27] И то понављање истога стиха са запушеним једним увом, да би им гласови били што силнији, јачи, као да су у селу, у планини, где треба чак преко брда глас песме да допре и разговетно се чује". Зашто не знамо тачно које су то „тешке и јаке игре" игре једнолико, у широким скоковима и заокретима, са ударањем пете о пету играли? Можемо само да нагађамо, али и без тога смо од Боре Станковића много сазнали о техници и стилу ових сеоских играча, па нам се чини да их видимо, као што видимо паганску светковину у Марковом дворишту, у којој невеста Софка са ужасом схвата „како је све то почело да постаје, да се стапа у једно. Сви мушки претварају се у једног мушког, све женске такође у једну општу женску". За то време „секла је зурла, био бубањ, да су се свеће гасиле, а они, не знајући шта ће од беса, ножевима и јатаганима из силава бацали се на Цигане и секли им бубњеве".[28] У таквој тродневној оргији, у необузданом иживљавању, није одиста нико више мислио на формалности, чак ни на обичаје, па на Софкиној свадби, започетој по свим законима традиције, није ваљда ни одиграно **Младоженьско оро**, чак ни **Шарено оро**, пошто су сватови већ почели да „излуђују" и да из тога пакленог славља сами беже прескачући преко баштенских зидова.[29]

Задржали смо се дуже на Станковићевом опису свадбених игара, јер верујем да у читавој српској књижевности нема дела које као **Нечиста крв** надахнуто и у исти мах тако верно понире у дубине не само етнокореолошких, него и етнолошких и етнопсихолошких проблема од општега научног интереса, па заслужује нове и шире анализе, у које се овом приликом не може улазити. Што се тиче самог ора, о коме је досада било говора, треба још једном подвући да је оно у старом Врању, према Бори Станковићу, у подједнакој мери задовољавање унутрашњих, естетских и психичких потреба играча, као и задовољавање потребе да се тај интимни уметнички доживљај спољним гестом и кораком **на адекватан начин изрази**. Као сваки естрадни уметник, играч у ору не игра само за себе него и за своју публику, коју, на пример на свадби, чине сви присутни — звани и незвани, али сви компетентни за оцену уметничког утиска игре и, што је исто толико важно, њене повезаности са орском традицијом. Игра је друштвена обавеза, пре свега. Самосавлађивање је одлика старих Врањанаца, па је и њихов стил приликом из-

27. Исто, III, стр. 154: „У пиротовачким селима, ако се игра само уз певање, онда запева неколико играча, који су повели коло, а сви остали прихватају. То отпевање понавља се сваким стихом".

28. I, 175 *(Нечиста крв)*, упор. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре*, IV, стр. 126 (околина Охрида).

29. I, 171 — 190.

вођења игара „стил пригушеног жара и јаког, али уздржаног темперамента".[30] Њихово оро је ланац обзира, стега, прорачуна, унутрашњег кликтања али горког покоравања старинским законима заједнице. У поређењу са врањским ором, сељачко оро је робустно, осионо, незаинтересовано за посматраче, слободно у границама својих, врло широких друштвених оквира. Бора Станковић је тај контраст тачно уочио и на незабораван начин њиме подвукао основну идеју романа.

2.

Али, Бору Станковића није само оро узбуђивало и инспирисало. У старом Врању негована је и соло игра, а нека ора извођена су на два начина: у ланцу међусобно повезаних играча, или као група у којој се играчи не држе између себе **(Чочек аваси, Тешко оро).** Овакво играње било је у тесној вези са присуством и улогом турског етничког елемента у друштвеном животу Врања, који пред крај турске владавине није био ни стран ни надмоћан према, бар извесном слоју врањских грађана, с којима је заједно налазио забаве у игри и песми професионалних извођача — чочека.[31] То је соло игра у којој је цело тело у покрету, прожето еротиком, оријенталног порекла; изводи се уз даире и чампаре или уз пратњу оркестра — чалгиа. Право место извођења чочечких игара су ханови, кафане, у које су залазили млади бегови и њихови врсници Срби, Цинцари и Грци из угледних кућа, али су оне полако и неосетно продрле и тамо где су се сами хришћани веселили, па се без чочека није могла замислити велика и права свадба.

Овој врсти играчица и певачица припадале су Салче и њена кћи Коштана, која осваја лепотом гласа и чудним спојем чистоте и сензуалности. Она на чифлику хаџи-Томином у Собини, у мушком друштву али у присуству својих родитеља — свирача, „уз бурну свирку, праћена Циганчицама . . . игра чувени чочек **Керемејле:** пада коленима, увија половином, тресе прсима и, играјући око хаџи-Томе, покаткад га косом додирне по глави".[32] То је она иста Коштана[33] за коју су сестре Јанковић написале да је 1925, у шездесетој години живота играла тако да је „њен корак био, без претеривања, корак фантома. Изгледало је да чак ни трава испод ногу чаробнице не осећа да је неко гази".[34] У драми Боре Станковића за њено „мекамлијско" играње и певање Митка је на посебан начин награђује: у своја уста ставља дукат и пружа јој га: „Коштан, чедо!" а она га устима прихвата. Истраживач пред овим де-

30. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре*, IV, стр. 143.

31. Б. Станковић употребљава термин *чочек* у значењу *играчица Циганка* и *врста соло игре;* А. Шкаљић има само једно: *„чочек* — врста турских играча — плесача", поред *чочека игра* и *чочекиња (Турцима у српскохрватском језику,* Сарајево, 1965).

32. II, 197 *(Коштана),*

33. Уп. В. Ценић, *Персонификација старих Врањанаца у делима Боре Станковића,* Врањски гласник, IV, Врање, 1968, стр. 460 — 463.

34. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре,* VI, стр. 149.

тањем застаје зачуђен: На истоветан начин, Вук је то забележио[35], момци награђују лепе играчице (сеоске девојке, не Циганке!) које о Духовима изводе обредно — маћијску игру **Краљице.**

У кафани се играју **Мемете** и **Истамбол да чика** уз песму и инструменталну пратњу затим **Чочек аваси.** Играју их чочеци, остали су посматрачи. У ствари, у оваквим приликама чочечка игра је групна а правац кретања, као и ред фигура, произвољан, лако прилагодљив тренутној инспирацији и намени. Чочеци на исти начин играју и **Тешко оро,** и то испред изваљенах бегова по један чочек са даирама у руци игра док Цигани свирају. Али чочеци нису само лепе, младе играчице. Некада чувена страсна Ајша, звана „Дукат", као прави професионалац, умела је да изазива аплаузе и у позним годинама. „Њено старо и тешко тело вије се и тресе. Игра „на нож". Пада и удара коленима о под, и уз дивље, помамно одобравање и тапшање, витла се, крши своју озноју снагу, своја млитава, сперушкана прса, а сва у зноју, са улепљеном косом и белилом које би почело да цури од зноја, и са тамним страсним крезубим устима".[36] Колики је доживљај за Бору Станковића била чочечка игра види се по томе што је у својим успоменама за београдског трговца Глишу забележио да има „чапкунски ход. Кад иде, увија се половином, заноси лактовима и раменима, као да се спрема на неку игру, на **Чочек аваси.**"[37]

На свадбама Врањанаца чочеци су са свирачима, својом игром распаљују светове, играју испред младе када води оро, на челу су свадбене поворке када крене на венчање и младожењиној кући. Тако су две различите етничке средине нашле још један мост између себе, пут који су се мелодије и игре мешале, примале и асимиловале у извесној мери. Нису само Срби залазили у турско друштво него су и Турци долазили Србима. Зар нису хаџи-Трифунови, ради друштва, свога Ђурђица настављали да славе у Доњем Врању и на тај начин омогућавали да и њихови пријатељи Турци узму учешћа у славском весељу? Баш они „доводили су чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице, и Циганке, и то не праве, ове из вароши, из циганске мале, него такозване ђорговке, насељене по околним великим селима и хановима на друму, а чувене са својих кратких, топлих тела и разблудних очију".[38] Ту су они, у затвореном друштву, у коме се није водило рачуна о етничким и конфесионалним разликама, млади и пусти, лудовали, расипали снагу и новац. И то све без мере, јер свако весеље треба да буде „потпуно, цело". То у једној прилици каже ефенди-Мита,[39] али то је општа жудња шареног богаташког друштва у предвечерје историјских и социјалних потреса.

---

35. Вук Караџић, *Живот и обичаји народа српскога,* СКЗ, 340, Београд, 1957, стр. 39 — 40.
36. II, 59 (*Баба Стана*).
37. II, 638 (*Код „Жиче"*).
38. I. 11 (*Нечиста крв*).
39. Праволинијска формација, кретање напред — назад.

Разуме се, није свака соло игра чочечка. Темпераментним врањским играчима када воде оро није довољно што коловођа маже да изводи фигуре окретања и чучања, да игра „полеђушке", да маше марамицом, чак и да се за извесно време одвоји од ланца осталих играча, да промени место. Њима годи индивидуална игра, која допушта да се „потпуно, цело" изразе, да у импровизоване покрете тела унесу сву своју осећајност и стваралачки жар. Сетимо се оне топле, устрептале од чисте радости из **Старих дана.** Славска вечера о Аранђеловдану. Сита, породична атмосфера, у којој је песма створила расположење за шалу и игру. „Ч'а Масе узео чампаре, крши се као чочек, вије, пева и изваљује на скутова жене. Врата се отворише, и снашка Паса, за њом девојке, бурно уђоше, витлајући се, играјући, ударајући у дахире, обилазећи их певајући им око глава... Али снашка Паса! У јелеку, шалварама, разузурена. Ђерђелије и низе бисера трепте јој испод белог нежног грла... А цела снага јој се увија, увија тако дубоко. С погнутом главом, рукама више себе обилазе играча. Не „чочек". Другу, топлију игру. Полако, као издлека, с неком слутњом и раскошном језом, за њом су ишле, више као сенке, пратећи је у корак, девојке. Играју лесу,[40] али невешто, круто нешто од стида што им се млада, тек набубрела тела показују, мада су сви своји, а нешто и од велике пажње, којом прате игру њихове „снашке". Остали изненађени, подигнути, с испруженим рукама и отвореним устима, гледају је жељно, прате". А Паса се вије, игра „час као роб, погнуте главе, благодарно, до црне земље; час мило, нежно, гануто сестрински".[41] Оваква игра, речита, „округла" и топла, одиста је привилегија обдарених појединаца, „играораца", као што је Паса. То није „чочек", каже сам Бора Станковић, теже је али и ближе усхићеним гледаоцима, пуно лирике.

Да могу, тако би играли и други, мање срећни, чак и они несрећни. Њих игра доводи у стање пролазног блаженства. Бориним „божјим људима" чини се док играју (макар како) да су богатији од Сарајдера, срећнији од целог света. Луди Риста, окићен травама, пристаје за паре да поцупкује, удара петама, сам себи даје такт. Подбочен, нагнут напред, „с насладом гледајући у своје суве, ноге", „он би све брже, све ситније поцупкивао, вртео се, лелујао око себе, обамирући од среће".[42] Бора Станковић није се устручавао да описује и ту тобожњу игру, имајући пуно разумевање за оне који нису ни физички ни психички пристали за играче. Просјак Бекче кад се напије, „кршећи се као неки „ерген", пролазећи поред кућа најбогатијих и најлепших девојака и иде у најбоље механе да тамо пева и игра. А то његово играње, неко тресење снагом, попуцкивање, ударање колена о под, земљу, толико је, да кад би други тако што урадио, недељу дана не би се дигао из постеље, а њега зној не пробије".[43] Хрома, сва спечена и увек у ритама продавачица трава,

40. I, 148 *(Нечиста крв).*
41. I, 416 *(Стари дани).*
42. II, 166 *(Луди Риста).*
43. II, 125 *(Бекче).*

која живи изнад Врања, гаји корњаче јер верује да оне под језиком држе чудотворну траву расковник и само једном у годину за тренутак испусте. Она би да помоћу расковника оствари свој велики сан: да буде богата, да сва накићена на сабору „игра, игра." Па чак, као што се сад ради, да купи кишобран и да га у колу отвори. И да, држећи га отворена више главе, игра, а „паре" да јој звецкају на прсима, везена фута око ње да јој се шири и крши, а високе „на копче" ципела да јој шкрипе".[44] **Биљарица** је прича о неостварeним сновима, у којој је нашла место и једна локална легенда, верно забележена,[45] али, сасвим неочекивано, истраживач из ње сазнаје још нешто: време када је мода да се у ору игра са отвореним кишобраном продрла у села око Врања („као што се сад ради"). И у широком суседству Врања, нарочито у кумановском крају, кишобран је у то врме, а и у много касније, био знак вишег стандарда, те су у неким орима играчице обавезно држале у десној руци отворен кишобран.[46]

Била колективна, била појединачна, игра у књижевном делу Боре Станковића стално је жива и активна. Ипак, чудесан спој колективне и индивидуалне игре дат је само у једној, и то једној од најлепших његових приповедака. То је **Нушка**, готов либрето за лирску балетску сцену. Све је тако једноставно, виђено очима дечака, испричано на дечачки начин. Нушку су довели из друге махале да причува малога док му се родитељи госте на комшијској свадби, а и да се сама проведе гледајући преко зида „свадбу и оро што ће се играти целог дана". Али и Нушку су гледале момачке очи оних који су, да би привукли њену пажњу, примали у оро њеног малог рођака. Један момак из њене махале дошао је „чак овамо" ње ради и „уби се водећи коло и дајући бакшиш Циганима". Он непушта ниједну девојку до себе, већ узима дечка, који добро закључује: „Као да сам ја, нешто, она!" Ни њој није лако, јер кадгод су се младе жене и девојке скупљале, играле и певале, Нушка им је била коловођа, а сад гледа туђе весеље преко зида! Оно се ширило, расло. „Грнета гр'оћу, ћемане клизи, дахире звоне, а Шабан својом шупељком све њих води, извија, упада, прекида, сече, те да човек још више побесни". По вечери, старојко са неколицином гостију устаје па, сачекавши да се за софром заврши песма, поручује: „ Шабан, де ону теглку" ... „Њих неколико издвојили се извадили марамице, пешкире и, погнути, пазећи да не погреше, почели су да играју, али полако, тешко и силно". И док се оро у топлој ноћи одвија као неки ритуал, Младен се прикрао Нушки, преко зида обухватио њене вреле руке којима је испред себе држала дечка и отвара јој своје срце. Када се отела и утрчала у кућу да се освежи, из суседног дворишта припуцаше пушке и зачу се песма „Јоване, прво гледање", Нушка не издржа. „Дохвати тепсију

44. II, 132 *(Биљарица).*

45. уп. Љ. и Д. С. Јанковић, *Народне игре*, III, стр. 153; VI, стр. 152.

46. Т. Р. Ђорђевић наводи сличне примере у делу *Природа у веровању и предању нашег народа*, II, СЕЗб., LXXII, Београд, 1958, стр. 203 — 205.

и поче да игра. Никад то нећу заборавити. То беше нешто"[47] сећа се писац, збуњен лепотом призора. А то „нешто" пламено, пожудно, распевано, буктало је у Нушкиној солистичкој игри, која је са свадбеним ором чинила заносан контрапункт. Велики уметник је нашао речи да на сајајн начин опише Нукшин занос и његову повезаност са свадбеним весељем на месечни, иза високог зида.

3.

Књижевна дела Боре Станковића пружају испитивачу врањских народних игара стотине разноврсних, понекад наоко ситних, али важних и других драгоцених података, о којима се још много може говорити како је, на пример, Стојан Дољоврањче о Божићу на коњу улазило у кућу а Фатима се „више око њега, игра му и пева бесно из свег грла"[48]; о Стојану, који је, иако нежан, своје **Младоженско оро** играо[49]; о Митиној претњи Салчету да ће играти као вештице у некрштене дане по снегу,[50] итд.). Просто изненађује то богатство података у чију се веродостојност не може сумњати; прилике за играње, места називи игара, оро и соло игра, музичка пратња — вокална и инструментална, текстови орских песама, разлике у стилу и техници између Врањанаца и сељака, чочечка игра и соло игра врањска са асимилованим оријенталниним елементима, итд. Оро у Врању прате најчешће чалгиџије, који извијају меке, чежљиве мелодије уз које Врањанци ступају у игру опрезно, полако уживајући у складу читавог ора. Мушкарци, кад осете потребу да се отворе, да искале свој бес, беже на чифлуке, где их иза затворених капија забављају професионалне играчице Циганке својим сензуалним играма, као што се по врањским хановима ноћу забављају Турци: не као активни играчи, или бар ређе, као посматрачи. Најзад сасвим посебан утисак, али маестрално дочаран, остављају описи ора планинаца из околине Врања својом сировом и неукроћеном снагом. Ово зналачко диференцирање игара има одређену улогу у Станковићевом књижевном стварању. Без тих појединости, смештених где је право место, Борина представа о времену и људима била би осиромашена.

Бора Станковић је имао посебну наклоност према сливеном, проживљеном, „мекамлијском", „карасевдалијском игрању", које су и тада, а тако је и данас, љубоморно чували најбољи врањски играчи. Из његових дела познајемо читав низ сјајних играча и играчица. Тодору, Софку, Нушку, Пасу, Младена, Сарајдара; поред оних чија имена незнамо; затим, професионалне чочеке, у чијој су игри многи Врањанци уживали: Коштану, Салче, Ајшу, Назу, Фатиму; знамо и који су „божји људи" чезнули за играм, иако за њу нису били способни. Бора Станковић је на изванредно прецизан и јасан начин сликао и оно што је тешко ухват-

47. Сви наводи из *Нушке*, I, 432 — 436.
48. I, 500 *(Наш Божић)*.
49. II, 280 *(Ташана)*.
50. II, 189 *(Коштана)*.

Сл. 1. Шано, душо. Коловођа Александар Стаменковић — Леца Карапера. Извођење „Севдаха" у Врању, приликом отварања Музеј-куће Б. Станковића 17. јуна 1967.

Сл. 2. Шано, душо. Коловођа Десанка Стошић. Са отварања Музеј-куће Б. Станковића 1967.

Сл. 3. Шано, душо. Коловођа Драгиша Димитријезић. Са отварања Музеј-куће Б. Станковића 1967

Сл. 4. Чочек. Са отварања Музеј-куће Б. Станковића 1967.

љиво: стилске карактеристике појединих играча, као и карактеристике врањских играча уопште. Он је запазио да се играчи држе мало усправно али са главом лако спуштеном тако да поглед упире у прса и ноге за време игре. Не игра тако само Софка него и Бекче! То је нешто од врањског стила, у коме је Бора истински уживао.

Али он је био и сведок промена које у новим условима после ослобођења Врања од Турака, а касније још више, нису мимоишле ни врањске игре. Младе генерације нису имале стрпљења за „карасевдалијско играње". У Врању су се поред старих игара, често са новим елементима, играле и игре донесене из разних крајева Србије, у којима су доминирали ситни кораци и лаки скокови. С друге стране, из Врања је стигла у Београд и читаву Србију, затим у Хрватску, Босну, Далмацију **Врањанка** (**Шано, душо**), али се у њој није више њихало из кукова, него живахно скакало. У једној приповеци, описујући забаву са игранком с краја прошлога века у Београду, Бора Станковић није ни покушао да сакрије своје гнушање што се рушила, по његовом схватању, орска традиција. „Било је то старинско коло", каже он. „Водили су га старији. Коловођа беше неки чичица, ћелав, мали, некадањи трговац, а сада општински чиновник. Меки, отегнути звуци свирке као да су продирали у душу. Тепелуци, либадета и фустани час се дизали, блескали и спуштали". Али, горко наставља Станковић, „млађи сматрајући за понижење да лепо играју те старинске игре, бацакали су се, вртели и ђипали бесно, подсмевајући се старијима који се беху занели у игру и лако,, нихајући се и заносећи час напред, час назад и устрану, оно што кажу „карасевдалијско играње" играли".[51] Ето још једног разлога што се Бора Станковић окретао у прошлости, у којој је само, чинило му се, све мириасло на сух босиљак, па је и игра била права игра, „округла и топла".

Résumé

BORA STANKOVIĆ ET LA TRADITION DES RONDES (ORO)

Le fameux romancier et conteur serbe Bora Stanković (1876 — 1927) dépeignait le plus souvent l'atmosphère et les destins des gens de sa ville natale, Vranje, surtout de la seconde moitié du XIXe siècle, vers la fin de la domination turque et après l'annexion de celle-là à la Serbie (1878).

Un excellent connaisseur de la vie populaire, observateur de talent et artiste de premier ordre, Bora Stanković a introduit dans son oeuvre littéraire, particulièrement dans le roman »Le Sang impur«, les drames »Koštana« et »Tašana« et dans certains de ses contes, une multitude de détails relatifs aux danses populaires, tels que: l'endroit et les occasions pour la danse, les noms des danses, la danse collective en ronde — oro et la danse solo — čoček, les danses rituelles — magiques du cycle nuptial, chants et accompagnement instrumental, détails techniques et stylistiques, différences entre les styles des danseurs urbains et des danseurs ruraux, noms des danseurs et danseuses fameux, etc.

Analysant et commentant ces données, l'auteur de l'article conclut qu'elles possèdent une grande valeur documentaire et qu'elles peuvent servir de source pour la

51. II, 448 (*„Наступ"*).

connaissancs des danses populaires de Vranje et des environs de cette ville dans la période ancienne et qu'elles contribuent, en outre, d'une façon extraordinaire, à l'impression artistique générale que l'oeuvre littéraire de Bora Stanković produit sur les lecteurs.

Dr Olivera Mladenović

Ilustrations:

Fig. 1. Šano, dušo. Meneur de la ronde (kolovođa) Aleksandar Stamenković — Leca Karapera. Exécuté par »Sevdah« à Vranje, lors de l'inauguration du Musée-maison de B. Stanković, le 17. juin 1967.

Fig. 2. Šano, dušo. Meneuse de la ronde (kolovođa) Desanka Stošić. Exécuté lors de l'inauguration du Musée-maison de B. Stanković en 1967.

Fig. 3 Šano, dušo. Meneur de la ronde (kolovođa) Dragiša Dimitrijević. Exécuté lors de l'inauguration du Musée-maison de B. Stanković en 1967.

Fig. 4. Čoček. Exécuté lors l'inauguration du Musée-maison de B. Stanković en 1967.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

СТУДИЈЕ ИЗ БАЛКАНСКОГ ФОЛКЛОРА

У науци је поклоњена знатна пажња проблемима и појавама балканског фолклора. Извесне гране фолклора систематски су проучене и приказане, неке су делимично испитане, а извесне једва да су поменуте. Ми смо се досада више пута бавили проблемима балканске фолклористике, и те резултате саопштавали код нас и у иностраној науци. На овом месту дајемо неколико прилога из балканског фолклора. Сматрамо да ће они бити користан прилог балканској фолклористици, односно народној књижевности.

I. НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ И ПРИПОВЕДАЊЕ КОД БАЛКАНСКИХ СЛОВЕНА

Пре свега, поменућемо, при расправљању о овој појави, размотрићемо улогу народних приповедака као и њихову еволуцију у саставу народног живота, с посебним освртом на приповедање. Ова наша расправљања заснивају се на нашим повременим испитивањима народне усмене књижевности код балканских народа, као и на основу стручне литературе и извора, који су нам били приступачни. У овој расправи, у ствари, говорићемо о неким карактеристичним појавама из проблематике народних приповедака код балканских Словена.

1. НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ МИТОЛОШКОГ КАРАКТЕРА, ЛЕГЕНДЕ И БАЈКЕ

Као што је у науци добро познато, митолошке народне приповетке износе доживљаје који значе обавезу, не пустити да све дође како само долази. Овде спадају све митолошке приповетке и мотиви уопште, које треба схватити као примарне. Ту долазе приповетке које се баве створењем света и човека, установом свију појединости на свету и у друштвеном животу, стварањем демона и богова, и стањима почетног доба, које не одговара садашњој стварности, нпр. потопом, добима у којима још није постајало Сунце, нити ватра, више или мање несавршеним људским творевинама, претставама раја и пакла, приповестима о животу на

оном свету и томе сродно. Све су то животно важни догађаји и стања која митолошка приповетка треба да одене у рухо митологије и легенди.[1]

Исто тако и схватања која се приписују демонима, која се обрађују у народним приповеткама и која се баве делатностима њихових снага, могу бити примарно, неоспорно својство веровања, и на начин понашања могу снажно утицати. У мањој мери то важи за савремене приче о женидбама и авантурама са демонским животињама, натприродним бићима, доживљајима с мртвацима и томе слично. Уколико се пак хоће да прибави већа јасност о томе како су се у појединостима одиграли догађаји у митолошкој приповеци, у бајки, легенди или скаски, који су првобитно као голе чињенице имали значаја за положај човека у космосу, какав је нпр. био удео демона и других натприродних бића у њиховом међусобном односу на појаве растења на земљи и на небу, утолико више пробија у митолошке приповетке, бајке, легенде и скаске примарна личност људског мотивисања, које се ретко где појављује, и које почиње да ограђује веровање према овим појединостима. Али, са развојем и напретком културе, уследио је један слободнији облик народне приповетке, ближи народној поезији, издвајајући се из митолошке приповетке, легенде и скаске, који означавамо именом **бајка.**

У науци постоји неколико теорија о пореклу бајки и личности у њима. Тако, добро је позната Гримова „митолошка" или „аријска" теорија. Затим, истиче се Benfey — ева „индијска" теорија, чији је највећи противник Bédier. Он, наиме, држи супротно овој теорији да је питање порекла бајки нерешиво, али зато треба проучавати утицаје и облике које је бајкама дала одређена цивилизација. Надаље, значајна је енглеска антрополошка теорија, која истиче полигенезу, тј. истиче услове постанка бајки у племенима, скупинама и народима у разним крајевима света истодобно. Све ове четири теорије имају у центру своје пажње мотиве. Напокон, наведимо „историјско-географску" теорију, коју заступају фински научници. Ова се теорија односи уопште на фолклор и истиче климатске услове и утврђује датуме миграција бајки и њихових мотива.[2]

На концу, постоји мишљење да су мотиви за бајке настали преко снова. Ово мишљење заступа Финац Gunnar Lanttman саопштавањем низа приповедака Kiwai Papuanaca, који ове сами називају сновима. А управо шаренило и изненађења догађаја у бајкама треба да укажу на ово порекло. Већ постојећим ликовима у контурама бајки могу у сну придоћи други, који се даље срођавају, те истраживач не би требало према томе схватању да тражи неку природну подлогу. Веровање у такве ликове сновиђења иде само дотле, докле бе се знали догађаји који стоје у вези са знањима виђеним у сну, а исто тако како би се сањалац

1. Cfr. *Đ. Magarašević:* Tumačenje značaja priče mitološkim elementima. — *Javor* (1885), 977—984.

2. *Serge D' Oldenbourg:* Le conte dit populaire: Problémes et methodes. — Reveu des études Slaves 9 (1929), 221—226.

неко време заштитио од злих и других натприродних бића, остајањем за ово време код куће, или другим мерама опрезности.[3] Ово може бити један од значајнијих чинилаца у постанку и развоју бајки, код појединих етничких скупина, племена и народа, али у основи њино порекло, постанак и развој уопште на свету, почива на свеколиком народном материјалном пре свега, а онда и духовном животу, на економским, социјалним и уопште историјским збивањима, као и на мађијским и религијским схватањима насталим као идеолошким одразом услова материјалног живота друштва пре научних сазнања света, природе и друштва. У тим елементима бајке су поникле и еволуирале са људским друштвом и етносом уопште.

Разлика између мита с једне и бајке и легенде с друге стране, не лежи само у веровању или не веровању у људска мотивисања, већ главна ствар је увек то, да ли је човек увучен у приказану природну појаву или није, тј. да ли је она за њега од животне важности или није. Добије ли се нпр. објашњење према једној афричкој бајци — легенда Dahomey — а да Месец има веома много деце — звезде, док Сунце услед Месечеве преваре нема ниједно дете, онда је веровање у истинитост приче уопште прилично равнодушна. Насупрот томе, у једном мексиканском миту, битка између Сунца и звезда, којима помаже њихова сестра, Месец заснива се такође, као бајка — легенда, тиме што су сестре хтеле да убију мајку, јер је она новога брата, Сунце, кога је требало очекивати, зачела ванбрачно (девичанско рођење), услед чега се разбуктала битка са тек рођеним богом сунцем. Овај догађај је стога нужан за опстанак света, те се битка приказује у култној радњи без личних додатака, да се Сунцу помогне да се врати са једног повратника. Зато је боље говорити о приповеци бајки или легенди, него о митолошкој приповеци. Још јасније су то многе бајке-басне о животињама, које понекад сачињавају око седамдесет и пет од сто свију прича једнога народа, племена или хорде, и често, са изванредним даром посматрања, саопштавају како животиње одржавају своју истоветност врсте и физичке особине. О овима се зна да их они, који их саопштавају, приповедачи, сматрају забавнима не тражећи њихову истинитост.

Књижевно слаба страна многих бајки и легенди долази с једне стране од слабих литерарних способности самога приповедача, а с друге стране, што чисто људско може да иде дотле да не обраћа пажњу на оно што се управо сматра као битност, било животиње, саме природне ствари или човека. Отуда је дошло да је дуго времена истраживање мотива легенди и бајки падало истовремено са утврђивањем природних ствари које им леже у основи, нарочито Месеца и Сунца, док су други исто тако претеривали што су такве природне основе једноставно одбацивали и бавили се само питањем распрострањења мотива и њихове узајамне зависности, поред истраживања социолошких и песничких садржина.

3. *G. Landtman:* The folktales of the Kiwai Papuans. Helsingfors, 1917, 441—448.

Друга важна појава, којој се више пажње морало поклонити при испитивању и проучавању митолошких приповедака, легенди и бајки, јесте мало поље видокруга патријархалних етничких скупина, племена и народа на свету уопште, као узак видокруг приповедача код многих народа, услед чега, с једне стране космички догађаји или догађаји који се тичу целог човечанства, важе као ствари завичаја, а с друге стране приповедачи укључују у домаће приповетке туђе митове, бајке и легенде. Тако, Сога сматрају своје Море свете Терезе као остатак потопа, па се и у миту светски догађај локализује у мору. Селкнамци на Огњеној Земљи, премештају своје прве претке, о којима знају много да причају, као планине, литице, реке, острва, облаке и звезде у њихов завичај „свуда их човек срета".[4] Македонски Мијаци и Торбеши сматрају своју „свету" планину Кораб, као остатак потопа, где се је тобоже зауставио Нојев кораб (чун), по чему је, према митолошкој приповеци, дошло и име планини, те се у овом миту светски догађај локализује на планини. Тамо где је тај „кораб" (ковчег Нојев) у близини сухе земље први пут ударио дном у чврсто подводно тле, где је крцнуо, то место названо је Крчин.[5]

Оно што је чудновато и фантастично у бајкама, легендама и митолошким приповеткама код етничких скупина и племена патријархалног друштва, мора се гледати сасвим другим очима у истоветној усменој народној књижевности савремених етничких скупина, племена и народа.

Придавањем сасвим различитих мотива, међу њима и таквих о Сунцу и Месецу, ђаволима, аждајама и змајевима, вилама и вампирима, покојним прецима и томе сродно, добивају опет народне приповетке у религиозном садржају, пошто се помоћу њих мађијски утиче на дешавање пред свечаностима, одређеним годишњим добима и у извесним збивањима, непогодама и опасностима. Ту је довољно поменути веома интересантну причу Uitoto-а о поглавици Fuyedamona. Код њих се налази клица прича о јунацима етничких скупина, племена и народа античког и феудалног доба.[6] Али, ако покушамо обрнуто да схватимо митолошке приповетке, легенде, бајке и друге приповетке са чистим историјским чињеницама без легендарних и митолошких поимања, као обичну народну приповетку, тиме што се претпоставља приповедачко украшавање догађаја, а затим се накнадно преносе на природне ствари, онда овај развој, који су претпостављали нарочито неки амерички научници, противречи чињеници да су изванредно ретке и најпростије приповетке које се баве само природним догађајима, а са тим у уској

4. *K. T. Preuss*: Die Nayarit — Expedition I: Die Religion der Cora — Indianer. I: Die Selk' nam. Mödling bei Wien, 1931, 678.

5. *T. Smiljanić*: Mijaci, Gorna reka i Mavrovsko polje. Naselja i poreklo stanovništva knj. XX, SAN, Beograd, 1925, nap. 1.

6. *K. T. Preus*: Der religiöse Gehailt der Mythen. Tübingen, 1933, 31—37; *isti*: Religion und Mythologie der Uitito. Göttingen, 1921, 66 sq., 230 sq.

вези стоји збивање историјских догађаја, насупрот чудним племенским предањима религиозне природе, која се увек своде на прадоба.[7] Надовезивање прича о спасиоцима у облику бајки и легенди на историјске личности је такође ретка и узгредна појава. Али, уколико су ове приче настале из народног веровања оформљеног у народним причама, ту могу бити неке историјске личности, као нпр. балкански херој Краљевић Марко или српски светитељ Сава Немањић и доминирајуће личности у народним приповеткама појединих крајева.

На крају, помињемо, као што је добро познато, научници су најпре хтели да сврстају бајке у митологију. Касније су их сврстали у посебну групу и дали им специјалну интерпретацију, где је изучавање мотива играло доминантну улогу.[8]

2. ЛЕГЕНДЕ О ПОСТАНКУ СВЕТА И ЧОВЕКА

У циклусу легенди прво место заузима код свих племена и народа на свету легенда о постанку света и постанку човека. Тако, легенде да је бог створио човека од земље готово су опште код свих племена и народа, а у Африци, код једног племена на Белом Нилу, чак се верује да су разне боје коже народа дошле отуда што је бог за разна племена употребљавао разне врсте земље: за беле белу земљу или песак, за црне црну земљу и томе слично. То веровање да је човек начињен „од праха земаљскога" сретамо и у Старом завету,[9] те и у целом хришћанском свету. Добро је позната хришћанска црквена песма са оним текстом: „Земља јеси и у земљу ћеш отићи!" Код извесних народа верује се чак, да су и моралне особине људи дошле од разне каквоће употрбљене земље.[10] код Ескима има, даље, једна приповетка у којој се говори да је неки дух створио првог човека од земље и метнуо га на обалу да се суши. Код Маора на Новом Зеланду сачувала се легенда да је један од морских богова, кога они различито називају, као: Тики, Тане или Ту, узео на обалу реке црвену глину, замесио је својом крвљу и направио фигуру с очима, ногама и рукама, тачну копију самога себе. Потом је почео да дува у уста и ноздрве те фигуре све док није оживела и кинула.[11] У једној опште познатој легендарној причи, која се јавља и код балканских Словена, каже се: кад је бог створио Адама од земље, прислонио га је уз плот да се суши. Душу му је удахнуо и начинио од њега живо биће. Кад му је хтео да даде и друга, он му је рекао да заспи и у сну му је узео једно ребро. Али, док се бог негде осврнуо, дође пас и зграби му кост. Бог потрча за њим, али га не стиже да му отме ребро, него му само откиде комад репа. Од комада псе-

7. *G. Landtman*: op. cit., 286 sq.; *A. Deusen*: Der Heilbringer... bei den nordamerikanischen Indianern. Groningen, 1931, 351 sq.

8. *Serge D' Oldenbourg*: op. cit., 236.

9. Prva knjiga Mojsijeva II, 7.

10. *Y. G. Frazer*: Folk — Lore in the Old Testament I, London, 1919, 22—23.

11. *Y. G. Frazer*: op. cit., 24; cfr. druge priče kod O. *Dänhardt*: Natursagen I. Leipzig und Berlin, 1907, 89—91.

ћег репа настала је жена.[12] Из ове приче види се одраз класног друштва у понижавању жене.

Према једној арбанашкој народној причи, коју сам забележио (1947. год.) у селу Лоћанима (предео Вокш у Метохији), створење света збило се овако. Свет је створен за шест дана: од недеље до петка. Прво је била вода, па су створене планине и брда, а затим ливаде. Стубови земље су планине; испод земље је вода; горе је небо. Прво је створена жена, па затим човек, па онда сва остала жива бића, и то све од blohe (глина, гњила); само је ђаво створен од ватре, који не хтеде да се покори човеку, те га он прокле.

У једној румунској народној приповеци прича се како је некада вода била свуда и како су бог и ђаво путовали по њој. У приповеци се даље казује како је бог узео три зрнца од блата и песка испод ђаволових ноката који је ронио у море у име божје и своје и са дна морског та зрнца извукао. Од та три зрнца бог створи равну површину земљу, која је служила као одмаралиште и њему и ђаволу.[13]

Почетком друге половине XIX столећа забележио је М. Биљан легенду из Госпића у Хрватској о постанку земље. На свету, каже се, није било „нигде ништа до ли воде". Када је бог с ђаволом пловио по тој води, заспи у лађи, а ђаво га баци у воду. Али, на оном месту где је бог пао створи се одмах земља. Друга варијанта, из истога места, прича да је бог сам, од врућине, скочио у воду да се расхлади и допро у скоку до самог дна. Одатле је изнео нешто песка међу прстима и испод ноката. Када је изронио, очистио је то и бацио натраг у воду, а од тог песка се створила земља.[14]

Ова балканска фолклорна поимања имају свој корен у сликарској уметности средњега века. Наиме, у Српском псалтиру (Минхенски псалтир) земља Геја приказана је као девојка на острву, а око ње је вода океана. Сасвим необично је земља „окружена водом" насликана у Леснову: тамо Геја држи у рукама обруч воде.

У Европи, ово се причање најпотпуније сачувало код Бугара, а очевидно је до њега дошло баш код њих утицајем апокрифа и богумилског учења.[15] Илустрације ради, ево једне бугарске легенде о пос-

---

12. *F. S. Kraus:* Sitte und Brauch der Sidslaven. Wien, 1885, 184; cfr. *O. Dänchardt:* op. cit., 90 sq., 114 sq.

13. *A. und Ž. B. Murgoci:* The Devil in Roumanian Folk — Lore. — Folk — Lore (1929), 136; *M. Beza: Paganisme* in Roumanian Folklore. London, 1928, 126—128.

14. *M. Biljan:* Kako je postala zemlja. Zbornik za nar. život i običaje Južnih Slavena **XII, Zagreb**, 1907, 303—304; cfr. *Tih. R. Đorđević:* Priroda u verovanju i predanju našega naroda I. Beograd, 1958. SEZb. knj. LXXI, str. 5.

15. O ovom problemu upućujem na sledeću literaturu: *Ангелов* Д.: Богомилството в България, София, 1948; *Barada M.:* Šidakov problem bosanske crkve. — Nastavni vjesnik 49 (1941), 398—411; *Dänchardt O.:* op. cit., 36, 52—62; *Dinić M.:* Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni. — Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu I (1948), 33—44; *Dragojlić D.:* Poreklo i geneza balkanske jeresi u Srbiji. — JIČ, sv. 3—4, Beograd, 1968, 103—111; *Glušac V.:* Istina o bogumilima. Beograd, 1945; *isti:* Problem bogumilstva. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo, 1953, 105—138; *Иванов Й.* Богумилски книги и легенди. София, 1925, 374—382; *Kniewald D.:* Vjerodostojnost

танку човека и жене. Кад је бог створио човека од земље, назвао га је Адамом, задахнуо га је и рекао у себи: „Ја овом човеку морам створити друга с ким би разговарао, да му не би било досадно!" Зато позва једног анђела и рече му: „Иди у воћњак, ту ћеш наћи Адама где спава, па му врло пажљиво, не будећи га, извади једно ребро с леве стране и донеси ми га". Анђео послуша, отрча у воћњак, нађе Адама где спава пажљиво му извади ребро и однесе богу. Али, бог беше заспао, и пошто га анђео није смео будити, стајао је на вратима и чекао. Убрзо, наиђе ђаво и запита га шта му је то у руци? Анђео одговори „Адамово ребро". Ђаво замоли анђела да му даде ребро да види како је начињено. Анђео му даде ребро, а ђаво га узе и стане с њим бежати, а анђео за њим потрчи, покушавајући да му га отме. Најзад се ђаво сакрије у једну рупу, а анђео га шчепа за реп. Ђаво покуша да се спусти дубље у рупу, а анђео га стаде вући за реп, докле му га не ишчупа, а ђаво се затим сакри у рупу. Анђео се сад врати код бога, јадикујући шта да му каже! Кад стиже код бога, нађе га где још спава, пробуди га, а бог му још затворених очију, из сна, рече: „Иди, молим те! Остави ме да спавам у миру! А то што имаш у руци, нека буде оно што сам рекао". Тако је од ђаволјег репа постала жена са именом Ева.[16] И овде видимо, као код приче из Штајерске, утицај класног друштва у подвлашћеном положају жене. Из Денхартових проучавања[17] да се лепо видети како се у овим причањима понављају и преплићу стари и опште раширени мотиви. Код Јужних Словена је забележена прича и о томе како је ђаво створио вука од блата, али није могао да га оживи. Молио бога да он то учини, али бог није хтео друкчије док ђаво не каже: „Син на оца!" Кад је то ђаво учинио, вук је скочио на њега и појео га. Од тада верује се, вук свуда тамани ђаволе.[18]

Као што ђаво не може да оживи вука направљеног од земље или блата, тако, у другим верзијама, није могао да оживи ни човека, кога је стварао. Дух и живот, према народном поимању патријархалног дру-

---

latinskih izvora o bosanskim kraljevima. — Rad JAZU, Zagreb, 1949, 127 sq.; *Obolensky D.*: The Bogomils. Cambridge, 1948; *Puech H. C. et Naillant A.*: Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre. Paris, 1945; *Rački F.*: Borba Južnih Slavena: Bogumili i Patareni. Beograd, 1931; *Radojčić N.*: O zemlji i imenima Bogumila. — Prilozi za istoriju, jezik, književnost i folklor VII, Beograd, 1927, 147—159; *Savić — Rebac A.*: O narodnoj pesmi: Car Duklijan i Krstitelj Jovan. — Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN, knj. I. Beograd, 1951, 253—273; *Skarić V.*: Kudugeri. — Prilozi za ist., knjiž., jez. i folklor VI. Beograd, 1926; *Solovjev A.*: Vjersko učenje bosanske crkve. — Rad JAZU, knj. 270, Zagreb, 1948, 29 sq.: *isti*: Prilog pitanju bosanske crkve. — Historijski zbornik III, Zagreb, 1950, 213—215; *isti*: *Fundajiti*, patareni i kudugeri u vizantijskim izvorima. — Zbornik radova SAN, knj. XXI, Viz. inst. knj. 1, Beograd, 1952, 126—130; *isti*: Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu. — Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine V. Sarajevo, 1953, 1—103; *Stričević Đ.*: Majstori minijatura Miroslavljevog jevanđelja. Nav. zbornik, str. 181—200; *Šidak J.*: Problem bosanske crkve. Zagreb, 1937; *isti*: Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi. — Godišnjak Ist. dr. Bosne i Hercegovine V, 139—160.

16. *L. Schischmanoff*: Legendes religieuses bulgares. Paris, 1896, 33—35.

17. *O. Dänchardt*: op. cit., 89—96, 246—247; cfr. *F. Rački*: op. cit., 502—503.

18. *J. Vujinović*: Kako je postao kurjak. — Vila IV. Beograd, 1868, 22.

штва, дао је само бог или његов светитељ. Ђаво је — то јасно излази из тих причања и веровања, мајстор да створи нешто из материје, али дух је божји. У једној арапској причи казује се, да је дух господњи чак силом ушао у тело, које је ђаво створио из блата. Позната је стара легенда и код Јужних Словена, да Сатанаил није могао да удахне душу у тело које је направио од земље и воде.[19]

Код многих племена и народа на свету постоје легендарне приче да је небо некада било тако ниско, да су га људи могли рукама дохватити. Бог је онда, како легенда каже, ишао по земљи, помагао сиромахе и невољнике, а рђаве људе поучавао. Али, кад би бог дао непогоду, људи би га гонили и били. Због тога су га једаред толико мучили и тукли, да је он после тога подигао небо сасвим високо. Од тада се он не јавља људима.[20]

Бог је, вели даље једна јужнословенска легендарна прича, био створио најпре људе с крилима, и то у време када још није било небеса. Људи стану често узлетати на небо и досађивати богу. Да би их спречио он направи једно небо с једним вратима и чуварем на њима, а кад то не поможе, он је онда постепено стварао нова небеса све док их није било седам. Кад ни тих седам небеса нису могли спречити људе да не насрћу, бог се наљути и створи птице па њима даде крила, а људима остави само руке.[21]

Напокон, данас је врло добро познато, да старозаветна прича о потопу има својих паралела у готово свима деловима света и да је била нарочито популарна у старој грчкој скасци о Девкалијону.

Овде је нужно поменути да су често илустроване теме на Балканском полуострву и на Западу: постанак света, стварање човека, животиња и биља. Ове теме се највише илуструју у циклусима генезе (стварања). На Балканском полуострву је то нарочито пластично представљено у манастиру Дечанима. Иконографски дечанске сцене из генезе представљају мешавину хеленистичких елемената са приморско-романским. Представљање Христа у Дечанима — као бога оца — показује западњачко схватање уметности.[22] На концу, делови сцена из генезе употребљени су и за иконографско приказивање 148, 149 и 150. псалма.[23] Посве су једноставне сцене стварања света из иконографског матери-

19. *Pypin — Spasović*: Geschichte der slavischen Literaturen I, Leipzig, 1880, 95.

20. Venac XIV (1929), 740; *J. Krmpotić*: Vjerovanja. ZbNŽJSl. VIII 1. (1913), 190; *Tih. R. Đorđević*: Naš narodni život VII, 117; *isti*: Ciganske narodne pripovetke. Beograd, 1933, 3, 226; Živaja starina I—II (1900), 196.

21. *J. Radonić*: Narodne priče II. Kako je gospod bog stvorio nebesa, anđele i ptice. — Vila II. Beograd, 1866, 706—707.

22. O scenama iz geneze u vizantijskoj umetnosti, starija literatura brižljivo je sabrana kod *Tikkanen-a*: Die Genesismosaiken von S. Marco in Venedig. Helsingfors, 1889; a novija kod *H. Gerstinger-a*: Die Wiener Genesis; *O. Demus*: Die Mosaiken von S. Marko in Venedig 1100—1300 (1935), 98, nap. 42; *H. Gerstinger*: Die grich. Buchmalerei. Wien, 1926; *N. L. Okunev*: Lesnovo. — L'art byz. chez les Slaves II, 254.

23. *S. Radojčić*: Ikona: Hvalite gospoda. — Glasnik Skopskog n. dr. XXI. (1940), 109—118.

јала. Колико је тема о постанку света била популарна и омиљена у средњовековном сликарству, најбоље сведочи чињеница што је ушла и у минијатурно сликарство. Дакако, ту је од знатног утицаја на фолклор и средњовековна религиозна књижевност и Свето писмо. Довољно је

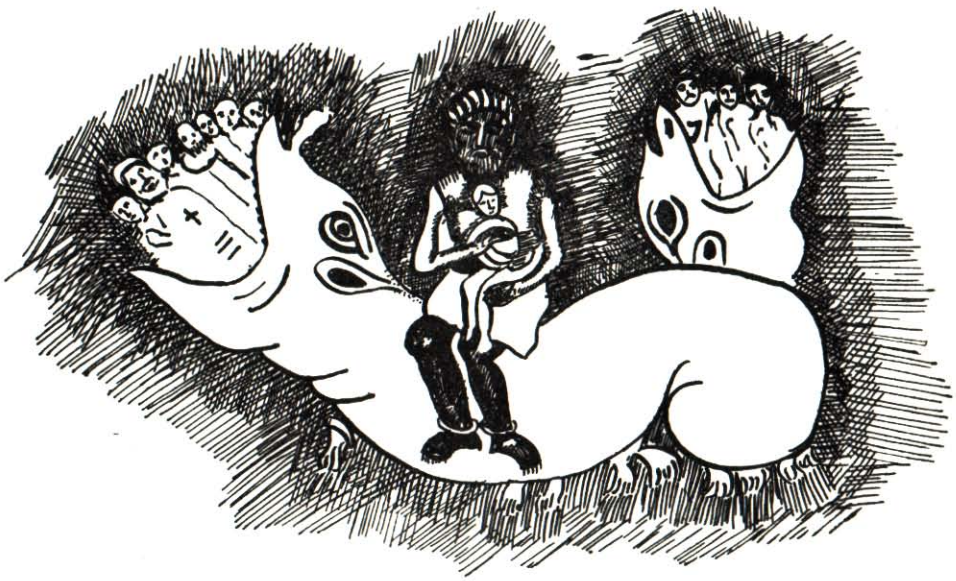

Сл. 1. Страшни суд, фрескосликан на западном зиду цркве у припрати Св. Борђа у селу Бањанима, у Скопској Црној гори, из прве половине XVI столећа (Македонија)

поменути чињеницу да се пакао, управо улаз у пакао, слика као ждрело. С правом се узима у науци да је на средњовековне представе о ждрелу пакла највише утицао опис у 41. књизи Јова, глава 5: „Врата од грла његова ко ће отворити? Страх је око зуба његовијех итд." Отуда није никакво чудо што су у народним приповеткама језиви описи пакла. Тако се фолклор, Свето писмо и сликарска уметност преплићу и узајамно струје, позајмљујући једно од другога извесне елементе и појаве, што је и за народну усмену књижевност и за сликарство од особитог значаја и важности.

3. ПЕРСОНИФИКАЦИЈА СУНЦА И МЕСЕЦА У НАРОДНИМ ПРИПОВЕТКАМА

Као што је у науци познато, персонификација Сунца и Месеца у народним причама патријархалнога друштва играју незнатну улогу. Уколико се и јављају у народним приповеткама, замишљају се као сјајна лопта, плоча, свећа или место на коме бораве људска бића. Тек на не-

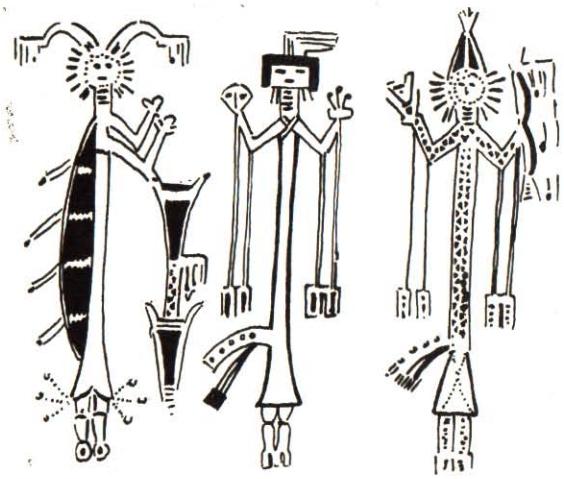

Ск. 2. Персонификација божанства феномена природе и Сунца, код индијанског племена Нохаво. Богови плодности, кише и Сунца. Скица према народној уметности у песку

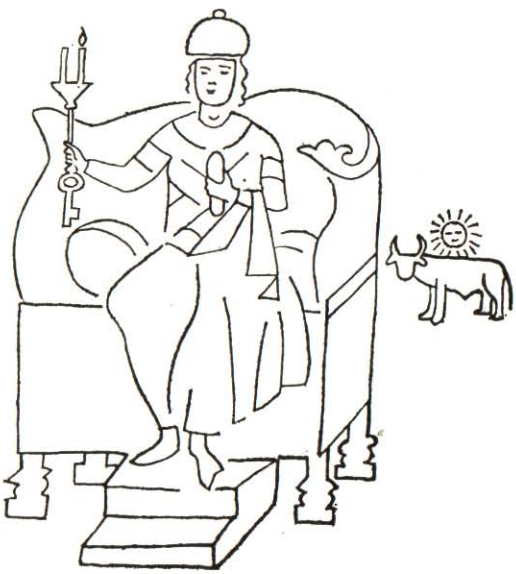

Ск. 3. Персонифицирано пролеће. Скица према минијатури из путописа Козме Индикоплова, из 1649. год.

што вишем културном ступњу, нарочито у такозваној митској приповеци, добијају персонификације велики значај. У тим приповеткама сматрају се Сенце и Месец као жива бића и тако се развијају посебне митолошке групе „небеских прича". Дакако, на постанак и развој припо-

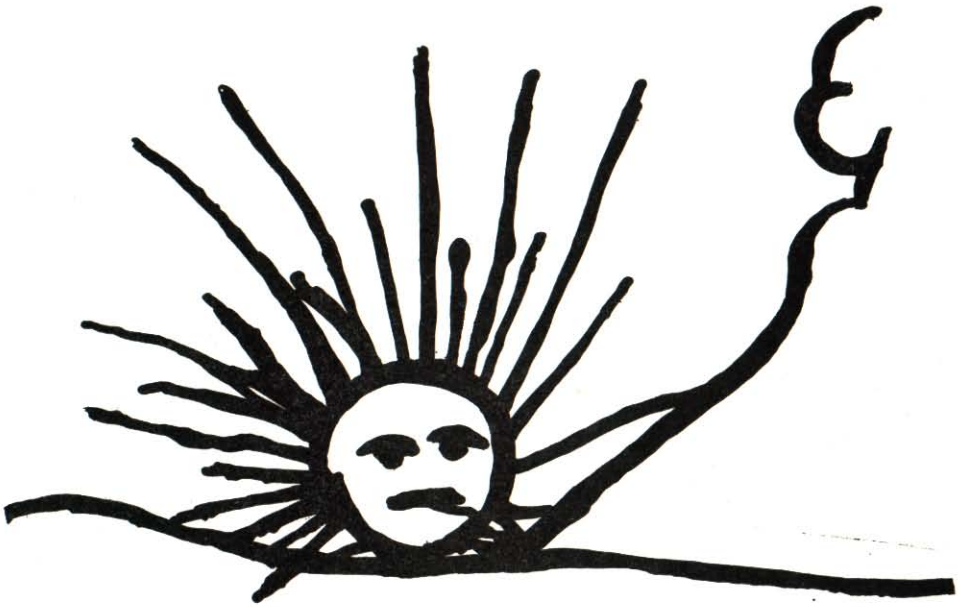

Сл. 4. Персонифицирано Сунце, приказано на вази. Рад лончарских мајстора из половине XX столећа. — Косовска Митровица.

ведака ове врсте, те и на фолклор уопште, од знатног је утицаја и античка, средњовековна и познија уметност новог века. Но, с друге стране, фолклор исто тако снажно делује и струји на постанак и одржавање мотива и појава ове врсте у уметности.[24]

4. ПРИВРЕМЕНО УСТАЈАЊЕ МРТВАЦА ИЗ ГРОБА

Прастари мотив о привременом устајању мртваца из гроба, изриком да мртав брат устаје из гроба и иде у походе сестри, познат је из времена паганства, из доба антике, и задржао се као сирвивал, све до данашњих дана у фолклору многих племена и народа у свету. Овај паганski мотив веома је рано попримљен у хришћанској религији под именом „Васкрсење Лазарево", а у епосу балканских народа има од-

24. *W. Wundt:* Völkerpsychologie V, 99; *J. Kelemina:* Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Celje, 1930; *Đ. Stratimirović:* Godišnjak Matice srpske 1936; *V. Čajkanović:* Srpske narodne pripovetke, knj. 1. SEZb. knj. XLI. Beograd, 1927, nap. 33, 35—36, 48, 55, 155—156, passim. Sunčevom mitu i kultu kod Indoevropljana posvetio je osobitu pažnju *L. V. Schraeder:* Arische Religion, 1923; cfr. *V. Jagić:* Zur slavischen Mythologie. — Archiv für slav. Philologie XXXVII (1920), 495—499; cfr. *Máchal:* Nakres, 55; *Polivka,* Revue des Études slaves 2 (1922), 109. O ovoj pojavi u eposu balkanskih Slovena cfr. *T. P. Vukanović:* Les éléments de muthologie paienne et de traditions chrétiennes dans l' épopée Serbo — Croate. — Ethnographie № 54. Paris, 1960, str. 9—16.

рећено место, нарочито у песмама „Сестра и девет брата" и томе слично.[25] Овај мотив, ушао је у народне приповетке и песме из религије, где има значајну улогу. Јасно је да овај и слични мотиви из народних приповедака и песама балканских народа, као сирвивали прастарих времена, имају улогу неговања патријархалног народног религијског веровања у загробни живот, у живот на другом свету где обитавају мртви а управљају и владају богови, уз помоћ анђела, светитеља и других њима подобних бића.

5. ОКУЛТНА БИЋА ВАМПИРИ У НАРОДНИМ ПРИПОВЕТКАМА

Интересантно је поменути на овоме месту, да су и веровања у вампире, као значајна окултна бића, нашла одраза у јужнословенским народним приповеткама, а местимично и у народним песмама. Наиме, у извесним народним приповеткама сликовито се описују вампири и њихова окултна моћ и делања. У ствари, овде је у народним приповеткама нашло одраза једно од најраспрострањенијих и најзначајнијих веровања у окултне силе, управ као једна од главних појава из народне вере код балканских народа, које води порекло из прастарих времена. За потврду тога довољно је поменути, да је већ Херодот у опису Скитије, говорећи о Неурима — Нурима, изнео како се код њих „сваке године један пут свако за неколико дана претвори у вука, па се опет враћа у старо обличје".[26] Одатле је дошло и чудно име вукодлак. Данас се код балканских Словена обично подудара с појавом вампира, а замена је дошла услед тога, што се, као у старим германским скаскама, веровало да умрли људи имају вучји облик.[27] Народне приповетке о вампирима обично говоре о извесним делањима мртваца после покопа и њиховим јављањима из гроба, кретању, прављењу извесних чуда, а понајвише љубавним везама са заосталом младом удовицом и младим женама уопште.[28] Ово веровање у окултна бића вампире појављује се у балканским народним приповеткама епизодно и има секундарни значај, јер су народна веровања и паганска поимања добила приповедачко обележје.

6. ЧУДО С КРУНОМ

У фолклору балканских народа нашао је примену и паганско хришћански мотив о чуду с круном. Паганski елементи овога мотива очито се испољавају у познатој народној приповеци о св. Јовану и ђаволу,

25. Cfr. *Л. Д. Шишманов:* Песната за мертвия брат в поезията на балканските народи.—ЗбНУ ХШ, Софија, 1896, 474—569; кн. XV (1898), 493—600; *Gl. Elezović:* Arbanaška tužna pesma Gug Isuf — Gug Istref. — Prilozi pr. nar. poez. VI, 1 (1939), 84—95.

26. Herod. IV, 105.

27. *J. Hoops:* Reallexikon der germanischen Altertumskunde IV. Strasburg, 1918—1919, 511—512; *S. Ivšić:* Vukodlak dijal. lepir. — Južnoslovenski fil. II (1921), 132—135; *V. Čajkanović:* O srpskom vrhovnom bogu. Beograd, 1941, 172; *T. P. Vukanović:* Vampir u verovanju i običajima kod Cigana u Kosovsko-Metohijskoj Oblasti. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II. Priština, 1957, 148—149; literatura predmeta tamo.

28. *T. P. Vukanović:* op. cit., 161—162.

који се надмудрују око круне и златне јабуке. Овај је мотив нашао примену и у јужнословенској познатој песми „Цар Дуклијан и Крститељ Јован", прожетој дуалистичким схватањима, где је цар Дуклијан — сатана, приказан као творац видљивог света, док је св. Јован Крститељ поборник хришћанске религије и њене широке идеологије. У јужнословенском епосу ова је песма настала од стиховане приповетке и налази се међу најстаријим српскохрватским епским песмама митолошко - религијског карактера.[29] Код Арбанаса, ова се легенда јавља у причама о св. Михаилу и Луциферу.[30] Ова арбанашка легенда има много сличности, са српском народном приповетком „Зашто у људи није табан раван",[31] и са поменутом српскохрватском епском песмом о цару Дукљану и Крститељу Јовану. Ова сличност је очигледна, како по лажној заклетви, коју Крститељ Јован по савету и одобрењу божјем даје Дуклијану, односно Луциферу, да би му украо јабуку, тако и по истој теми, јер је очевидно да је у српском фолклору она јабука око које се цар Дукљанин и Крститељ Јован играју не нека обична или златна јабука, него је то јабука Сунце, које је ђаво, односно Луцифер, украо богу. У српској народној песми тек се при крају[32] помиње Сунце. У српском фолклору о овој теми цар Дуклијан (Дукљанин — Диоклецијан) дошао је на место ђавола (Луцифера), слично неким другим заменама у популарним и писаним литературама средњег века.[33] У народним умотворинама балканских народа божанство доњег света доводи се у везу са Сунцем. У митовима и скаскама о крађи и прекрађи Сунца стварни власници Сунца су она супранормална бића за која иначе знамо да су заменила некадашњег хтоничког бога: то су на име или ђаво, који је до Сунца дошао преваром или крађом;[34] или свети Јован;[35] свети Аранђел;[36] свети Сава,[37] који су Сунце прекрали.[38]

О мотиву чуда с круном у фолклору расправљао је својеобно учени руски научник Веселовски и документовано је разложио функције и еволуцију ове појаве, указујући на њене позајмице и паралеле из хагиографске књижевности.[39] Код балканских Словена ова је појава

---

29. *S. Stefanović*: Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju II, sv. 1. Beograd, 1924, 147—148.

30. *M. Lambertz*: Zwischen Drin und Vojuša. Märchen aus Albanien, Leipzig — Wien, 1922, № — 18.

31. *V. St. Karadžić*: Srpske narodne pripovijetke i zagonetke. Biograd, 1897, № — 40, str. 157.

32. *V. St. Karadžić*: Srpske narodne pjesme II. Beč, 1875, № — 17, str. 18.

33. *S. Stefanović*: op. cit.

34. *V. St. Karadžić*: op. cit., *isti*: Srpske narodne pripovijetke i zagonetke, № — 40; Bosanska vila, sv. 12 (1897), 248; *V. Ćorović*: Pripovetke 2, 84; Karadžić I. Aleksinac, 1899, 228, sv. 2 (1900), 214; Bratstvo, knj. 12—13 (1908), 139 sq.

35. *V. St. Karadžić*: Srpske narodne pjesme loc. cit.

36. *V. St. Karadžić*: Srpske narodne pripovijetke i zagonetke — loc. cit.

37. *V. St. Karadžić*: op. cit.,; *N. Šaulić*: Srpske narodne priče 1, 2. Beograd, 1925, № — 99; *V. Ćorović*: op. cit., 246 sq.

38. Cfr. *Leyen*: Das Märchen, Leipzig 1917, 44; *Roeder u Roscher*, Ausführl. Lexikon, 4, štr. 1185 sq.; *V. Čajkanović*: O srpskom vrhovnom bogu, 160.

39. *А. Н. Веселовский*: Вестник Европе, 1872, књ, IV.

нашла одраза и у фрескосликарству. Довољно је поменути мотив „круне" из манастира Грачанице. Ту су на фресци представљене две круне које анђели спуштају на галве Милутину и Симониди „круне живота које Христос шаље праведницима".[40] По другој интерпретацији, ове круне су у ствари атрибути власти, попут старије византијске уметности, која негује овај мотив.[41] У југословенским писаним изворима исто тако се спомиње „свети венац" или „sancta corona".[42] Напокон, зна се да се „од злата корона" јужнословенске народне усмене књижевности — corona, много помиње у Св. писму као **вијенац правде** те и као **вијенац живота.**

Дакако, у борби око круне арханђела са ђаволом, као што је то у фолклору балконских народа наглашено, св. арханђел Михаил је изгубио сандалу и део меса са табана. То је према народном веровању гледано код људи на табану. Одмах морамо поменути, и ова је појава нашла примену у фрескосликарству код балканских народа. Тако, о чупању обуће (сандале) има података на фрескама XIV столећа, што сведочи да је сликарима била позната легенда како је ахранђел Михаило изгубио сандалу у борби с ђаволом. То је лепо представљено на једној фреси у Пећкој патријаршији, што је истодобно и један од најстаријих примера те појаве, где је арханђел Михаило представљен са десном босом и левом обувеном ногом. Напокон аналогија нас упућује да овде видимо и утицаје мита о Јасону, који се зове „једносандалник" — Μονοτανσαλος и који се слика са једном босом ногом.[43] Иначе, као што смо већ поменули, у српскохрватском епосу ђаволи се ретко помињу, и то обично у песмама религиозног типа.[44] Њихова функција и улога обухватнија је у народним приповеткама. Дакако, у ђаволе се верује на много страна на свету, а у приповеткама су нарочито интересантне оне са мотивом о уговору с ђаволом, са којом се појавом сусрећемо код многих племена и народа на свету, где се чак ни духовна лица не изузимају. У науци је познато да се на Западу веровало да се чак и Герберт, папа Силвестар II (+ 1003), био предао ђаволу.[45]

7. НАЦИОНАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ НАРОДНИМ ПРИПОВЕТКАМА

На овом месту намеће се питање да ли смо у могућности да утврдимо шта је од већине елемената и мотива јужнословинских народних приповедака право оригинално, творевина јужнословенског порекла,

40. *Đ. Bošković:* Deu couronnes de Nie à Gračanica. — Seminarium Kondakovianum IX. Beograd, 1940. 63—64.

41. *M. Ćorović — Ljubinković:* Uz problem ikonografije srpskih svetitelja Simeona i Save. — Starinar VII — VIII, Beograd, 1958, 79.

42. Cfr. *A. Solovjev:* Corona regni. — Przewodnik historycznoprawni IV. Lwow, 1934, 44—46.

43. Cfr. Museo Naz. Napoli guida, str. 191.

44. Cfr. *B. Krstić:* Okultni motivi. — Prilozi proučavanju nar. poezije I, sv. 1—2 (1934), 65.

45. Cfr. *J. Grimm:* Deutsche Mythologie II, 969.

јужнословенскога духа, а шта је позајмљено из других народа и племена, или је постало код балканских Словена под утицајем који им је са стране дошао.

Пре свега, може се указати на то да у јужнословенским приповеткама има знатан број елемената и мотива општечовечанског карактера, елемената који су заједнички свим племенима и народима на свету. То је сасвим разумљиво кад се има у виду чињеница да су све велике и оригиналне књижевности у исто време и светске књижевности.[46] Оп-

Сл. 5. Српски цар Стефан Душан, који је називан светим још за живота. Његов култ нашао је одраза и у српском фолклору, где местимично и у народним причама и епским песмама. Цртеж према фреско портрету у манастиру Лесново (Македонија), где је Душан, као владар, уздигнут до божанства. Прва половина XIV столећа

штечовечанске црте јужнословенских народних приповедака обимне су и замашите. Упоредо с тим цртама цветају и гранају се специфично јужнословенске црте, балканске црте. Те чисто јужнословенско-балканске црте за нас су најважније, све је остало од мањег значаја. Јер, неметодично би било трагати за етнолошким и фолклорним паралелама и поређењима, а при томе заборавити најважније питање: шта је сад јужнословенско или балканско у тој народној приповеци? Значи ли све то и код Бушмана, Хотентота, Ескима, Руса, Енглеза или Француза феноменолошки оно исто што и у јужнословенским народима? На ово питање углавном је већ указано у напред изнетом разлагању. Додаћу још само следеће. У јужнословенским народним приповеткама, а напосе у приповеткама архаичне природе, јужнословенска су поимања она која одају патријархално јужнословенско балканско порекло народних приповедака, одржавајући кроз приповетке историјска збивања Јужних Словена

46. Cfr. *G. Gazeman*: O značaju narodne pesme za nacionalnu kulturu jugoslovenskog naroda. — Prilozi prouč. nar. poez. IV, 2 (1937), 162.

из претхришћанско-паганских времена, те из средњег века, када Јужни Словени примају хришћанство, из доба робовања под Турцима, из времена борбе за ослобођење испод туђинског јарма. За илустрацију тога помињем само народну приповетку из наше рукописне збирке Ђаво-султанија, где су као поента на крају приповедања истакнута народна поимања о индиректном узроку пропасти средњовековне српске феудалне државе, тобоже услед натприродне силе и мешања ђавола, као злог бића, од кога према патријархалном народном веровању и поимању феудалног сталешког друштва, свакако заоденутог у рухо православне хришћанске религиозности, изнетог кроз народне приповетке, потичу два највећа турска средњовековна освајача у Европи и Азији, султан Мурат и султан Сулејман I Величанствени, чија је освајачка моћ велика и на Балкану и у јужнословенским земљама. На тај начин, владајући српски феудални сталежи световног и црквеног друштва, потрудили су се да код српског и уопште јужнословенског народа рашире поимање и веровање о пропасти средњовековне феудалне српске државе посредством окул-

Сл. 6. Косовски херој Милош Обилић, који је 1389. год. убио турског цара Мурата у Косовској бици. О овом средњовековном јужнословенском хероју, постоје бројне кратке приче и легенде, нарочито на Косову. Скица према лику светог ратника у Богородичној цркви у Хиландару из 1803. год.

них (натприродних) злих бића, и тако да збаце са владара и властеле одговорност за државну пропаст и тешко ропство под Турцима. Надаље, у српским и уопште јужнословенским народним приповеткама, више него ма где у свету, превлађује специфична балканска патријархалност, гостољубље, демократичност, слободољубље, работничко трудбеничке народне одлике и томе слично. На концу, има у јужноморавским народним приповеткама и обиље мађије и анимизма, као остатака прастарог

примитивног веровања из доба паганиста и друштвеног поимања патријархалног и сталешког друштва. Таква обележја у балканским народним приповеткама, као што је то случај у народној књижевности у свету уопште, настала су од припадника разних друштвених слојева у разним етапама. Дакако, известан број елемента и мотива ушао је у народне приповетке балканских Словена путем школованих људи и путем књиге. Довољно је поменути само популарну збирку Хиљаду и једна ноћ, која је имала огромног утицаја на стварање и ширење мотива у извесним балканским народним бајкама и затим популарног Робинсона Крусе, чија је садржина такође местимично била од утицаја на неке балканске народне приповетке. Уопште узев, збирка бајки из Хиљаду и једне ноћи била је од великог утицаја на народне приповетке многих племена и народа на свету, те није никакво чудо што се запажа њен утицај и на балканску народну усмену књижевност. Било би ван оквира ове радње када бисмо износили слична питања за бројне балканске народе приповетке. Напокон, на овоме месту желим да поменем и следећу појаву. Наиме, народне приповетке, нарочито оне митолошко-легендарног карактера, а каткад и бајке, послужиле су за узор, односно као тема или чак комплекс од неколико разноврсних митолошко-легендарних мотива за постанак и образовање извесних народних епских песама. За потврду тога наводим само познату приповетку Змија младожења. С друге стране, епос је зрачио у дуготрајном процесу свога постанка и развоја на народне приповетке, заодевајући ове у рухо епике, и дајући им огроман песнички полет и импулс, што приповетке чини јаким и снажним, како по садржини и композицији, тако и по стилу и песничкој машти.

Сл. 7. Краљевић Марко. Најпопуларнији јунак феудалног епоса на Балканском полуострву. Према српскохрватским народним песмама, он је натприродног порекла. О њему постоје бројне легенде и народне приповетке. Скица према фресци с краја XIV столећа у манастиру Св. архангела код Прилепа (Македонија)

8. МИТОЛОШКА ФЛУИДНОСТ И ПСИХА НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА И ПРИПОВЕДАЊА

Пре свега, помињемо, народне приповетке и народна поезија показују често несталност облика. Та несталност, или како Леви Брил наводи „флуидност" митског света, састоји се у томе што су у њему специфични облици биљака и животиња исто тако мало стални као и закони појава. Сваки час се све може десити: свако живо биће може узети сваког тренутка нов облик, било својом моћи, било акцијом каквог дела; све зависи од митских снага и ниодчега више. У овом свету, немогуће тако рећи не постоји.[47]

Психа патријархалног човека има много заједничких црта са психом деце. А најбитнија им је карактеристика та да су више чулне него умне. Сва разлика која постоји између осећања детињства и зрелијег доба није толико у врсти осећања, колико у његовој интензивности и повезаности. Јак интензитет осећаја, међутим, изазива узбудљивост, а та, са своје стране, даје више маха машти. Дете у мраку, кад се јако уплаши, измишља сва могућа страшила. Кад грми, патријархалан свет, уплашен исто тако, машта о разљућеним силама горе на небу. Тај елеменат маште, један од најбитнијих у људском животу уопште, остаје сталан и доцније, кад разум успе да објасни извесне појаве и збивања. Познат је врло занимљив психолошки факат, да дете често пута зна за једну приповетку да је измишљена и да опет верује у њу. Патријархални људи често пута виде да је једно место чисто, као и друга, па опет несмеју да уђу у то место.Тај елеменат маште, као карактеристична особина људске психе, прелази после и у његове творевине, с почетка несвесно, касније нарочито негован, постаје битан изражај творачког дела. Једна нарочита црта патријархалне фантазије опажа се баш у том, што се, у интензитету, виде ствари и појаве страховитих димензија и суперлативних атрибута: што се потпуно померају границе простора и времена, и што се врло често воле разне абнормалности, као што су троглави људи или аждаје (але) са неколико глава, змајеви са две до дванаест глава и предрасудна схватања и представе о натприродним бићима, као што су слике кентаура или крилатих коња, вукодлака, вампира, вештица, вила, ђавола и других сличних имагинарних бића. Уз то, као важан елеменат етнопсихолошких особина, јављају се тенденције анимистичких и антропоморфистичких особина. Персонификације природних сила и појава чине, уосталом, саставни елеменат свих старих религија. Стога, почетак мита спада у прастаре културе и ту се додирује и с народном песмом и с народном приповетком, као изразом митског елемената у назирању људи на свет, природу и друштво. Такво митолошко схватање доминира у посматрању појава у природи и друштву античке периоде (Херодот), а некмоли у простога народа, старијих и после античких времена.[48]

47. *L. Levi — Brihl:* La muthologie primitive, 37, 312—316.
48. Cfr. *W. Wund:* Völkerpsychologie II, 1, str. 593.

Првобитно друштво и патријархалне скупине сталешкога друштва робовласничке и феудалне епохе, осећају се као немоћни пред природом и пред збивањима друштвеног колектива. Због тога оно дозива у помоћ бога, свеце, анђеле, Сунце, Месец, звезде, духове покојних предака, славећи притом церемоније, које од њега захтевају велике жртве, драгоцено време и које још више повећавају његово покоравање историјској, географској и социјалној средини.

Примитивно друштво првобитне заједнице и родовско кланске епохе, развијало се веома споро, тако да изгледа стабилно, непокретно. Судећи према етничким скупинама, племенима и народима на најнижем ступњу културе у данашње време, још се је код првобитних етничких скупина и племена јавила народна приповетка. Стваране су привидне личности помоћу периодичних ритуалних радњи, што је довело до настанка басни, митова, бајки, легенда, скаски, кажа, које на деформисан, далек, легендаран начин објашњавају извесне појаве, збивања, личности и догађаје. Након тога, митови, бајке, басне, легенде, каже и скаске делују унатраг на ритуалне рање, те у култовима суделују личности, представници добра и зла, одакле су попримљени у народне приповетке.

9. АУТОРИ НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА

За дуго времена, питање аутора, односно приповедача народних приповедака, у науци се није ни постављало. Постепено, у науци се стала поклањати све више пажња питању приповедача, тако да је то питање све више продубљавано. Тако је проблем приповедача дошао у проучавању народних приповедака на значајно место и у западноевропској науци одавно се осетило истраживање и проучавање у том правцу. На тај начин се приповедачу поклања све већа пажња, јер утицај приповедача на приповетку није мањи од утицаја певача на народне песме.[49] Исто тако, од особитог је значаја и утицај друштвене средине на приповедача и обрнуто, утицај приповедача на друштвену средину. Друштвена средина је она која врши доминантан утицај на приповедача и на народну приповетку. Поједини нарочито обдарени приповедачи, одговарајући захтеву друштвене средине, друштвеном захтеву, исто као и певачи, обликују народну приповетку онакву какву слушамо и бележимо.

У овоме правцу у новије време врше се проучавања код свих словенских народа. Дакако, ваља нам при том поменути да су се код Руса пак научници позабављали нарочито проучавањем текстова народних приповедака, њиховом композицијом и њиховом интерпретацијом као књижевних дела. У томе смеру се у свету уопште скупљају и проучавају народне приповетке, понајвише бајке и та је појава већ добро позната.[50] Тако је на ово питање бачено социјално и економско светло. Код Руса се још, наиме, проучавају поједини приповедачи монографски и бележе се од њих сви текстови народних приповедака које они знаду.

---

49. *Serge D' Oldenbourg*: op. cit., 229—232.
50. *Serge D' Oldenbourg*: op. cit., 236.

Проучавајући народну усмену књижевност код саврмених балканских народа, ја сам наишао на веома интересантне појаве код народних приповедака. Наиме, код Арбанаса на Косову има професионалних приповедача (предео Дреница), који иду по позиву на какву народну, односно породичну свечаност (свадба, Бајрам, подстриг прве дечје косе, сунет и слично) и народно весеље, те за награду у натуралијама или новцу, приповедају народне приповетке, слично као што то чине и певачи народних песама, гуслари, гајдаши, хармоникаши и уопште свирачи. Аналогно томе и у старој Русији било је професионалних приповедача.[51] Ова појава све више намеће питање, које је у науци већ наговештено, може ли се говорити о школи приповедача, као што је то сличана појава код народног епоса и народног песништва уопште? А затим, може ли се ту говорити о ритуалу?[52] Дакако, обадве ове појаве запажају се код народних приповедака и приведања код балканских народа, где су се очувале из велике старине у реткој свежини све до данашњих дана. Али, при том не треба заборавити, да у патријархалној српској, црногорској, македонској, арбанашкој, и уопште јужнословенској породици, а нарочито у великој породици и сродничкој задрузи, у времену престанка пољских радова, нарочиту педагошку дужност и функцију примали су најстарији чланови породице, односно сродничке задруге, колико ради забаве, толико и ради гајења и преношења традиције на подмладак, приповедањем бајки, скаски, легенди и приповедака уопште и племенског и родовског народног предања, што се поред јужнословенских народа запажа исто тако и код Арбанаса на Балканском полуострву. Међу балканским Словенима пак, има приповедача који знају масу народних приповедака, а исто тако има велики број људи, који знају сасвим мали број приповедака.

10. ДУХОВНА ВЕЗА ИЗМЕЂУ ПРИПОВЕДАЧА И СЛУШАЛАЦА

Под овом појавом подразумевамо понашање приповедача приликом приповедања и понашање слушалаца. Као што је то случај код многих племена и народа на свету, исто тако се и код балканских народа, а посебно код Срба, велика пажња поклања приповедачу када приповеда какву приповетку, он се слуша за време причања у највећој тишини. Упадице и смех прате понајвише приповедања приповедака шаљиве садржине. Исто тако, понекад приповетке које садрже у себи елементе питалица, укључују у приповедачки жанр поред приповедача, и слушаоце. Ево како се то у ближој историјској прошлости одржавало код српских сељака. Наиме, на Косову, Срби су се зими забављали крај огњишта. Тада би домаћин узео гусле и певао јуначке песме, а око њега би се искупила чељад. Понеко би и испричао понеку народну причу, а уз то би се и

51. Cfr. Ю. М. Соколов: Руский фольклор. Москва, 1941, 327 sq.
52. *Serge D. Oldenbour:* op. cit. 234.

загонетало.[53] Код Срба у Горњој Морави (Косово), обичавало се причање народних приповедака зими, када се седело ноћу. У народу овога краја се о томе каже: „'Ајд, да причамо. И доватимо једну причу, те испричамо. То су старовремске приче што се причају напамет"! У овом пределу верује се, да после вечере „неваља се причати страшне приче". Њих неваља причати ни дању, већ само ноћу. На концу, народне приче о поповима, без обзира какве су садржине: озбиљне, сатиричне или шаљиве, неваља се причати ноћу, већ само дању. Према садржини приповетке, код слушалаца се појављује на лицима озбиљност или веселост. На крају приповедања следују разна питања и објашњења од стране слушалаца, упућена приповедачу или пријатан смех и доскочице на рачун које личности или идеје из приповетке, а каткад се саопштавају и мишљења присутних о овој или оној појави из приповетке. Ако приповетка има карактер или елементе загонтке, ако присутни не погоде одгонетку, онда приповедач каже како стоји у дотичној приповеци. Само пак приповедање приповедач саопштава, према својим способностима, умешностима и према својој речитости, са или без гестикулирања, са или без гримаса лица и покрета главе и руку, једнолично или сликовито и пластично, са мењањем гласа и дикције, према томе шта се и како се приповеда. Што је приповедач вештији у приповедању, то је његово приповедање успешније и његова приповедачка популарност све више расте.

У погледу доба узраста и пола, те социјалне средине приповедача, ту се не могу чинити никаква ограничења. Може се само рећи да старији људи и жене, ради забаве, много приповедају деци бајке.

На концу свега изнетог, нужно је да поменемо и начин како приповедачи завршавају своје приповетке код Срба. Обично се каже: ту **је причи крај,** или: **ту је причи крај, а вама на живот и на здравље,** или **то је све,** или: **нема више,** или: **ја сам ту био и све очима видео,** или: **нит' ту био, нит' очима видео, већ од других чуо, па вама причам,** или: **ја сам тамо био и отуда сам синоћ дошо,** или: **ја сам све то видео и овамо сам дошо да вама то испричам** и томе слично.[54] Ови пасуси служе као неке постојеће формуле, па се према згодама и приликама употребљавају приликом приповедања, слично гусларским припевима на завршетку епске песме.

11. БРОЈ САБРАНИХ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА

Код југослвоенских народа је досад објављено око осам хиљада народних приповедака.[55] Аналогно томе, вредно је поменути да је Финска имала 1926. год. више од тридесет хиљада текстова бајки (ту су

53. *B. Nušić:* Kosovo I. Novi Sad, 1902, 107; *B. Vujkov:* Narodne pripovetke i narodni pripovedači kod Bunjevaca. — Sever VIII (1932), 318—323.

54. Cfr. *J. Polivka:* Uvodni a záverečne formule slovanskych pohádek. — Národopisany československy vistnik XIX—XX, Praha, 1926—1927; *J. M. Sokolov:* op. cit., 329—330, 528.

55. Cfr. *P. Popović:* Pregled srpske književnosti, str. 57.

убројени и рукописи); Естонија двадесет и пет хиљада, а слично томе и Шведска и Норвешка. Али, као што је у науци добро познато, веома је мало збирки народних приповедака у свету уопште, које су тачно и добро скупљене. Ово из разлога што је проблем приповедача углавном занемариван. Код балканских Словена су сва фолклорна проучавања углавном усмерена на народну поезију, народне игре и музички фолклор, док су нажалост друге гране скоро посве занемарене и пренебрегнуте, а слично је са фолклором код данашњих Грка и Арбанаса што се односи нарочито на народне приповетке, а у првом реду на бајке.

ЗАКЉУЧАК

Након свега изнетог, из самих чињеница следује овај закључак. Старост митолошких приповедака, легенди, бајки, кажа и приповедака уопште, као што смо видели из досадашњих излагања, сеже у велику старину људског рода и еволуира заједно с народима, племенима и етничким скупинама на свету. При том, види се, примитиван и патријархалан човек и савремено друштво не посматрају ствари и појаве око себе на исти начин. Под утицајем културе, пораста производних снага, науке и цивилизације, образовани човек познаје праву вредност и смисао разних појава и догађаја, те према природи и према друштву, заузима сасвим другојачији став, него што су то чинили у далекој и ближој историјској прошлости примитиван и патријархалан човек. Све појаве у природи и друштву, примитиван и патријархалан човек тумаче утицајем надприродних бића, духова предака, имагинарних сила и појава, које су за њега исто тако реалне као и чулни свет око њега. Примитивном човеку првобитног друштва, као и патријархалним скупинама свих епоха, као што је у науци истакнуто, недостаје смисао за немогуће.[56]

Садржај мита, легенде, бајке, скаске и приче, мења се са друштвом, а остаје само форма, која се такође мање или више мења.

Упоредо са митолошком приповетком, настале су и басне, каже, скаске, кратке приче и легенде (измишљене приче). У дуготрајном историјском процесу развоја људског рода на земљи, увлаче се у народне приповетке разна народна веровања.

На концу, старија усмена народна књижевност образованих народа, има много сличности са усменом народном књижевношћу полуобразованих и примитивних племена и народа на свету. По речима Levy — Bruhl-a, испитивача примитивног менталитета, довољно је отворити коју било збирку народних приповедака, романских, германских или словенских народа итд., па да се о томе уверимо. „Ми смо овде у свету исто тако флуидном (несталном), као што је онај у Аустралији и Новој Гви-

56. *L. Levy — Bruhl:* op. cit., str. XX i str. 316.

неји, свету који није мање несагласан са законима природе и логичким захтевима наше мисли.[57]

Кроз сва времена, од најстаријих епоха па све до данашњих дана, људске расе, етничке скупине, племена и народи непрекидно се шире, селе долазе у додир и мешају се међу собом. Напоредо с тиме, њихове идеје и културне тековине преносе се на разне начине од једне људске скупине, племена и народа, на другу скупину, племе и народ. На тај начин је посигурно дејствовао и страни утицај на постанак и географско распрострањење народних приповедака балканских народа уопште. На тлу Балкана поникла је и прва европска цивилизација. Са страним ванбалканским утицајима код балканских народних приповедака, како са Запада, тако и са Истока, може се рачунати код свих балканских народа, те и посебно код Срба. Балканско полуострво је у току столећа било поприште ратова и разних инвазија различитих народа и племена, који су желели загосподарити овом значајном територијом, која спаја Европу са Азијом и Африком. Западни јужнословенски крајеви били су кроз цео средњи век у тесним културним и економских везама са блиским Западом, са Италијом, а преко ове са Француском. Са централном Европом, довољно је поменути везе са немачким најамницима на српским дворовима и саске рударе. Што се тиче веза са Истоком, оне су исконске, почевши од стварања првих основа балканске и остале европске цивилизације, па преко класичне грчке и средњовековне византијске цивилизације, до турско источњачких културних утицаја, који су на Балканском полуострву владали од краја 15. до почетка 20. столећа. Према томе, у народним приповеткама балканских народа долазило је до страних утицаја и директно и индиректно. Као најглавније, било је знатних утицаја са стране балканских старинаца, пресловенских староседелаца на Балкану, као и познијих после словенских досељеника, што смо већ поменули. У основи је свега тога и нешто од онога што су јужнословенски народи донели из своје протословенске заједнице и домовине.

Код народних приповедака, поред досад реченога, игра знатну улогу и заједнички израз светске душе, као и економски моменат у свету уопште.

Посебно истичемо главне улоге народних приповедака јужнословенских народа. Наиме, далеко би нас одвело када бисмо се опширно задржали анализирајући све улоге, било по врстама или типовима приповедака, те ћемо само поменути све најглавније улоге ове гране балканске народне књижевности. Могу се разликовати следеће улоге у балканским народним приповеткама: историјска, економска, мађијска, религијска, естетска, забавна, васпитна и поучна.[58] Њихова улога и зна.ај у духовној култури балканских народа веома је знатна.

57. *L. Levy — Bruhl:* op. cit., 312—316.
58. Cfr. Ю. М. Соколов: op. cit., 327.

У много случајева народне приповетке балканских народа имају још увек и своју најстарију функцију: неписане народне историје, нарочито оне локалног карактера и значаја. Наиме, оне с генерације на генерацију преносе разна историска збивања и догађаје, везане за одређене историјске личности и догађаје, приповедајући их онако како то народна машта и поимања захтевају, одевајући их каткад у легендарно рухо, каткад и са митолошким примесама. У ову врсту историјског приповедања спадају и предања у патријархалној породици веома негована, о пореклу породице, рода, братства, племена, фиса и народа.

Народна веровања, чуда, легенде и традиција врло често продиру у народне приповетке. Отуда имамо случај да су многи прастари обичаји и веровања сачувани као реликти и петрефакти у народним приповеткама. Илустрације ради, ту је довољно поменути обичај куваде, канибализма, убијање стараца, партеногенезе, владавине матријархата и томе слично, чији су се трагови очували у српском односно јужнословенским и уопште балканским народним приповеткама у реткој свежини све до данашњих дана. Каткад се око неког прастарог значајног догађаја, личности или појаве у давна времена створила приповетка, која је према потребама у дуготрајном историјском процесу свога развоја попримала многе стране мотиве и елементе, замењујући своје лично причање ефикаснијим приповедањем из сличних и сродних приповедака. Каткад су и историјски догађаји били од пресудног значаја да се створе извесне приповетке, много касније од времена историјских збивања. За таква приповедања народна традиција има велики значај, јер она носи превагу над историјом, те историјска казивања и збивања облачи, према националним потребама и веровањима, у рухо бајки, скаски, кажа, легенди и мита, са поентама опште економске, класне и народне потребе и религиозних поимања, да се историјска факта мистифицизирају.

На концу свега досад изнетог можемо рећи да се у народним приповеткама балканских народа, често јављају удружени комплекси разних мотива или пак читаве серије мотива једноличних или разнородних, као што је то случај и у фолклору многих народа на свету уопште.[59] Ту је исто тако, преко Прича из хиљаду и једне ноћи, продрло источњачко стваралаштво. Али то није усамљен случај с усменом народном књижевношћу балканских Словена, односно балканских народа. Да поменемо само, како је у руском епосу знатна примеса позајмица из арабљанског фолклора.[60] Но, то све ни најмање не умањује вредност и оригиналност народних књижевности које врше позајмицу. Напротив, то говори о њиховом импулсу, оплемењивању, усавршавању, гранању и еволуирању заједно са историјским и економским збивањима популације у којој су настале.

---

59. Cfr. А. Н. Веселовский: Собр. соч. II, вып. I: „Поэтика сюжетов и се задачи". Спб. 1913, 3, 11; Ю. М. Соколов: op. cit., 319.

60. Cfr. В. В. Стасов: Происхождение русских былин, — Вестник Европы (1868), I—IV, VI—VII.

II. СРПСКЕ НАРОДНЕ ЗАГОНЕТКЕ У ЈИ СРБИЈИ И НА КОСОВУ

Народне загонетке код Срба у ЈИ Србији и на Косову, проучавали смо повремено од 1941. до 1968. год. У ЈИ Србији обухватили смо неколико предела на подручју Прокупља, Лесковца и Врања. На Косову обухватили смо Сретечку жупу, Горњу Мораву, Рогозну, Ибарску долину и Копаоник. Изучавања смо вршили у саставу општих испитивања усмене књижевности на овом подручју, и резултате тих истраживања саопштавамо на овом месту.

1. О СТАРИНИ И ПОРЕКЛУ НАРОДНИХ ЗАГОНЕТАКА

Порекло народних загонетака је старог датума. Загонетке сежу заједно са осталим гранама народне усмене књижевности, у прастара времена људског рода. Што је интересантно поменути, загонетке негују људске скупине, племена и народи на свету, без разлике на доба узраста и пол. Оне су омиљена забавна усмена књижевност код омладине, и то нарочито на поселима и прелима.

Загонетке су нашле примену у извесним књижевним и филозофским делима. По Аристотелу, загонетка је добро састављена метафора. Мотиви из области проблематике загонетки распрострањени су и у епским формама светског фолклора. За илустрацију тога довољно је поменути народна причања о Едипу и многобројне епизоде Калевале. У драмским саставима средњовековних обредних дејстава, загонетке су служиле као један од формирајућих елемената.[1] У средњовековним популарним исповестима, загонетке су такође нашле примену. Ту је довољно поменути приче о Соломону и царици Савској, које се заснивају на библијским причама. Исто тако, загонетке са јављају и у другим хагиографским списима, као што су приповетке о Соломону и оштроумној царици, те у причама о Премудром Акиру, о Александру Македонском, о Аполону Тирском, о Басарги и на крају у познатој причи о кнезу Петру и мудрој девици Февронији.[2] Такође, загонетке цветају у разним књижевним списима. Тако, у осмосложном стиху употребљава загонетку радо Ђулие Чезар Кроче, у сонетима Катон Утичанин и у стиховима Стиљанијев. Местимично, нашле су загонетке примену и у делима Фенелона, Буалоа, Русоа, Шилера, Жуковског, Јесењина, Ђ. Пучинија („Турендот"), Ј. Ст. Поповића и других. У прози, узете из народног усменог стваралаштва, загонетке наводе многи књижевници. Тако, код наших народа, наводе их Љ. Ненадовић, Ј. Веселиновић, С Матавуљ и дурги.

У руским летописима постоје веома интересантни подаци о загонеткама. Наиме, оне су служиле у старини као вид тајног споразумевања у дипломатици. Добар пример за то јесте разговор Јарослава Мудрога са својим пратиоцем, о уходи, у зачараном логору.[3]

1. А. Н. Веселовский, Собрание сочинений, I, стр. 101.
2. Упореди Ю. М. Соколов, Рускии фольклор. Москва, 1941, 218.
3. На наведеном месту.

Код неких народа на свету (Источни Словени), загонетке су у старини служиле за расветљавање религиозних тајни, као и једној форми која је претходила религиозним представама мита.[4] Тако, мало по мало, у дуготрајном историјском развоју извесних народа, племена и етничких скупина на свету, загонетке су добиле свој специфичан жанр. Нашле су оне примену чак и у легендама о Свингсу.[5]

Поред ових наведених функција, загонетке су код неких народа и племена на свету, служиле у старини код обичаја божјег суда. Наиме, загонетке су често употребљаване, када је судбина онога који је био окривљен, била у зависности од његовог сналажења и оштроумља приликом постављања загонетке, односно давања одговора или одгонетања.[6]

Знатна је улога загонетака и у свадбеним обичајима код неких народа и племена на свету. Тако, код Руса, у старини је био обичај, да младожења стиче право да седне код младе на свадбеном пиру, тек онда кад са својом момачком дружином, одгонетне на загонетке које су му постављене.[7]

Код многих народа, племена и етничких скупина на свету, до недавно је био обичај (Источни и Јужни Словени), да се загонетке употребљавају као вид народне усмене књижевности, само у одређено доба године. Обично се загонетало по завршетку пољских радова у јесен, до почетка пролећа, а нарочито за време светковина и прела и посела. Том приликом, по сеоским кућама и колибама, приређивале су се и специјалне „вечери загонетки", а загонетање се распоређивало по тематским циклуисма народних загонетки (о човеку, животињама и слично).[8]

Код свих словенских народа, у ближој историјској прошлости, загонетке су заузимале видно место у народним забавама на сеоским скуповима, седницама, селима и прелима, о свадбама и славама, у народном глумовању, при дечјим забавама и томе слично. На крају, помињемо, загонетке су често уплитане, забаве ради, у песме руских чаробњака и у коледарске песме.[9]

Код многих народа, племена и етничких скупина на свету, загонетке се укључују у богати приповедачки фолклорни жанр. Већим делом загонетке служе искључиво у удвојеним епизодама у приповеткама, а понекад у целини чине целу приповедну садржину.[10]

Што се тиче саме грађе народних загонетака, на овоме месту о томе помињемо следеће. Наиме, оно што је у народу особито истакну-

4. Упор. нав. дело, 217.
5. Сравни на нав. месту.
6. Упор. нав. дело, 217—218.
7. А. Н. Веселовский, нав. дело, 271 .
8. Сравни Ю. М. Соколов, нав. дело, 217.
9. Упор. нав. дело, 218; Е. Ф. Карский, Белоруссы. III, вып. I, Москва, 1916, 176.
10. О тој појави упор. Е. Н. Елеинской, Некоторые замечания о роли загадки в сказке. Журн. Этнографическое обозрение, бр. 1, 1907.

то, то већим делом садржи у себи метафору и ослања се на паралелизме. То је база на којој почивају народне загонетке. Дакако, о питању односа пословице и народне загонетке, може се писати посебна расправа. На овоме месту, о том спомињемо само следеће. Наиме, понекад народна пословица прелази у народну загонетку, само путем измене интонације.[11]

За уметничку семантику, народна загонетка је врло карактеристична. Исто као и у народним пословицама, ту се врши употребљавање сопствених имена у својству набрајања.[12]

2. НАРОДНЕ ЗАГОНЕТКЕ И ЗАГОНЕТАЊЕ КОД СРБА ЈИ СРБИЈЕ И КОСОВА

Пре свега, помињемо, код српског народа ЈИ Србије и Косова постоје бројне народне загонетке о разним збивањима човекова живота, природи и о космосу уопште. Каткад, поједине народне загонетке означавају истодобно неколико разних ствари или предмета и збивања.

У таквим случајевима у народу се скоро увек узима прва ствар на коју се загонетка односи, за главно значење.

Код Срба ЈИ Србије и Косова постоји неколико израза за народне загонетке и загонетање. Најраспрострањенији је израз **загонетка** и **загонетати** или **загонеткати.** Поред тога, постоје и следећи називи: **гонетка, гунетка, даскалица** (за шаљиве загонетке), **задатак, надгонетка, питалица, пригонетка,** и **прикажња.** Кад се загонета, пита се претходно: **дашто ми ти дашто, чик погоди ову загонетку; чик погоди шта је ово** (или то); **шта ми ти је шта; шта ми ти је зашто; шта ми ти је што; чик погоди шта је; погоди шта је; има једна загонетка; одгонетку нађи; погоди сада вала.**[13] Иза једног од ових питања следује загонетка. Каткад, или ређе, прво се наведе загонетка, па се иза тога тражи њено тумачење. Понекад се употребљавају по два питања, једно пре изговорене загонетке, а друго после загонетања (предели Косаница и Копаоник). Напоредо с наведеним, код загонетања употребљавају се исто тако и следећа запиткивања пре навођења загонетке: **а шта је; а шта је то; а шта је овај; знаш ли шта 'е; ако мож да потревиш; е па шта је; шта ми ти је што; шта ми ти је што — шта је ово; шта ми ти што** (прокупачко, лесковачко и врањско подручје). Понегде се на крају загонетке каже: **е па шта је,** или **шта је ово; шта је то сад.** Каткад се каже **шта ми ти је што,** па се помене име онога ко се загонета, а потом наводи

11. Упор. А. Н. Веселовский, нав. дело, 206 и стр. XXVI.

12. О односу између пословица и народних загонетака упор. *Ф. И. Буслаев,* Исторические очерки русской народной словесности и искуства, т. I (1861), стр. 24 и д.

13. Упор. *Ст. Новаковић,* Српске народне загонетке. Београд и Панчево, 1877, стр. IX—X (предговор, литература предмета тамо); *М. С. Филиповић,* Живот и обичаји народа у височкој нахији. — СЕЗб. књ. LXI, Београд, 1949, стр. 151—152; *Љ. Мићовић,* Живот и обичаји Поповаца. СЕЗб LXV. Београд, 1952, стр. 351; *В. Ст. Караџић,* Српске народне приповетке и загонетке. Београд, 1897, 335.

загонетка (тако загонетају Гордана Макочевић, стара 76 год. из Мачје Стене у Косаници и Јана Ковачевић, стара 98 година из с. Мланче у пределу Студенице — 1948. год.).

Један је **загонетнуо,** а други му је **одгонетнуо,** каже се у народу ЈИ Србије и Косова за загонетање. Иста тако, каже се и **ганита,** тј. загонета.

Постоји обичај да се омладина **надгонеткује.** То бива на сеоским прелима, поселима или сличним скуповима. Наиме, један момак стане загонетати присутне, а други онда иступа говорећи: „Ја боље знам но ти" (село Церово у пределу Куршумлијске бање).

У неким пределима код Срба постоји одређено доба када се загонета преко године. Тако, у Левчу и Темнићу, неваља се загонетати у Велике посте (Ускршњи пост). „јер ће да уједе змија шарка, за чело или пету".[14] У Косаници и Топлици, загонета се највише од Божића па до Великих поклада, у месојеђе. Загонетање се врши на сеоским скуповима, који се зову **сједнице** и **прела.** У Пустој реци загонета се у „мратиња ноћ" (мратиње ноћи зову се ноћи од Митровдана или св. Мрате па до Божића). На Копаонику загонета се од Митровдана па до „Белу недељу" (Бела недеља). У пределу Јабланици (гравитационо подручје Лесковца), загонета се обично зими, и то у месојеђе, када сељаци немају много посла. Обично се загонета увече, и то док жене раде ручне радове. На таквим скуповима, прелима и селима, онај који загонета поставља питање односно загонетку целом скупу, а одговара онај који зна. Уопште узев, ретко где постоје казне за оне који не знају да одгонетну неку загонетку.

У свим крајевима ЈИ Србије и Косова како у сеоским скупинама, тако и код популације градског стратума, одговор на загонетку зове се **одгонетка.**

Као што смо поменули, загонета се понајвише ноћу, на селима и прелима. Има случајева да се загонета и о крсној слави (с. Свињиште у пределу Косаница).

У неким крајевима ЈИ Србије и Косова, загонета се преко зиме, али чим почне домаћа стока да се млади, са загонетањем се престаје. У народу се каже „ Неваља се загонетати, због стоке", па се додаје „тако је остало од старих, није добро за стоку, ако се загонета, већ доће каква штета" (с. Васиљевац у Косаници, с. Церово у пределу Куршумлијска бања и с. Љутова на Копаонику). У прокупачком и лесковачком гравитационом подручју, код популације сеоског стратума, најобилатије се загонета на Месне покладе. У овом подручју, ако се пастири загонетају у време пошто се стока почне младити, жене им загонетање забрањују (предели Косаница и Куршумлијска бања). Верује се да загонетање у то доба проузрокује неку болештину и недаћу код стоке, или пак да

14. *Ст. Мијатовић,* Народна медицина Срба сељака. Српски етнографски зборник, књ. XIII, Београд, 1909, 416; упор. о овом проблему *С. Новаковић,* нав. дело, стр. IX (предговор).

ће храмати. У врањском гравитационом подручју (Прешевска Моравица, врањска Морава, Пчиња, околина Владичиног Хана и предео Масурица), загонета се највише с јесени, кад се обавља калупљење дувана. Аналогно томе, помињемо, у Хомољу (источна Србија), врло се често загонетају жене на бунарима, док ваде воду, у разна годишња доба.

Онај што загонета зове се **вражар** (становништво у пределу Косаници, које је пореклом са Косова). Одговор на загонетку, као што смо поменули, зове се **одгонетка.** Уопште код становништва ЈИ Србије, и Косова, сматра се да „заузимљиви људи" знају доста загонетака.

Вражар се каткад обраћа једном од присутних на поселу или прелу, те га загонета, а осталима каже: „Немојте му каживати" (предео Косаница). Ако неко незна да одговори на постављену загонетку, онај што га је загонетао каже „Туд ће мо га, куд ће мо га?" Ово питање се поставља на више начина. Ако и после тога загонетнути не уме да се досети и погоди загонетку, онда вражар каже „Мисли се шта је". Ако неко загонета на прелима и поселима, па њега после загонетају други, и ако он не би знао да одгонетне постављену загонетку, њему се каже „Не знаш шта је, а знаш да загонеташ!" Као што смо поменули, кад неко не може да одгонетне загонетку, онда онај што загонета говори „Куд ћу те, ту ћу те! Ћер тамо, ћер овамо! Те богме ћу те, те богме нећу! Нећу ја њега, не дао бог, ће је грдно!" па га „остави ће је најгрће и најружније", као нпр. под скуте неке „грде" (ружне жене), у нечије бућиште и томе слично (становништво пореклом из Црне Горе у пределу Косаници). У прокупачком гравитационом подручју, код становништва које је пореклом из предела Старог Раса, односно Старог Влаха, највише се обичава загонетање на поселима о Белој недељи. У кратким паузама народног глумовања и других сличних забава, обичавало се у ближој историјској прошлости, док су се присутни и извођачи одмарали, да се присутни „мало смире", нека од старих жена је загонетала. Ко не би знао да одгонетне, давао је као знак неко своје обележје, неку ствар, па би му судија нешто досудио. Као судија одређивало се неко лице од седничара, вично пошалицама, које је досуђивало да онај што није знао да одгонетне загонетку „лаје на лампу као пас, да се с неким пољуби" и слично. У пределу Студеници у Старом Расу, овај се обичај и данас одржава.

Када на загонетање одговара неко други, самовољно, а не онај ко је загонетнут, вражару то није право и често пута се због тога љути (с. Сеоце на Копаонику). Исто тако, има случајева да **вражар** неће да протумачи загонетку, док је неко из скупа не одгонетне. Ако нико од присутних не би знао да загонетку одгонетне, онда тек вражар сам одгонета загонетку коју је поставио. Понеки загонетнути каже „Да ми је раније то било, сад сам изаборављао" (предео Копаоник), и тога више не загонетају у току дотичног дана. Кад неко брзо погађа загонетке и и умешно их одговара, каже се „Зна ко чекетало" (предео Копаоник). Има случајева да понеко каже „Шћа но шћег да му загонетнем, но заборави" (с. Церово у пределу Куршумлијска бања).

У току другог светског рата (1943) имао сам прилике да видим на једном поселу, како важар импровизује и ствара нову загонетку. Тако је неколико загонетака измислио сељак Стеван Вучетић у с. Мачјој Стени фебруара месеца 1943. год. (предео Косаница). Када је загонетка сликовита и срочита, сматра се да је успела, онда јој се седничари диве и хвале њеног импровизатора. Ако загонеткама понешто недостаје или у загонетању или у одгонетки, тада седничари на поселу отпочну сваки са своје стране да их дотерују, онако како ко зна и уме. Тада свак каже „Ја мислим да је боље овако" и каже своје мишљење, саопштавајући при том загонетку са својим примедбама. После тога даје своје мишљење вражар који је измислио загонетку. Тако могу доћи и примедбе на примедбе. На тај начин у стварању и неговању загонетака учествује читав колектив народних стваралаца. Касније, уколико се заборави аутор загонетке, загонета се као да је, то нека старовремска загонетка. Али, ако се није још заборавио творац загонетке, онда се приликом загонетања каже „Хајде, погоди ову загонетку (наведе се име импровизатора загонетке. Село Мачја Стена).

Понегде има случајева да омладина записује и бележи загонетке од старих жена, да би после загонетала своје друштво на поселима и прелима. Притом или загонетају директно из бележнице, или пак науче загонетку напамет, па после је загонетају (с. Церово у пределу Куршумлијска бања, с. Мачја Стена у Косаници, с. Равна Река у врањском гравитационом подручју, село Средска код Призрена).

Кад нека старија особа загонета коју загонетку интимније садржине, онда увек каже „да простиш" (с. Мачја Стена у Косаници). Понегде су девојчице веома стидљиве, па без обзира на садржину загонетке, неће да загонетају друга лица, мање позната, већ загонетање обављају преко посредника. То махом важи за старије особе и за странце (с. Церово у пределу Куршумлијска бања).

Већина народних загонетака у Срба ЈИ Србије и Косова је у прози. Међутим, радо су виђене и веома омиљене, као и јако цењене и загонетке у стиховима, нарочито ако су срочите и сликовите.

За ширење народних загонетака, нарочито за бројне врсте и варијанте, од особитог су значаја миграциона струјања становништва ЈИ Србије и Косова (женидбене миграције, сезонске миграције радне снаге и слично). Затим, од значаја је и штампана литература, у којој се налази понека загонетка, нарочито ђачке читанке, из којих су извесне загонетке струјале преко ђака у народ.

На крају, помињемо, са народним загонеткама чине јединствену целину питања или питалице и задаци, те смо и њих сврстали у овај рад. Понегде (предео Косаница), сматра се да су питања или питалице и народне загонетке једно те исто (тако се исто сматра и у Гружи у Шумадији и у Сретачкој жупи на Косову). Међутим, задаци имају са загонеткама велику сродност и с њима чине једну генетичку целину. Има две врсте задатака. Једно су задаци са одговорима, а друго су **шаљиви задаци** или **досетке.** Ови су задаци познати и под именом „зановјет-

нице" (Косаница и Јабланица). **Шаљиви задаци** или **зановјетнице** изговарају се веома брзо, каткад по неколико пута узастоп, како би се при изговору учинила омашка и нека реч погрешно изговорила, што изазива смех код присутних.

3. ЦИКЛУСИ И ГРУПЕ НАРОДНИХ ЗАГОНЕТАКА ЈИ СРБИЈЕ И КОСОВА

Сврставање загонетака по циклусима и групама, и унутар ових по врстама, произилази из саме њихове садржине. Свакако, у обиљу народних загонетака у Јужних Словена и осталих балканских народа, има и других циклуса, група и врста, које нису обухваћене овим прегледом. Но, тај проблем спада ван домена ове наше расправе и њене композиције.

Приликом сврставања загонетака у дату композицију, било је немогуће извршити другојачу систематизацију. Свакако, има циклуса и група који се преплићу, укрштају и надомећу. Исто тако, вредно је поменути, извесне загонетке у једном крају, односно код једне етничке скупине ЈИ Србије и Косова, имају једно значење, а у другом крају код друге етничке скупине, имају сасвим другојаче значење. На крају, са том се појавом сусрећемо и у познатим збиркама српских народних загонетака С. Новаковића и В. Ст. Караџића.

Разноврсна је садржајна проблематика народних загонетака ЈИ Србије и Косова, те је према томе и знатан број циклуса и група ове значајне гране наше народне усмене књижевности, односно фолклора. Почев од космографије, митологије и религије, до разних делатности народног живота, нашло је одраза и примену у српским народним загонеткама наведеног подручја наше земље. Све то пак говори о великој улози народних загонетака у народној усменој књижевности, а с друге стране сведочи о њиховој великој старини у народном стваралаштву. Формирање циклуса и група народних загонетака, као што смо поменули, произилази из саме њихове садржине. Тако, I циклус чине загонетке о космографији, II циклус образују загонетке о биљном свету, III циклус су загонетке о животињском свету и рибама, IV циклус образују загонетке о човеку, V циклус чине загонетке о ратарству. Овај се циклус дели на групе загонетака: 1. житарице, 2. ратарске делатности, 3. повр̀ће, 4. воћарство и виноградарство, 5. индустријске биљке. VI циклус обухвата загонетке о сточарству (домаће животиње). Додатне групе овога циклуса су: 1. пастирски прибор, 2. звоно за стоку, 3. опрема за коња. У VII циклус сврстали смо загонетке о живинарству (перната живина). VIII циклус обухвата загонетке о пчеларству. IX циклус чине загонетке о лову и риболову. У X циклус долазе загонетке које говоре о путевима и саобраћају. XI циклус образује загонетке о кући, окућници и помоћним зградама. XII циклус чине загонетке о покућству и посуђу. Овај је циклус и најразноврснији и најбројнији. XIII циклус обухвата загонетке о оруђу и алатљикама. XIV циклус чине загонетке о домаћој радиности. XV циклус образује загонетке које говоре о народној ношњи. XVI циклус чине загонетке о оружју. XVII циклус образује загонетке о народ-

ним јелима и пићу. XVIII циклус говори о ватри и усјеку. XIX циклус чине загонетке о музичким инструментима. XX циклус образују загонетке које се односе на књигу, писмо и прибор за писање. XXI циклус говори о народном календару. XXII циклус обухвата неке делатности народног живота и обичаја. XXIII циклус говори о религији. XXIV циклус обухвата питања или питалице. XXV циклус чине задаци, који се деле у две групе: 1. задаци с одговорима и 2. досетке или зановјетнице.

На крају, помињемо код Срба ЈИ Србије и Косова, сабрали смо 1409 загонетака.

4. ФУНКЦИЈЕ СРПСКИХ НАРОДНИХ ЗАГОНЕТАКА ЈИ СРБИЈЕ И КОСОВА

Као што је случај и другде у Јужних Словена и осталих балканских народа, исто тако и српске народне загонетке ЈИ Србије и Косова, имају разноврсне функције. Као најважније истичу се ове: забавно-литерарна, педагошко-васпитна и образовна. У етнопсихичком и психосоциолошком погледу, народне загонетке претстављају, као што смо поменули, борбу и игру мисли, тј. једну врсту најбезазленије забаве, која је врло ретка код балканских народа уопште у другим гранама народног стваралаштва или усмене народне књижевности. У народним загонеткама ЈИ Србије и Косова, видљиво је истакнут агонални — такмичарски моменат. **Враж**, онај који загонета, и **одгонетач**, стоје један према другоме као „противници".[15] Бива, као што су витешке игре и народна ора, игре тела и духа, исто тако су и народне загонетке, питалице и задаци, игре духа.[16] Ту се види њихов аналогни карактер.[17] Као што је у нашој науци већ истакнуто, да је душа наше народне загонетке „Хитро грађење и разграђивање неке фантастично-алегоричне конструкције у игри и сувишку душевне снаге, са поентом победе и успеха"[18] у знатној мери то важи и за народне загонетке и загонетање у Срба ЈИ Србије и Косова.

ЗАКЉУЧАК

За решавање загонетака потребна је брзина и окретност фантазије, мишљења и асоцирања. Ту и тамо у загонеткама има и песничке инвенције. Песнички елементи у народним загонеткама састоје се нај-

15. G. *Gesemann*, Der montenegrinische Mensch. Prag, 1934, 112.

16. Сравни *В. Дворниковић*, Карактерологија Југословена. Београд 1939,532.

17. За овај проблем код наших народа види: *В. Ст. Караџић*, нав. дело стр. 335—410; *Ст. Новаковић*, нав. дело, стр. I—XXIII и 1—238, са следећом проблематиком: О овој књизи, стр. III—XXIII; део први: Праве загонетке, стр. 1—243 (уређено по азбучном редоследу „одгонетаја"; део други: Загонетке питалице, стр. 247—276; део трећи: Загонетке у опкладу (с причањем) и рачунске, стр. 279—283; *В. Врчевић*, Народне хумористичке гаталице и варалице. Дубровник, 1885; *В. Михаиловић*, Медицина у српским народним пословицама и загонеткама. — „Здрав дом", св. 104—111, стр. 1—120. *М. Кнежевић*, Наше народне загонетке. — Књижевност и језик. Београд, 1957, бр. 9 стр. 344—350; *Т. Ćubelić*, Narodne poslovice i zagonetke. Zagreb, 1957, str. 31—38.

18. *В. Дворниковић*, на нав. месту.

више у алегоричном и фигуративном опису, тј. у приказивању неког објекта или неке радње. **Одгонетач** мора обрнутом психичком радњом да реши ствар, оголити и разалегорише народну загонетку. Местимично, запажа се сродност слика у народним загонеткама из ЈИ Србије и Косова, са извесним поређењима епских уводних формула. Но, при том, мора се водити рачуна, да алегорија народне загонетке веома цени и воли гротесно појачавање које често сеже у обилато претеривање. Често пута су у народним загонеткама разни објекти или радње претстављени као жива бића, а жива бића уобличена су као предмети. Разноврсни предмети, радње и извесна својства, у народним загонеткама ЈИ Србије и Косова, приказују се час као дејства разних објеката, а час живих бића, природних појава, те друштвено-предрасудних појава. Каткад у народним загонеткама ЈИ Србије и Косова, као што је то случај и другде на Балканском полуострву, игра речи има главну улогу и ништа више. У таквим случајевима народна загонетка претставља углавном само асоцијацију фантазије и аналогије.

На овом месту, ваља нам се сетити студиозних разматрања о народним загонеткама, истакнутог руског научника А. Н. Веселовског. Наиме, Веселовски посматра народне загонетке у вези с формулама паралелизама. Он је готов да види у народној загонеци једночлани паралелизам с примесом неких црта из паралела обичног говора.[19]

Народне загонетке се у данашње време јављају у Срба ЈИ Србије и Косова, као што је то случај и у осталих југословенских, односно балканских народа, као и словенских народа уопште,[20] најчешће као средство забаве у дечјим играма. Ту се оне поимењују с циљем образовања и с том педагошком функцијом доспеле су у школске уџбенике. Као што смо видели из напред изнетог, у минулој историјској прошлости, њихова улога и функција била је много већа. Оне су делимично улазиле и у култне обреде о крсној слави, свадби и томе слично, што се из дана у дан све више губи из обичаја, тако да се од тога назиру само бледи остаци. Поред тога, загонетке имају код многих народа, племена и етничких скупина на свету, па и код српског народа ЈИ Србије и Косова, забавну функцију и у породичном животу и томе слично.

---

19. *А. Н. Веселовский*, нав. дело, 206; сравни *Т. Маретић*, О народној загонеци хрватској. Загреб, 1881; *А. Гавриловић*, О народним питалицама. — ЗбНЖЈС ХШ. Загреб, 1908, стр. 1—15, са следећом тематиком: сталешке разлике, стр. 6; особине росе, рада и земље, стр. 6; породични живот, стр. 7; практични живот, стр. 7, историјске реминисценције, стр. 7; питалице у причи, стр 7; досјетке, стр. 7; праве и неправе питалице, стр. 8 и о извору наших народних питалица, стр. 10; видети нама неприступачне студије: *Linda Sadnik*, Südosteropäische Rätselstudien (1953); *Elisabeth Hoffmann*, Die serbokroatischen astralen Volksrätsel, Grac, 1944. (докторска дисертација примљена 1945). „Од нарочитог интереса су у овом солидном раду астралне загонетке које почивају на старим митолошким представама или обичајима". — *А. Шмаус*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXI, св. 3—4, Београд, 1955, стр. 357.

20. Ю. М. Соколов, на нав. месту.

После свега изнетог, можемо рећи да су народне загонетке ЈИ Србије и Косова, као што је то случај и другде код балканских народа и у свету уопште, углавном колективна народна творба и стваралаштво. Међутим, држимо да су питалице и задаци делимично и индивидуална творба и стваралаштво.

Знатан број циклуса и група и обиље српских народних загонетака код Срба ЈИ Србије и Косова, јасно сведочи о великој духовитости, бистрини, видовитости, разборитости, проницљивости духа и оштроумља етничких скупина српскога народа овога подручја. То све пак чини компоненту етнопсихичких особина популације овог подручја с осталим јужнословенским и другим балканским народима.

Ш. НАРОДНИ ГУСЛАРИ КАО ПЕВАЧИ, ТВОРЦИ И НОСИОЦИ ЕПОСА КОД ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Овим кратким прилогом покушаћемо да осветлимо проблем народних гуслара као певача, творца и носилаца епоса код Јужних Словена. Уз историјски развој овога проблема, даћемо и нека наша лична запажања у народу, која смо сабрали повремено, у раздобљу 1935 — 1967. год. у опсегу проучавања народне књижевности код балканских народа.

I

У једном старом извору помињу се гусле и народни гуслари код Јужних Словена.[1] Тај извор је позната Морачка крмчија (препис морачки датира из 1613. год. са крмчије Теофила будимског од 1252. год.), где се каже: ..Гоусли оубо две имени имоут. Име гудет прсти. Гоудац нарицает се, а иже посмицае власеном лоучисцом скриплјет. Смичак именует се".[2] Посебан истраживачки проблем је, који су од ових термина очувани код наших народа, од старих времена, до данас, за певање уз гусле, гусларе и гуслање.

1. В. Јагић сматра да су „китаре и лире", које помиње у VII столећу н. ере византијски историчар Симоката, наводећи да су их Словени имали, биле нека врста гусала. Према томе, гусле би биле прастари музички инструменат. —*V. Jagić:* Građa za slovensku narodnu poeziju. — Rad JAZU, knj. XXXII. Zagreb, 1876, str. 55—56; *isti:* Građa za histoxiju slovenske narodne poezije. Zagreb, 1876, 23; *F. Kuhač:* Prilog za povijest glazbe južnoslovenske. — Rad JAZU, kn. XXXVIII. Zagreb, 1877, 56. Међутим, обадва ова музичка инструмента, очувала су се у употреби код јужнословенских и осталих балканских народа, све до данашњих дана, а код Срба и Хрвата, чак и под истим именима.

2. *Н. Дучић:* Морачка крмчија. — Гласник СУД, књ. VIII, 2 одељење. Београд, 1877, стр. 8; упор. *исти:* Књижевни радови, књ. IV, стр. 208. О гусларима податак у рукопису Морачке крмчије на 116 стр. в. Светаго апостола Павла правила црковна, по дну.

Теодосије, биограф Стефана Првовенчаног (XIII столеће), пише да се српска властела оног доба, увесељавала на својим дворовима, између осталог и гуслама.[3] У XIV столећу помињу се гусле у натпису на

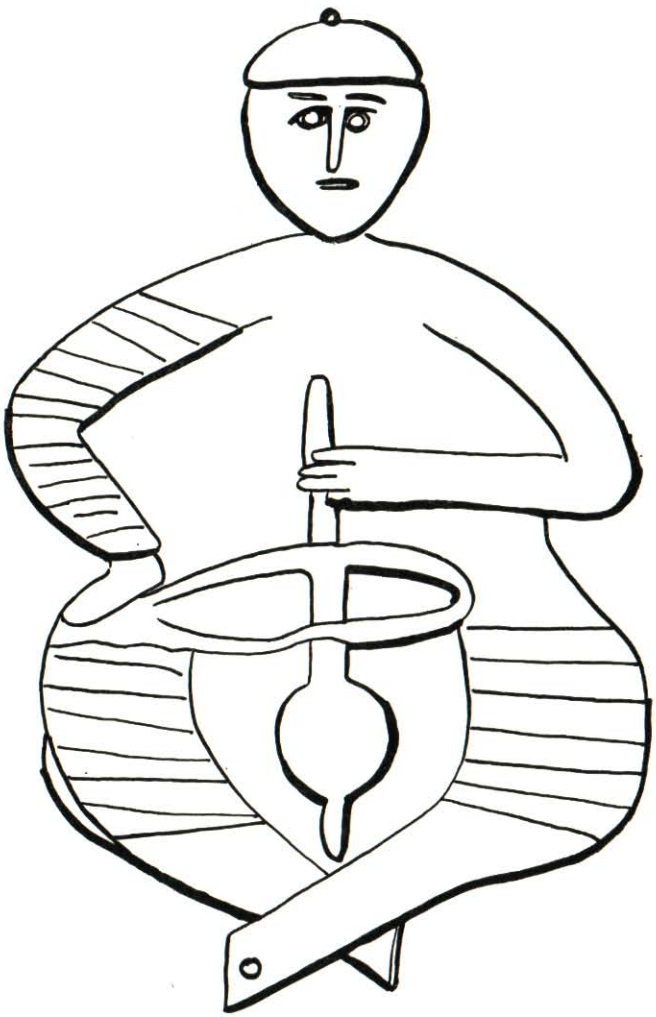

Сл. 1 Гуслар са гуслама. Црквене двери манастира Слепче код Битоља. Скица према дуборезу из XV — XVI столећа (Македонија)

3. *Теодосије* у *Павловића:* Домаћи извори за српску историју. Београд, 1877, 42, 47, 95, 111, 113.

фресци Остоје Рајаковића, „по гуслама" Угарчића, рођака Краљевића Марка.[4] С краја XV или почетком XVI столећа, потиче и рељефни лик гуслара с гуслама, на црквеним дверима манастира Слепче у Македонији.[5] У XVII — XVIII столећу, обичавлао се ту и тамо, да се урезују гусле на надгробним спомеиицима (стећцима) појединих јужнословенских народних гуслара.

II

Из XVШ столећа је детаљан опис гуслања и певања уз гусле епских песама код Срба и Хрвата у Далмацији. Наиме, Фортис саопштава, како се код Морлака, јуначке песме певају на свим сељачким састанцима. Увек се нађе певач који пева песме, пратећи их гуслама. Песме су жалосне и монотоне. Стихови су у десетерцу без рима. Песме имају јачине у изразу, али ретко који блесак духовитости.[6] Оне производе силан утисак на слушаоце. Фортис даље каже, да је видео људе како плачу, док народни гуслар пева песму уз гусле, и то код места која на њега нису учинила неки велики утисак.[7] Можда су Морлаци јаче осећали моћ речи, него он као странац, а можда то долази и отуда, што је њихов патријархални дух много приступачнији утисцима. Напокон, можда је народни гуслар певао неку песму из косовског циклуса, па су присутни жалили за својом изгубљеном слободом на Косову, поготову ако је била у питању песма „Смрт мајке Југовића". Иза тога, Фортис наставља да описује народног гуслара и гуслање и каже да поезија код Морлака још није изумрла, као и да још има међу њима певача, који ће, пошто су отпевали уз гусле стару јуначку песму, додати тој песми неколико импровизованих стихова у част оних, којима су певали. „А нађе се међу њима и певача који ће сложити целу песму и певати је уз гусле".[8] Након тога, Ловрић даје неколико драгоцених података о народним гусларима и гуслању, те и о слепим гусларима у нашим западним крајевима. Он каже како Морлаци воле да опевају славна дела хероја своје народности, као и да су сви веома музикални. Морлачке јуначке песме су у десетерцу, некад са римама, каткад без рима. Сваки верс почиње и свршава се једним „ох". Главни инструмент код певача су гусле. Оне имају једну жицу од коњских длака, гудало исто тако. Али, ретки су Морлаци који умеју савршено гуслати на том инструменту.

4. Упор. *Драг. Костић:* Остоја Рајаковић Угарчић. — Српски књиж. гласник. Н. серија, књ. XXXIII (1931), стр. 611—619; *В. Боровић:* Остоја Рајаковић Угарчић. — Прилози проучавању народне поезије, књ. V, св. 1—2. Београд, 1938, 53.

5. *Ж. Татић:* Трагом велике прошлости. Београд, 1929, 237; *П. Момировић:* Један средњовековни портре гуслара. — Прилози проуч. народне поезије, књ. I, св. 2 (1934), стр. 169—170 и сл. 1—2; *исти:* Врата манастира Слепче код Битоља. — Гласник Скопског науч. др. књ. XV—XVI (1936), стр. 327—336.

6. Einbildungskraft = valjda se misli na duhovitost (umna snaga).

7. *A. Fortis:* Reise in Dalmatien. Aus dem Italinischen, I. Berlin, 1776, 135—138.

8. *A. Fortis:* nav. delo, str. 141—142.

Гусле врше необично дубок утисак на Морлаке. Код странца оне изазивају само осећај меланхолије. Насупрот томе, талијанска музика је Морлацима досадна. Слепци зарађују своје издржавање певањем. Они често певају импровизоване песме, али веома добре и складне. Ловрић ту полемише са Фртисом, напомињући да овај није разумео морлачке песме, иначе се не би чудио што су понеки уздисали и чак плакали, слушајући песме. Сем гусала, често се као инструменат употребљава тамбура с две жице и дипле, уз које се не пева. Морлаци певају и без инструмената, певају путујући, радећи и једући. Многе њихове композиције имају оријенталних елемената. Тако нпр. када о Марку Краљевићу, најистакнутијем јунаку народних песама, певају да јашући коња, једном змијом зауздаје коња, а друга му за камџију служи. Марлоци имају необичан песнички дар. „Они о сваком догађају стварају песме и историчар би из њихових песама могао покупити сијасет података".[9]

Почетком XIX столећа, код Срба, Црногораца, Хрвата, Македонаца и Југословенских муслимана, певање епских песама уз гусле било је веома раширено и особото популарно. Истакнути народни гуслари и певачи епских песама били су бројни и њихова је улога у буђењу националне свести била знатна. Напоредо с тим, значајна је и њихова улога у чувању и преношењу старовремских епских песама, а местимично они се истичу и као народни песмопојци.[10]

III

Називи за гусле код балканских Словена веома су бројни. Исто тако, обилата је и терминологија гусала. Оне имају посебан назив у тајном говору слепих гуслара. Напоредо с тим, постоје и бројни називи за гусларе или певаче уз гусле.[11] Помињемо следеће. Наиме, у Подрими (Косово), за оног ко гусла каже се **дзура** или **чука у гусле,** а ко уз гусле пева, наводи се да **ђучи.** Ова је терминологија заступљена код појаве кад народни гуслар гусла, а други певач или певачица пева неку народну епску песму.[12]

Колико су гусле у прошлости биле популарне код балканских Словена, најбоље сведочи славни црногорски песник П. Петровић Његош.

---

9. *J. Lovrić:* Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice. Zagreb, 1948, 104—108.

10. Упор. *В. Ст. Караџић:* Српске народне пјесме, књ. V. Београд, 1932. Предговор, стр. XI—XV; *С. Вукмановић:* Гусле на црногорском двору. — Народно стваралаштво. Год. VII, св. 25, Београд, 1968, 76—79.

11. Упор. *Б. Русић — А. Шмаус:* Гуслар Ванђел из Охрида. — Прилози проучавању нар. поезије, књ. Ш, св. 1 (1936), 125 (гусле = петљарка); *Влад. Каракашевић:* Гусле и гуслари. — Летопис Матице српске. књ. 195. Нови Сад, 1898, стр. 1 и д.; *Fr. Š. Kuhač:* нав. рад, стр. 44, 49, 53, 59—61, 74—78; *Св. Пашћан — Којанов:* Историјски развој гудачких инструмената. Београд, 1956, 78—87.

12. *Т. П. Вукановић:* Певање народних песама уз окретање тепсије. — Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I. Приштина, 1956.

Наиме, он у свом знаменитом делу „Горски вијенац", о томе каже следеће. Вук Мићуновић, пита војводу Драшка по повратку овога из Млетака:

„Појаху ли уз гусле лијепо?"

На то одговара војвода Драшко:

„Какве гусле и какву несрећу —
Ту за гусле ни збора не бјеше!
Ђе се гусле у кућу не чују,
Ту је мртва и кућа и људи".[13]

Кад је чуо такав одговор, Вук Мићуновић наглашава:

„А да за сву игру без гусалах
Ја ти не бих пару турску дао."

На овоме месту, намеће се питање: ко су то били гуслари код балканских Словена, који су створили и неговали народни епос и на којима лежи часна задаћа у одржавању, неговању и ширењу епоса међу јужнословенским народима. Одговор на ово питање није тежак. Пре свега, да један гуслар постане истакнути или професионални певач народних епских песама, нужно је да има, да се тако изрзимо, квалификације, за тај позив. Те особине су: инвенција, интелегенција — виша култура, музикалност и дуга пракса у гуслању и певању песама уз гусле. Каткад, веома мали број ових елемената сусрећемо код професионалних гуслара и истакнутих народних певача, нарочито код слепачког певања и гуслања, које је скопчано с економским моментом, те и код професионалног гуслања појединих гуслара слабијих гусларских способности, где се нарочито истиче слаба музикалност, али над тим носи превагу социјална беда таквих песмопојаца народних гуслара, који су као просјаци певали широм балканских земаља.

Код Јужних Словена, од старине је био обичај, да народни певачи, понајчешће гуслари, опевају на самом бојишту разне битке и ратне подвиге. С том се појавом сусрећемо за време првог и другог српског устанка, за време ратова за ослобођење Црне Горе и Србије, у доба балканских ратова и за време првог и другог светског рата. Каткад такве песме имају у себи извесне елементе тужбалица. Понајчешће, у тим песмама опевају се доста верно историјски догађаји и збивања, тако да су оне у ствари мала историјска стихована хроника. За илустрацију тога. помињемо „Кумановску битку 1912. год.", „Церску битку 1914. год." и „Пусто село" (песма опева догађаје из НОР-а и зверства бугарских фашистичких окупатора у Пустој реци 1942. год.). Сасвим је разумљиво, да код таквих народних песама има много шаблонскога елемената.

13. *П. П. Његош:* Горски вијенац. Редакција *М. Решетара*, Ш изд. стр. 91.

IV

Још у робовласничком добу било је истакнутих професионалних певача, чија је улога веома знатна у стварању и одржавању епоса. То се нарочито запажа у јелинском епосу Хомеровог доба.[14] Традицију робовласничке епохе наследио је у томе погледу феудални средњи век, где је била општа појава да се на дворовима феудалних владара и властеле налазе свирачи и певачи народних песама.[15] За готског владара Атилу, зна се да је имао на своме двору и у својој пратњи, добар број истакнутих певача, који су кроз песму славили његова дела и ратне подвиге.[16] На феудалним дворовима јужнословенских владара и великаша, било је поред домаћих певача и свирача и немачких „шпилмана". Исто тако, било је и јужнословенских, нарочито српских певача, на мађарским средњовековним феудалним дворовима.[17] На дворовима босанско-херцеговачких феудалних господара, било је народних певача уз гусле,[18] који су гуслањем и певањем епских песама, забављали феудалне господаре, а њихове телохранитеље, душобрижнике и телесну гарду, бодрили на витешки плен и борбу противу потлачене раје. Тако су они неговали и стварали епос Југословенских муслимана, чије су песме каткад предуга казивања, која местимично износе и по неколико хиљада стихова.

У Црној Гори, било је такмичења („натјецања") међу народним гусларима и певачима епских народних песама уз гусле, а организовао их је кнез односно краљ Никола. Наиме, он је приређивао на Цетињу у своме двору гусларске утакмице. Отуда је „у доба господарево" (за време владавине Николе I Петровића), било у Црној Гори веома добрих народних гуслара. Сам црногорски владар Никола, имао је увек на своме двору по једног истакнутог народног гуслара. Овај црногорски владар именовао је и „капетана гуслара". Најбољи међу народним гусларима добијао је ту титулу. Зна се да је то звање имао Перо Бегов Ивановић, из Куча. Уз то звање, он је био добио од краља Николе и грб.

На дворовима црквених великодостојника у Црној Гори, од старине је било народних гуслара и песмопојаца. Тако, Завиша Никчевић (рођен 1806. год. у с. Стубици у Пјешивцима, умро 1890. год. у Никшићу), иако неписмени земљорадник, певао је уз гусле на двору владике П. Петровића Његоша (а затим и световних црногорских владара кнеза Данила и кнеза Николе). У „Огледалу српском", од њега је забележена песма, коју је казивао Његошу „Ош гриво, туђе је мливо". Од овог народног гуслара, има забележених народних епских песама и у чувеној

14. Хомерова Одисеја. Превод *М. Бурића*. Суботица, 1963, XXII, 340—350.
15. *O. Böckel:* Psychologie der Volksdichtung. Leipzig — Berlin, 1913, 65 sq.
16. *J. Kelle:* Geschichte der deutchen Literatur, I. Berlin, 1892, 295; *O. Böckel:* nav. delo, 66.
17. *O. Dähnhardt:* Natursagen I. Leipzig und Berlin, 1907, passim.
18. *M. Hadžijahić:* Narodni pjevači na dvorovima bosansko — hercegovačkih muslimana. — Kalendar »Narodna uzdanica« za 1935. god. Sarajevo, 1934, 73—77.

збирци В. Ст. Караџића. За овим, Радосав Мучалица (рођен 1835. год. у Љевиштима у Морачи), неписмени земљорадник, а истакнути народни гуслар, годинама је живео на двору владике црногорског Висариона, певајући уз гусле епске песме владики и његовим гостима.

Аналогно напред изнетоме, у прошлости су се истицале међу балканским народима, гусларске школе код Арбанаса у северној Арбанији, међу Гегама.[19] Ове школе дале су знатан број чувених народних гуслара и песмопојаца, који су свакако били од утицаја и на арбанашки и јужнословенски епос у разним крајевима балканских земаља. Турски феудални господари, укинули су ове арбанашке гусларске школе у северној Арбанији.

V

Позната је ствар, да се епске народне песме уче или памте, углавном слушајући како их народни певачи певају уз гусле. Међутим, има случајева да народни гуслари ретке епске песме, нерадо певају уз гусле пред другим гусларима, којима су оне непознате. То је био разлог, те је познати херцеговачки народни гуслар Јован Капор (рођен 1865. год.) из с. Раста код Невесиња, за једну епску песму аргатовао неколико дана народном гуслару Митру Дрењи, из с. Оџака, па му је овај тек тада песму отпевао уз гусле и Капор је научио.

VI

Као посебан проблем истиче се улога слепих гуслара песмопојаца у стварању, одржавању и преношењу народног епоса код балканских народа, а посебно код Јужних Словена. Овај је појав старога датума и корени му се налазе још у робовласничкој епоси. Слепачко певање народних песама уз гусле, нарочито је цветало у доба византијске владавине и богомилског покрета на Балканском полуострву у XII столећу и његових реликата у каснијем средњем веку. На то нас наводи да помислимо, обиље паганских елемената богомилске религије у јужнословенском епосу, нарочито богомилска дуалистичка схватања, борба између добра и зла, таме и светлости, ђавола и бога, што је сликовито изнето у извесним јужнословенским епским песмама старијег доба,[20] чија се област географског распрострањења може протумачити једино утицајем преношења епске песме путем слепих гуслара просјака и њихових слепчовођа. Слична се појава запажа и у руској народној књижевности, где су слепи гуслари у прошлости имали сличну улогу у неговању и ширењу

19. Упор. популарни чланак *Б. С.:* Наши гуслари и њихове школе. — „Политикин забавник", XIV, бр. 1. од 5. J 1952, стр. 5.

20. Упор. *А. Савић Ребац:* О народној песми: Цар Дуклијан и Крститељ Јован. — Зборник радова Института за проучавање књижевности САНУ, књ. I. Београд, 1951, 253—273.

епоса, што је настало под византијско-јужнословенским богумилским утицајем почев од XII столећа па надаље, нашта је указао још Веселовски.[21]

Слепи гуслари код јужнословенских и осталих балканских народа, преносили су попримајући многе елементе и појаве, из једног балканског народа у други, заправо из једног епоса у други епос. При томе, значајну улогу играли су средњовековни манастири поред којих су се одржавали панађури, на којима се окупљао обилато свет ближе и даље околине, а каткад и веома удаљених крајева. На тим панађурима, слепи гуслари су такође, негујући епос, преносили разне мотиве и начин епског певања уз гусле, с једног краја Балканског полуострва, на други крај.

Још Грбаљски статут помиње слепе гусларе, наводећи да је свака кућа била дужна да им удели милостињу, где би отпевали какву песму пред кућом.[22]

На крају, помињемо, као што је познато код балканских Словена од старине постоје слепачке братовштине, односно школе, у којима је посебна пажња обраћана неговању, стварању и одржавању народне епске поезије.[23] Свакако, овим слепачким гусларским школама припада знатна заслуга за ширење, одржавање и стварање народне епске поезије међу Јужним Словенима. Дакако, због оскудице извора, тај проблем није подробно осветљен, а он заслужује да му се посвети посебна пажња.

VII

Што се тиче процеса стилизације и епског уоквиравања сижеа, као што је у науци већ истакнуто, за епски оквир значајно је да се приличном лакоћом може преносити и прилагођавати.[24]

Исто тако, ваља нам овде видети, како стоји ствар са односом у коме се народни песник налази према својим националним феудалним јунацима из средњег века. Тај однос је, као што је код нас одавно добро речено, посве „патријархалан". У средњовековним јунацима својим, народни песник и гуслар „види свој понос; он се радује лепоти своје господе, њихових дворова".[25] Ова појава пак стоји у тесној вези с епским сликањима сељачког живота у народном епосу балканских народа односно Јужних Словена.

---

21. Вестник Европе, 1872, књ. IV.

22. *Ст. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, стр. 113.

23. *Љ. Савић:* Историја слепих Србије. Београд, 1964, 61—71 (литература предмета тамо); упор. о слепим гусларима *Рад. Меденица:* Два путујућа слепа гуслара. — Прилози проучавању нар. поезије, књ. IV, св. 1—2 (1937), стр. 287—301; *В. Недић:* Слепа Живана, певач Вука Караџића .— Прилози за књижевност, језик и фолклор, књ. XXIX, св. 1—2, Београд, 1963, 59—71. О овом проблему ми имамо посебан рад у рукопису.

24. *G. Gesemann:* Kompositionisscema und heroischepische Stilisierung. Reichenburg, 1926, 65.

25. *Св. Марковић:* Целокупна дела. Нови Сад, 1885, 92—94.

Напокон, у феудално средњовековно доба, епос балканских Словена опева искључиво сталешки друштвени слој, феудалце и владаре. Касније наступа демократизација епоса балканских Словена, чији трагови сежу још у доба појаве балканске хајдучије и професионалних хајдука (крај XV и почетак XVI столећа). Тек иза тога, јунаци јужнословенске народне поезије су сељаци, а уз то и грађанско буржоаско друштво (трговци, занатлије, свештеници, војводе, кнежеви, губернатори, племенске поглавице и главари, генерали и слично). Запажа се јасна разлика између феудалног сталешког и каснијег капиталистичког друштва, што даје другојачију боју и тон епосу. На крају, песмопојци и народни гуслари из времена социјалистичке револуције у доба другог светског рата, опевају углавном социјалистичко друштво и његову борбу против фашистичких поробљивача на Балканском полуострву. Уз сељачко друштво, ту је поента дата у народном песничком стваралаштву радничкој класи, а ту и тамо и револуционарној интелигенцији.[26]

Оштроумни истраживач народног епоса балканских народа М. Мурко, своједобно је истакао, да један певач народних епских песама, никада неће једну песму једнако поновити, тако да су штампане песме у ствари само један једини пут тако испеване. Истражујући ову појаву, наишли смо на честе случајеве да један песмопојац народни гуслар, прави огромне разлике приликом певања једне исте песме у два маха.[27] То се запажа код народних гуслара и песмопојаца у јужној Србији (Јабланица и Топлица), Горњој Морави и Метохији. Ту су читави пасуси и стилске песничке фигуре каткад потпуно различити у другом гусларском казивању, у односу на прво певање уз гусле. Тако се стиче утисак, као да се ради о двема различитим варијантама једне исте песме. Овакве очите разлике праве понајвише нерутинирани народни гуслари и песмопојци, како приликом певања уз гусле у току дужег временског интервала, тако и у току гуслања и певања уз гусле у току једног дана или вечери.

Напоредо с изнетим, помињемо да извесни народни гуслари и песмопојци, певају народне епске песме уз гусле на особит начин, не угледајући се на друге, не имитирајући никога. За илустрацију тога, наводимо следећи пример једног народног гуслара из Јабланице. Наиме, познати јабланички народни гуслар Џале Дацић (рођен 1859. год. у с. Врелу у пределу Језера у Црној Гори, старином од рода Јакшића, учио основну школу, по занимању земљорадник; као ратник учествовао у балканским ратовима 1912 — 1913. год. У с. Гајтан — Јабланица, доселио се 1892. где је и умро 1925. год.), певао је уз гусле на особит начин. Он је сваку епску песму коју је певао уз гусле певао у новој верзији. Наиме, извесне стихове песме завршавао би са речцом **ва**, неке са **да** или **ти** и томе слично. За време певања уз гусле на каквом народном

26. Упор. *Т. П. Вукановић:* Српске народне партизанске песме. — Посебна издања Народног музеја у Врању, књ. 2 (1966), стр. 17—30.

27. *М. Murko:* Reisebericht über die Volksepik der bosnischen Mohammedaner. — S. Ber. W. Akad. 173 (1913), 24.

скупу или поселу, Цале је обично седео на троножној столици у прочељу. Кад би почео да гусла и пева, то би изводио глумовањем. Наиме, он би гестикулирао, правио гримасе лицем, устима, брковима, вежама, стрељао очима и слично. При том, седећи на столици, заједно са столицом, обишао би одају, помичући столицу једном руком, ако је садржина епске песме коју пева била погодна за то. Каткад је преклапао очима, мудровао, стидно говорио, оштро беседио или подвикивао, плакао или се смејао, све то сходно садржини песме коју је певао уз гусле. То је у ствари било монологно народно глумовање. Бројао је народне песме веома лепо и на епски начин. Није уносио у певање лирски мелос. У народу овога краја, имао је велики број љубитеља, који су врло радо слушали његово певање уз гусле. Најрадије је певао епске песме: Косовски бој 1389. год. и Бој на Мишару 1805 год.

На крају, веома је важан функционални однос између народних гуслара и певача епских песама и публике, јер тај однос у знатној мери утиче на стварање, неговање и преношење епских песама. Тај однос је, у већини случајева, као што је оштроумно запазио Рад. Меденица, од нарочитог значаја, чак и кад је у питању опевање догађаја, који не стоје с публиком ни у каквој историјској или каквој ближој вези „јер средина, њен менталитет и културни ступањ, прилике и околности под којима песма настаје и живи, увек остављају извесног трага на њој".[28]

VIII

Напокон, вредно је помена, да је хришћанска црква, нарочито католичка, радила на „искорењивању народне песме". Тако још 1564. год., одлуком Шибеничког синода, изриком је забрањено певање народних песама.[29] Доцније, у борби против народне песме, црква употребљава ново средство. Наиме, црква тражи да се црквене песме певају по узору на народне мелодије. У „Лекционару" загребачког бискупа Петратића, изданом 1651. год., препоручује се да се „Ave Maria stella" пева према народној мелодији „Хранила девојка три сиве соколе". За овим „O gloriosa domina" по мелодији „Играло коло широко", а „Ave Maria" по мелодији „Посејал сам бажулек". Учени В. Јагић налази да у тим забранама предњачи Западна црква испред Источне, која се вазда лакше мирила с месним особинама и није била за тако апсолутним и универзалним господством, као што је била Западна хришћанска црква.[30] Међутим, било је ту и тамо и црквених великодостојника Источне цркве, који су издавали

28. *Рад. Меденица:* О гусларима и њиховим слушаоцима. — Прилози проуч. нар. поезије, књ. V, стр. 171—186.
29. *V. Jagić:* nav. rad, str. 8—23, 116;
30. *V. Jagić:* nav. rad, 18—19.

забране певања народних песама.[31] Напоредо с тим, било је забрана певања народних песама и од стране грађанских власти. Наиме, према народној традицији (Јабланица) црногорски књаз Никола, издао је 1863. год. наређење „Да никакав гуслар не смије пјевати о Марку Краљевићу". После пола године, он је повукао то своје наређење. Исто тако, кнез Никола је забрањивао певање уз гусле оних народних епских песама о Турцима, који су били поубијани на превару („прекршена вјера"), од стране Морачана и Ровчана.

* *
*

Након свега изнетог, следује овај закључак. Народни гуслари и поједини вешти певачи или песмопојци, били су столећима код Јужних Словена, а делимично и осталих балканских народа, главни и једини носиоци епоса, те националне балканске витешке лектире, усмене народне историје и врела разних елемената народног живота. Преко њих је ширен епос у све друштвене слојеве односно у народне скупине и племена, где је негован и преношен с генерације на генерацију. Аналогију овој појави, да су поједине личности творци и носиоци епоса код јужнословенских народа, налазимо и међу осталим балканским народима, нарочито Арбанасима, Румунима и Грцима. С њом се сусрећемо и код Руса, а и другде у свету.[32]

---

31. Цариградски гласник, год. XIV, бр. 7, 15. II 1907, стр. 3; упор. *П. Ж. Петровић:* О певању народних песама уз окретање тепсије. — Прилози проуч. народне поезије, I, св. 1—2 (1934), 72—73; *Т. П. Вукановић:* Певање народних песама уз окретање тепсије. — Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I. Приштина, 1956, 118, 138.

32. О овом проблему види: *E. Grosse:* Die Anfänge der Kunst. Freiburg, 1894; А. Н. Веселовский: Три главы из исторической поэтики, Собр. Соч. т. I, Спб., 1913; *O. Böckel:* nav. delo, 65 i d.; *H. Werner:* Die Ursprünge der Lyrik. München, 1924; Ю. М. Соколов: Руский фолклор. Москва, 1941, 30, 62, 263; M. Murko: *La poésie populaire épique en Yugoslavie au début du XXe siècle*, 1 i d., *H. M. Chadwick and K. Chadwick*, The growth of Literature. London, 1936, glava X; Н. К. Гудзий: История древней русской *A. Gavrilović:* Prvo istorijsko doba narodne poezije. — Rad JAZU, knj. 153 (1903), 209-226; *исти:* Поново певање народно. Прилог испитивању српских народних песама. — Глас САН, књ. LXXII (1907), 127—168; *П. Поповић:* Преглед српске књижевности, III изд., стр. 99—100; *К. Јиричек:* Историја Срба, II. Београд, 1923, 59; *Д. Суботић:* Карактер, постанак и стварање југословенских народних песама. — Српски књиж. гласник, н. сер. књ. LI, стр. 262, 371, 431; *С. Матић:* Творци народног епа. — Срп. књиж. гл., н. серија, књ. 33, стр. 437—509; *исти:* Лични и колективни израз у народном епу. — Прилози проуч. нар. поезије, V, 2 (1938), 224—229; *В. Дворниковић:* „Крила колективитета" југословенског народног епа. — Нав. часопис, V, 1 (1938), 79—86; *Св. Стефановић:* Студије о народној поезији, II. Београд, 1937, 219—228; *А. Петровић:* О постанку нашхи народних песама. — Књижевни север, књ. IV. Суботица, 1928, 7—9; *В. Латковић.* О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XX, св. 3—4 (1954), 184—202; *П. Ш. Влаховић:* Улогу појединаца у стварању српске народне поезије. — Зборник радова САН, књ. 68, стр. 697—705; *М. Murko:* Трагом српскохрватске народне епике, I. Загреб, 1951, 66; *Н. Банашевић:* Ранија и новија нау-

IV. KARAGÖZ (КАРАЂОЗ)

Народно глумење са луткама на Косову

У фолклору савремених балканских народа, посебно место заузима карађоз (karagöz). Ту се, наиме, ради о луткарском позоришту, које се одржавало углавном, у току зимске сезоне, као и о рамазанским вечерима, на седељкама, по кафечајџиницама; или пак о народном глумовању са сенкама, што се изводило ноћу. На овом месту, у кратким потезима, приказаћемо карађоз или народно глумовање са луткама на Косову, које се одржавало у блиској историјској прошлости, а чији су трагови већ изумрли.

1. СТАРИНА И ПОРЕКЛО КАРАЂОЗА

Народно глумовање са луткама, старога је датума. Оно се јавља у давним временима у извесних племена и народа на свету. Чини се да му је прапостојбина на Истоку. Миграциони путеви његови, међу многа племена и народе на свету, изискује студије посебне врсте, што излази из домена ове наше расправе.[1] Напоредо с тим, помињемо, на једној минијатури из Hortus Deliciarum, из 1185 — 1186. год. приказан је двобој два витеза и начин како се ово луткарско приказивање изводи.[2] Да ли је овај вид луткарског позоришта у средњој Европи аутохтон, или је миграционим путем дошао са Истока, преко Арабије и Шпаније, или пак преко крсташких завојевачких кретања? То је посебно питање, у шта не желимо на овом месту да се упуштамо. За овим, као што је у науци већ истакнуто, једна од омиљених артистичких увесељавања, јесте, представа лутака, звана „Петрушка", заступљена у руским земљама.

ка и Вукови погледи на народну епику. — Прилози за књижевни језик, историју и фолклор, књ. XXX, св. 3—4 (1964), 171—179 *St. Skendi:* Albanian and South Slavic Epic Poetry. Philadelphia, 1954; *A. B. Lord:* The signal of Tales. Cambridge Massachusetts, 1960, str. 1—309; *A. Schmaus:* Formel und metrisch — sintaktisches Model. — Zur Liedsprache der Bugaršticе. — Die Welt der Slaven, V, Heft 3—4 (1960) i posebno; *М. Браун:* Композиција героических народных песен. На материяле сербо-хорватского епоса. — Руский фолъклор V. Ленинград — Москва, 1960. 157—167; *Т. П. Вукановић:* Српске партизанске народне песме, 12—22.

* * *

1. Za ovaj problem upućujemo na sledeću literaturu: *Hellmut Riterr,* Karagös, Türkiseche Sehattenspile, I—III. — I deo Orient-Buchhandlung Lafaire, Hannover, 1924; II deo Brockhaus, Leipzig, 1941; III deo Deutsche Morgenländische Gesellschaft (Komissionsverlag Franz Steiner), Wiesbaden, 1953; *Baltacioglu Ismail Hakki, Karagöz* kimindir, nedir? (incelemeler). Türk folklor Araştirmalari V/119, Vb/1959, 1921—1923/ Bu Yazi/ Yüzyillarin sevyilisi karagöz kimdir nedir? tamyormusunuz? baş ligi ile köy Postasi dergisine alinniştir: 181, VII/ 1959, 16—17, 25—26; *N. Bonifačić-Rožin,* Narodna drama u Hrvatskoj. — Treći kongres folklorista Jugoslavije u Crnoj Gori, Cetinje, 1958, str. 163 — 172; *N. Kuret:* Tradicionalno lutkarstvo Jugoslavije. — Rad VII Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Ohridu 1960. god. Ohrid, 1964, str. 457—460 (literatura predmeta tamo).

2. *E. Hercik,* Volksspielzeug. Praha, 1952, 25; to isto: Československé lidove hračky. V Praze, 1951. 32; F. Noeber, Alte Puppen. Strassburg im Elssass, str. 420, sl. 22.

Представљање овог луткарског народног приказивања у Русији забележио је 1636. год. Адам Олеарије. Према сачуваној слици, може се описати ово луткарско приказивање. Ради се о продаји коња Циганина Петрушке. Ту су и сцене Петрушке с апотекаром, Немцем, Татарином, официрем картарошем, те с различитим варијацијама у основи стереотипним, које се епизодама подударају с народним драмама, с којима

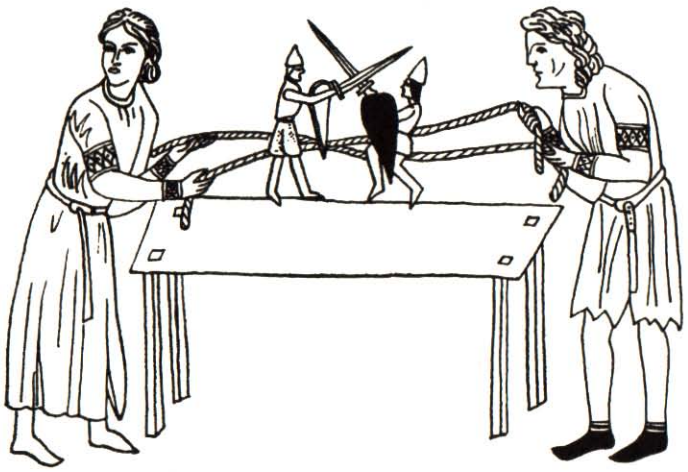

Сл. 1. Народно глумовање с луткама: Двобој ратника. Скица према минијатури из Hortus Deliciarum из 1160. год.

позориште Петрушка налази у многоме узајамни однос. Сам лик Петрушка, кроз ликове немачког позоришта, иде ка италијанском прототипу познатој Пулчинели, које је примило и француско народно позориште, а такође и енглеско. У последњем има и јунака позоришта лутака — Панч. У чешком позоришту одговарајући комични лик је Кашпарек.[3]

У многим европским земљама, појављују се већ рано народна луткарска позоришта, која имају специфичан карактер у одгоју и васпитању младих. То се нарочито запажа од XIX столећа у земљама централне Европе, где ова све више и више постају популарна. У оним земљама Европе и Азије, где не цвета луткарско дечје позориште, или у регијама где ово није заступљено, местимично се тим позивом баве луткари. Такав је случај с приказивањима путем сенке, што се изводило у главном помоћу шаке и раширених прстију на зиду, с чим се сусрећемо од давнине на Истоку, а доскора и у градовима Косова, или пак приказивање путем сенке, помоћу фигура и направа од картона или томе слично, с чим се такође сусрећемо у градовима Косова. У Босни и Херцеговини, карађоз-позориште, темељи се на гостовањима стручњака са Истока. У

3. Ю. М. Соколов, Русский фольклор. Москва, 1941, 377.

1868. години у Сарајву је цветало позориште лутака „која су, као уметност позоришта сјена, била покретна иза ланеног платна или из уљем навоштеног папира". Године 1870. непознати цариградски Јерменин, давао је представе карађоз-позоришта са сенкама, у једној сарајевској кафани у Царевој махали. Ту се задржао неколико месеци. Међу бројним посетиоцима, било је и доста омладине. Због доста слободоумне и порнографске садржине, кафеџија је због неповољног писања ондашње штампе, забранио приређивање карађоз-позоришта у својој механи, те се оно преселило у кафану Јерменина Јавера.[4] Напоредо с изнетим, постојала су луткарска приказивања и у Арбанаса на Косову. Наиме, ту се ради о луткарском приказивању народних артиста с једном лутком, при чему се пева обично позната народна песма „Oj Nurije, bukurije". (Oj Нуријо лепотице!). На крају, посебно се истиче појава к а р а ђ о з а, који је на Косову имао карактер „aršiklar beytleri" (љубавне доскочице), чији се трагови запажају на Косову од конца феудалне епохе, па све до краја другог светског рата 1945. год.

2. ХАЏИ ВАТ И КАРАЂОЗ

Од старине се обичава у Турака у градским насељима на Косову, луткарско позориште „Hacı Vat" и „karagöz" („Хаџија Ват" и „Црно око"). Ми ту разликујемо у основи два типа или две групе овог луткарског приказивања. Наиме, једно је приказивање у коме учествују извођач луткар, који уз свирку своје тамбуре или шаркије, изводи приказивање с луткама, а друго је где уз луткара и његово приказивање к а р а ђ о з а, учествују и свирачи са свирком и песмом. Према томе, прву групу к а р а ђ о з а називамо: појединачно приказивање карађоза, а другу врсту колективно приказивање крађоза.

Индивидуално (појединачно) приказивање карађоза

Појединачно приказивање карађоза на Косову, свакако води порекло из старијег феудалног турског доба, а да је дошло у ове крајеве заједно с Турцима, можда још у средњем веку. Заиста, за то немамо историјских потврда, али народно предање говори да је оно овде распрострањено од старине. Ту се, наиме, ради о распрострањеном обичају у градовима: Призрену, Пећи, Вучитрну и Приштини, приказивање к а р а ђ о з а ради забаве по кућама. Ту је један луткар изводио „две шале". Према народној традицији, ова се појава запажа у поменутим косовским насељима,од старих времена па све до краја прве деценије XX столећа (до Хуријета).

4. *Ž. Ilić*, Jedna zabrana izvođenja „karađoz" pozorišta u Saraievu. — „Politika", 30. I 1966, str. 20. — Iz naše prošlosti. Sravni i *P. M. Tomić*, Iz starog Beograda: Prvi maćioničar, — „Politika", 1. X 1967, str. 13; Primitivna pozorišta za decu. — „Borba", 1. i 2. maj 1962, str. 15.

Индивидуално приказивање **карађоза** обављао је углавном млађи луткар, који би уз **тамбуру** или **ут** свирао и певао турске песме. Уз то, он је имао обично две лутке, обучене једну као мушко, а другу као женско, зване „Хаџи Ват и карађоз". Одећа на обадве лутке била је у стилу и складу турске градске ношње из времена луткарског приказивања; а песме су углавном биле љубавне. Овакве приредбе понајчешће су приређиване за омладину, а уз то радо су их слушали и одрасли мушкарци. У XIX и почетком XX столећа, карађоз је приказиван и по градским кафечајџиницама, односно механама. То су биле куповне лутке, а одећа на њима је била од домаће рукотворине. Извођење са луткама, уз песму и индивидуалну свирку, по кафанама су обављали професионални луткари, сиромашнијег стања, уз награду у бакшишу. Исто тако, примали су се добровољни прилози и по имућним кућама, где су луткари изводили своје уметничке вештине са луткама. До приказивања по кафанама, односно кафечајџиницама долазило је овако. Луткар би дошао увече у локал, седао је за један сто, наручио себи пиће, па уз пиће одпочињао свирку и песму, уз шта је приказивао на столу лутке: Хаџи Ват и Карађоз. За време показивања и приказивања лутака, он би прекидао свирку, да је одмах затим настави, што би се понављало наизменично. Понекад, овим су се послом бавили и залудни имућни млади људи, али само при домаћим свечаностима и приликом прослављања оба Бајрама. Текстове тих љубавних песмица, које су луткари певали на турском језику приликом приказивања к а р а ђ о з а, а које су се свакако морале односити по својој садржини искључиво на луткарска приказивања, нисмо успели у народу да сазнамо, јер нисмо наишли ни на једног живог луткара из ове групе луткарских приказивања.

Колективно приказивање карађоза

Колективно приказивање карађоза на Косову нашли смо само у Вучитрну. Наиме, концем XIX и почетком XX столећа, колективно приказивање карађоза у Вучитрну, попримљено је од скопских Турака. Овај миграциони пут колективног приказивања из Скопља у Вучитрну, одвијао се овако. У Скопљу је обитовало у то време неколико луткара, вичних вештини извођења карађоза. Међу њима је био и познати скопски чибукџија Чуни Аслан. Код њега је учио чибукџијски занат Имер-ага Шаљароћен 1874. год. у Вучитрну. Отац његов Хаџи Усеин Шаља, старином је био од Ђаковице, а његови су се преци овде населили у давнини. Када сам га посетио у Вучитрну 1960. год. био је то оронуо старац, који је живео у приличној беди, издржавајући се од социјалне помоћи, смештен у једној некадашњој радионици, која је посве била неугледна и неподесна за становање, налазећи се у центру вароши, на домаку градског хамама. Од луткара чибукџије А. Чуни, вучитрнски луткар И. Шаља купио је три лутке, од којих две мушке и једну женску, које је донео собом у Вучитрн. Ту се он одао кафеџијском послу, па је у својој кафечајџиници, у вечерњим часовима увеселављао публику са приказивањима **карађоза,** где је каткада било и по 150 посетилаца у току једне ноћи.

Он је своје лутке називао овим именима: **Ђулизар,** то је била женска лутка, обучена обично у „алатурка" одело; **Џавид Милан,** то је била мушка лутка, обучена у одећу налик на униформу турских официра и **Апук Черкез,** друга мушка лутка, обучена у мушку черкеску одећу. И. Шаља је имао у својој кафечајџиници начињен подијум, на коме је као луткар изводио игре „Лутка тахтаси". За ово извођење добијао је од публике бакшиш, који је остављан у одређену посуду која се налазила на бини, по завршетку посете кафечајџиници. Поред тога, луткар каже: „ако је нека жена у вароши шарена (одала се љубавним страстима), њено се име даје лутки за неко време". Исто тако, може се и „луткану" (мушкој лутки) дати име некога „азган" (обесан) мушкарца из вароши.

Сл. 2. Вучитрнски луткар Имер Шаља, за време глумовања с луткама приликом извођења карађоза. Уз луткара, у извођењу учествују и Циганке као играчице и певачице, уз свирку дахире. Реконструкција према фотосу луткара И. Шаље из 1938. год. и описа глумовања од стране луткара

Приликом луткарског приказивања **карађоза,** који има колективан карактер, уз луткара учествују и свирачи Циганке певачице, што је такође све смештено на подијуму у непосредној близини до луткара. Они напоредо са луткаром узимају учешће у овом луткарском програму.

Луткар И. Шаља је прилагођавао свој текст, који је приказивао напоредо са извођењем луткарске вештине, за свакога ко би наишао у дворану где је вршио луткарска приказивања. Његово име би често укључивао у текст својим „arşiklar beytleri".

У другој деценији XX столећа И. Шаља је имао у својој луткарској дружини као певачице две Циганке: Наиљу и Ханку, које су биле родом из Вучитрна. Оне су ударале у дахире, и уз песму и свирку увеселљавале публику. Зато је он њима плаћао месечну плату у новцу, а бакшиш који је добијао од публике, задржавао је за себе.

Ове колективне луткарске приредбе у Вучитрну И. Шаља је ретко давао у време рамазана, а о Бајрамима је то било обавезно одржавати, с најбољим програмом. Исто тако, дават је обилат програм луткарски и за Ђурђевдан. Морамо нагласити, све су те приредбе биле у главном намењене омладини, по својој садржини биле су пригодне за млади свет.

Једне ноћи лутке за извођење **карађоза** биле су обучене у једно одело, а друге ноћи им се одело мењало. Уз то, ако неко из публике пожели да се лутки обуче посебна или нарочита одећа, луткар му је излазио у сусрет, лутку је облачио по наруџбини. Зато је он имао извесну резервну гардеробу, са којом је лутке облачио.

Луткарско приказивање на подијуму И. Шаља је изводио на зато начињеном вертикалном разбоју са ногарима, где су лутке висиле, са којима је он глумовао према нахођењу, пригодно својим текстовима које је рицитовао стојећи поред лутака. Каткад га је за то време пратила музика, песма и свирка, који би се стишали док је он саопштавао своје текстове рецитатива, да наставе бучније музику и песму у време његове паузе луткарског извођења.

Вучитрнски луткар и извођач к а р а ђ о з а И. Шаља је имао сасвим буран и трагичан живот: у младости је био чибукџија, па кафечајџија; провео је неко време у старој Југославији, на робији, на коју је био осуђен на 20 година (издржао у тамници 9 година), на коју је био осуђен због неке кривице из времена првог светског рата. Након изласка из казнионе, наставио је кафечајџиско деловање, а са тим и луткарско приказивање к а р а ђ о з а све до другог светског рата, када су му лутке услед ратних неприлика пропале са осталом имовином. Иза тога је допао у велику беду, напуштен од својих милих и драгих, тако да је као старац од 87. година умро 1961. године, као бедни усамљеник. Ми смо од њега забележили девет песмица када смо га посетили 15. VII 1960. у Вучитрну, које је он своједобно рецитовао при извођењу к а р а ђ о з а. Од ових кратких љубавних доскочица, седам су на турском, једна на арбанашком и једна на српском језику. Према томе, то је читав мали репертоар рецитација, приказиван повремено у току пола столећа у Вучитрну, приликом извођења к а р а ђ о з а.

1.

Bilmemişini ne icin de halen,
Çiktim bakajim, satelimi malem?
Içisi jaklaşti, birisi ince, birisi kalen!

Нисам знао зашто ти је брига,
Изађох да видим, продаје л'ти се роба?
Обадве се приближише, једна танка, друга дебела!

2.

Bunlar ĝezmişlar, telegrafin, tellerinde!
İçisinin kol sahati elerinde.

Ĝendileri bilerlar, nasil saşajlar evlerinde!

Ове су ходале, телеграфском жицом!
Обадвема ручни сат на рукама.
Ни саме незнају, како живе код куће!

3.

Ĝezersin binalari, hepisi çamli!
Kosova vilayetinin, Vuçitirin der namli.

Ходаћеш по зградама, све су у стаклу
У косовском вилајету Вучитрн је значајан.

4.

Raki içerçe insan,
Harcedir çok para!
Çingene harcedirdi
Olmasen kara!
Hesapsis benden,
Almişlar para!

Ракију пијући човек,
Потроши паре!
Циганин би потрошио,
Да није црн!
Без мере су од мене,
Узели новаца!

5.

Ĝelidi delikanlilar
Kahvede cigarayi yaksen;
Hep oturidi lutkalarin baksen!
Sonunda şaresi yoktur,
Lazem oli bir kaç para braksen!

Долажаху младићи
У кафани цигару да припале,
Одмах седну лутке да гледају!
На крају излаза нема,
Треба му нешто новаца да остави!

6.

Kiz dir kavun,
Çocuk dir karpuz.
Oşik Ümer onlarda,
Imiştir hafiz,
Çocugun biroz saplak,
Kizin nice kavun çatlak!

Девојка је диња,
Дечко је лубеница.
Мераклија Имер,
Био им је предводник,
Дечку је дршка уобличена,
Девојчици је као диња прсла!

7.

Bu ne dinledi bizi,
Biler hakli.
Nekadar delikanli,

Var ise kimseye ĝelmez,
Ćaferden daha tatli!

Овај што нас слуша,
Зна да смо прави.
Колнкогод младића има,
Никоме не дође слађе,
Него Џаферу!

8.

Janë konë katër Shiptarë,
Kanë jetu në katund Dolak.
Kur janë dekë,
Hoxha i ka qit kullak në sakak.

Била су четири Шиптара,
Живели су у селу Дољак.
Кад су умрли,
Хоџа их избаци голе на сокак.

9.

Имао сам три-четири брата,
Тако су радили,
Руке су имали од злата!
Али сестру нису волели,
Зато је била без брата.

Као што се види из садржине наведених песмица које је овај луткар рецитовао приликом приказивања карађоза, у песмици 3. помиње се Вучитрн, као значајно место у косовском вилајету. Овим желимо истаћи, да ова песмица има локалан значај код приказивања карађоза. Песмица 5. за нас је од особитог интереса. Наиме, као што се види из њене садржине, ту се помиње луткарско приказивање, долазак љубопитљивих младића као посматрачке публике, као и наговештај за ово извођење за награду путем бакшиша или добровољног прилога. Песмица 8. има углавном сатиричан карактер, текст песмице говори о великој трудељубивости међу Србима, али и о карактеристичној црти небратсве љубави према сестри. Оваква садржина ове песмице је могла доћи делимично и услед песничке сликовитости.

ЗАКЉУЧАК

Након изнетога, из самих чињеница следује овај закључак. Појава карађоза на Косову старога је датума. Чини се да се она ту јавља још у средњем веку, те да се одржавала све до другог светског рата (1941 — 1945). Индивидуално приказивање ове појаве било је распрострањено у свим знатнијим и већим варошким насељима Косова: Призрену, Приштини, Пећи, Вучитрну, где је у старини у знатном броју обитовало становништво турске етничке припадности. Карађоз је у овим насељима приказиван како по приватним домовима, о разним домаћим светковинама, као што су: свадба, сунет и оба Бајрама; тако и у кафечајџиницама. Ово приказивање је обављано забаве ради, делимично без икакве награде, од стране имућнијих беспослених млађих мушкараца. а делимично од стране луткара сиромашнијег имовног стања, за награду у бакшишу, Ово луткарско карађоз приказивање пратила је свирка, понајчешће уз тамбуру. Луткарско извођење звано: „Хаџи Ват и Карађоз приказивано је углавном на столу, по домовима на трпези или на поду.

Колективно приказивање карађоза на Косову било је углавном локалног карактера и стоји у вези са варошким насељем Вучитрном, а води порекло из Скопја, одакле је пренето концем XIX столећа. Можда је таквих колективних приказивања у којима су учествовали уз луткара свирачи и певачице, било и у ближој и у даљој историјској прошлости, али ми за сада о томе немамо поузданих података. Уз покрете карађоза, обе лутке, који су често имали интиман и голицав карактер, чиме се бавио луткар, овде се запажа и свирка и женска песма, што је још више раздраживало и изазивало атмосверу љубавних доскочица, какво је у ствари у основи вучитрнско колективно приказивање карађоза. Притом, свакако да знатну улогу игра и шаренило костима карађоза, које се често смењивало и луткарска приказивања су на тај начин била увек освежавана новим луткарско-глумачким обележјима.

Са одумирањем патријархалних архаичности, у новом друштвеном поретку у социјалистичкој Југословији, одумро је на Косову и оби-

чај карађоза, као друштвене појаве из феудалног турског градског друштва, која се била очувала и у грађанском друштву старе Југославије.

V. ВРАЊСКА ТАВАНИЦА С ФОЛКЛОРНИМ МОТИВОМ ТАКОВСКОГ УСТАНКА ИЗ 1815. ГОД.

За време турске владавине у јужној Србији, од половине XV до осамдесетих година XIX столећа, у градским насељима, поклоњена је посебна пажња украшавању кућних таваница. Ово је украшавање било заступљено махом по кућама имућнијег слоја класног феудалног друштва. Оно се запажа у знатној мери и у имућнијим кућама у Врању, како у XVШ тако и у XIX столећу. Изгледа да је обичавано украшавање кућних таваница код свих народа поменуте епохе у Врању: Срба, Турака, Арбанаса, а делом и Влаха, који су се временом посрбили. Колико смо могли запазити, врањске таванице у наведеном феудалном периоду, израђиване су углавном од дасака (буковине, јеловине, боровине и сл.). Каткад су прављене сасвим једноставно, а увек су украшаване у одајама које су служили у гостинске сврхе. Таванице старога Врања углавном, почивају на геометријској орнаментици. Но, ту и тамо провејавају и биљни орнаменти, каткад и у дубоком рељефу, односно ажурно уобличени. Значи, најимућнији слојеви класног друштва, употребљавани су за украшавање својих домова и дуборезне таванице. Напоредо с таваницама, израђивани су и украсни долапи (плакари) и собна или кућна врата, који скоро увек припадају декоративном стилу саме таванице.

Након ослобођења Врања од Турака 1878. год., град се почео постепено ослобађати елемената источњачко балканског стила. То ослобађање, захватило је и старе врањске таванице, од којих се до данашњих дана једва сачувало неколико. У ствари, то су реликти некадашњег живота старога Врања, чија је патријархална култура очувана у делима књижевника Б. Станковића. Понајпре, источњачко балкански стил кућа у Врању, претрпео је неке измене и промене, тако што су уклоњени извесни архаични елементи („мушебаци", решетке), а потом је уследило рушење високих зиданих ограда, којима су куће и баште биле ограђене.

У ослобођеном Врању од Турака (1878), као декоративни елеменат јављају се ту и тамо и сликане таванице. То су творбе фолклорних сликара врањских „мазала" (молера) и неимара (зидара). Једна таква сликана таваница настала је 1881. год., значи три године након ослобођења Врања од Турака. Ту таваницу на овом месту приказујемо у кратким потезима. Карактеристично је поменути, ради се о случају, где је кућа фолклорне архитектуре из турског феудалног периода, добила сликану декорацију, с мотивом из српске народне историјске прошлости, који има ослободилачку патриотску функцију.

Према народној традицији, кућу у улици Бранислава Нушића бр. 9а, у делу града који је у старини носио назив Чешаљ у Врању, почетком друге половине XIX столећа, сазидао је неки Турчин. Након ослобођења Врања од Турака 1878, кућу је обдржавао непознати власник. После тога, купио ју је Милан Петровић, ћурчија из Врања. Од поменутог ћурчије, уочи првог светског рата, кућу је купио Ђорђе Јовановић трговац, за 2000 дин. После његове смрти, кућу је наследила Дафина Јовановић домаћица, снаха поменутог Ђорђа.[1] У време обнове и изградње Врања, према урбанистичком плану, кућа је срушена у јесен 1963. год. а сликана таваница коју на овом месту приказујемо, сасвим лоше скинута, пренета је у Народни музеј у Врању, где се и данас чува у деловима, од којих је само централни део конзервиран. Из података који су објављени у оновременој врањској штампи,[2] сазнајемо да се ова сликана таваница налазила у гостинској соби поменуте куће, која је износила око 16 м^2. Као што смо већ поменули, сликана таваница у овој кући, рађена је 1881. год., а то значи за време другог или трећег власника врањског ћурчије.

Фолклорна слика **Таковски устанак** (11. април 1815.), приказана на врањској таваници има следећу композицију. Централни део слике, уобличен у розети (1,50 x 1,46), садржи приказ таковског устанка, на површини 106 см у пречнику. Ту је фолклорни уметник, како се у старом Врању називао „мазало" (молер, или неки македонски зограф), приказао читаву композицију устанка, на челу с Милошем Обреновићем. Ликови устаника дати су са пуно детаља. Нарочито је поклоњена пажња одећи и оружју устаника. У ствари, ради се о сликарском приказу подизања таковског устанка са полагањем заклетве устаника на верност у ослободилачкој борби, а с друге стране заклињање и самог Милоша Обреновића пред устаницима на верност у руковођуњу устаничком борбом за ослобођење од турског ропства. М. Обреновић је приказан као издвојена и доминантна личност међу устаницима. Он у десној руци држи ратну заставу (барјак). То је српска застава, украшена по средини двогубим жутим крстом. Милош је приказан с чалмом на глави, обучен у бели фустан, опасан црвеним силавом, с јатаганом и кубурама за силавом, те и опуштеним јатаганом који му виси о бедра испод силава. Са три прста подигнуте леве руке, заклиње се народу на верност у руковођењу борбом. Сви устаници се такође заклињу с три прста десне уздигнуте руке, изузев једног устаника с леве стране М. Обреновића, који се као и Милош, заклиње с три прста уздигнуте леве руке. С леве стране до М. Обреновића два устаника клече. Испред самог Милоша, у клечећем ставу, с танком пушком кремењачом, приказан је један устаник окренут Милошу. Ова група устаника заједно с М. Обреновићем, у ствари налази се испред таковског грма. С леве стране од Милоша, приказана је читава група устаника, који се такође са уздигнута три пр-

1. Упореди *М. П. (М. Пешић):* Фреска која то више није. — „Слободна реч", 25. X 1963, стр. 8.
2. На нав. месту.

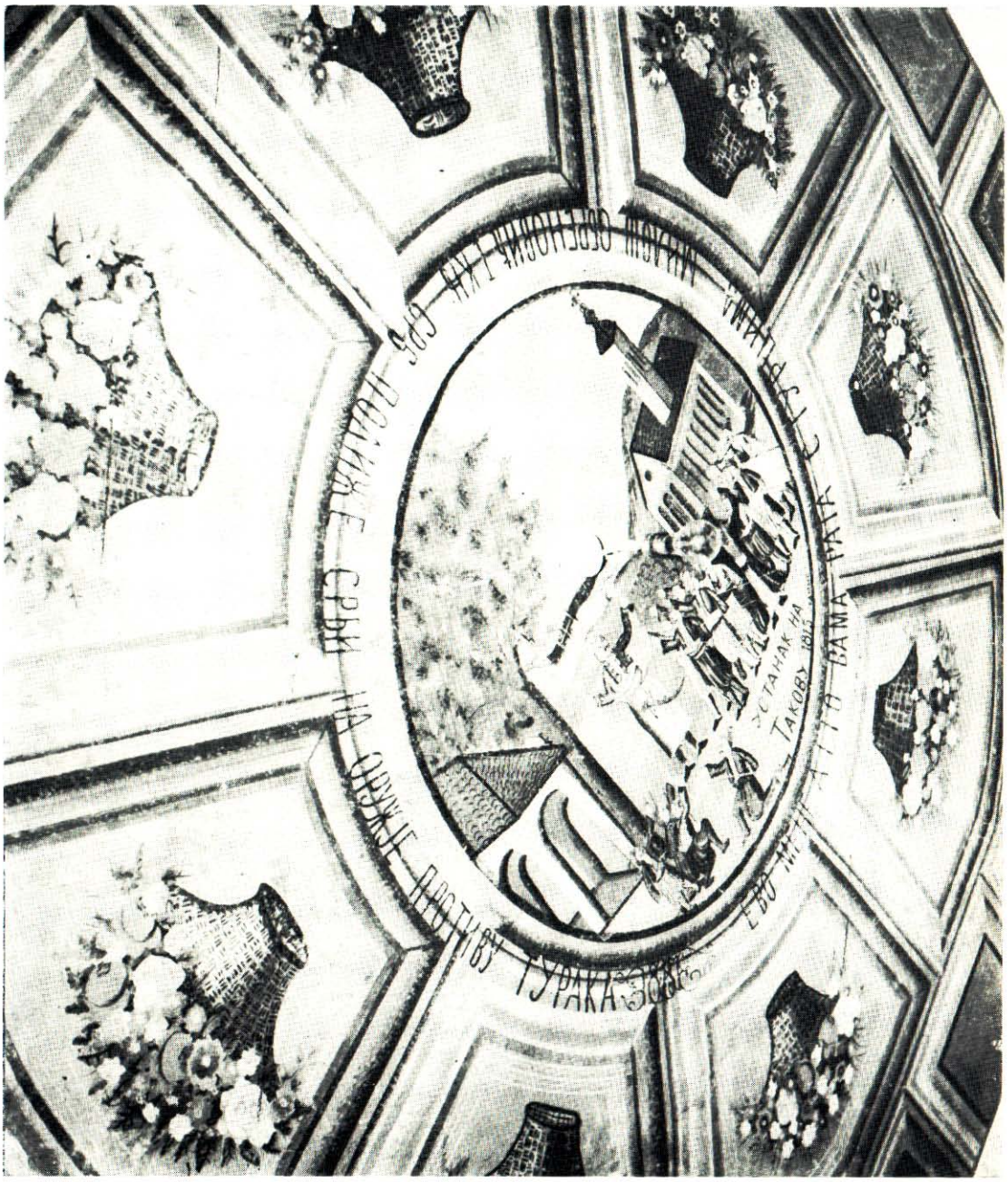

Т. I — Таковски устанак из 1815. год. — Врањска таваница из 1881. год. Фолклорни сликарски рад врањских градитеља (неимара) и молера

Т. II — Таковски устанак из 1815. год. Централни мотив врањске таванице из 1881. год. Фолклорни сликарски рад врањских градитеља (неимара) и молера

ста десне руке, заклињу на верност у вођењу ослободилачке борбе. Цела ова група приказана је поред таковске цркве. Ту је импозантна личност стари брадати свештеник, сасвим наивно приказан. Он има камилавку на глави, а обучен је у сеоску народну одећу: дугачки бели фустан, изнад којег је приказана раскопчана црна поповска мантија. Можда је фолклорни сликар желео приказати импозантну историјску личност проту Матеју Ненадовића. Свештеник је приказан раширених и уздигнутих руку, тако што у левој руци држи крст, којим заклиње устанике, док је десну руку испружио према Милошу, између глава приказаних устаника. Сви устаници дати су у народној одећи, с чакширама турлијама, неки имају фустане, који на ногама носе калчине, како је приказан и сам Милош Обрновић. Милош преко фустана има минтан, који има леву страну плаве боје, док је десна страна минтана сиво маслинасте боје. Неки устаници на глави имају црвене фесове с црним кићанкама, а неки с великим плавим кићанкама („тоска пискул").

Поред црног круга којим је централни део таванице обележен, дата су још три црна круга, који запремају простор таванице у ширини од 0,23 см. Ту је дат исписан следећи текст, из историјске прошлости самог устанка, дат на врањском дијалекту: „Ево мене а ето вама рата с Турцима. Милош Обреновић I књ. Срб. Подиже Срби на оружје противу Турака". Иза тога следује убележена 1881. година. На самој композицији, испод устанка, лево од М. Обреновића, дат је натпис: „Устанак на Такову 1815. године".

Као наставак декорације, иза поменутог кружног појаса с натписом, дати су осам трапеза, чије су напоредне стране лучног облика. Ту је насликано осам корпица с цвећем (руже, каранфили, љубичице). На крају, композиција ове таванице старога Врања завршава се квадратима и правоугаоницима. Ова поља испуњена су шарама, а завршавају се стилизованом кружном розетом (табла I — П).

Фолклорна сликарска творба „Таковски устанак", декоративни елеменат врањске таванице из 1881. године, урађена је мешаним кречним и природним бојама.

Након свега изнетог, намеће се следеће питање. Наиме, како је дошло до тога, да врањски фолклорни уметници звани „мазала", или можда македонски заграфи, насликају на таваници гостинске собе у старом Врању 1881. године историјски мотив таковски устанак из 1815. На то питање дајемо следећи одговор.

У доба патриотских ослободилачких ратова крајем XIX столећа, посебно место припада сликарској творби познатог српског сликара из Војводине Стеана Тодоровића, који је својим уметничким радом „Таковски устанак", насликан свакако 1860, када пада и његово сликање манастира Манасије, веома допринео за популарисање овог слободарског мотива на Балканском полуострву.[3] Та слика је, литографски приказана, била веома популарна међу балканским Словенима,

3. Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. IV, Zagreb, 1966, str. 432.

па је тако доспела и у Врање, где је врањским „мазалима" или македонским заграфима послужила као узор, за сликање таванице 1881. године.

Друга уметничка творба, коју помињемо, јесте „Таковски устанак" (незавршено) Ђ. Јакшића (из 1869—1872., рађено у Јагодини — данашње Светозарево).[4] Ову слику наводимо само као илустрацију датог мотива и ништа више, јер она не стоји ни у каквој генетској вези с врањским „Таковским устанком" приказаним на поменутој таваници. Ове уметничке творбе немају никакве сродности.

На крају, „Таковски устанак" Паје Јовановића, новијег је датума,[5] и он се у основи разликује по стилу и композицији од фолклорне врањске творбе, што је сасвим разумљиво.

Résumé

ÉTUDES DU FOLKLORE BALKANIQUE

Dans le présent travail on traite des problèmes suivants:

I. **Contes et narration populaires chez les Slaves des Balkans.** On y considère les problèmes et phénomènes suivants: 1. Contes populaires de caractère mythologique, légendes et contes de fées. 2. Légende relative à l'origine du monde et de l'homme. 3. Personnification du soleil et de la lune dans les contes populaires. 4. Résurrection provisoire des morts de leurs tombes. 5. Êtres occultes — vampires dans les contes populaires. 6. Miracle de la couronne. 7. Éléments nationaux dans les contes populaires des Slaves du Sud. 8. Fluidité mythologique et psychologie des contes et de la narration populaires. 9. Auteurs des contes populaires. 10. Lien spirituel entre le narrateur et ses auditeurs et 11. Nombre de contes populaires yougoslaves recueillis.

Illustrations:

Cr. 1. Jugement dernier, fresque sur le mur occidental du narthex de l'église de St. Georges au village de Banjani dans la région de Skopska Crna Gora. (Macédoine) Première moitié du XVIe siècle.

Cr. 2. Personnification de la divinté, des phénomènes de la nature et du soleil chez les Indiens de la tribu Navajo: les dieux de la fertilité, de la pluie et du soleil. Croquis d'après l'art populaire dans le sable.

Cr. 3. Le printemps personnifié. Croquis d'après la miniature de la relation de voyages de Cosme le Navigateur des Indes, datant de 1649.

Cr. 4. Personnification du coleil, sur un vase. Oeuvre des maitres potiers de la première moitié du XXe siècle (Kosovska Mitrovica).

Cr. 5. L'empereur serbe Stefan Dušan, que l'on nommait saint de son vivant déja. Son culte se reflète aussi dans le folklore serbe, par endraits aussi dans les contes populaires et les chants épiques.
Croquis d'après le portrait au monastère de Lesnovo (Macédoine) sur lequel Dušan, comme souverain, est élevé jusqu'à la divinité. Première moitié du XIVe siècle.

Cr. 6. Le héros de la bataille de Kosovo Miloš Obilić qui avait tué, en 1389, au cours de la bataille susmentionnée, le sultan turc Amurat Ier. Il y a, sur ce héros

4. Упор. *Љиљана Симић Константиновић:* Историјска збирка о првом и другом српском устанку. — Зборник Музеја првог српског устанка III—IV, Београд, 1964—1965, стр. 98; различито датовање код *M. Kol. (M. Kolarić):* Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. III, Zagreb, 1964, str. 94.

5. Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. III, str. 56.

médiéval des Slaves du Sud, de nombreuses anecdotes et légendes, particulièrement dans la région de Kosovo. Croquis d'après la figure du saint guerrier dans l'église de la Sainte Vierge au monastère de Hilandar, datant de l'année 1803.

Cr. 7. Kraljević Marko, le plus populaire de héros de l'épopée féodale dans la Péninsule Balkanique. Selon les chants populaires serbo-croates il est d'origine surnaturelle. Son culte se reflète aussi dans les conte populaires et les chants épiques. Croquis fait d'après une fresque du monastère de St Archange à Prilep (Macedoine), datant de la fin du XIVe siècle.

II. **Devinettes populaires serbes dans la Serbie du Sud — Est et la région de Kosovo.** Dans cette section ont éte discutés les problèmes suivants: 1. Age et origine des devinettes populaires. 2. Devinettes et art de deviner chez les Serbes de la Serbie du Sud — Est et de Kosovo. 3. Cycles et groupes de devinettes populaires de la Serbie du Sud — Est et de Kosovo. 4. Fonctions des devinettes populaires serbes de la Serbie du Sud — Est et de Kosovo. L'auteur fonde ses considérations sur les matérieux folkloriques qu'il a recueillis dans les régions de la Serbie du Sud — Est et de Kosovo et préparés pour l'impression. Ces matérieux comprennent un total de 1409 devinettes.

III. Joueurs de guzla populaires en tant que chanteurs, auteurs et protagonistes de l'épopée chez les Slaves du Sud. — Cette section commence par une exposition sur la guzla, instrument populaire et sur l'art de chanter les poèmes épiques au Moyen Age. Ensuite on considère ce même problème dans l'intervalle du XVe au XIXe siècle. On a présenté spécialement les difftérents termes qui se rapportent à l'art de jouer la guzla et au chant à l'accompagnement de la guzla. Ensuite, on a considéré le problème des joueurs de guzia qui créaient etcultivaient la poésie épique populaire chez les Slaves des Balkans. Dans une section spéciale on traite des chanteurs professionnels et des concours du chant des poèmes épiques à l'accompagnement de la guzla. Outre les chanteurs qui habitaient les cours des princes et des seigneurs féodaux, il y avait également des joueurs de guzla populaires professionnels dans les résidences des dignitaires de l'église (Monténégro). On cite, comme une curiosité intéressante, que les joueurs de guzla enseignaient aux gens à chanter les poemes épiques et ceux-cii, en revanche, leur devaient quelques journées de travail dans leurs champs. Le problème des joueurs de guzla aveugles a été examiné sous l'aspect de leur rôle dans la culture et la transmission de l'épopée dans la Péninsule Balkanique. On a donné un aperçu du processus de la stylisation et de l'encadrement épique du sujet et d'une façon spéciale de chanter les poèmes épiques, ce qui a le caractère spécifique du drame populaire. On a également prêté une attention particullière au problème des tentatives, faites par l'église, en vue d'exterminer et de prohiber les chants populaires.

Illustrations:

Cr. 1. Joueur de guzla avec son instrument. Porte de l'iconostase au monastère de Slepče près de Bitola (Monastir). Croquis d'après la sculpture sur bois du XVe ou XVIe siècle (Macédoine).

IV. **Karagöz. Théâtre de marionettes populaire dans la région de Kosovo.** — Dans le cadre des problèmes se rapportant au théâtre de marionettes populaires, l'auteur considère d'abord l'âge et l'origini du karagöz. Il examine ensuite ce problème chez les Turcs de Kosovo, avec quelques aspects spéciaux, tels que: Hadji Vat et Karagöz. Il y expose les données sur la présentation individuelle et la présentation collective du karagöz. Il ajoute également sept chants lyriques turcs, un chant albanais et un chant serbe chantés par les montreurs de marionettes.

Illustrations:

Cr. 1. Théâtre populaire de marionettes: Duel des guerriers. Croquis d'après une miniature de Hortus Delicaiarum de l'année 1160.

Cr. 2. Montreur de marionettes de Vučitrn, Imer Šalja pendant l'exécution de »karadjoz«. Outre le montreur de marionettes prennent part à l'exécution aussi les Bohémiennes comme danseuses et chanteuses à l'accompagnement du tambourin. Reconstruction d'après la photographie du monteur de marionettes I. Šalja, prise en 1938 et la description de la représentation par le montreur de marionettes lui-même.

V. **Le plafond de Vranje avec le motif folklorique de l'insurrection de Takovo de l'année 1815.** — Dans la peinture serbe de la second moitié du XIXe et des premières décennies du XXe siècle, outre un nombre important de motifs historiques, a été utilisé aussi celui de l'insurrection de Takovo de l' année 1815. Ainsi, les peintures représentant ce sujet ont été faites par les peintres éminents serbes Steva Todorović, Djura Jakšić et Paja Iovanović. Ce motif apparait également dans la peinture folklorique au Sud de la Serbie, à Vranje. Le peintre folklorique anonyme a peint, sur un plafond dans une maison de Vranje, en 1881, cette insurrection comme motif principal. Il faut faire ressortir, de toute façon, que les peintures de deux premiers artistes ont exercé une certaine influence sur ce produit folklorique. La composition de la peinture folklorique est très intéressante. Le tableau représente un groupe de paysans serbes insurgés avec le prince Miloš à la tête. Entre autres personnages on y reconnait l'archiprêtre (prota) Mateja Nenadović qui, la croix à la main, invite les Serbes à commencer la lutte de libération contre les Turcs. Le prince et tous les paysans portent le costume national, les têtes coiffées de fez, tandis que le prince Miloš a, en outre, un turban; l'archiprêtre Mateja est en soutane avec le bonnet que portent les prêtres orthodoxes (kamilavka) à la tête. On y voit aussi l'enseigne de guerre serbe. Tous les autres éléments de ce plafond sont aussi donnés picturalement, mais leur rôlee est décoratif — ornamental: des corbeilles de fleurs. Tous les plafonds de Vranje, datant du XVIIIe et du XIXe siècle, sont généralement faits de planches, fréquemment sculptées, tandis que le plafond en question est peint sur le mortier. Lors de la reconstruction et de l'édification de Vranje, après la dexième guerre mordiale, la maison, exemple de l'architecture folklorique, dans laquelle se trouvait ce plafond, a été démolie et le plafond, en tant qu'objet précieux de l'art folklorique, a été conservé au Musée national.

T. P. Vukanović

Illustrations:

Tabl. I — II. Le plafond de Vranje avec le motif folklorique de l'insurrection de Takovo de l'année 1815.

МР СТАНИША ТОШИЋ

„БОЖЈИ ЉУДИ" Б. СТАНКОВИЋА У КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

„Божји људи" обележавају један тренутак у развитку наше реалистичке приповетке.

(Ј. Скерлић)

„Борисав Санковић је само преписивач природе и то ружне природе".

(П. Лагарић)

„Божји људи" су знатно оригинално дело великог песника, и да Бора није више ништа написао, његово би име они сачували у нашој књижевности на веома виооком месту".

(В. Петровић)

О „Божјим људима", код нас, писано је недовољно, знатно мање него о другим делима Станковића. Готово целокупна оцена ових проза дата је у виду приказа и осврта, а изостала је критика која би их свестраније размотрила. Карактеристично је да се о Станковићевим божјацима највише писало 1902. и 1903. године, значи непосредно после изласка књиге из штампе. Тада су приказе „Божјих људи" донели: „Одјек", „Српски књижевни гласник", „Коло", „Бранково коло", „Нада", „Српска застава" (сви 1902.), „Бранково коло" (други пут), „Босанска вила" и дубровачки „Срђ" (1903.). Међу критичарима, који су оценили нову књигу Станковића, били су и ауторитативни Јован Скерлић и Јаша Продановић.

После 1903, о „Божјим људима" престало је да се говори за дуги низ година. Као да су друга дела старовранског писца, највише „Коштана" и „Нечиста крв", потисла чак из сећања једну дубоко хуману, племениту и уметнички вредну књигу до које је, очигледно, и сам писац много држао. Изузимајући радиопредавање Вељка Петровића из 1938. године, посебно о „Божјим људима" није писано. Ипак, неки критичари

су, говорећи уопште о делу Борисава Станковића, чинили осврте и на „Божје људе" (Бранко Лазаревић, Велибор Глигорић, Предраг Костић и др.), али је све до наших дана ово значајно дело остало без комплексније оцене и у сенци других Станковићевих остварења.

Предмет мог разматрања биће и старија и новија критика „Божјих људи", без претензије да обухватим и исцрпно прикажем радове свих аутора. Настојаћу да учиним осврт на оне најзначајније, према вредностима изречених судова или према занимљивим запажањима. Из појединих аутора биће узети само неки фрагменти, који су интересантни по изреченим мислима.

А. Поглед изблиза

Нова књига Станковића изазвала је веће интересовање текуће књижевне критике него његове прве прозе „Из старог Јеванђеља". За непуну годину појавило се осам написа о „Божјим људима" у веома угледним часописима и листовима. Повећано интересовање критичара је разумљиво јер је Станковић већ био стекао глас најбољег приповедача у трећој генерацији српских реалиста. Неки од њих (у „Одјеку" од 3. октобра 1902. године — Скерлићев, и 22. броју „Наде" за исту годину) нису прелазили форму белешке али је већина дала и категоричне судови и оцене.

Скерлић је „чадахнуто" приказао „Божје људе" 1902. године у „Српском књижевном гласнику". Он је нову књигу Станковића поздравио добродошлицом. Најпре је, крупним потезима, на примерима светске и наше књижевности, приказао процесе социјалне хуманизације писане речи која је превалила дугачак пут, од врхова социјалне лествице до друштвеног дна. Новим прозама Станковића, без резерве, одређује посебно место у развитку српске књижевности: „Станковић у реализму средине коју описује иде даље но иједан од наших писаца, он показује у томе више оригиналности и смелости но ико до сада у нас, и зато „Божји људи" обележавају *један тренутак* у развитку наше реалистичке приповетке".[1] Даље је истакао доминантне особине појединих божјака и указао на неке узроке њихове душевне поремећености: Вејка је с ума сишла бежећи испред турског зулума; Менко је полудео када му је Беглер-бег кућу запалио, пред његовим очима жену му осрамотио, после јој отсекао главу и везаном и претученом Менку у крило бацио. Међу божјацима било је и оних који су од силног пића пали у душевну таму, затим они који су искаштали родитељски грех и они који су памет изгубили тражећи закопано благо.*

Дајући сумарну оцену књиге, Скерлић је рекао да она садржи све добре и слабе стране Станковићевог талента. Као несумњив квалитет истиче способност писца да нађе „оно од чега може да затрепери

---

* Извори навода и коришћене литературе налазе се на крају рада.

душа читаочева", такође, „реч или покрет који одједном осветли душу описиване личности".[2] Нарочито је указао на мајсторство Станковића у сликању драматичних ситуација: „У овом низу сличица има безброј силних драматичних призора, који, да се разраде могли би дати изврсне романе."[3]

Форма, у којој су божјаци остварени, за Скерлића је највећа слабост књиге: „У погледу форме Божји људи не само да нису никакав напредак, но су штавише још најслабије написана књига његова. Стил је лабав, немаран, без везе, са честим понављањима, тако да све изгледа као да је од беде или преко колена рађено".[4]

Углавном афирмативно о „Божјим људима" писали су Јован Максимовић у „Колу", Илија Ивачковић у „Српу", затим рецензенти „Наде", „Бранковог кола" и „Српске заставе", потписани псеудонимом или иницијалима.

Из ове група написа најзанимљивији је Максимовићев. Он слави писца снажног и оригиналног талента, који пиндарски схвата значај новине предмета и који уме да пронађе прави израз и створи слике каквих није било у нашој књижевности пре њега: „Станковић ће на својој палитри или наћи или створити одговарајућу боју — и пред вас излази слика чаробна, светла и увек разумљива, премда је до сада није било у српској поезији".[5] Посебно издваја опис Назе: „А њене босе ноге нису биле као у других просјака, распуцане, прашњаве, већ увек опране, мале, хитре . . ."[6] За критичара је ова слика прави естетски доживљај: „Ја не знам, можда ће поглед на поетичне финесе ненавикнутог читаоца прелетети преко два последња атрибута али онога који зна историју нашег поетског колорита, овај крај цитиране реченице доводи до усхићења . . ."[7]

Као и Скерлић, и Максимовић запажа стилске и композиционе недостатке али узрок, за разлику од Скерлића, не види у пишчевом нехату или његовој немоћи већ у општем стању српске књижевности.

Оно што су остали рекли о „Божјим људима" било је и сиромашније и знатно блеђе али има и лепих запажања, вредних помена. Тако Илија Ивачковић у „Српу" пише: „Станковић своје божје људе не жали оним обичним болом, баналним хуманитетом, који се понајчешће у ријечима, фразама и уздасима испољава: не, он их жали неком нарочитом дирљивом тугом, етичким сажаљењем, које га чини филозофом саучешћа, бола."[8] Слично пише и критичар „Бранковог кола"; „Борисав Станковић, покупио је из целог свог Врања, све божјаке и просјаке, па им је дао — не што је најбоље имао него — што је у истину, најбоље: своје човечанско саосећање. Он их је као какав Максим Горки с толико љубави оцртао, онаке каки су, као што романсијери и новелисте описују најмилије призоре у својим романима и новелама, а нити их улепшава нити оцрњује. Нигде, чини ми се, Станковић није такав дубок посматрач и тако објективан описивач као овде".[9]

Рецензент „Наде" даје, такође, једну фину опаску: „Није то велеградски олош што краде и проси, измамљује и убија, већ су то божјаци који и у беди остају поштени".[10]

Критике Павла Лагарића и Јаше Продановића разликују се од свих претходних. Оне су сасвим негативне. Први је крајње искључив а други „поучителен" али и занимљив.

Лагарић је у „Босанској вили" оштро напао и „сасекао" нову књигу Станковића. Он је прогласио Борисава Станковића за најгорег натуралисту који „ . . . није био кадар своје скице зачинити дубоком лиром, он није био кадар ону голу, досадну, ружну и одвратну истину заоденути њежним златом чисте поезије. Станковић је преписивач природе и то ружне природе".[11] Овоме додаје да писац није „гледао са фантасијом, није осјећао са фантасијом и није писао са фантасијом". Малтене, аутор „Божјих људи" је јеретик пошто је употребио једну „гадну и ружну ријеч — силовати" па би због тога разапео на крст не само писца него и уредника Летописа који је допустио да се она одштампа.

Није тешко запазити да је Лагарић до те мере искључив да сем ружног ништа не налази у прозама о божјацима, које су, критичару као и читаоцима, нудиле једну заиста језиву али и дубоко хуману слику о бедном свету, чије отворене ране траже завој мелема од људске доброте.

Јаша Прединовић, иначе патрон Борисава Сатнковића још из ђачких дана у Врању, и један од првих афирматора његове прозе, на велико изненађење и књижевне јавности и самог писца, прогласио је „Божје људе" за Борин потпун промашај. Станковић је, сматра Продановић, „изашао из своје праве области и већ не располаже оном старом снагом. Силазећи из солидних грађанских породица доле међ просјаке, он је изгубио онај поетичан дах којим су његове раније приче дисале".[12] Удаљавање од аркадијског амбијента старог Врања, обасјаног чудесно липом месечином и обавијеног „меланхоличном и заносном песмом, Продановић сматра узроком слабљења песниковог расположења те због тога „његова снага почиње да опада". Овај критичар је, вероватно, упознао Скерлићеве оцене „Божјих људи" па и он налази да је писац испољавао „неку нервозну ужурбаност", трудећи се, ваљда „да побегне од живота који описује". Као и Скерлић, и Јаша Продановић сматра да су прозе о божјацима некако изломљене и испретуране а да су њихове реченице „ради армоније са њиховим искиданим, поцепаним рухом — праве сиротињске реченице". Одсуство психолошке анализе критичар сматра највећим недостатком „Божјих људи". Отуда, закључује, дело није „историја људских пропадања, него ликови већ пропалих и разрушених створова". Продановић је запазио и сродност божјака са неким ликовима из других Станковићевих дела, са Димитријом и Станојем у првом реду.

Критика Јаше Продановића је, по основној тенденцији, слична савету оца чије је наде син почео да изневерава. Изгледа да он није могао да се помири са присуством ружног у делу Станковића па је књига о божјацима морала мучно да делује на њега, нарочито после прича „из јеванђеља љубави", преливених чарима поезије. Запажања Јаше Продановића да у „Божјим људима" нема поезије није нетачно, али то није

разлог да се дело прогласи слабом уметношћу, јер поетично није и једини критериј оцењивања вредности, бар не у прози. Запажање, пак, које се односи на сличности ликова божјака са ликовима из других дела Станковића значајно је јер одбацује тезу о аутономности божјачке вегетације у царству врањскога гробља.

Нарочито је интересантан онај став Продановића који се односи на стваралачки метод писца, тим пре што је већина критичара сагласна да је Станковић само спољашњим очима гледао онај ојађени свет, физички и ментално обогаљених бића, која у посве депласираним условима таворе негде на периферији једне старовремске патријархалне варошице.

Примедба да писац није дубље заронио у психологију божјака је, у ствари, захтев за разуђенијом сликом њиховог унутрашњег живота. Критичар је, изгледа, превидео да Станковић приказује психопатолошке индивидуе, које, објективно, и не могу имати нека сложенија осећања. Он је, углавном, ушао у анализу њихових стања до оне границе која се поклапа с правим психофизичким могућностима описиваних личности, остајући веран реалистичком приказу живота, што су многи истицали као највећи квалитет овог Станковићевог дела.

Рана критика „Божјих људи", инспирисана непосредним утиском, углавном је извршила свој задатак, али је оставила доста простора и могућности за реч са удаљености, која је морала да буде и дубља и поузданија.

Б. Поглед са дистанце

Десетак година после изласка из штампе „Божјих људи", о Борисаву Станковићу почео је да пише Бранко Лазаревић, један од најталентованијих ученика Јована Скерлића и заточник импресионистичке критике. Писац староврањских мотива је тада повлачио последње потезе пером и затварао круг свог не тако обимног, али по вредности и значењу, великог дела.

Лазаревић је у опсежној студији „Борисав Станковић" посебну главу посветио ликовима жена и „босјака", развијајући и доказујући тезу да је Станковић у градњу ликова уносио много од своје индивидуалности и да је знатно одступао од чињеница из живота и прототипова, због чега су реализације добијале изразито повећане димензије: „Борисав Станковић није од оних писаца који умеју да се „дедублирају", да одстране себе из дела које пишу, и да ускачу у сва стања душевна и све страсти личности које дају. Он је од оних који увек — код њега апсолутно увек — описујући друге, описује себе",[13] каже Лазаревић. Кад је то утврдио као апсолутум у стваралачком поступку Станковића онда је извео општеважећи закључак за све његове ликове: „Све су његове личности, што се одмах може приметити онаке исто чудне, дивље, јаке и примитивне природе, као што је он сам (Митке, Димитрије, Софка, Цвета, Паса) и све друге носе у себи понешто од једно-

страно компликоване природе његове".[14] Под ову формулу своди и божјаке, истичући импресионизам писца: „Као ове личности, и његови „Божји људи" и његови божјаци су нека врста дивљих надљуди који осећају више него ли мала врањска бирократија и тако исто, дубље мисле, имају своју нарочиту филозофију живота. () И овде је његов индивидуалистички и импресионистички дар био тако јак да није могао да се удвоји или, још боље, да се одвоји од личности које приказује: „Његове жене и његови босјаци нису онакви какви су, већ онакав какав је он; он их је посматро кроз себе и више дао себе него ли њих. Отуда су његове жене, као и његови божјаци, можда мало једнолики и једнострани".[15]

Критичар је, очигледно, пренагласио импресионизам Станковића, али је овим ставом корегирао своје претходнике који су „Божје људе" оценили као натуралистички приказ живота. Он је нарочито нагласио да је аутор имао „дубоко људско саосећање за божјаке, лудаке, узете, за пропале у животу, за оне које је жрвањ живота јако дохватио и изубијао".[16]

Он примећује и мноштво и прогресивно умножавање, „читав низ" психички поремећених личности које насељавају књижевно дело Станковића.

Лазаревић је, ипак, пренагласио индивидуализам Станковића и на тај начин му порекао сваку објективност што је опет једностран закључак.

Критика Велибора Глигорића указала је на неке нове аспекте „Божјих људи" и представља значајан напредак приближавању њиховој правој суштини. Најпре је утврдио велику снагу „реалистичког сликања Боре Станковића" и рељефност божјачких ликова, а затим је указао на присуство „фолклорног мистицизма": „Они су код Боре Станковића као нека тајна утроба земље, као исконски грех људског рода. Појављују се пред великим догађајима с мрачним предсказањима као птице злослутнице. Скупљају се око гробова као хијене око лешева. Рију по ракама где удишу дах смрти и животињски се цере из мрака свог ума на заплашено, сујеверно грађанство које даровима искупљује од њихи опроштај својих грехова",[17] каже критичар. Однос према божјацима, примећује Глигорић, проистиче из сујеверја патријархалне средине: „Они су код овог света жива спона између дома и гроба. Према њима се нема само сажаљење, саучешће према бескућничкој средини, већ и богобојажљивост. Ови божјаци су за тај сујеверни свет не само страдалници од насиља, или још мање дегенерици и болесници, већ и мисионери из недокучивих, тајанствених судбинских даљина. Њихови крици религиозног лудила, одјеци преживљених катастрофа из помрачене свести постају код сујеверног оријенталца опомена да је смрт на прагу дома".[18]

У „Божјим људима" Глигорић је уочио и трагове руске литературе али проблем утицаја на Станковића није детаљније разрадио.

Цео фрагмент о „Божјим људима", у значајној студији Глигорића „Бора Станковић", писан је згуснуто, са јасним ставовима и прецизно изреченим оценама. По њему: „Ови цртежи су кратки, остављају утисак скица, али су врло живи и упечатљиви. У неколико редова дата је карактеристика описаног типа и изложена трагедија помрачења његовог ума. Мања скица о Парапути далеко је живописнија и потресница од драме „Ташана" која је из ње произашла. () Његови цртежи су прости, једноставни, голи, без ефекта стила и без компликоване психопатолошке анализе. Нису рађени са бојом већ са оловком. Њихови живописи и карактеристике делују као искидани одломци из репортаже даровитог посматрача који их је крокирао у пролазу на бележници својих оштроумних запажања без мудровања и коментара".[19]

Нико ни у страијој нити у новијој критици није тако похвално, без икаквих ограда и колебања, говорио о „Божјим људима" као Вељко Петровић. Он је у радиопредавању од 25. октобра 1938. године, готово заљубљенички, страсно доказивао да је једно велико дело наше књижевности заборављено. Петровић налази да је до тога дошло из два разлога. Прво, промењени укус публике није имао афинитета према краткој, збијеној форми и друго, старија критика, која је налазила да су Божји људи „кратки састави, белешке, покушаји, припремни нацрти за касније веће радове", утицала је да се ове прозе Станковића преселе у заборав. Насупрот устаљеном мишљењу да су божји људи скице, Петровић каже да их је Станковић „замислио и израдио независно од сваке стваралачке примисли, зато они делују као готове књижевне творевине".[20] Без имало двоумљења одређује им високо место у српској приповедачкој прози: „Божји људи су крупно и јединствено дело; у њему велики песник открива, до њега несагледане, мрачне дубине наше народне осетљивости и свеопштег поимања", па су због тога „знатно, оригинално дело великог песника, и да Бора није више ништа написао, његово би име они сачували у нашој књижевности на веома високом месту . . ."[21]

У исто време када је Вељко Петровић чинио напор да рехабилитује „Божје људе" студију о песнику старог Врања завршавао је Предраг Костић, која ће постхумно бити објављена тек 1956. године.

Костић је указао на друштвене корене патогенезе божјака: „Ови божји људи носе на себи ране и последице или турског робовања и зулума или друштвених односа, распусног, раскалашеног и неморалног живота".[22] Еклатантни примери су Вејка, Менко, Наза и др. Он запажа да у помраченој свести латентно постоји сазнање о узроцима њиховог страдања, које се повремено јави: „Борини Божји људи некада вичу на све трговце, хаџије, а највише на пашу и владику. Луди Стеван их грди што му узимају испрошени новац па подижу куће, ханове и дућане. И владика и паша су хајдуци".[23]

Предраг Костић је све божјаке сврстао у две групе. Прву групу чине изграђенији ликови: Таја, Вејка, љуба и Наза, а другу суманути, са религиозним идејама: Јован, Ч'а Михајло, Марко, па чак и Пара-

пута. Прве Костић сматра интересантнијим божјацима, а друге једноставно назива „мање интересантним", без детаљнијег мотивисања.

Свој суд о „Божјим људима" темељи на Скерлићевим оценама и не доноси ништа ново.

Од наших савременика који се баве делом Борисава Станковића сигурно је др Вук Филиповић један од најзначајнијих. Са изврсним познавањем поетике, естетике, психологије и социологије овај књижевни радник дубоко понире у тајне литерарног стваралаштва Борисава Станковића. Иако се његов рад базира на тези о детињству као примарној преокупацији и подстицају песничког талента Станковића, он је шире захватио и осветлио многостручности у појавама и различите сплетове узрочнопоследичних односа у циклусу проза са божјачким мотивима, од пишчевих побуда и његовог посматрања просјачке генезе до утицаја са стране и уметничких вредности „Божјих људи".

Прокупација Станковића мотивом божјака је, према Филиповићу, „најаутентичније детињска и припада средњем детињству интуитивног проширења свести према околини", што се открива „у личну, сингуларно обојеном приповедању, у типично инфантилним ставовима и доживљајима божјака и најзад у изузетно пластичном животу дате атмосфере, портрета и описа".[24]

Филиповић пише да су личности из књиге Божји људи „законита пасторчад тога (патријархалног) друштва у осипању и Станковић је њихове судбине видео у току менталне и етичке деградације, као просјачку генезу. Порекло њихова пада и комплекса он налази у недрима саме породице у превирању друштва, сталешким привелегијама, деспотизму и изопачености међуљудских односа у целини"[25] Сав тај свет, значи, долази из опште динамике једног друштва, или, како каже Филиповић, „из многоструког и изукрштеног деловања узрока, сила и односа." Овим ставом он прецизније доказује од Јаше Продановића да свет божјака „не постоји аутономно према домаћинско — чаршијској стварности старих дана."

Посебно је значајна констатација Филиповића да се у ликовима божјака и „предисторији која прича о злоделима средине" симболизује једно одређено патолошко стање и његова специфична манифестација. Он запажа две основне врсте понашања божјака према околини — изразито интровертно (Манасије, Љуба, Јован, Менко) и екстровертно, са наглашеним агресивним обележјем (Бекче, Таја). Али, између ових двају супротних облика понашања, постоји присуство „читаве скале, читаве панораме тих стања и понашања", па тако индиректно побија Лазаревића за кога су божјаци „мало једнолики и једнострани."

Филиповић је лепо уочио и различите степене патолошких стања божјака, од тотално изгубљених, распаднутих личности до начетих егзистенција, које у врло тешкој, депласираној ситуацији настоје да од кршотина образују целине по узору на модел из нормалног живота (Наза, Вејка).

Стваралачки поступак писца је такође био предмет испитивања Филиповића. Он је нашао да су „Божји људи" настали „с непосреднијом објективношћу песничког језика" и да је Станковић, „изостављајући лирску експозицију рационализовао форму, одмах набацио портрет божјака у општим цртама или згуснуто, са мноштвом карактеристичних детаља, покрета и боја, у симболичној материјализацији појава".[26] Филиповић је добро запазио да објективнији говор не одваја писца од предмета, јер се у великој мери осећа лични доживљај и „призвук афективног и саосећајног зближења аутора и личности па су приметне две пројекције којима Станковић организује грађу — аутентично детињска и евокативно приповедачка. Виши квалитет се, пише Филиповић, остварује из детињске, јер „ . . . приповедач је изворније снажан у својој речи и поетској слици, уколико је адекватније детињски маштовит, непосредан, наивно-реалистички ближи свету божјака, а неупоредиво је слабији, као у књижевним првинама где посредује, и каткад фељтонски репродукује ствари из односа позних година".[27]

Што се тиче утицаја страних писаца на Станковића, првенствено Достојевског и Тургењева, на подручју интересовања за скрхане, трагичне људе, Филиповић налази да они имају „секундарни значај", пошто је Станковић у евокацији света свог детињства сачувао пуну аутентичност и оригиналност мотива, атмосфере, амбијента и времена.

У поређењу са текућом критиком, поглед са удаљености открио је нове вредности хуманих проза Станковића о божјацима. Уместо општих утисака дошла је дубља анализа садржинске и формалне структуре „Божјих људи" (Велибор Глигорић, Вук Филиповић) која је открила дејство различито усмерених сила и односа, узроке и последице принудно неуротских ситуација и обиље снажних поетских сила које ову књигу Борисава Станковића представљају у знатно лепшем светлу, извлаче је из заборава и одређују јој повољније место у стваралаштву старовранског песника и српској приповедачкој прози уопште.

Разговор о „Божјим људима" сигурно није окончан јер је, врло сложено у својој визији живота, дело Борисава Станковића увек актуелно и предмет перманентног интересовања историјског и критичког. Сусрет с њим је велико задовољство, али и сазнање о његовој сложености и полифоничности питања која покреће и тема које нуди. Због тога ће даља испитивања „Божјих људи" донети много новима и открити нове вредности и лепоте. Чини се да испитивања треба усмерити у правцу анализа композиције књиге, „Божјих људи" јер је она врло специфична и досад није у нас сериозније проучавана. Такође има довољно места да се „Божји људи" посматрају у просторној и временској одређености, затим опште одлике и вредности дела итд. То, међутим, излази из оквира постављене теме и предмет је посебних радова.

ЛИТЕРАТУРА

Под бројевима 1, 2, 3 и 4 — *Јован Скерлић*, СКГ, VII, 1902, стр. 228 — 232; 5, 6 и 7 — *Јован Максимовић:* Борисав Станковић: Божји људи, Коло, св. 12, Београд, 1902; — *Илија Ивачковић:* Божји људи Борисава Станковића, Срђ, Дубровник 31. VIII 1903; 9 — *Аргус:* Борисав Станковић — Божји људи, Бранково коло, Н. Сад, 5. (18) XII 1902; 10 — *К. Н.:* Борисав Станковић — Божји људи, Нада, Сарајево, 1902; 11 — *Павле Лагарић* — Божји људи Борисава Станковића, Босанска вила, Сарајево, 1903; 12 — *Јаша Продановић:* Борисав Станковић — Божји људи, Бранково коло, Сремски Карловци, 5, (18) јуни 1903; 13, 14, 15 и 16 — *Бранко Лазаревић:* Борисав Станковић, Импресије из књижевности, Београд, 1924; 17, 18 и 19 — *Велибор Глигорић:* Бора Станковић, Критике, стр. 118, Просвета, Београд, 1945; 20 и 21 — *Вељко Петровић:* Божји људи Боре Станковића, Сабрана дела стр. 478, 480; Матица српска, Н. Сад, 1958; 22 и 23 — *Предраг Костић,* Бора Станковић, Нолит, Београд, 1956, стр. 44; 24, 25, 26 и 27 — *Вук Филиповић:* У свету књижевног дела, Мотив божјака, Јединство, Приштина, 1966, стр. 44.

БИБЛИОГРАФИЈА „БОЖЈИХ ЉУДИ"

1. Посебно штампана књига

Божји људи, Нови Сад, 1902. (издање писца).
Божји људи, Београд, 1913. (издање писца).

2. У сабраним делима

Из мога краја — Божји људи — Његова Белка, књ. V, Београд, 1928.
Из мога краја, Његова Белка, Божји људи... Просвета, књ П, Београд, 1956.
Из мог краја — Божји људи, Свјетлост Сарајево, 1966.

3. Изван књиге

Таја: Коло, Београд, књ. П/1901, св. 3 — 4 (16. август), Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 43 — 49, Београдске новине, Ш/1917, бр. 43 (14. фебруар).

Бекче: Коло, Београд, књ. II/1901, св. 9 (1. новембар), стр. 530 — 531; Летопис Матице српске, Нови Сад, 1902, књ. 215, св. 5 стр. 51 — 53.

Задушница: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 32 — 36. Београдске новине, III/1917, бр. 303 (4. новембар), стр. 2 — 3; Савременик, Загреб, XII/1917, стр. 30 — 31 (Балканске цртице).

Манасије: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 36 — 38.

Љуба и Наза: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 38 — 43; Београдске новине, III/1917, бр. 327 (28. новембар), стр. 1 — 2.

Митка: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 49 — 51; Календар Голуб за 1903. год., Цариград, стр. 26 — 30.

VII проза: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 53 — 54.

Биљарица: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 54 — 56; Београдске новине, III/1917, бр. 330 (1. децембар), стр. 1 (под насловом „Расковник").

Парапута: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 57 — 58; Београдске новине, III/1917, бр. 343 (15. децембар), стр. 1 — 2.

Јован: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 58 — 59.

Менко: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 59 — 60.

Цопа: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 60 — 61.

Станко „Чисто брашно": Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 61 — 63.
Ч'а Михајло: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 63 — 65.
Масе: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215,св. 5, стр. 66 — 68.
Марко: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 68 — 69.
XVII проза: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 66 — 68.
Луди Стеван: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 68 — 70.
Деда Веса: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 70.
XX проза: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 70 — 71.
XXI проза: Летопис Матице српске, 1902, књ. 215, св. 5, стр. 72 — 73.

ПРИКАЗИ, ОСВРТИ, ОЦЕНЕ

Аноним: Божји људи од Борисава Станковића, Одјек, Београд, X/1902.

Аргус: Борисав Станковић — Божји људи, Бранково коло, XI (XII), Сремски Карловци, 1902.

Ивачковић Илија: Божји људи Борисава Станковића, Срђ, Дубровник IIIV/1903.

К. Н. Борисав Станковић — Божји људи, Нада, Сарајево, бр. 22, 1902.

Лагарић Павле: Божји људи Борисава Станковића, Босанска вила, Сарајево, бр. 5, 1903.

Максимовић Јован: Борисав Станковић, — Божји људи, Коло, Београд, књ. IV, 1902.

Новаковић Бошко: Божји људи у делу Борисава Станковића, Венац, књ. 18, св. 4 — 5, Београд, 1933.

Продановић Јаша: Борисав Станковић, — Божји људи, Бранково коло, Сремски Карловци, VI/1903; — Наши и страни, Београд, 1924.

Симоновић Риста: Божји људи Б. Станковића, Врањске новине, Врање, 26. IX 1931.

Скерлић Јован: Борисав Станковић — Божји људи, СКГ, Београд, VII/1902; — Писци и књиге, Београд, 1907, 1912, 1922; Писци и књиге, Просвета, Београд, 1955, 1964; Писци и књиге, „Јанко Боновић", 1964; Одабрани критички списи, Ново поколење, Београд, 1950; Одабране критике, Зора, Загреб, 1950.

С. С.: Божји људи Борисава Станковића, Српска застава, Београд, 4. X 1902.

ФРАГМЕНТИ ИЗ КРИТИКА, СТУДИЈА, ЕСЕЈА

Глигорић Велибор: Бора Станковић, Критике, Просвета, Београд, 1945, стр. 117 — 120. — Српски реалисти, Просвета, Београд, 1954, стр. 392 — 393.

Костић Предраг: Бора Станковић, Нолит, Београд, 1956, стр. 44 — 47.

Лазаревић Бранко: Борисав Станковић, Импресије из књижевности, св. 1 (II издање), Београд, 1924.

Петровић Милош: Читајући после Скерлића, Багдала, Крушевац, 1967, стр 15.

Филиповић Вук: Мотив божјака у делу Боре Станковића, Стремљења, Приштина, бр. 3, мај — јуни 1965. — У свету књижевног дела, Јединство Приштина, 1966. стр. 44 — 67; Свет детињства у делу Боре Станковића, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина, 1968.

НАПОМЕНА

Библиографске јединице сам, углавном, користио из Библиографије I и II *Ристе Симоновића:* Борисав Станковић и његово књижевно дело, Државни архив, Врање, 1966, 1968.

Résumé

»BOŽJI LJUDI« DE B. STANKOVIĆ DANS LA CRITIQUE LITTÉRAIRE

L'oeuvre littéraire de Borisav Stanković »Božji ljudi« (Les Miséreux) est le second livre, par ordre d' impression, publié séparément, de cet auteur yougoslave éminent. Il a attiré l'attention de la critique littéraire de l'époque ainsi que celle des lecteurs, de sorte que dès sa parution furent publiées plusieurs critiques dans les revues litteraires les plus importantes. Parmi ceux qui avaient présenté ce livre, se trouvaient des autorités telles que Jovan Skerlić et Jaša Prodanović.

La critique du jour a donné des évaluations différentes de cette prose aux motifis empruntés à la vie des mendiants. Les uns considéraient le recueil de »Božji ljudi« comme une réalisation importante de Bora Stanković, y trouvaient une multitude de tableux réussis, des situations d'un dramatisme puissant et une atmosphère au coloris spécifique et, particulièrement, un humanisme chaud. Les autres, par contre, étaient d'avis que le nouveau livre de Stanković représentait un échec, total et une baisse du talent poétique de l'auteur de l'ancien Vranje (Pavle Lagarić, Jaša Prodanović).

Skerlić a cordialement accueilli le nouveau livre de Stanković (dans la revue de »Srpski književni glasnik«) et lui a décerné une place spéciale dans le développement de la littérature serbe sur la voie de l'humanisation sociale du mot écrit. Pour lui le recueil de »Božji ljudi«, marquait un moment improtant dans l'évolution de notre conte réaliste.

Après les premiers comptes-rendu des années 1902 et 1903, il y eut un long silence au sujet du livre de »Božji ljudi« qui se prolongeait pendant plusieurs annés. Il paraissait que les nouvelles oeuvres de Borisav Stanković, »Koštana« et »Nečista krv« (Le Sang impur), en premier lieu, avait fait tomber dans l'oubli le livre humainement chaud et artistiquement précieux qui conte, d'une façon émouvante, les destins des hommes déclassés du bas-fond même de la société. Ce fut Branko Lazarević qui, dans son étude importante »Borisav Stanković, a renouvelé la mémoire de ce livre preskque aublié. Après lui il y eut plusieurs critiques qui écrivirent sur ce livre, tels que Velibor Gligorić, Predrag Kostić, Veljko Petrović et autres et, ce dernier temps, aussi Vuk Filipović.

La critique à distance a découvert les nouvelles valeurs de la prose humaine de Stanković. Les impressions de caractére général ont cédé leur place à l'analyse plus détaillée de la structure du contenu et de la forme de »Božji ljudi« (Velibor Gligorić, Vuk Filipović) qui présente cette prose de Stanković sous un jour considérablement plus favorable en lui déterminant une place meilleure dans la narration serbe.

Très complex dans sa vision de la vie, l'oeuvre de Borisav Stanković n'a rien pendu de son actualité et fait l'objet d'un intérêt permanent des historiens de la litterature et des critiques littéraires. C'est pourquoi l'entretien sur le recueil de contes »Božji ljudi« est loin d'être terminé. Bien au contraire, cete oeuvre continuera à trouver de nouveaux interprètes qui y découvriront, à coup sûr, un grand nombre de nouvelles beautés.

St. Tošić

П Р И Л О З И

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ

ЕПИГРАФСКИ ПРИЛОЗИ СА ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Народни музеј у Врању однедавно је евидентирао два епиграфска споменика, од којих се један налази у врањском Музеју. Налази су значајни, не само због латинског језика на којем су уклесани натписи, већ више због тога, што потичу са врло велике територије горњег Поморавља, коју обрађује врањски Музеј, а која је археолошки недовољно истражена. Досад нисмо имали налазе споменика са натписом, иако радови на топографији античких налазишта показују несумњиво присуство знатног броја античких насеља, некропола и објеката.[1]

Бр. 1 (сл. 1). Надгробна плоча од белог љуспастог мермера, при дну десно косо одломљена. На страни на којој је урезан натпис, накнадно је усечено пет квадратних рупа, четири на угловима, а једна у средини. Плоча је у секундарној употреби вероватно служила као постоље за конструкцију са мањим оптерећењем. Натписно поље је недовољно углачано, без профилације и украса, оивичено плитко урезаном линијом. Слова су нешто издужена, правилно уклесана, уједначене висине и ширине. Димензије: висина 1,64 м, ширина 0,90 м, дебљина 0,16 м. Споменик је нађен 1966. године у дворишту џамије у селу В. Трновац код

	D M	D(is) m(anibus)
	ULP CLEMENS VIXIT	Ulp(ius) Clemens vixit
	ANN...II H S E	ann(is) [...] II h(ic) s(itus) e(st)
	SIT TI....PRA LEVIS	sit ti[bi te]rra levis
5.	FUI QUOD TU ES	fui quod tu es
	ERIS QUOD EGO SUM	eris quod ego sum
	RUFRIA AMMABILIS	Rufria Ammabilis
	FRATRI KARISSIMS	fratri karissim(o) s(uo)
	F C	f(aciendum) c(uravit)

1. *М. и Д. Гарашанин*, Археолошка налазишта у Србији, Београд (1951), 135 sqq. *М. Јовановић*, Археолошка топографија, Врањски гласник I, 217 sqq., II, 135 sqq., III, 317 sqq., и IV, 479 sqq.

Бујановца где се и сада налази. Знакова за дистинкцију нема. У другом реду, иза вероватне скраћенице ann(is) има места за три слова — бројке. У последњем реду, слова су нешто виша од осталих.

И поред оштећења и плитко урезаних слова која се на неким местима тешко распознају нарочито у редовима 4 — 5, читање споменика не представља нарочиту тешкоћу. Ulpius Clemens и Rufria Ammabilis[2] носе добро позната римска имена, документована у разним областима империје, и о њиховом пореклу се не може ништа одређеније рећи. Употребљене формуле sit tibi terra levis и fui quod tu es, eris quod ego sum срећу се на надгробним споменицима у дугом временском раздобљу од I — Ш века н.е. Додуше последња формула први пут се јавља на једном горњомезијском споменику.

Интересантан је, међутим, облик споменика. Рађен у мермеру бољег квалитета, могло би се очекивати да буде луксузно украшен, како је то уобичајено за материјал ове врсте. И поред видних оштећења у секундарној употреби, извесно је да украса није било. Ординација текста и клесање слова извршени су ипак врло марљиво, док су ивице споменика грубо обрађене. Облик споменика даје уједно и прве индикације о времену када је подигнут. Наиме, надгробни споменици у облику плоче без украса срећу се у I веку н. е. а ређе на самом почетку II века. Такви су нпр. споменици из Skupia,[3] Naisa,[4] Ulpijane[5] итд. Исти облик се среће и знатно касније, у IV веку и даље, на хришћанским споменицима, али тада у знатно мањим димензијама и, разумљиво, са садржином која се без већих тешкоћа оквирно временски опредељује. За датовање нашег споменика од интереса су и употребљене формуле hic situs est и faciendum curavit, које се најчешће јављају у I веку, а, такође, и током II века н.е.[6] Двочлана именска формула, гентилно име Ulpius и употребљена дедикација Dis manibus, у складу су са раније побројаним формално епиграфским критеријумима, што све заједно хронолошки опредељује наш споменик у прве деценије II вена н.е.

Бр. 2 (сл. 2). Надгробни споменик од белог љуспастог мермера са црвенкастим жилицама, у облику жртвеника. Горњи део недостаје. Уз леву ивицу натпис је оштећен у ширини 2 — 3 слова. При дну, спо-

2. Za Ammabilis v. Dessau, ILS 2430 (из Норика), 5111 (из Далмације), 7065 (из Д. Германије), итд. в. Indices p. 166.

3. Споменик LXXI Београд (1931), p. 211 n. 561.

4. *S, Dušanić — P. Petrović,* Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš, ŽA XII (1963), 365 sq.

5. Jahreshefte des Österreichischen archäologishcen Instituts (= Jahreshefte) VI (1903), Beibl. p. 26 n. 33 = AE (1903) n. 284. За надгробне споменике у облику плоче без украса в. и *Д. Димитров,* Надгробните плочи от римско време в северна България, Софија (1942), 52 sq.

6. Уп. *Д. Димитров,* op. cit., 17 sq. Мада недостају потпуне анализе, појава да се формуле hic situs est и faciendum curavit срећу на споменицама I — II века н. е., уочава се и на поуздано датованим споменицима из горњомезијских градова.

меник је проширен и профилисан. Димензије: висина 0,88 м, ширина 0,46 м, дебљина 0,34 м. Споменик је нађен 1964. године у Босиљграду. Чува се у Музеју у Врању.

	[————————————]
NIX	[vixit an]n LX
ICE CON	[————] ice con(iux)
ELIX ET HR	[inf]elix et H⟨ e ⟩r-
ANUS FILI	[cu]lanus fili(us)
5. ZOSIMUS	[et] Zosimus
ET CONHERE	[————] et conhere(s)
M P	m(onumentum) p(osuerunt)
H S	h(ic) s(itus) [e(st)]

Р. 1 : Натпис је на овом месту веома оштећен. Према делимично видљивим остацима последња три слова могла би бити NLX, мада је од знака L видљив део хасте, а од X коса црта надесно.

Р. 2 : Испред трију слова која су сачувана на почетку реда недостаје 4 — 5 слова. Вероватно је да сачувана слова представљају завршетак женског имена, нпр. [Straton]ice.

Р. 3 — 6 : Оштећење уз леву ивицу у овим редовима захвата простор у коме би могла бити уклесана 2 — 3 слова. У 6. реду могуће је више допуна, нпр. [GENER или fil(ius) или lib(ertus)] et conhere(s) итд.

Р. 8 : Знак за растављање је листић. Уз десну ивицу споменика натпис је оштећен, и не може се утврдити, да ли је споменик подигнут једној или више личности. С обзиром на очувану висину споменика и осам редова текста, доста је вероватно да у горњем делу, који недостаје, није било више од 2 — 3 реда натписа, па је предпостављено да је споменик подигнут једној личности.

Надгробни споменици у облику жртвеника, мада врло ретки, познати су већ у горњомезијским градовима.[7] Веома оштећен натпис, са конвенционалном садржином, не даје податке од интереса за ономастичка, топографска или каква друга истраживања. Готово да и нема елемената за његово прецизније датовање. Облик слова, пре свега потпуно округло O, отворено P, C, S као и M са паралелним првим и трећим, другим и четвртим потезом, указивали би, према неким аналогијама, на период I — II века н.е., као време израде споменика.[8] Сломљена хоризонтална црта код слова A у 4. реду, могла би се при таквом датовању

7. Нпр. Споменик LXXV, Београд (1933), p. 53 n. 167 из Наиса.

8. Уп. поуздано датоване споменике из I века н. е., нпр. *М. Мирковић*, Cohors I Cantabrorum, Зборник Фил. фак. VIII Београд (1964), 86—97 (из Прахова); *S. Dušanić — P. Petrović*, op. cit., 365 (из Наиса); *Б. Јосифовска*, Три непубликувани натписи от Македонија, ЖА IV (1954), 196 sq. (из Скупиа) итд.

објаснити као утицај грчких трачких натписа, који су у области у којој је споменик подигнут, били несумњиво јаки. Када се ради о облику слова, треба истаћи и извесне курсивне карактеристике, које су евидентне код слова F у р. 4, N и E у редовима 4 и 6.

Натпис је значајан, због језика којим је писан и места на коме је нађен. Он нам омогућује, да у области, епиграфски недовољно познатој, одредимо још једну тачку на источној граници Горње Мезије према суседној Тракији. Наиме, док се северна и западна границе ове провинције одређује према распореду војних јединица, станицама бенефицијарија, подацима из извора итд.,[9] јужна и источна административна граница ове провинције, поклапају се са границама употребе грчког односно латинског језика.[10] Досада је познато више пунктова који на овај начин формирају источну границу Г. Мезије према Тракији.[11] Најјужнију тачку представља област Пчиње, одн. Нагоричана, где се по свој прилици налази тромеђа Дарданије, Тракије и Македоније.[12] Налаз споменика са латинским натписом у Босилеграду показује, да се ту несумњиво налазимо у унутрашњости провинције Г. Мезеје.

* *
*

Како је већ истакнуто, у врањској области досада нису откривени споменици са натписима. Изузетак представља камена икона из Буљесовца, нађена 1952. године, на којој је представљен тзв. „трачки коњаник" на добро познат начин са бројних икона са терена Тракије и обеју Мезија. На доњем оквиру ове иконе урезан је натпис: DEO · ATTONIPAL · PET · AURELIA · NUS · MIL : LEG · VII · CLA · V · L · P. Ђ. Бошковић који је пронашао и публиковао овај споменик, указао је на више могућности за опредељење и идентификовање божанства ATTONIPAL[13]. При томе је упозорио, да се можда ради о непознатом и дотада не-

9. Уп. *A. V. Domaszewski*, Die Grenzen von Moesia Superior und der Illyrische Grenzzoll, Arch. — epigr. Mitth. XIII (1890), 120 sq.; *M. Fluss*, Moesia RE XV (1932), col. 2354 sqq.; *Н. Вулић*, Западна граница Г. Мезије, Глас СКА CLX (1934), 54—58.

10. *A. V. Domaszewski*, op. cit., 152 sq.; *Ф. Папазоглу*, Македонски градови у римско доба, Скопје (1957), 83.

11. У долини Нишаве нпр., на путу Naissus — Serdica, границу између Г. Мезије и Тракије одређују налази латинских, одн. грчких натписа у области Беле Паланке (Remesiana), одн. Пирота (Turres). Даље на север, Ptolemaeus 3. 9, 1 означава реку Ciabrus као границу. Уп. *A. V. Domaszewski*, op. cit., 152.

12. *Ф. Папазоглу*, op. cit., 83.

13. *Б. Бошковић*, Прилог проучавању „трачког коњаника", Старинар н. с. VII — VIII, 1956 — 1957, Београд, (1958), 159 sq.; *A. i J. Šašel*, ILJ, Ljubljana (1963), p. 23 n. 28.

докуметованом божанству, локалног трачког или илирског порекла.[14] Три године касније, М. Суић[15] је разлажући предпостављени агломерат између знакова за дискусију ATTONIPAL, предложио вероватније читање дедикације Deo Tatoni pa(trio), прихватајући и даље разрађујући мисао да је у питању дотада непознато епихорско божанство. Епитет patrius определио је ово божанство у круг богова заштитника, добро познатих како у римској (dii patrii), тако и у грчкој митологији (Πατρῷοι, Πάτριοι θεοί).

Налаз камене иконе из Буљесовца, несумњиво веома важан за познавање локалних верских прилика, остао је доскора усамљен, а његова интерпретација ипак у домену хипотеза. После открића једног новог жртвеника у нишкој тврђави, у могућности смо да нешто више сазнамо о божанству коме је посвећен споменик из Буљесовца. Ради се о непубликованој ари од зеленкастог пешчара, са плитко урезаним текстом у четири реда: Attae / sacrum / Melio - / ris v(otum) s(olvit).[16] Натпис је добро сачуван и читање је сасвим поуздано. Име Melior као когномен је доста често. Номинативи типа Melioris уместо Melior настали погрешном аналогијом према генитиву, већ су документовани на вулгарнолатинским натписима, као нпр. Celeris уместо Celer, favoris уместо favor итд.[17] У интерпретацији текста међутим, тешкоћу причињава разрешење првога реда. Натпис је очигледно посвећен божанству (Attae), како то показује дедикациона формула sacrum у другом реду, а божанство са таквим именом није познато. Могућност да је ара посвећена фригијском Атису мало је вероватна. Поред формалних разлога,[18] против оваквог тумачења била би и чињеница да у областима Г. Мезије досада није документовано присуство Атисовог култа. Рељефне представе тзв. „Атиса" на надгробним споменицима Г. Мезије и источне Дал-

14. Idem, p. 162.

15. *М. Суић*, Tato — илирски Deus Patrius, Старинар н. с. XI, 1960. Београд, (1961), 93 sqq. У поправљеној транскрипцији натпис гласи: Deo Tatoni pa(trio) L. Pet(ilius) Aurelia nus mil(es) leg(ionis) VII Cla(udiae) / v(otum) l(ibens(p(osuit). Тешко је, међутим, без резерве прихватити предложено разрешење, ако се има у виду да је PAL (ATTONIPAL) можда скраћеница за епитет уз име божанства, везан за његову функцију или какво место досада недокументовано, где је култ овог божанства негован. Такви случајеви су већ документовани у натписима на иконама са представом трачког коњаника. Уп. недавно откривени споменик, *П. Петровић*, Нови вотивни натписи, Старинар н. с. XV — XVI (1966), 250. Извесну сумњу у читање и интерпретацију првог реда изразили су и М. Мирковић и С. Душанић у приказу ИЛЈ, в. ЖА XV (1965), 252.

16. Споменик је нађен у тврђави у Нишу 1955. године; чува се у лапидаријуму Музеја у Нишу инв. бр. 64.

17. Mihaescu, Limba latina in provinciile dunarene ale imperiului roman, Bucureşti (1960), 131 &. 140.

18. У досада познатим потврдама, име овог божанства деклинирано је по трећој деклинацији (дат. Atti, Attini, Attidi, итд.). О потврдама в. *Dessau*, ILS Indices p. 518. Мала је могућност да се у крају где је споменик подигнут и где је грчки утицај био релативно снажан, ово име деклинирало по првој деклинацији, према облику Ἄθης. Латински облик Atta био би у том случају направљен према споредном грчком облику Ἄττης.

мације, нису досада у довољној мери проучене,[19] и не могу бити ослонац за констатовање Атисовог култа на овом терену.[20]

Неприхватљива је и могућност да дедикација Attae представља епитет уз неко добро познато божанство коме је споменик посвећен. Додуше, у области римског Наиса документовани су такви примери: посвета Јупитеру I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aepilofio.[21] или посвета Херкулу Herculi Naisati,[22] итд. У таквом случају Attae би могао бити какав етникон или топоним, досада недокументован, о чијем се пореклу, с обзиром на обично и доста раширено име дедиканта, не би могло много рећи.

Чини се ипак највероватнијим, да дедикацију са нишког споменика треба тумачити као посвету локалном, непознатом божанству. Deus Tato (Atto) са Буљесовачке иконе и Atta са споменика из Наиса можда су врло блиски по својим функцијама, а није искључено да се ради о истом божанству. У прилог овог последњег, говорило би и невелико растојање које дели места налаза наших двају споменика.

Тешко је, такође, рећи и нешто одређеније о етничкој припадности овог божанства. Обадва споменика су нађена на територији илирског племена Дарданаца, што наравно не мора бити пресудно за њихово опредељење, ако се има у виду лако ширење страних култова. Треба међутим, истаћи да се основни елемент у овом имену Att-, Tat- јавља врло често у ономастици илирског подручја, у разним варијантама и изведеницима: Atta, Tata, Tatta, Tatto, Tattaia, Tatoia, Tattuia, Tattulo, итд.[24] Име Atta, у области Дарданаца, документовано је на натписима из Наиса[25] и Липљана.[26] Иако су о овом имену изречена различита мишљења,[27] доста је вероватно, нарочито после студије Ф. Папазолгу,[28] да се

19. Бројне споменике са представама тзв. „Атиса" и крилатих генија, сакупила је и коментарисала *С. Којић*, Један прилог проучавању религије Илира у римско доба, Старинар н. с. XIII — XIV, 1962 — 1963. (1965), 223 — 229.

20. Овај проблем третира и чланак *Љ. Зотовић*, Старинар XX — у штампи.

21 CIL III 14565. Jahreshefte III (1901), Beibl. p. 128 n. 27.

22. CIL III 8260. Jahreshefte IV (1903), Beibl. p. 139 n. 44.

23. Што се тиче имена са Буљесовачке иконе, нама се чини вероватнијим да лигатуру прва два слова треба читати Att — одн. дедикацију у целини Deo Attoni. То произилази из саме конструкције лигатуре. Наиме, ако је ординатор хтео да скрати лигатуром дедикацију Tatoni, вероватно би то учинио спајајући друго и треће слово (TA͡TONI) што је логичније и разумљивије. У нашем случају, име божанства започиње словом A коме је горе додата хоризонтална црта за друго T, што с обзиром на геминату TT која следи, не утиче на читљивост натписа.

24. Уп. Indices uz CIL III p. 2636 i 2414.

25. III 8249. Spomenik XXXIX n. 38 : T. Aur(elius) Atta.

26. CIL III 8174: Atta. Ради се о споменику на коме су уклесана имена неколико чланова ове илирске породице: браћа Eburnianus, Gaurus, мајка Aelia Bona, тетка Cornelia Luca.

27. Име Atta није ушло у илирске речнике Krahe-a и Mayer-a. A. Mocsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest, (1959), 165 сматра да су пре Марка Аурелија сви носиоци овога имена били Келти. У последње време G. Alföldy, Epigraphisches aus dem Rheinland II, Epigraphische Studien 4

ради о имену које се има уврстити у дарданску ономастику, што би са напред изнетим подацима о месту налаза наших споменика, опредељивало Ату, одн. Атона, у круг мало познатих илирских дарданских божанстава.[29]

Résumé

CONTRIBUTIONS ÉPIGRAPHIQUES DU REGIONS DE VRANJE

Au Musée national de Vranje il se trouve, depuis peu, deux nouveaux monuments épigraphiques. Cette trouvaille est importante, non seulement à cause de la langue latine, dans laquelles les inscriptions en question ont été gravées, mais plutôt à cause du fait que nous n'avons pas, jusqu'à présent, découvert des monuments aux inscriptions provenant du vaste territoire du bassin du haut cours de la Morava, archéologiquement insuffisamment recherché et faisant le terrain de recherches du Musée de Vranje, bien que les travaux se rapportant à la topographie des gisements antiques montrent la présence incontestable d'un nombre important de localités, nécropoles et objets antiques.

No 1 (Fig. 1). Pierre tombale de marbe, sans ornaments, au texte gravé superficiellement: D(is) m(anibus) / Ulp(ius) Clemens vixit / ann(is) ... II h(ic) s(itus) e(st) / sit ti [bi te] rra levis/5 fui quod tu es / eris quod ego sum / Rufria Amabilis / fratri carissim(o) s(uo) / f(aciendum) c(uravit).

On rencontre des monuments sépulcraux en forme de plaque sans ornements dans les villes de la Mésie Supérieure au Ier siècle de l'ère nouvelle et moins fréquemment au commencement même du IIe siècle. A une telle datation sont conformes les formules et la dédicace employées.

No 2 (Fig. 2). Le monument sépulcral de marbre blanc lamelleux, en forme d'autel des sacrifices. Il manque la partie supérieure et l'endommagement le long du bord de côté gauche occupe un espace de 2 à 5 lettres.
[————————] / [vixit an]n LX / [———] ice con(iux) / [inf] elix et H(e) r / [cul] anus fili(us) 5[et] Zosimus / [———] et conhere(s) / m(onumentum) p(osuerunt / h(ic) s(itus) [e(st)].

Les lettres conservées au commencement de la ligne 2 présentent probablement la terminaison du nom femme grec. Dans la ligne 6 il y a la possibilité de compléter les lacunes de plusieurs façons, par ex. [gener ou fil(ius) ou lib(ertus] et conhere(s). Vu la hauteur conservée du monument on a présumé que la partie supérieure qui manque ne comprenait plus de 2 à 3 lignes de l'inscription c. à d. que le monument a été érigé à une seule personne; h(ic) s(itus) [e(st)] dans la ligne 8. L'inscription fort abimée, au contenu conventionnel, n'offre aucune donnée qui présente un certain intérêt pour les études onomastiques, topographiques ou quelques autres recherches. D'après les caractères paléographiques, tout d'abord d'après la forme des lettres qui sont très semblables aux lettres provenant des monuments detés avec certitude auh Ier—IIe siècles, l'inscription doit être probablement datée à la fin du Ier et au commencement du IIe siècle.

Vu que l'inscription en latin a été trouvée à Bosilegrad (à la frontière actuelle entre la Yougoslavie et la Bulgarie) nous sommes en état de fixer encore un point

---

Beihefte der Bonner Jahrbücher, Köln, (1967), 10 sqq., је нашао да се ово име у бројним варијантама јавља у провинцијама Belgica и обема Германијама, управо, у областима где је келтски етнички елемент доминантан. Међутим, примери које оба поменута аутора наводе, не потврђују њихова имена; уп. *Ф. Папазоглу*, Дарданска ономастика, Зборник Фил. фак. VIII Београд, (1964), 56 нап. ad 8 за примере из Паноније. Изведенице Attious, Atiius, Attillus, Attonius, Attianus итд. не морају припадати локалној ономастици, како то уосталом истиче и сам аутор G. Alföldy, op. cit., 14.

28. *Ф. Папазоглу.* op. cit., 49—75.

29. О илирским божанствима в. *Р. Марић*, Антички култови у нашој земљи, Београд, (1933), 8 sqq.

à la frontière de la Mésie Supérieure vers la Thrace voisine. C'est que les limites septentrionale et occidentale de la province de Mésie Supérieure sont déterminés selon la disposition des unités, les stations des bénéficiaires, les donées provenant des sources, etc., tandis que les limites administratives méridionale et orientale de cette province coincident avec les limites de l'emploi des langues grecque resp. latine. Plusieurs points qui de cette façon forment la limite susmentionnée ont été connus jusqu'à présent. La région la plus méridionale est celle de Pčinja ou de Nagoričane où se trouvait, selon toute probabilité, l frontière commune des trois provinces, à savoir de la Dardanie, de la Thrace et de la Macédoine. La découverte du monument à l'inscription en langue latine à Bosilegrad démontre que nous y trouvons à l'intérieur de la Mésie Supérieure.

Aux environs de Vranje, près du village de Buljesovci, fut découverte, en 1952, l'icone de pierre, représentant la figure dite »le cavalier de Thrace«, de la manière bien connue de nombreuses icones analogues, trouvées sur la territoire de la Thrace et des deux Mésies. Sur la bordure inférieure de cette icone est gravée l'inscription: DEO. ATTONIPAL. PET AURELIA NUS. MIL. LEG. VII. CLA. V. L. P. Đ. Bošković qui a publié ce monument pour la première fois, a présumé qu'il s'y agissait probablement d'une divinité inconnue et jusque là non documentée, d'origine locale thrace ou illyrienne. M. Suić (cf. note 15) a décomposé l'agglomérat supposé entre les signes de distinction ATTONIPAL et a proposé la lecture: Deo Tatoni pa(trio) L. Pet(ilius), etc. L'épithète patrius déterminerait cette divinité au cercle des dieux protecteurs, bien connus dans la mythologie romanie (dii patrii) aussi bien que dans la mythologie grecque (Πατριοι θεοι).

Dans le lapidarium du musée de Niš se trouve conservé un autel des sacrifices de moindres dimensions, en grès (Fig. 3), jusqu'à présent non publiśé, avec le texte gravé superficiellement. Attae / saorum / Melio — / ris v(otum) s(olvit). L'inspcription est, de toute évidence, dédiée à la divinité (Attae), comme le montre la formule sacrum dans la deuxième ligne, locale domestique, jasqu'à présent également inconnue. Deus Atto (Tato) de l'icone de Buljesovac et Atta du monument de Niš sont, peut-être, très proches par leurs fonctions et il n'est pas exclu qu'il s'agit de la même divinité. En faveur de cette dernière présomption parlerait aussi la proximité relative des endroits où ces monuments ont été découverts.

L'un et l'autre monument ont été trouvés dans le teritoire de la tribu ilyrienne des Dardanes. Etant donné que le nom propre Att- Tat - apparast très souvent dans l'onomastique du territoire illyrien, en nombreuses variantes et dérivés, il est assez probable que dans les deux cas il s'agit d'une des divinités peu nombreuses et peu connues illyriennes, dardanes.

Petar Petrović

Illustrations:

Fig. 1. Pierre tombale de V. Trnovac
Fig. 2. Pierre tombale de Bosilegrad
Fig. 3. Autel des sacrifices avec la dédicace Attae sacrum

Табла I — Надгробни споменик из В. Трновца

Табла II — Надгробни споменик из Босиљграда

Табла III — Жртвеник са дедикацијом Attae sacrum

Dr SKENDER RIZAJ

TRI FERMANA IZ 1573. I 1574. GODINE O RUDARSTVU JI SRBIJE, KOSOVA I MAKEDONIJE

Turske osvajače, upravo, su privlačili prvenstveno naši bogati i izdašni rudnici. Turski hroničar iz sredine XV veka Dursun-beg za Srbiju kaže da je ona središte svih zemalja i sva je jedan majdan zlata i srebra[1]. Međutim, prvi period turske uprave obeležava opšti privredni zastoj. Da se osećalo opšte opadanje rudarske proizvodnje pod Turcima, najbolje nam pruža slika Novog Brda, najznačajnijeg rudnika na Balkanu. Još u vreme vladavine sultana Mehmeda II Osvajača (1451—1481), po jednom zvaničnom turskom dokumentu, vidimo da rudari i radnici u rudnicima **(krayu)** Novog Brda ne rade, ne pokazuju interesovanje i rudniku nanose razne nezgode. Stoga, centralna vlast, a u cilju uzdizanja rudarske proizvodnje na pređašnji nivo, naređuje vilajetskom **sandžakbegu, kadijama, subašama, naibima** i drugim osobama da strogo kazne nemarljive radnike[2]. Turska administracija je, doduše poklanjala veliku pažnju eksplotaciji pojedinih vrsta ruda koje su bile neophodne za kovanje novca i potrebe velike turske vojske. Ali, za intezivnu proizvodnju, Turci nisu stvorili povoljne uslove, shodno prilikama koje su vladale u to vreme u Evropi. Ipak, dolaskom Turaka, rudarstvo u našoim krajevima nije se ugasilo već naprotiv, ono se, za izvesno vreme, unapredilo. Naime, bilo je očevidnih napora u aktiviziranju rudarske delatnosti i privlačenju razbeglih zakupaca i rudara[3]. Oživlzenju rudasrtva, koje je bilo počelo da pokazuje tendenciju opadanja, doprunele su opsežne zakonske mere sultana Mehmeda II Osvajača. Postepeno se stanje popravilo i obnavljalo. Tursko rudarstvo je doživelo svoju kulminaciju najverovatnije u vreme sultana Bajezida II, koji je poklanjao posebnu pažnju unutrašnjem uređenju Carevine, privrednom raz-

1. G Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena. Dve turske hronike iz XV veka. 1) Ašik Paša Zade i 2) Dursun Beg,* »Brastvo«, XXVI, Beograd, 1932, str. 96.

2. F. Babiger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers I.* München, 1956, str. 11, 12.

3. G. Elezović, *Turski spomenici,* knj. I, sv. 1, SAN, Beograd, 1940, str. 42, 43.

vitku, kao i rudarstvu, kodifikovanjem kanuna i kanunama različitih rudnika šire Carevne[4]. Konsolidovanje proizvodnje rudnog blaga, bilo je od životnog značaja za Otomansko Carstvo. Rudnici, gde su bile i kovnice novca, bili su važni centri, jer su bili kao sirovniska baza za vođenje neprekidnih osvajačkih ratova. No, posle privredne stabilizacije i napretka u drugoj polovini XV veka, a što se zapaža iz deftera 1498/9. godine[5], rudarstvo je počelo, u razmerama opšte krize, u prvim decenijama XVI veka, da usporava tempo svoga razvitka, pa čak i da nazaduje. U cilju saniranja privredne krize i popunjavanja državne blagajne, sultan Sulejman Zakonodavac izdaje dragoceni kodeks (1536): **»Kanun ve 'ibârât-i me'adin«** (Zakon i paragrafi rudnikâ)[6]. Ti rudarski zakoni dali su privrednoj inicijativi slobodu u istraživanju i eksploatisanju rudnog blaga. Na taj način se htelo postići to da se izazove interesovanje za rudarsku delatnost kod domaćih i stranih zakupaca, a da se odstrani prethodni birokratski sistem, koji je vladao u turskom rudarstvu. Ove mere su imale priličnog dejstva, i došlo je do napretka rudarstva. Korišćeni su čak, ne samo klasični-srednjovekovni rudnici, nego su otvoreni rudnici i u drugim predelima. U prilog tome govore, pored ostalih i ovi fermani o kojima će biti reči na ovom mestu.

I

26. avgusta 1573. (26 R 981) godine kadijama Skoplja Üsküb), Kratova, Novog Brda, Prištine, Vučitrna, Vranja, Štipa (Ištib) i Velesa (Köprülü) upućen je ferman sledeće sadržine: za građevine velikog vezira Mehmed-paše (Sokolovića)[7] koje su važne **(mühimmât)** za dobra dela **(hayrat)**, potrebna su 6.000 kantara olova. Prema tome, upućena je sveta naredba da spomenute kadije, sa područja rudnika svojih kadiluka, sa kiridžijskim kolima, šalju u Solun 6.000 kantara olova, ali s državnim cenama. **(Büyürdüm ki: nam ademi emr şerifimle vardikte tahti kazanizde kurşun bulunan yerlerden altı bin kantar mikdarı kurşuni narh-ı mirî üzere akçesi ile virüb dahi her biriniz tahti kazanızdan akçeler ile kıra arabalarını tutub Selanika varince).** Dalje, fermanom se skreće pažnja kadijama da budu obazrivi, tj. da preduzmu sve potrebne mere da ne bi se koja šteta učinila olovu, ili zulum kiridžijama[8].

4. Prevodi zakona i zakonika na srpskohrvatskom jeziku većeg dela naših rudnika, nalaze se u knjizi S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1958, str. 199—257.

5. N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka*, GID BiH, god. VI, Sarajevo, 1954, str. 70.

6. F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, GZM BiH, XXV, Sarajevo, 1913, str. 133—194.

7. Mehmede-paša Sokolović (na turskom Sokolu Mehmed Paşa) bio je na dužnosti velikog vezira od 28. juna 1565. do 12. oktobra 1579. godine, kada je ubijen (M. Sertoğlu, *Resimli Osmanli Tarihi Ansiklopedisi*, Istanbul, 1958, str. 274.

8. Başvekâlet Arşivi, Istambul, *Mühimme defteri* 22, str. 284.

II

Istog dana (26. VIII 1573.), upućuje se zapovest i kadijama sledećih kadiluka: Niš, Leskovac, Kruševac (Alaca hisar), Berkovac, Sofija, Ćustendil (Küstendil), Iftiha, Pirot (Şehir köy), Radomir, Plovdiv (Filibe) i Tatarpazar. Takođe, i ovim fermanom se traži od spomenutih kadija da osiguraju 4.000 kantara olova sa rudarskih regiona dotičnih kadiluka, a za potrebe građevina velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Građevine je trebalo zidati u Istambulu kao važna dobra dela (**hayrat**). Olovo je trebalo da se opremi po državnoj ceni, i da se transportuje za Istambul kiridžijskim kolima. Ali, kadije su bile dužne da vode računa da se kirija prevoza plaća i da se kiridžijama zulum ne čini[9].

III

Dana 13. maja 1574. godine (20 M 982), upućena je sultanova zapovest kadijama Skoplja (Üsküb), Vidina, Stipa (Ištib), Velesa (Köprülü), Sofije, Plovdiva (Filbe), Pazardžika Ilidža, Radomira, Pirota (Şehir köy), Niša, Leskovca, Prokuplja (Ürküb) i Kruševca (Alaca hisar). Preko ovog cirkularnog fermana, izričito se zahteva, od kadija navedenih kadiluka, da s novcem izdaju potrebnu količinu olova i to od rudnika tih krajeva (**ol câniblerde olan meâ'dinden**), a za potrebe zadužbine i dobra dela (**evkaf ve hayrât içün**) velikog vezira (Mehmed-paše Sokolovića). Pomunuto olovo trebalo je s kirijom prevesti do Soluna. Prevoz je trebalo izvršiti kolarima sa područja navedenih kadiluka (**akçesi ile kurşun cem idüb tahti kazanizde ba'zı arabacilar zikr olunan kurşuni Selanika alub**). Naime, svaki kadija, pojedinačno se zadužio da se interesuju o obezbeđivanju kirije kola (**ol bahte mukayyed olub araba kirasini alub**)[10].

Na osnovu izloženog sledi ovaj zaključak:

U drugoj polovini XVI veka bilo je aktivnih rudnika olova u mnogim krajevima Balkanskog poluostrva, a u ovom slučaju i u kadilucima (srezovima) Vranja, Leskovca, Niša, Pirota, Prokuplja i Kruševca.

---

9. Ibidem. Na dno iste strane Mühimme deftera 22, prepisan je i jedan zanimljiv ferman koji je upućen rumelijskom beglerbegu. Na osnovu sadržine ovog fermana saznaje se sledeće: Kadija Tarukana poslao je pismo sultanu s kojim saopštava da je raniji zakupac prihoda *(mültezim)* zvani Kara Kabet učinio zulume (stanovništvu). Ali shodno šerijatu, a prema predlogu kadiaskera data je carska zapovest da se dotično lice kazni smrtnom kaznom *(siyaset olunmak emrim olub)*. Međutim, pošto se nalazio kod njega državni novac *(mali miri)* odloženo je izvršenje kazne s obzirom na to da je staro stanje ostalo, tj. dotično lice ubiralo prihode, a kod njega je ostalo 25.000 akči, naređujem, shodno ranijoj naredbi, da se izvrši smrtna kazna *(emri sâbikim üzre siyaset elummasini emr idüb)*. Dakle bez gubljenja u vremenu *(tehir itmyüb)* nad spomenutim izvrši smrtna kazna, a da je moja naredba izvršena pismeno obavestite me — zaključuje se u carskom fermanu.

10. Başvekâlet, *Arşivi Mühimme defteri 24*, str. 220.

Summary

THREE FIRMANS OF 1573 AND 1574 CONCERNING THE MINING IN SOUTH-EAST SERBIA, KOSOVO AND MACEDONIA

In the present note the author deals with the firmans of the Ottoman Empire, dating from 1573 and 1574, concerning the mining in South-East Serbia, Kosovo and Macedonia. He pointed out that the mining in Turkey had reached its culminantion during the reign of Bajazeth II and that those mines, where there were mints, had been important centres. The author sets forth, further, that in the reached its culminantion during the dispatch of 6,000 kantars of plumb to Saloniki, for the building needs of Mehmed-pasha Sokolović. The other firman of the same year refers to the dispatch to Istanbul of 4,000 kantars, also for the needs of the great vizier Mehmed-pasha Sokolović. Finally, the firman of 1574 also orders a dispatch of plumb, again for Saloniki, for the construction of buildings by Mehmed-pasha Sokolović.

Dr S. Rizaj

ПРЕДРАГ ПАЈКИЋ

ЦРКВА СВ. ИЛИЈЕ У КАЦАПУНУ

Десетак километара југозападно од Владичиног Хана недалеко од села Кацапуна налази се стара црква Св. Илије, у народу позната под именом Кацапунски манастир. Саграђена је на малом платоу, на самом почетку клисуре брзе Лепеничке реке. Удаљена од путева и саобраћајница и скривена у шумовитим огранцима планине Кукавице, она је све до наших дана остала готово потпуно непозната[1].

Према усменој традицији и причању старијих мештана, црква Св. Илије у Кацапуну била је манастирска црква, најстарија и најпоштованија у овом крају. Њу су у оквиру великог манастирског комплекса са мноштвом конака, трпезарија, кула и звонара подигли Немањићи током XIII века. Међутим, ако се погледа њен положај, скромна архитектура и живопис карактеристичан за почетак XVII века, онда је јасно да је ово предање без основа. Црква је подигнута у периоду који је настао после обнове пећке патријаршије, односно у доба интензивних напора да се сагради и оправи што већи број цркава и манастира. Њени ктитори су мештани — свештеници и сељаци околних насеља, што је био чест случај у овом периоду. Ово потврђује и делимично читљив ктиторски натпис, који се налази са западне стране архитрава изнад улазних врата из припрате у цркву, где се у четвртом реду јасно чита реч „Презвитерь".

Да ли је црква Св. Илије у Кацапуну била подигнута као парохијска или манастирска верска грађевина непознато је, али према записима у црквеним књигама и натписима са надгробних споменика, сазнаје се да је она током читавог прошлог столећа била у склопу манастира и да су у њој живели калуђери. Тако у „Општем минеју" штампаном 1818. године у Русији налазе се два записа о прилозима који гласе: **„Село Сукашарак да се знае приложи Риста вола у манастир Св. Илија"** и **„Месец анухарио ден 23. 1838. приложи Риста Стоианов сто ока"**. Из тог времена је и велики једноспратни конак, који се налази непосредно поред цркве,

1) *Влада Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, стр. 145; Старинар IV, 1, Београд, 1909, стр. 21 — 24.

са њене западне стране над Лепеначком реком. У првом светском рату Кацапунски манастир је оштећен, монаси су се разбежали, а споредни објекти су спаљени. После ослобођења 1918. године он није обнављан, већ је црква претворена у парохијску цркву са седиштем у Владичином Хану.

Црква Св. Илије у Кацапуну је мала једнобродна грађевина правоугаоне основе засведена полуобличастим сводом. На истоку је споља и изнутра полукружна олтарска апсида, а на западу велика квадратна припрата. Црква и нартекс су истовремено зидни и представљају органску целину. Фасаде су премалтерисане и прекречене. Црква је грађена од необрађеног ломљеног камена везаног жућкастим кречним малтером. Кров је двосливан, постављен преко свода са кровним покривачем од широких грубих камених плоча. Унутрашњи простори су расчлањеним слепим аркадама и пиластрима на северном и јужном зиду носача и нартекса. У припрати су по две, а у цркви по три лучно изведене аркаде. Првобитне подне плоче покривене су бетонском кошуљицом. На грађевини постоје троја врата, на западном зиду припрате и на западном и јужном зиду наоса. Два узана прозора на источном и јужном зиду цркве нису профилисана нити украшена допрозорницима.

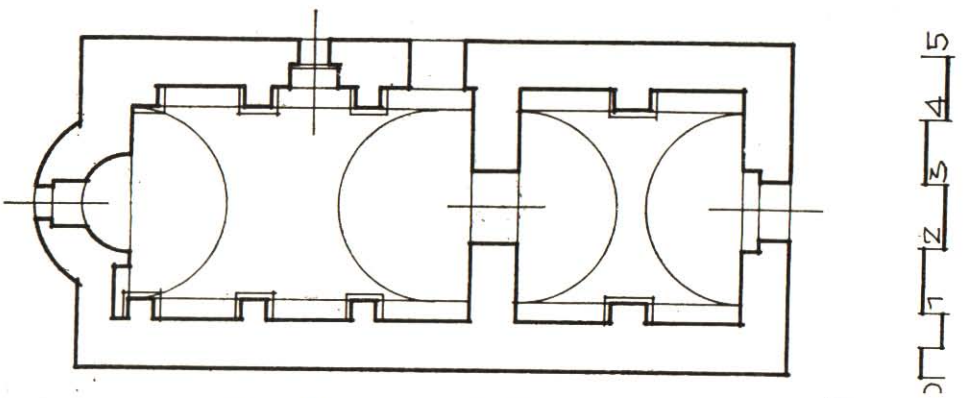

Ск. 1. План цркве Св. Илије у Кацапуну

Црква је веома скромно грађена, готово без икаквих архитектонско-пластичних украсних елемената. Фасаде су мирне и једноставне, отвори су скромни и потпуно необрађени. Изнад западног портала су мала архаична розета и слепа ниша са сликаним приказом св. Илије. Ови елементи са грубим кровним венцем једини су украси на цркви. И по овој веома скромној и грубој обради види се да је она дело неуких градитеља веома малог знања. Овом сиромаштву архитектуре, свакако да је допринело и економско стање у првим деценијама XVII века, када су жеље и тежње ишле далеко испред економских могућности сељака и свештеника.

Унутрашњост цркве, сви њени зидови и сводови били су живописани. Фреске су делимично оштећене, посебно у доњим зонама, али њихов распоред може се у целини установити. По свом распореду, иконографским одликама и ликовним квалитетима живопис не излази из оквира српског сликарства из првих деценија XVII века, сликарства неуких и полуписмених зографа.

На западном зиду припрате у првој зони очувана је само сцена „Чудо св. Димитрија у Солуну", која се налази северно од улазног портала. Светитељ је насликан како јашући на разиграном коњу копљем пробада непријатељске војнике. Они падају под коњске копите, покушавајући да избегну смрт. Св. Димитрије је приказан као голобрад младић, округлог лица, обучен у црвено ратничко одело са црвеним палијумом. У позадини су високи градски зидови и кружне назубљене одбрамбене куле.

У другој зони налазе се две делимично оштећене композиције: „Христ исцељује слепога" и „Аврамово гостољубље". Прва је сликана у пејзажу, лево је Исус са групом апостола, а десно болесник. Христ је окренут према слепом човеку и испруженом десном руком га благосиља. Друга сцена се развија у ентеријеру у чијој позадини се назиру равни кровови и зидови кула и витких грађевина,У средини композиције, око кружног стола, седе три анђела, персонификације оца, сина и св. духа. Централни је насликан ан фас, а остала двојица у полупрофилу окренути ка њему. Сви су приказани као млади голобради анђели обучени у раскошне хитоне и химатионе. У позадини, лево и десно од стола, видљиве су мале фигуре старца Аврама и његове жене Саре.

У трећој зони насликано је „Преображење Христово". Сцена је приказана у каменитом пејзажу. У средини на високом брду је Христ, а лево и десно на мањим узвишењима су пророци Илија и Мојсије. У првом плану, у подножју брда насликана су три апостола, како заслепљени Христовом светлошћу рукама крију очи и покушавају да се заклоне повијајући се ка земљи. Исус је приказан млад човек обучен у црвен хитон и плав огртач, како стоји ан фас раширених руку лево и десно, којима благосиља погнуте пророке. Око њега је ватрена мандрола из које избијају снопови јаке светлости.

На северном зиду припрате живопис је очуван у три зоне, у првој су стајаће фигуре и медаљони, у другој попрсја и делови две мање сцене, а у трећој Христова чуда.

У првој зони очувани су само прикази св. Симеона Немање и св. Саве, док су све остале фигуре уништене. Св. Симеон сигниран са стн Сим насликан је ан фас као мршав старац дуге седе косе и браде, Обучен је у црвен хитон са сивом капуљачом на глави. Његов син, св. Сава приказан је као крупан средовечан човек обрастао у дугу кестењасту косу и браду. Од одеће видљиви су трагови плавог хитона. Изнад њихових глава насликан је анђео како их раширених руку благосиља.

На луковима изнад ниша налазе се медаљони светитеља. Ликови и сигнатуре су јако оштећени, тако да се од десет попрсја могу да

идентификују само пет и то: св. Стефан, св. Ананије, св. Арсеније, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Сви су сликани ан фас како десном руком благосиљају, а у левој држе мале беле крстове. Сви су обучени у разнобојне хитоне и огртаче.

У зони изнад аркада насликани су медаљони св. Петке и св. Недеље и сцене „Усековања св. Јована" и „Уготовљени престо". Св. Петка и св. Недеља, сигниране са ста Петка ста Недела приказане су у полупрофилу, како леву руку пружају напред, а десну са белим крстом држе прислоњену на грудима. Обе су представљене као младе и веома лепе девојке обучене у раскошну одећу украшену низовима бисера и бесерних апликација.

Композиција „Усековање св. Јована" развија се у ентеријеру са мноштвом фигура, које седе око кружног стола. У десном углу налази се један млад римски војник са мачем у руци, а поред њега везани пророк и Иродијада. У продужетку је део сцене „Уготовљени престо". Видљиве су три групе праведних жена и једна група стараца. Сви су сликани у полупрофилу окренути према Христовом престолу. Жене су обучене у црвене и плаве мафорионе, а старци у плаве хитоне и црвене огртаче. Престо је веома декоративно обрађен са низом орнамената.

Прва сцена у горњој зони на северном зиду је илустрација „Христ исцељује беснога". Она се одиграва у екстеријеру испред високе вишеспратне базилике. Десно је болесник, а лево Исус са групом апостола. Болесник је приказан како у нервном растројству покушава да се отме из руку стараца и да нападне Христа. Полунаг је са рељефно приказаном мускулатуром. Исус мирно стоји пред њим и десном руком га додирује наређујући му да оздрави. Апостоли узбуђени овим призором пружају ка Христу руке окрећући се према њему и болеснику.

Следећа сцена је „Христ исцељује раслабљеног." Сликан је испред високог градског зида на простору који је надкривен црвеним балдахином. Исус је насликан у полупрофилу окренут према болеснику, кога снажним покретом руке благосиља. Раслабљени је приказан у тренутку када устаје са постеље и пун снаге, после чудесног оздрављења, ставља је на леђа и полази кући. Иза Христа је видљив само апостол Петар, који нетремице посматра свог учитеља.

У продужетку зоне налази се део композиције „Страшни суд". На очуваном делу сцене насликана су шест апостола како седе на дугачкој клупи иза чијих наслона се виде главе шест крилатих анђела. Апостоли су приказани као млади људи обрасли у дуге кестењасте косе и браде одевени у разнобоје хитоне и огртаче.

На источном зиду припрате живопис је јако оштећен и све фигуре и композиције у првој и другој зони су премалтерисане и прекречене. У ниши изнад портала насликан је патрон цркве св. Илија Илиа. Приказан је у попрсију ан фас како десном руком благосиља, а у левој држи развијен свитак са нечитким текстом. То је мршав старац обрастао у дугу седу косу и браду. Обучен је у црвен хитон и ружичасти огртач.

Све горње површине испуњене су монументалном сценом „Уготовљени престо", чији су делови сликани у горњим зонама северног и јужног зида. У централном делу композиције је раскошни Христов престо са јевнђељем и белим голубом на њему. Изнад престола је оштећена група архијереја, а лево и десно две младе жене, које пружају руке према престолу и додирују га. Испод престола насликани су Адам и Ева, како клече на коленима и моле се за опроштај грехова. Сасвим на дну композиције су хорови царева цари и архијереја архиерески. У доњем десном углу је огњена река са анђелима који копљем пробадају грешнике.

На јужном зиду припрате у првој зони, наставља се огњена река, која заузима велики део зидне површине. У њој су приказане десетине људи како покушавају да избегну талас и смрт у води. У десном делу на великој риби насликана је персонификација воде, а лево на обали персонификација земље. У горњем делу видљиви су делови глава и крила два анђела трубача, а у доњем низ грешника приказаних у разним позама мучења. Сцена је веома динамична и пуна рељефних детаља.

У луковима изнад слепих ниша насликана су десет медаљона са попрсјима светитеља. Њихов распоред је следећи: св. Јов ст҃ь Јѡ , св. Тарх ст҃ь Тархь св. Нестор, ст҃ь Несторь, св. Сергије ст҃ы Сергие и св. Вакх ст҃ь Вакхо на источном луку, и св. Пантелејмон ст҃ь П .. он .., св. Кузман ст҃ь Ѹзм. , св. Дамјан ст҃ь Даман и два несигнирана светитеља на западном луку. Сви светитељи су приказани као млади људи кестењасте косе обучени у разнобојне хитоне и огртаче. Они десном руком благосиљају, а у левој прислоњеној на грудима држе мале беле крстове.

У средњој зони насликана су пет попрсја и сцена „Рођење св. Јована Крстеља". Медаљони су сликани на исти начин као и у првој зони на луковима. То су попрсја дата ан фас са испруженом десном руком којом светитељи благосиљају, а у левој држе мале беле крстове. Према сигнатурама у овом појасу живописа сликани су св. Марина ст҃а Марина, св. Јулита ста Ѹлита, св. Киријак ст҃ь Кир...., св. Варвара ст҃а Вара.., св. Босава (!) ст҃а Босава.

Сцена „Рођење св. Јована" Рожьство стом Іѡ҃ван је сликана у ентерију неке богато украшене просторије. У централном делу је постеља са породиљом, иза ње три девојке са понудама, а у доњем делу Захарије и две девојке које купају новорођенче. У Позадини се виде кровови високих и богато орнаментисаних грађевина.

У горњој зони је део композиције „Уготовљени престо" на коме су приказана шест апостола. Они су насликани у полупрофилу окренути према истоку како седе на клупи иза чијих се наслона виде главе шесторице анђела. Апостоли су различите старости, а обучени су у разнобојне хитоне и огртаче.

У продужетку ове зоне биле су насликане две илустрације Христових чуда. Међутим, оне су данас, изузев малих фрагмената, потпуно уништене.

Свод припрате подељен је у три правоугаона поља на којима су прикази Богородице Оранте, Христа Емануела и Христа анђела Великог савета. Северно и јужно од ових централних паноа насликана су по осам великих пророка. Пророци су сликани до појаса у полупрофилу окренутим према истоку или западу са дугим развијеним свицима у рукама. То су старци дугих седих коса и брада обучени у разнобојну раскошну одежду. Јужно су приказани Јаков Іѧков, Јован Ἰωαна, Јелисеј Ἐλεες...., Мелхиседек Мελхи.., Захарије Заχαρ..., Исаија Ἰсаια, Јеремија Ἑρεмία и Соломон Соломон, а северно Давид Давид и седам несигнираних пророка.

На западном зиду наоса насликани су у првој зони арханђео Михајло, цар Константин и царица Јелена, у другој „Успење Богородице" и у трећој „Вазнесење Христово".

Арханђео Михајло сигуран са Ὁαρ ггєѣ Ми... приказан је ан фас како стоји са исуканим мачем у десној и плавим сигнакулом у левој руци. То је голобрад младић обучен у црквену ратничку одећу са плавим палијумом на раменима и окер фасциолама на ногама.

Цар Константин и царица Јелена сτи Кοстантин στα Ελена насликани су у полупрофилу окренути један према другоме са великим часним крстом у рукама. Константин је приказан као млад човек кестењасте косе и браде обучен у раскошан црвени дивитисион са златним манијаком, лоросем и наруквицама. На глави има велику црвену круну. Његова мајка Јелена такође је представљена као млада особа, округлог лепог лица обучена у црвену царску одору украшену бисерима и златним апликацијама са великом круном на глави.

У другој зони насликана је сцена из циклуса великих празника „Успење Богородице". У средини композиције паралелно са сликаном површином је Богородичин одар окружен апостолима и Христом, који стоји у централном делу. Марија лежи на леђима са прекрштеним рукама на грудима обучена у широк богато набран мафорион. Изнад ње је Исус са персонификацијом њене душе у рукама. Лево и десно су два анђела, а у угловима апостоли. Све фигуре су сликане у слободним ставовима са наглашеном тугом у изразима лица и покретима руку и тела. У првом плану је сцена са Атонијем, који покушава да сруши Богородичин одар, док му анђео мачем пресеца руке и спречава га у томе. У позадини су куле и зидови великог града.

У трећој зони је део сцене „Вазнесење", која се протеже на западни део свода. На Таворском брду приказана је Богородица са групом апостола, а изнад њих у облацима Исус с анђелима, који га узносе на небо. Марија је насликана ан фас са главом окренутом сину. У рукама држи убрус са Христовим ликом. Апостоли су сликани у полупрофилу и ан фасу како забачених глава уназад посматрају одлазак њиховог учитеља.

На северном зиду живопис је сликан у четири зоне. У првој зони и луковима аркада налазе се стајаће фигуре и медаљони, у другој зони сцене из циклуса „Христових мука", у трећој светитељска попрсја, а у четвртој сцене из циклуса „Великих празника" и „Христових мука".

Од стајаћих фигура очувани су прикази само два света ратника — св. Артемија и св. Георгија. Св. Артемије стъ Артеміе је насликан ан фас са дугачким копљем у руци. Приказан је као голобрад леп младић обучен у раскошну ратничку одећу. Св. Георгије стъ Георгіе је такође дат фронтално како стоји са копљем у рукама. Обучен је у црвен хитон, плав панцир са плавим огртачем пребаченим преко рамена.

У источној ниши насликана је „Визија Петра Александринца". У левом делу је патријарх Петар окренут десно према малом Исусу према коме пружа своју десну руку. Приказан је као старац дуге седе косе и браде обучен у бели архијерејски орнат. Десно је балдахин са младим полунагим Исусом.

У луковима аркада насликана су шест попрсја светитеља од којих је сигуран само св. Алексије Алеѕіе. Сви светитељи су сликани ан фас са малим белим крстом у рукама. Приказани су као старци и средовечни људи обучени у разнобојне хитоне и огртаче.

У другој зони изнад лукова аркада прва сцена је „Вешање апостола Јуде". Јуда је насликан како виси на конопцу испод високог разгранатог дрвета. Тело му је издужено, а руке отпуштене надоле. Обучен је у сиво-плави хитон, који му без набора обавија тело, руке и ноге.

Следећа сцена обухвата Петрова одрицања ѡвръженіе стоѓо Петра. У левом углу је Петрово одрицање пред женом, у средини пред групом Јевреја, а у доњем делу пред римским стражарима. Сва три призора рађена су веома динамично са наглашеном драматиком. Апостол, жене, старци и римски војници сликани су веома слободно, живих покрета и неконвенционалних ставова.

„Ругање Христу" Поруганіе је сликано у екстеријеру испред високих градских зидова Јерусалима. У средини сцене је Исус окружен групом људи, жена и деце. Он стоји мирно и достојанствено, док окупљени људи скачу око њега, играју, свирају и певају. Исус је обучен у дугу белу хаљину са трновим венцем на глави.

Последња сцена у овој зони „Жртва Аврамова" жертва Авраамова не припада овом циклусу, већ циклусу старозаветних догађаја. Она се развија у каменитом пејсажу на обронцима стрме планине. У средини је старац Аврам насликан у тренутку када повијен над Исаком подиже руку да га ножем закоље. Син лежи на грудима повијене главе уназад. Из горњег левог угла долеће крилати анђео и рукама хвата Аврамов нож и спречава га у убиству.

У трећој зони насликано је 12 светитељских ликова. Светитељи су несигнирани и не могу се идентификовати. Приказани су у полупрофилу окренути лево или десно са свицима и крстовима у рукама. То су средовечни или старији људи обучени у плаве и црвене хитоне и огртаче.

Прва сцена у четвртој зони је „Тајна вечера" Таина вечера. Сцена је сликана у ентеријеру у чијој се позадини виде кровови и звоници кула и цркава. У средини је кружни сто око кога седе 12 апостола окренути ка Христу. Исус седи на челу стола и рукама благосиља своје ученике. Приказан је на уобичајен начин као средовечан човек црне косе обучен у црвени хитон и плав огртач. Апостоли су сликани у профилу у разним ставовима са рукама прислоњеним на грудима или пруженим ка Исусу. Сто је покривен белим столњаком на коме су посуде са храном и прибор за јело, ножеви и виљушке.

„Прање ногу" Мнєніє Хво је сликано на платоу испред једне високе и веома декоративне базилике. Лево је Исус, повијен над путиром крај кога стоји апостол Петар и чека да му учитељ опере ноге. Десно су остали апостоли, који стоје или седе и скидају обућу очекујући да и на њих дође ред.

Следећа сцена је „Распеће Христово" Распетїє. Она је сликана у пејсажу у чијој позадини се назиру јерусалимски зидови са квадратним кулама и високим зградама. На врху Голготе постављен је велики дрвени крст са разапетим Исусом на њему. Лево су Богородица и Марија Магдалена, а десно апостол Јован. Христ је наг, извијена мршава тела са белим перисоном пребаченим преко појаса. Богородица и Магдалена стоје погружене руку пружених напред према мртвоме Христу. Обе су насликане као младе жене обучене у љубичасте мафорионе. Апостол Јован је дат у полупрофилу окренут према крсту. И он је приказан као млада особа обучена у плав хитом и црвен огртач.

Сцена „Мироноснице на Христовом гробу" Мироносн... сликана је у каменитом пејсажу испред стрмих планинских литица. У средини на поклопцу мермерног саркофага седи млад крилати анђео и рукама показује празан Христов гроб. Лево је група жена мироносница, а десно група римских стражара. У отвореном гробу види се бели покров. Жене су сликане у полупрофилу окренуте према анђелу са рукама дигнутим од изненађења. Све су младе и лепе обучене у плаве и љубичасте мафорионе.

Последња сцена у овој зони је „Васкрсење Христово". Она је сликана у пејсажу у чијој позадини се виде камените планине. У средини на поломљеним адским вратима стоји Исус и рукама додирује Адама и Еву, који клече лево и десно пред њим. У позадини су групе праведника, старозаветних личности и архијереја.

На источном зиду живопис је видљив у две зоне. У доњој су сликани св. Стефан, св. Атанасије и „Служба агнецу", а у горњој „Благовести" и Богородица оранта.

Архиђакон Стефан стїи архіаконь Ст... је сликан у ниши проскомидије. Приказан је као млад голобрад светитељ како у десној руци држи кадионицу, а у левој прислоњеној на грудима велику дарохранилницу. Обучен је у бели ђаконски хитон.

У доњем делу олтарске конхе насликана је „Служба Христу агнецу". У средини испод кружног балдахина је путир са малим Христом, лево св. Василије са једним анђелом, а десно св. Јован Златоусти такође са једним анђелом. Св. Василије је приказан као старац дуге седе косе и браде обучен у бели архијерејски орнат. Окренут је према Христу коме пружа руке. Св. Јован Златоуст је приказан као ћелав средовечни човек кратке кестењасте косе и браде обучен у белу широку одежду.

Јужно од олтарске апсиде насликан је један несигнирани светитељ, вероватно, св. Атанасије. Он је дат у полупрофилу окренут према олтару са рукама испруженим напред у којима држи развијен, али неисписан свитак. То је старац дуге кестењасте косе и браде обучен у архијерејску одећу са омофором на грудима.

У другој зони лево и десно од олтарске апсиде насликана је сцена из циклуса великих празника „Благовести". Композиција се развија у ентеријеру испред равног зида иза кога се назиру кровови високих грађевина, кула и базилика. Лево је насликан арханђео Гаврило, а десно Марија. Гаврило је приказан као млад крилат анђео како снажно искорачује ногом са рукама испруженим према Марији. Обучен је у црвену раскошну далматику. Богородица је насликана како стоји испред једног кружног пулта и рукама покушава да се заштити од изненадне појаве. Дата је у полупрофилу као лепа млада жена обучена у црвени декоративни мафорион.

У горњем делу апсиде је велика Богородица оранта. Приказана је у попрсју ан фас како раширеним рукама лево и десно тражи спас и опроштај грехова за све људе. Приказана је као млада жена енергичних црта лица обучена у плав хитон и тамноцрвени мафорион. На грудима јој је кружни плави медаљон са попрсјем младог Христа. Исус у рукама држи свитак месијанства. Представљен је као дечак обучен у бели хитон и црвени химатион, који му у богатим наборима пада преко рамена.

На јужном зиду у наосу живопис је сликан у четири зоне. у првој су стајаће фигуре, у другој сцени из живота св. Илије и Христова страдања, у трећој попрсја светитеља и у четвртој сцене из циклуса „Велики празници".

Од стајаћих фигура очуване су само представе св. Јоаникија, св. Сисоја и једне несигниране светитељице. Св. Јоаникије ст҃ъ Іѡаникіа је приказан у полупрофилу окренут према светитељици, коју руком благосиља. То је старац дуге седе косе и браде обучен у црвени хитон и плав химатион. Неидентификована светица окренута је према св. Јоаникију. Насликана је као млада лепа жена обучена у плаву хаљину са црвеним богато набораним огртачем на раменима. На глави има бели провидни вео. Св. Сисоје ст҃и Сісоі дат је у полупрофилу окренут удесно према отвореном саркофагу у коме лежи леш распореног стомака. Приказан је као ћелав старац кратке седе косе и браде обучен у црвени хитон.

У луковима аркада насликано је шест светитељских попрсја које је зуб времена оштетио, од којих могу да се идентификују само два св. Акакије ст҃ъ Акакіє и св. Агапије ст҃ій Агапіє. Сви су сликани ан фас са белим крстовима у рукама. Разних су старости, а обучени су у скромне хитоне и огртаче.

У другој зони прво је насликана композиција „Св. Илија у пећини". Сцена се развија у каменитом пејсажу на стрмим планинским обронцима. Испред велике пећине седи на камену пророк Илија и посматра гаврана како му долеће и доноси храну у кљуну. Он је приказан као старац дуге седе косе и браде обучен у сиви овчији кожух.

У продужетку насликана је композиција из циклуса Христових страдања „Јудин пољубац". Сцена се одиграва у пејсажу на обронцима стрмих брежуљака. У средини су приказани Исус и апостол Јуда, а око њих група римских војника. Христ је дат фронтално како мирно стоји, док га апостол грли и прислања своју главу уз његову да би га пољубио. Војници посматрају овај призор држећи мачеве и копља у рукама. У доњем делу сцене види се како се апостол Петар рве са Малхусом и покушава ножем да му отсече уво. Овај се напреже да збаци Петра са свог тела, али без успеха.

Од следеће сцене „Христ пред Аном и Кајафом" видљив је само десни део са првосвештеницима. Обојица седе на раскошном престолу и окренути су један према другоме. Приказани су као старци дугих седих коса и брада обучени у широке хитоне.

У трећој зони била су насликана 12 медаљона са светитељима, али осим неких малих фрагмената одеће, нимбова и глава све је уништено.

У горњој зони налазе се пет сцена из циклуса „Великих празника". Прва идући од истока ка западу је „Рођење Христово". Композиција је сликана у пејсажу. У средини је плитка пећина са Богородицом, која седи на постељи и у рукама држи малог Исуса. У десном углу је старац Јосиф приказан у живом разговору са једним старим пастиром. Око пећине је група пастира, животиња и анђела.

Композиција „Сретење Христово" Срѣтеніє је насликано у ентеријеру на платоу испред великог кружног балдахина. Лево су старац Јосиф и Марија, а десно Симеон Богопримац и пророчица Ана. Св. Симеон у рукама држи малог Исуса, који му се отима и покушава да врати мајци. У позадини су кровови високих кула и базилика.

Композиција „Христово крштење" сликано је у пејсажу на обалама реке Јордана. У средини сцене у води стоји Исус, лево на обали св. Јован, а десно група од три анђела. Христ је дат у ан фасу како стоји наг са перизоном око појаса и посматра пророка, који га водом полива и благосиља. Св. Јован је приказан као мршав човек обрастао у дугу косу и браду, обучен у плав кожух са црвеним огртачем пребаченим преко левог рамена. Изнад њих је сегмент неба са стреластим

зраком, који се спушта према Исусу. Око Христових ногу гомиле риба и персонификације реке Јордана.

Сцена „Лазарево васкрсење" је такође сликана у пејсажу испред градских зидина. У десном углу је саркофаг са мртвим Лазаром, а лево је Исус са групом својих ученика. У средини пред Христом на коленима клечи Лазарева сестра Марта. Исус пружа руке ка Лазару и наређује му да устане из саркофага, што овај и чини одбацујући бели покров.

Последња сцена у овој зони је „Христов улазак у Јерусалим". У средини композиције насликан је Исус како јашући на магарцу ступа пред јерусалимску капију. Око њега је група апостола и дечака, а на капији група старијих Јевреја. Сви бацају гранчице и цвеће и машу ка Исусу. Христ је сликан у полупрофилу како немо посматра гомилу људи и уздама даје магарцу знак да настави свој ход.

Свод је подељен на три квадратна поља. У њима су били насликани Христ Пантократор, Христ Еманел и део Васкрсења. Међутим, живопис је јако затамњен и делимично отпао, тако да су од ових приказа очувани само фрагменти. Најбоље се види Христ Пантократор ѻпантократор чије лице и поред оштећења делује веома рељефно и сугестивно.

* *
*

Живопис у цркви Св. Илије у Кацапуну рађен је на белом кречном малтеру у коме се налази доста сламе и кучине. Техника рада је алфреско, али на многим местима вршене су накнадне поправке, тако да се пигменти боје нису свуда равномерно везали за малтер.

Цртеж фресака је веома тврд, а линија наглашена и снажна. Начин компоновања и распоређивања маса је неук и неспретан. То се нарочито уочава у композицијама, које нису органски повезане у целину. Сликани простор је плитак, тако да се све фигуре крећу у првом плану, док је позадина само назначена и више подсећа на позоришне кулисе, него на реалан простор. Перспективе нема, или је у потпуности нереална и нелогична. Колорит је веома контрастан и сиров. Нема валерских нијансирања и подцртавања. Боја делује својим интензивним тактилним елементима. Игра светлости и сенке само се изузетно среће и то на појединим ликовима у првим зонама.

Обрада физономија је стереотипна, а одеће груба и прилично небрижљива. Очигледно да зограф није поклањао довољно пажње споредним детаљима. Ентеријери и пејсажи са композиција рађени су површно и неинвентивно.

Непознати зограф, који је радио Живопис у Кацапуну, није био добар цртач и због тога није ни могао да прикаже тачну анатомију фигуре. Истовремено он није могао ни да је стави у покрет и да јој удахне живот. Сви његови покушаји да то учини остали су без успеха. Очигледано да је то био нешколован самоуки мајстор, који је познавао са-

мо извесне ликовне елементе. Ко је он и одакле је дошао не зна се, јер о себи није оставио никакве записе. Свакако да је био један од многих приучених зографа, који су крајем XVI и почетком XVII века лутали по Србији и изводили сликарске радове у малим сеоским црквама. И поред свих мана аноним из Кацапуна местимично, нарочито код стајаћих фигура, достиже општи ниво српског сликарства првих деценија XVII века. Због тога ово сеоско сликарство пуно наивности, невештине и непосредности представља значајан прилог у проучавању наше уметности и уметничких прилика XVII столећа.

Résumé

ÉGLISE DE ST ÉLIE A KACAPUN

A une dizaine de kilomètres au sud-ouest de Vladičin Han, non loin du village de Kacapun, se trouve l'église de St Élie, connu parmi le peuple sous le nom de »monastère de Kacapun«.

L'èglise fut bâtie dans la période immédiatement après la fondation du patriarcat de Peć et ses valeurs architectoniqes témoignent que ses fondateurs étaient des indigènes mêmes et les habitants de Kacapun et des villages avoisinants.

L'èglise de St Élie est un petit bâtiment à une nef, à base rectangulaire avec une voute semi-cylindrique. A l'est il y a une abside d'autel semi-circulaire et à l'ouest un narthex carré. Elle est très modestement construite sans ornements plastiques et décoratifs.

A l'intérieur, tous ses mûrs et toutes ses voutes sont couverts de peinture. Les fresques sont en partie endommagées, mais leur disposition peut être entièrement établie. Par sa dispositions, les caractères iconographiques et les qualités artistiques la peinture se rattache aux premières décennies du XVIIe siècle.

Le peintre d'icones inconnu qui a travaillé à Kacapun n'était pas une personnalité exceptionnelle dans son époque, mais appartenait au groupe de maitres autodidactes sans école. Son dessin est dur et la lingne très prononcée et puissante. Le coloris est brut et plein de contrastes. Il n'y a point de nuancement dans le jeu de la limière et des ombres. L'espace peint est peu profond, de sorte que toutes les figures se meuvent au premier plan. Il n'y a pas de perspective ou bien elle est iréelle et illogique.

Malgré tous ces défauts le peintre anonyme de Kacapun etteint par endroit le niveau général de la peinture serbe dans les premières décennies du XVIIe siècle. Pour cette raison, ses fresques pleines de naiveté, de maladresse et d'immédiateté représetent une importante contribution à l'étude de notre art du XVIIe siècle.

Predrag Pajkić

Illustrations:

Cr. 1. Plan de l'église de St Élie à Kacapun

T. I, fig. 1. Vue générale de l'église de St Élie à Kacapun; fig. 2. Ancien couvent à l'ouest de l'église

T. II, fig. 3. Fresque »Décollation de St Jean-Baptiste«

T. III, fig 4. Fresque »Assomption de la Vierge«

T. IV fig. 5. Fresque »Reniement de l'apôtre Pierre«; fig. 6. Fresque Médaillon rerprésentant Ste Parascève et Ste Dominique

T. V. fig. 7. Fresque »Christ Pantocrator«

T. VI. fig 8. Fresque »Reniement de l'apôtre Pierre« (détail)

T. VII, fig. 9. De la Vie de St Élie (detail).

Сл. 1. Општи поглед на цркву Св. Илије у Кацапуну

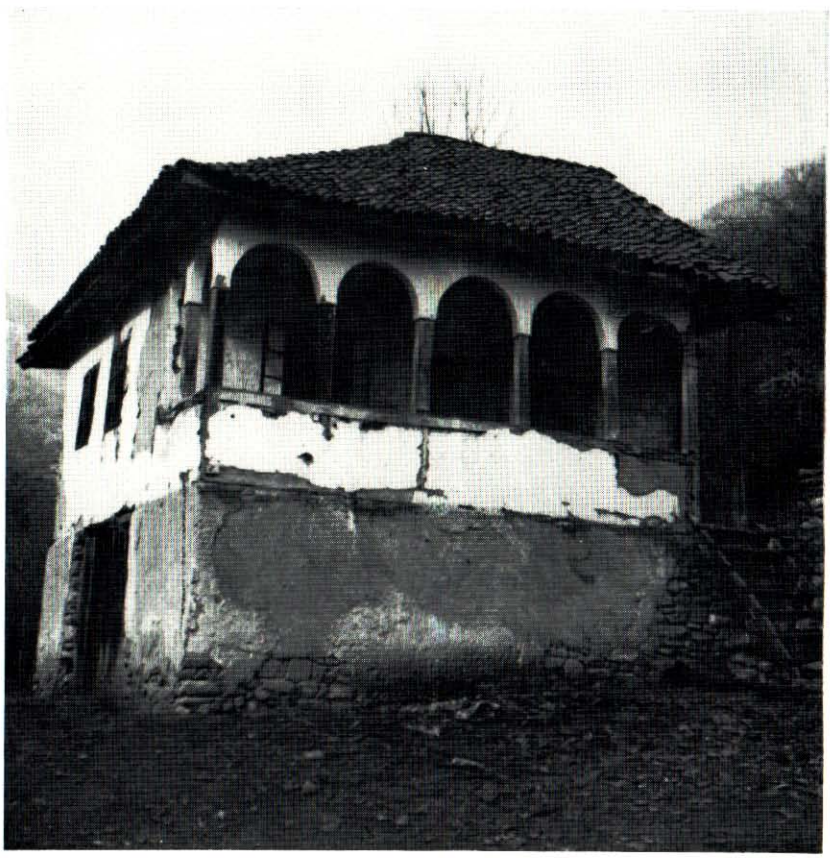

Сл. 2. Стари конак западно од цркве

Сл. 3. Фреска „Усековање св. Јована"

Сл. 4. Фреска „Успење Богородице"

Сл. 5. Фреска „Одрицање апостола Петра"

Сл. 6. Фреска „Медаљон св. Петке и св. Недеље"

Т. V — Фреска „Христос Пантократор"

Т. VI — Фреска део композиције „Одрицање Петрово"

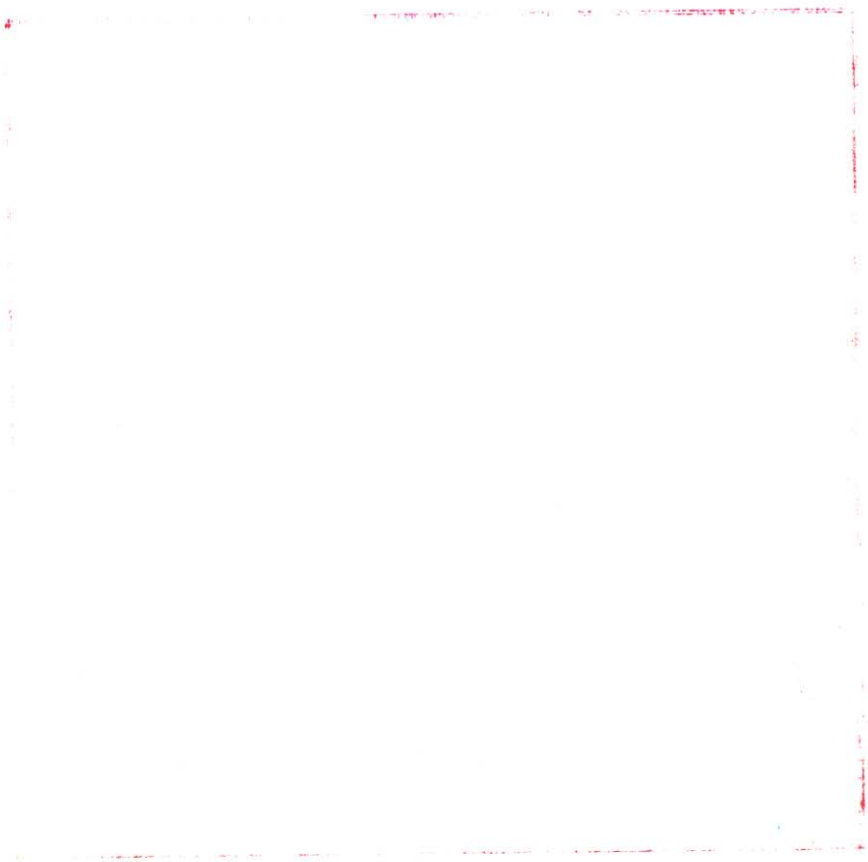

Т. VII — Фреска из житија св. Илије (детаљ)

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

САНИТЕТ И ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ У ДОБА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1804 — 1813)

У овом прилогу покушаћу да размотрим проблем здравствених прилика и санитета у устаничкој Србији 1804 — 1813. год. Иако нема довољно изворних података о овом проблему, ипак се проучавањем обимне литературе о првом српском устанку, може донекле осветлити овај проблем.

I

Почетком XIX века најчешћа болест, која је владала у Србији, као и у другим земљама Европе, била је куга. Познато је да је куга у Србији владала непосредно после Кочине крајине. Појава ове опаке болести нагнала је становништво многих српских села и градова да бежи по шумама и живи у збеговима. Због болести и становништво Смедерева „се било разбегло".[1] У „летопису" цркве кобишничке (неготинска нахија) помиње се да је владала куга у Крајини 1800. год.[2] По народном предању куга је била распрострањена уочи првог устанка на Космају. Многа села Космаја била су тада расељена.[3]

Куга се у Србији појавила поново у времену првог српског устанка. Тако, у литератури налазимо податке о мерама предострожности које је српски вожд Карађорђе предузимао да би заштитио устаничку Србију од болести. Када се 1812. год. у Турској појавила куга, Карађорђе је издао војводама веома строгу наредбу којом забрањује да се њихови људи састају са Турцима под претњом „погубљењем". Затим, забрањује уношење у Србију било чега из Турске, а ономе ко би покушао да што изнесе за Турску да се то одузме. У свом писму, Кара-

1. Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1945. год. стр. 92; *Б. Дробњаковић*, Космај. — Насеља књ. 26, стр. 67.
2. Летопис цркве у Кобишници из 1900. год. стр. 11, рукопис Народног музеја у Неготину.
3. *Б. Дробњаковић*, op. cit., 67.

Ђорђе желећи да потпуно затвори границу према Турској, наређује војводама: „Што тврђе можете стегните, сахрани боже да таква болест у Србију не би прешла".[4] Но са падом Србије, пред крај 1813. године, прешла је куга у Србију из Ердеља. Ускоро, до пролећа, проширила се по целој Србији и наставила да хара Србијом све до 1815. год. Становништво измучено глађу, зимом, тешким ратовима и бојевима падало је „као сноп̀ље у окуженој атмосфери".[5] Познато је да је тада куга владала нарочито у селима Ваљевске Колубаре и Подгорине.[6]

У августу 1813. год. беснела је куга у Неготинској крајини.[7] Почетком 1814. године морталитет је у Србији нагло порастао. Навешћемо само неколико података са којима располажемо. У априлу и мају само у Београду је умирало 10 — 15 лица дневно. Ноћу је град чишћен од умрлих, који су товарени у кола и бацани у Дунав. Касније, куга је узимала шире размере. Наиме, 13. јула од изласка сунца па до 3 часа поподне било је 78 смртних случајева од куге.[8]

У Београду куга је престала да хара септембра 1814. год.[9] Наглом ширењу болести много је допринело мешање поробљеног српског становништва 1813. год. са Турцима који су кугом били заражени. То је придонело да куга веома брзо покрије целу територију устаничке Србије, те да Срби захваћени овом болешћу падају као сноп̀ље. Но, болест је неминовно косила и „насилнике". „По селима и по друмовима Турци своју брћу стану налазити да мртви без укопа леже, где их куга стигла и морила те их негђе дрпају пашчад и крмци а негди се лисице и вукови њима часте".[10] Као главни лек против куге у то доба, према народном примитивном веровању, биле су врањбине и мађије, што је примјењивано и на самог кнеза Милоша.[11]

Друга опасна болест, која се угњездила код српског народа у доба првог српског устанка, јесте луес, који је временом постао ендемски. Ендемског луеса било је у источној Србији од старине, где је пренет из суседне Румуније. За време устанка ова болест је пренета у Србију

4. *Д. Страњаковић*, Карађорђе, Београд, 1938, стр. 99.

5. *С. М. Сарајлија*, Историја Србије од почетка 1813. до конца 1815, Београд, 1888, 63; *М. Гавриловић*, Милош Ореновић, књ. I стр. 73,87.

6. *Љ. Павловић*, Колубара и Подгорина. — Насеља књ. IV, Београд, 1907, стр, 493, 709; *М. Гавриловић*, op. cit., 87.

7. Запис из 1813. год. на једној књизи религиозне садржине, Народни музеј у Неготину, бр. 6. м. бр. 48.

8. *М. Гавриловић*, op. cit., 73; *М. Б. Милићевић*, Кнежевина Србија, Београд, 1876. 601: *В. Крстић*, Miscelanea 5, Београд, 1942. стр. 79—84.

9. *М. Гавриловић*, op. cit., 84.

10. *С. М. Сарајлија*, Историја Србије, стр. 61 — 64; *В. Ст. Караџић*, Скупљени историјски и етнографски списи књ. I стр. 137—138; Животопис Максима Евгеновића. — Будимпешта, 1877, стр. 19; *М. Вукићевић*, Исписи из Петроградског архива, 7. март 1814. година. Нови Сад, Недоба грофу Неселроде; *Б. Куниберт*, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, Београд, 1901, стр. 57, 59; *М. Гавриловић* op. cit., 72 — 73.

11. *Тих. Р. Борђевић*, Медицинске прилике у Србији за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, Београд, 1938, 3.

од стране руских војника 1807. а поготову 1810. године, када су многе руске јединице дошле Србима у помоћ у борби против Турака. У том периоду, многе руске губерније биле су захваћене луесом. Боравак руских војника, пре доласка у Србију, у потпуно зараженој Румунији, придонео је да та болест у већој мери буде пренета у устаничку Србију.[12] Други пут којим је лујес дошао у источну Србију јесте преко најамника-крџалија видинског Пазван Оглуа. Како је у овом периоду у Турској а поготову у северозападном делу Бугарске, било много луеса, то је сасвим сигурно да су најамници Пазван Оглуа били овом болишћу заражени. Свакако да је њихово ратовање у источној Србији имало за последицу преношење ове болести.[13]

II

У историјским изворима има нешто података и о лекарској и апотекарској служби код Срба у доба првог српског устанка. Још пре првог устанка поједини „хећими" (лекари) путовали су од села до села и лечили болесне.[14] Обично су разни врачи и народни видари обављали и лекарске послове: намештали преломљене кости, вадили пушчана зрна из рањеника и др.[15] Главни устанички лекар био је „хећим" Тома Костић, син чувене видарице Ћире-Мане. Хећим Тома Костић рођен је 4. априла 1778. год. у вароши Кожанима у Егејској Македонији. Вештину лечења хећим Тома Костић изучио је од своје мајке. Некако одмах после почетка устанка 1804. год., хећим Тома је дошао у Србију и настанио се у Смедереву. Убрзо се устанички Совјет уверио у вештину лечења хећим Томе Костића, те га стога, као и због немања учених лекара, узима 15. јуна 1806. год. за „сталног лекара" са платом од 60 гроша месечно. По одлуци Совјета, хећим Тома је имао примати ту плату као устанички лекар, без обзира да ли има болесника или не.[16] Како је Србија у периоду устанка имала знатну војску и водила сталне бојеве, то је потреба за лекарима била осетно велика. Стога су разумљива настојања Карађорђа и Совјета да Србија има „сталне" ранаре.[17] У 1807. год. донета је веома

12. *Д. О. Мицић*, Сифилис у тимочком округу, Београд, 1905, стр. 425; *Ст. З. Иваниħ*, Miscellanea 5, стр. 122; *В. Михаиловић*, Историја полних болести у Србији до 1912. год., Београд, 1931, стр. 19.

13. *В. Михајловић*, op. cit., стр. 20.

14. *М. Б. Милићевић*, op. cit., стр. 1111.

15. Прилози за историју I српског устанка стр. 61 — 62.

16. *М. Б. Милићевић*, Знаменити људи у српског народа, Београд, 1888. год. поменик, стр. 782; *Тих. Р. Борђевић*, op. cit., стр. 5; *Д. Поповић*, О Цинцарима, Београд, 1937, стр. 263; *Б. Куниберт*, op. cit., 48; *М. Вукићевић*, Из Карађорђевог доба, Београд, 1913, стр. 84; *В. Ст. Карацић*, op. cit., стр. 82; *Т. П. Вукановић*, Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804 — 1813. год., Врањски гласник књ. IV, стр. 94; *Влад. Станојевић*, Историја српског војног санитета, Београд, 1925, стр. 20 — 22.

17. *Н. Радојчић*, Стварање војске у Карађорђевој Србији. Летопис Матице српске књ. 340, Нови Сад, 1934, стр. 160.

важна одлука о српском ратном и цивилном санитету. Наиме, 25. јуна 1807. одржано је собраније српских поглавица (Совјета): Карађорђа, Миленка, Вујице Вуличевића, Станоја Стоматовића-Главаша, Михаила и Станковића Карапанце.

На скупштини Совјета са руске стране били су генерал Исајев и маркиз Паулучи. Поред других олука које су донете на овом савету-вању за нас се истиче Одлука која практично поставља основе српског устаничког санитета. „Будући много се находи рањени Срба, а немају нити доктора ни лекарства, да се устроје шпитаљи (болнице), а особито у Београду главни шпиталь с апотеком, докторима, лекарима и са свим што принадлежи".[18] Свакао да је долазак три руска лекара 30. јула 1809. год. ради испомоћи српским устаницима био резултат ове значајне Одлуке Совјета о подизању болница у Србији за лечење рањеника.[19]

Године 1809. помиње се неки Глиша хећим у Шапцу.[20] А две године касније у истом граду помиње се „доктор Марчевски".[21] На крају да поменемо да је 1813. год. живео у Београду Анштајн Делини, лекар и житель београдски, пореклом Грк из Смирне, који је „болно чевечанство од разних неугода лечио".[22]

Највероватније је да су српски устаници санитетски материјал и лекове справљали сами а делимично су и увозили из ондашње Аустрије. У устаничкој Србији за потребе санитетске службе продавао се мелем или „балсам" и „астром" (памучно платно, завој). Осим тога, једну турску апотеке устанички јунак Јован Демир, је заплењио и предао Вожду Карађорђу.[23] Свакако да само неколико поменутих лекара у ондашњој Србији није било довољно.

Просто народно лечење и бајање, поповска молитва, хајдучко лечење и хируршка интервенција бријачем, биле су обична појава.[24] Треба напоменути да су лечилишта или болнице биле смештене по градовима у турским конацима, као и у манастирским конацима,[25] а и у кући Карађорђевој у Тополи.

После свега изнетог види се да је Србија у доба првог устанка имала неколико лекара, болница и апотека.

---

18. *Рад. Перовић*, Дневник Јеремије Гагића секретара Правитељствујушчег Совјета. Братство 1939, стр. 172.

19. Грађа из Земунских архива за историју првог српског устанка књ. II (1809). Издао Историјски архив, Београд, 1961, стр. 258 — 259.

20. Протокол Шабачког магистрата, стр. 141 — 145.

21. Ibid. стр. 220.

22. Ibid. стр. 205.

23. *Ј. Мишковић*, Грађа за новију историју Србије, Гласник СУД књ. 48, стр. 191. Београд, 1880. год.

24. *В. Ст. Караџић*, Српски рјечник, код речи молитва; *Б. Магарашевић*, Путовање по Србији, стр. 69.

25. *Б. Милићевић*, op. cit., стр. 546.

Zusammenfassung

SANITÄTSWESEN UND GESUNDHEITSVERHÄLTNISSE IN SERBIEN ZUR ZEIT DES ERSTEN SERBISHEN AUFSTANDS (1804—1813)

Der Verfasser stellt die Gesundheitsverhältnisse und das Sanitätswesen in Serbien zur Zeit des ersten serbischen Aufstands (1804—1813) dar. Im vorliegenden Beitrag behandelt er folgende Phänomene: die Pest, die Lues, ihre Erscheinung und Verbreitung im aufständischen Serbien. Nachher befasst er sich mit dem ärztlichen und pharmazeutichen Dienst. Ausser Wundärzten gab es im aufständischen Serbien auch Fachärzte, medizinisch gebildeter Leute. Es werden gleichfalls sämtliche Erwähnungen der Krankenhäuser und Lazarette für verwundete Aufständische angeführt. Es wurde auch der Dienst zur Anschaffung, Bereitung und zum Verkauf der Arzneimittel dargestellt. Zum Schluss wurde erwähnt, dass es in Serbien, zur Zeit des ersten Aufstands, einige Ärzte, Krankenhäuser und Apotheken gab.

M. Mitrović

ДР МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ

ДОПРИНОС МИЛАНА ВЛАЈИНЦА ЕТНОГРАФИЈИ И ФОЛКЛОРИСТИЦИ

Априла 1969. године навршило се пет година од смрти **Милана Влајинца,**[1] човека који је више од шездесет година свога живота посветио вишеструким научним и стручним делатностима, често са јасно наглашеним и практичним циљевима.

Са једне стране, почев од своје докторске дисертације одбрањене на Универзитету у Јени 1903. год. о аграрно-правним односима у средњовековној Србији, Влајинац се деценијама бави истраживањима у области привреде и правне историје, имајући при том у првом плану „историју народног живота и рада". Тако су настала значајна монографска дела која су у научној јавности свог времена примљена као драгоцени прилози[2]. С друге стране, примењујући своја знања из области пољопривреднхи наука, Влајинац, професор Пољопривредно-шумарског факултета Београдског универзитета, бавио се и примењеном науком, залажући се за унапређење пољопривреде, за стручно образовање земљорадника, за решавање аграрних проблема, за најшире народно просвећивање на нашем селу. Таквим својим вишеструким делатностима оставио је у наслеђе српској науци и култури знатне прилоге привредној историји, правној историји, етнографији, историјској етнографији, фолклористици, пољопривредним наукама.

Нека од Влајинчевих дела, управо захваљујући својеврсном његовом приступу, методи вишеструког испитивања предмета, припадају не само једној од наведених научних грана, већ двема и трима истовремено. Утолико су она значајнија и захтевају даље студије са различитих становишта. У нашем осврту дотичемо их се само са станови-

---

1. Биографију и библиографију Милана Влајинца објавио је Риста Симоновић у књизи *Људи и дела*, библ. Државног архива, Врање, 1968, стр. 38 — 41.

2. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор," 7, Београд, 1927, стр. 332 — 334. Прикази Влајинчевих радова *Бедба и заманица* и *Историја производње памука у нашим крајевима* из пера ТРЂ (Тих. Р. Ђорђевића) и ВЋ (Владимира Ћоровића).

шта етнографије, историјске етнографије и фоклористике. То се односи како на Влајинчеве обимне монографије тако и на његово последње дело чије је објављивање настављено и после његове смрти па је и данас у току, то је **Речник наших старих мера.**

Разноврсни су Влајинчеви прилози етнографској и фолклористичкој науци код Срба. У нашем осврту изложићемо битне њихове карактеристике не хронолошки, већ по сродности тема и садржаја.

1.

Два Влајинчева дела имају у поднаслову назначено „Прилог историји народног живота и рада", дакле, оба су замишљена као прилози историјској етнографији Срба. То су студија **Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба средњег века**[3], 1927. и монографија. **Згон или кулучење ван места становања од средњега века до наших дана**[4], 1932.

У студији о бедби и заманици Влајинац је на основу средњовековних писаних споменика, користећи и народну поезију као историјскоетнографски извор, те и сазнања о постојању у његово доба у народном говору нишког, врањског и пчињског краја израза **бедва** у значењу **мобе,** рашчистио питања која су дотада у науци била отворена или нетачно тумачена. Међутим, док је прво дело допринос научном познавању друштвених прилика и аграрно-правних односа у нашем средњем веку, дотле је монографија **Згон или кулучење ван места становања,** такође, историјскоетнографског карактера, садржајно и тематски далеко шира, те представља допринос проучавању правне и привредне историје у развоју од српског средњовековног периода до тридесетих година нашег века. То је, с једне стране, историја грађења у српској држави средњега века, градова, задужбина, владарских кућа, путева и мостова; историја транспорта повезана са поменутим грађењем и историја лова; с друге стране, то је историја згона или кулучења за време турске владавине, згон за пољске и друге радове у обновљеној Србији 19. века, као и за гоњење хајдука и чување границе, **све до кулучења за грађење путева после стварања Југославије 1919. год.** Дело је богато аутентичним подацима из писаних средњовековних споменика, из архивске грађе каснијих периода, из народних предања прозних и поетских у којима су изражена народна схватања и проживљавања, особито у српској држави средњега века.

Крупна монографија објављена, такође, у Академијином Српском етнографском зборнику **Моба и позајмица, народни обичаји удруженога рада,** са назнаком у поднаслову „Опис, оцена и њихово садашње стање"

3. „Гласник Скопског научног друштва", књ. II, св. 1 и 2, Скопље, 1926, стр. 47 — 66.

4. Српски етнографски зборник, II одељење, Живот и обичаји народни, књ. 21, СКА, Београд, 1932, стр. 467.

рађена је применом савремене методе анкетирања. На тај начин је писац, поред етнографске грађе о овим друштвеним обичајима, коју је прикупио из монографија објављених у Српском етнографском зборнику и остале етнографске литературе о јужнословенским народима, из народних поетских и прозних умотворина и дела уметничке књижевности сежући све до дела Матије Рељковића, располагао и аутентичном грађом из 64 рукописна извора из разних крајева Србије, Босне, Хрватске и Црне Горе. До ових рукописних извора Влајинац је дошао на основу својих питања о моби и позајмици која је 1925. год. објавио у штампи Београда, Загреба и Новог Сада под насловом „Прибирање података о моби и њој сличним обичајима". Упитник је био тако састављен да је осигуравао конкретну грађу о низу питања: о терминологији, времену и начину сазивања мобе, циљу и врстама мобног рада, оруђима и исхрани за време мобе и позајмице, итд. Једно питање захтевало је и упоредну грађу о овим обичајима ако је у истом крају становништво различито по народности и вероисповести. На основу свих поменутих извора Влајинац је веома систематизовано дао опис ових друштвених радних обичаја као и обичајно правне одлике позајмице.

Расправљујући о друштвеној и привредној улози ових обичаја удруженог рада, Влајинац се залаже за позитивне стране ових обичаја, особито наглашава друштвену улогу њихову у учвршћивању свести о припадности заједници и функцију међусобног помагања у тој заједници. Наравно, имао је при том у виду патријархално сељачко друштво. Питање генезе и развитка ових друштвених обичаја нису разматрана. Писац је већ у поднаслову монографије поставио њене уже оквире. У краткој оцени савременог стања констатује опадање ових обичаја, али не залази дубље у разматрања узрока таквом стању.

Привредноисторијска студија о производњи памука у нашим крајевима[5] садржи такође један историјскоетнографских преглед проткан подацима особито из путописних извора и фолклора у поглављу: „Почеци и развој производње памука у нашим крајевима до 18. века"[6].

Ценећи важност путописне литературе као извора за историјску етнографију, Влајинц је објавио изводе **Из путописа Ханса Дерншвама 1553 — 55**[7], обухватајући делове путописа бележене у нашим крајевима, с уводним освртом о специфичности овог путописа од Беча до Цариграда, који открива нове изворе за познавање културне и привредне прошлости нашег народа. Влајинац особито наглашава то, што је овај путописац нарочиту пажњу посвећивао питањима привреде, цена, мера, исхране, ношње, куће, покућства. Тиме овај путнички дневник пружа мноштво оригиналних података о материјалној култури становништва средином 16. века а Влајинац те податке чини доступним нашој науци.

5. *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд, 1927.
6. Нав. дело, стр. 11 — 32.
7. „Братство", XXI, Београд, 1927, стр. 56 — 104.

2.

Занимљиво је да хронолошки најранију библиографску јединицу Милана Влаинца чине његови записи шаљивих народних приповедака о Баја-џори, објављени у „Босанској вили" 1897.[8] Почео се, дакле бавити фолклором још од својих ђачких дана (гимназију је завршио 1896. у Нишу) и остао његов привржени поклоник у свом плодном научном раду до краја живота.

На особит начин проучавао је Влајинац народну поезију и прозу. Народним умотворинама приступао је, пре свега, као изворима за историјску етнографију. Такав његов приступ огледа се не само у његовим етнографским и историјскоетнографским делима **Моба и позајмица, Бедба и заманица, Згон или кулучење,** и у његовом **Речнику наших мера,** I-III, него и онда кад објављује саму фолклорну грађу. У том погледу је од нарочитог интереса његов зборник **Пољска привреда у наредним пословицама.**[9] Међутим, у пословицама је Влајинац видео и приручник за газдовање на селу. Овакав његов став уско је повезан са његовим трудом на унапређивању наше пољопривреде, о чему сведочи низ радова у стручним публикацијама наведених у осврту Р. Симоновића[10].

Узимајући пословице, пре свега, као „правила за живот и рад"[11], Влајинац сматра да их треба систематисати „по садржају и логичкој вези"[12] да би такав зборник био „ручна књига", „подсетник за ... пољопривредника који хоће да ради са размишљањем и да се користи вековним опажањем и искуством народним"[13]. При том он пословице узима у вуковском смислу обухватајући уз „пословице у пуном смислу те речи" и опаске, изреке, клетве, заклетве, изразе лепих жеља у здравицама, известан број питалица и загонетки.

Од 60.000 пословица колико их је прегледао по разним изворима, док је пословице из Врања сам прикупио, 30% их се односило на пољску привреду, те их је Влајинац унео у овај зборник. А то је била она област народног живота и рада којом се бавио од самог почетка своје научне делатности. Наглашавајући чињеницу о таквом уделу пословица о пољској привреди међу свим прегледаним пословима, Влајинац указује и на особит значај пољске привреде као основног занимања становништва још из далеке прошлости.

У Влајинчевој систематизацији пословица о пољској привреди долази до изражаја принцип јединства природе и човека, с једне, и, с друге, групације пословица по гранама привреде, ратарске, сточарске, виноградарске, воћарске, риболовне и ловне. У тако груписаној пословичкој грађи огледају се не само искуство и схватања већ и сам рад, оруђа и

8. Год. 12, св. 3, стр. 44.
9. Предговор, стр. Ш — XIII, стр. 1 — 414, Београд, 1925.
10. Р. Симоновић, *нав. дело,* стр. 40 — 41.
11. Пољска привреда, стр. Ш.
12. *Исто,* стр. VI.
13. *Исто,* стр. X.

техника производње, начини чувања и употребе производа и сл. Овако систематисана пословичка грађа је значајан извор за многоструке етнографске и историјско - етнографске студије народне пољопривредне технологије.

Било је потребно уложити велики труд да би се дао овакав систематски приказ пословичког народног стваралаштва о пољопривреди. И сами наведени извори[14] који су коришћени при одабирању грађе за овај зборник, представљају посебан прилог библиографији пословица Јужних Словена. Наведени су не само зборници српских, хрватских црногорских, словеначких, македонских и бугарских пословица, већ и мање збирке пословица објављиване у главнијим часописима, годишњацима, алманасима. Иако то није потпуна библиографија јужнословенских народних пословица до онога доба, била је то једна добра основа за библиографију наших народних пословица.

Карактеристична је за Влајинчев фолклористички рад и његова систематизација **Српских народних питалица** Вука Врчевића[15]. Објављујући Врчевићеве питалице поново после педесет година[6], Влајинац је, како вели у **Предговору,** учинимо „покушај да се све питалице среде по главном предмету о коме је у њима реч"[17]. Наиме, 1100 питалица које је Врчевић скупио у току 40 година по Боки Которској, Црној Гори, Далмацији и Херцеговини, — систематисао је тако да се веома карактеристично оцртавају етничке, друштвене и општељудске појаве и односи који су нашли одраза у овом кратком облику прозног народног стваралаштва. Тако се установљава, на пример, да су најбројније оне питалице у којима се огледају друштвени слојеви и друштвени и етнички односи, највећим делом у време турске владавине. Њих је Влајинац груписао на следећи начин: о агама и чипчијама, кадијама, трговцима, поповима, и хоџама, владикама и бискупима, фратрима и калуђерима; о хајдуцима; о Црногорцима, Херцеговцима; о Турцима, о Циганима; о Марку Краљевићу, о Насрадин Хоџи. Издвојене су и скупине питалица у којима се огледају породични односи и обичаји, домаћи живот, занимања, итд. Сама оваква Влајинчева систематизација Врчевићевих питалица представља, унеколико, скицу за расматрања о друштвеноисторијском карактеру овог вида прозног народног стваралаштва.

3.

Речник наших старих мера [18], последње објављено дело Милана Влајинца је драгоцена књига за даље студије у више научних области,

---

14. *Исто,* стр. 389 — 400.

15. *Српске народне питалице,* скупио Вук Врчевић, *Предговор* М. В. Београд , 1930, стр. 120.

16. Прво издање објављено у „Српској зори" (Беч) у току 1880.

17. Предговор, стр. 4.

18. Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Одељење друштвених наука, књ. 40, 47, 63, I — Ш, Београд, 1961, 1964, 1968.

о чему је већ било речи у науци[19]. Указујемо овде на студиозан историјскоетнографски прилог познавању народних мера, почев од његових најстаријих слојева из времена досељавања словенских племена на Балканско полуострво, дат у уводним разматрањима о општем развоју мера[20].

Као и у разним делима, и овде долази до изражаја Влајинчево познавање народне традиције, прозног и поетског народног стваралаштва. Поменимо, на пример, странице о традиционалним народним веровањима о кажњавању кривомерника [21], проткане записима народне поезије и прозе као и исписима из старих архива. У том погледу је од највећег интереса сам речник. Наведимо само неколико одредница као примере; аршин, кӱњ, мазга, мерица.

У Влајинчевом етнографском и фолклористичком раду карактеристично је, пре свега, да је скоро сав управљен на истраживања оних појава у народном животу које су најтешње повезане са радом, производњом, како у даљој и ближој прошлости тако и у његовој савремености. Тако су настале његове монографије које је означио као „прилоге историји народног живота и рада"; тако је настала и његова монографија о „народним обичајима удруженога рада". О томе сведочи и његов зборник народних пословица о пољској привреди чија систематизација грађе предочава читаву народну технологију у пољопривредној производњи патријархалног сељачког друштва. Најзад, и његов **Речник наших старих мера у току векова** повезан је са различитим областима привређивања, производње.

Ако је Милан Влајинац оваквим својим делима попуњавао осетну празнину у српској етнографској науци, особито у области историјске етнографије, својим приступом народној поезији и прози као изворима за историјску етнографију, као и својеврсним систематизацијама фолклорне грађе закорачио је у фолклористичка истраживања која остају и данас актуелна те очекују настављаче таквог рада.

Résumé

CONTRIBUTION DE MILAN VLAJINAC A L'ETHNOGRAPHIE ET AU FOLKLORE

Milan Vlajinac (1877—1964) a légué à la science et à la culture serbes d'importantes contributions à l'histoire économique et juridique, à l'ethnograpie et à l'ethnographie historique, au folklore, aux sciences agricoles. Un nombre assez important des oeuvres de Vlajinac, grâce à sa méthode de recherche complexe, appartiennent en même temps à deux ou à trois disciplines scientifiqes. Généralement parlant, l'intérêt scientifique de Vlajinac était entièrement dirigé vers la recherche de ces phénomènes dans la vie populaire qui sont étroitement liés au travail, â la production, dans le passé aussi bien qu'en son temp. C'est ce que démontrent ses monographies »Bedba i zamanica«, »Moba i po-

19. Прикз, М. Барјактаровића у „Гласнику Етнографског музеја", књ. 24, Београд, 1961.
20. *Речник наших старих мера* I, стр. 1 — 106.
21. Исто, стр. 46 — 47.

zajmica«, »Zgon li kulučenje«, son recueil de proverbes popullaires relatifs à l'agriculture et son dictionaire de nos anciens poids et mesures à travers les siècles.

En bon connaisseur de la création orale populaire, Vlajinac utilise dans la plupart de ses oeuvres les matériaux folkloriques comme source historique et ethnographique. Pour l'étude du folklore sont également d'un intérêt spécial ses systématisations des proverbes et devinettes populaires.

Dr. Miljana Radovanović

ВЛАДИМИР СТЕВАНОВИЋ

ГОВОР ПОЉАНИЦЕ

Пољаница је мала и издвојена географска област северно од Врања. То је „Област у изворишту Ветернице, леве притоке Јужне Мораве. Она обухвата њен слив у горњем току."[1] Средњи ток Ветернице Риста Николић назива Клисуром. Ово зато што је оваква подела важила до 1878. године. Од тада па надаље[2] и данас територију Пољанице чини и један број села у Клисури. Тако Пољаница данас има 22 села. Ова села чине данас једну етнографску и језичку целину. Географски, административни, економски и школски центар је у селу Власу.

Према подацима које наводи Риста Николић старинаца у Пољаници има доста. Он претпоставља да су старе породице у Пољаници „Остаци старога средњовековног становништва".[3] Досељенике Р. Николић дели у три групе, с обзиром на то одакле су они дошли. Он истиче да је највећи број досељеника и по броју породица и по броју кућа са југоистока и југа. Ово се и данас може констатовати у Пољаници. Велики број информатора, старијих преко 60 година, истиче да су још њихови стари ту живели. Само неколико информатора помиње досељавање и то сви говоре о досељавању с југа, из Пчиње. Овај моменат је веома важан јер се управо код ових информатора јављају неке разлике у говору у односу на старинце. Досељеници из Пчиње чувају неке особине у језику карактеристичне и данас у говору Врањске Пчиње. Код старинаца информатора ово није запажено.

Почетком овога века у најзнаменитијој монографији о нашим народним говорима А. Белић[4] је обрадио велики део територије врањског краја. Јужни, југоисточни и југозападни део А. Белић није могао обићи јер је овај крај био под турском управом. Један део тога посла обавио је у наше време Д. Барјактаревић.[5] Међутим, том приликом А. Белић није обилазио ни места у

1. *Риста Т. Николић,* Пољаница и Клисура, Српски етнографски зборник, књ. VI, Београд, 1905, стр. 4.
2. *Р. Николић,* Пољаница — стр. 7 и даље.
3. *Р. Николић,* Пољаница — стр. 115 и даље.
4. *Александар Белић,* Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗб. I, Београд, 1905. год.
5. *Др Данило Барјактаревић,* Прешевско — бујановачка говорна зона, Врањски гласник, књ. II, Врање, 1966. год.

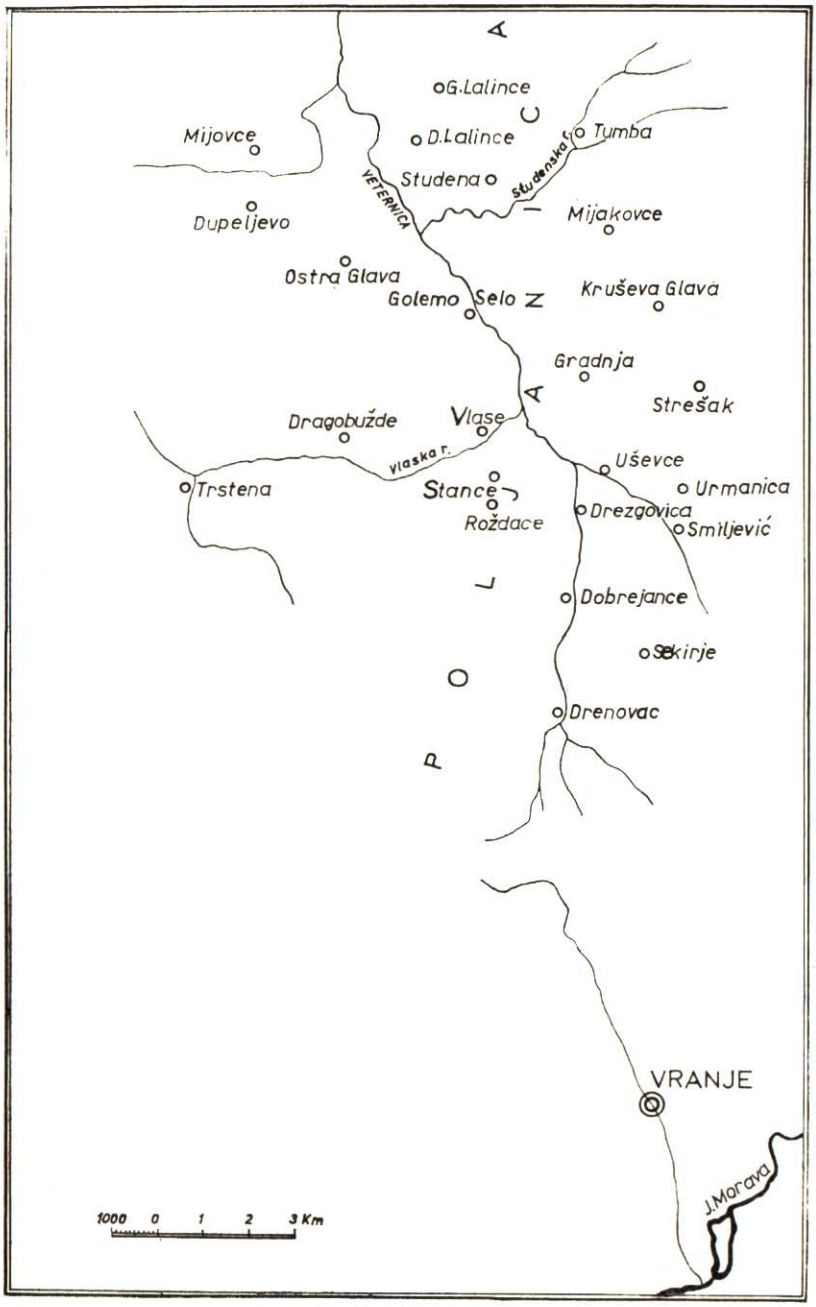

Ск. 1. Предео Пољаница

Пољаници. Из приложене карте у монографији може се видети да је боравио у Вртогошу, Моштаници, Белишеву, Јовцу, Стублу, Теговишту и другим местима која су преко двадесет километара удаљена од Пољанице.

Пољаницу помиње Олаф Брох.[6] Он посебно не обрађује говор овог краја, већ се задовољава констатацијом да је говор Пољанице карактеристичан по томе, што чини неку врсту прелаза између врањског и лесковачког говора.

Интересантно је поменути да Р. Николић приликом антропографских проучавања у Пољаници и Клисури помиње неке особине језика[7] становника овог краја. Иско су то више узгредне напомене Р. Николић правилно запажа неколико карактеристичних разлика говора у Пољаници и Врањском поморављу.

Централно село Пољанице Власе удаљено је 20 км од Врања. Остала села налазе се у простору полупречника око 10 км од Власа. Иако то није велика просторна удаљеност, недостатак добрих путева према Врању, а и према Лесковцу у приличној мери отежава положај становника села у Пољаници. Зато је овде јако изражена тенденција великог броја људи да се преко солидне квалификације запосле негде у земљи. То је допринело да многи из Пољанице данас раде широм земље и то углавном као квалификовани радници. С друге стране, оваква географска изолованост, утицала је да се у говору Пољанице очувају знатне архаичности и створе специфичности.

Већ створена традиција у миграцији утицала је на даље развијање школства. Затим све већи утицај радија, телевизије, штампе и других средстава информације допринели су да се у говору Пољанице све више осећају црте књижевног језика. Исто тако, женидбене миграције и служење војног рока у ЈНА, имали су утицаја на говор о коме на овом месту расправљам. Било је и таквих информатора који су после дужег разговора начинили само неколико одступања од норми књижевног језика, наравно ако се изузме акценат и квантитет. Ово је стварало посебне тешкоће у сакупљању материјала. Настојао сам да одаберем такве информаторе који у довољној мери чувају црте говора Пољанице.

С обзиром на то да процес продирања књижевног језика траје више деценија, овде се данас на јавним местима претежно говори званичним језиком. Тек после вишечасовног разговора почињу у говору информатора да се појављују облици који нормално живе у овом говору. Ваља истаћи и то да се дијалекатске говорне особине могу да запазе много више код старијих жена, а ређе код мушкараца.

У овом раду настојаћу да изнесем све оне моменте који могу у потпуности да прикажу говор Пољанице.

ФОНЕТИКА
Самогласници

Вокали овог говора нормалног су образовања и не разликују се од стања у другим штокавским говорима. Ређе долази до скраћивања вокала које је

6. *O. Broch*, die Dialekte des südlichsten Serbien, Schriften der Balkancommission linguistische Abtheilung III, Wien, 1903, str. 330.

7. *Риста Т. Николић*, Пољаница, стр. 134 и даље.

условљено положајем. Ову појаву је опширно објаснио А. Белић[8], тако да није потребно задржавати се на њој.

Ваља истаћи још једну карактеристику вокала условљену такође положајем. То је отвореност и затвореност вокала. Ова појава чешће се манифестује као потпуна замена вокала, о чему ће бити више речи у разлагању о вокалским појавама, а ређе, код малог броја информатора, долази до померања артикулације. Забележио сам само неколико примера померености артикулације самогласника *е* и *о*: *п̄редéᵃден* (Ла.), *јýреᵃв* (Миј.), *измéᵃри* (Тум.), *шóᵘфер* (Уш.).

Замена самогласника сусреће се у многим страним и домаћим речима. Тако имамо:

А = О: *п̄ет̄огóшка шкóла* (Г. С.), *долéко* (Студ., Рож., Уш.), *мит̄рољéзи* (Миј., Ст., Драг.), *фирóнга* (Сек., Стр., Мијак.).
А = Е: *ћеремúда* (Кр. Гл., Уш., Ур.) — *и ћерамúда*, *п̄áп̄рет̄* (Тум., Трст.).
И = Е: *маслéнка* (Град., Дуп., О. Гл.), *мерúше* (Г. С., Мијак., Рож., Доб.), *довеђéња* (Ла., Уш., Трст.).
У = О: *омрт̄вúла се* (Вл., Град., Г. С.).
О = У: *школýвани* (Миј., Дрен., Кр. Гл.), *дóкт̄ур* (Г. С.).
О = А: *п̄лат̄ýн* (Миј.), *ап̄от̄éка* (Г. С.), *заборавú* (Стан., Рожд., Дуп.).
Е = А: *мóре нáка се жúви* (Град.).
Е = И: *иконóм* (Миј., Уш.), *шић̄éр* (Кр. Гл., Стр.).

У речима страног порекла наилазимо на доста деформисане облике. Ово је у већој или мањој мери позната особина готово свих наших говора. Наводим један број оваквих примера: *амéст̄ија* (амнестија), *мест̄úране óбјаве* (амнестиране објаве), *ýријум* (уранијум), *авт̄обýз* (аутобус) *куманúст̄и* (комунисти), *џандомéрија* (жандармерија).

Губљење самогласника

У овом говору самогласници се у извесним позицијама губе. Ова појава запажа се углавном онда када самогласник није наглашен. Најчешће губљење самогласника имамо у проклизи, али се паралелно јавља и на крају акцентоване речи, или у средини акцентоване речи, пре или иза акцента:

Он г' узé (Трст.), *já ћ' се врáт̄им* (Студ.), *да т̄е зáинт̄ересује т̄éбе* (Лал.), *т̄óрник-* и *т̄óрак* (Доб., Дрен., Студ.), *др̄шт̄е га* (Драг.), *кам'т̄и ст̄олúца* (Миј.), *п̄ешáдија нéје усп̄éла* (Урм.).

Сажимање самогласника

Поред појаве сажимања самогласника у говору Пољанице чешће се јављају облици несажимања. Чак и удвојен самогласник *а* изговара се као удвојени самогласник са наглашеним дугим *а*. Али, има и паралелних случајева у којима је сажимање извршено: *намаáли га* (Стан.), *т̄áчан саáт̄* (Миј., Мијак.), *ýбав сáт̄* (Кр. Гл., Уш.). Ретки су случајеви сажимања самогласника и онда када је између њих дошло до губљења сугласника *х* или *ј*: *кýар*, *кýат̄и*, *лéа*, *дýан*, *грýат̄и*, *ýо*, *сýо*.

8. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 13 и даље.

Говор Пољанице чува и изговор полугласника. Полугласник који се чује средњег је реда типа *а (ьа)*. Он чува већу полугласност *-ьа*, или је са већом вокалском вредношћу *-ьᵃ*. Већа полугласност је боље очувана ако је полугласник под акцентом. Место полугласника врло често чује се потпун самогласник *а*. Вокализација полугласника подједнако се врши у акцентованом и неакцентованом слогу, тако да се не може запазити било каква законитост у томе. Изговор полугласника није једнак и код истих информатора. У говору једног броја информатора чује се полугласник у приличном броју речи. Међутим, код тих информатора у истим речима јавља се паралелно *а* уместо полугласника: *од т̄ьа́д до сьа́д*, *од т̄а́д до са́д* (Трст.), *даньа́ске бе́ше* и *дана́ске бе́ше* (Вл.), *овьа́ј*, *оеьᵃј*, *ова́ј* (Стр. Ст., Уш.), *за п̄реза́ње не́сам* (Лал.), *несьᵃм бија́* (Лал., Тум.), *једа́н*, *једьан и еда́н*, *едьан* (у већем броју села).

Код више информатора нисам чуо изговор полугласника. Они су редовно изговарали *а* уместо полугласника. Већина ових информатора су староседеоци, али има и оних који су досељени. Приближан је однос и код оних који наизменично изговарају полугласник и самогласник *а*.

Можда би могло да се прихвати мишљење да је код староседелаца процес вокализације полугласника био потпуно извршен и да су га досељеници из Врањског поморавља и Пчиње поново донели. Међутим, без обзира на све ово, материјал прикупљен на терену указује да је процес вокализације полугласника у говору Пољанице у току. На већем броју примера које наводим може се ово сагледати:

Сьᵃг дођо́ (Стр.), *сьᵃг ће ви́диш* (Мијак.), *са́г се т̄у п̄ојáвља* (Вл.), *како́ т̄ᵃг т̄ако́ј сьа́*, (Трст., Смиљ.), *п̄е ше́с дьᵃна* (Миј., Лал., Тум.), *се́дам да́на идо́мо* (Тум., Г. С., Град.)*г льа́сно ка́ко п̄ет̄ьа́л п̄е́сму* (Миј., Стр., Драг.), *дошьа́ј̣ из њего́ву че́т̄у* (Трст.), *не́сам ишáј̣* (Вл., Г. С., Град.), *и ка́д доша́ј* (Град., Стр., Ур.), *једно́га дьᵃна* (Кр. Гл., Дуп., Сек.) *једа́н да́н* (Г. С., Трст., Вл.), *сьᵃс т̄у́ј же́ну* (Град., Вл., Г. С.), *ја́ сам ст̄ароседе́лац* (Трст., Стр., Вл., Град.), *са́л још за т̄ри́ да́на* (Вл.), *п̄ьᵃльа́к и́де* (Доб.).

Рефлекси назала Ѫ = У, Ѧ = Е, једини су као и у свим штокавским говорима: *п̄у́т̄*, *ру́ка*, *ме́сец*, *ме́со*, *му́ж*, *му́шки деца́*.

Исто је и са старим гласом ЪІ *(јери)*. И овде је рефлекс самогласник *и* као и у другим штокавским говорима: *ми́*, *т̄и́*, *ри́ба*.

Уместо гласа јат (Ѣ) свуда имамо рефлекс *е*: *несьᵃм*, *несьа́м*, *не́сам*, *де́да*, *дет̄е́*, *млеко́*, *дево́јка*, *носе́т̄е*.

Вокално *р̥* и *л̥*. Вокално *р̥* у говору Пољанице изговара се исто као и у књижевном језику. Оно се и овде образује код предњих алвеола, треперењем врха језика: *срп̄*, *крф*, *дрво*, *смрт̄*.

Вокално *л̥* замењено је у овом говору са два рефлекса: *у* и *лу*. Рефлекс *у* је много чешћи, а *лу* јавља се у ограниченом броју речи. Забележио сам следеће речи с овим рефлексом: *слу́нце*, *слу́ба*, *слу́за*, *длу́г* (ређе), *длубо́ко* (и *длибо́ко*), *слу́нцоглед*. Овако се ове речи изговарају готово у свим селима, тако да није потребно посебно наводити где су забележене. Међутим, ваља истаћи да се поред ових облика паралелно јављају исте речи са *у*: *су́нце*, *су́за*, *дубо́ко*, *су́нцоглед*, али увек *слу́ба*.

Употреба рефлекса *лу* веома је занимљива појава. Овај рефлекс налазимо још у првим нашим писаним споменицима. Али, посебно објашњење

није овом приликом потребно, јер је о томе опширно говорио и целу појаву објаснио А. Белић.[9]

Л на крају слога. Претварање *л* у *о* на крају слога није захватило најархаичнију зону штокавског дијалекта. Зато и у говору Пољанице, као делу овог дијалекта, ова особина код именица није позната. Редовно се чује:

Ст̄ароседе́лци (Миј., Сик., Смиљ.), *како́ п̄ет̄ьа́л п̄е́сму* (Мијак., Тум., Трст.), *у́бав п̄ет̄а́л* (Вл., Град., Г. С., Уш.), *доне́си т̄ьа́ј кот̄ьа́л* (Ст., Драг., Стр., Дуп.), *во́л* (Лал., Студ., Град., Кр. Гл.), *би́вол* (Дуп., Дрен., Сик., Доб.), *ђа́вол* (Ур., Уш., Вл., Град.). Исто налазимо и код придева *бо́лна* (Вл., Град., Г. С., Уш.), *жа́лна* (Мијак., Дуп., Стр.), *ст̄е́лна* (Ур., Уш., Рож.).

У радном глаголском придеву, у мушком роду једнине, место *л* јавља се паралелно *-ја* и *-о*, сем неких изузетака о којима ће касније бити говора. Паралелна употреба *-ја* и *-о* место *л* у радном глаголском придеву јавља се и код истих информатора у истим речима. Тако имамо:

Ти́ си се забави́ја (Г. С., Град., Лал.), *ово́ј не би т̄рп̄е́ја* (Г. С., Кр. Гл., Ур.), *би́ја ли си т̄и́* (Мијак., Миј., Дуп.), *да сам зна́ја, ја́ би ве чека́ја* (Драг., О. Гл., Ст.), *мога́ја сам* (Трст., Дуп., О Гл.), *не́сьᵃм куп̄и́ја* (Трст., Вл., Сик.), *не ми је о́н казува́ја* (Дрен., Доб., Смиљ.), *ја́ би до́шја* (Г. С., Студ., Ур.), *т̄и́ си нап̄рави́ја* (Вл., Уш., Дуп.), *мло́го сам виде́ја и доживе́ја* (Град.), *т̄ьа́г је би́о* (Трст., Драг., Вл., Ст.), *са́д је би́о на п̄ро́славу* (Вл.), *у Гра́дњу је би́о* (Град., Г. С.), *п̄о ру́чак је п̄и́о* (Вл., Драг., Град.), *ја́ би ват̄а́о* (Миј., Тум., Г. С.), *чека́о* (Кр. Гл., Г. С., Мијак.), *от̄иша́о је* (Дуп., Драг., Вл., Г. С.), *п̄релет̄е́о је* (Студ. Г. С., Кр., Гл.).

Све чешћа појава *о* место *л* у радном глаголском придеву, не само код млађих, већ и код старијих људи, мислим да је условљена све већим утицајем школе, и уопште све већим утицајем књижевног језика.

Наставак *-ја* је по А. Белићу уопштен према имперфекту-аористу и постао је морфолошка ознака, уз одговарајућу улогу облика женског рода на *-ла*.[10]

Из наведених примера види се да се ређе место *ј*, у наставку *-ја*, јавља несложно *ј̨*. Ово *ј̨* јавља се чешће код глагола ићи и осталих који су изведени од овог глагола. Радни глаголски придев за мушки род једнине од ових глагола има посебан облик:

Он не́је от̄иша́ј (Миј., Лал., Тум.), *и он дошь́ᵃи* (Студ., Г. С., Стр.), *ја́ сам п̄роша́ј* (Град., Г. С., Вл.), *не́ки доша́ј* (Г. С., Град., Кр. Гл.), *ишь́ᵃј̨ п̄о́крај њум* (Г. С.), *п̄ришь́ᵃј* (Вл., Драг., Дуп., Миј.). Ови облици радног глаголског придева готово се редовно употребљавају. Од других глагола чуо сам с овим обликом само још један: *п̄а си је умрза́ј̨* (Г. С.). С обзиром да се исти ови глаголи чују, али ређе, са *-ја: ишаја, до́шја, доша́ја*, постоји могућност да се претпостави да је овде дошло до губљења крајњег вокала, што је први наглашен, а између њих се налази несложно *ј̨*.

Ако је једини пример глагола *умрза́ј̨* добијен аналошким путем, онда би могло да се говори о фонетском путу добијања оваквих облика код ових глагола. Та би претпоставка упућивала на то да је сугласник *ш* утицао на нешто другачију артикулацију добивеног *-ја* од *л*.

9. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 113 и даље.
10. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 596 и даље.

Појава ових облика веома је интересантна. Сем на ужој територији Пољанице, оваквих облика нема на ширем подручју јужноморавских говора.

Сугласници

Сугласник *в* чује се у говору Пољанице као лабиодентални глас потпуног образовања. Посебну пажњу посветио сам изговору овог гласа с обзиром да сам био упознат са веома опширним и прецизним описом А. Белића о изговору овог гласа у Врању и околини. Белић говори о билабијалној природи овог гласа, с тим што се „изговара с пасивном артикулацијом".[11] Могу да констатујем да се у свим случајевима без изузетка *в* изговара као глас потпуног образовања. Тако се једино каже *вра̄ици*, а не *ра̄ици*, *воло́ви* а не *ло̣ло̣ци*, човек а не *чо̣ек* итд.

Глас *в* чује се у овом говору у међувокалском положају: *овако́ј*, *обавезници зо́вев*, *дове́ди*, *довиђе́ње*, *ша̄ра́ва*, *ша̄ра́ва*, *сло́во*, *ша̄робива́ла*, *ову́ј*, *ша̄реваро́ли га*, *Јова́н*, *Мила́нов си́н*, *ста̄ви́мо се*, *удави́ше га*.

Забележио сам само неколико случајева у којима се глас *в* у међувокалском положају губи. То је међувокалски положај од *а* ка *и* и од *а* ка *а*: *пра̄и́м* (Вл., Град., Г. С.), *напраи́смо ги* (Трст., Дуп., Тум., Тум.), *опраи́мо ги сасве́м* (Мијак., Дуп., Тум.), *намаа́ли ги* (Мај., Рож.), *наспаа́ли се* и *наспа́ли се* (Драг., Ст.).

Особина и овог говора је да се сонант *в* често губи испред палаталног сонанта *љ*: *оста́ља* (Тум., Дрен., Ур.), *саста́ља* (Вл., Град., Стр.), *опра́ља* (Кр. Гл., Студ., Лал.).

Веома је широка појава губљења *в* у наставку *-ство*: *дета́њсто* (Г. С., Уш., О. Гл.), *дру́сто* (Смиљ., Сик., Вл.), *проклесто* (Град., Дуп.).

Секундарно *в* јавља се углавном место неког ишчезлог гласа: *снава* (Трст., Доб.), *бу́ва* (Студ., О. Гл.), *му́ва* (Вл., Град., Г. С.), *у́во* (Мај., Дуп., Студ.), *дува́н* (Лал., Стр.). Сви ови облици чују се без сугласника *в*, али ређе.

Овде ваља истаћи и то да се у 3. лицу множине презента редовно чује на крају *в*: *че́кав*, *те́рав*, *бе́рев*, *вучев се*, *напа́днев*, *пе́вав*, *пису́јев*, *фа̄те́в*. Ово *в* добивено је девокализацијом вокала *у*.

Сугласник *ј*. Сонант који се твори на тај начин што долази до сужавања пролаза ваздушној струји, с тим што за теснац није потребан посебан напор. Због овакве артикулације нормално долази до губљења овог гласа у неким позицијама у речи.

Пре него што наведем примере, желим да истакнем то да се изговор гласа *ј* у говору Пољанице данас не поклапа са стањем које је А. Белић описао. А. Белић истиче да глас *ј* у овим говорима има природну несложност *ị*.[12] Нормална артикулација гласа *ј* данас се у Пољаници чује у свим позицијама речи. Ређе се јавља редуцирано *ј*, односно несложно *ị*:

а) На крају речи: *шшьа́ị* (Вл., Град., Г. С.), *умрза́ị* (Драг., Вл.), *пришаị* (Мај., Тум., Лал.).

11. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 153.
12. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 126 и даље.

б) У средини речи, ако се ј налази иза самогласника *и*, а испред *а*, *е*, *у*: *он је би̏ја* (Вл., Студ.), *ӣи̏јемо* (Ур., Смиљ.), *у́баво ми̏је* (Сик., Г. С., Град.), *купи̏ја леблеби̏ју* (Трст.).

в) Редуцирано *ј*, или потпуно губљење овога гласа, налазимо и у средини речи између самогласника предњега реда: *кри̏е се* (Рож., Уш.), *фишеклӣе* (Мај., Град.), *гре̏је* (Дуп., Ст., Дрен.), *ве̏је* (Кр. Гл.), *се̏је* (Мијак.), *ви̏еш* (Г. С.), *шӣо ви̏јеш* (Вл., Град.), *ча́ршиа* (Рож., Уш.).

г) Иза самогласника *е* а пред вокалом *а* такође се *ј* губи, или је редуцирана артикулација: *ле̏ја* и *леа* (паралелно у већини села), *гре̏јаше* (О. Гл.), *осӣаре́а* (Град., Вл., Уш.).

д) Губљење гласа *ј* запажа се и у средини речи иза вокала *а*, а испред *е*: *зна́ем га* (Тум., Кр. Гл., Ур.), *ӣрода́ем* (Вл., Ст.), *зна́емо* (Град., Дрен.).

ђ) На почетку речи *ј* се такође губи: *една́* (Град., Студ., О. Гл.), *нека́ е здра́во дешӣе́* (Сик.), *едва́* (Г. С., Стр., Вл.), *едно́* (Вл., Град.).

Глас *ј* са потпуном артикулацијом забележио сам у следећим случајевима:

а) На почетку речи испред самогласника: *ја́* (у свим селима), *ја́гње*, *јо́ш*, *ја́нуар* (Град., Вл., Г. С., Дрен.), *једьᵃн*, *јешӣрве* (Мај., Мијак., Лал.). Међутим, има и обрнутих случајева да се *ј* на почетку речи јавља иако му ту није место: *Јевро́ӣа* (Доб., Уш., Ур.), *јо́ӣеш* (Мај.), *јексе́р* (О. Гл., Дрен.), *ӣа би ӣи јошворила́* (Вл.).

б) У средини речи иза или испред самогласника задњег реда и сугласника: *девојка* (Вл., Град., Уш.), *јајце́* (Г. С., Мај., Кр. Гл.), *гајӣа́н* (Ур., Рож.), *Мирја́на* (Вл., Дуп.), *о́бјава* (Дрен., Сик., Доб.), *одју́ри* (Град.).

в) На крају речи: *ӣако́ј* (Лал., Град., Стр.), *кра́ј* (Ст., Драг.), *ри̏ӣај* (Сик., Уш., Доб.), *дошьᵃ̏ј* (Вл., Град.), *наша́ј* (Г. С., Студ.), *ӣу́ј* (Мај., Дуп.), *ро́ј* (Рож., Драг.), *зна́ј* (Стр., Ст.).

Сугласници *ћ* и *ђ*. Природа изговора ових гласова у говору Пољанице различита је. Може се констатовати, на основу већег дела материјала којим располажем, да су ови гласови нормалне артикулације, уколико воде порекло од прасловенских група tj, dj (tj, dj), *к′т′*: *свећа*, *ме́ђа*, *ку́ћа*, *но́ћ*. Уколико су ови гласови створени на нашој територији, или потичу од страних гласова, онда има одређених одступања.

Сугласник *ћ* се у целом овом крају изговара двојако: 1. као *ћ* нормалне артикулације и 2. као *к* или *к′* (умекшано к са фрикативним елементом).

1. *Ку́ћа*, *бра́ћа* (на целој територији), *ноће́вја* (Мај., Град., Вл.), *но́ћ* (Дрен., Вл., Мај.), *ће ги дадо́м* (Уш.), *офира́ћу ӣе* (Доб.), *мирно́ћа* (Трст., Лал.), *ће́рка*, *бћу*, *ньᵃ̏ћа́с* (у већини села), *но́ће сӣасу́јем* (Мај.).

2. *Бу́рики* (Вл., Град.), *ка́чики* (Сик., Смиљ., Трст.), *ӣи̏лик′и* (Лал., Драг.), *ка́менчики* (Студ., Мијак., Дуп.), *ӣра́сик′и* (Г. С., Кр. Гл.).

Само код једног информатора и у једној речи изговор гласа *ћ* се разликовао. То је било меко т са доста фрикативности: *ӣ′бе* (Мај.). Замену сугласника *ч* сугласником *ћ* нашао сам само у речи *води̏ћ*.

Артикулација сугласника *ђ* је углавном нормална. Једино у неколико случајева јавља се код истих информатора, чак и у истим речима и не јотовано *јд* и *дј* и *ід* и *ід′* и *јђ*, али и *ђ*. Замену *ђ* сугласником *ј* нисам могао да приметим:

Мéђа (Лал., Г. С., Уш.), *расйорúђав се бригáде* (Мij.), *Бóкина дешéлина* (Град.), *довиђéње* (Кр., Гл., Дуп., Тум.), *нáјмлађи сúн* (Доб.), *дођéмо* (Мij., Студ., Лал.), *наредјéње* (Мијак., Вл.), *наред'éње* (Мij., О. Гл., Драг.), *дођé* (Уш., Смиљ.), *нáјд'е* (Студ., Дуп.), *вójска најдé* (Г. С.).

Гласови *ж* и *ш* у говору Пољанице нормалне су артикулације и не разликују се од изговора ових гласова у књижевном језику. Међутим, у говору неких информатора испред самогласника *е*, *и* и то не доследно, умекшавају се: *ја сам си ж'ивá* (Вл.), *на младож'éњу* (Трст.), *ж'ивóш* (Град.), *нáш'и бéв* (Доб.), *обукóш'е не* (Г. С.).

У неколико случајева забележио сам и палатализовано *ч* и то не само пред *е*, *и*, већ у једном случају и испред *о*: *ч'úча* (Лал.), *ч'овéк* (Драг.).

Глас *х*. Не може се рећи да је глас *х* апсолутно непознат говору Пољанице, и он је овде веома редак, јер је, као и у другим штокавским говорима, преживео процес губљења. Процес губљења гласа *х* запажа се у свим позицијама у речи:

а) На почетку речи: *лéб*, *аршúја*, *бћу* (Вл., Град., Уш.), *нéје шéо* (Сек., Дред., Смиљ.), *лáдио*, *рáна* (Вл., Рож.), *óћеш ли* (Уш., Г. С.), *áјде куде мéне* (Град.).

б) На крају речи: *úбав грá* (Мij.), *рéко* (Лал., Студ., Мијак.), *ја би радúја* (Г. С.), *сиромá човéк* (Град., К. Гл.), *од њúх нéма шо богáши* (Стр.), *дођóш* (Дуп., Тум.).

в) У средини речи: *да се нарáним* (Дрен., Доб.), *гребшá је* (Вл., Смиљ.), *ди се наúди* (Г. С., Ур.), *око дéсеш саáши* (Мij., Уш.), *бúа* (Трст., Ст.), *úо* (Трст., Дуп.), *дуáн* (О. Гл., Мијак.).

Међутим, у истим овим речима и неким другим чује се изговор гласа *х*, или редукованог *х*. Наводим све примере у којима сам чуо изговор овог гласа: *хúљада* (Вл., Град.), *хúшар* (Г. С., Кр. Гл.), *дúхови* (Град., Вл., Г. С.), *álкохол* (Уш., Рож.), *вáздух* (Ст., Драг.).

Интересантан је изговор гласа *х* на почетку речи лав код неких информатора. Иста ова именица у множини је без *х*: *шрú хлáва* (Град.), *онúја лáфови* (Г. С., Град.).

Поред ових примера у којима се артикулација гласа *х* чува ваља истаћи и примере у којима се он замењује сугласником *к*:

Терáла на крáну (Вл., Драг.), *крáна* (Град.), *шарóкија* (Г. С., Ур.), *шьáнак шлéк* (Град., Дуп., Дрен.).

Чешћа појава гласа *х* и његове замене гласом *к* под утицајем је књижевног језика који путем разних средстава информације и комуникације брзо продире. Међутим, на основу садашњег стања не би могло да се каже да је глас *х* у овом говору заузео место које му по етимологији припада.

И у овом говору група *хв* преношењем фрикативности даје *ф* (*хв* > > *хф* > *ф*): *фáшев* (Тум., Мij.), *úдев на фашáње* (Тум.), *фашúли дражевци* (Лал.), *фáла* (Стан., Уш.).

Као и у свим нашим говорима у којима се глас *х* губио и овде се јављају: *дувáн* (и *дуáн*), *úво* (и *úо*), *шрóја*, *мúва* (и *мúа*). Поред ових општепознатих речи, наводим још неке примере: *Јáнчу бéву уфашúли* (Вл.), *снáва-* и *снáја* (у већини села), *не бéву* (Мij.), *гревóша у бóга* (Доб., Уш.), *шцепáја дрéје* (Г. С.), *мејúнка* (Уш., Град., Ст.).

Стара африката ʃ(d͡z) чује се и у овом говору.[13] Овај глас сусрећемо на почетку речи, али и у другим позицијама: *наʃира́ше* (Мај., Уш.), *ʃве́зда* (Ст., Рож.), *оʃебна́ја* (Мијак., Лал.), *млоʃи́на* (Доб., Ур., Град.), *ʃи́д* (Вл., Дрен.), *наʃебна́смо* (Трст., Дуп.). Паралелно са овим примерима јављају се и примери *без* ʃ : *зве́зда*, *озебна́ја*, *млози́на* итд.

Глас *ф* јавља се у страним речима и као замена сонанту *в*: *фа́јда*, *ка́фа*, *кафа́на* (у већини села), *Кр̀ф* (Град.), *фишѐк* (Вл., Трст., Мај.), *фла́ша*, *фи́ћа*, *фа́ла*, *је́фтин* (Вл., Град., Г. С., Дрен.), *шо́фер*, *што́ф* (Уш., Кр. Гл., О. Гл.), *потрефи́о* (Рож., Лал.). У овим и другим речима чешће се *ф* замењује сонантом *в*: *је́втин* (Вл., Град.), *ва́јда* (Мај., Сек.), *потреви́о* (Град., Г. С.).

Сугласник *џ* јавља се у страним речима: *о́џа*, *буџа́к* (Мај., Вл., Доб.), *аџи́ја*, *наџа́к баба* (Г. С., Град. Кр. Гл.).

Промена сугласника у сугласничким групама

1. Јотовање. У говору Пољанице запажају се одступања од познатих умекшавања у књижевном језику. Одређену тешкоћу у праћењу ове и других фонетских појава представља упрошћавање и губљење неких облика речи у којима су се фонетске промене вршиле.

Умекшавање сугласника у трпном глаголском придеву глагола с основом презента на *и* у овом говору се не врши: *ме́сен ле́б* (Ст., Драг.), *мла́тен ора́* (Град., Дрен., Ур.), *зашти́тена че́та* (Мај., Лал.), *вра́тен*, *но́сен* (Тум., Ст., Драг.), *пра́тен*, *во́ден* (Г. С., Вл.). Али, има примера и са умекшаним сугласником: *ра́њет на мр̀тво* (Мај.), *пра́ћен* (Драг., Ур.). Ово су вероватно промене новијег датума. О умекшавању сугласника у овом облику има више мишљења у стручној литератури, тако да овде није потребан никакав коментар.[14]

У трпном глаголском придеву иза *б* и *м*, *љ* се не чује: *зарóбени дра́жевци* (Мај., Лал.), *ку́пено те́ле* (Вл., Сек.), *дро́бен ле́б* (Град.).

Јотован сугласник на крају основе јавља се код именица које су изведене од трпног глаголског придева наставком *-је*: *оде́ње*, *зборе́ње* (Лал., Рож., Доб.), *месе́ње*, *мисле́ње*, *седе́ње* (Дрен., Уш., Г. С.), *носе́ње* (О. Гл., Дуп.).

Композити од глагола ићи у погледу умекшавања врло су интересантни (види део о сугласнику *ћ*). Забележио сам следеће примере: *на̀ће оти́ ̀* (Сек., Драг.), *дође́ Илу́ја* (Вл., Град.), *дођемо у Ни́ш* (Мај., Тум.), *наѝдьу́је сна́шка* (Дуп., Трст.), *дојде́ и зи́ма* (О. Гл., Кр. Гл.), *дође́ Мила́н* (Вл., Град.).

---

13. О африкати (d͡z) у другим говорима писали су, поред осталих: *М. Стевановић*, Источноцрногорски дијалекат, ЈФ XIII, стр. 49; *Б. Милетић*, Црмнички говор, СДЗб IX, стр. 386; *А. Пецо — Б. Милановић*, Ресавски говор, СДЗб XXVII, стр. 271; *Д. Барјактаревић*, Фонетске и морфолошке особине врањског говора, Врањски гласник I, стр. 42 и Прешевско — бујановачка говорна зона, Врањски гласник II, стр. 189.

14. О овоме су писали: *А. Белић*, Дијалекти стр. 149; *М. Павловић*, Говор Сретачке жупе, СДЗб VIII, стр. 111; *М. Стевановић*, Баковачки говор, СДЗб XI, стр. 65; *Д. Барјектаревић*, Говорне особине Гњилана, Đurmime Albanologjike, br. 2, Priština, 1965, str. 71.

Мислим да ових неколико примера показују да је процес умекшавања овде у завршној фази. О овоме је опширно на више места писао А. Белић.[15]

Неумекшавање се јавља и код збирних именица и других речи са основом на уснени сугласник, док се основа са *д*, *т̄*, *н* + *ј*, односно *ј̨* умекшава:

1. *Гро́бје*, *ко́п̄је* (Вл., Г. С.), *п̄ут̄е́вје* (Град., Кр. Гл.), *ноће́вје* (Г. С., Смиљ.), *сно́п̄је* (Стр., Драг.), *ди́вји* (Рож., Дуп.).
2. *Цве́ће*, *гра́ње*, *бра́ћа*, *има́ње* (код свих информатора).

Старе групе *ст̄* + *ј*, *зд* + *ј* упрошћене су у *сј*, *зј* : *ли́сје*, *гро́зје* (и *гро́јзе*).

На више места забележио сам облик речи *оћу́т̄рос*. О овом јотовању које се врши у акценатским целинама опширније говори А. Пецо.[16]

2. Једначење сугласника по звучности врши се у овом говору у засебним речима: *сва́дба*, *свадба́р* (Вл., Драг.), *бурегџи́ја*, *т̄обџи́ја* (Град., Сек.), *п̄от̄п̄али́ја ку́ћу* (Трст.), *расформира́мо брига́ду* (Миј.), *вьа́здан ле́гам* (О. Гл., Дуп.).

Једначење по звучности врши се и између сугласника који припадају двема суседним речима: *сьᵃк ће и́де* (Ст.), *ис ку́ћу* (Град., Трст.), *кат̄ сам дошла́* (Студ., Мијак.), *ле́п̄ т̄у́рим у т̄орби́че* (Вл.). Исте облике једначења налазимо и у другим штокавским говорима. Ову појаву имамо и у оним случајевима где су се сугласници после једначења слили у африкату: *љу́цки*, *гра́цки*, *госп̄о́цки* (код већине информатора).

Развијање африката *ц* и *ч* врши се у вези сугласника *п̄* са *с* и *ш*: *п̄це́т̄а* (Миј., Град.), *какви́ бре п̄це́т̄а* (Вл., О. Гл.), *п̄ци́ је́дни* (Миј. , Дуп.), *п̄цу́је га* (Драг.), *лип̄ца́ла му кра́за* (Г. С.), *чени́чка сла́бо роди́ла* (Миј.).

3. Једначење сугласника по месту артикулације овде се у неким речима јавља, али се у доста случајева стање чува неизмењено: прелаз *с* и *з* у *ш* и *ж* испред палаталних сугласника врши се, али не увек. Може се слободно рећи да ова два сугласника остају чешће непромењена. Навешћу све случајеве које сам забележио: *п̄озна́им ги п̄о но́сњу* (Миј.), *п̄о́близња ку́ћа* (Вл.), *голе́ма миразџи́ка* (Град.), *бија́ је ка́зњет̄* (Г. С.), *ка́жњет̄ чове́к* (Миј., Град.), *п̄орехжџи́је досади́ше* (Ст., Доб.), *жи́ви као п̄а́шче* (Драг.).

Ова врста асимилације у сантхију се не врши. Тако имамо: *ст̄ави́мо се с њи́* (Вл.), *от̄иде́ без њу́м* (Град.), *сьᵃс њега се т̄еп̄а́ја* (Г. С.).

Давно је запажена особина призренско-тимочких говора да назални сугласници утичу на суседне *б*, *ј*, *љ*, *в*, преносећи на њих назалну артикулацију. Зато наводим само неке примере који се чују у овом говору: *п̄ле́мња* и *п̄ле́вња*, *гла́мња* и *гла́вња*, *не́ма мло́го рамни́ца* (Град.), *гла́мња т̄и у́ст̄а* (Драг.).

4. Дисимилација сугласника. Као и у другим штокавским говорима и овде има примера разједначавања сугласника исте артикулације. Ову појаву нарочито налазимо код назалних сугласника. Тако група *мн*, као и свуда, прелази у *мл*: *мло́го* (Миј., Град.), *мло́го на́род* (Г. С.), *млози́на бе́в* (Рож.), али се могу чути и облици без промене: *мно́го*, *мнози́на*. Група *мн* даје и *вн*: *т̄ьа́вно* (Вл. Г. С.), *т̄авни́на* (Студ., Ст.), *п̄от̄ьᵃвне́ло* (Стр., Драг.), затим *мњ*

15. *А. Белић*, Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика, Београд, 1969, стр. 101 и даље.
16. *А. Пецо — Б Милановић*, Ресавски говор, стр. 283.

као *вњ*: *т̄авњáн* и *т̄амњáн*, паралелно, и најзад *мљ* као *вљ* и *вњ*: *Зáрију сам т̄ужúо за зéвљишт̄е* (Драг.), *ýбава зéвња* (Стр., Студ.), *нúшт̄о без зéвњу* (Сек., Ур.), а ову реч сусрећемо и у облику *зéмја*.

Овде сусрећемо и дисимилацију сугласника у разним слоговима: *залúмам се сьас њéга* (Дрен.), *он се залúма сьас њýма* (Стр.), *п̄регледáја се на рéнгел* (Миј.).

5. Сугласници на крају речи више су склони променама. Ово се у говору манифестује у том смислу што се од два сугласника на крају речи крајњи готово обавезно губи, затим звучни сугласници на крају речи и у реченичном склопу губе звучност и најзад губи се крајњи сугласник у речи, иако се налази иза вокала.

а) Губљење праскавог сугласника на крају речи иза струјног налазимо у великом броју примера: *ст̄áрос доід^{ђ}é* (Миј.), *млáдос*, *мáз* и *мáс*, *голéм рáдос* (Кр. Гл., Мијак.), *шéс јáбуке* (Драг., Вл.), *грóз*, *бóлес*, *зáвис* (Ур., Смиљ., Уш.), *голéм мúлос* (Вл.), *жáлос не úзеде* (Град.), *мóс п̄роп̄аднáја* (Миј.).

б) Раније је говорено о једначењу сугласника по звучности који припадају двема суседним речима. Међутим, ваља истаћи да је губљење звучности код сугласника на крају речи, или на крају говорне целине, широка појава и у овом говору: *дрýк*, *да ост̄áне жúф* (Трст., Тум.), *вáжан је обрáс* (Смиљ.), *од т̄ьáд до сь^{а}т̄* (Трст.), *кат̄ си бијá* (Стр.), *лúбди кр̄ф* (Вл.).

в) Појаве губљења сугласника на крају речи иза вокала налазимо, ретко: *п̄é шес дь́^{а}на чекáмо* (Миј.), *дéсе*, *дéве* (Кр. Гл., Ур.), *шéсе* (Вл.), *двáес*, *т̄рúес* (Трст., Уш.).

6. Промена задњонепчаних сугласника *к*, *г*, *х* испред самогласника предњег реда врши се у говору Пољанице исто као и у другим штокавским говорима. Палатализација задњонепчаних сугласника среће се у свим облицима речи као и у књижевном језику:

Бóже, *ајдýче*, *дрýже* (Град.), *п̄éчено месó* (Г. С.), *исп̄ечéмо п̄о неко кромп̄úрче* (Миј.), *сéчешемо др̄вја* (Трст.), *п̄óубаво вýчи* (Доб., Дуп.), *ће вр̄шев ли* (В., Дрен.), *óблаче* (Лал.), *голéма ручет̄úна* (Драг.), *јунáци* (Уш., Миј.), *ајдýци нéсу дошлú* (Тум.), *војнúци су си нáши* (Град.).

7. Метатеза није честа појава у говору Пољанице. Примери које сам од информатора чуо познати су и у другим говорима: *грóјзе-* и *грóзје*, *самнýло-* и *савнýло*, *лóјзе*, *гáрван*.

АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ

Приликом проучавања говора источне и јужне Србије А. Белић је опширно и документовано описао акценат, одредио његово место и однос према другим српскохрватским говорима.[17] Говорити опширно о овом акценту, значило би парафразирати све оно што је већ истакнуто. Зато ћу настојати да изнесем само оне моменте који се делимочно или потпуно не поклапају са стањем које је описао А. Белић.

Акценатски систем говора Пољанице је у ствари једноакценатски. Истина, примећује се извесна факултативност у погледу трајања, од нор-

17. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 270 и даље.

малног кратког акцента до изговора који оставља акустички утисак неке продужености. Међутим, тај дужи акценат неће бити фонолошки релевантан, него до таквог изговора долази услед експресивности причања, можда у извесној мери и позиционо (обично акценат испред сонанта на крају слога оставља утисак нешто дужег трајања).

Акценат је доста изразите експираторне природе. Више се истиче снагом него тонском страном, која је силазне природе. Ово је и иначе у некој мери својствено експираторним акцентима. Међутим, акценат није тако јак и не утиче на вокализам, какав је, на пример, случај са руским акцентом. Може се рећи да се у говору Пољанице неакцентовани вокали углавном јасно чувају и не редукују се. Напред је било речи о понашању полугласника у вези с акцентом.

У погледу места акцента начелно се одржава непренесена акцентуација. Ипак има једна позиција где се старо место акцента слабије одржава: то је крајњи слог у речи. У овом погледу јасно се уочава да не постоји уједначеност на целој територији. Запажа се битна разлика између појединих информатора, али треба имати у виду да постоји доста колебања и код истог информатора. Навешћу нешто исцрпнији материјал који илуструје ове појаве. При томе у одељку са примерима повученог акцента може бити и морфолошког повлачења, тј. одржавања старих опозиција. Не би се рекло да повлачење акцента битно зависи од присуства или одсуства енклитике уз реч, али ћу ипак наводити и енклитику где је она постојала у говору информатора.

1. Непренесени крајњи акценат

Прошáј, једáн, једé (през.), *кудé ће, једнé, врућинá, онó, лазúв* (3. пл. през.), *светлóс, винó* (Г. С.), *трешти́* (през.), *изгрé* (изгреја), *у водý, бијéв* (бију), *једáн, вучé некé гранáте, селó, некú лéгне, војскá милú у Кумáново, оп̄колúв* (опколе), *онú се п̄редадóше, ранý* (храну), *дођé* (аор.), *онá се налáзи, п̄љушти́, кудé ће úдеш, једнý* (Град.), *изведéм, некóј* (неки, неко), *п̄о селó, одовдé, ишáј, п̄реко коњá, душá ми, кудé ћу, летý* (лете), *шиштý* (шиште), *стојéв, једнó, билó, дечицó мојú, дадé* (през.), *живóт, такóј, билá сьᵃм, еднá, једнý* (Вл.), *дошлó рéд, дошлú љýди, ишьáј, главýту, кудé ли ћу, онá си п̄ришлá, п̄очéла* (Уш.), *едьáн човéк довéја си женý* (Драг.), *и онú п̄ошлú, ишлú, п̄рошлó, не ишлé самé, а онó там нап̄рéд је билó* (Град.), *билá онá, не моглá, дошлó* (Трст.), *од коњá, одмá да ву наóди манý* (Град.), *несú, изгорúш, да ги настóй, билó онó, устá да га изé, душá, јајцé, п̄рошлó, овакóј, врцá, одмá, овдé, п̄ришлá* (О. Гл., Стр.,), *човéк, дођó, дошлá, бијá, бунáр, водá, лети́, једвá дочекáја* (Кр. Гл.), *билó, дечицó, од рекý, знајá, твојú, твојá, нејé у селó, свирú, мојú свé количкú* (Мијак.), *црквењáк, онéј, одведéш* (Студ.), *котлé, сенó, млекó* (Ур., Дуп.).

2. Акценат у страним речима и топонимима

Солýн, Уљýн, гранáте, ултимáт (Град.), *магацúн, кавéз, бандéре* (Г. С.), *дирéк* (директно), *Београ́д* (Вл.), *автобýз, куманúсти,* (Драг.), *Дéја, Орнúче, Крушоглáвски рúт, Прогóн, Дулáн, Лескóвац* (Мij., Кр. Гл.), *Бáкарно гýмно, Дубóка долúна, Прéсвета, Вúдова* (Кр. Гл., Мијак.), *Ајдýчко кладенчé, Лáдне водé, ишáј сам у Врањé* (Лал., Тум.).

3. Повучени акценат

Тр̄имо, жéдни, глáдни, слýнце зáђе, гáсите свéће, тишúна (Г. С., Град.), *чáмац, чáмци, зéвњу, п̄óдне, Врáње, п̄ýсто* (Вл., Трст.), *војнúци, Нéмци, чáмци, за вóду, вóјска, нáјде* (Смиљ., Стр.), *бúла, дéте, зúме, óвце, кóзе, крáну, зúма, срне, мóје óвце, п̄óшло, дéте* (Драг.), *óни су*

до́шли (Смиљ.), *једну́, на ко́њи, до ду́шу, ру́чак, вра́тa* (Град., Г. С.), *ла́нци оти́шли, ко́ња, о́ћеш* (Драг.), *мо́ји, ли́ја, же́не, брла, же́ну, у́зни, о́на, на́шао, сте́ну* (Град., Уш.), *ре́ку, во́да, гњезда, бра́ва, оти́шла* (Студ.), *онај же́на* (Дуп.), *ру́ке, ле́ћа, ога́њ* (Сек.), *на́род, во́ду, слу́ге* (Мијак).

Наведени примери у довољној мери показују однос повученог и непренесеног акцента у говору Пољанице. Сличан однос постоји и код акцената деклинације и коњугације. Додуше, била би потребна много опсежнија испитивања да би се дала исцрпна слика. Међутим, мислим да је ово довољно да се сагледају разне појаве и односи.

МОРФОЛОГИЈА

У нашој стручној литератури обрађене су морфолошке особине јужноморавског говорног типа. Говор Пољанице не разликује се много од стања на широком подручју овога говорног типа. Али, и поред тога, морфолошке особине прегледаћемо по категоријама речи, јер има неких интересантних и досада незапажених момената. Наравно, нећу се задржавати на оним питањима која су досада обрађена.

Именице

Код именица, пре свега, ваља истаћи прелаз именица женског рода на сугласник (некадашњих і основа), ка именицама мушког рода на сугласник. Може се рећи да је овај процес готово сасвим завршен, јер у току сакупљања материјала нисам запазио ниједан случај употребе ових именица у женском роду. На пример: *онај пра́ви ра́дос* (Град.), *али је поскупе́ја ма́з* (Вл.), *наш жа́лос је голе́м* (Г. С., Драг.), *не га во́лим ста́рос* (Уш., Смиљ.).

Један број ових именица задржао је род, али се у овом говору оне јављају само као именице женског рода на -а у номинативу једнине: *вьᵃшка, кокóшка, кóска, ћéрка*. Уместо збирних именица на *-ад* јављају се једино множински облици именица мушког рода: *пи́лик'и, те́лики, унучики, пастóрчики, Арнаучики*.

Упрошћавање падежних облика обухватило је и овај говор. Именице свих родова имају номинатив — (casus rectus) и општи падеж (casus obliquus). Код именица мушког рода које значе неживо и именица средњег рода постоји само један облик (casus obliquus generalis): *овьáј човéк, сьᵃс овóга човéка, на овáј клúн, од селó, у селó, накуде селó, од женý, сьᵃс женý, за женý, од бравý, поред бравý, гвоздéна брáва*.

Али осим ових облика, имамо ређе и датив и остатке других падежних облика. Интересантно је поменути да је Риста Николић обилазећи Пољаницу запазио употребу старог датива код именица женског рода на *-а*. Р. Николић наводи да се ово е (од Ѣ) редовно употребљава у говору Пољаничана и наводи неколико примера: *„Поздрави се мојему Насте; живот и здравје мајке; оде куће“* и др. Он истиче и примере да се предлог *на* с акузативом не употребљава место датива. Тако наводи: *„кућа Стевану Стојковом, а не кућа на Стевана*, као што би рекли у Врањском поморављу; *колиба тому Видосаву, а не колиба на тога“*.[18]

18. *Р. Николић*, Пољаница, стр. 230 и даље.

Полазећи од овога, приликом разговора са информаторима обратио сам посебну пажњу на ове облике. Запазио сам само неколико случајева облика старог датива: *ме́не не пу́сти да и́дем ку́ће* (Вл.), *и оти́шла сам ку́ће* (Г. С.), *сво́је ма́јке да́ва* (Град.), *Сто́ји́н си ма́јке гово́ри* (Драг.).

Друге падежне облике запазио сам у примерима: *Сто́ја́ну го́сти дође* (Драг.), *Ви́ду Ви́нку, Дави́ду Кофи́льку* (Вл.), *бе́ше стре́љана код цркве* (Мић.), *куде́ Ђо́кине де́телине* (Мијак.). Мислим да су сви ови облици новијег порекла. Продирање књижевних облика овде је тако изражено да се и код врло старих информатора, чији је говор у целини дијалекатски, јављају повремено сасвим правилни облици.

Именице мушког рода у множини углавном добијају наставак *-ови, -и* и ређе *-о* в. *-е*: *до́мови, дрва́ри, овча́ри, кра́јови, зма́јови, ке́рове, ке́ре*. Један број именица има облике множине на *-ја*: *но́жевја* (и *но́жови*), *пу́те́вја* (и *пу́тови*). Ови облици употребљавају се с предлозима и у служби других падежа: *ву́чев се по ти́ја пу́те́вја* (Г. С.), *куде бев ти́а ноже́вја* (Кр. Г.). Изгледа да је наставак *-ја* за добијање збирних именица продуктиван код већег броја именица мушког и средњег рода, чак и женског рода, ако се завршавају на сугласник у номинативу једнине, а које су пришле именицама мушког рода. Обично се каже: *дрвја, сно́ја, кла́сја, ноћевја*.

Све именице у множини имају само један облик који с предлозима врши службу зависних падежа: *ови́ја воло́ви, сьас ови́ја воло́ви, на ови́ја воло́ви*; *у́бави села́, од ови́ја села́*; *сьас же́не бе, од же́не узедо́, на же́не дадо́*.

Посебних облика за вокатив множине у овом говору нема. Вокатив једнине код именица мушког рода завршава се наставком *-е*, ређе *-у*: *бра́те, си́не, Мила́не, друга́ре* (и *дру́же*), *чо́вече* (и *човеку*), *при́ја́теље* (и *при́ја́телу*). Вокатив у именица женског рода на *-а* у номинативу једнине има *-о* и ређе *-е*. Наставак *-е* у вокативу углавном имају именице женског и природног мушког рода чија се основа завршава сугласником *-к*: *же́но, ти́цо, пијаницо, До́брицо, Але́ксо, те́тке, Заго́рке, ма́јке*.

Пост позитивни члан запазио сам код једног информатора и то приликом причања приче. У обичном говору није га употребљавао. Упућиван сам на неколико других информатора у чијем говору се, по причању, такође чује овај члан, али ја га нисам могао да забележим. Примери су: *младоже́њето, главу́ту, ста́ркуту, го́лчето, пи́лчето*.

Уз неке именице узима се речца *по* да би се више истакле, појачале неке основе вредности: *по-га́зда, по-ју́нак, по-чове́к, по-ро́д*. Уз именице се употребљава и облик нај. Он се обично користи да би се добило суперлативно појачање значења: *на́јсирома, на́јчовек, на́јгазда, на́јрод*.

Заменице

У заменичким облицима нема великих одступања према говорима у Врањској котлини. Карактеристична је и даље употреба оних облика које је описао и објаснио А. Белић.[19]

19. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 401 и даље.

1. *Личне*. У номинативу једнине код 1. и 2. лица увек *ја-ти́*. Као и код именица, облик акузатива *ме́не, ме*; *те́бе, те*, ређе *ме́н, те́б*, узима се за све зависне падеже у једнини:

По́сле ме́не не ӣу́сте (Лал.), *мо́гу бо́ље од те́бе* (Дрен., Сек.), *те́бе је оти́шија да ӯзме* (Мић.), *да те заинтере́сује те́бе* (Тум.), *чува́ла сто́ку с ме́не* (Трст.), *што́ ћемо с те́бе* (Г. С.), *са́д ћу те уда́вим* (Уш.), *нека те ӯзне* (Доб.), *створи ме ла́ставица* (Вл.), *ја дођо́ђо* (Студ.), *ти́ несй* (Град.).

Поред овога јавља се за датив облик *ми, ти*: *о́чи ће ми изгори́ши* (Мијак.), *ја ће ти напра́им* (Ур., Град.), *да ти при́чам* (Рож.).

Карактеристична је употреба облика *ме́не, те́бе* за датив, али без предлога, како је то уобичајено у околини Врања: *а те́бе старкуту* (Вл.), *та ће ти дадев те́бе* (Град.), *ми ме́не ре́че* (Мић.).

У множини редовно *ми-на́с, ви-ва́с*. Употребљавају се и енклитички облици: *ни, не, ви, ве*; *да́де ни једно́га води́ћа* (Мић.), *они́ не ра́дев* (Кр. Гл.), *с ва́с дођо́* (Смиљ.), *ће не подави* (Стр.), *ја би ве чека́ја* (Уш.), *код нас досељава́но* (Трст.).

Номинатив једнине заменице 3. лица је *о́н* за мушки род, *оно́* за средњи и *она́* за женски род. Генитив-акузатив за мушки и средњи род: *ње́га, га*, ређе *њег*; датив *њему́, му*. Генитив-акузатив за женски род: *њу, њу́ма, гу, ју, ву* и датив *јој*. У множини номинатив једнине за мушки род *о́ни*, за средњи *она́*, а за женски *оне́*. Генитив-акузатив за мушки, средњи и женски род: *њи́(х), и(х), ги*; датив *њи́ма им*:

Рани́ла ги (Дуп.), *ни́шта ву не́је* (Град.), *ка́д гу раскопа́ли* (Гс.), *ја ву вика́* (Уш.), *ће ву ги дадем* (Драг.), *да ги оти́нев* (Тум.), *да ву ӯзнев дука́ти* (Ст.), *ка́д гу тиска́ли* (О. Гл.), *они́ ви́кав* (Смиљ.), *Бу́гари ги наоружа́ли* (Трст.), *оне́ ће једе́в ли* (Вл.), *виде́ла га је лиси́ца* (Град.), *сре́ја гу ву́к* (Ур.), *ӧн оти́не ре́ӣ* (Драг.), *и она́ је ӣази́ла* (Доб.), *она́ је чува́ла сто́ку* (Г. Сл.), *а оно́ дошло́* (Вл.), *ре́ӣ ву је шу́ӣаљ* (Град.), *оно́ залете́ло* (Кр. Гл.), *а́јдемо да иско́ӣамо њу́м* (Драг.).

Лична заменица свакога лица употребљава се врло ретко. Чуо сам следеће примере: *она́ ӽрља на се́бе* (Вл.), *ако рабо́ти за се́бе рабо́ти* (Град.).

Именичке заменице *ко́ и што́* и оне које су са њима сложене имају завршетке као и придевске заменице, те их само по функцији распознајемо: *ко́ј, не́кој, ни́кој* и *ни́ки, што́, ни́што*. И њихов падежни облик је као код придевских заменица, о чему ће касније бити више речи.

2. Придевске заменице. Код неких придевских заменица основни облик није као у књижевном језику. Промена придевских заменица је такође упрошћена и своди се на два облика у једнини и један у множини.

А) Демонстративне заменице

а) м. р.	*овьа́ј* (и *ова́ј*)	ж. р. *ова́ј*	с. р. *ово́ј*
	ово́му (ово́м) — ређе		као м. р.
	ово́га	*ову́ј*	као м. р.
множина	*ови́ја*	*ове́ј*	као м. р.
б) м. р.	*ти́ьај* (и *та́ј*)	ж. р. *та́ј*	с. р. *то́ј*
	то́му — ређе		као м. р.
	то́га	*ту́ј*	као м. р.
множина	*ти́ја*	*те́ј*	као м. р.
в) м. р.	*оньа́ј* (и *она́ј*)	ж. р. *она́ј*	с. р. *оно́ј*

	онóму(е) — ређе		као м. р.
	онóга	*онýј*	као м. р.
множина	*онúја*	*онéј (онé)*	као м. р.

Примери: *Донéси ћьáј котьáл* (Трст.), *лéћа онáј девójка* (Вл.), *онúја жáлосни љýди* (Град.), *ћићáли ћóга сћáрог óрла* (Г. С.), *ћéј сћáре ћéсне* (Г. С., Тум., Мијак., Студ.), *онáј бéла марáма* (Тум., Студ.), *овáј ʃúд голéм* (Г. С., Уш., Драг., Дуб.), *на оньáј ћрн* (Вл.), *онój брáла* (Град.), *ћój да ми дадé* (Кр. Гл.), *онój јајцé* (Град.), *ућейáја онýј девójку* (Стр., Лал.), *ћój као овéј* (Уш.), *онúја љýди домаћúни* (Драг.), *ýзеде на онóга човéка* (Мијак.), *нúшћа од овóга нáшега не бúдна* (Студ.), *овóм мájка бóлна* (Смиљ.), *сьᵃс онúја љýди дојдьóше* (Мij.), *и јá за ћój дођó* (Лал.).

Б) Присвојне заменице

а) м. р.	*мój*	ж. р. *мója*	с. р. *мóје*
	мójем — ређе		као м. р.
	мójега	*мojýј*	као м. р.
множина	*мóји*	*мojé*	*мóји* и *мojá* — ређе
б) м. р.	*ћвój*	ж. р. *ћвója*	с. р. *ћвóје*
	ћвójем — ређе		као м. р.
	ћвójега	*ћвójу*	као м. р.
множина	*ћвojúј*	*ћвojé*	*ћвojúј* и *ћвojá*
в) м. р.	*његóв*	ж. р. *његóва*	с. р. *његóво*
	жегóвом — ређе		као м. р.
	његóвога	*његóву*	као м. р.
множина	*његóви*	*његóве*	*његóви и његóва*—ређе.

Слично се мењају и: *њéн, њéна, њéно, њéни, њéне, њéни* (и *њéна*); *њúн, њúна, њúно, њúни, њúне, њúни* (и *њúна*); *њójан, њójна, њójно, њójни, њójне, њójни*; *нáш, нáша, нáше, нáши, нáше, нáши* (и *нáша*); *вáш, вáше, вáша* итд.

Примери: *мój човéк* (Град.), *на мójега ћáћка* (Г. С.), *вúкам ву на мojý женý* (Лал.), *мojúј волóви ћубави* (Трст.), *мóји су сви селá* (Драг.), *ћећáја ћвójега ћáћка* (Кр. Гл.), *видéја сам ћвojý женý* (Уш.), *ћвója крáва се ћелúла* (Дрен.), *сьᵃс ћвóји деца* (Доб.), *бéсмо сьᵃс његóвога брáћа* (Сек.), *његóва женá бéше ýбава* (Ур.), *његóви коњúј ћобегóше* (Студ.), *од његóво дећé ýзеде* (О. Гл.), *на нáшега ћáћка дадé* (Трст.), *његóвом сúну ћослáше* (Драг.), *ћродája на њúнога комшúју* (Град.), *њójан свéкар не áје, али њójна свекрва ич не вáља* (Вл.), *нáше ћцéћто* (Смиљ.), *на нáшега учúћеља сúн* (Тум.), *вáши љýди доиђóше* (Мij.).

В) Упитне заменице

Односно-упитна заменица *кój* употребљава се и место именичке заменице ко: *кój знáје, на кóга ʃрљаш, кój мóже*. Именичка заменица *шћó* јавља се најчешће у овом облику: *шћó рабóћиш, шћó си видéја, сьᵃс шћó ће úдеће*.

Облик за женски род заменице *кój* је *кojá*, за средњи род *кojé* (ређе *коé*), у множини *кojúј, кojé, кojúј* (ређе *кojá*). За множину је то једини облик. У једнини (casus obliquus sing.): *кóга, кóм* — ређе и *кójу*.

Упитна заменица *чи* има облике: *чúј, чијá* (и *чивá*), *чијó (чивó), чијúј (чивúј), чијé (чивé), чијúј* (ређе *чијá*). Паралелно се чују примери са *в* уместо *ј*: *чивá, чивó, чивúј*.

Примери: *кój дóђе* (Мij.), *сьас кóга си ишáј* (Мијак.), *óн бéше човéк кójи све мóже* (Град.), *чúси ћúј* (Лал., Стр. Уш., Ст.), *чивá је малéцка* (Г. С.), *чивó жсúћо је úддобро* (Драг.), *сьᵃс шћó идóсће у грáд* (Трст.), *шћó рабóћиш* (Рож., Стр., Ст.), *нúшћо не рéче*)Ур.), *узéдоше од онúја кojúј нéмав* (Мij.), *коé дећé дошло* (Дуп.), *узедó од онúја шћо дођóше* (Вл.), *кojý си кравý úродáја* (Дрен.), *на когá дадóше* (Доб.).

Све остале заменице углавном се понашају као ове три врсте, те их зато нећу обрађивати.

Придеви

Промена придева сведена је на најмању меру. То је и разумљиво, с обзиром да они зависе од именица и управљају се облички према њима. У овом говору разлика између одређеног и неодређеног вида сведена је на најмању меру. Разлика у виду запажа се једино у номинативу једнине мушког рода. Облици неодређеног вида много су чешћи: *овьáј стáр човéк* (Град.), *малéцак кóњ* (Г. С., Тум.), *Драгýтин је пó мал од Пéру* (Доб.), *дéсан цéп ти је пýн* (О. Гл.), *њóјан слабуњáв човéк* (Вл.), *стáр орьáл па долетéја* (Мијак.), *штó је óстра секúра* (Рож.); *сéлски поштáр* (Град., Г. С., Вл., Ур.), *грáцки автобýз* (Град., Вл.), *óштински áвто* (Мij., Вл., Уш.).

Ако придев одређује именицу мушког рода која значи неживо, онда има само један падеж. Ако именица значи живо, онда се придев мења и чува наставак за општи падеж на *-ога* који се употребљава са предлозима за означавање свих падежа: *црвéн црéп, од црвéн црéп, голéм котьáл, сьˢс голéм котьáл, от слабуњáвог човéка, сьˢс слабуњáвог човéка, стáр орьáл, од стáрог орлá, сьˢс стáрог орлá.*

У множини сви придеви мушког рода имају само један падеж који се завршава на *-и*: *онúја жáлосни љýди, на онúја жáлосни љýди, сьˢс онúја жáлосни љýди, от тьáнки ʃúдови, сьас дебéли стáйови.*

Кад придев стоји уз именицу женског рода на сугласник, има облике мушког рода: *сьˢс голéм пáмет, од тьáјýбав máз* (Вл., Град., Мij.), *на нáш голéм рáдос* (Г. С.), *од сúлан жáлос* (Доб.).

Придеви у облику средњега рода, без обзира да ли се односе на живо или неживо, имају увек општи падеж једнак номинативу. У множини такође имају само један облик који се завршава наставком *-и*: *одýбаво дéте, сьˢсýбаво дéте, из Голéмо Сéло, у Голéмо Сéло, сьас црно кýбе* (пећ), *у ширóки пóља, карпуљáви местá, врýћо кубé, тýћо њúвче.* Последња два примера показују да је наставак *-о* код придева уопштен, без обзира на палаталан сугласник у основи.

Придеви женског рода имају општи падеж који се завршава наставком *-у*. У множини наставак је *-е*: *дебéла рукá, од дебéлу рýку, од нáјблизњу кýћу, сьˢс бóлну нóгу, од лéпу девójку, пóред сéлску бедý, тражиýбаве женé, сьас дебéле овцé.*

Друге облике придева нисам забележио.

Компарација придева добија се речцом *по*. Ова особина позната је и другим балканским језицима. У овој служби речца *по* употребљава се и код прилога. Она се употребљава и уз именице да би више истакла неку особину и ређе се јавља уз глаголе. Све ово су забележили и објашњавали А. Белић, М. Павловић и Д. Барјактаревић.[20] Забележио сам следећу употребу речце *по*:

а) придеви: *поýбава, по голéм, по бéл, по црвéн, по ербáп.*

б) прилози: *по лéпо, по мáлко.*

в) именице: *по гáзда, по мájстор, по човéк.*

г) глаголи: *по рабóти, по умé.*

Код свих ових речи јавља се и суперлативско *нај*.

---

20. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 441; *М. Павловић*, Говор Ср. жупе, СДЗб. VIII, стр. 180; *Д. Барјактаревић*, Djurmime 2, стр. 91; Врањски гласник II, стр. 205.

Бројеви

Бројеви су подложни фонетским променама. Те промене су обрађене у фонетици. У морфолошком погледу код бројева има мало карактеристичних особина на које треба указати.

Промена простих бројева сведена је само на број *један*: *једáн воденичáр* (Миј.), *еднóга ст̄áрца* (Уш., Ур.), *једьáн т̄р̄н* (Вл.), *еднá девóјка* (Град.), *п̄о еднó п̄и́лче* (Г. С.), *једнóга дьáна* (Доб., Смиљ.).

Број *двá* има облик за мушки род *двá* и женски и средњи род *двé*: *двé жéне одóше* (Драг.), *сьᵃс двá вóла* (Ст., Дрен.), *убáви двé децá* (Вл.).

Бројеви *т̄ри* и *чет̄ири* у овом говору се не мењају: *узедó од ови́ја т̄ри́ човéка* (Дуп., Стр.), *п̄оделúли на чет̄и́ри брáт̄а* (Кр. Гл.). Бројеви од *п̄ет̄* надаље морфолошки се не мењају. Постоје само већ истакнуте фонетске промене.

Број *ст̄ó* има увек овај облик. Међутим, број *двéст̄а* чује се у облику старог дуала *двéст̄е*.

Број *хи́љада* понаша се као именица женског рода, али уз бројеве редовно има облик номинатива множине: *двé иљáде*, *т̄ри́ иљáде*, *шéс и́љаде*.

Када се жели да се приближно одреди количина, онда се употребљавају следећи облици: *п̄е шéс дьáна* (Миј.), *две т̄ри́ јáбуке* (Град.), *два т̄ринáес човéка* (Дрен.), *п̄ечеснáес девóјке* (Трст.).

Редни бројеви имају падежне облике као и придеви одређеног вида: *п̄р̄ви*, *п̄р̄ва*, *п̄р̄во* и *п̄р̄вњи*, *п̄р̄вња*, *п̄р̄вњо*. Поред ових облика јавља се и облик без и: *он је п̄р̄в човéк у селó* (Г. С.), *п̄р̄вњи рáт̄* (Вл.), *дајá сам гу уз чет̄вр̄т̄о дет̄é* (Лал.), *бéше он двáес т̄ерéћога* (Миј.), *од п̄éт̄ога ви́ше нéма п̄áре* (Град.).

Бројне именице су: *двои́ца*, *т̄рои́ца*, *чет̄вори́ца*, *п̄ет̄ори́ца*. Ове именице чују се врло ретко. Чешћа је замена простим бројевима. Од пет навише облик за бројне именице с наставком *-ица*, замењује се облицима с наставком *-ина*: *п̄ет̄и́на*, *шест̄и́на*, *десет̄и́на*. Ови облици мењају се као именице женског рода на *-а*.

Прилози

У погледу порекла прилози се слажу са другим говорима. У доста примера прилози чувају скамењене, врло старе облике. Све сакупљене прилоге груписаћу према њиховој семантичкој страни.

Прилози за место. Приличан број прилога за место има облике као у књижевном језику, наравно ако се изузме акценат: *овдé*, *т̄ý*, *дóле*, *т̄áм(о)*, *озгóр*, *оздóл*. Прилози се у овом говору употребљавају и са разним партикулама и различитим завршним самогласником. Има и таквих прилога које у књижевном језику не налазимо: *ондéка*, *овдéка*, *наʃáд* (Миј., Тум., Град., Смиљ.), *от̄ýт̄*, *наовáм*, *бли́зо* (Г. С., Рож., Вл.), *п̄óт̄амо*, *п̄онавáм*, *одовдéк* (Град., Мијак., Уш.).

Прилози за време. Ови прилози највише одступају од књижевних облика: *јýт̄ре*, *ођýт̄рос* (Миј., Смиљ.), *сабáјле*, *от̄óчке* (Град., Драг.), *наћáс одóше* (Мијак.), *дьáњу брáним*, *нóће ст̄асýјем* (Миј.), *вьáздан лéгам* (Град.,

Г. С.), *даньáске отóше* (Дрен., Доб., Ст.), *билá је одýвек тýј* (Драг.), *топрф ће рабóти* (Кр. Гл.), *лéтоске бéву* (Град.), *нáјтро ће бúдне* (Вл.).

Прилози за начин: *дирéк пьᵃльáк óтиде* (Трст., Ст., Стр.,), *овакóј, такóј, онакóј* (Лал., Студ., Мij.), *дóбро úзора* (Уш.), *ýбаво ти је јелéче* (Вл.), *пéшке отóше* (Г. С.), *љýцки га урабóти* (Град.).

Прилози за количину: *коџá úзеде* (Вл.), *мáлко óтпоја* (Мij.), *млóго си окопáја* (Тум.).

Глаголи

Говор Пољанице чува особине карактеристичне за глаголе најархаичније штокавске зоне. Само у неким случајевима овај говор има посебне елементе. Ради прегледности, материјал који се односи на глаголе, изнећу по глаголским облицима, јер ће се на тај начин добити далеко јаснија слика. Овде треба одмах истаћи да инфинитива нема и да се уместо њега употребљава да + презент, наравно у футурској конструкцији која се добија следећом везом: *ће* + + *да* + *презент*, а може и без *да*: *ће* + *презент*. Глаголског прилога прошлог у говору Пољанице нема, те о њему такође неће бити говора.

А. Белић је за Врање и околину посебно истакао појаву око наставка за 1. лице једнине презента. Он у то време запажа да се код старијег становништва чује често *-у* у 1. лицу једнине презента, иако се чују и облици са *-м*.[21]

Иако сам нарочито пазио на овај облик, забележио сам на територији Пољанице само неколико примера употребе наставка *-у*: *за обóјцу да ýзму* (Стр.), *јá ће да úду* (Мij.), *а мóж ли да сáберу* (Уш.), *јá ће се брúну за њéга* (Трст.). С обзиром на то да се наставак *-м* редовно јавља, може се рећи да је он уопштен у овом говору.

С обзиром да је ово интересантна појава за дијалектологију, покушао сам да одредим територију на којој се у већој или мањој мери чује наставак *-у*. У Врању и ближој околини такође је уопштен наставак *-м*. Међутим, и у самом Врању, један број староседелаца, углавном жена, изговара *-у* у 1. лицу презента: *нóсу, úду, чýју, кáжу, мúслу*, али чак и исте глаголе не доследно са *-у*, већ повремено и са *-м*. Наставак *-у* код многих досељеника прилично се често чује.

У селима јужно, југоисточно и југозападно од Врања наставак *-у* у 1. лицу презента све је чешћи. Њега налазимо врло често у селима у долини реке Пчиње. То је територија општине Трговиште и дела општина Бујановац и Прешево. Овај наставак се даље јавља и код суседних, северозападних македонских говора.[22] Наравно и данас би за ову територију важила Белићева констатација да се то односи на старије становништво и, додао бих, на оно млађе становништво које није обухваћено школом.

Мислим да је објашњење Д. Барјактаревића о пореклу наставка *-у* у 1. лицу презента прихтављивије од Белићеве претпоставке. Д. Барјактаревић истиче да „Наша ситуација стоји некако у опречности са горњом поставком, зато што је наставак *-у* у 1. лицу једнине садашњег времена наставак српских

21. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 510.
22. *Б. Конески*, Историја на македонскијот јазик, Скопје, 1965, стр. 161.

и македонских говора што показује и старо и данашње стање с обе стране. Према томе, нема разлога говорити о уношењу ове особине с македонског подручја на српско као нешто ново, већ само о учвршћењу и генерализању већ познате особине".[23]

Стари облици *хоћ* и *мож (мош)*, које је Белић забележио у Врању и околини чувају се и данас у говору Пољанице. То је 2. лице једнине од глагола *хтети* и *моћи*. Ови сачувани облици су остаци старог оптатива.

Ваља још истаћи облик 3. лица множине презента, јер је стање у осталим лицима презента као и у другим говорима. У 3. лицу преовладао је наставак *-ев*, *-ов* и ређе *-ив: они́ ју́рев ма́ло* (Мај.), *држев бо́рбу* (Мијак.), *сла́бо те́рав ке́рови* (Смиљ.), *они́ кри́јев љу́ди* (Трст.), *па ће ти дадéв тéбе* (Драг.),*да би́дев до колéна* (Кр. Гл.), *зо́вев ме и ме́не* (Мај.), *одре́дев ма́јку* (Мијак.), *доо́див бриго́де* (Тум.), *држев бо́рбу* (Лал.), *обаљав љу́ди* (Кр. Гл.), *пра́вив сва́дбу* (Вл.), *да ги не фа́теф ке́рове* (Г. С.), *пису́јев пи́смо, пе́вав пе́сну, спасу́јев има́ње* (Град.). Може се рећи да је овај облик у 3. лицу множине презента уопштен.

Императив се гради као и у књижевном језику наставцима *-j* или *-и*. Наставка *-ји* нема: *и́ди, у́зни, да́ј, бе́гај* (и *беж*), *препрода́вај*. Прво лице множине има наставак *-мо: а́јдемо, да́вајмо*. Друго лице множине чува стари облик у већини забележених примера: *бринéте се* (Вл.), *идéте у тéрен* (Мај.), *дођéте овáм* (Град.), *бéгејте* (Г. С.), *тресéте по у́баво* (Дрен.), *ћутéте* (Мијак.); али има и следећих облика: *ри́пајте, ки́дајте, би́рајте* (Град., Рож., Мај.).

Заповест и жеља који се изричу неприсутном лицу преносе се, као и у књижевном језику, посредно обликом 3. лица презента и речцом *нека: нека и́гра, нека и́грав, нека да́ва, нека да́вав*.

Глаголски прилог садашњи добијамо наставцхма *-ећи, -ећим* и *-јећи*. Наставци се употребљавају према природи глагола, али их понекад сусрећемо и у истим глаголима: *лéб jéдем стојећим* (Трст.), *лежећи́м рабо́ти* (Уш.), *отидо́ше молећи́* (Вл.).

Имперфекат је за цео јужноморавски део описао А. Белић.[24] Он је објаснио ново образовање имперфекта које се види у 1. лицу једнине, које је примило наставке 2. и 3. лица *-ше*, а затим је накнадно узет лични наставак *-м*: *раде* + *ше* + *м*, *пије* + *ше* + *м*, *пева* + *ше* + *м*, *работе* + *ше* + *м*. Када је *-ше* пренето на 1. лице једнине, онда је оно схваћено као целина за овај облик. Зато се за 1. и 2. лице множине на овакав део додају само лични наставци *-мо* и *-те: ра́дешемо-ра́дешете, пе́вашемо-пе́вашете, и́грашемо-и́грашете*. Треће лице се по овоме добија додавањем наставка *ху* на исту основу. После губљења *х*, самогласник *у* је, изгубивши вокалску природу, прешао у *у: тонеше* + *ху* > *тонешеху* > *тонешеу* > *тонешеѡ* > *тонешев*.

Облици имперфекта данас се могу ретко чути у говору Пољанице. Пажљиво сам настојао да сва наведена лица једнине и множине добијем. У целом материјалу пронашао сам само следеће примере: *Ја́нчу бе́ву уфати́ли* (Вл.), *мно́го ирта́ше* (Град.), *бе́у уби́ли* (Мај.), *деца́ пе́вашев и и́грашев* (Г. С.), *ја́ рабо́ташем* (Уш.). Облик за друго лице множине, и поред настојања, нисам

23. *Д. Барјактаревић*, Прешевско-бујановачка говорна зона, Врањски гласник II, стр. 207—208.

24. *А. Белић*, Дијалекти, стр. 551.

могао да чујем. У два маха један информатор је уместо овог облика изговорио одговарајући облик аориста.

Аорист је сачувао архаичан облик у 1. лицу множине. Ову особину аориста објаснио је А. Белић.[25] Чуо сам следеће облике аориста: *сьа́г дођо́мо* (Миј.), *о́до ја́* (Уш.), *са́мо што̄ ӣређо́* (Студ.), *ре́ко т̄и* (Трст.), *ја́ зат̄о́ј дођо́* (Лал.), *мога́мо* (Трст.), *ӣреврну́мо ку́ћу* (Град.), *не мо́гаше да у́ђев* (Г. С.).

О глаголском придеву радном говорио сам више у фонетици. Том приликом је речено да овај облик за мушки род једнине има паралелне наставке: *-о*, *-ја* и *-ја*, а код композита глагола ићи *-ј* (*ј*): *би́о*, *ӣи́о*, *ват̄а́о*, *чека́о*, *казува́ја*, *ӣи́ја*, *чека́ја*, *забраи́ја*, *до́шьа́ј*, *от̄ишај*, *ӣришај*.

Облици глаголског придева радног за средњи и женски род у једнини и за све родове у множини, имају наставке исте као и у књижевном језику: *ӣева́ло*, *игра́ло*, *седе́ла*, *чит̄а́ла*, *чува́ли*, *забраи́ли*, *куӣи́ли*, *доби́ла (доби́ли)*, *седе́ле*, *от̄и́шле*.

Трпни глаголски придев образује се наставцима: *-н*, *-ен* и *-т̄*, за мушки род једнине; за средњи род *-но*, *-ено* и *-т̄о*; за женски род *-на*, *-ена* и *-т̄а*. За множину наставци су: *-ни*, *-ени*, *-т̄и*, за мушки род; *-на*, *-ена* и *-т̄а*, за средњи род: *-не*, *-ене* и *-т̄е* за женски род. Код средњег рода у множини јављају се повремено и наставци за мушки род у множини: *т̄ре́сен*, *т̄ресе́на*, *т̄ресе́но*, *т̄ресе́ни*, *т̄ресе́на* (и *т̄ресе́ни*), *т̄ресе́не*; *ме́сен*, *ме́сена*, *ме́сено*, *ме́сени*, *месе́на*, *месе́не*; *ски́нут̄*, *ски́нут̄о*, *ски́нут̄а*, *ски́нут̄и*, *ски́нут̄а* (и *ски́нут̄и*), *ски́нут̄е*. Говорили смо о томе да у овом облику сугласник није умекшан: *ку́ӣен*, *во́ден*, *ме́сен*, *ра́ден*.

Перфекат се у овом говору често употребљава. Начин образовања овог облика је као у књижевном језику: *о́н је ӣева́ја* (Вл.), *т̄ьа́г је доша́ј* (Смиљ.), *ст̄ану́ло је* (Уш.), *у́шли у у ку́ћу* (Град.), *они́ не одма́ от̄и́шли* (Драг.), *о́н доша́ја* (Миј.), *о́н наша́ј* (Г. С.).

Плусквамперфекат се веома ретко употребљава. Образује се као у књижевном језику. Навео сам неколико примера кад сам говорио о имперфекту.

Потенцијал се разликује од књижевног по 1. лицу једнине и 1. и 2. лицу множине, у којима глагол *бит̄и* гласи *би*: *да сам зна́ја*, *ја би ве чака́ја* (Уш.), *ми́ би игра́ли* (Град.), *ви́ би ӣуца́ли* (Вл.), *ја́ би дошиј́а* (Трст.). Може се рећи да је у свим облицима потенцијала уопштен облик *би* од *бит̄и*.

НЕКЕ СИНТАКСИЧКЕ ОСОБИНЕ

Говор Пољанице има неке синтаксичке специфичности, иако се у већини случајева слаже с осталим дијалектима.

Падежна система је упрошћена. Раније је говорено о начину добијања падежних значења, тако да о томе нема потребе да се даље говори. Глаголи се у многим облицима разликују од глаголских облика у прогресивним штокавским говорима. Ове разлике су истакнуте. У погледу употребе и значења глаголских облика такође нема већих разлика. Глаголски облици употребља-

25. *А. Белић*, Историја СХ. језика књ. II, св. 2, Речи са конјугацијом, Београд, 1965, стр. 64.

вају се у индикативу и релативу. Облици презента, аориста и перфекта врло су чести у причању.

Ваља само истаћи да се помоћни глагол у перфекту употребљава као и у књижевном језику. Облици краћег перфекта јављају се паралелно с облицима пуног, тако да раније запажена особина у јужноморавским говорима о честом изостављању, нарочито облика за 3. лице, овде не може да се потврди: *о́н је дошьа́ј* (Лал.), *и се је на́род збра́ја* (Мај.), *шьа́г је био* (Трст.), *мога́ја сам* (Трст.), *кад је дошло́* (Смиљ.), *не ми је о́н казува́ја* (Стр.), *ста́ну́ло је* (Мијак.). Неколико примера у којима је помоћни глагол изостављен навео сам у одељку о глаголима.

Слагање атрибута и предиката с именицама женског рода на сугласник, карактеристично је по томе што речи у атрибуту и предикату у овом случају имају увек облик мушког рода: *овьа́ј ма́з* (Г. С.), *ма́з је уба́в* (Трст.), *голе́м жа́лос* (Вл.), *на́ш у́бав ми́лос* (Мај.).

О роду ових именица било је речи и раније. Да бих ову појаву шире сагледао и потврдио, разговарао сам и са млађим људима, и са децом која редовно похађају школу. Иако добро знају све особине именица и, изузев акцента, добро употребљавају књижевне облике, код ових именица било је одступања. На моја питања, усмерена да се добију одговарајућа падежна значења, одговори су били: *у́зео сам од ше́ога сйва́ра, са ше́ћом за на́фшу је бо́ље, ма́сш је мно́го до́бар, ко́сшом ћу да ше удо́рим.*

Удвајање личне заменице може да се чује у овом говору, али то није тако честа појава. Забележио сам само неколико оваквих примера: *ушеша́ га ње́га* (Мај.), *ми ме́не ре́че* (Мијак.), *ако га на ње́га да́ва на ме́не не́ће* (Вл.), *виде́смо га ње́га на рабо́шу* (Град.).

Глагол се често одваја било којом речи од речце *не: они́ не одма́ оши́шли́* (Драг.), *не ми је о́н казува́ја* (Трст.), *не ми досаћу́ју* (Уш.), *не ги йозна́вам* (Вл.). Међутим, чују се и примери где се речца *не* не одваја од глагола: *да ги не фа́шев ке́рови* (Вл.), *и она́ не збо́ри* (Г. С.), *они́ не ишле́* (Град.), *жену́ не йу́шшав* (Град.), *не зна́м куде́ ћу да и́дем* (Доб.), *не зна́јем куде́ е* (Дрен.).

Ред речи у реченици готово не одступа од стања у књижевном језику. Ако се нађу једна поред друге глаголска и заменичка енклитика онда је глаголска на првом месту, а заменичка на другом. Као и у осталим штокавским говорима и овде глаголска енклитика за 3. лице једнине *је* стоји иза заменичке енклитике. Заменичке енклитике заузимају место према лицима: *узе́ла сам ги* (Вл.), *и су нам йокуйи́ли ору́жје* (Мај.), *о́н ше је йреварија* (Град.), *не ми је казува́ја* (Драг.), *о́н ми ше ше́ра* (Г. С.).

Често зависне реченице почињу везником *да*. Овим везником се казује намера, последица, погодба, употребљава се у исказним реченицама, затим за изрицање жеље, заповести и у питањима: *оши́ша да ку́ши не́што* (Вл.), *да не́сам чува́ја, ни́шша не би било́* (Град.), *умре́ја би да га не дове́до* (Трст.), *ре́че да до́ђе* (Смиљ.), *да ли је оши́ша* (Кр. Гл.), *да му не оши́днеш, ће се љу́ши* (Дрен.).

Везник *да* често се и изоставља, нарочито у футурској конструкцији: *о́н ће оши́дне* (Вл.), *ја́ ћу йо́јем* (Тум.), *ће ше на́ђ'ем* (Мај.), *они́ ће оши́дев* (Уш.).

Реченице су често у напоредном односу, те је зато врло честа употреба везника *и, йа*. У приложеним текстовима то се може лепо видети. Употреба

ових везника толико је честа да се они јављају и код сасвим независних реченица.

Упитне реченице почињу уобичајено: *кáд, кудé, кój, штó, какó: кудé си бијá* (О. Гл.), *кьáд ће дóђ'еш* (Мић.), *какó шти је дешé* (Вл.), *кój ше је послáја* (Град.), *шшó ше бóли* (Дрен.). Питање се добија и помоћу речце *ли: здрáв ли си* (Ур.), *дошáј ли си* (Град.), *певáја ли си* (Дуп.), *рабошúше ли* (Рож.).

Остали везници су: временски *(док, чим, кад, докле)*, погодбени *(ако)*, супротни *(а, шúак, него)*, искључни *(само, једино)*, закључни *(даклем, сигурно)* и други, као у књижевном језику.

СКРАЋЕНИЦЕ МЕСТА

1. Власе — Вл.
2. Големо Село — Г. С.
3. Градња — Град.
4. Добрејанце — Доб.
6. Драгобужде — Драг.
6. Дреновац — Дрен.
7. Дупељево — Дуп.
8. Крушева Глава — Кр. Гл.
9. Лалинце — Лал.
10. Мијаковце — Мијак.
11. Мијовце — Мић.
12. Остра глава — О. Гл.
13. Рождаце — Рож.
14. Секирје — Сек.
15. Смиљевић — Смиљ.
16. Станце — Ст.
17. Стрешак — Стр.
18. Студена — Студ.
19. Трстена — Трст.
20. Тумба — Тум.
21. Урманица — Ур.
22. Ушевце — Уш.

Résumé

Poljanica est une petite région distincte, à environ 20 km au nord de Vranje. Poljanica est constituée de 22 villages. Les grandes influences de l'école, de la presse, de la radio et la télévision et autres influences ont contribué récemment à l'introduction graduelle dans le parler de Poljanica des daractéristiques de la langue littéraire serbocroate. L'auteur a étudié le parler de Poljanica au cours des années 1968—1969 et par un choix soigneux d'informateurs il cherchait à présenter les traits les plus caractéristique de ce parler.

Malgré la pénétration croissante des éléments provenant des parlers progresifs štokaviens, le parler de Poljanica a gardé certaines propriétés phonétiques et morphologiques cartctristiques.

Dissertant sur les propriétés phonétiques, l'auteur a examiné: les voyelles, la prononciation des semi-voyelles prenant particulièrement en considération et l vocaliques, ainsi que l'adjectif verbal participe passé de l'actif. Il a examiné ensuite le son *v*, la consonne sonore *j* et les consonnes *ć* et *dj*, les sons *š* et *ž* et finalement la consonne *h*.

On a considéré la disparition des consonnes à la fin des mots ou à la fin g'un ensemble parlé ainsi que les modifications des consonnes vélaires.

Un chapitre spécial traite de l'accentuation et on met en relief que dans le parler de Poljanica il y a un seul accent.

Parallèlement à ce qu'on a exposé, ont été traitées spécialement les propriétés morphologiques du parler de Poljanica. Ces propriétés formes un tout avec le type de parler de la Morava du Sud. Cependant, on observe certains éléments noureaux chez les mots à déclinaison et à conjugaison. Il est caractéristique de Poljanica qu'il s'y effectue la transition des substantifs féminins se terminant sur une consonne vers les substantifs masculins. On a traité et considéré particulièrement les pronoms et ensuite les verbes.

On a considéré à part les plus importantes caractéristiques du parler de Poljanica. En outre, on a fait observer qu'en ce qui concerne les propriété syntactiques ce parler s,accorde avec les autres parler du dialecte štokavien. A la fin, on a expliqué aussi l'empoil de certaines conjonctions.

V. Stevanović

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ДА ЛИ ЈЕ ЈУГ БОГДАН ИСТОРИЈСКА ЛИЧНОСТ

Међу најпознатијим личностима наше народне епске поезије свакако су браћа Југовићи и њихов отац Југ Богдан. У науци до сад није расветљено ко су били браћа Југовићи и да ли је Југ Богдан заиста постојао. Ја ћу покушати да на овом месту у кратким цртама, ову личност сагледам у историјском светлу.

I

Године 1963. професор Видо Латковић, добар познавалац наше народне књижевности, у једном популарном чланку навео је имена браће Југовића у нашој епској песми. Говорећи о Југ Богдану Видо Латковић је истакао да до сад није утврђен историјски идентитет за старог Југ Богдана, а још мање за његове синове. Он наглашава да су у историјским изворима из прве половине XV века често помиње херцеговачки племић Вукман Југовић, али је „тешко претпоставити" да има икакве везе са Југовићима из наше епске поезије. Затим је истакао да се у христовуљи кнегиње Милице и њених синова Стефана и Вука, из 1395. год. помиње „неки Југ", али, по његовим речима, „ни то нам ништа поуздано не казује"[1].

Радосав Меденица у својој студији о Бановић Страхињи говори о именима девет Југовића док за Југ Богдана не даје никакво објашњење.[2]

После објављивања Закона о рудницима деспота Стефана пружају се нове могућности за сагледавање и тумачење познате личности из косовског циклуса народних песама, Југ Богдана.

---

1. *Видо Латковић,* Да ли је било девет Југовића. До сад није утврђено да је Југ Богдан заиста постојао, Илустрована политика VI год. бр. 244, Београд, 1963, стр. 7.

2. *Радосав Меденица,* Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епици. Студија из наше народне поезије, Београд, 1965. год., стр. 84 — 87.

II

У чувеном Закону о рудницима диспота Стефана Лазаревића, из прве половине XV века[3], помиње се личност Југ Богдан. Наиме, као што се види из уводног текста Закона, кад је деспот Стефан дошао у Ново Брдо, сазвао је градски сабор, који му је затражио Закон о рудницима, којег су имали још за време кнеза Лазара. Саветујући се са властелом о томе деспот Стефан је одлучио да донесе Закон о рудницима, али је тражио да се нађу 24 човека из места, „који руду имају". Тражио је да ти људи буду вешти рудари, и што учине (напишу) да донесу њему а он ће им то потврдити. У групи тих рудара, односно „рупника" власника рударских окана, наводи се, између осталог, и Југ Богдан.[4] То је, колико ми је познато, не само најстарији, него и једини извор који помиње име Југ Богдана у историјским изворима средњега века. Из овог се види да се Југ Богдан помиње као житељ Новог Брда првих деценија после Косовске битке 1389. год. Он је личност која учествује на веома значајном сабору у Новом Брду на коме се решавало о доношењу Закона о рудницима деспота Стефана. Стога се може претпоставити да је Југ Богдан, власник рударских јама, или трговац, личност која је опевана у народној епској поезији, и да је, према томе, историјска личност.

Свакако да ће ово бити од користи у даљем проучавању проблематике народне епске поезије косовског циклуса.

Zusammenfassung

WAR JUG BOGDAN EINE GESCHICHTLICHE FIGUR?

In diesem kleinen Beitrag, auf Grund einer Erwähnung Jug Bogdans, Eigentümers der Erzgruben aus Novo Brdo, im Bergwerksgesetz des Despoten Stefan aus ersten Jahrzehnten des XV. Jahrhunderts, wird ein Versuch gemacht, zu beweisen, dass Jug Bogdan, bekannte Persönlichkeit aus unserer Volkspoesie, eine geschichtliche Figur war.

Miodrag Mitrović

3. *Никола Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд, 1962. год. стр. 37 — 57.
4. *Никола Радојчић*, op. cit. стр. 37 — 38.

ЗОРИСЛАВА ВАСИЉЕВИЋ

КОШТАНИНЕ ПЕСМЕ

ПО ЗАПИСУ МИОДРАГА ВАСИЉЕВИЋА

После смрти Миодрага Васиљевића, музиколога и мелографа, који је оставио штампану и нештампану музиколошку грађу од око 5000 песама из разних наших крајева (Косово, Санџак, околина Лесковаца, Македонија, Црна Гора — штампане збирке; ужа Србија и источна Србија и Војводина — нештампане), налази се и мала неиздата збирка од 23 песме и игре, које је Васиљевић записао од чувене певачице Малике Јеминовић — Коштане. Ово је, у ствари, део песама које су сачуване, док је извесан број (око 30) нестао са осталим Васиљевићевим рукописима на почетку рата 1941. године. Из збирке недостаје песма под бројем 10, коју је вероватно сам Васиљевић издвојио из њему познатог разлога.

Специфичност рукописа нагнала је породицу преминулог музиколога да ову реткост издвоји од осталих нештампаних записа, које ће посебно штампати, и уступи Коштанине песме Народном музеју у Врању.

Нотни примери мелодија остављени су у допису, у изворном запису мелографа, тј. прављене су фото копије оргиналног рукописа мелографа, да би се сачувала оригиналност.

ПОЗНАНСТВО ВАСИЉЕВИЋА СА КОШТАНОМ

Васиљевић је као дете сеоских учитеља провео детињство по селима Груже и Темнића и прве музичке импресије добио слушајући певање сељака и свирање чобана. У најранијем детињству научио је сам да прави свирале и на њима да свира, да би већ са 5—6 година добро свирао и хармонику. Као осмогодишњак дечак (1911. год.) сломио је ногу, скачући са пласта сена. У оно време лекари нису били у стању да пруже најефикаснију помоћ, тако да је дошло до оштећења (osteomyelitis). Васиљевић са мајком одлази у Врањску бању ради лечења и том приликом долази до његовог првог случајног сусрета са Коштаном. Већ задојен

љубављу према народној музици, а у присуству мајке, образоване учитељице која је знала за Коштану, Васиљевић често одлази да слуша певачицу сомотског гласа и памти неколико њених песама.

Од тада је прошло једанаест година а Васиљевић се у то време интезивно бавио музиком, свира виолину и доста добро влада вештином записивања мелодија. 1922. године други пут одлази у Врањску Бању, али овога пута с намером да нађе Коштану и од ње запише известан број песама. Сналажљивост будућег мелографа помогла му је да савлада отпор Коштане, која није желела да пева своје песме непознатом младићу, поготову, што их је већ певала чувеним музичарима.[1] Васиљевић је задобио њену наклоност што јој је отпевао неколико песама које је запамтио слушајући је као дете. Тада су настали први записи, а каснијих година, са стицањем веће рутине у мелографисању, Васиљевић је у неколико махова одлазио, повећавао збирку, дотеривао раније записе и бележио теже мелодије као што су песме „Славуј пиле, не пој рано", „Јоване сине, Јоване", „У попове Стојане" и друге.

Као професор музике у Скопљу, Васиљевић одлази 1932. год. у Врањску Бању на последње виђење са Коштаном.

АНАЛИЗА

Сачуване песме (21 са текстом и 2 кола) Васиљевић је донекле систематизовао. Прва и друга песма („Хаџи Гајка" и „Што си Лено") имају по две верзије, певане су на „грађански" начин и као уз игру — чочек. Мелодије под 5 и 6 представљају целину, тј. игра под бр. 6 је наставак пете песме; ове две су претходнице песми „Жали дико" која обухвата и солистички део и песму уз игру коју изводи група певача (видети касније). Од примера бр. 7 до 11 су мелодије које су настале под утицајем војвођанских песама; текстови су остали војвођански а мелодије су добиле карактер певања врањског краја. Пример бр. 12 и 13 („Славуј пиле" и „Јоване сине") имају сличност по разгранатости мелодије; обадве су у стиху осмерцу (VIII). У групи следећих примера (од 14 — 18) срећу се песме од којих неколико, или подсећају, или су праве македонске песме (14, 15, 18). Врсте стихова су седмерци и осмерци (VII и VШ). До краја збирке примери су пронађени по структури стихова, тј. по тексту;

19. Из бању иде, избањало се десетерац, женски (5 + 5).
20. Од данас те драга више љубит нећу — XII, дванаестерац (6+6).
21. „У попове Стојане
беле руке, кажу
Да ме 'оће Стојна мила

1. Ст. Бурић — Клајн у своме делу *Музика и музиканти*, Београд, 1956, 130, наводи да је Исидор Бајић 1910/11. год. на путу за Солун свратио у Врање и од Коштане и њеног „свирца" Ајроша Карамановића записивао народне песме.

загрлити њима" — XIII, тринаестерац у првом делу VII + VI,
у другом делу VIII + V.

22. „Де си била дилбер Софке — XIV, четрнаестерац (VIII +VI)
по тамни сокаци".

23. „Отвори ми бело Ленче — XIV, четрнаестерац
вратанца — портанца".

24. „Мислим рано, пиле моје мало" — X, десетерац, као најбројнија врста стиха.

Све мелодије са текстом можемо поделити у две групе:

а. Играчке, песме уз игру, најчешће „чочек" : мелодије бр. 1, 4, 5, 6, 14, 16, 17, 18, 19, 20 и 23.

б. Неиграчке, већином љубавне лирске песме, мелод. бр. 2, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 24 и 7.

АНАЛИЗА ТОНАЛНИХ ОСНОВА

У оргиналним записима мелодије нису сведене на заједнички финални тон. За вршење ове анализе мелодије су транспоноване на финални тон

ОПШТИ ОБИМ (без пр. 16 и 18)

ПЛАГАЛНИ ТОНСКИ НИЗОВИ

ОБИМ	ИНИЦИЈАЛИС (почетни тон)	број примера
d c b a g f g	g^1	2, 15
f es d c b a g f g	c^2	1
— „ —	f^1	20
g f es d c b a g f g	d^2	3, 8, 22
— „ —	a^1	12

ИСТИ НИЗ СА ХРОМАТСКОМ СКРЕТНИЦОМ (повишен III ступањ од финалиса)

d c (h) b a g	g^1	17
d c (h) b a g f g	a^1	11

СНИЖЕЊЕ V СТУПЊА ОД ФИНАЛИСА

es d (des) c b a g	a^1	9

ОРИЈЕНТАЛНИ КВИНТНИ ДУР

es d c h as g f g	g^1	6
d c h as g f e f g	g^1	5

ПОЛУПЛАГАЛНА ЛЕСТВИЦА

f es des c b as b f es f g c^2		4

МИКСОЛИДИЈСКА

f e d c h a g	g^1	14

МОДУЛАТИВНЕ МЕЛОДИЈЕ

Квинтни дур и квинтни молдур

c b a as g f g	f^1	24
d c b a as g f g	a^1	19
— „ —	b^1	23

Квинтни дур и оријентални дур

g f es d c h v a as g f g c^2		21
g f es d ch b a as g f e f g f^2		13

КОМБИНАЦИЈА АУТЕНТИЧНЕ (d moll) И ПЛАГАЛНЕ ЛЕСТВИЦЕ (квинтни дур)

a^2 g f e d f e d c b a g f g d^2		7

ПОЧЕТНИ ТОНОВИ МЕЛОДИЈА (inicialisi)

g^1 : 2, 5, 6, 14, 15, 17 i 18
a^1 : 9, 11, 12, 19
c^2 : 1, 4, 16, 21
d^2 : 3, 7, 8, 22
f^1 : 13, 20, 24
b^1 : 23

МЕТРИЧКА АНАЛИЗА

А. ЈЕДНАКИ ТАКТОВИ (isométrie)

Прости тактови:

$\frac{3}{4}$ примери бр. 3, 15, 24, 16	број примера 4
$\frac{3}{2}$ пр. бр. 2	1
$\frac{3}{8}$ „ 19	1

Сложени тактови:

$\frac{7}{8}$ (3) прим. бр. 23	1
$\frac{8}{8}$ (3) „ 9	1
$\frac{9}{8}$ (4) са комбинацијом 2 2 2 3, пр. бр. 1, 4, 5, 6, 14, 16	6
9 (4) са комбинацијом 2322, прим. бр. 17, 29	2
$\frac{8}{9}$ $\frac{9}{8}$ (3) са 8 (4) прим. бр. 7	1
Свега	17

Б. НЕЈЕДНАКИ ТАКТОВИ (Hétérométrie)

1. Две врсте тактова у мелодији:

$\frac{4}{4}$ $\frac{5}{4}$ прим. бр. 8, 11	2
$\frac{7}{8}$ $\frac{8}{8}$ (3) 8 (3) „ 21	1
$\frac{12}{8}$ $\frac{8}{8}$ (6) 8 (3) „ 12	1

2. Четири врсте тактова у мелодији:

$\frac{3}{4}$ $\frac{7}{8}$ (3) $\frac{11}{8}$ (5) $\frac{12}{8}$ (5) пр. бр. 13	1
$\frac{4}{4}$ $\frac{5}{4}$ 8 (4) $\frac{10}{8}$ (4) $\frac{9}{8}$ „ 22	1
Свега	6

ВРСТЕ СТИХОВА

	прим. бр.
Шестерац	6
Седмерац	(7), 14, 17
Осмерац (4 4)	3, 4, 12
„ (3 2 3)	5, 13, 15
Десетерац (4 6)	1, 2, (7), 8, 9, 11, 24
„ (5 5)	19

Дванаестерац (6 6) 20
Тринаестерац (прва фаза 7 6, друга 8 5) 21
Четрнаестерац (8 6) 22, 23

ЗАКЉУЧАК

Из овог музичког материјала могу се извести неки закључци о Коштани као певачу:

Коштана је била певач великог обима гласа. По казивању Миодрага Васиљевића песме је певала као речитативе — са октавним или квартним скоком певала је целу мелодију више и ниже, тако да се може претпоставити да јој је регистар обухватао преко две октаве!

Репертоар Коштаниних песама састојао се из песама, како грађанских из Врања, тако и из песама донесених из других наших крајева (Војводина, Македонија, Призрен). Сеоски материјал је минимално заступљен. Све мелодије су љубавног карактера (чисте љубавне или свадбене), што се везује за њен позив полупрофесионалне певачице.

Музикалност певачице може се доказати путем записаних песама које, поред поклапања акцената мелодије са акцентима текста, имају симетрију у форми. Познато је да само музикални певач пева песму тако да јој се може поставити симетрија, иако на изглед даје утисак несиметричне песме. Прим. мелодије бр. 12 „Славуј пиле".

Распоред тактова (у заградама број слогова, тј. потеза приликом тактирања):

12/6/	12/6)	12/6)	12/6)		8 (3)	8 (3)	8 (3)	8 (3	8 (3)	8 (3)	8 (3)				
8	8	8	8		8	8	8	8	8	8	8	8			
24 потеза				:	24 потеза										

У примеру бр. 13 јавља се интересантна симетрија (или равномерна асиметрија) у броју слогова у фазама првог и другог дела мелодије. Стих је осмерац (3 2 3), песма у мелострофи има четири фразе, од којих прве две имају непотпуне стихове (3 2), а друге две потпуне (3 2 3):

„Јоване сине, Јоване"
Ти си ми, синко, првенац!

а. 32 (од VIII) 32 а¹. 23 (од VIII) 32
б. 323 323 б¹. 323 323

Ако би од свих мелодија издвојили песму „Жали дико, и ја ћу жалити" и извршили поређења, наметали би нам се извесни закључци: Први део песме настао је под утицајем војвођанске песме истог текста, док други део припада крају врањског подручја; у првом делу јавља се врста такта $\frac{9}{8}$ у две варијанте, у другом делу ритам је устаљен; соло партија, коју је изводила Коштана има више уметнички карактер него одлике народне песме. По тоналној основи овај део припада модерној молској лествици (у анализи транспоноване на d moll, у оригиналу a

moll), а други део типичном квинтном дуру (са плагалним задњим акордом). По овоме се може претпостављати да је творац ове песме била сама Коштана или неко од чланова оркестра. Сценске потребе групе захтевале су да се импровизира и креће даље од обичног интерпретирања песама. Записи соло партија кларинета и обележавање удара ритмичког инструмента указују на почетке аранжирања и обрађивања народних песама.

1. Хаџи Гајка девојку удава

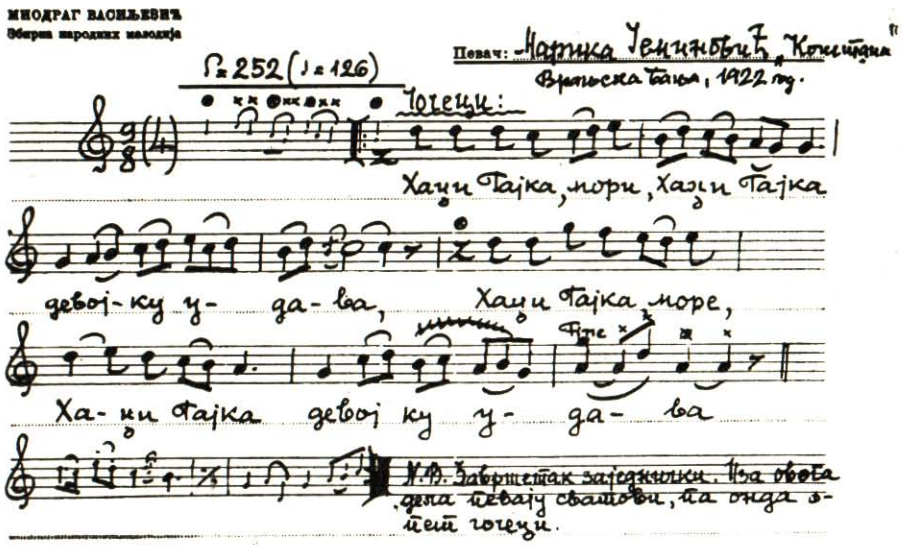

2. Хаџи Гајка девојку удава (грађанска)

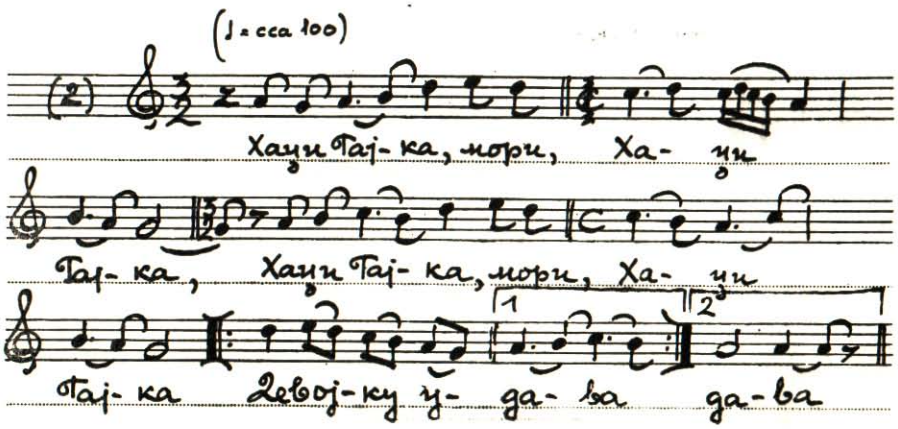

3. Што си Лено на големо

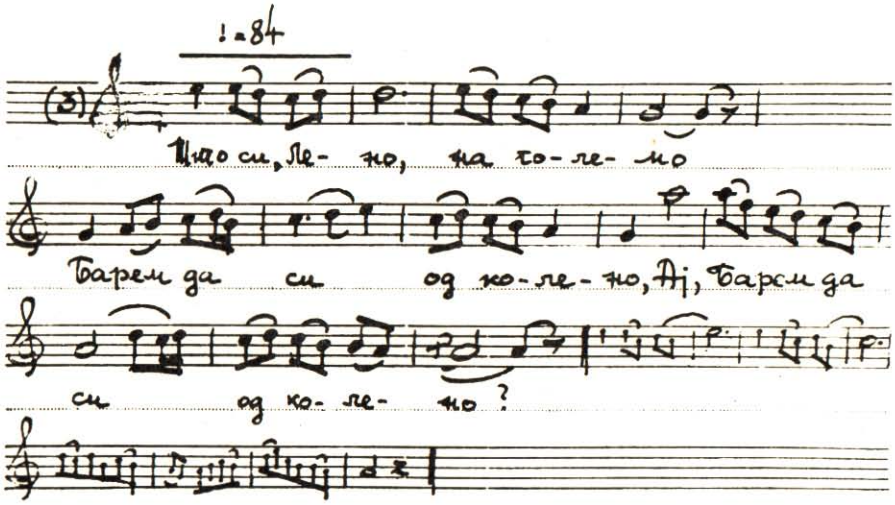

4. Што си Лено на големо (чочечка песма)

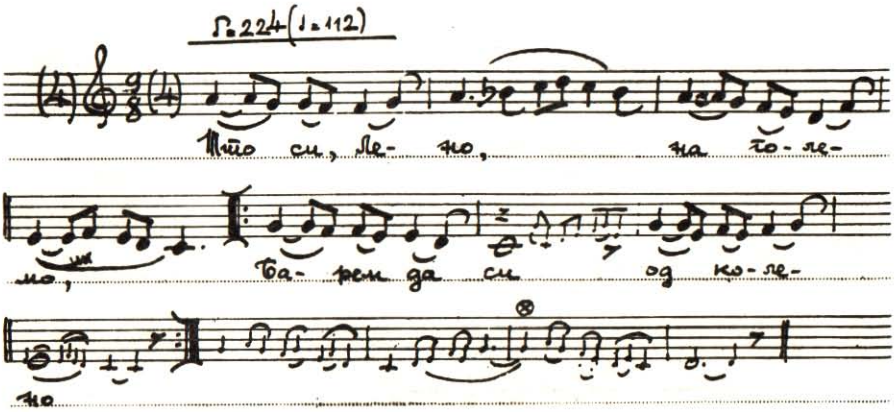

5. Оф, датим, злато злаћено

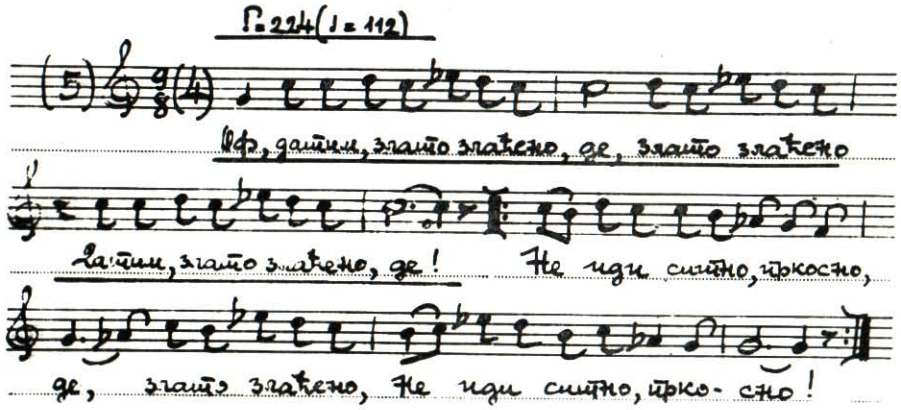

6. Трај ми, трај, Достано

Исти темпо Чочечка игра и песма

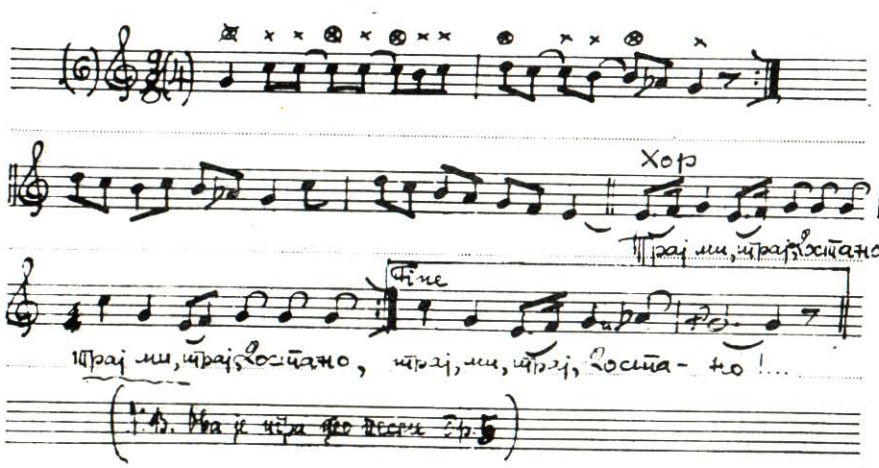

7. Жали дико, и ја ћу жалити

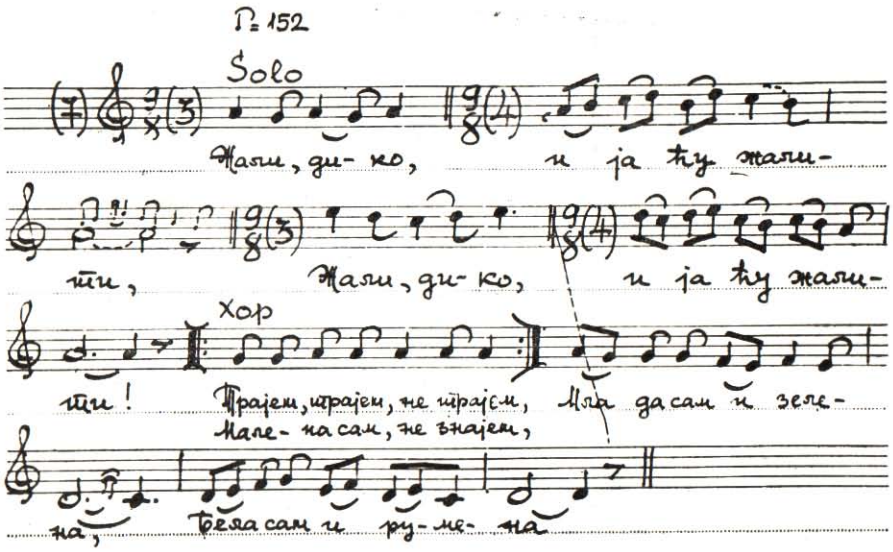

8. Јао, јао, је л' те дико жао

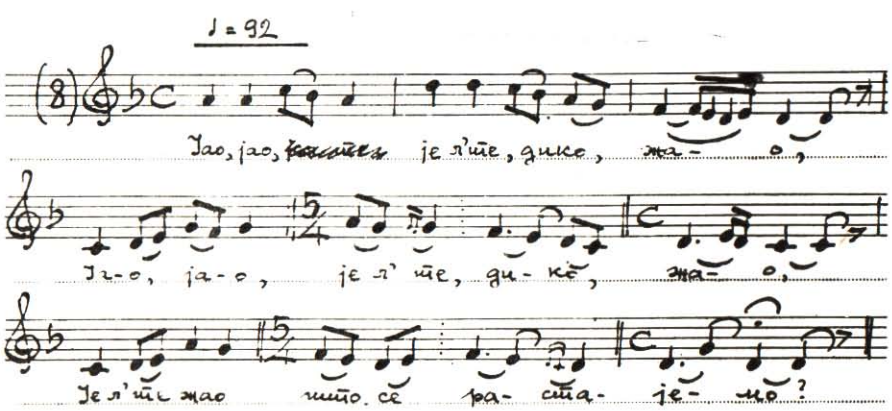

9. Да знаш дико како венем за те

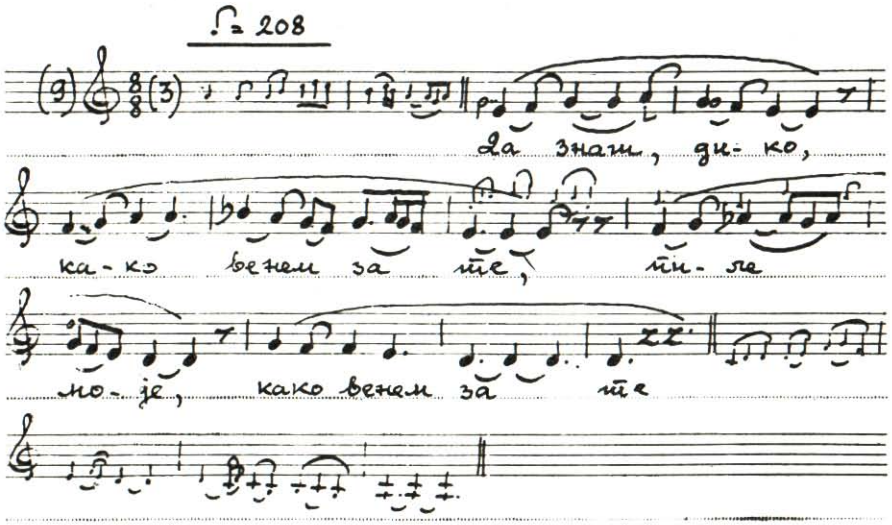

11. Ај, мислиш дико да не марим за те

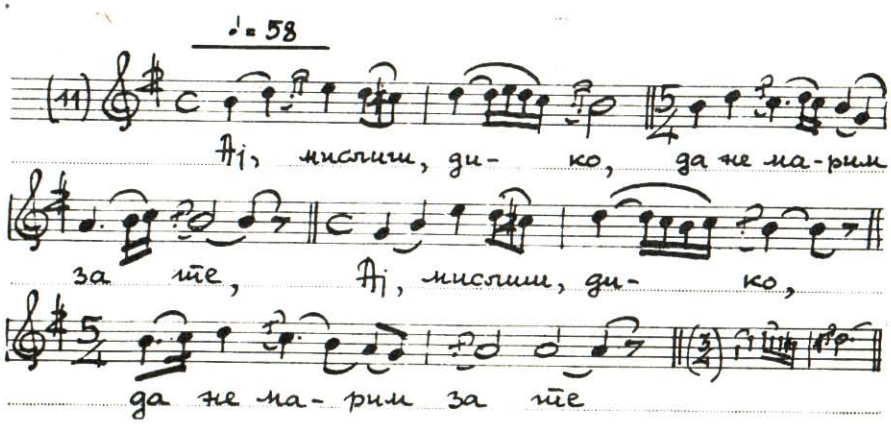

12. Славуј пиле, не пој рано

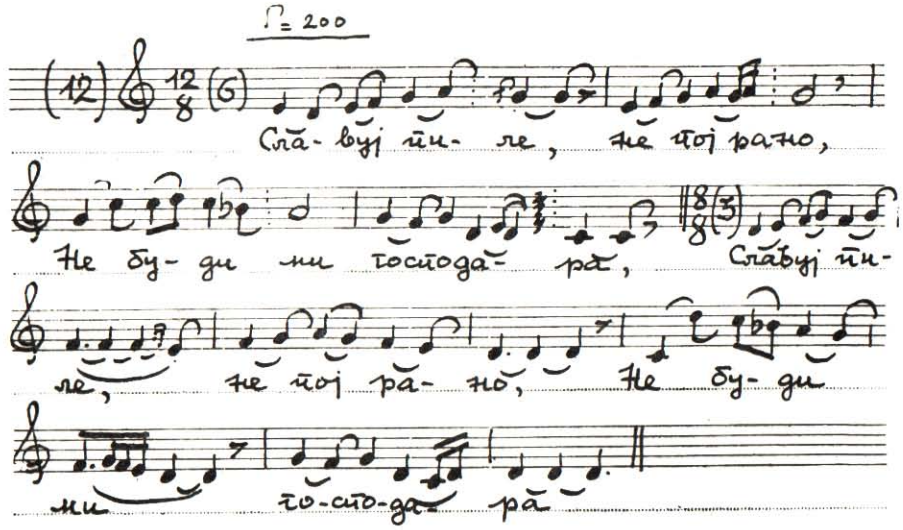

13. Јоване сине, Јоване

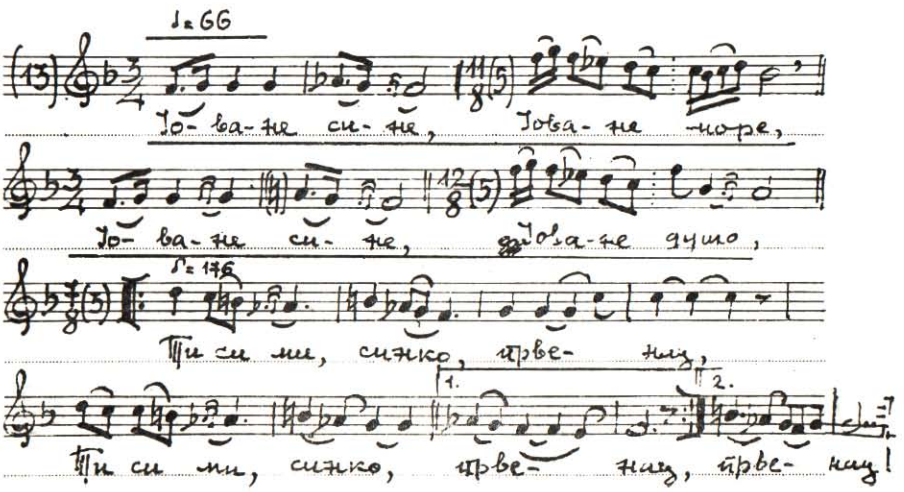

14. Пошла Ванка на воду

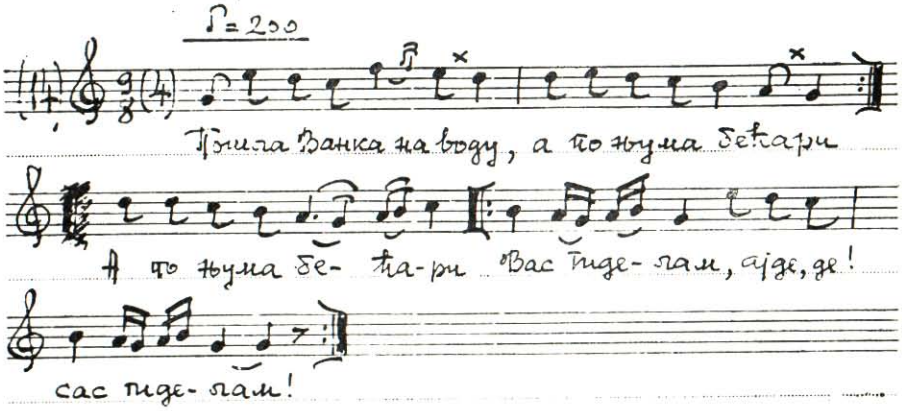

15. Засучи бели рукави

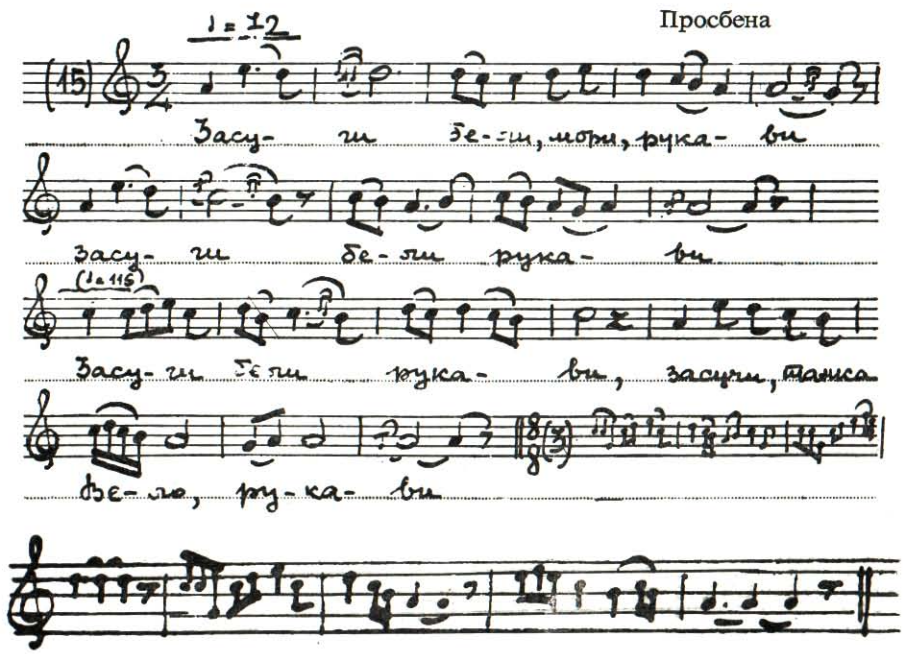

16. Чочек „Салтұнұтлұк"

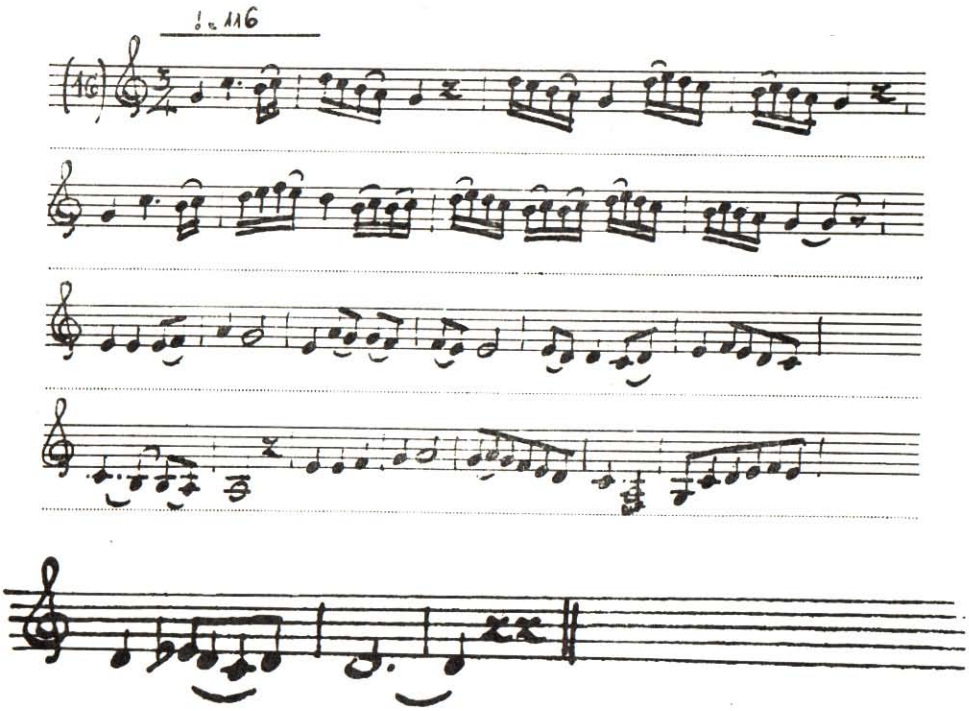

17. Петкана (ле) дели колачићи бели

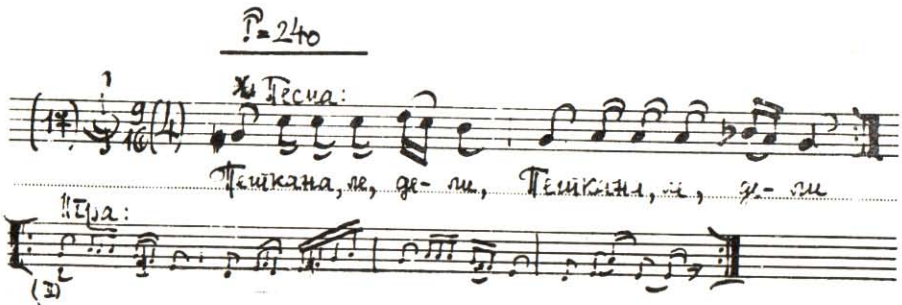

18. Чочечка трајла

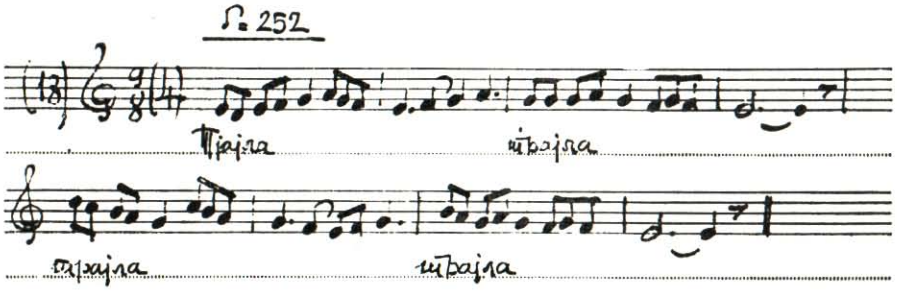

19. Из бању иде, избањало се

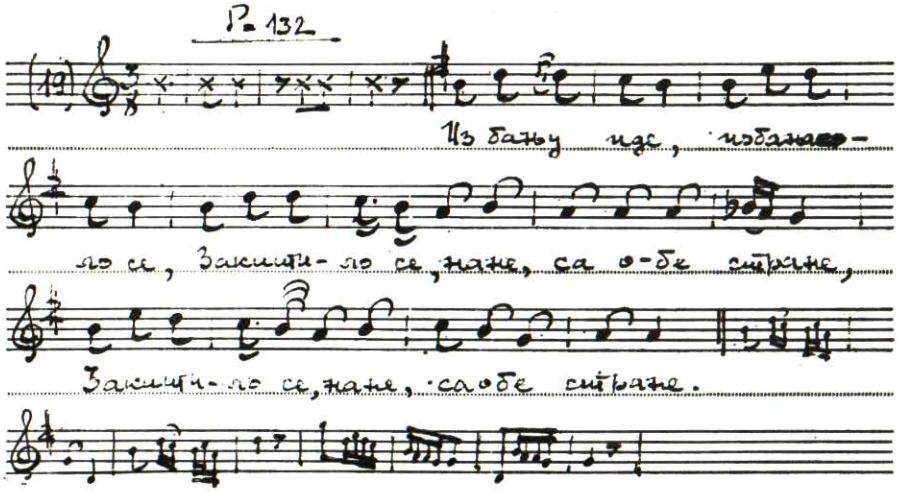

20. Од данас те драга више љубит' нећу

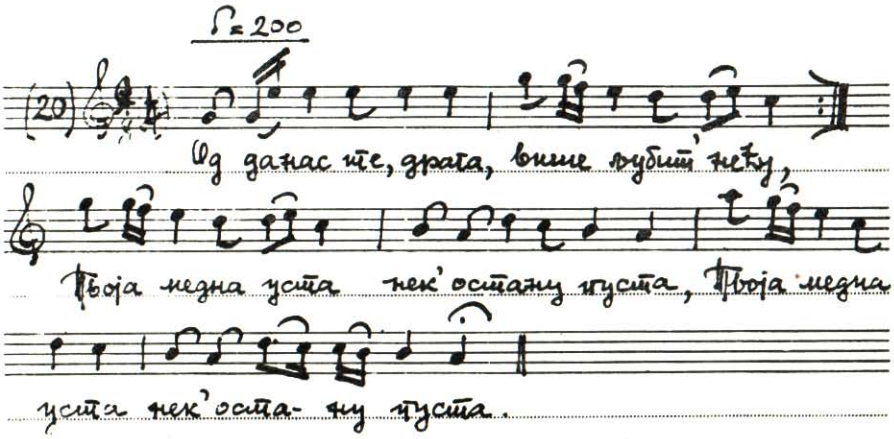

21. У попове Стојане

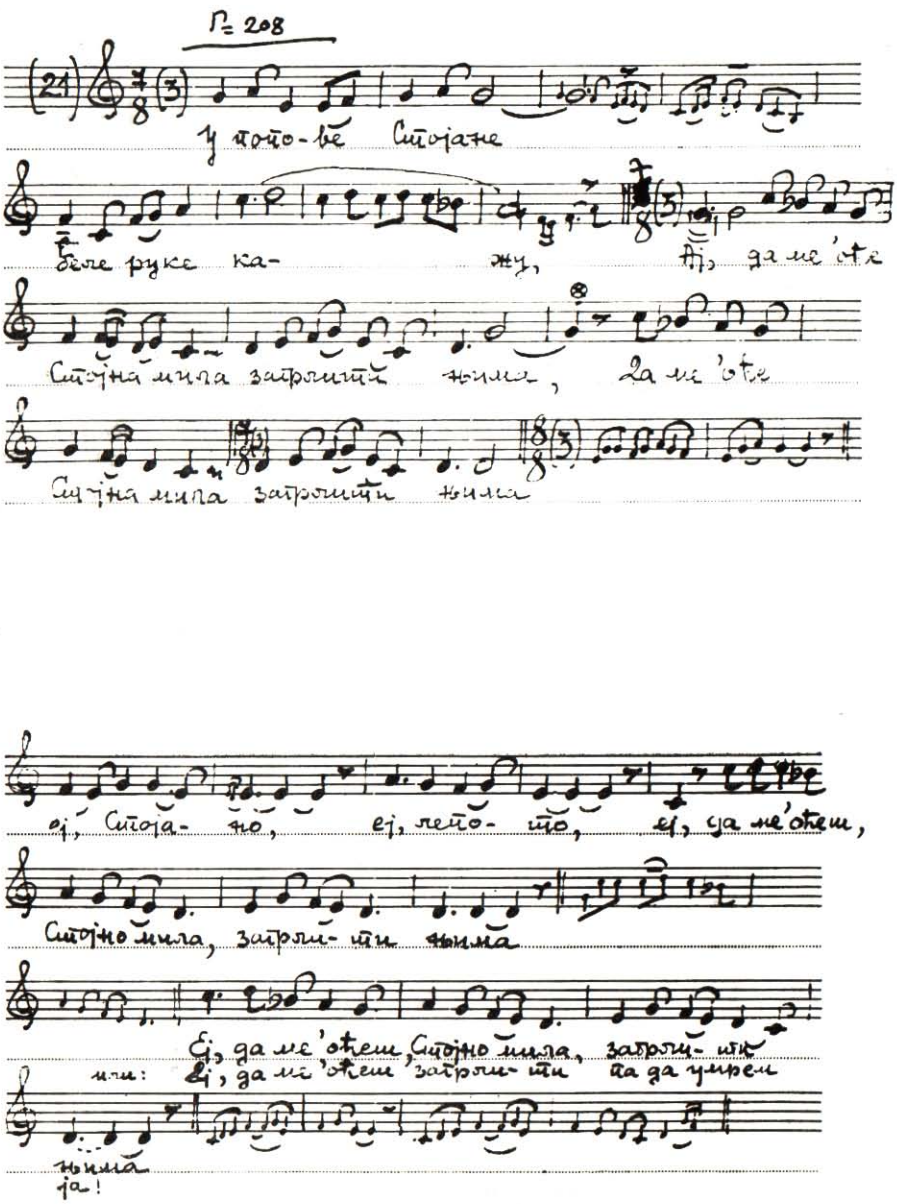

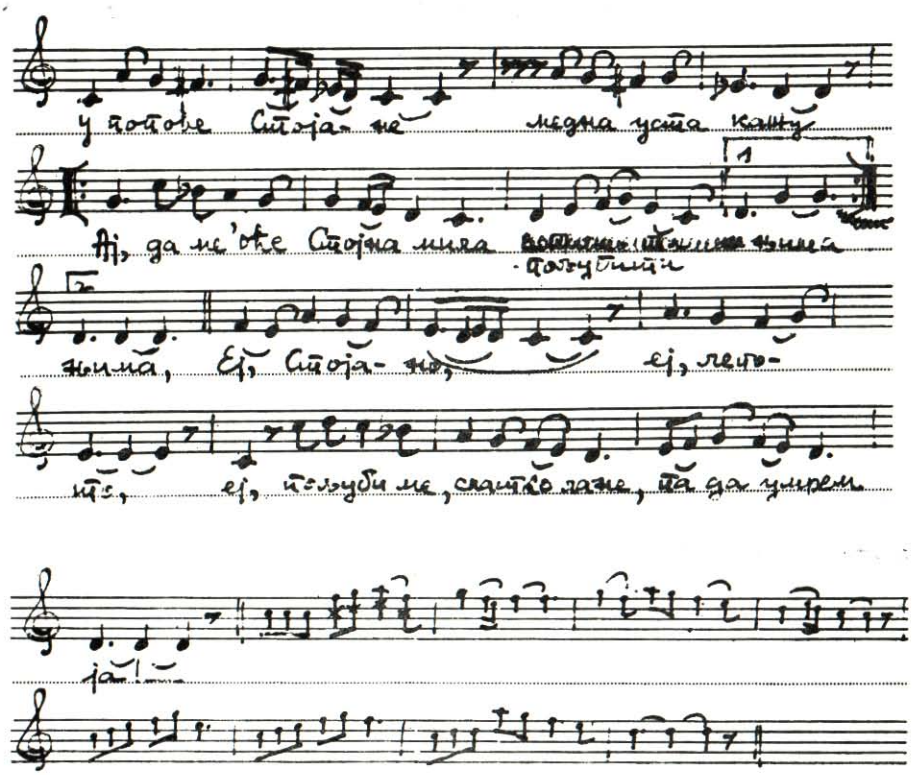

22. 'Де си била, дилбер Софке

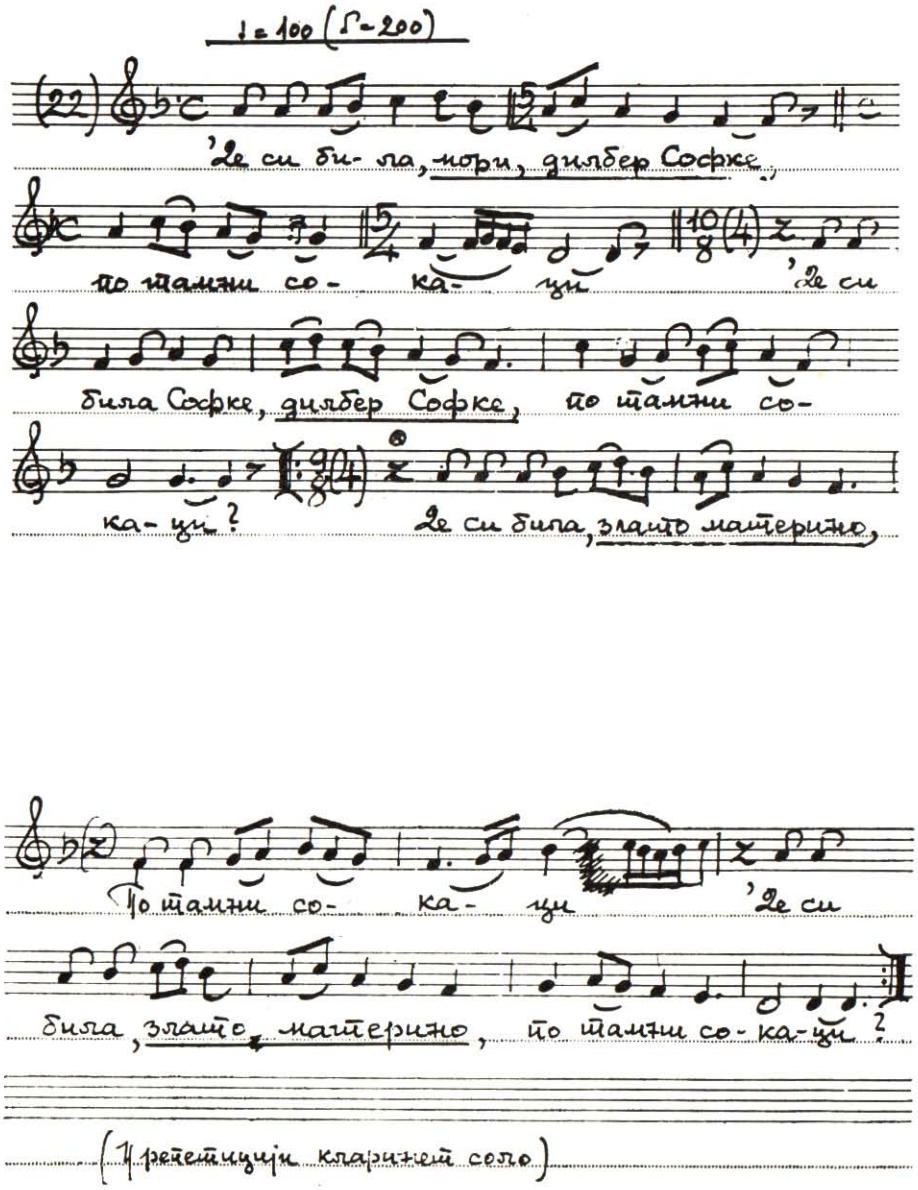

23. Отвори ми, бело Ленче

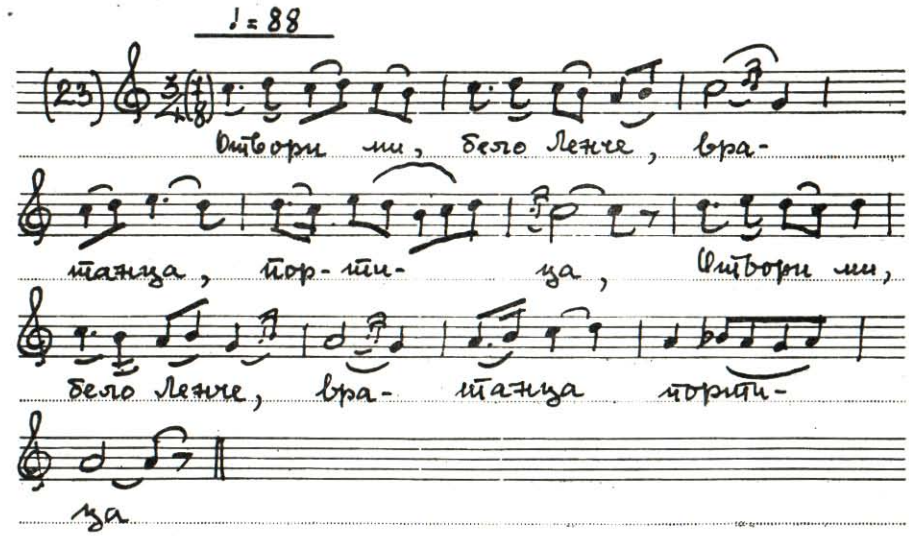

24. Мислим рано, пиле моје

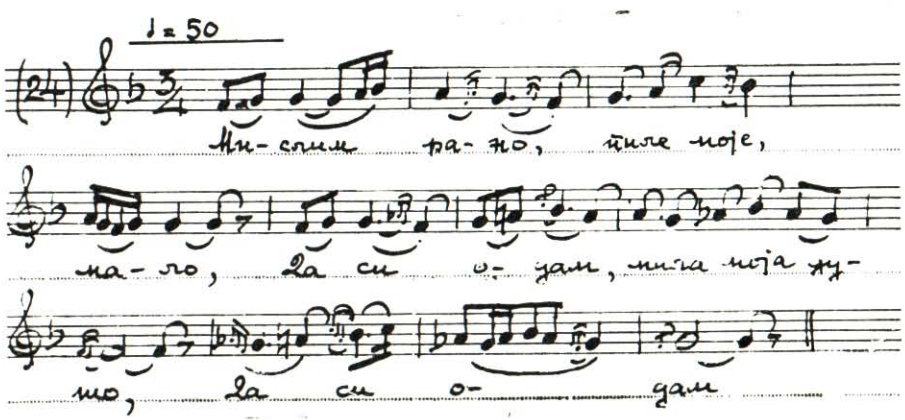

ТЕКСТОВИ

1.

Хаџи Гајка девојку удава
Не гу дава, него гу продава!.....

2.

Мелодијска варијанта песме бр. 1

3.

— Што си Лено на големо,
Барем да си од колено?
— Ако несам од колено,
Барем имам лице бело!
Ако несам од колено
Барем имам русе косе.

Што си Лено на големо
Барем да си од колено!
— Ако несам од колено
А ја имам црне очи
Ако несам од колено,
А ја имам гајтан веће!

Љубавна песма, текст допуњен из збирке *НАРОДНЕ МЕЛОДИЈЕ ИЗ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА*, М. Васиљевић, пример бр. 368а

4.

Мелодијска варијанта трећег примера

5.

Оф, датим, злато злаћено, де,
Злато злаћено,
Датим, злато злаћено, де! (Рефрен)
Не иди ситно пркосно,
Рефрен

Не дижи мирна прашина
Рефрен
Не руси трава зелена,
Рефрен
Не руси цвеће мирисно!

(Песма уз игру)

6.

Трај ми, трај, Достано!
Продужетак игре и песме бр. 5

(Игра уз песму)

7.

Жали, дико, и ја ћу жалити,
Љуби, дико и ја ћу љубити!
Жали, дико, и ја ћу жалити,
Грли, дико, и ја ћу грлити!....

(Љубавна песма,
текст војвођански.)

8.

Јао, јао, је л' те дико жао,
Је л'те жао што се растајемо?
Је л' те жао што се растајемо,
Растајемо, а не састајемо

(Љубавна песма,
текст војвођански.)

9.

Да знаш, дико, како венем за те,
Пиле моје, како венем за те!....

(Љубавна песма,
текст војвођански.)

11.

Мислиш, дико, да не марим за те,
Што ја често не погледам на те?

Да знаш, дико како венем за те,
Како венем и како погледам!

(Љубавна песма, текст војвођански.)

12.

Славуј пиле, не пој рано,
Не буди ми господара! ....
. . . . . .
Сама сам га успавала,
Сама ћу га разбудити:

Слегнаћу се у азбашчу,
Искидаћу струк босиљка,
Флиснућу га по образу:
— Диг се, дик се, господару,
Саба зора, сунце огрејало!

Љубавна песма, текст допуњен из збирке М. А. Васиљевића: КОСМЕТ, пр. бр. 325

13.

Јоване сине, Јоване море,
Јоване сине, Јоване душо, (Рефрен)
Ти си ми, синко, првенац,

Ти си ми цвеће ђурђевско,
Ти си ми цвеће пролећно,
Ти си ми цвеће мирисно!

(Љубавна народна песма.)

14.

Пошла Ванка на воду
А по њума бећари ....

Даљи текст у песми „Пошла Анка на воду" у збирци М. А. Васиљевић: МАКЕДОНИЈА, Просвета 1953, пр. бр. 243

15.

Засучи бели рукави,
Засучи танка Вело, рукави ....
. . . . . .
(Свадбена песма.)

Варијанта мелодије „Засучај, Вело моме, засучај", М. А. Васиљевић: МАКЕДОНИЈА примери бр. 145 и 400.

17.

Петкана (ле) дели
Колачићи бели,

Петкана (ле) дели
Да смо сви весели!

19.

Из бању иде, избањало се,
Избањало се, нане,
Закитило се.

Закитило се са обе стране,
Закитило се, нане,
Са обе стране.

(Игра с певањем).

20.

Од данас те, драга,
Више љубит' нећу,

Твоја медна уста
Нек' остану пуста.

21.

У попове Стојане беле руке кажу.
Ej, да ме 'оће Стојна мила
Загрлити њима!
Ej, Стојано, ej лепото,

Ej да ме оћеш, Стојно мила,
Загрлити њима,
Ej да ме оћеш загрлити,
Па да умрем ја!

У попове Стојане медна уста, кажу,
Ej, да ме 'оће Стојна мила
пољубити њима,
Ej, Стојано, ej, лепото,
Ej, пољуби ме, слатко лане,
Па да умрем ја!
У попове Стојане бели зуби, кажу,
Ej, да ме 'оће Стојна мила
Угризнути њима
Рефрен.
У попове Стојане беле дојке, кажу,
Ej, да ми дадеш, Стојно мила
Да се играм њима!
Рефрен.

(Хамамска песма.)

22.

Де си била, дилбер Софке,
по тамни сокаци?
Да л' си била дилбер Софке,
по топли амами?
Да л' си мила, дилбер Софке, твоје беле руке,
Ил' си мила, дилбер Софке, твоја недра бела?

(Хамамска песма.)

23.

— Отвори ми, бело Ленче, вратанца
Да ти видим, бело Ленче, устанца!
— Не могу ти, пиле Миле, да станем,
Легнала ми стара мајка на фустан!

(Љубавна песма.)

24.

Мислим рано, пиле моје мало
Да си одам, мила моја душо . . . .

РЕГИСТАР

	број примера
Да знаш, дико, како венем за те — — — — — — — — — —	9
'Де си била, дилбер Софке — — — — — — — — — — —	22
Жали дико, и ја ћу жалити — — — — — — — — — — —	7
Засучи бели рукави — — — — — — — — — — —	15
Из бању иде, избањало се — — — — — — — — — — —	19
Јао, јао, је л' те дико жао — — — — — — — — — — —	8
Јоване сине, Јоване — — — — — — — — — — — —	13
Мислим рано, пиле моје мало — — — — — — — — — —	24
Мислиш дико да не марим за те — — — — — — — — — —	11
Од данас те драга више љубит' нећу — — — — — — — — —	20
Отвори ми, бело Ленче, вратанца — — — — — — — — —	23
Оф, датим, злато злаћено — — — — — — — — — — —	5
Петкана (ле) дели колачићи бели — — — — — — — — —	17
Пошла Ванка на воду — — — — — — — — — — —	14
Славуј пиле, не пој рано — — — — — — — — — — —	12
Трај ми, трај, Достено — — — — — — — — — — —	6
У попове Стојане — — — — — — — — — — — —	21
Хаџи Гајка девојку удава — — — — — — — — — — —	1
Хаџи Гајка девојку удава (грађанска) — — — — — — — — —	2
Чочек „Салтунутлук" — — — — — — — — — — —	16
Чочечка „Трајла" — — — — — — — — — — —	18
Што си Лено на големо — — — — — — — — — — —	3
Што си Лено на големо (чочечка) — — — — — — — — — —	4

S u m m a r y

KOŠTANA'S SONGS

Recorded by Miodrag Vasiljević

Koštana, Gypsy singer of Vranje from the end of the XIXth and the beginning of the XXth century, imparted, in the thirties of this century, 23 popular lyric songs to the renowned Serbian musicologist and melographer Miodrag Vasiljević. After a brief historical account of musicological records, the author of the present contribution gives the analysis of the above songs to pass after that to the analysis of tonal characteristics. At theend the author concludes that Koštana was a singer with a very wide range of voice. She sang the songs as recitatives raising or lowering the voice by a fourth or by an octave so that the whole register of her voice comprised more than two octaves. The repertioire of her songs included town songs from Vranje and from villages in the sorroudings of this town, but also folklore lyric materials from the regions of Vojvodina, Macedonia and Kosovo. All songs are recorded as the singer had sung them, in Serbo-Croat, and their musicalness manifests itself in symmetry and form.

Zorislava Vasiljević

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

ЖЕТЕЛАЧКА ПОЕЗИЈА У ВРАЊСКОЈ ОБЛАСТИ

I

Ова област је одувек представљала изразиту земљорадничку средину. И није чудновато што је обред у вези са жетвом био веома сложен чак и између два светска рата (полазак на њиву, почетак рада, први руковет, први сноп, кићење „богове браде", почетак и завршетак вршидбе, итд.). Несумњиво, у старини су жеталачки обичаји били разноврсни, богати и свечанији. Након ослобођења све се више упрошћују, али и даље постоје, нарочито у пределима где се посао жетве још обавља примитивним средствима.

Жетелачка поезија је, у ствари, нераздвојни део ових обичаја. Пре последњег рата, а дуго и после њега, жетелице су водиле рачуна о томе да сваку песму певају у одређеном тренутку дана и рада (у дворишту пре поласка на жетву, на путу, кад изгреје сунце, при почетку жетве, у подне, кад залази сунце, при повратку с њиве, итд.). У последње време ово се све мање поштује. Ранијих година се много певало у равничарским селима (у Ратају, Горњем Вртогошу, Доњем Требешињу, Левосоју и др.), али је сада овде жетелачка поезија на умору. Песме се највише чују у горњопчињским селима и у брдским насељима око Врањске Бање.

Жетелачке песме махом певају старије и средовечне жене, али покадшто у постату одјекне, и девојачки глас. Тако, нпр., у познатом селу Клиновцу ове песме пева и Ружица Јовановић, рођена 1943. године. Запажа се да млађи скраћују песме и да многе дијалекатске облике и речи замењују књижевним.

У многим местима још се може наићи на старе песмопојке. Многе међу њима биле су и изврсне жетелице. Да овом приликом поменемо само три.

У доњем Жапском живи крепка старица Марија Стојменовић, позната и ван свога села као врсна песмопојска, играорка и жетелица. Жетелачке песме је научила као девојка у родном селу Великом Буш-

трању, највише на мобама. Пре рата су је људи често позивали на мобе јер је њена мелодична и топла песма имала мобилизаторску и подстицајну снагу. Стојећи у постату, прва би почињала песму. Отпевала би један или два стиха, а потом чекала да тоураде друге. Особито воли краће песме.

У Првонеку су цењене песмопојке Милева Цветковић и Љубица Николић. Раније су заједно желе и певале. („Наша је песма једна била!„). Радо су певале песме с припевима и много при том узвикавале, тако да су певање могли да чују и жетаоци по брдима са друге стране реке. Значајно је да поуздано и непогрешиво знају кад се која песма пева. („Овај се песма поје баш кад се пооди од кућу"). Песме које се певају од куће до њиве и обратно зову се „путничке". Љубица је и 1968. певала заносно и дирљиво. Али, каже, замара је певање жетелачких песама јер мора често да узвикује. Хоће да пева као и некада!

II

Пре него што ће почети жетва, домаћин обиђе све њиве и увече се договара с укућаним где да се жање.

Више је жетелица у кућама богатих сељака. Ако је кућа у равничарском селу, обично дођу рођаке из планинских насеља, где је жито још зелено. А кад, пак, жање планинац, ту су жетелице из села у којима је све пожњевано.

Сви су радосни при помисли на сутрашњу жетву. Највредније жетелице нестрпљиво очекују моменат кад ће да одсеку први руковет.

Устаје се рано, понекад и за време месечине, и у сеоској тишини одјекне песма: „Огрејала џанам, месечина, огрејала бегову белију". Негде је било уобичајено да се прво чује најцењенија песмопојка, а онда остале.

Певају се многе песме при поласку на жетву и на пут. Но, у последње време се губе, пре свега оне које евоцирају успомену на турску власт, спахијско и бегово време и тужне („жалне"). Раније се, нпр., око Бујановца и Прешева често певала песма о протоћерчету које позива „у анг' рију" на њиву представника турског феудализма. У бујановачким селима била је веома популарна песма о болесној девојци „Лега Гуче на зелен' ливаде". Ево варијанте коју је забележио др Јован Хаџивасиљевић:

1.

„Лега Гуче на зелен' ливаде,
Ем си лега, ем си тиво збори:
Ја ћу, мајке, тебе да ти умру,
Немој, мајке, туђом да ме копаш,
Ја си имам деветина браћа,
Јед'н мајке, ковчег ће ми прави,
Други, мајке, гроб ће ми ископа,
Трећи, мајке, кола ће ми води,
Четврт', мајке, крс (т) ће да ми носи,
Пети, мајке, бел барјак ће носи,
Шести, мајке, ракију ће носи,
Седми, мајке, вино ће ми носи,
Осми, мајке, он ће ме закопа,
А девети жално ће ме жали."[1]

1. *Јован Хаџивасиљевић:* Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913. год., стр. 316.

Ова балада још живи овде-онде у сећању народа, али је у својој структури претрпела извесне промене: кћер каже мајци да има „деветина браћа" и они ће јој заједнички саградити раскошну кућу (гроб). У Пчињи, и сада одјекне песма о жетелици која умире далеко од родне куће и моли другарице да кажу њеној мајци да се удала.

Поставља се питање: зашто жетелице кад полазе на њиву певају овакве тужне песме? Свакако да постоје многи разлози. Један од њих је, бесумње, овај. Наиме, у другој половини XIX и у првој деценији XX века многе сиромашне девојке желе су на имањима бегова и других господара у Прешевском пољу и у кумованом крају. Рад је био напоран, храна оскудна, а клима за планинке јако непогодна. Због тога су многе обољевале, а било је и смртних случајева. И зато сваке године, кад пођу на жетву, девојке певају „жалну" песму као сећање на другарицу која није међу њима.

У тренутку полажења на жетву у Првонеку се до ове године, према саопштењу Милеве Цветковић. певало:

2.

„Ц'вти, ружо, у мене не гледај,
Мене нана младу је одала.
Сретнаше ме до три миле з'лве,
Прва носи воду у легена,
Друга носи туј белу мараму,
Трећа носи сјајно огледало.

Прва вика: „Омиј ми се, снашке!"
Друга вика: „Обриши се, снашке!"
Трећа вика: „Огледај се, снашке!"

Пева се и за време путовања, нарочито ако су њиве удаљене. Љубица Николић из Првонека пева ову песму:

3.

„Што ми је мило, најмило,
Мори нане,
Што ми је мило, најмило:
На бунар воду да ваду,
Мори нане,
На бунар воду да ваду;
На лудо тоску да перу,
Мори нане,
На лудо тоску да перу;
На сиџим да га простирам,
Мори нане,
На сиџим да га простирам,
Сас очи да га огрејем,
Мори нане,
Сас очи да гу огрејем;
Сас душу да гу исушу,
Мори нане,
Сас душу да гу исушу".

Варијанта која се пева у Лесници, нпр., има другачији почетак: млада жена поручује мајци да јој дође у походе и доведе брата, али не и оца јер је удао у безводно село, те мора да је патница („На бунар воду да ваду" итд.). Чује се и стих: „Сас слузе да га оперу" (тоску).

Честе су песме с мотивом о девојчету које иде на воду или жетву, а момак моли њену снаху да је „л'же" за њега. Старије жене, пак, знају песме у којима се опева како Турчин (најчешће младо Турче) моли снаху лепе девојке, али га она одбија и каже му да га њена заова

неће. Чују се и такве песме у којима невеста прекорева момка и неће да „л'же" заову јер су у питању родбински односи. Једна од лепших песама из ове групе је ова:

4.

Дано ле, Дано невесто!"
„Чијо је оно девојче,
Дано ле, Дано невесто!
Што рано рани на воду,
Дано ле, Дано невесто!
С китено лејче у руке,
Дано ле, Дано невесто!
Сас ново ведро на главу,
Дано ле, Дано невесто!
Што иде босо по росу,
Дано ле, Дано невесто!
Л'жи га, Дано, за мене,
Дано ле, Дано невесто!"

Занимљиво је да се у рано јутро певају и песме о такмичењу момака и девојке у жетви. Ево једне коју пева Зорка Тасић из Несврте:

5.

„Девојче, девојче узми срп на раме,
Па ајдемо доле у широко поље,
У широко поље да се наджњевамо.
Ако ме наджњеш стадо да ми узнеш,
Стадо да ми узнеш небројено;
Ако те наджњем, тебе да те узнем,
Тебе да те узнем, дома да те водим!"
Жнело момче, жнело триста без три снопа,
А девојче жнело триста и три снопа.
„Јаој, нано, јој девојче ме нацње!
Моли му се, нано, моли му се, нанке,
Нека ми остави јагње сугаренце!"
„Ако, синко, ако не ли сам ти рекла:
Девојче је, синко, итно, ђаволитно,
Ти му воду носиш, оно снопље краде,
Ти му јужа правиш, руковет ти краде!"

Песме сличне овој бележене су и у другим местима, као нпр., у лесковачком крају.[2]

III

Кад стигну на њиву, жетеоци престају да певају, а најстарији међу њима окрене се према истоку, прекрсти се и изговори: „Боже помози! Нека је сас срећу!" Раније су се после њега крстили и млађи, а данас ређе и старији. Прво почиње жетву („ручи се") онај који је „л'к на руку". Свако одсече по два струка; један обавије око паса (да га не би болела „половина"); други баца испред себе („да му иде напред'к"). Раднике у постату најчешће предводи искусна жетелица (постаџика); она одређује правац кретања и даје ритам раду. Пошто се поодмакне у постату, разлеже се песма.

2. *Др. М. Борђевић:* Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, Београд, 1958. год., стр. 613.; *Миодраг А. Васиљевић:* Народне мелодије лесковачког краја, Београд, 1960. год., стр. 101.

Међутим, не певају све жетелице. Обично две и две. Понегде пева талентована песмопојка, а група је помаже. Поједине су девојке или жене само ради песме и позиване на жетву. Даница Недељковић из Русца, нпр., изјављује: „Кад сам била девојка у Марганце, на жетву су ме само за појање викали." Пева се с узвицима, тако да се песме чује далеко у пољу. Песме су кратке, мелодичне и испуњене љубавним мотивима. Такве су и ове које је саопштила Марија Стојменовић из Доњег Жапског:

6.

„Т'нка Јана,
Т'нка Јана коло води, оој, оој!
И до њума, и до њума
Млад терзија, оој, оој!
На папуче, на папуче
Нагазује, оој, оој!
За колан гу, за колан гу
Потргнује, оој, оој!
Проговара, проговара
Т'нка Јана, оој, оој!
Мудро, мудро, мудро, мудро,
Млад терзијо, оој, оој!
Ене мене, ене мене
Мајка гледа, оој, оој!
Мајка гледа, мајка гледа,
Главу врти, оој, оој!
Главу врти, главу врти,
Мене прети, оој, оој!
Мудро, мудро, мудро, мудро
Т'нка Јано, оој, оој!"

7.

„Сејало моме, сејало моме,
Моме, мори моме,
Бели босиљак.
Ем га сејало, ем га сејало,
Моме, мори моме,
Ем га вејало!
Оздола иде, оздола иде,
Моме, мори моме,
Тој лудо младо;
Па ме питује, па ме питује,
Моме, мори моме,
„У бел босиљак, у бел босиљак,
Моме, мори моме,
коња да пуштим?"

Марија је на жетви певала и дужу („жалну") песму с мотивом: дете као жртва мајке и њеног љубавника. Сама тврди да та песма није била омиљена. Тражили су радници веселе и краће песме. У песми се говори како је у махали дошао млади терзија и тражи преноћиште од лепе Милудинке. Она је то једва дочекала:

„Можеш, можеш, млад терзијо.
Нема ми га кир Манојло."

Препрека за њихову љубав је „синче Милудинче" и заклали су га „доле у подруми".

Постоје и песме у којима овчар (или неко други) страда од змије. Таква је и ова коју пева Ружица Јовановић из Клиновца:

8.

„Овчар вика, вика
Из вр из планину:
„Не дај, сестро, не дај,
Змија ме изеде!
Змија ме изеде,
Змија троглавка!"

„Не смем, брате, не смем
Ја тамо да дођем;
Змија ће изеде
И тебе и мене!"

У Пчињи је позната песма о змији која чека да умре болно девојче:

9.

„Девојче болно легало,
Од рода никог немало,
Сал јед'н господ над њега,
И црна земља под њега.
Троска му трава простирка,
Букова шума покривка,
Студени камен зглавница,
Под камен змија љутица.
Змија му љуто говори:
„Умри си, умри, девојче,
По твоју снагу да лазим,
Од твоје месо да једем,
Од твоји очи да пијем,
У твоју косу да легам!"

У првонечком крају пева се о змији „троглавки" која је на „деветину браћа" свој „јед избљувао".

Кад припече сунце и приближи се подне, пева се како сестра моли брата да је пусти на воду, на друм или у хлад. Он одбија јер на води су „водари", на друму „путари", а у хладу „ладари". Ево једне кратке од Стане Анђелковић из Несврте:

10.

„Врућина, батке, тужнина,
Пушти ме, батке у лада".
„Не могу, сестро, не могу,
У лада има ладари."

IV

У жетви, целога дана, певају се многе шаљиве песме. Нарочито се певају кад је година родна, кад је атмосфера на њиви весела и кад има више жетелица и жетелаца. Разуме се, највише се чују за време мобе („бедве"). Према садржини, намени и мотивима могу да се поделе у више подгрупа. Нпр. :

а) Најраспросрањенија шаљива песма је „Остана (остаде) ти крива коза". Задатак јој је да жетеоце подстиче у раду. Пева се девојци, момку, невести и ожењеном мушкарцу (углавном млађем) и то онда када неко од њих заостане у постату. Онај коме се пева застиди се, жање брже, са већим замахом, како више не би била његова „крива коза". Ако се пева ожењеном, позивају му жену да „призбере криву козу", али могу позвати и неку другу удату жетелицу. Особито се с уживањем пева ова пошалица младим брачним друговима (младенцима). Ипак, најчешће се пева момцима и девојкама. Кад, нпр., у постату заостане неки младић, сви с нестрпљењем очекују коју ће девојку песмопојка позвати да „приђе". Тако, нпр., ако се пева Милану, а ту је и његова девојка Јана, њу ће позвати, али може бити и друга. Песму почиње једна жетелица, а остале прихватају. На њиви је весело и разлежу се узвици: еej,еej, оој, оој, иij и др. У врањском Поморављу песма може имати овакав облик:

11.

„Остаде ти крива коза,
Јано ле, девојко!
Прићи, доћи, призбери гу,
Јово ле, бећаре!"

Ако име мушкарца или девојке има три слога, онда је стих без „ле" (Јовано девојко!, Јоване бећаре!). У неким крајевима песма је дужа. Девојка Ружица Јовановић у лето 1969. године певала је у Клиновцу:

12.

„Остана ти крива коза,
Раде ле, бећаре!
Ем крива, ем саката,
Раде ле, бећаре!
Прићи, доћи, призбери гу,
Ленче ле, девојче!
Призбери гу, пољуби гу,
Ленче ле, девојче!"

У брдским насељима, првенствено у Пчињи, нешто је другачија: чује се реч „бре", а помиње се и „кошара". У моравским селима нисмо нигде чули „кошару". Брђани су, заиста, слободнији!

13.

„Остаде ти крива коза,
Јано ле, девојко!
Прићи, доћи, призбери гу,
Јово, бећаре бре!
Козу терај у козара,
Јану води у кошара,
Јово, бећаре бре!"

Онај коме је отпевана „крива коза" жање пожртвованије и поодмакне у постату. Песмопојке, потом, певају другоме. Жетелице се труде да се нађе „на опаш" главна песмопојка, и да онда сви њој певају: „прићи, доћи, призбери гу . . ."

Пошалица је свугде певана између два светска рата, а дуго и након ослобођења. Последњих година на њивама се ређе виђају веће групе момака и девојака, па се и „Остаде ти крива коза" све мање чује.

б) Заслужује пажњу и друга песма за „напојување". Пева се свима редом у постату без обзира да ли је неко заостао или није. Још живи у појединим селима, као, нпр., у Првонеку и у околним насељима. Певање ове песме дуже траје иако је кратка. Ако на њиви има петнаест радника, док се отпева свакоме прође доста времена. Уколико је мања група, обично певају сви. У Првонеку су се у певању ове пошалице, истицале, између осталих, Милева Цветковић и Љубица Николић. Од њих смо и ове две забележили:

14.

„Отиде Раде, отиде,
Ej, ej, ej отиде!
Потрчи, Босе, потрчи,
Ej, ej, ej потрчи!
Ej, ej, ej девојче!
Потрчи, ej, ej, пос' при,
Ej, ej, ej, пос' при!
Пос'при, Босе, пољуби,
Ej, ej, ej пољуби!
Ej, ej, ej девојче!

15.

Отиде Владе, отиде,
Ej, ej, ej отиде!
Поприђи, мори млада,
Ej, ej мори Јагодо!
Поприђи, млада, пос'при,
Ej, ej, ej пос' при!"

в) Омиљена је и песма с општепознатим мотивом: опкладили се момче и девојче „да спавају, да се не дирају". Момче се опкладило у коња и часовник, а девојче „у ђердан и дукате". Момче је сан брзо савладао и спава „како вакло јагње", девојче је „жива жеравица". Песма има више варијаната, али је незнатна разлика међу њима. У појединим се одређује и место спавања („на вр на планину", „у зелен' ливаде" „у меку постељу, итд.). Врањска варијанта је у обради мотива сродна песмама које су раније бележене у другим крајевима Југославије.[3]

г) Пева се и о лењим снахама, али ређе. У једној варијанти говори се како је снахама цео дан на њиви прошао у нереду. Увече, веселе и одморне, вози их волујским колима стари свекар.

д) Чују се још шаљиве песме о девојци и старцу. Једиу нам је саопштила старица Маријана Пешић из Левосоја. Радо је певала још као девојчица. Сећа се овог тренутка када је ишла с родитељима у Бујановц, скакутала поред кола и певала. Одједном се окренула до ње је био бег! Страховито се уплашила, али он је помиловао, дао јој бомбоне и рекао: „Небој се, дете само пој."

16.

„Мома жнеје полежину,
Полежину без дружину.
Отуд иде старо старче:
„Помози бог, мала момо!"
„Да бог добро, старо старче!"
„Зашто, момо, сама жнејеш!"
Ајде, момо, узни мене."
„Ће те узнем, старо старче,
Ако кољаш стару бабу,
Ако палиш стару кућу,
Ако кољаш оба вола,
Ако скубеш белу браду."
Закољаја стару бабу,
Запалија стару кућу,
Закољаја оба вола,
Искубаја белу браду,
И т'г дошја куде мому.
„Ајд' одотле, старо старче,
Неси, старче, ти за мене!"
„Леле мене стара баба,
Леле мене стара кућа,
Леле мене оба вола,
Леле мене бела брада!"

V

Скоро у свим крајевима могу се чути песме које су донедавно певане искључиво пододне. Певане су на њивама и у повратку кућама. У овој подгрупи има доста префињених и истанчаних стихова. Игром звукова народни лиричар, не ретко, постиже снажан ефекат.

3. *Вук Стеф. Караџић:* Српске народне пјесме, књига I, Београд, 1953. год., стр. 663.; *Миладиновци:* Зборник, Скопје, 1962. год., стр. 353.; *Миодраг А. Васиљевић*, нав. дело, стр. 96.

Многе почињу стихом „Постој, слунце, рано не заоди". Жетелице моле сунце да још обасјава њиву како би могле да „пожњејев тој беле пченице". Сестри „је, пак, потребна сунчева светлост да навезе брату рукаве, чарапе и др. Моли се и „дадена девока", као у песми коју пева Милева Цветковић:

17.

„Постој, слунце, рано не заоди,
Моли ти се дадена девојка:
Да отиде у Солуна града,
Да улегне у шарени дућан,
Да избере свакојаку свилу,
А највише модру и зелену,
Да навезе свакојаку грањку,
Да навезе на брата чарапе,
Да навезе на лудо рукави."

(У овој песми, као и у другима, помиње се Солун. У питању је, пре свега, утицај македонске поезије, али постоје, и други разлози: у другој половини XIX века Врањанци су много трговали са Солуном. И људи са села су одлазили у град на Јегеском мору и куповали „меки еспап". Да поменемо само Преображењчане и Сирминце из Ратаја).

Да наведемо у целости песме које је 1969. године певала Љубица Николић из Првонека. У првој се моли сунце да „рано не заоди" јер је момче „болно легнало". У другој је мотив о младој жени побеглој „од лошога момка".

18.

„Море, постој, слунце,
Рано не заоди,
Ej, ej Јело, Јелено!
Море, једно момче,
Ej, ej Јело, Јелено,
Болно легнало,
Ej, ej болно легнало!
Море, што ће му је,
Ej, ej Јело Јелено,
Ej, ej понуда?
Понуда ће му је:
Бела погача,
Ej, ej бела погача!
Понуда ће му је:
Бела баница,
Ej, ej бела баница!"

19.

„Кажи, Босе, кажи мори,
Од кога побеже,
Ej, ej од кога побеже?
Да ли побеже, Босе,
Од чурљиву кућу,
Ej, ej од чурљиву кућу?
Да ли побеже, Босе,
Од лошу свекрву,
Ej, ej од лошу свекрву?
Да ли побеже, Босе,
Од лошога свекра,
Ej, ej од лошега свекра?
Да ли побеже, Босе,
Од лошога момка,
Ej, ej од лошога момка?"
„Несам побегла
Од чурљиву кућу,
Ej, ej од чурљиву кућу;
Несам побегла
Од лошу свекрву,
Ej, ej од лошу свекрву;
Несам побегла
Од лошога свекра,
Ej, ej од лошога свекра,
Но сам побегла
Од лошог момка,
Ej, ej од лошога момка".

Изузетну пажњу заслужују танане и дискретне песме у којима се само каже да је девојче са жетеоцима, а момче с косцима. Имена су нежна и звучна: Јаниче и Миланче.

20.

„Слунце ће већем да заће
Преко руде рудине,
Преко равне падине,
Божане бело, убаво!
У падине жетвари,
У жетвари девојче,
Девојче т'нко Јаниче,
Божане бело, убаво!
У рудине косачи,
У косачи јергенче,
Јергенче т' нко Миланче,
Божане бело, убаво![4]"

21.

„Слунце се слага да заће
Преко ридине, падине,
Богдане, бело девојче!
Оздола идев аргати,
Озгора идев косачи,
Богдане, бело девојче!
У аргати Јаниче,
У косачи Миланче,
Богдане, бело девојче!"

Опевано је и такмичење жетеоца и косача „који ће да узне бело девојче". Преко високог дрвета (тополе или бора) бацају олово од девет или седамдесет и седам килограма. Победа припада старцу, девојче је унесрећено. Таква је, нпр., песма „Климна се слунце да заће"[5], а пева се у Клиновцу, Дрежници, Трејаку и у другим селима. У једној варијанти ове песме старац теши бело Јанинче и обећава да ће је узети за унука.

Веома је популарна песма о жетелицама које моле сунце да што пре заће јер су преморене од рада на туђој њиви. То је стара песма која је трпела промене зависно од друштвено-економских односа. У бујановачким селима, нпр., можемо чути како је жетелицама необично тешко „од пашини настојници". Напоран је и рад на беговој њиви. Касније, кад је нестало турске власти, додијао је рад на њивама газда и чорбаџија. Варијанте ове песме распрострањене су и ван врањске области. Бележене су и у лесковачком крају.[6] Наводимо одломак из једне врањске верзије:

22.

„Море, заћи, слунце, заћи,
Трандафиле, калофере мој!
Ајде, ајде брго жнејте,
Трандафиле, калофере мој!
Брго жнејте, ниско жнејте,
Трандафиле, калофере мој!

4. *Момчило Златановић:* Игличе венче над воду цвета, Врање, 1967. год., стр. 48.
5. *Момчило Златановић:* нав. збирка, стр. 50.
6. *Др. М. Борђевић:* нав. дело, стр. 617. и 618.; *Миодраг А. Васиљевић,* нав. дело, стр. 97.

Ниско жнејте, клас берите, Овде има троји газде,
Трандафиле, калофере мој! Трандафиле, калофере мој!"

У варијанти коју је овог лета певала Ружица Јовановић из Клиновца, жетелица моли сунце да рано зађе јер јој се „досадило, дојадило", а није ни чудновато: „В'зд'н д'на до три настојника!" Но, радница је и пркосна:

„Т'ј што вика: „Ниско жнејте!"
Мерка му је до колена!"

VI

Из групе жетелачких песама о турском времену, многе су дефинитивно изгубљене или су, пак, претрпеле промене у тематици и структури.

У овој области, а и у суседним, позната је песма о прелепој Божани. Једну варијанту слушао је у гњиланском крају Атанасије Урошевић и о њој, између осталог, написао: „Исто се тако у песми „Божана", која је, мислим, такође, пореклом из Пчиње, износи и она прикривена намера спахија, која их је вукла да закупљују десетак баш у српским селима. На управљено питање од стране спахије да ли јој је село „моћно, големо", јер има мерак да у њему буде спахија, Божана, наивна жена ових крајева, не прозире његову даљу намеру, па почиње хвалити своје село: „село големо, до триста куће"[7].

Занимљиво је Урошевићево мишљење о пореклу ове песме. Можда су је, заиста, донели у гњиланска села пчињски исељеници. Да додамо да смо песму о пребелој Божани управо највише чули у пчињским селима.

Пева се на жетви, без обзира на време дана, а важи и као мобарска. У једним варијантама помиње се спахија а у другима пољак. Старије су, мислим, прве, а распрострањеније друге.

Познато је, наиме, да су спахије крајем XVIII и у првим деценијама XIX века држале већину села. Сељаци су тада насељавали врањски пашалук, крчили шуме и стварали оранице. Према спахијама су имали многе обавезе. Жеља за спахијским господарењем је велика:

23.

„У сваку кућу по две—три м По две—три моме, по две невесте,
Мори Божано, Мори Божано,
У сваку кућу по две — три моме, По две—три моме, по две невесте,
Мори девојко; Мори девојко!"

Затим се истиче како „у горњу кућу конак се спрема", а „најбоља кућа вечеру готви".[8]

---

7. *Атанасије Урошевић:* Горња Морава и Изморник, Насеља и порекло становништва, књ. 28, Београд, 1935, стр. 100.
8. *Момчило Златановић:* нав. збирка, стр. 62.

Лепотом и мелодичношћу очаравају краће и праве жетелачке песме о Божани:

24.

„Што ми је мерак спаија да сам
На твоје њиве, на твоје жито,
Божане, бело девојче!
Ти да га жнејеш, ја да те гледам,
Божане, бело девојче!
Песму да појеш, ја да те слушам,
Божане, бело девојче!"

Пољаци су у доба Турака представљали праву власт: решавали су многа питања сеоског живота, а мешали су се чак и у брачне односе. У појединим насељима били су се тако осилили да су насртали на девојке и жене, а многе од њих одводили су Турцима у градове. После смрти Хусејин-паше (1842. год.) хришћани нису могли за дуже време да буду пољаци. И отуда момак (и не само момак) жели да буде пољак у „село големо" и „куде има моме убаве". У новије време песме о Божани трпеле су промене, па су се јавили и стихови пуни уздржаности, чежње и уздаха.

Земљу коју су сељаци претворили у обрадиве површине отимали су бегови и стварали читлуке. „Та се отмица имања, најбоље земље дојних села, десила за време владе Усејин-паше (1826 — 1842. г.), а поглавито око 1839. г., када су спахије, нарочитом турском уредбом тензиматом укинуте и уведен низам."[9]

Девојке су као чивчике радиле на имањима својих господара и улазиле с њима у најразличитије односе. Оне из планинских села одлазиле су у равницу („поље"), биле беговске аргатке, упознавале бољи живот и многе међу њима примале ислам.

Бег у песми позива девојку Васку да дође и да му жање „бело жито"; она га одбија наводећи многе разлоге. Он јој све обећава:

25.

„Бего, море бего,
Шамију си немам".
„Дођи, Васке, дођи,
Бег ће да ти даде."
„Бего, море бего,
Јеленче си немам."
„Дођи, Васке, дођи,
Бег ће да ти даде".

Младе, наивне и бедне планинке лако су постајале плен искусних и богатих господара. Ту Чињеницу народ је у више песама уметнички изванредно уобличио. У селима између Жбевца и Кленика још се може чути песма о богатом Турчину који позива лепу Јелену да му буде „постатница" (постаница). Мајка саветује кћер да не иде на жетву пошто ће бити „преварена, измамена". Јелена не слуша савет и долази на њиву. Према њој је господар необично пажљив: док сви аргати „постат терав", она „лад ладује"; на ручку и вечери добија најбоље јело. Увече, међу-

9. *Риста Т. Николић:* Врањска Пчиња, Насеља српских земаља, II, Београд, 1903, стр. 114.

тим, сви жетеоци одлазе својим кућама, а Јелена, против своје воље, остаје у каменој кули. Исти мотив обрађен је и у песми коју је у прешевској кази забележио Јован Хаџивасиљевић. С обзиром да у њој има облика који су карактеристични за говор Пчињана, песму је, свакако, забележио у Пчињи:

26.

„Мајка Цону љуто клела:
Не се ваћај постатница,
Турчин има врашке очи,
Турчин ће те да измами!"
Цона мајку не слушала,
Већ се ваћа постатница,
Измами гу младо Турче,
Превари гу, потурчи гу".
. . . . . .
„Моје друшке, миле друшке,
Поздравете моју мајку,
Поздравете и кажете,
Дек се Цона потурчила,
Дек сам млада преварена,
Преварена измамена!"[10]

С највише варијаната је песма о Препереви. У једнима мајка љуто куне ћерку да не погледа Турчину у очи јер су оне „врашке". Преперева не слуша мајку, „у Турчина погледала" и добровољно и радо остала у његовом дому. У другима Преперева је силом потурчена и затворена у кулу. Прилично је развијена варијанта у Хаџивасиљевићевој књизи.[11] Девојка иде у ангарију, а мати је саветује:

„Тамо има врашки Турци,
Не откривај бело лице,
Изамићев, преварићев,
Заљубићев бело лице".

Господари је увече не пуштају, а она плаче и моли своје „друшке" да кажу мајци да је „узне од Турчина". Песма је забележена у Новом Селу, али у којем: пчињском или рујанском? Пре у рујанском јер је у презенту завршетак -ив (измамив, преварив), не-ев, како је обично у пчињском говору. Блиска овој је песма коју је у лесковачком крају забележио Драгутин Ђорђевић.[12]

У варијанти коју је записао Хаџивасиљевић девојка се зове Пиперевка, а у Ђорђевићевој књизи Преперевка. Савремени песмопоји употребљавају друго име. Да нагласимо да је реч приперевка арапског порекла и означава накинђурену девојку, гиздавицу.

VII

У већини села и даље постоји стари обичај да се последњег дана жетве кити „брада", „богова брада" или „квачка" (квочка) као симбол плодности. Тада жетеоци на средини њиве оставе непожњевену пше-

10. *Јован Хаџивасиљевић:* нав. дело, стр. 253.
11. *Јован Хаџивасиљевић:* нав. дело, стр. 318.
12. *Др. М. Ђорђевић:* нав. дело, стр. 614. и 615.

ницу (овас) у пречнику од једног метра. Траву пажљиво ишчупају (да идуће године у пшеници не би растао никакав коров), а стабљике пажљиво вежу разнобојним вуненим или само црвеним концем, наките их свежим цвећем и, врло често, покрију белом марамом. Потом, задовољни и уморни, поседају поред „квачке", разговарају и шале се. Поред „богове браде" поређани су њихови руковети на којима се налазе њихови српови.

Пошто се мало одморе, жетеоци сакупе и вежу их белом марамом или стабљикама пшенице. Девојка или младић носи их ћутећи и ставља у амбар (да мишеви не једу жито). Онај ко носи српове не сме ни с ким да разговара, да се смеје или пева. Но, остали га задиркују и изазивају на разговор. Многи и подлегну искушењу. У појединим насељима (у Левосоју, нпр.) то лице у устима има камен како се не би преварило и проговорило.

На путу према домаћиновој кући певају се разне песме, поглавито жеталачке. Одјекују узвици: е-ej, и-ий, јо-оој, итд.

Овчари се грабе чије ће овце да поједу „квачку", јер ће након тога, према веровању, имати много више млека. Такође настоје да узму Црвени конац који везују болесној овци за реп. У неким селима, пак, жетеоци доводе домаћинову белу овцу или неку другу домаћу животињу (превасходно краву) да поједе „накитену браду". Негде овцу доводи најмлађа жетелица или скоро доведена невеста.

Није реткост да домаћин после жеталаца дође на њиву и посече класје са стабљике „квачке", истресе из њих зрна и љубоморно их чува за идућу сетву. Кад наредне године сеје пшеницу, у прву бразду баца „квачкино семе".

Свакако да су у даљој прошлости постојале посебне песме за кићење „богове браде". Једне су, вероватно пре самог обреда, друге за време обреда, а треће непосредно после тога. Истичемо да у Несврти жене и данас певају пре кићења „квачке":

„Постој, слунце, рано не заоди,
Да накитим на бога брадицу".

VIII

Пре рата већина домаћинстава организовала је после завршене жетве свечаност са закуском за суседе и рођаке (у селу). Сад се ово готово нигде не практикује. Највећи број домаћинстава и даље организује свечаност после завршене вршидбе („крчма на вршидбу").

Тога дана остави се мањи број снопова како би се раније завршио посао јер домаћице морају да припреме богату вечеру. По правилу коље се живина (петао) и меси бела погача. Гости дођу око 19 часова и седе до пола ноћи. У свечаној атмосфери, прича се о многочему, о жетви, вршидби, плодној години. Одјекује и песма. Раније су ове свечаности имале масовнији карактер па се и много више певало. Чуле су

се и епске песме. Средином прошлог века многе куће су имале и гусле. Не свира се тако много на овим свечаностима. Главни инструменат је дудук. Занимљиво је да су Цигани (свирачи) у Доњем Требешињу, до недавно, последњег дана вршидбе обилазили сеоска домаћинства и свирали за „срећан крај", и за то добијали жито „од прв'вра".

IX

Мобе су у овој области биле уобичајене. Међутим, о њима је сасвим мало писано, мада су биле интересантне и давале обиље података о психологији сељака. И Врањанац др Милан Влијанац у богатој и вредној књизи „Моба и позајмица" незнатну пажњу је посветио овом обичају у родном крају — свега неколико реченица, не наводећи ниједан стих. Он је, у ствари, користио два изворна рукописа: 1. Јован И. Поповић „Опис мобе у врањској Пчињи" (1926.) ; 2. Димитрије Илић — „Опис мобе у Пољаници (особито у општини Големо-Селској и Дреновачкој) у срезу пољаничком, округа врањског" (1925. год.).

Мобе су све ређе: и у поморављу и у Пчињи. Влајинац је навео цитат из Димитријевићевог рукописа: „У Пољаници, напротив, моба има и сада (1925. год.) доста, исто толико као и раније, а можда и више но пре."[13] Међутим, мобе су од рата и у Пољаници у сталном опадању а ове године их није ни било.

Влајинац се задржао и на називу бедва. „Нарочиту пажњу заслужује назив бедва, који се за мобу употребљава нпр. у срезу пчињском и лужничком, у Сврљигу и у околини Ниша. Али се тај назив и тамо све више губи и замењује називом молба. Ускоро ће га можда и сасвим нестати."[14] Но, назив бедва се и даље чује. Реткост је да неко у врањском Поморављу, у прешевској Моравици или Пчињи каже молба. Назив бедва (бѣдва) је познат још у средњовековној Србији (у XIV веку).[15] Влајинац је записао и следеће: ... „Бедвара или бедварица је назив за мобарицу."[16] У целој области ми смо чули само **бедварка,** као и: жетварка, овчарка, свадбарка, итд.

На основу Поповићевог рукописа, Влајинац је констатовао: „И у Пчињи за време бедве увек има свирача" (1926. год.)[17] Свирача је, стварно, било, али се ретко свирало на њиви. Главни инструмент је био дудук. Свирало се и играло, махом, пред домаћиновом кућом пре и после вечере. Професионални свирачи (Цигани) свирали су ретко и то обично пред кућама богатих сељака у Поморављу. Најстарији, пак, људи у са-

13. *Милан З. Влајинац:* Моба и позајмица, Београд, 1929, стр. 547.
14. *Милан З. Влајинац:* нав. дело, стр. 25.
15. *Милан З. Влајинац:* Бедва и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба средњег века, Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. 2 Скопље, 1926. стр. 47—66.
16. *Милан З. Влајинац:* Моба и позајмица, стр. 26.
17. *Милан З. Влајинац:* нав. дело, стр. 192.

мом Бујановцу памте како су поједини богати Бујановчани водили, за време бедве, на њиву бубњара (гочобију), чији је задатак био да удара у бубањ ономе који заостане у постату.

На жеталачке мобе углавном иду млађи — момци и девојке, али и старији (да везују снопове), па и деца (да старијима додају руковете).

За време мобе жетеоци су свечаније и богатије одевени. Момци, нпр., облаче беле кошуље, а девојке везују беле повезаче иките се свежим цвећем. Младе невесте често облаче алене футе.

Мобари или долазе домаћиновој кући или иду право на њиву. Први случај је чешћи у равничарским селима (насеље је збијеног типа, њива није далеко), а други у планинским (раштракано село, њива је даље).

Мобе најчешће почињу око 12 часова и трају до увече. На моби је било 20—50, а ређе 80 или сто људи. Богатији сељаци су настојали да имају већи број бедвара не само ради тога да би се више урадило, него и да се прича „кад је тај и тај бедвија", У наше време и моба од 20 радника је велика.

Највише се бедви у недељу, али и за време верских празника (Прокопија, Горешњака, итд.). Познато је да су и људи избегавали мобу за време већих празника, поготову ако је у неком оближњем селу црквени или манастирски празник (јер неће бити довољно радне снаге).

Пре доласка на њиву певало се мало. Обично кад иде већа група кроз село, запева неку жеталачку (мобарску песму), као:

27.

„Набедвија Станин татко,
Рано ў недељу.
Не викаја Станин татко
Тој Станино лудо".

Мобе нема без песама. Одјекују у широком постату жеталачке и љубавне песме. У средишту пажње су истакнуте песмопојке. Раније је, свакако, било много чисто мобарских песама. Поменута Марија Стојменковић из Доњег Жапског радо је певала „бедарску песму":

28.

„Набедвија,
Набедвија Јанин татко,
Набедвија, набедвија
Ў недељу,
Ў недељу, ў недељу,
На Прокопје.
Сабраше се, сабраше се
Сто аргата.

Никој не сме, никој не сме
Да се ручи.
Ће се ручи, ће се ручи
Т'нка Јана.
Сабра ву се, сабра ву се
Лева рука;
Сабра ву се, сабра ву се
Десна нога."

X

У врањској области су се сукобљавали и преламали утицаји са разних страна, те је нагомилано фоклорно благо. Важна је и чињеница да овде има више досељеника него староседелаца. Миграција је била нарочито интезивна крајем XVIII и у I половини XIX века, за време Мехмед-паше и његовог сина, Хусејин-паше. Највеће је досељавање из косовских крајева, али има досељеника и из других земаља (из Македоније, нпр.). Везе ове области с Македонијом и Косовом биле су јаке и разноврсне. Пре ослобођења 1878. године врањски сељаци „у Македонију су ишли у печалбу у сва места по вардарској долини па и до Сереза. Тамо су радили по пољу: копали, жели, косили, радили виноградe (нпр. у Велесу и др. местима)".[18] Горња Пчиња за време ропства од 1878. до 1912. године највише је била упућена на Куманово и његову околину. Многе девојке из Пчиње, док је у њиховом крају пшеница зелена, одлазиле су у кумановско поље и желе у друштву с Македонкама. Тако су постајали повољни услови за преношење народних песама из једног у други крај.

Према томе, и у врањској жетелачкој поезији најважнији су косовски и македонски утицаји.

ЖАТВЕННАЯ ПОЭЗИЯ В ОБЛАСТИ ВРАНЯ

Автор говорит об обычаях в связи с жатвой и жатвенной поэзией в области Враня (крайний юг Сербии). Он изобразил обычаи до выхода на жатву, во время жатвы и при окончании этой работы. Песни разделил на несколько групп: песни, которые поются по утрам, во время работы, в полудне, по вечерам, шутливые, просьбенные, исторические и др. Наконец, автор констатирует, что на жатвенную поэзию в области Враня влияли особенно песни Косова и Македонии.

Момчило Златанович

18. *Риста Т. Николић:* нав. дело, стр. 165.

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У 1969. ГОДИНИ

Корбевац — Крива Феја

УВОД

Овогодишња ерхеолошка рекогносцирања на подручју Корбевачке реке наставак су систематских истраживања ширег региона са источне стране Јужноморавске долине. То је област која је до сада у археолошкој науци била готово непозната. Додуше, 1967. године извршена су теренска истраживања на подручју Сурдулице и њеног гравитационог подручја, која су дала видних резултата, али углавном за период античке епохе. Осим тога и неколико спорадичних налаза на ширем овом подручју нису довољни да баце више светла на многа питања из проблематике историјске прошлости овога дела наше земље.

Приликом обилажења локалитета и бележења података, било на основу информација било непосредним контактом са локалитетима и налазима на њима, утврђено је, као што је и до сада био случај, највише локалитета из периода антике. Једина индикација о траговима из праисторијске епохе јесте налаз на локалитету Ланиште у селу Сливници, где су за сада могли бити констатовани само комади печеног кућног лепа са отисцима од кољa и прућа. Иначе у значајније налазе можемо убројити античко насеље на истом локалитету (Ланиште), затим Кућиште и Свињарник у селу Корбевцу — значајнија античка насеља на овом подручју (бар како то површински налази показују) и антички кастел Градиште у селу Клисурици, кога, на основу његовог топографског положаја и архитектонских остатака можемо убројити у најзначајнија стратегијска утврђења овога дела Корбевачке реке.

I. ЛОКАЛИТЕТИ ПРАИСТОРИЈСКОГ ДОБА

1. Насеља

Сливница. — Око 400 до 500 м јужно-југоисточно од слива Сливничке реке и реке Соборштице, са источне стране Сливничке реке, на потесу зв. Мусуљ налази се место **Ланиште**. То је релативно већи плато, на ивици брда окренутој ка Сливничкој реци. Терен локалитета се иначе благо спушта са истока ка западу, да би се код саме реке пад терена интезивно повећао. Са југа, локалитет је одвојен од осталог дела брда Ђелинском долином.

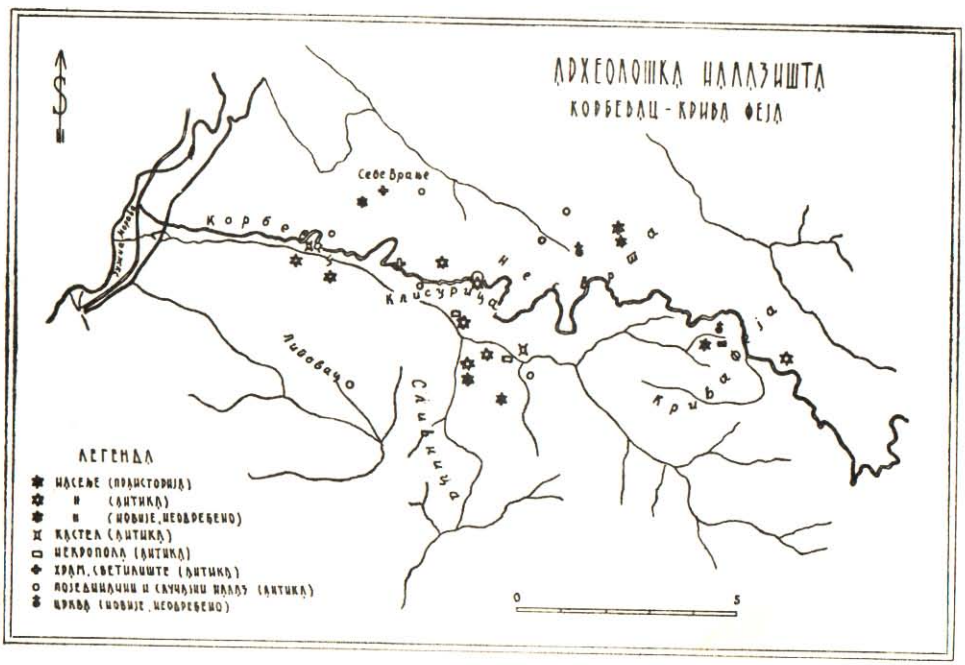

Сл. 1. Археолошка налазишта, Корбевац — Крива Феја

Сем бројних налаза античких опека и керамике, на површини се налазе и комади печеног кућног лепа. На некима од њих виде се отисци прућа и кољa. Због густе вегетације није било могуће констатовати друге налазе, керамике на пр., на основу којих би се са већом сигурношћу могла потврдити констатација о лоцирању праисторијског насеља на овоме месту. Међутим, изузетно погодан положај локалитета, иде у прилог мишљењу да се ради о остацима праисторијског насеља. Ближу културну припадност, само на основу ових података за сада је немогуће утврдити.

II. ЛОКАЛИТЕТИ АНТИЧКОГ ДОБА

1. Насеља

Клисурица. — На 11. км пута Корбевац — Крива Феја, непосредно испод пута, налази се велика падина зв. **Лојиште,** коју са северозападне и југоисточне стране одвајају од осталог планинског масива две велике и дубоке јаруге. Падина се на око 100 м испод пута терасасто завршава а затим веома стрмо спушта ка поменутим долинама. Терен се налази под житарицама и воћкама, док су суседни терени без икаквих култура сем шума.

Према добивеним подацима од мештана, на њивама Љубе Здравковића и Милоја Станимировића изораване су танке античке опеке, као и неколико керамичких „кадилница" (према опису свакако светиљке). На терену је приликом рекогносцирања констатована само једна фрагментована опека римског формата и неколико керамичких уломака веома грубе фактуре (свакако касноантичка керамика).

Највероватније се ради о остацима мањег античког пољопривредног насеља.

У близини северне периферије села, са југоисточне стране Големе Долине која дели атаре села Себе Врање и Клисурице, налази се локалитет **Селиште.** Локалитет лежи на благим превојима, чији централни део чини један благо нагнути плато ка поменутој долини. То је данас обрадива површина, окружена готово са свих страна шумом, у чијој се непосредној близини (североисточно одавде) налази неколико извора.

Од стране мештана овде су нађена два античка питоса, од којих се један и данас чува у кући Јовић Станоја. Нашао га је мештанин Томић Трајко приликом орања. Налажене су такође и античке опеке. Сада се на површини могу наћи и мањи фрагменти грубље (касноантичке) керамике.

Мање пољопривредно планинско античко насеље.

На око 100 м северно од састава реке Соборштице и Сливничке реке налази се потес зв.**Слива.** Потес обухвата знатнији део подножја брда чије се падине са источне стране спуштају ка реци. Читав терен испресецан је мањим увалама, са више природних мањих заравњених тераса. Сада је читав овај комплекс под обрадивом површином (житарице, виногради, ливаде и воћњаци) па је захваљујући тако добрим условима за коришћење земљишта за обраду, овде могло бити лоцирано насеље у прошлости, како то, уосталом, и археолошки налази потврђују.

На површини се налазе опеке и тегуле римског формата као и мањи фрагменти грубе касноантичке керамике. У мањој мери налазе се и остаци каменог грађевинског материјала. Мештани су ископавали и велике античке питосе и новац, њима непознатог порекла. Нађена је и једна гвоздена алатка са правоугаоном ушицом и два сечива. У северном делу поменутог терена, у близини велике и дубоке јаруге, ископавани су ра-

нијих година, приликом обраде земље, гробови неутврђене конструкције и садржаја, за које сеоска традиција каже да су „латински" (зову га „Латинско гробље").

Корбевац. — Око 150 до 200 м западно од цркве, са леве стране Корбевачке реке, налази се над реком природно благо нагнута тераса, смештена у падини брда окренутој реци. Изнад куће Николић Војислава, на месту зв. **Кућиште,** у њивама и баштама, на знатнијем комплексу, изоравају се на површину остаци античког насеља — необрађен камен без малтера, опеке и тегуле римског формата.

Без сумње, ради се о остацима знатнијег античког насеља.

На око 500 м југоисточно од цркве, са југоисточне стране Корбевачке реке, испод Јеремазовог брда, налази се природно заравњен терен величине сса 2 ха зв. **Свињарник.** Са североисточног руба ове терасе, терен се нагло спушта ка Корбевачкој реци. Данас се овде налази кућа и имање Радивоја Димитријевића. Власник је на читавом овом простору изоравао бројне остатке старих грађевина — опеке, имбрексе, камене темеље, као и покретан археолошки материјал — разне металне предмете, грубу касноантичку керамику. Осим тога проналажени су и комади гвоздене згуре. Најбројнији налази констатовани су на југоисточној страни платоа. Већина ових налаза констатовано је и приликом рекогносцирања локалитета.

Ради се о остацима значајнијег планинског античког насеља.

Крива Феја. — Са источне стране сеоске речице која иде из Ајдучког соја и пролази између Ајменичке махале и Близначке махале, налази се потес **Сотиркова орница.** То је веома стрма падина омеђена са северне и јужне стране двема мањим долинама. Негде на средини ове падине мештани су ископавали камене темеље без малтера и опеке неутврђеног формата. Близу северне долине ископан је и велики антички питос. На терену се сада може видети мноштво изваћеног каменог материјала и црвенопечене керамике. Других индиција о овом, свакако, мањем планинском насељу нема.

Сливница. — На већ напред поменутом локалитету **Ланиште,** поред ретких налаза праисторијског кућног лепа, мештани су приликом обраде земље налазили бројне остатке античког насеља. То су разорени камени темељи, местимично са малтером, затим опеке, тегуле и имбрекси римског формата. Налажени су и ређи примерци покретног археолошког материјала — римски бакарни новац, груба касноантичка керамика и један керамички пирамидални тег са хоризонтално пробушеном рупом.

Локалитет представља изузетно место за насеље. Неколико извора у близини још више говоре у прилог томе.

2. Кастели

К л и с у р и ц а . — Код састава реке Соборштице и Пулине долине уздиже се веома доминантно узвишење **Градиште.** Са својим веома стрмим странама надноси се над долином реке Соборштице и Пулином долином. Узвишење се пружа у правцу североисток — југозапад. Са североисточне стране, преко мањег седла надовезује се на суседно брдо зв. Плоча док су остале стране готово неприступачне. Плато узвишења веома је малих димензија, и само југозападни део овога могао је служити за смештај, док је остали део платоа сав у стенама. Приликом рекогносцирања констатовани су на стрмим падинама овог узвишења и платоу бројни остаци грађевинског материјала — камен са малтером, опеке, тегуле и имбрекси. Нађени су и мањи фрагменти касноантичке керамике и фрагменат обода мањег античког питоса. Од стране мештана налажен је раније и римски новац (Константинов)и један гвоздени кантар.

Нема сумње да се ради о веома значајном кастелу који је играо видну улогу у контролисању пута долинама поменуте реке Соборштице и Корбевачке реке, а који је повезивао главну магистралу кроз Јужноморавску долину и трачку територију на истоку.

С е б е В р а њ е . — Непосредно изнад корбевачке цркве Св. Богородица, у атару села Себе Врање, налази се омање узвишење **Станкино кућиште** — огранак брда са северне стране Корбевачке реке. Узвишење је језичастог облика и пружа се у правцу север — југ. Плато чине две омање терасе од којих је јужна за 3 до 4 м нижа. На еродираним страницама локалитета и платоу вире из земље бројне опеке, имбрекси и тегуле античког формата. Констатују се и мањи остаци камених темеља без малтера.

Свакако да се ради о мањем античком утврђењу чији је значај био, такође, велики јер је лоцирано на месту где се пут Корбевачком реком завршава и спаја са територијом простране Јужноморавске долине.

3. Некрополе

С л и в н и ц а . — Преко пута поменутог античког кастела Градиште, на месту где се речица Козјег дола улива у реку Соборштицу, са јужне стране Собориштице и северозападне стране Козјег дола, уздиже се високо брдо на чијој се стрмој североисточној падини налазе остаци старих гробова. Према сеоској традицији то су римски гробови. Приликом обиласка овог терена констатовани су гробови оштећени и поремећени ерозијом, приближне оријентације исток — запад. Тачна контрукција ових није могла бити утврђена. Осим недовољно јасних трагова гробова, на површини се налазе и ређи комади опека римског формата (можда гробни имбрекси).

Локалитет, је познат под именом **Рамњачки чукар.**

4. Храмови и светилишта

Клисурица. — Непосредно са северозападне стране пута Корбевац — Крива Феја и Големе Долине, налази се стрма падина брда на којој се налази локалитет зв. Црквиште. То је мања површина у облику благо нагнуте терасе, данас под баштама и житарицама. Према казивању мештана, према сеоској традицији овде је раније била лоцирана римска црква, која је порушена. Приликом обиласка терена констатовани су остаци камене архитектуре, а осим тога на површини је нађено и пар фрагментованих античких опека, међу којима и један гробни имбрекс са бравом. Нма и ретких фрагмената црвенопечене керамике.

Себе Врање.— У северозападном делу гробља, крај великог храста, налазе се остаци грађевине оријентисане исток — запад. Ширина грађевине је сса 4 м, док се димензије дужине не могу више утврдити. Видљиви су уствари остаци темеља од великих камених блокова срушени ка унутрашњости објекта. Садашња ситуација показује да је источна страна објекта (олтар) укопана за 1,5 м у земљу, док је остали део грађевине испуњен шутом и готово у истом нивоу са површином терена. Према сеоској традицији, ради се о остацима **Латинске цркве.** Ближи подаци о овом објекту нису добивени приликом обиласка терена, али је скоро сигурно да се ради о старом светилишту о чему и народна традиција говори.

5. Појединачни и случајни налази

Клисурица. — У близини земљорадничке задруге, југозападно од пута Корбевац — Крива Феја, налази се потес зв. **Покрајченица.** Налази се на релативно стрмој падини брда која се на југозапад спушта ка Корбевачкој реци а на западу ка Големој долини. На овоме месту је пре више година приликом обрађивања земље, на њиви Ристић Драгољуба нађена остава бакарног кованог новца из римске епохе. Према добивеним подацима новац је ношен на увид у Народни музеј у Београду. Међутим, о даљој његовој судбини за сада нису добивени подаци. Сем новца на локалитету није налажен било какав археолошки материјал, што је и рекогносцирањем утврђено.

Са источне стране Козјег дола, у стрмој падини брда, нађена је случајно на површини једна гвоздена стрелица. Предмет је откупио Народни музеј у Врању. Локалитет налаза познат је под именом **Сува стреја.**

Липовац. — Са северне стране Липовске реке, на стрмој падини брда налази се мања нагнута тераса на којој је лоцирано сеоско гробље. Потес у чијем се склопу налази гробље познато је под именом **Селиште.** Око 100 м источно-североисточно од гробља налази се сеоски „завет" (крст) код кога се мештани окупљају о св. Јовану летњем. Терен Селишта доста је нераван и испресецан вододеринама, на коме се налази не-

Сл. 1. Долина Корбевачке реке

Сл. 2. Клисурица. Градиште — антички кастел

колико омањих природних тераса. Готово је цео под храстовом шумом, сем дела изнад реке који је под обрадивом површином — житарице и воћке.

У сувом потоку између гробља и „завета", вода је после обилних киша открила у обали један велики антички питос. Комади истога, виде се и данас у кориту поменутог потока.

Несврта. — На око 300 м северозападно од Ковелинске махале (део Вратњачке махале), налази се стрма падина која се са истока према западу веома стрмо спушта ка великој долини која иде у правцу југоисток — северозапад. Падина је ограничена долином **Ђорђино кладенче** (по коме је читав потес добио назив) са југоисточне стране, и Ковачком долином са северозападне стране. Непосредно испод пастирског пута који води из махале према пашњацима, мештанин Стаменковић Влајко ископао је приликом земљаних радова једну античку гвождену секиру, која је откупљена за Народни музеј у Врању.

На око 60 м северозападно од овог места, близу Ковачке долине, налази се неколико конструкција од камена поремећених гробова непознатог порекла. Оријентација ових је приближно југоисток-северозапад. Ово су за сада једини подаци констатовани на овом локалитету.

Са јужне стране велике долине у којој се налази и добро познати локалитет у селу Старо село (западније од њега) откривен је пре више година један већи антички питос. Локалитет је познат под именом **Острчки поток.**

Себе Врање. — На удаљености око 1,5 км источно од школе, високо у брду, на падини окренутој југозападу, налази се потес зв. **Липовац.** Ту се управо налази граница између села Себе Врање и села Богошево. На овоме месту је мештанин Николић Војислав, обрађујући своје имање, ископавао античке питосе у фрагментима.

Према добивеним подацима од мештана, приликом градње пута Корбевац — Крва Феја, код данашњег 4. км (рачунајући од села Корбевца према Кривој Фељи), на око 300 м северно-североисточно од цркве ископан је један велики антички питос. Других налаза није било.

III. ЛОКАЛИТЕТИ НЕОДРЕЂЕНОГ ИЛИ НОВИЈЕГ ДОБА

1. Насеља

Крива Феја. — Потес **Селиште** заузима велики комплекс питомих пашњака, воћњака и засејаних култура. Конфигурација терена веома је разнолика. Мање долинице раздвајају мање и веће брежуљке благих падина, тако да је терен веома погодан за насељавање. Усред Селишта, са западне стране пута који води за Босиљград, налази се црква Св. Петра и Павла. Око ње је лоцирано сеоско гробље. Према казивању мештана, на темељима некадашње „Римљанске цркве" подигну-

та је ова, релативно нова црква. Непосредно источно до гробља, мештани су ископавали старе гробове од камене конструкције (плоче са стране и одозго), приближне оријентације као и садашњи гробови. Према мишљењу мештана ови гробови припадали су Римљанима. У њима сем костију није било никаквих прилога. Иначе, готово на читавом комплексу Селишта налажени су камени темељи од некадашњих зграда. Већином овакви остаци налажени су у близини цркве. Исто тако група од неколико грађевина (темељи) нађена је на месту Света вода (кућа и имање Благоја Димића). Овде су надлежни од стране мештана разни метални предмети и ковани новац. Налажена је и гвоздена згура.

Несврта. — На око 300 до 400 м источно-југоисточно од Вратњичке махале на падинама брда која се спушта са запада према истоку, између две долине налазе се усред шуме остаци неколико објеката (необрађен камен без малтера) груписаних на неколико места. Према казивању појединих мештана на овом месту налажене су и танке опеке. Међутим, приликом обиласка терена констатовани су само остаци камене архитектуре. Локалитет мештани називају **Грнчарски рид.**

Слични остаци објеката од необрађеног камена, налазе се и око 300 м источно од поменуте махале, на месту зв. **Рашино ливаче.**

Себе Врање. — Локалитет **Селиште** налази се око 500 м југозападно од гробља, омеђен са југозапада Малим долом а са североистока Големом долином, односно код састава ових долина чији продужетак ових носи један назив Тршевина. Према подацима добивеним од мештана овде је некада било старо насеље, њима непознатог карактера. И сам назив локалитета индицира насеље, мада се данас на површини не могу утврдити било какви трагови становања на овоме месту.

Сливница. — Јужно од реке Соборштице у брду усред шуме, на потезу зв. Мусуљ, налазе се остаци каменог зида правоугаоне форме, величине сса 100 Х 60 м. Оријентација краћих страна приближно је север-североисток — југ-југозапад. На местима где су остаци зида боље очувани, дебљина истог креће се око 1 м. На око 100 м источно одавде, од стране мештана откопана су два гроба камене конструкције. Оријентација није утврђена. Локалитет мештани зову **Рамњаци.**

Трагови старог насеља, налазе се, према казивању мештана, и на потесу зв. **Селиште,** у близини сеоског гробља. Овде су проналажени камени темељи, без других података који би ближе утврдили карактер насеља.

2. ЦРКВЕ

Несврта. — У непосредној близини Стевановске махале (западно од ње), налази се потес зв. **Старо село.** То је повећа долина која се пружа у правцу исток — запад. Кроз њу протиче мањи поточић. Читав терен испресецан је мањим долинама. То је веома питом и живописан предео данас под ливадама и воћњацима. Са северне стране поточи-

ћа налазе се остаци грађевине оријентисане у правцу исток — запад. Димензија је сса 8 х 4 м. На површини се сада могу видети само необрађени камени блокови различитих димензија. Трагова малтера нема. Према казивању мештана ово су остаци старе цркве. Оријентација грађевине то свакако потврђује.

Résumé

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES EN 1969.

Korbevac — Kriva Feja

On a continué la reconnaissance archéologique de la région plus vaste du côté est de la vallée de la Morava du Sud. Cette fois a été recherchée la région du bassin de la rivière de Korbevačka Reka que traversait au passé une des routes principales qui reliait les régions thraces à l'est à la principale voie de communication à travers la vallée de la Morava du Sud.

On a exploré 7 finages des habitats actuels et on a fait, à cette occasion, les constatations suivantes: on a enregistré un habitat de l'époque préhistorique; 19 localités de l'antiquité (7 installations humaines, 2 castels, 1 nécropole, 2 sanctuaires, 7 localités avec trouvailles individuelles et casuelles); 7 localités de date indéterminée ou plus récente (6 habitats, 1 église). D'une importance particulière sont: l'habitat préhistorique et antique dans la localité de Lanište au vallage de Slivnica; les importants antiques dans les localités de Kućište et de Svinjarnik au village de Korbevac; l'importante fortification antique — castel de Gradište au vallage de Klisurica.

Milan Jovanović

Illustrations:

Fig. 1. Vallée de la rivière de Korbevačka reka
Fig. 2. Klisurica. Gradište (ruine de la ville) — castel antique
Cr. 1. Fouilles archéologiques, Korbevac — Kriva Feja

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Др Скендер Ризај: **Рударство Косова и суседних крајева од XV до XVII века.** Приштина, 1968, 8⁰, стр. 1—354. Издање Заједнице научних установа Косова и Метохије, студије, књ. 6. — Ова монографска студија је проширена докторска дизертација, одбрањена 1965. год. на Универзитету у Сарајеву. Свакако, по важности предмета и својој солидарној обради, она спада међу најбоље студије историјске и уопште друштвених наука код нас, које су биле докторска дизертација у раздобљу социјалистачког развоја земље (1945—1969). Та важност се базира углавном на обиљу нових историјских извора од XV до XVII столећа, које је аутор користио из турских државних архива, а које је у већини и дао у солидном преводу на српскохрватски језик, и уз то илустровао фото факсимилима.

Студија С. Ризај, коју на овом месту приказујемо, има два дела: општи и посебни. У општем делу, аутор расправља, након кратког предговора, о политичко-управном систему Косова и суседних области. Након тога даје историјски развој рударства. Главна поента усредсређена је на ове проблеме и појаве: *важност рударства* и *трагови рударства: рударство пре Турака.* За овим разлаже о турском рударству, где третира проблеме: *Турци и рударство и организацију рударства.* Као значајан чинилац истиче се старање централне турске власти за обнову и напредак рударства. Ово тим пре, што су рудници проглашени за царске хасове.

Посебну пажњу обрато је аутор проблему производње рудника Косова и суседних крајева. У раздобљу од XV до XVII столећа рудници Косова и суседних крајева производили су: олово, сребро, злато, железо, бакар, сумпор шалитру, стипсу. Томе треба додати и производњу ћумура.

Знатну пажњу аутор је посветио опадању рударства, које се запажа од краја XV столећа. Но, рударска делатност на Косову и суседним крајевима није су угасила ни у XVII столећу. Аутор је нагласио да рударство ових крајева опада заједно с Турским Царством. Ова појава стоји у вези с разним проблемима, као што су: миграциона кретања рударских радника, исељавање странаца из рударских насеобина, забрана извоза сребра и олова, последице великих географских открића, похлепно и несавесно држање турске управне власти у рудницима, хајдучија, непослушност рудара, недисциплина јурука, систем закупа, нерационално коришћење шума, аустро-турски ратови, епидемије куге, исцрпљеност рудника, архаичан начин коришћења рудног блага и слично.

У основи, на Косову и суседним крајевима од XV до XVII столећа, за време турске владавине, примењивано је старо рударско законодавство. Рударска организација, остала је у целини иста, каква је била у овим крајевима у средњем веку, за време српске владавине.

Године 1571. Турско Царство је предузело мере за отварање нових рудника, што је имало одјека и на Косову и суседним крајевима. То се испољало с једне стране у повластицама за рударе, а с друге стране у обавезама села рударских регијона, за укључивање у рударску производњу.

У турском законодавству XV до XVII столећа, најзначајније место припада Канун-нами Сулејмана Законодавца из 1536. год. која говори о рударству.

То је, како аутор истиче: „Оригиналан турски закон, прожет утицајем сашког и српског права рударског". Напоредо с тим, аутор је истакао, да је већина рударских закона Турског Царства, само превод српског рударског законодавства, или се ради о његовој преради. Нарочито је вредно помена, аутор је нагласио да најбројнији и најважнији турски рударски закони, потичу управо из Новог Брда, односно рудника новобрдског рударског ревира. Образлажући турско рударско законодавство, аутор је нагласио, да су Турци прихватили саско рударско право, што указује да су прихватили и саску рударску технику, као и установе управљања рудницима, ударајући томе печат турског феудалног система. Међутим, ако је рударство крајем XIV и почетком XV столећа било у рукама српских рудара, који су се свакако владали према српском рударском законодавству, стоји као проблем, да ли је рударство у српским земљама, на првом месту на Косову и суседним крајевима, у време турске владавине од XV до XVII столећа, било под утицајем српског законодавства о рударству, или модифицираног сашко — српског, односно сашко — турског законодавства и рударске терминологије? Но, мало даље, аутор с правом тврди: „турски рударски закони" су преводи „српског законодавства" и новобрдски закони служили су као узор турском рударском законодавству. То се најбоље види из Новобрдског закона из 1494. године који је кодификовао султан Бајазид II.

Као посебан проблем, аутор је обрадио ковнице новца, с поентом ковања турског новца у нашим земљама, и то у Новом Брду, Кратову, Скопљу, Београду. За ковање металног новца Турци су употребљавали: сребро, злато и бакар. Аутор расправља и о фалсификовању новца, као и о врстама вредности монета. Понајвише су коване акче и грошеви. Приказана су и пословања ковница, с напоменом да су закупци ковница већином били Јевреји.

Систем експлоатације рудника, аутор је сагледао у оквиру следеће проблематике: 1. *експлоатисање непосредно од стране државе*, 2. *експлоатисање од стране рудара уз помоћ и надзор државе* и 3. *давање под закуп*. Ту је нарочито вредно помена, да су у рудницима експлоатисаним непосредно од стране државе, радили као рударски радници: разбојници и заробљеници (без плате или награде). Уз то, радило се од Ђурђевдана до Митровдана на производњи: топовских кутли, топовских цеви, граната, оплати бродова и слично. Вредно је поменути и експлоатисање рудника најамном радном снагом, и радном снагом коју је давала раја.

Проблем прихода од рудника, аутор је сагледао у следећим категоријама: 1. *приходи који проистичу од такса сабраних за производњу у рударству*, 2. *приходи од пореза сакупљених у рудничком дистрикту* и 3. *приходи од глоба, конфискованих имања и такса на наслеђене и непредвиђене приходе*.

Аутор је посебну пажњу поклонио проблему: надлештва мукатâ, сагледавајући овај проблем са следећих аспеката: 1. *канцеларије рудничких муката (XVII столеће) и 2. главни финансијски уред*. Узгредно је поменут и еснаф ковничара новца.

Систематски је сагледана организација надлештва, с овом проблематиком: 1. *централни органи рудника*, 2. *регионални органи* и 3. *надзорно — судски органи* (стална и повремена контрола над рудницима).

Техничка организација рударства на Косову и суседним крајевима од XV до XVII столећа, темељито је обрађена. Ту је аутор расправљао о стручном особљу: урбари, калајџије, вараци, ватруци, лемшадници. За овим, свеобухватно је обрадио проблем радне снаге: 1. радници — рудари и 2. раја — рудари. За сваку је похвалу обрада проблема: рударски подмладак, као и сагледавање веома значајних појава, као што су: радно време рудара, награђивање рударских радника, опрема рударских радника, радничка исхрана и слично.

После свега изнетог, С. Ризај даје у својој вредној студији посебни део. Пре свега, ту је приказана новобрдска рударска област, с рудницима: Ново Брдо, Јањево, Приштина и рудници који су припадали Новом Брду. За овим је дато копаоничко рударско подручје, где спадају следећи рудници: Трепча, Запланина, Плана, Беласица, Брвеник, Бело Брдо и Жежна. Посебно је

дато кратовско рударство, а затим: призренско — дукаћинско рударство и на крају рогозно — глухавичка рудишта. Након свега изнетог, дат је кратак закључак.

Као документациони материјал, С. Ризај је дао у својој студији и обилат број прилога. На прво место долази Јасакнама Новог Брда (1455): 1. Уређивање рудника Новог Брда и других места, 2. Уређивање коришћења рудника Новог Брда и других зависних рудника, 3. Уређивање коришћења сребра и забрањивање старих акчи рудника Новог Брда, 4. Берат у вези са коришћењем рудника Новог Брда (1460). Након тога следује: Препис закона (канун) који се односи на бушење у руднику Ново Брдо а који су по царској заповести урадили мирлива из Вучитрна, кадија из Новог Брда и кемал из спахијског реда (1488). Ту је посебно вредно поменути одредбе које регулишу: Положај власника окана у експлоатацији, Трошкови који се односе на обраду руде, О перионици и О чистиљи. Иза овога следује Законик (канунаме) рудника Новог Брда (1494), где се истиче одредба Закуп рудника Маркофеђ (Марковић), а затим одредба Обичај прављења пролаза. Посебан прилог чини: Канунама рудника Јарковче близу Новог Брда (крајем владавине Бајазита II). После тога дата је: Копија закона рудника Јањева, урађена по царској заповести, а посредништвом вучитрнског мирливе и кемала из спахијског реда (1488), где се између осталог говори о бушењу окна, власницима рударских јама, ватрућима. Посебан прилог чини: Јасакнама Запланине и Плане, која регулише Уређивање рудника Запланине и Плане (1455). Следећи прилог је закон (канун) Трепче, преписан из регистра који су по царској заповести израдили мирлива из Вучитрна и кемал из спахијског тела. Од одредаба овог закона вредно је поменути: регулисање бушења окана и начину прављења бушотина, рафинерију и монопол. Наредни је прилог: Канун рудника Плана и Запланина (1488), иза чега долази Јасакнама рудника Запланине и Плане и других рудника тога краја (1499) и Канунама рудника Беласице (1488). На концу, дат је: Турски званичан документат о покушају обнављања рударства у Трепчи (1688) и Покушај обнављања рударства у Беласици (XVIII век). Након датих прилога следује: Препис старог закона рудника Кратово (1390) и Стари закон рудника Кратова (1390). Посебно је дата Јасакнама Кратова (1475), која регулише уређивање рудника Кратова и говори о чистилици сребра. Затим је дат: Закон рудника Кратова, који су по царској наредби израдили мирлива од Бустендила и кемал спахијског еснафа (1488). После тога следује: Извештај који се односи на некадашњи закон који је био на снази у руднику Призрен (1488). Завршни прилог је: Саска канунама примењивана у рудницима (крај владавине Бајазита II, која садржи читав кодекс обичајног рударског права, са следећом главном проблематиком: 1. Обичај о проветравању, 2. Обичај о истраживању руде, 3. Обичај о чаху, 4. Обичај о омеђивању, 5. Обичај о урбаровом омеђивању, 6. Обичај који обухвата некадашње руднике, 7. Обичај који обухвата неки бивши рудник који је био омеђен, 8. Обичај који се односи на лаз и пробој, 9. Обичај залагања, 10. Обичај сведочења, 11. Обичај закупљивања, 12. Обичај о напуштеним окнима, 13. Обичај који се односи на побољшање задуженог, 14. Обичај о закупљивању делова, 15. Обичај који се односи на лаз, 16. Обичај који се односи на отвор окна, 17. Обичај који се односи на окно дато у закуп, 18. Обичај који се односи на руднике у експлоатацији, 19. Обичај о једном руднику у експлоатацији, 20. Обичај о рудницима у експлоатацији који су дати у закуп ленховарима, 21. Обичај о галерији за отицање воде која је убирала докузламу, 22. Обичај који обухвата галерију, 23. Обичај који се односи на галерију за извлачење воде које се налазе на различитим дубинама и на крају 24. Обичај о некој галерији.

Као илустративно документарни прилози дати су факсимили, и то 23 факсимила мукатa дефтери и кануни рудника и султански фермани. Потом долазе два факсимила акче кованe у Скопљу (1648), један графикон турског и шпанског златника из XVII столећа. На концу, ту су и четрнаест факсимила разног рударског уређаја, опреме и алата. Табеларно је приказана и куповна моћ акче (аспре) у 1488. год. Посебно је дат списак извора и литературе, реч-

ника, енциклопедија и приручника и кратак поговор. Студија има и речник мање познатих термина и регистар имена. За сваку је похвалу што је аутор дао опсежан резиме на арбанском и немачком језику.

Након свега изнетог, дајемо следећи закључак. Студија С. Ризај, Рударство Косова и суседних крајева од XV до XVII века, коју смо на овом месту у кратким потезима приказали, представља заиста веома користан прилог нашој историјској науци, а исто тако знатан је допринос и извесним помоћним историјским наукама. Проблеми и појаве које је аутор обрадио, солидно су урађени, језгровито и свеобухватно сагледани. Из обиља прилога које је аутор дао уз студију, даду се обрадити нове расправе, како историјско правне, тако и историјско етнолошке и историјско социолошке. Тако је овај студиозни рад С. Ризај и извор прве врсте за даља истраживања и проучавања, како економске историје, тако и историјске етнологије и неких других друштвених наука.

Т. П. Вукановић

Историја, списаније на Сојузот на историските друштва на СР Македонија, год. IV број 2. Скопје, 1968, 1 — 250.

Настављајући свеобухватно истраживања историје СР Македоније, Савез историјских друштава СР Македоније даје у овом броју часописа разноврсне научне и стручне прилоге.

У првом одељку истичу се расправе:

1. Гане Тодоровски, *Борче Петров* (стр. 3 — 22). Аутор у овој расправи свеобухватно приказује револуционарни лик Борче Петрова борца и неимара — стваоца независне македонске националности. У овој студији Г. Тодоровски успешно приказује развојни пут знаменитог македонског револуционара од првих његових сукоба с бугарском политиком егзархата у Македонији, написом у часопису „Балкан", па до полемичне расправе „Македонското ослободително дело на бугарска почва", објављене у полузваничном органу ВМРО-а „Право", 1902. год., у коме се обрачунава са врховистичком политиком у ВМРО-у, капитулантима македонске емиграције у Бугарској, као и са званичним представницима бугарске владе који су македонско питање користили за своје политичке махинације. У овој студији аутор хронолошки приказује развојни пут револуционара Б. Петрова, његову активност за остварење идеја македонског народа, а затим као говорника, политичара, дипломате и научника.

Из изнетог се види да је овај велики македонски револуционар спадао у ред највећих синова Македоније свога времена.

2. Александар Апостолов, *Револуционарните прилики во Македонија како одраз на Октомвриската револуција (стр. 23 — 45).* Писац је у овом раду приказао ревоцулионарне прилике у Македонији као одраз Октобарске револуције сагледавајући овај битан проблем историографије доста исцрпно кроз последице рата, штрајкове, локалне немире и непокоравање властима, дезертирање македонских војника са бојишта у првом светском рату, буне регрута, захтеве сељака за решење аграрног питања у Македонији, изборе за представничка тела у Краљевини СХС као и кроз учешће народа на изборима. Постављен проблем А. Апостолов разматра веома документовано кроз све компо-

ненте које су битно утицале на револуционарност македонског народа. Свакако, проблематика о којој расправља А. Апостолов је ширег југословенског значаја и почива на принципима владавине балканских монархистичких држава и југословенске буржоазије.

3. Глигор Тодоровски, *Отпор против владавине на десеткот во западна Македонија во времето на окупацијата (стр. 45 — 63).* Гл. Тодоровски у овој расправи документовано расправља о десетку у натуралијама који су у времену окупације увеле у западној Македонији фашистичке талијанске власти. Завођење и делимично узимање десетка у 1942. и 1943. год. има карактер феудалног поретка, који су талијански фашистички окупатори завели и на Косову, повлашћујући на тај начин остатке спахијског поретка међу агама и беговима и настојећи да их тако придобију уза се. На основу обиља података аутор обрађује отпор становништва западне Македоније против убирања десетка, наводећи више конкретних примера. Овај отпор народа организовала је Комунистичка партија Македоније. Штета је што аутор овај проблем није разматрао упоредо са другим територијама наше земље, где су италијански фашисти наступали са овом политиком.

4. Евгениј П. Наумов, *Феудалниот сепаратизам и политиката на Душана во 1342 — 1355 (стр. 63 — 77).* Е. П. Наумов (СССР) расправља у овом раду, као што се и из самог наслова види, о феудалном сепаратизму и политици Стефана Душана од 1342 — 1355. год. Овај проблем у историји народа Југославије, а посебно Срба, досад је често свеобухватно разматран и приказиван. Студиозно расправљајући о овом проблему, аутор му даје шири аспект. Свакако, документованија би била излагања ауторова, да је у прилогу као илустрацију дао и историјску карту.

У одељку прилози, налазе се следећи радови:

Б. Панов, *Николај Н. Дурново за македонското прашање (стр. 77 — 89).* Аутор је у овом прилогу расветлио допринос Николаја Дурнова, руског научника, за проблем аутономне Македоније. Б. Панов доследно прати рад Н. Дурнова међу македонским ученицима у Русији као и објављивање чланака у часопису „Славянский вѣкъ" у којима се залаже за решење македонског питања кроз стварање „посебне словенске области" под називом „Словено — — Македонија" са престоницом у Охриду.

Љ. Лапе, *Смилевскиот конгрес (стр. 89 — 93).* Писац расправља у овом прилогу о последњем конгресу ВМРО-а пред дизање устанка у Македонији. Аутор на веома приступачан начин расправља о току конгреса у Смилеву, са подробнијим објашњењима како је дошло до поновне одлуке о покретању устанка у Македонији.

Т. Томовски, *Прашањето на Коцацик (стр. 93 — 100).* Т. Томовски у овом чланку расправља о убицирању Светог Града. Пратећи развој досадашњих научних убицирања Светог Града уз консултовање извора, аутор изражава своја неслагања са досадашњим убицирањима, закључујући да овај град треба тражити на локалитету Коцацик калеси у дебарском крају.

С. Антољак, *Асамати (Една топономастичка загодка стр. 100 — 101).* У овом прилогу С. Антољак расправља о топониму „Асамати" код Преспанског језера. Постављајући овај проблем на сасвим новим основама аутор доводи топоним „Асамати" у везу са богомилским покретом у Македонији.

К. Петров, *Еден неистражуван пат на романичко влијание во Македонската средновековна уметност (стр. 101 — 106).* Проблем се односи на архитектонску концепцију средњовековних македонских споменика и њен историјски пут.

А. Апостолов, *Нови документи за контактите и преговорите на македонски револуционер и да други фактори со српски официјални преставници во 1904 — 1905. год. (стр. 106 — 126).* На основу тридесетак досад необјављених докумената, које даје у прилогу, А. Апостолов расправља о контактима и преговорима македонских револуционара у поменутом периоду, са

српским званичним представницима око даљег развоја и решења македонског питања.

А. Матковски, *Еден француски патеписац низ Македонија (стр. 126 — — 139).* Аутор објављује у овом прилогу један део рукописа француског путописца Roberta de Dreux-a, који се чува у Националној библиотеци у Паризу. У објављеном делу француског путописца има материјала за проучавање: Кавале, Сереза, Солуна и села Бајки, као и за проучавање проблема, права и дужности жена и ропства у Турској.

Структуру часописа употпуњује и проблематика из области наставе историје са чланцима: *„Првиот час по историја во основното училиште"* (Ј. Кочанковски), где се приказује обрада прве наставне јединице из историје; *„Патриотизам и личност"* (Н. Тодоровски), где се истиче једно од суштинских питања васпитне стране наставе историје; *„Поставување и формирање на прашањата во наставата по историја"* (В. Цветковски), у коме се разматра специфична примена разговора у настави историје и *Образовно-васпитните можности на материјалот за првобитното општество* (Ј. Димевски).

У одељку осврти дати су прилози:

Љ. Лапе, *По повод 65-годишнината од илинденског устанка.* Аутор у овом предавању осврће се на илинденски устанак и формирање Крушевске републике.

А. Лаиновић, *Некои резултати од научно истраживачката работа во Париз.* У осврту професор А. Лаиновић саопштава резултате научних истраживања у Архиву француског министарства спољних послова, Националном архиву и Националној библиотеци у Паризу.

В. А. Ивановски, *Велес и Велешкото во Народно ослободителната војна, 1942. год.* У чланку Ивановски се осврће на поднете реферате научног скупа у Велесу поводом 23. годишњице ослобођења Велеса.

Ш. Рахими, *Културно-просветна и политичката дејност на албанските културни друштва во периодот 1881 — 1908. год.* Аутор у овом осврту у доста скраћеном прегледу говори о настојању албанских друштава у разним градовима Европе, сопштавајући делимично њихову делатност.

Д. Дапчески, *Корегираните наставни планови и проблеми за училиштата од I и II степен во СР Македонија.* У осврту аутор расправља о кориговању наставних планова и програма историје за школе у СР Македонији у светлу њиховог усаглашавања са достигнућима историјске науке на проучавању македонске историјске прошлости.

А. Керамидчиев, *Поважни откритија на нумизматика во Македонија во последните две и пол деценији.* У осврту аутор прати проналажење већих нумизматичних остава на територији Македоније у послератном периоду.

Поред већ поменутих одељака часопис Савеза историјских друштава Македоније у овом броју има још и одељак Прикази и критике, Библиографију, хронику и белешке, и најзад некролог професору др Стефану Јантолеку.

На крају, желимо истаћи, да се мора констатовати да је часопис на значајној научној и стручној висини како по разноликости композиције тако и по њеној обради.

Миодраг Митровић

Радомир Костадиновић: **Црна Трава и Црнотравци.** Лесковац, 1968, стр. 548. — Према наслову ове књиге, читалац оправдано тражи слику збивања која су из прошлости везана за развој Црне Траве, за мукотрпан живот црнотравских печалбара, њихову револуционарност, и на крају допринос Црне Траве и Црнотраваца у славној народноослободилачкој борби и револуцији у периоду 1941 — 1945. год. Ја ћу на овом месту покушати да прикажем из ове монографије, само одељке који говоре о Црној Трави и Црнотравцима у другом светском рату.

Читајући период народноослободилачке борбе из ове монографије, добија се утисак, да садржина књиге више одговара монографији Другог јужноморавског одреда и његовој широкој територији од реке Нишаве на северу до реке Пчиње на југу, него што би одговарало наслову књиге.

Имајући у виду да је Црна Трава била центар (*жижа,* како је аутор често помиње) Другог јужноморавског одреда, чија се територија простирала од Пирота до Куманова, за такву садржину књиге (сем наслова), ипак би се нашло оправдање, да текст књиге није оптерећен многобројним грешкама. Уз знатан број штампарских грешака, у књизи има и приличан број грешака историјског карактера. За те грешке, свакако, кривица је самог аутора, без обзира што је он свој рукопис читао пред Редакционим одбором у Београду, новембра месеца 1963. год. (имена 19 чланова Редакцијског одбора наведена су на стр. 146 — 147). Казивања многих савременика датирају после 20 и више година од момента када су се догађаји десили. У књизи има доста субјективизма, каткада су казивања противуречна, провера је била површна. Према томе, боље би било да је два — три рецезента читало књигу, а не да се рукопис чита пред скупом од 19 чланова! То би допринело да монографија буде квалитетнија, грађа систематизованија, методологија монографије савременија. Има се утисак, као да је штампање књиге извршено без претходне припреме, на брзину. Све то, проузроковало је многе грешке, како оне споредног и мањег значаја, тако и друге које сасвим умањују вредност монографије.

Износећи основна следећа запажања препуштамо читаоцима да оцене колике ће последице бити за историју, макар се то радило о хроници једног региона:

1. На страни 129 пише да је у Пироту од 1941. год. био лоциран 55. пук фашистичке Бугарске армије, а на страни 137. помиње се 52. пук у Пироту.

У ствари све до маја 1944. године, у Пироту је био ојачани трећи батаљон из састава 25. пука чија је локација била у Сливници. На челу тог батаљона до децембра 1942. год., био је потпуковник Стојков Јоцко, а после њега пот пуковник Тутуманов Филип. Маја 1944. године, Трећи батаљон је прерастао у 50. пук који је ту остао до септембра исте године, када је његов командант Тутуманов заробљен као ратни злочинац од стране наших власти и осуђен на смрт.

2. На страни 131. и 132. помињу се 10 илегалних партизанских десетина са 83 припадника у 1941. години, а међу њима неки појединци који до 1943. године, нису имали везе са НОП. На страни 141. помињу се 9 десетина а на страни 145., где се цитира званични извештај из 1942. године, помињу се 6 десетина са укупно 50 — 60 људи.

Сматрам да је званични извештај из оног периода најубедљивији доказ коме треба дати приоритет. Назив старшије (стр. 131.) не одговара називу нашег десетара. То је звање у бугарској војсци те га не треба помињати у партицанској војсци.

3. На страни 159. говори се о чети од 36 бораца упућеној према Врању и даље ка Скопској Црној гори.

Међутим, историјска је чињеница да то није била чета, већ Врањски партизански одред „Сима Погачаревић".

О том случају аутор поново и опширније пише на страни 165, али овом приликом помиње чету од 27, а не 36 бораца као раније. На страни 149, ту исту јединицу помиње као вод.

У овом напису има и других грешака као што су:

Није командант поделио чету у две групе како би се лакше пробијали из обруча када је била нападнута од стране бугарскофашистичке војске, већ је настала пометња у којој се једна група од 6 бораца пробијала на супротну страну и пошто је остала без везе са главнином, вратила се у Црну Траву.

Није погинуло 14, већ само 10 партизана у борби код села Варбина.

Нису се тада одреду придружили македонски партизани на челу са Тодоровским Кристијаном — Карпушом, јер је Карпуш и раније био припадник Врањског партизанског одреда „Сима Погачаревић". Тада је Карпуш одлазио по везу и из Куманова довео једног партизана (Бору) који је неко време био у илегалству.

Није се одред вратио у Црну Траву 7. новембра, већ је тога дана био на Пржару изнад Врања и ту прославио 25-годишњицу октобарске револуције.

4. Говорећи о прослави октобарске револуције 1942. године, аутор пише да је планирана заједничка прослава црнотравских и бугарских партизана, ма да се из даљег текста види да није било бугарских партизана, већ је прослави присуствовао илегалац Славча Трнски, који се тада први пут повезао са Црнотравским одредом.

На следећој, 162. страни, помиње прославу октобарске револуције 1941. и 1942. године. Међутим, није познато да је таква прослава у Црној Трави организована 1941. године. Нетачни су наводи (стр. 162.) да је тада на црнотравском терену и уз помоћ црнотравских партизана извршена прва партизанска акција, у унутрашњости Бугарске, нити да је тада формиран Трнски партизански одред. Тај догађај био је тек јуна 1943. године, што се може видети из књиге „Неотдавно" стр. 167, издање 1962. године, од Славча Трнског.

5. На страни 171, пише да је приликом напада партизана на Момин Камен деформисан железнички мост услед чега је паралисан саобраћај 10 дана.

Не ради се о деформисању железничког, већ рушењу дрвеног моста гвоздене конструкције (фотографија на страни 172). Жељезнички саобраћај тада није прекинут јер није успео покушај минирања тунела.

6. Пишући о заузимању Црне Траве (страна 173.) помиње ликвидацију Мике Молера и још неких.

Сем Мике, нико из Црне Траве није ликвидиран до 26. априла 1943. године, када је у ствари био други напад на Црну Траву. Тада су ликвидирана још четворица (Витомир, Тренча, Душан и Методије).

У другом пасусу (стр. 173.) пише, да се непосредно пре напада на Црну Траву одред налазио на малој удаљености од Белог Поља. Аутор је вероватно мислио на Добро Поље. (Одред је из с. Горње Гаре кренуо ради напада на Црну Траву).

Говори се о гарнизону бугарске полиције где је у ствари био участак (полицијска станица од 8 лица).

7. На страни 178. Пише да је Ратко Павловић дошао за команданта Другог јужноморавског одреда почетком фебруара 1943. године. Тада је био именован за команданта, али је Ратко тек у марту дошао да преузме команду над одредом. При нападу на рудник „Јерма" у Ракити 6 — 7. марта 1943. године, одредом је командовао Трифун Балкански и тек неколико дана после тога дошао је Ратко Павловић на челу одреда.

8. Пишући о подвигу пионира (страна 181.) аутор помиње авион који се марта 1943. године, срушио на Степановски вис, близу Црне Траве. У авионском трупу наводно била су два митраљеза а поред њих реденици и сандук са муницијом.

Такав случај никоме од Црнотраваца није познат. Савезнички авиони пали су 2. августа 1943. године, и то један на месту званом Коруба код с. Брода и други код Сурдулице.

9. О акцијама одреда (страна 179.) пише: „7. марта заузима рудник „Ракиту, 11. марта рудник Звонце ....."

Будући да постоји само рудник „Јерма" у селу Ракити код Звонца и да је напад на њега извршен 6 — 7. марта 1943. године, нетачан је навод „11. марта рудник Звонце".

10. Душан Пуља за секретара опуномоћства ОК дошао је у Црну Траву крајем децембра 1942. године или почетком јануара 1943. год., а Риста Антуновић тек у лето 1943. године, а не са групом војних руководилаца, фебруара 1943. године, како пише на страни 180, поменуте књиге.

11. У напомени (страна 196.) пише да је у нападу на Црну Траву 25-26. априла 1943. године, било 7 бораца из Власотинца, 2 из Лужнице, десетина Врањанаца, а 83 из уже Црне Траве.

У ствари из реона Власотинца — Лесковца било је 33, а не 7 учесника (Милош, Ива, Столе, Љуба, Урош, Влада, Бока, Вера, Лука, Милка, Драгица, Павле, Зека, Мика, Макарута, Перица, Предраг, Челик са сином, Луте, Бира, Шиме, Радован, Милован, Аца, Радојица, Ружа, Липе, Мицко, Драгиша, Зека, Божило и Сеља). Из Лужнице — Пирота (Брка, Милић, Милован, Јордан, Гоша, Душко, Томица) а не само двојица. Међутим, ако се не помињу сви другови из свих крајева као на пример: Васа, Бићко, Вуја, Заре, Бранко, који нису из горе поменутих крајева, онда чему помињати појединце, а тим пре ако се већ не располаже са тачним подацима.

12. Говорећи о масовним бекствима логораша (страна 200.), наводи да су одмах по ослобођењу Црне Траве масовно побегли Каланчани и укључили се у одред.

Прва група од 17 другова и другарица из Калне, а међу њима неколико бивших трудоваца прикључила се партизанима почетком новембра 1943. године, а не одмах по ослобођењу Црне Траве априла 1943. године.

13. На страни 207. пише о радним јединицама формираним марта 1943. године, па наводи да је таквих јединица било у Кални, Преслапу, Броду, Млачишту и Рупљу.

Вероватно је аутор мислио на радне јединице које су формиране марта и априла 1944. године, јер таквих није било раније.

14. Пољевина 145 штала и 3 куће као и интернација 77 сељака у селу Преслапу, није било у месецу јулу како пише на страни 209, већ крајем августа 1943. године (записано у хронологији Лесковца, страна 150).

15. Књига је трајни писани документат намењен широј читалачкој публици и она би морала да усвоји званичне термине појединих назива, што овом приликом није учињено. На више места у тексту помињу се команданти водова и чета, штабови чета и сл. Пример стр. 149. 177. и 211. Команданти и штабови могу бити код јединица ранга батаљона и већих, док код чета, батерија и водова, командири и команде. Ако се у партизанским условима можда и грешило у овом погледу, то не значи да и сада треба чинити грешке кад се о тим стварима пише.

16. Ако се већ цитира извештај штаба Другог јужноморавског одреда, потребно је било у коментару објаснити оно што је у извештају уопштено. На пример: на страни 213, говори се о 10 стрељаних шпијуна, а није речено ко су и дали је то карактеристично за хронику Црне Траве.

Вероватно су то случајеви са подручја од Пирота до Куманова, те из цитираних извештаја требало је обрађивати случајеве везане за подручје коме је књига намењена.

17. Говорећи о формирању батаљона (страна 213.), аутор пише да је из састава Другог батаљона са врањског терена издвојено 17 најбољих бораца и упућено за Црну Траву, где је формиран ударни батаљон. Нису то били 17 већ 70 бораца што и сам аутор наводи на страни 319. У више случајева написи се понављају о појединим догађајима, а подаци у тим написима нису усклађени.

18. На страни 217. стоји: „Трећа чета, чета Павла Бошковића није извршила свој задатак...."

Трећом четом командовао је Соколовић Драгољуб Јоца, а Павле је у тој акцији, из састава нишавске групе, придодат Трећој чети без одређене функције. Због тога се не може рећи „чета Павла Бошковића", већ чета Соколовић Драгољуба.

У даљем тексту (страна 217.) стоје погрешни подаци о броју и местима стрељаних сељака. Тако уместо Стол пише Струмица. Стоји да је у Радосину стрељано 17, уместо троје (муж са женом и дететом); У Кијевцу 13, уместо 10; у Руков Долу 12, уместо 1; у Љуберађи 15, уместо 8.

19. На страни 226. помиње се Јужноафрички фронт.

Познато је постојање Јужног или Афричког фронта, али тај фронт био је на крајњем северу афричког континента, а не на југу Африке, па не може бити ни речи о називу „Јужноафрички".

20. Пишући о новембарској окружној партијској конференцији 1943. године и спровођењу одлука са те конференције, аутор наводи (страна 228) да су тада попуњени или формирани срески комитети за Власотинце, Лужницу и Врање.

Попуна јесте вршена али формирање не, јер је повереништво Среског комитета за срез лужнички формирано 20. маја, а прерасло у Срески комитет августа 1943. године. Можда то не би било уочљиво непознавање развоја партијских органа и организација да се сличне нетачности не провлаче у даљем тексту.

У напомени на стр. 364. пише: „фебруара 1944. године, Срески комитет за срез власотиначки имао је повереништво за Црну Траву, Лужницу и Бабичко. Са ослобођењем Лужнице и Власотинца ова повереништва су престала да постоје."

Или у напомени бр. 1. на стр. 394. стоји да се на терену Лужнице и Врања партијски радници нису могли дуже одржати. Преплашени народ и стално присуство непријатељских снага, а уз то и много бугарских доушника онемогућавало је сталан партијско политички рад на тим подручјима. Слично томе пише и на страни 396.

Види се непознавање прилика а уз то неодговорно казивање, односно писање без провере. Неки од савременика понашали су се као да је историја НОП-а почела са почетком њиховог учешћа у том покрету. Кроз таква казивања и писања испољава се тенденција омаложавања организованог покрета за ослобођење. У повереништву Среског комитета за Лужницу од јуна 1943. године, били су поред осталих, Црнотравци Динић Добривоје и Стојановић Нада, а члан Среског комитета Боривоје Илић од августа исте године. Ако се обрађује Црна Трава а с њом и Црнотравци, зар се то није могло сазнати и веродостојно написати, а у толико пре што се аутор књиге често позива на дневник Боре Илића.

21. При обради СКОЈ-евских актива (страна 237.) пише да је скојевски актив у Златинцу формиран крајем новембра 1943. године, а поред имена осталих чланова актива помиње Оливеру Николић.

Оливера је од 21. јула исте године, непрекидно до дана погибије, била активни борац у саставу партизанских јединица, те није могла бити члан СКОЈ-евског актива у селу, тим пре, што је у наведеном периоду са омладинским батаљоном била у Јабланици, у саставу Друге јужноморавске бригаде.

22. Као скојевке у селу Јабуковику (страна 242.) помињу се старе жене (Персида и Нада — Наста) које су биле активне и организоване у НОП-у али као чланови политичког актива, чланови НОО и чланови АФЖ-а, а не СКОЈ-а, јер су онда биле преко 40 година старости.

23. Прича о веверици Мике (страна 255.) која је била припитомњена и као члан културнопросветне групе спавала у Лазином џепу од блузе, учествовала у приредбама, забавама и сл., више личи на причу о дивљем западу и као таква умањује ефекат рада партизанских културно-просветних екипа.

24. На страни 247, говорећи о ширењу пропаганде аутор пише: „...растурајући вести за Врање, Србију, Бугарску и сва околна места".

Вести из Црне Траве, како због ограниченог броја примерака тако и због отежане ратне околности, могле су бити растуране у ограниченом броју само на територијама: Црне Траве, Лужнице, Знепоља и Врања, а не Србије и Бугарске. Таква непрецизност код читаоца само ствара конфузију и умањује убеђење о могућностима свега онога што је чињено са изузетним напорима.

25. У одељку „Борба у Црвеној Јабуци" (страна 257.) говори се о јединици Другог јужноморавског одреда која је била орјентисана ка Лужници.

Очито је аутор мислио на Лужнички батаљон коме није била оријентација ка Лужници већ је Лужница била његово оперативно подручје по коме је и звање добио.

У даљем напису помиње злогласног фашисту Кочу Стојанова коме је било стално подчињено 4000 фашиста. На територији Лужнице и Понишавља, бар у том периоду, није био познат Коча Стојанов, већ Љубен Стојанов, али који је под командом имао само вод од 40 војника и припадао је трећем батаљону у Пироту. У поменутој борби у Црвеној Јабуци учествовало је Ловна рота (чета) под командом злогласног Александра Горчилова, а са њом и један ескадрон коњичке полиције под командом Ивана Лечева.

Напис је започет са даном 15. децембар 1943. године, уместо догађаја који се одиграо 17. и 18. децембра. Затим се нагло прелази на догађај од 14. октобра исте године и тај догађај се врло површно и нетачно описује. Чак и са погрешним датумом 25. октобар. Аутор је из разних казивања покушао да обради поједине догађаје, али је био дужан да утврди време и чињенице, да унесе објективност, а као писац и своју одговорност.

26. Описујући борбу, вођену између партизана и бугарских фашиста на Чемернику у времену од 20—24. децембра 1943. године, аутор наводи да је 237 погинуло и 36 непријатељских војника заробљено (стр. 260—264).

Савременици догађаја знају за 6 заробљених и стрељаних, али не за 36. Зна се да је било жртава на непријатељској страни и да су у тој борби партизани победили, али број непријатељских жртава није могао бити утврђен и цифра од 237 је нереална.

27. На страни 265. под насловом „Избори органа власти у духу одлука АВНОЈ-а", аутор пише о илегалним народноослободилачким одборима 1941. године, али тако испреплетено као да је изгубио из вида када је било заседање АВНОЈ-а и када се приступило спровођењу његових одлука. Цитирао је забелешке Ј. Рашића і Б. Илића, али као писац хронике наје извукао закључке о времену формирања и задатке које су спроводили НОО. Требало је више конкретних података а мање цитата који би само поткрепили и потврдили све оно до чега је писац као истраживач дошао.

28. У напомени 28 (стр. 274.) аутор помиње Јовић Михајила управника казненопоправног дома у Нишу.

Према садржини текста, по свој прилици мислио је на Савић Михаила из села Градсе који је био службеник у КПД у Нишу, али не његов управник.

29. На страни 275, пише: „Формиран је срески народноослободилачки одбор, јединствен за црнотравско и лужничко подручје". У даљем тексту помиње људе и села која су припадала црнотравском рејону а не Лужничком.

Да ли се ради о непознавању територијалне поделе ратног и садашњег подручја, да ли о непознавању развоја органа власти или о неодговорном писању, тешко је установити. По овом питању позива се на дневник Боре Илића, а из цитата дневника јасно се види да је то био срески НОО за црнотравско, а не и лужничко подручје.

30. На стр. 291. пише о радионицама које су несумњиво имале велику улогу у опскрби партизанских јединица и које су имале улогу ремонтних војних радионица, али се губи из вида објективност када се каже да су у ковачким радионицама у Степановцу и Тодоровцу оправљани партизански топови.

Док су коришћене радионице у забаченим и тешко приступачним местима, партизани и нису имали топове. Када су партизани добили топове били су сврстани у веће регуларне јединице, имали су ослобођене градове, а у њима радионице са средствима и кадром за оправку топова. Наше хронике биће добре ако региструју стварне догађаје без увеличавања или умањивања догађаја из прошлости.

31. На стр. 293, пише да је у децембру 1943. године, из Црне Траве за Пусту реку пренето 50.000 метака муниције. У даљем тексту (стр. 295) наводи да је тих дана у селу Лапотинцу била слава св. Николе, где су се пратиоци муниције гостили.

Прва савезничка помоћ у Црној Трави примљена је 19 — 20. децембра 1943. године (Св. Никола је 19.). Од те помоћи није слато партизанима у Јабланицу и Пусту реку. Чак и да јесте то је у најповољнијој ситуацији тамо могло доспети 3—4 дана касније, а не о св. николске празнике и славља. Ни поменута количина нити наведено време не одговара стварности. У првом авио-транспорту и није било толике количине муниције и од тог транспорта није слато у Јабланицу. Вероватно пре фебруара 1944. године, таква помоћ није слата за Јабланицу и Пусту Реку.

32. На стр. 301. објављен је шифровани извештај Штаба Другог јужноморавског одреда. У напомени, аутор по неком рачуну вероватноће дешифрирао је тај извештај и дошао до закључка да је одред бројао 870 људи.

Међутим, на стр. 311. пише: „Снаге Друге јужноморавског одреда почетком 1944. године, нарасле су на око 1500 прекаљених бораца".

С обзиром да је и шифровани извештај од 14. јануара 1944. године из којег је према ауторовом закључку одред бројао 870 људи, како се могло десити да је бројна разлика од 870 на 1500 бораца? Више је вероватно да је бројка из шифрованог извештаја узета произвољно а да је одред имао до 1500 наоружаних бораца и партијско-политичких радника на терену од реке Нишаве до Пчиње.

33. У вези са пријемом авио-транспорта у Добром Пољу (стр. 303) не стоји чињеница да је било 24 савезничких авиона и да је добивено руско наоружање. Први савезнички падобрански транспорт на добропољским ливадама (други на територији Црне Траве) донела су четири енглеска авиона. Том приликом дошао је и један енглески официр као допуна мисије за рачун бугарских партизана. Наоружање и опрема су у целини били енглеског а не руског порекла како пише у књизи. Сва та војничка опрема била је намењена за рачун бугарских партизана. Сем мањи део муниције сва остала опрема уступљена је Бугарима у присуству команданта Трнског партизанског одреда Славча Трнског и команданта Софијске оперативне зоне Владе Тричкова. Прикупљање и деоба опреме вршена је у дворишту Вукашина Ранђеловића у Добром Пољу, и том приликом није било вишка који је наводно скриван у склоништима, а још мање да се шаље за Јабланицу као помоћ тамошњим партизанима.

34. Као један од команданта Црнотравског војног подручја (стр. 307) помиње се Стратије Букић.

Букић је био командант Команде места Црна Трава, али не и командант подручја. То и сам може потврдити.

У напомени (стр. 307) пише да је седиште Команде подручја од краја септембра 1944. године било у Пироту, а Команда места крајем октобра у Власотинцу, Белој Паланци, Димитровграду и Бабушници.

У Бабушницу, Пирот и Димитровград, партизани су ушли 8. септембра 1944. године, и тада су преузели власт од окупатора. Три наредна дана наставило се са започетим преговорима о заједничкој борби противу Немаца и у очекивању преокрета у Бугарској, у поменуте гарнизоне боравили су и партизани и окупационе трупе. После тога наступило је братимљење и настављена је заједничка борба противу Немаца. Уласком партизана у Бабушницу, Пирот и Димитровград, ушле су и војно-територијалне јединице. Аналогно томе, чим је ослобођена Бела Паланка и ту је успостављена војна и цивилна власт.

35. Није постојала команда добропољског војног подручја какоо се то наводи на страни 306. поменуте књиге.

36. На страни 311. стоји, да су партизани нападом на Криву Паланку ослободили 100 интернираца, док на страни 297. стоји да је из тог места од стране партизана ослобођено преко 1000 сељака, (мислећи на оне који су покупљени за интернацију).

Коме податку веровати?

37. Помиње се Други црнотравски одред и то се понавља на странама 311, 329. и даље.

Стоји чињеница да је постојао Црнотравски партизански одред, да је он трпео бројне и територијалне измене, али никада нису била два (Први и Други), као што је био Први и други јужноморавски.

38. На стр. 313. пише: „Пета јужноморавска бригада одмах по своме формирању упућена је у Пусту реку да тамо донесе оружје јединицама које су у њему оскудевале". То исто пише и на страни 407. Да је Пета бригада заједно са Другом јужноморавском бригадом кренула преко бабичког терена 24. фебруара и у Пусту реку се задржала до 1. априла 1944. године, тачно је, али не да би носила оружје тамошњем јединицама, већ да би им помогла у одбрани слободне територије од најезде четника који су тада припремали и покушали офанзиву на Пусту реку. Тек из Пусте реке упућен је за Црну Траву Трећи батаљон Пете јужноморавске бригаде да отуда донесе оружје и муницију, али је у томе мартовском офанзивом био спречен. По том задатку, са Петом бригадом је 1. априла кренуо и Озренски батаљон, да из Црне Траве пренесе оружје.

Нетачно је такође да је Седма бригада марта 1944. године, вршила напад на Власотинце (страна 315.) када је била у Пустој реци.

39. На страни 314. вероватно је штампарска грешка када пише: „Убрзо је батаљон „Христо Ботев" учествовао у развијању (уместо да стоји разбијању) Вардарског четничког корпуса".

Развијање као војнички термин значи помоћ — формирање, што читаоцу даје обрнути смисао.

40. На страни 316. пише: „Одмах по формирању бригада је (мисли се на 6. Ј. М.) у садејству са 12. српском (Црнотравском) бригадом извршила напад на бугарско полицијско упориште у Кривој Фељи..."

На страни 446. пише да је 12. српска бригада формирана 11. јуна 1944. године, па се поставља питање, како је три месеци пре свога формирања, могла садејствовати са 6. јужноморавском у нападу на Криву Фељу.

На страни 316. пише за 6. јужноморавску бригаду да је на Тумби код Калне и Градске водила борбу са бугарско-фашистичким снагама које су учествовале у мартовској офанзиви.

Тешко је доказати да је 6. Ј. М. бригада током мартовске офанзиве била на терену Црне Траве, а још мање да је водила борбу са непријатељем на Тумби.

41. На страни 320. ред 9. пише: „На јужном делу Црнотравског терена, 8. марта 1944. године, формирана је у Трговишту 6, касније 8. јужноморавска бригада."

Каква логика кад је Трговиште стотину километара удаљено од Црне Траве.

На страни 322. стоји да је у мартовској офанзиви на Црној Трави непријатељ употребио 453 разноврсна авиона и ескадрилу бомбардера.

Са једне стране заобиђена је историјска чињеница о броју авиона, а с друге, како да се и бомбардери не рачунају у ту разноврсну авијацију. Располагало се само са две ескадриле извиђачких авиона (Неотдовно издање 1962. год. страна 475 — Славче Трнски).

42. На страни 326. помиње се Команда места за добропољски војни округ...

Познат је пиротски, прокупачки, врањски војни округ (пре рата) али Добро Поље је село у црнотравској општини у коме је некада била општина, а у току 1944. године, ту је постојала Команда места. Војни окрузи у току рата нису постојали, а још мање да је округ постојао у Добром Пољу.

43. На страни 349. помиње се др Јован Ристић из Прибоја, на страни 367. за истог Ј. Ристића каже се да је из Пирота, док у ствари Ристић је из села Проваљеника код Бабушнице.

44. На страни 350. и 351. под насловом „Битка на Кални" не одговара истини у следећем:

Није Седма српска бригада 26. марта водила борбу у Кални (на Тумби), јер је тада била у Пустој реци, већ 13. априла по њеном повратку.

Није са Седмом бригадом заједно била Прва софијска бригада јер она тада још није била формирана, већ је са Седмом бригадом било 4 — 5 бугарских партизана који су се затекли на привременој обући.

Нису била четири непријатељска батаљона, већ само један под командом потпуковника Васила Стојчева, није било заробљено око 650 бугарских фашиста и суђено, од којих су многи стрељани, већ је само 12 било заробљено. Марта 1945. године, Бугарски народни суд поред осталог судио је и потпуковнику Стојчеву као злогласном команданту казнене експедиције, који је поред осталог одговарао и за напред поменути случај на Тумби, те је осуђен на смрт.

Није Багра Иванов, већ Балгаранов у напомени и он није заменик Тодора Живкова, већ може бити заменик одређене функције коју Тодор Живков врши.

Аутор је чуо за борбу коју је Седма бригада водила на Тумби, али оно што је написао, ни по времену ни по садржини не личи на стварни догађај.

45. На страни 357. помиње се Доње Коњувце код Зајечара, уместо да је речено код Лесковца. У даљем тексту говорећи о Трећем батаљону (Озренском), аутор пише: „Чекајући енглеску мисију батаљон је на Чемернику наишао на развијени непријатељски строј Моравског фашистичког одреда".

Ако је батаљон чекао, онда је требало рећи одакле је та мисија очекивана. У ствари, батаљон о коме је реч био је заједно са 7 (Петом јужноморавском) бригадом и за време одмора у Млачишту, били су нападнути од непријатеља из Црвеног брега са једне и Мачкатице с друге стране. То је уосталом записано у оперативном дневнику Седме српске бригаде за дан 3. април 1944. године.

На страни 409. обрађује се тај детаљ, али опет са погрешним датумом (23. март, уместо 3. април).

46. На страни 359. пише: „Непријатељ је од грма до грма све претражио, али главнину борачких снага није пронашао. Она је била утонула или у земљу или пробила обруч и нашла се изван офанзиве".

Није ли ово потцењивање партизанских снага? Нису то зечеви да их непријатељ тражи од грма до грма, већ је то била организована војска која чак и када је из тактичких разлога отступала, давала је организован отпор непријатељу.

У даљем тексту наводи се да је наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ формирана 22. српска дивизија и да су у њен састав ушле 7, 8. и 10. бригада. Одмах затим следује податак да су у 22. дивизију ушле 8., 10. и 12. бригада. Ово последње је тачно али није тачно да је 7. бригада припадала 22. већ 23. дивизији.

47. Окружни НО одбор за Пирот није формиран почетком априла, како стоји у књизи на страни 363, већ на пленуму 1. маја 1944. године, у згради Основне школе села Јабуковика, када је главни реферат поднео Славољуб Петровић — Бера.

48. На страни 366. пише да је прво седиште среског одбора било у Броду до 1943. године, док на страни 364 стоји да је срески НОО формиран јануара 1944. године.

Шта је тачно?

49. На страни 370. стоји да је Власотинце ослобођено 8. октобра, а Пирот у јесен 1944. године.

Пирот је ослобођен месец дана пре Власотинца, а календарски то је лето. Власотинце, Лесковац и Ниш Немци су држали дуже због извлачења својих трупа из Грчке и Македоније. Према томе, види се да писац књиге није савладало, завичајну историју где живи и службује и о коме је писао.

50. На страни 371. наводи се да је у мајској офанзиви Седма бригада водила борбу на Кривој Феји и Чупином брду (територија Врања).

Седма јужноморавска бригада формирана је 10. маја на Таламбасу, сутрадан прихватила борбу на Тумби, а касније са Петом јужноморавском бригадом и под борбом прешла Суву планину уздуж и попреко, да би се после 5 дана поново вратила на лужнички и црнотравски терен.

Како је онда могла бити на Кривој Феји 100 и више километара удаљеној?

51. На страни 378. помиње се село Ракош.

Не постоји село Ракош на подручју ЈИ Србије, већ је то висораван на Сувој планини која је позната по борби партизана са четницима 14. маја 1944. године.

52. На страни 384. за 12. и 13. мај 1944. године, помиње се 12. бригада под командом Ж. Николића и Македонска са Видојем Смилевским, које су у борби код села Јабуковика, поред осталог, оборише и један непријатељски авион.

Нетачност је у следећем:

XII. бригада још није постојала и није никада била под дирктном командом Ж. Николића;

Видоје Смилевски је у том времену био секретар ОК Пирот, те је његов долазак у оперативне јединице био у циљу спровођења партијских одлука, а не командовање. Када се бригаде помињу обично бива да се помињу њихови команданти, а не функционери који су можда привремено боравили у бригади.

Авион тих дана није оборен од поменутих јединица и код поменутог села. Заиста је 19. маја 7. српска бригада оборила непријатељски авион, али то је било на Јовиној чуки код села Црвене Јабуке, далеко од Јабуковика око 15 — 20 км.

53. На страни 389. пише: „XIII бригада састављена је од новодошлих преплашених момака у првом налету шиптарских балиста, побацало је оружје и дало се у бекство, а рањеници са овог подручја са делом пратећих јединица, пали су у руке балистима".

Могуће је да је XIII. бригада формирана од новодошлих, али вероватно не од преплашених. То је понижавајуће и увредљиво за њене припаднике, па макар и било случаја да је некада, у тежој ситуацији, било пометње, панике и колебања, које је доводило до повременог неуспеха. То је омаловажавање јединице као целине која вероватно није побацала своје оружје како то аутор наводи.

54. На страни 421. нетачно је приказана предаја бугарско-фашистичког гарнизона у Сврљигу. Непријатељ се предао у самом Сврљигу, али његови војници нису одмах разоружани, већ пар часова касније, када су требали бити спроведени до границе и отпремљени за Бугарску. Није имало потребе за никаквом заседом.

55. На страни 446. наводи се да се у Лебану предао пук окупаторске бугарске војске.

Није то био пук, већ батаљон, са др Игњатовим и поручником Русевим на челу.

56. На страни 450. говори се о борби са остацима недићевих и бугарско-фашистичких снага који су се борили да по сваку цену задрже бабички терен и заштите Грделичку клисуру.

Како се са бабичког терена може штитити Грделичка клисура када је супротно од Лесковца, у односу на Грделичку клисуру?

57. На страни 460. нетачности су у следећем:

Легенда слике Ж. Николића није са митинга у Нишу, већ са митинга у Цариброду. То се могло запазити и по сликама Георгија Димитрова и Славча Трнског, које су биле на украшеној бини, а то због бугарске народности које су присуствовале митингу.

Други став говори да је из Лесковца бригада даље дејствовала према Нишу, разбијајући Чегарски корпус код Ниша и ослобађајући Бабушницу и Пирот.

Испада да је Лесковац ослобођен пре Бабушнице и Пирота иако је његово ослобођење уследило месец и више дана касније.

58. На страни 463. (у напомени), говорећи о реци Босуту, аутор наглашава да је њена дубина 17 метара.

Међутим, дубина ове реке је 2 м а само при високом водостају 4 — 7 м (види Основи војне географије, издање 1954. године, стр. 197 — 198).

59. На страни 464. пише да је 22. дивизија после пробоја Сремског фронта присуствовала првомајској паради у Београду, а затим отишла у Битољ да тамо чува и обезбеђује границу од могућег надирања немачких трупа преко Јадранског мора.

У то време Немци су били пред капитулацијом. Никакве везе нису могли имати са Јадранским морем, као што Јадранско море нема везе са Битољем, јер је Битољ ближи Јегејском мору.

На страни 498. аутор говори да су се средином 1942. године, јединице Црнотравског одреда пробиле до Скопске Црне горе, успоставиле везу с македонским партизанима и однеле им оружје.

Јесте, ишло се са жељом да се успостави веза са македонским партизанима, што није успело. Није им ношено оружје и челу служе овакви написи?

На крају, помињем, у књизи Р. Костадиновића има и наивних, непроверених тврдњи, као што се наводи на стр. 10. „Крајње источне речице црнотравског терена, уливају се у Јерму и Косовску реку које припадају сливу Егејског мора".

Све наведене напомене и опаске које сам изнео у овом приказу, имају једини циљ, да допринесу бољем и тачнијем познавању историјске и револуционарне прошлости Црне Траве и Црнотраваца, и да корисно послуже младом прегаоцу Р. Костадиновићу, у његовом даљем вредном прегалачком раду на изучавању његовог револуционарног завичаја.

Бура Златковић

Стојадин Стошић и Јордан Петковић: **Развитак НОП-а у Врању и околини и хроника VIII српске ударне бригаде,** Врање, 1968, стр. 1—166 + I—III, илустровано, Предговор написао Васа Смајовић.

Пре свега, помињем, „Развитак НОП-а у Врању и околини и хроника VIII српске ударне бригаде", дати из пера познатих друштвено-политичких радника врањског подручја С. Стошића и Ј. Петковића, има карактер солидно

написане хронике. Поред функције осветљавања многих питања и проблема из НОР-а, овај рад, напоредо с тим, има те како значајну улогу и у чувању и неговању историјске традиције врањског подручја. Као такав, он ће веома корисно послужити за информисање и популарна сазнања школске омладине, из проблематике новије завичајне историје.

„Развитак НОП-а у Врању и околини и хроника VIII српске ударне бригаде," што се види из самог наслова, има два дела. У првом делу, разматра се развитак НОР-а у врањском подручју, почев од делатности КПЈ за овај крај од 1937. код., када пада долазак маршала Тита на чело КПЈ и њена велика револуционарна делатност међу народима Југославије. После тог кратког прегледа, аутори се осврћу на друштвено-економске прилике у врањском подручју до другог светског рата, а потом приказују почетак организовања устанка. У посебном одељку размотрено је формирање и акције Врањског партизанског одреда. Жалити је, што аутори нису поклонили више пажње историјату Одреда. За овим, у посебном одељку расправља се о акцијама окупаторских снага крајем 1941. и почетком 1942. год., које су биле веома сурове и драстичне према српском народу овог подручја. У даљем разлагању, аутори описују напоре за поновно успостављање покрета 1942. год., као и његово обнављање и револуционарни значај у вођењу ослободилачког рата. Ситуацију у 1943. год. аутори су сасвим узгредно поменули, тако да је историјска прошлост револуције и НОР-а остала скоро не дотакнута. Посебан проблем у разлагању чини опис напада на Момин Камен 1943. год. Одмах за овим, разлаже се долазак Светозара Вукмановића Темпа, члана Врховног штаба НОВЈ у Црну Траву, и његове директиве за револуционарно ослободилачки рад у ЈИ Србији. Као посебни проблеми обрађени су и приказани следећи догађаји: диверзантске акције партизанских герилских јединица код Врањског Прибоја (рушење мостова), напад на Црну Траву. У то време пада и реорганизација Одреда и његов ослободилачко-револуционарни продор на југ, као и коначно учвршћење у околини Врања. У посебном одељку осветљена је непријатељска офанзива на слободну територију јула 1943. год., а иза тога расмотрен успон народноослободилачког покрета, и приказана Окружна партијска конференција, одржана 1943. год. у Црној Трави. Након тога, аутори говоре са реч-две о акцијама нових батаљона, да опширније после тога осветле нову окупаторску офанзиву, исто у 1943. год.

У истом редоследу дате проблематике, аутори надаље говоре о активности Другог јужноморавског одреда у почетку 1944. год., те описују борбу на Српској чуки и напад на Криву Паланку.

Исто тако, пратећи револуцирно ослобидалчку борбу на подручју врањске околине, аутори приказују активност четника Драже Михајловића у врањском крају посвећујући том питању знатну пажњу.

Као завршно поглавље овог одељка књижице, аутори дају формирање Оперативног штаба за борбу против четника, с приказом борбе с четницима на Сејацу.

У другом делу рада, разлаже се, као што смо видели из наслова, о VIII српској ударној бригади. Њеном постанку и револуционарно-ослободилачкој функцији, посвећена је обилата пажња, приказано је њено формирање, организациона структура и бројне акције. За овим је размотрена непријатељска офанзива од маја месеца 1944. год., у склопу које падају бројне ослободилачке борбе бораца ове Бригаде против јединица бугарске фашистичке војске. Дат је и приказ прелаза Бригаде преко бугарске територије, а затим и поново напуштање територије у Пчињи, жаришту НОР-а овог краја. Оделито је дато новопостављено руководство Бригаде и прилагођавање новој ситуацији. Описан је боравак на територији Грчке, повратак на север, којом приликом пада и погибија Милана Зечара, команданта Бригаде. Према хронолошком реду историјских збивања, дат је повратак Бригаде у Пчињу, а потом битка на Петровој гори, коју воде борци Бригаде с бројним бугарским фашистичким јединицама. Сагледан је исход фашистичке бугарске офанзиве од месеца маја 1944.

год. Рељефно је приказан растанак са македонским, косовским и бугарским партизанима, а потом описана самостална активност Бригаде, после поменуте непријатељске офанзиве, и њена реорганизација у Златовцу. Даља излагања осветљавају ослободилачку делатност ове Бригаде и других јединица НОБ-а, па се даје приказ напада на непријатељске објекте у непосредној близини Врања и Старе Брезовице. У даљем редоследу излагања, разматра се пребацивање рањеника ове Бригаде за Италију, као и борбе које је водила Бригада у околини Власотинца. Сагледан је и одлазак команданта Бригаде Вујовића Владимира Вује на нову дужност у Главном НО Србије. После тога, аутори приказују последње дане бугарске фашистичке окупације врањског краја, иза чега долази ослобођење Врања, Владичиног Хана, Власотинца, Ниша (где учествује и VIII бригада). Описан је прелазак на Косово и ослобођење Вучитрна, улазак у Нови пазар и борбе у околини Сјенице и Пријепоља. Посебно је сагледан одлазак комесара Бригаде Саше Јаворине на нову дужност.

Завршна разматрања обухватају приказ делатности Бригаде на чишћењу четничких остатака у западној Србији, борбу Бригаде на Дрини с фашистичким немачким јединицама, усташама и четницима.

Након свега изнетог, аутари разматрају реорганизацију Бригаде и њене акције у новим условима ослободилачког рата и народне револуције. Ту се, пре свега, износи прелазак Бригаде на Сремски фронт и њено учешће у ослободилачком војевању на обалама реке Босута. Из ослобођених Винковаца, Бригада долази у Београд, где узима учешћа у прослави Првог маја 1945. год., одакле одлази у Битољ где је затиче крај другог светског рата.

После свега изнетог у овом кратком аналитичком приказу, следује овај закључак. Наиме, први одељак књижице превише је дат на информативан начин, без потребних уклапања и повезаности појава и проблема о којима се разлаже. Други одељак књижице, који носи обележје хронике VШ српске бригаде, је само итинерар ове Бригаде, коме недостају свеобухватна сагледавања револуционарно борбеног пута Бригаде.

Свакако, узгредно се мора поменути и несређеност у композицији рада, која се осећа у оба дела књижице, што је пропуст понајвише самих аутора, а делимично и консултованих стручњака по питању садржине и садржајности књижице. Међутим, и овако дата, ова књижица је значајан прилог историји НОР-а врањског подручја. Желети је да и други пођу путем ових трудољубивих револуционара с југа Србије.

Војислав Лазовић

Др Михајло Костић: **Врањска Бања, прилог термалној географији СР Србије** („Лесковачки зборник" књ. V, Лесковац, 1965, стр. 86 — 109).

У низу радова које је др Михајло Костић посветио географској проблематици наших бања, овај привлачи посебну пажњу, јер се односи на нашу најтоплију терму, чија се вода најшире примењује и која је као природно лечилиште била и у прошлости на високом ступњу развитка. На двадесетак страна аутор нам је кондензовао све најзначајније чињенице о природним погодбама географске средине, објаснио постанак и прошлост бање и бањске

насеобине, издвојио шест фаза у њеном насеобинском развоју и закључио излагање приказом данашњих привредних функција.

Од природних погодаба за егзистовање балнео-туристичког насеља, Костић је, сасвим умесно, најпотпуније анализирао хидролошке особине а нарочито балнео-хемијска својства термоминералних вода. Пажљиво изучивши аналитичка истраживања која су вршили М. Зернов, Р. Радојковић, С. Лозанић, М. Леко, М. Николић, А. Зега и Ј. Горић, аутор је дошао до закључка да Врањска бања спада у најтоплије у Европи; с њом се, по температури воде, могу донекле поредити француска бања Шод Еги (81,5° С), Немачка бања Ахен (75° С), чехословачке Карлове Вари (73,2° С) а нарочито италијанска бања Абано (92° С). У раду се даље износи да су најновија истраживања омогућила да се ова терма сврста у групу алкалних, слабо сумпоровитих хипертерми, са радиоактивношћу која износи 1,12 Махових јединица. Позивајући се на проучавања М. Зернова, Костић указује на слабу минерализацију бањских извора која пружа „врло широке индикације за лечење разноврсних болести". Тако се пијењем лече: хронични поремећаји црева, лимфатична конституција, аменореја, реконвалесценти после запаљења плућа. Купањем, међутим, лече се обољења зглобова и мишића, обољења нерава, хроничне женске болести и кожне болести.

У радовима овакве врсте неопходно је да се детаљније изложе и климатске одлике проучаваног локалитета и његове околине, ако ни због чега другог, а оно бар ради изналажења најпогоднијег годишњег интервала за главну туристичку сезону. Костић није био у могућности да тако поступи, јер су му недостајала вишегодишња метеоролошка осматрања.

Пажљиво изучивши литературу и писане споменике, М. Костић је био у могућности да утврди присуство човека још у праисторијско доба. У римском раздобљу овде већ егзистује термална насеобина, као и у каснијем византијском. Са много занимљивих појединости аутор нам доста детаљно осветљава улогу и значај Врањске бање током трећег, средњовековног српског периода. Морамо признати да смо из овог вредног Костићевог рада први пут сазнали да је у средњовековној српској држави ово место било афирмисано не само као минерално лечилиште, него и као рударско, прометно — стратегијско, па чак и као термално — културно односно религиозно место, где је бањски манастир „преузео... улогу храма античких божанстава лековитих вода..."

У наредном одељку аутор је, са пуно смисла за критички ретроспективни поглед, окарактерисао сваки од шест издвојених фаза насеобинског развитка. Ту видимо не само дубину примитивизма који је владао током прве фазе експлоатације термалних вода, где се уз сама купатила, ионако тесна и прљава, топила конопља, шире̂ћи унаоколо неподношљиви смрад, него и безобзирност појединаца којима је бања уступана преко концесије или поверавана на управу. Даље се показује како се стављање бање под државну управу позитивно одразило на изградњу објеката и промет посетилаца.

Ако је Костићева склоност употреби дискутабилног термина „термална географија" негде била разумљива, била је свакако овде. Јер, изузетно топла вода у Врањској бањи користи се вишеструко — у лечилишне сврхе, за натапање пиринчаних парцела, за кување јаја и кукуруза, шурење свиња и живине, загревање стамбених просторија, стаклених башта и живинарске фарме и при преради конопља.

Рад се завршава одељком који се зове „Туристички значај и промет посетилаца". Чини нам се да није срећно назван овај одељак, јер се у њему заправо разматра број посетилаца током појединих година. С друге стране, многе туристичке проблеме аутор је разматрао и у предходним одељцима. Уосталом, он је пропустио да у овом одељку изложи неке значајне проблеме савременог туризма (број запослених у туристичким службама, њихову квалификациону структуру, организацију и пропагирање туризма, проблем дислоцирања запуштених стамбених зона и кућа и др.). Завршни део рада морао би

да садржи поглед на будући урбано — географски и туристички развитак. Аутор нам то није пружио.

У целини посматран, овај Костићев рад представља вредан, можда најсадржнији географски прилог који је до сада написан о Врањској Бањи.

Др Милорад Васовић

Драгољуб Влатковић: **Борисав Станковић за време првог светског рата.** — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXIII св. 1 — 2. Београд, 1967, стр. 11 — 32.

Све до поменуте расправе Драгољуба Влатковића нисмо имали тако аналитичан и студиозан портрет Боре Станковића из периода окупације у првом светском рату. Влатковић је педантно и прецизно прочитао и проучио све што је нама као грађа била у главном недоступно и непознато, и са научничком разборитости и одважности, без егзалтације а са племенитим осећањем љубави и поштовања према великом Борином делу, казао много истина о писцу и његовом животу у времену првог светског рата.

Прочитали смо ову озбиљну, студиозну расправу, а ето, остало је у нама једно осећање да у тој расправи има неке недоречености, доказивање је рационално а ипак се не може отети утиску да онај стари, таман, тежак, облик сумње који је за живота и после смрти стајао над песником старога Врања још није отклоњен, опет у данима славља кад га тако помињемо — сви они који га много знају и сви ми који га много волимо, свакако још нисмо учинили све да га схватимо. Чини нам се да после пола века још траје Борин неми прекор и допире до нас. Зато смо мишљења да ни Влатковић није погодио срце проблема. Мишљења смо да педантном, цензорском методом којом се Влатковић у расправи служи, не може сасвим и потпуно да објасни ни став ни дело Борисава Станковића за време првог светског рата.

Влатковић познаје историју пишчевог живота, али би писцу овакве расправе требало да буду исто толико важна и интересантна историја духа Боре Станковића јер сваки човек, а уметник свакако, има тренутака када представља свет за себе, независан од света спољашњег, доброг и злог, јер песник као и сваки човек, не представља никакву геометријску правилност и схематичну уредност. Ми у Влатковићевој расправи нисмо видели одговарајућу, свестрану анализу факата који су условили став Боре Станковића у првом светском рату и ми зато опет не знамо много о унутрашњој драми писца за време тих екстремно сложених животних односа у рату; ми још увек не знамо шта је Борина тајна и његов кључ у којим хармоничним или супротним цртама карактера или талента.

У првом делу расправе Влатковић нас исцрпно информише о Станковићевој „одисеји" од тренутка кад се у октобру 1915. године, заједно са другима Бора повукао из Ниша до половине јула 1916. године када се вратио у Београд. Изванредно педантно Влатковић је проучио овај до тада најтежи период пишчевог живота и цитирао све што је у вези с тим периодом објављено од 1917. до 1958. године. Влатковићева обавештеност заиста импресионира. Али, питање се, ипак, намеће: колико је у суровим потуцањима бежаније и интер-

нације патио човек и песник Бора Станковић који у себи није носио веру ни националног ни друштвеног борца, који није умео ни да издаје ни да прима војничке зопвести? Какав ли је и колики горак талог тешког искуства донео у себи песник патријархалног морала вративши се у окупирани Београд?

Међутим, дошло је још теже и оно најтеже што је у тим данима доживљавао наш народ и песник заједно с њим. О том периоду Влатковић говори у другом делу своје расправе. У окупираном Београду гладовала је и породица Борина све док га један трговац — Воја — Војче Живковић — није почео да помаже материјално. Какав је судар настао у болно осетљивој песниковој души када су свакодневна понижења у томе злу сурових ратних дана нагазила на његово патријархално достојанство; како је песника најлепших људских чежњи за хармонијом и лепотом на сваком кораку вређала дивља и ругобна борба за голу егзистенцију, човека — патријархалног домаћина који није ни могао да тргује, али је морао да прехрањује породицу, а „несрећа, рекла је једном Исидора Секулић, не отхрањује величину него истиче јадило и немоћ". У тренутку такве несрећне немоћи Бора Станковић није умео као његов пријатељ из заробљеништва (Војче, који и да га „на голом камену поставиш, он би и на њему нашао какав посао, рад"), да буде ни трговац ни да шпекулише, ни да се склони ни заклони. Као да се сва горчина ироније и садржи у ортаклуку између песника и пијара Јакова који је једно време продавао заједно са намирницама и Борине „Божје људе".

У трећем делу своје расправе Влатковић исто тако прецизно, детаљно набраја када је, шта и где Борисав Станковић објавио за време окупације. Задржаћемо се само на једном, по нашем мишљењу, врло карактеристичном цитату. Према Драгољубу Влатковићу, то је додатак из романа „П Е В Ц Е" који је објављен у „Београдским новинама" од 3. новембра 1917. године.: „Да, да, тако је некад тамо било (у Врању примедба Д. В.). Можда су још живи. Али сада, и код њих бесни стихија рата. И код њих пршти камење од олова и гвожђа. Можда, који је од њих још у животу сада обезумљен од ратних страхота, и пустоши, убезекнуто и унезверено шапће у себи: „Боже, чиме ти оволико сагрешисмо!". Наводи нас овај Борин додатак на помисао да је и у тим најсуровијим данима свога живота Станковић остао песник носталгичне чежње за Врањем и Врањанцима, упућује нас на помисао да је у сваком могућем тренутку покушавао да побегне из арене дневних борби за хлеб, а последња реченица — „Боже, чиме ти оволико сагрешисмо!" — звучи као Борин сопствени вапај. По нашем осећању то је пригушено крикнуо у окупаторским новинама песник убијан грубостима неморалне свакидашњице, понижени човек који није умео да осећа слободу као политички програм већ као неопходан услов да се уопште може живети. Ту мисао „убезекнуто и унезверено" исказао је сам Бора, а из ње тако силно избија његова дубока потреба да ругоби тога времена баци у лице своју мржњу, своје очајање, своју осветљ.

У IV и V делу расправе Влатковић опет веома прецизно набраја ко је све, када и како нападао и оговарао Бору Станковића са циљем да осветли лик писца као човека и као уметника. Напади на Бору Станковића, према Влатковићу, почели су још у току рата и наставили се затим 1919. год. да би са прекидима трајали готово до пред крај Станковићевог живота. Влатковић међутим, не коментарише, или то сасвим узгред чини, са којих су све позиција нападали Борисава Станковића, колико је у тим нападима празне реторике, лажног родољубља, колико узнемирене љубоморе оних који су хтели да сакрију свој неморал, дилетанство, просечност; колико су ти напади мелодрамски баналии и колико су невешто, неуко, подмукло и медиокритетски писали они који су хтели да потамне створено и афирмисано до рата, дело Борисава Станковића.

Мишљења смо да је став Боре Станковића нераздвојно везан са нашим друштвеним и књижевним приликама тога времена, и унутрашња драма Борина која је несумњиво постојала, само је део целокупног комплекса у коме је и настала. Интернација, самоћа и сиромаштво, самоћа дубока и

болна, трагичне размере рата, стање у које доспева писац, стање које не разуме разумом и не воли срцем, све то заједно утицало је скакако да се Бора Станковић, писац трагичних страсти и чежње за вечитом, недостижном поезијом, у то суровo време осећао као уклета птица која нема где да се спусти. Станковић, песник старога Врања, сударио се са београдском чаршијом уображених ћифта, згрозио се над маторим бонвиванима, практичним егоистима, набељеним и неприродним женама са осмехом глупости на лицу, згрозио се над свом том надувеном буржоазијом која је ницала и расла у рату; згрозио се над ништавилом својих непријатеља и хтео је да бежи некуд — у стварање као у једини могући начин да се чисто живи. Бежао је трагични песник и остао чист, ипак чист, иако је једно време објављивао и у листу националног непријатеља. Бора Станковић био је каже Драгољуб Влатковић „у основи објективан и искрен хроничар и записивач, мемоариста који себе није штедео а другима није праштао. Његово објављено дело ПОД ОКУПАЦИЈОМ и његови још необјављени фељтони ЗАБУШАНТИ остаће ипак као историјски документи о моралној посрнулости и лажној родољубивости српске грађанске класе". Јесте, Бора Станковић више није био песник већ „мемоариста", „записивач", „хроничар" — у том сукобу између његових поетских визија које је носио у себи и балканске наше ратне теме у стварности, у том судару изгорело је велико песничко срце и у томе је пре свега, унутрашња, неиспричана и непроучена драма Борина, и патња његова лична, човекова, која је достизала распоне готово античке трагике. У његовом до рата створеном делу било је тако много ватре па је зато после и дима било . . .

У последњем VI делу расправе, Влатковић анализира Борине успомене, белешке и фељтоне писане за време рата и објављене после рата у књизи ПОД ОКУПАЦОЈОМ; анализира и необјављене ЗАБУШАНТЕ и на основу тих дела долази до оног најбитнијег што је свакако и имао за циљ: да нагласи да је Станковић у овом периоду свога књижевног деловања израдио и „став једног у основи поштеног човека који је отворено проговорио о непоштењу и неморалу других".

Тако је овом својом расправом Влатковић аргументовано, опширно и врло педантно и рационално обрадио овај период живота и рада Борисава Станковића за време првог светског рата, тако је писац расправе бранио и одбранио песника. Мишљења смо, међутим, да је Влатковић пре свега требало да схвати трагичне противуречности времена и песника у томе времену — тада не би било потребно бранити Бору Станковића.

Интересантно је како Влатковић тражи везу између Боре Станковића „хроничара" и „писца дневника" из окупације и песника лирског дневника из приповедака СТАРИ ДАНИ и из СТАРОГ ЈЕВАНЂЕЉА, а не истиче каква је и колика разлика између тог лирског дневника Борине младости у приповедкама сатканим од најфинијих нити сна и чежње у амбијенту старог Врања и уобличавања типова из савремености које није умео ни могао да ствара са жаром и страшћу јер их није волео, јер се надахњивао мржњом и очајањем. То што је та разлика тако дубока и суштинска, управо доказује да се овај изразито лирски темперамент гушио пред свирепошћу свакидашњице, доказује да је трагика Боре Станковића, човека и песника баш у томе, што се над ћифтама, над забушантима, над целом том бескрупулозном српском буржоазијом згрозио, али за коју није имао оружја да јој се супротстави и против које није умео да се бори.

Не треба да бранимо Бору Станковића јер га је као уметника неумитни судија време — одбранило. Своја велика дела стварао је у ватри снажног поетског надахнућа, а када је у ратном пустошењу од ватре остао само пепео и по њему само искре горчине и немоћног бунта, Бора је писао без страсти, без магијске лепоте у човеку и у пејзажу, зато што такве лепоте више није било ни у његовој души. Опустошио је рат.

Судбина човека и песника Борисава Станковића једна је у низу трагичних судбина наших уметника тога времена, па ипак као да је сва несрећа

тог суровог времена садржана баш у животу Борином. Зато и не треба да га бранимо већ да узмемо у обзир чињенице опште познате: улазио је у књижевност из једног заосталог кута Балкана, из једног малог, старог Врања, без широке културе, без великог образовања и пробио је голорук, снагом свог талента, таму балканских оквира наше литературе. У својим аутентичним, младалачким исповестима, у лирским ревокацијама пуним поезије и психолошке уверљивости и снажне љубави према ономе што се никада неће вратити, Станковић је израстао у књижевни ауторитет. Блеснуо је, за деценију — две, затим је дошао први светски рат — патио је човек и гасио се уметник. Угасио се скрхан клеветама, бојкотима, цинизмом малограђанске чаршије. Умро је не исказавши своју поетску ни животну драму до краја, умро је несрећан и недовршен као његов газда Младен из истоименог романа, и као и газда Младен и толики још његови јунаци „рањав и жељан".

У Борином Врању све се више инсистира на свестраном и широком сагледавању Станковићевог живота и књижевног дела. Подстакнути тим локалним напорима изложили смо једно скромно размишљање над научном расправом Драгољуба Влатковића.

Вера Ценић

INDEX

A

Abdilj Revzak — paša, 33, 57—59
Aleksić J., 96, 100—101
Aleksić N., 86
Aleksić R., 87
Aleksić — Kolčak P., 75
Alföldy G., 367
Alija H., 48
Ajeti I., 257, 260, 265, 267
Aqif S., 30
Anđelković S., 87, 454
Angelov Đ., 296
Antić A., 78, 84—86
Antić S., 84
Antoljak S., 481
Antunović R., 485
Apostolov A., 480—481
Arsić A., 84
Arsić M., 85
Arsić T., 86
Atanasijević A., 74—77, 90

B

Babelon E., 23
Babinger F., 369
Bajić I., 426
Baltacioglu I. H., 335
Banašević N., 334
Barada M., 296
Barjaktarević D., 265, 399, 408, 416, 419
Barjaktarević M., 396
Barkan O., 103
Bašagić S., 28
Bedović D., 90
Belić A., 269, 399, 402, 404—405, 408—410, 413, 416, 418—420
Beličanski Dž., 32, 36, 46
Biblić J., 84
Biljan M., 296
Blanchet J., 23
Bogdani Pj., 270
Bogdanović J., 77
Bogdanović S., 88, 90
Bonifačić — Rožin N., 335
Bošković B., 153, 156
Bošković Đ., 304, 364, 368
Böckel O., 329
Brajković A., 152
Branković D., 78
Braun M., 335
Broch O., 401
Breznik D., 230, 237, 256
Buslaev I. F., 317

C, Ć, Č

Cagnat R., 20, 22—24
Carson R. A. G., 4, 10
Celestin V., 17, 19—20, 22—24
Cenić V., 499
Cimochowski L., 270
Cimochowski W., 260—261
Chadwick K., 334
Chadwick M. H., 334
Chapot V., 20, —24
Cowell F. R., 22
Cvetković M., 450—451, 455
Cvetković P., 88
Cvetković V., 83, 482
Cvetković Z., 69
Cvijić J., 60, 110—112, 123—124
Ćorić J., 495
Ćorović N., 391
Ćorović — Ljubinković M., 304
Ćorović V., 55, 303, 326
Ćosović S., 74
Ćurić H., 28, 32, 37, 55—56, 58, 61—63
Čabej E., 258—258, 267, 269
Čajkanović V., 301—303
Čengić S., 55, 62—63
Čerškov E., 151, 153
Čubelić T., 322
Čuni A., 338

D, Đ, Dž

Dacić Dž., 332—333
Damjanović T., 85
Daničić Đ., 97
Dapčeski D., 482

Daremberg — Saglio, 19—23
Dähnhardt O., 295—297, 329
Dejanović E., 102
Dejanović K., 102
Delinić A., 388
Demus O., 298
Denčić T., 84
Desnickaja V. A., 261—262, 267
Dernšvam H., 393
Didić — Kalčić V., 83
Dimevski J., 482
Dimić A., 137
Dimić P. A., 125—127
Dimitrijević D., 73—77, 79, 89
Dimitrijević S., 155
Dimitrov D., 362
Dimitrov G., 76
Dinić D., 486
Dinić M., 151, 153, 296
Dinić N., 77
Diskić M. V., 77
Dodić — Kalčić V., 84
D'Oldenbourg S., 295, 309—310
Domaszewski V. A., 364
Dozon A., 258
Dragojević D., 296
Drenjo M., 330
Drobnjaković M. B., 105, 385
Dučić N., 324
Durnovo N. N., 481
Dušanić S., 362—363, 365
Dvornikoviċ V., 322, 334
Đorđević D., 452, 458, 461
Đorđević R. T., 298, 386, 391
Đorđević — Tornik J., 70
Đorđević U., 90
Đurić M., 329
Đurić — Klajn S., 426
Đurić V., 143
Dželal E., 35
Džinoli J., 50, 60, 62

E

Ekonomović A., 39
Eleunskij N. E., 316
Elezović G., 261—262, 302, 369
Eminović M., 125
Eminović Dž., 125
Etemi A., 139
Evgenović M., 386

F

Filipović Đ., 137
Filipović F., 77
Filipović S. M., 317
Filipović N., 370
Filipović V., 356—360
Fluss M., 364
Fisković C., 153
Forrer R., 4, 18
Fortis A., 326
Frazer G. Y., 4, 259
Funk — Wagnalls, 4

G, Gj

Gagić J., 388
Gaj — Popović D., 22
Garašanin D., 9, 361
Garašanin M., 12, 361
Gavela B., 9—10
Gavrilović A., 323, 334
Gavrilović M., 29—32, 37—40, 43—46, 48, 50, 52—53, 55, 58, 63, 386
Gesemann G., 305, 322, 331
Gerstinger H., 298
Gligorić V., 350, 354—355, 357, 359—360
Glišić J., 7, 11
Glušac V., 296
Gorčilov A., 487
Gorki M., 351
Gradaščević H., 28, 37, 39, 41, 48, 55—65
Grbić M., 6, 25
Grimal P., 4
Grimm J., 304
Grosse E., 334
Grujić M. R., 96
Gudzij K. N., 334
Gjinari J., 261, 267

H

Hadžiantić R., 78
Hadžibegić H., 103
Hadžijahić M., 329
Hadži Kalfa — Ć. Č., 154
Hadživasiljević J., 97—98, 100—106, 109 450, 461
Hall R. H., 1
Hahn G., 258
Hercik E., 335
Hoffmann E., 323
Hoops J., 302
Hoti H., 45
Hrabak B., 151—154
Hristos I., 375

I

Ikonomović A., 52
Ilić B., 486—487
Ilić S., 84
Ilić Ž., 337
Ivačković I., 351, 358—359

Ivanić Z., 387
Ivanović Lj., 152
Ivanović O. R., 153
Ivanovski A. B., 482
Ivanov J., 296
Iványi D., 17, 23
Ivić A., 97
Ivković Žuzorina Ž., 153
Ivšić S., 302
Izet Mehmed — paša, 56

J

Jagić V., 301, 324, 333
Jakšić Đ., 346, 348
Jantolek S., 482
Janjić S., 84
Janjić Ž., 74
Javorina S., 494
Jazikoviċ D., 88
Jekić M., 137
Jelenić J., 56
Jeličić B., 20
Jireček K., 100, 151, 334
Jokl N., 259, 267, 272
Josifovska B., 363
Jovanović B., 6—7, 11
Jovanović Č., 70, 88
Jovanović D., 85, 88, 344
Jovanović M., 17, 26, 70, 85, 94—95, 99, 467, 475
Jovanović N., 89
Jovanović O., 129
Jovanović P., 90, 346, 348
Jovanović R., 85, 449, 453
Jovanović S., 85
Jovanović Ž., 133
Jović M., 487
Jović S., 88
Jubin A., 50, 52—53
Jug B., 423—424

K

Kočanovski J., 482
Kapor J., 330
Karađorđe P., 385, 387—388
Karakašević V., 327
Karafejzić A., 45, 47—48, 62
Karafejzi Z., 49, 62—63
Karadžić St. V., 33—34, 265, 303, 317, 321—322, 327, 330—331, 335, 456, 486—488
Karimanović A., 426
Karskij F. E., 316
Kelle J., 329
Kelemina J., 301
Keramidčiev A., 482
Kirtov S., 83
Knežević M., 322
Kolčaković — Kolčak P., 78
Kniewald D., 296
Kojić S., 366
Koneski B., 418
Kostadinović R., 483
Kostić A., 123, 131
Kostić D., 85—86, 326
Kostić N. K., 78, 96, 102
Kostić M., 93—94, 99, 104, 110, 116, 121—122, 127, 132, 137—138, 143, 494—495
Kostić P., 59, 350, 355—356, 358—360
Kostić S. D., 77
Kostić N., 69
Kostić T, 387
Kostić V., 75, 83—84, 88
Kovačević J., 318
Kovačević Lj., 151
Kraljević M., 307, 347
Kravčinski V., 83
Kraus H. A., 62
Krbešević H. A., 62
Kreševljaković H., 28, 37, 55, 61
Krmpotić J., 298
Kroče Č. D., 315
Krstić B., 304
Krstić O., 138
Krstić V., 76—77, 386
Krupe M., 62
Krusić M., 152
Kuhač F., 324, 327
Kujundžić Lj., 267, 271
Kunibert B., 30, 43, 63, 386—387
Kuret N., 335
Kuripešić B., 98, 104
Kuzmanović B., 73, 84—85
Külçe S., 30, 32—34, 47

L, Lj

Lagarić P., 352, 358—359
Lainović A., 482
Lafe E., 261
Lambertz M., 259, 261—262, 303
Landtman G., 293—295
Lape Lj., 481—482
Latković V., 334, 423
Lazarević B., 350, 354, 358, 360
Lazarević S., 424
Lazović V., 494
Lebel P., 23
Lečev J., 487
Leko M., 495
Levy — Bruhl L., 308, 312—313
Loeschske S., 23
Lord B. A., 335
Lovrić J., 326—327

Ložanić S., 495
Luković T. M., 123, 131—132
Lutovac M., 137—138

M

Mac Kay L. A., 4
Macura M., 230, 237
Magarašević Đ., 388
Makedonski A., 315
Makočević G., 318
Maksimović J., 351, 358—359
Manasijević D., 70
Manašrević B., 85
Marić G., 32
Matić R., 367
Marinković R., 86
Marković J., 74
Marković R., 30
Marković S., 77, 331
Marković U., 76
Martinović Ž., 137—138
Maslaković R., 87
Maškov M., 77
Mašutković S., 85—86
Matavulj S., 315
Matić S., 334
Matković A., 482
Medenica R., 331, 333, 432
Mehmed A., 40
Micić O. D., 387
Mićović Lj., 317
Mićunović V., 328
Mihailović K., 97
Mihailović N., 322
Mihailović V., 387
Mihanović B., 408—409
Miletić B., 408
Miletić N., 152
Milić S. Č., 133
Milićević Đ. M., 99—100, 105, 368—388
Milosavljević P., 74—79
Milosavljević R., 83—84
Mijatović S., 318
Minić R., 69
Mirković M., 363
Mišković J., 388
Mitić A., 85
Mitić D., 85
Mitić S., 87
Mitić Đ., 83
Mišić S., 74, 86
Mitrović A., 83
Mitrović M., 67—70, 72—74, 76, 78, 80, 91, 385, 389, 423—424, 482
Mladenović S., 69 78, 84
Mladenov S., 257, 259, 264
Mjeda N., 51
Momirović P., 326
Mučalica R., 330
Mudri J., 315
Murgoci B. A.
Murko M., 332, 334

N

Naillant A., 297
Namik Ali—paša, 56
Naumov P. E., 481
Nedeljković D., 453
Nedeljković P., 85
Nedić V., 331
Nemanjić S., 375
Nenadović Lj., 315
Nenadović M., 345, 348
Nešić A., 84
Nešić D., 74
Nešić P., 69, 78
Nikodijević V., 137
Nikolić B., 359
Nikolić J., 75,77
Nikolić Lj., 450—451, 455, 457
Nikolić M., 495
Nikolić O., 486
Nikolić R., 399, 401, 412, 460, 465
Nikolić T., 88
Nikolić Ž., 491
Nilsson M. P., 10
Nišlija J., 52
Noeber F., 335
Novaković S., 97—98, 108, 110, 154, 311, 317—318, 322, 331
Nušić B., 311

O

Obilić M., 306, 346
Obolensku D., 297
Olearije A., 336
Obrenović M., 29—30, 38—40, 48, 50, 52—54, 57—58, 60, 63, 65, 344—345, 348, 386
Okunev L. N., 298
Ot U., 57
Oglu P., 387
Osvaiač M. II, 369

P

Pajkić P., 373, 384
Panov B., 481
Panjčikinji V. E., 83
Papažoglu F., 364, 367
Pašćan — Kojanov S., 327
Pašić N., 155
Pavićević M., 140

Pavlović D., 28—29, 31—32, 34, 36—40, 44—50, 53, 55—56, 58, 61—65
Pavlović Đ., 153
Pavlović Lj., 386
Pavlović M., 48, 408, 416
Pavlović R., 484
Paulys — Wassow, 4
Peco A., 408—409
Perović R., 33—34, 388
Pešić J., 85—86
Pešić L., 74
Pešić M., 344, 356
Pešić Ž., 78
Petković B., 85
Petković J., 492
Petković V., 373
Petković — Davidović J., 78
Petrović D., 85
Petković K., 49
Petrović J., 69
Petrović M., 48, 359
Petrović P., 361—363, 365, 368
Petrović V., 349, 355, 358, 360
Petković — Petkovče N., 70
Petković R. Vl., 96, 153
Petronijević A., 50
Petrović A., 334
Petrović D., 86
Petrović — Doroteja T., 70
Petrović Ž. P., 334
Petrov Đ., 480
Petrov K., 481
Petković O., 90
Petrović Njegoš P., 327
Petrović T., 88
Pešić D., 69
Pešić Z., 69
Pinterović D., 17, 23
Platner — Ashby, 4
Pipin — Spasović, 298
Pogačarević S., 90
Polivka J., 311
Pompilius N., 2
Popović A., 151
Popović D., 387
Popović I., 265, 269, 311
Popović P., 311, 334
Popović M., 88
Popović St. J., 315
Popović V., 48, 57
Popović Ž., 129
Popović V., 77
Powel T. G. E., 5
Prelog M., 61
Preuss T. K., 294
Pribisalić R., 152
Prijepoljac M., 62
Prodanović J., 349, 352—353, 356, 360
Pučini Đ., 315
Puech H. C., 297
Purković M., 97—98

R

Rački F., 297
Radojčić N., 297, 387, 424
Radojčić S., 298
Radojković R., 495
Radonić J., 100, 298
Radosalić B., 152
Radošević Đ., 152
Radovanović M., 391, 397
Radovanović S. V., 110
Radović J., 52
Rahimi S., 482
Rajaković — Ugarčić O., 236
Rajičić M., 96, 98—99
Ranđelović V., 488
Ranke L., 63
Rašić J., 487
Rattcho de Choporizi, 152
Ratković J., 154
Redžepašić B., 62
Reljković M., 393
Resulbegović H., 62
Rešetar M., 328
Rikić R., 70
Ristić J., 490
Ristić P., 85, 88
Riterr H., 335
Rizaj S., 102—104, 110—111, 154—155, 369, 370, 372, 448, 477, 479—480
Rizvanbegović A., 28, 55—56
Robert C., 30
Rohde E., 10
Rogačica S., 60
Royston Pike E., 4
Rrota J., 267
Ršumović R., 123, 132—133
Rusić B., 327
Ružić D., 90
Ružić J., 90

S, Š

Sadnik L., 323
Sandfeld K., 269
Saraći N., 60
Sarajlija M. S., 386
Savić — Rebac A., 297, 330
Savić Lj., 331
Savić M. M., 113, 487
Savić M. S., 77
Sekulić I., 497
Sertoglu M., 370

Simić V., 151
Shkurtaj Gj., 261
Shuteriqi Dh. S., 51
Simonović D., **86**
Simonović R., 359, 391, 394
Skarić V., 297
Skerlić J., 349—350, 353, 358—360
Smajović V., 492
Smiljanić T., 294
Smiljanović M., 152
Skendi St., 335
Skok P., 262, 269
Sobinac D., 86
Sobinac T., 76
Sokolov M. J., 310—311, 313—316, 323, 334, 336
Solovjev A., 297, 304
Spaho F., 370
Spasić Nišlija, 52
Srejović D., 6
Stajić U., **80**
Stamenković B., 78
Stamenković M., 75
Stamenković »Govedarče« J., 75, 78
Stanković »Frenče« J., 75—76, 78
Stamenković T., 75—77
Stamenković »Frenče« S., 75
Stamenković M., 75
Stanković B., 349—360, 496, 497—499
Stanković D., 88
Stanković P. T., 111
Stanković P., 88
Stanković Životak M., 73, 75
Stanojević L., 83
Stanojević St., 110
Stanojević V., 387
Stasov V. V., 314
Stefanović B., 74, 78
Stefanović D., 85
Stefanović M., 74
Stefanović N. P., 46, 78, 85
St. Dušan, 305, 346, 481, 481,
Stefanović S., 303, 334
Stevanović M., 265, 408
Stevanović P., 86
Stevanović V., 399, 422, 426
Stjepan H., 152
Stojadinović N., 486
Stojnović D., 89, 90
Stojnović L., 84
Stojnović Tumane B., 90
Stojnov Lj., 487
Stojković A., 85, 88
Stojkov J., 483
Stojković B., 87
Stojković D., 90
Stojmenović M., 449, 453, 464
Stojančević V., 60, 63
Stojković G., 74
Stojković Lj., 84
Stojković V., 83
Stošić S., 492
Stranjaković D., 386
Stričević Đ., 297
Strmilij H., 261
Stošić D., 85, 88
Stošić Ježa M., 70
Stošić P., 88
Stošić R., 85—86, 88, 90
Stošić T., 88
Subotić D., 334
Suić M., 365
Šalja A., 364
Šalja I., 338—340, 348
Šašel A., 364
Šaulić N., 303
Šešel J., 364
Šidak J., 297
Schischmanoff L., 297, 302
Schraeder V. L., 301
Šmaus (Schmauss) A., 323, 327, 335
Šukri A., 236

T

Tagliavini C., 257, 261, 264, 267—268
Tasić S., 69
Tasić U., 87
Tasić Ž., 326
Tirić D., 45, 52
Tirski A., 315
Tišnjinkov J., 83
Todorović M. V., 77
Todorovski G., 480—481
Todorovski K. »Karpuš«, 484
Todorovski N., 482
Todorović S., 345, 348
Tomašević J., 77—78
Tomić M. P., 337
Tomić S., 74
Tomić Z., 69, 84
Tomović D., 236
Tomovski T., 481
Tošić C., 349
Tošić S., 360
Trajković D., 83
Trajković J., 68, 73, 76
Trajković P., 86
Tričkčov V., 488
Trifunoski J., 98—100, 106—108, 112—114, 124, 140, 258
Trnski S., 484, 488—489
Tutumanov F., 483

U

Urošević A., 60, 111, 258, 269
Utičanin K., 315

V, W

Vasić M., 2, 10
Vasiljević M., 425, **444—445**, 447, 452, 458
Vasiljević N., 84
Vasiljević S., 75, 78
Vasiljević V., 136
Vasiljević Z., 425, 447
Vasović M., **496**
Veličković P., 87
Veličković R., 85
Veselinović J., 315
Veselovskij N. A., 303, 314—317, 323, 331, 334
Vlahović Š. P., 334
Vlajinac M., 391—396, **463**
Vlatković D., **496—499**
Vinaver V., 155
Vrčević V., 322, 395
Vučetić S., 320
Vučić S., 88
Vujević P., 137
Vujinović J., 297
Vujkov B., 311
Vukanović P. T., **1**, **15**, 27, 48, 66, 104, 113, 120, 149, 230, **258**, 301, 327, 332, 334—335, 348, 380, **386—387**
Vukićević M., 28, **58**, **63**, **387**
Vukmanović S., 327, **493**
Vukosavljević V. S., 129
Vulić N., 364
Vulović D., 50, 57
Vujović V., 494
Walters H. B., 23
Werner H., 334
Wundt W., 308

Z, Ž

Zakonodavac S., 370, 477
Zdravković D., 69
Zečar M., 493
Zega A., 495
Zernov M., 495
Zlatanović M., **449**, **458—459**, 465
Zlatarević M., 32, 62
Zlatković D., 492
Zotović Lj. 366
Živković P., 67
Živković — Životak B., **78**
Živkov T., 490
Živković V., **497**
Živković Ž., **86**
Životić M., 77

Врањски гласник књ. V, Врање, 1969.

Тираж: 1000 примерака и 100 посебних отисака од сваког прилога.

Колор виньета на корици: врањска таваница из 1881. год.

Опсег: 32 табака текста и 3 т. прилога

Annexus — *Dr Radovan Ršumović:* Preševska potolina — geomorfološka proučavanja. —
Opseg 1 tabak

Tiraž: 500 primeraka

Annexus II — Vranjska industrija — p r o s p e k t

Opseg 2 1/2 tabaka

Tiraž: 500 primeraka

Штампање завршено октобра месеца 1970.